

Sayı/Number 61

Mart/March 2024

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

**P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ**

**P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E**

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 61

Mart/March 2024

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Durmuş AKALIN

Baş Editör

Doç. Dr. Umut UYAR

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Ömer GÜLEÇ

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryaya/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

MLA

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırmaz Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82

pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Türkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi, Türkiye Turkish Education Association University, Türkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŐ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Türkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University, Türkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksa Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Türkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Teksa Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Zbigniew BIALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAS	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. Baysar TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Gül Fahriye EVREN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Eren ERGEN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Fatma AKBULUT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN
Prof. Dr. Nurten SARICA
Doç. Dr. Baysar TANIYAN
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Gül Fahriye EVREN
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Eren ERGEN
Dr. Öğr. Üyesi Fatma AKBULUT
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Fahriye BAYRAM	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ARAS	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil ORHAN	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Kezban ACAR KAPLAN	Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Selami ÖZSOY	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulhakim TUĞLUK	Iğdır Üniversitesi
Doç. Dr. Arif İĞDELİ	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Aslı EGE	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Atilla YÜCEL	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Cemile TOKGÖZ	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Emine Bilgehan TÜRK	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan DİKİCİ	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Esra ÖZMEN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Furkan YILDIZ	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Hilal ÇİFTÇİ	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. İlknur ÇEVİK TEKİN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet SOYTÜRK	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Meltem UZUNOĞLU ERTEN	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Murat DEMİREL	Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Nagihan DURUSOY ÖZTEPE	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Nilsen KUNDAKCI	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Özcan DEMİR	Dicle Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Onur POLAT	Valencia Polytechnic Universitesi
Doç. Dr. Seçkin EVCİM	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Seda ARIKAN	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Sevgi KAVUT	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Zühal ÜNALP ÇEPEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Umay OĞUZHANOĞLU	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YILDIRMAZ	Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe POLAT	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bilcan GÖKCE	Iğdır Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erhan AKARDENİZ	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hilal YÜCEYILMAZ	Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlyas SEVİNDİK	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nazan COŞKUN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nazlı NALCI ARIBAŞ	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan AYDIN	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özge ÜSTÜNDAĞ GÜVENÇ	Çankaya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pınar UZ HANÇARLI	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Reyhan ÖZER TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seda COŞAR ÇELİK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şerife UĞUZ ARSU	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Bilge SALUR	Bağımsız Araştırmacı
Dr. Deniz ERER	Bağımsız Araştırmacı
Arş. Gör. Dr. Sinem ABKA	Dokuz Eylül Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Tuğba AYDOĞDU YÜKSEL	Ankara Üniversitesi
Arş. Gör. Abdurrahman TURSUN	Ankara Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Ayçe SEPLİ.....	1
2021 Ağır Vasıta Sürücüsü Açığı Krizi: Brexit Sonrası Bir Semptom mu Yoksa Değil mi? <i>2021 Heavy Goods Vehicle Driver Shortage Crisis: A Post-Brexit Symptom or Not?</i>	
Batuhan MEDETOĞLU.....	17
TVP-VAR Yöntemi ile Dinamik Bağlantılılık Tespiti: CIVETS Ülkeleri Üzerine Uygulama <i>Determination of Dynamic Connectedness With the TVP-VAR Method: Application on CIVETS Countries</i>	
Ayşe GÜNDOĞAN, Caner DEMİR.....	35
Türkiye ve Çin’de Kalkınmanın Sürdürülebilirliği: Karşılaştırmalı Bir Zaman Serisi Analizi <i>Sustainability of Development in Türkiye and China: A Comparative Time Series Analysis</i>	
Dilara Buket DİDİN.....	59
Feminizmin Dört Dalgası Bağlamında Barbie <i>Barbie Within the Context of the Four Waves of Feminism</i>	
Ece SERRİCAN KABALCI.....	79
Peride Celal’in Son Şarkısı’nda Türk Musikisi ve Batı Müziği <i>Traditional Turkish Music and Western Music in Peride Celal’s Son Şarkı</i>	
Esmâ ATASEVER, Emel İŞTAR İŞIKLI.....	91
Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Sosyal Yardımların Rolü: Düzce Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Üzerine Bir Araştırma <i>The Role of Social Assistance in Combating Women’s Poverty: A Study on Düzce Social Assistance and Solidarity Foundation</i>	
Erkan KAYA.....	107
Erken ve Orta Bizans Dönemi (4 –12. YY.) Anadolu Kiliselerinde Synthronon ve Bölgesel Özellikleri <i>The Synthronon and Regional Characteristics in Anatolian Churches of the Early and Middle Byzantine Period (4th–12th Century)</i>	
Erkin KIRYAMAN.....	137
The Unruly Body and the Regulatory Mechanisms in Doris Lessing’s <i>The Fifth Child</i> and <i>Ben, in the World</i> <i>Doris Lessing’in <i>The Fifth Child</i> ve <i>Ben, in the World</i> Adlı Eserlerinde İtaatsiz Beden ve Düzen Mekanizmaları</i>	
Esmâ AKSOY KHURAMİ, Melda BALABAN.....	151
Spatial Analysis of the Housing Market Through Investigating Housing Transaction Volumes in Menteşe, Muğla <i>Konut İşlem Hacimleri Aracılığıyla Konut Piyasasının Mekansal Analizi: Menteşe, Muğla</i>	
Gözde Müşerref GEZGÜÇ KAYA.....	169
Darbelerin ABC(\$)’Si Arjantin, Brezilya, Şili (Chile) ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme <i>The ABC of Military Coups in Argentina, Brazil, Chile, and Türkiye: A Comparative Analysis</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Hafize Nurgül DURMUŞ ŞENYAPAR.....	191
Identifying Pandemic Era Consumer Trends: Sentiment Analysis of Social Media Posts <i>Pandemi Dönemi Tüketici Trendlerinin Belirlenmesi: Sosyal Medya Gönderilerinin Duygu Analizi</i>	
Halit BAŞ.....	215
Derviş Mehmed Efendi and Russia Embassy Report (1755) <i>Derviş Mehmed Efendi ve 1755 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi</i>	
Koray GÜNDÜZ, Nurcan YÜCEL, Zülfükar Aytaç KİŞMAN.....	229
Nato Propaganda Posterlerinin Eye Tracking ve GSSR Yöntemleri ile Analiz Edilmesi <i>Analysis of NATO Propaganda Posters Using Eye Tracking and GSR Methods</i>	
Meltem CAN.....	247
“You and I”: The Idea of Oneness With Love in the Early Seventeenth-Century British Poetry and Thirteenth-Century Anatolian Sufi Poetry <i>“Sen ve Ben”: On Yedinci Yüzyıl Başlı İngiliz Şiiri ve On Üçüncü Yüzyıl Anadolu Tasavvuf Şiirinde Aşk ile Birlik Düşüncesi</i>	
Nazlıgül GÜLCAN, Namıka BOYACIOĞLU, Arife ÖZDEMİR HÖL.....	257
Finansal Piyasalarda Stres Etkisi: Sektör Pay Senetleri Üzerine Bir Uygulama <i>Stress Effect on Financial Markets: An Application on Sector Stocks</i>	
Nilüfer ÖZTÜRK AYKAÇ.....	269
Bir Turizm Yöresinde Çiftçi Olmak: Antalya’nın Demre İlçesinde Fenomenolojik Bir Araştırma <i>Being a Farmer in a Tourism Region: A Phenomenological Research in Demre District of Antalya</i>	
Onur AYDIN.....	301
Aleksandr Çatskiy Odağında Rus Edebiyatında Gereksiz İnsan Tartışması <i>Discussion of Superfluous Man in Russian Literature Focusing on Alexandr Chatsky</i>	
Seda AĞIRBAŞ.....	311
Croce’nin Estetiği Bağlamında Şeref Bigalı’nın Resimleri Üzerine Bir İnceleme <i>An Analysis of Şeref Bigalı’s Paintings in the Context of Croce’s Aesthetics</i>	
Selahattin ÇANKAL.....	325
Dijital Platformlarda Kimlik İnşası ve Sunumu: Z Kuşağı Üyeleri Üzerine Bir Araştırma <i>Identity Construction on Digital Platforms: A Study on Generation Z Members</i>	
Sema Müge ÖZDEMİRAY, Melâhat Sümeyye GÜN.....	343
Kamuda Yetenek Yönetimi: Politika Uygulama Boşluğuna Yönelik Bir İnceleme <i>Talent Management in the Public Sector: A Review of the Policy Implementation Gap</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Serkan ERDOĞAN, Düzgün ÇAKIRCA.....	361
Tunceli Bölgesinde Yeni Keşfedilen İki Kale Yerleşimi ve Yeni Bir Açık Hava Tapınak Tipi <i>Newly Discovered Two Fortress Settlements and A New Type of Open-Air Temple in Tunceli Region</i>	
Sinan DÜNDAR.....	371
Evaluation of Hands-on Entrepreneurship Trainings on the Basis of Provinces, NUTS-I and NUTS-II Regions by Fuzzy BWM and AROMAN Methods <i>Uygulamalı Girişimcilik Eğitimlerinin İl, Düzey-I ve Düzey-II Bölgeleri Bazında Bulanık BWM ve AROMAN Yöntemleriyle Değerlendirilmesi</i>	
Sultan KAVİLİ ARAP.....	393
Çeşme-Alaçatı Su Hizmetlerinin Yeniden Belediyeleştirilmesi Üzerine Bir İnceleme <i>An Analysis on the Remunicipalisation of Water Services in Çeşme-Alaçatı</i>	
Tülin YANIKDAĞ.....	413
Abandoned on the Banks of The Meriç (Evros) River: Greece's Migration Policy in the Context of Human Rights <i>Meriç (Evros) Nehri Kıyısında Terk Edilenler: İnsan Hakları Bağlamında Yunanistan'ın Göç Politikası</i>	
Uğur DEMİRBAĞ.....	429
Zile'de Günümüze Kadar Korunmuş Bir Sivil Yapı Örneği: Emine Tekgöz Evi <i>An Example of a Civil Building Preserved to the Day in Zile: Emine Tekgöz House</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.01.2024 ✓Accepted/Kabul:06.03.2024

DOI:10.30794/pausbed.1413886

Research Article/Araştırma Makalesi

Sepli, A. (2024). "2021 Ağır Vasıta Sürücüsü Açığı Krizi: Brexit Sonrası Bir Semptom mu Yoksa Değil mi?", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 1-16.

2021 AĞIR VASITA SÜRÜCÜSÜ AÇIĞI KRİZİ: BREXİT SONRASI BİR SEMPTOM MU YOKSA DEĞİL Mİ?*

Ayçe SEPLİ**

Öz

Birleşik Krallık'ta etkileri uzun yıllardır hissedilen ağır vasıta sürücüsü açığı 2021 yılına gelindiğinde akut bir hal alarak krize dönüşmüştür. Birleşik Krallık hükümeti söz konusu krizle mücadele noktasında çeşitli politikalar uygulamaya koymuştur; ancak güncel veriler ağır vasıta sürücüsü açığının halen devam ettiğini göstermektedir. Bu çalışma, Birleşik Krallık'ta 2021 yılında kriz ortamı yaratan ve etkileri halen hissedilen ağır vasıta sürücüsü açığının nedenlerine odaklanmaktadır. Çalışmanın temel araştırma sorusu, 2021 yılında zirve noktasına ulaşan ağır vasıta sürücüsü açığının Brexit'in yarattığı bir semptom olup olmadığıdır. Çalışma sonucunda elde edilen iki temel bulgu vardır. İlk bulgu, ağır vasıta sürücüsü açığının çok yönlü ve çok boyutlu olduğudur. Bu bakımdan Brexit, kriz boyutuna ulaşan bu açığın tek başına sorumlusu değildir. İkinci bulgu ise, Brexit'in ağır vasıta sürücüsü açığının krize dönüşmesinde diğer faktörlerin etkisini arttırıcı bir işlev gördüğü ve esasında etkileri küresel çapta da hissedilen sürücü açığının Birleşik Krallık'ta daha derinden hissedilmesine neden olduğudur.

Anahtar kelimeler: *Ağır Vasıta Sürücüsü Krizi, Ağır Vasıta Sürücüsü Açığı, Birleşik Krallık, Brexit, Göç.*

2021 HEAVY GOODS VEHICLE DRIVER SHORTAGE CRISIS: A POST-BREXIT SYMPTOM OR NOT?

Abstract

The shortage of heavy goods vehicle (HGV) driver in the United Kingdom (UK) has become acute and turned into a real crisis in 2021 although it has been observed for many years. The UK government has implemented various policies to tackle this crisis; but recent data demonstrates that the shortage of HGV driver has still continued to exist. This study focuses on the reasons behind 2021 HGV driver shortage crisis. The main research question of the study is whether the HGV driver shortage crisis, which reached its peak in 2021, is a post-Brexit symptom or not. This study has two main findings. The first finding indicates that the shortage of HGV drivers is multifaceted and multidimensional. Therefore, Brexit is not the only culprit for this crisis-level shortage. The second finding accordingly reveals that Brexit has exacerbated the impact of other factors on the driver shortage crisis and caused this crisis to be experienced more strongly in the UK.

Keywords: *Heavy Goods Vehicle Driver Crisis, Heavy Goods Vehicle Driver Shortage, The United Kingdom, Brexit, Migration.*

*Bu çalışma, 20-21 Kasım 2021 tarihleri arasında düzenlenen I. Uluslararası Artuklu İktisadi, İdari ve Siyasi Bilimler Kongresi'nde sunulan "Ağır Vasıta Sürücüsü Krizini Brexit Çerçevesinde Yeniden Düşünmek" başlıklı bildirinin güncellenerek genişletilmiş halidir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, TRABZON.

e-posta: ayceseplici@ktu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6648-4242>)

1. GİRİŞ

Birleşik Krallık 23 Haziran 2016 tarihinde gerçekleştirilen Avrupa Birliği (AB) referandumunda %51,9 oranında seçmenin evet oyu vermesi neticesinde AB üyeliğinden ayrılma (*Brexit*) kararı almış (bkz. The Electoral Commission, 2016) ve 31 Ocak 2020'de AB üyeliğini resmen sonlandırmıştır. Birleşik Krallık ile AB arasındaki geçiş süreci ise, 31 Aralık 2020'de tamamlanmıştır. 31 Aralık 2020'de tamamlanan Brexit süreci, tarihsel açıdan, tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisinin patlak verdiği ve etkilerinin derinden hissedildiği zorlayıcı bir dönemle örtüşmektedir. Covid-19 ilk olarak Aralık 2019'da Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkmış ve küresel bir sağlık krizi yaratmasının ardından 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir (World Health Organisation, 2020). Covid-19 pandemisi sağlık sistemi başta olmak üzere, siyasal, ekonomik ve sosyal alanlarda önemli etkiler doğurmuştur. Hiç kuşkusuz, Brexit kararı sonrasında AB üyeliğini sonlandıran ve geçiş sürecinde olan Birleşik Krallık da tüm dünyayı derinden etkileyen ve bunun da ötesinde sarsan bu pandemiden etkilenmiştir. Birleşik Krallık'ın karşı karşıya olduğu ağır vasıta sürücüsü açığı da böyle bir konjonktürde giderek artarak 2021 yılında zirve noktasına ulaşmış ve bir kriz ortamı yaratmıştır.

Birleşik Krallık'ta 2021 yılı öncesi dönemde de ağır vasıta sürücüsü arzında açık bulunmakla birlikte, 2021 yılında "akut" bir hal alan söz konusu açığın etkileri, özellikle, aynı yılın yaz aylarından itibaren belirgin bir biçimde hissedilmeye başlamıştır. Nitekim, bu süreçte, ağır vasıta sürücüsü arzındaki açık hızlıca derinleşmiş ve dönemin Birleşik Krallık hükümeti bu açıyla mücadele etme konusunda başarılı bir politika izlemekte oldukça zorlanmıştır. Nakliye sektöründe ağır vasıta sürücülerinin yetersizliği dolayısıyla ortaya çıkan tedarik sorunu, ülkede süpermarket raflarının boş kalmasına, restoranlara gıda ürünlerinin ulaştırılmasında aksamalar yaşanmasına ve bazı restoranların kapanmasına neden olmuştur. 2021 yılının Eylül ayında yaşanan akaryakıt arzındaki kriz ve bu kriz sırasında bazı benzin istasyonlarının geçici olarak kapanması ise, bu zincirin son halkasını oluşturmuştur. Zira benzin istasyonlarındaki arz sıkıntısının medyaya yansması sosyo-ekonomik açıdan ciddi sonuçlar doğurmuş ve akaryakıtta panik satın almalarına yol açmıştır.

Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Birliği'ne göre (*International Road Transport Union-[IRU]*), sürücü açığı yalnızca Birleşik Krallık'ı etkileyen bir sorun olmayıp Amerika'dan Avrupa'ya Avrupa'dan Asya'ya küresel anlamda hareketliliği ve tedarik zincirlerinin istikrarını tehdit eden bir sorun niteliğindedir (IRU, 2022). Dahası, ağır vasıta sürücüsü açığının günümüzde de devam etmesi bağlamında gerek küresel anlamda gerekse Birleşik Krallık özelinde yeni bir kriz yaşanması da çok uzak bir ihtimal değildir (IRU, 2023; Smith, 2023). Diğer taraftan, 2021 yılında Birleşik Krallık'ta sürücü açığının yarattığı kriz incelendiğinde, bu krizin diğer ülkelere kıyasla daha derin etkiler doğurduğu görülmektedir (bkz. Arnold ve Vladkov, 2021; BBC, 2021d; Dempsey ve Plimmer, 2021). İngiliz Sanayi Konfederasyonu'na göre, bu durumun temel nedeni, Covid-19 pandemisi ile tetiklenen küresel arz tedarikindeki bozulmaların, Birleşik Krallık'ta Brexit'in yarattığı aksamalar ile birleşmesidir (Partington ve Partridge, 2021a). Yapılan bu açıklama çerçevesinde, İngiliz Sanayi Konfederasyonu'nun Brexit ve Covid-19'u, Birleşik Krallık'ın yaşadığı ağır vasıta sürücüsü krizinin temel sorumluları olarak algıladığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, Birleşik Krallık İşe Alım ve İstihdam Konfederasyonu da (*Recruitment and Employment Confederation-[REC]*) Brexit ve Covid-19 pandemisini yaşanan krizin temel sorumlusu olarak kabul etmiştir (bkz. REC, 2022). Ağır vasıta sürücüsü arzındaki açık dolayısıyla yaşanan krizin Birleşik Krallık'ın yanı sıra diğer Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'ni de etkilediğini vurgulayan Birleşik Krallık hükümeti ise, bu krizi başta Covid-19 pandemisinden kaynaklı sorunlar olmak üzere, işgücünün giderek yaşlanması ve yerli işgücünden ziyade yabancı işgücüne yatırım yapılması gibi gerekçelere dayandırmıştır (bkz. GOV.UK, 2023). Hükümet tarafından yapılan bu açıklamada açıkça görüldüğü üzere, yaşanan krizin Brexit ile ilgisi kabul edilmemiştir. Aksine, Brexit'in etkilerini daha hafif göstermek için Covid-19 pandemisi krizin esas sorumlusu olarak yansıtılmaya çalışılmıştır. Farklılaşan bu görüşlerden hareketle bu çalışmada, ağır vasıta sürücüsü krizinin nedenleri ve bu bağlamda Brexit ile ilişkisi araştırılacaktır. Bu kapsamda, çalışmanın temel araştırma sorusu, Birleşik Krallık'ta 2021 yılında zirve noktasına ulaşan ağır vasıta sürücüsü açığı krizinin Brexit sonrası süreçte uygulamaya koyulan göç politikaları bağlamında Brexit'in yarattığı bir semptom olup olmadığıdır. Ağır vasıta sürücüsü krizini yaratan dinamiklerin tespit edilmesi ve Brexit ile sürücü krizi arasındaki ilişkinin ortaya koyulmasının, hala devam eden sürücü açığıyla mücadele bağlamında bir yol haritası çıkartılmasına katkıda bulunması beklenmektedir.

Çalışma, Brexit sürecinin Covid-19 pandemisinin etkilerinin küresel çapta en yoğun olarak hissedildiği bir döneme denk düşmesi bağlamında, Brexit'in Birleşik Krallık üzerindeki kesin etkilerini açığa çıkartmanın zorlaştığı ön kabulüyle ilerletilmiştir. Bununla birlikte, bu çalışmada, Covid-19 pandemisinin etkilerinin zaman içerisinde hafiflemesi ve pandemiyle ilişkili tedbirlerinin gevşetilmesinden hareketle, ağır vasıta sürücüsü açığı krizine etki eden faktörlerin ve- diğer faktörler saklı kalmak koşuluyla- söz konusu krizin Brexit ile ilişkisinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde Brexit sonrasında Birleşik Krallık'ta serbest dolaşım hakkının uygulanışı ve ağır vasıta sürücülerinin genel durumuna ilişkin tablo özetlenmektedir. Üçüncü bölümde, ağır vasıta sürücüsü açığının Brexit ve Covid-19 pandemisi ile ilişkisi Birleşik Krallık Ulusal İstatistik Ofisi (*Office for National Statistics- [ONS]*) ve Oxford Üniversitesi Göç Gözlemevi'nin yayımladığı veriler ışığında ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde, ağır vasıta sürücüsü açığının krize dönüşmesi ve yansımaları incelenirken; beşinci bölümde, Birleşik Krallık hükümetinin krizle mücadele politikaları değerlendirilmektedir. Son bölümde ise, çalışmanın bulguları değerlendirilerek, ağır vasıta sürücüsü açığıyla mücadele kapsamında uygulamaya koyulabilecek olası politikalar tartışmaya açılmaktadır.

2.BREXİT SONRASI SERBEST DOLAŞIM VE AĞIR VASITA SÜRÜCÜLERİNİN DURUMU

Göçün giderek küreselleştiği içinde bulunduğumuz bu çağda, göçten kaynaklanan kültürel, sosyal ve ekonomik değişimler toplumları derinden etkilemektedir. Bu durum, göç karşıtı olan ve göçü destekleyen gruplar arasında kutuplaşmaya yol açmaktadır (De Haas vd., 2020: 3). Birleşik Krallık'ta da kutuplaşma yaratan bir mesele olarak beliren göç, AB referandumu kampanyası sırasında en önemli gündem maddelerinden biri olmuş ve AB göçüne karşılık Brexit yönünde kampanya yürüten öncü grup Vote Leave'in en popüler temsilcilerinden biri olan Boris Johnson'un söylemlerinde önemli yer tutmuştur. Bu çerçevede Brexit yanlıları, referandum kampanyası sırasında ülkeye gelen göçün azaltılmasının ve dolayısıyla AB göçünün kontrol edilmesinin yolunun Brexit kararı almaktan geçtiğini ileri sürmüşlerdir (bkz. Goodwin ve Heath, 2016: 6). Brexit yanlılarının temel argümanlarından biri, göçmenlerin Birleşik Krallık ekonomisi ve kamu hizmetleri üzerinde bir yük oluşturdukları yönünde olmuştur (bkz. Dennison ve Geddes, 2018: 6-7; Hopkin, 2017). Dahası, yabancı işgücünün-ki burada özellikle AB işgücü göçü kastedilmiştir-Birleşik Krallık'a gelip, yerli işgücü için tehdit oluşturduğunu ve bunun önlenmesi gerektiğini savunmuşlardır (Becker, Fetzer ve Novy, 2017: 11-12). Bu savın temelinde, AB üyeliği dolayısıyla Birleşik Krallık vatandaşlarının AB vatandaşlarıyla aynı iş için rekabet ettikleri işgücü pazarında yer alıyor olmaları bulunmaktadır. Bu noktada Brexit yanlısı kesim, özellikle, AB'ye 2004 genişlemesiyle birlikte dahil olan Doğu Avrupa ülkelerinden gelen göçmenleri işaret etmiş ve AB vatandaşı göçmenlerin Birleşik Krallık vatandaşlarının işlerini elinden aldıklarını ve kamu hizmetleri üzerinde yarattıkları yük bakımından refah devletinin zayıflamasına neden olduklarını ileri sürmüştür (De Haas vd., 2020: 236). Bu konjonktürde, Brexit kampanyası yürütenlerin korumacı ve göçmen-karşıtı fikirleri, AB sınırları içerisinde kişilerin serbest dolaşımına muhalefet söylemine dönüşmüştür (Hopkin, 2017; Vasilopoulou, 2017: 32). En nihayetinde, kitlesel göç karşısında duyulan endişe ve göç-karşıtlığından beslenerek gelişen AB göçüne muhalif söylem Birleşik Krallık halkının AB referandumunda Brexit kararı almasının ardındaki belirleyici faktörlerden biri olmuştur (bkz. De Haas vd., 2020: 141; Swales, 2016; Vasilopoulou, 2016:222).

Birleşik Krallık'ın AB üyeliği süresince, Birleşik Krallık ve AB vatandaşları karşılıklı olarak ortak pazarın¹ avantajlarından yararlanmışlardır. Bu süreçte, AB vatandaşları ortak pazarın bir parçası olan Birleşik Krallık'a herhangi bir kontrole tabi olmadan giriş yapabilmiş ve ülkede işgücü arzı yaratmışlardır. Ancak, AB referandumu sonucunda alınan Brexit kararının uygulamaya koyulması ve Brexit için tanınan geçiş sürecinin 31 Aralık 2020'de tamamlanmasından bu yana ortak pazarın üzerine inşa edildiği kişilerin serbest dolaşımı prensibi artık Birleşik Krallık için geçerli değildir ve bu durum Birleşik Krallık'ta işgücü arzında düşüşe yol açarak pek çok sektör üzerinde olumsuz etki yaratmıştır ve yaratmaya da devam etmektedir. Bu sektörlerden biri de 2021 yılında patlak veren ve etkileri hala hissedilen krizin de gösterdiği üzere nakliye sektörü olmuştur.

Birleşik Krallık'ta 1 Ocak 2021 itibarıyla yürürlüğe giren yeni göç sistemi çerçevesindeki düzenlemeler ülkeye göç eden AB vatandaşlarının, AB dışı ülkelerin vatandaşlarına olduğu gibi daha kısıtlayıcı göçmenlik kurallarına tabi olmalarını beraberinde getirmiştir. Yeni göçmenlik kuralları, geçiş sürecinin tamamlandığı 31 Aralık 2020 tarihinden önce Birleşik Krallık'ta yaşayan AB, Avrupa Ekonomik Alanı ve İsviçre vatandaşları ile onların aile

¹ Avrupa bütünleşmesinin yapı taşı niteliğindeki ortak pazar, mal, hizmet, sermaye ve kişiler olmak üzere dört temel alanda serbest dolaşım prensibine dayanmaktadır (Jones, 2007: 17-18).

üyeleri için geçerli olmamakla birlikte, bu kişilerinde mevcut yerleşim statülerini güvence altına almak ve Birleşik Krallık'ta yasal olarak kalmaya devam edebilmek için 30 Haziran 2021 tarihine kadar² AB Yerleşim Programına (*EU Settlement Scheme- [EUSS]*) başvurmaları gerekmiştir. Başvurusu uygun bulunan kişilere, Birleşik Krallık'ta yaşadığı süreye bağlı olarak "yerleşik" ya da "yeni yerleşmiş" statüsü verilmiştir. Bu kapsamda, başvuru yaptıkları sırada Birleşik Krallık'ta en az beş yıldır kesintisiz ikamet eden kişiler yerleşik statü almaya hak kazanmışlardır. Birleşik Krallık'taki beş yıllarını henüz doldurmamış olan kişilere ise, yeni yerleşmiş statüsü verilmiştir. Bununla birlikte, yeni yerleşmiş statüsü verilen bu kişilerin de Birleşik Krallık'taki beş yıllık ikamet süresini tamamladıktan sonra yerleşik statü için başvuru yapabilecekleri belirtilmiştir (bkz. Cuibus, 2023; Home Office, 2020). EUSS'ye yapılacak başvurunun geçiş süreci tamamlanmadan önce Birleşik Krallık'ta yaşayan AB vatandaşları için gereklilik olarak sunulması hayatlarını Birleşik Krallık'ta şekillendiren, burada yaşamlarını sürdüren ve dolayısıyla ülkeye katkı sağlayan AB vatandaşlarının Brexit sonrası süreçte karşı karşıya kaldıkları ikinci sınıf insan muamelesini ortaya koyması bakımından önemlidir. Nitekim bu yönde eleştiriler de çok geçmeden gelmiştir. Yuliya Talmazan'ın da ifade ettiği gibi (2019), Brexit öncesi dönemde Birleşik Krallık'ta yaşayan, kariyerlerini ve ailelerini burada kuran AB vatandaşları, Brexit sonrası süreçte Birleşik Krallık'ta kalmak için başvuruda bulunmak zorunda olmalarını "aşağılayıcı" bir muamele olarak nitelendirmişlerdir.

1 Ocak 2021 tarihi itibarıyla Brexit sürecinin tamamlanmasını takiben, Birleşik Krallık'a yeni gelecek AB vatandaşları ise, yürürlüğe giren yeni göçmenlik sistemi çerçevesinde vize uygulamasına tabi olmalarının yanında belirli bir gelir düzeyinin üstünde olduklarını da belgelemek durumundadırlar (bkz. Cuibus, 2023). Bu çerçevede, AB işgücünün Birleşik Krallık'a girişi söz konusu olduğunda, AB vatandaşların Birleşik Krallık'ta nitelikli işçilere öncelik veren yeni sistem dâhilinde değerlendirildikleri görülmektedir. Nitelikli işçi vizesi, işçilerin onaylanmış bir işverenle uygun bir iş yapmak için Birleşik Krallık'a gelmelerine izin vermektedir. Ağır vasıta sürücülüğü ise, vize için uygun olan nitelikli meslekler listesinde yer almamaktadır (GOV.UK, 2021a). Bu durum, ağır vasıta sürücüsü açığının Brexit sürecinin tamamlanmasının ardından zirve yapmasını anlaşılır kılmaktadır. Nitekim AB vatandaşlarının uygulamaya koyulan yeni göçmenlik sistemine tabi olmaları ve bunun da ötesinde ağır vasıta sürücülerinin nitelikli işgücü kategorisinde değerlendirilmemesi, AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerinin kaybını beraberinde getirmiştir. Zira, Brexit sonrasında AB vatandaşları için AB ülkelerinde iş bulmak daha kolay hale gelmiştir. Tüm bu gelişmelere ek olarak, AB referandumunun hemen ardından Sterlin'in (£) Euro (€) karşısında %20'ye yakın gerilemesi de (bkz. Gürsoy, 2019), AB vatandaşları açısından Birleşik Krallık'ta çalışmayı daha az arzu edilir hale getiren nedenlerden biri olmuştur (BBC, 2021d).

3. BİRLEŞİK KRALLIK'TA AĞIR VASITA SÜRÜCÜSÜ AÇIĞI, BREXİT VE COVID-19

Ağır vasıta sürücüsü açığı Birleşik Krallık için yeni bir endişe unsuru değildir. Öyle ki, 2016-2017 yılında Birleşik Krallık hükümeti tarafından yayımlanan raporda ağır vasıta sürücüsü açığının 45,000 ila 60,000 kişi arasında seyrettiği ifade edilmiştir (bkz. House of Commons Transport Committee, 2016). Nakliye sektörünü temsil eden sanayi kuruluşu Karayolu Taşımacılığı Derneği de (*Road Haulage Association- [RHA]*), Birleşik Krallık'ta 2021 yılı öncesinde yaklaşık 60,000 kişilik ağır vasıta sürücüsü açığı bulunduğunu belirtmekle birlikte, bu açığın Haziran 2021'de 100,000 kişiye ulaşarak zirve yaptığını vurgulamıştır (RHA, 2021). Avrupa ülkeleri bazında incelendiğinde ise, 2021 yılında sürücü açığı 2020 yılına kıyasla %42 artmış ve boş sürücü pozisyonları Romanya'da 71,000, Polonya ve Almanya'da ise 80,000 kişiye kadar yükselmiştir (IRU, 2022). Aynı dönemde, Avrupa genelinde ağır vasıta sürücüsü açığının toplamda 400,000 kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir (bkz. Arnold ve Vladkov, 2021). Bu veriler, ağır vasıta sürücüsü açığının yalnızca Birleşik Krallık'ı etkileyen bir sorun olmadığını; ancak Birleşik Krallık'ı diğer ülkelerden daha derinden etkilediği yönündeki iddiaları doğrulamaktadır. Bu noktada, ağır vasıta sürücüsü krizinin Birleşik Krallık'ta AB ülkelerine kıyasla daha fazla etkili olmasının özellikle Brexit ile yakından ilişkili olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Birleşik Krallık'ta ağır vasıta sürücüsü açığı yaşanmasının ardındaki faktörler esasında oldukça çeşitlidir. Sürücülere ve sürücü eğitimine yatırım yapılmaması, sürücü ehliyeti almanın maliyeti, yol kenarındaki tesislerin vaziyeti, kötü ve ağır çalışma koşulları, sektördeki sürücülerin çoğunlukla 45 yaş üstündeki erkeklerden oluşması, diğer işlerin çekiciliği ve AB referandumunda Brexit kararı alınması sürücü açığına yol açan genel faktörler olarak sayılabilir (House of Commons Transport Committee, 2016). 2021 yılına gelindiğinde sürücü açığının kriz ortamı

² Uygun başvuru sahipleri "makul gerekçe" sahibi olmaları koşuluyla daha sonraki bir tarihte de başvuruda bulunabilmişlerdir (Home Office, 2020).

yaratmasının ardında ise, Brexit; Covid-19 pandemisi ve bu nedenle sürücü sınavı sayısında azalma; sürücülerin emekliye ayrılması ve IR35 olarak bilinen vergi ödeme şekline ilişkin değişiklikler bulunmaktadır (bkz. RHA, 2021). Ayrıca, tüm bunlara ek olarak, sürücülerin aldığı düşük ücretler de sürücü açığının ardındaki önemli faktörlerden biridir (bkz. Mercer, 2021). Bu noktada, REC tarafından yapılan açıklama dikkate değerdir. REC, Birleşik Krallık'ta ağır vasıta sürücüsü açığının aslında uzun yıllardır var olduğunun altı çizmekle birlikte, Brexit ve Covid-19 pandemisinin bu açığı daha da kötüleştirdiğini ileri sürmüştür (REC, 2022). Nitekim veriler de Birleşik Krallık'ta ağır vasıta sürücüsü krizinin esasında 2021 yılı öncesinde de var olduğunu; ancak Brexit ve Covid-19 pandemisinin durumu daha da belirgin hale getirdiğini ortaya koymaktadır.

ONS'nin Ağustos 2020'de yayımladığı verilere göre, AB vatandaşlarının Birleşik Krallık'a iş nedeniyle göçü AB referandumunun yapıldığı 2016 yılından itibaren düşüş eğilimi sergilemektedir. Haziran 2016'da 190,000 kişi ile en yüksek seviyesine ulaşan AB işgücü göçü, Mart 2020 itibarıyla 75,000 kişiye kadar gerilemiştir (ONS, 2020). AB işgücü göçündeki düşüşün, ağır vasıta sürücülerinin sayısına da yansımaları söylemek mümkündür. Nitekim ONS tarafından yayımlanan Yıllık Nüfus Araştırması verileri incelendiğinde (bkz. ONS, 2022), Birleşik Krallık genelinde ağır vasıta sürücülerinin sayısındaki gerileme dikkat çekmektedir. Aynı veriler ışığında, Birleşik Krallık'ta ağır vasıta sürücüsü olarak çalışan genç nüfustaki genel azalma eğiliminin aksine, özellikle Mart 2019 sonrasında yaşlı nüfusun (56 + yaş) artış gösterdiği de gözlemlenmektedir.

Aşağıda yer alan Tablo 1'de görüldüğü üzere, Mart 2017 sonrasında ağır vasıta sürücü sayısı belirgin bir şekilde azalmaya başlamakla birlikte, bu azalmanın temel kaynağı Birleşik Krallık vatandaşı olan ağır vasıta sürücülerinin sayısındaki azalmadır. Öte yandan, Mart 2020- Mart 2021 döneminde yaşanan azalmada AB vatandaşlarının payı yadsınamaz. Öyle ki, Mart 2021 verilerine göre, AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerinin sayısı Mart 2020'ye kıyasla 15,000 kişi civarında azalmıştır. Mart 2020- Mart 2021 döneminde toplam ağır vasıta sürücüsü sayısındaki azalmanın yaklaşık 25,000 kişi olduğu dikkate alındığında, AB işgücünün Birleşik Krallık açısından önemi ortaya çıkmaktadır. Nitekim, Mart 2020- Mart 2021 arası dönemde Birleşik Krallık'taki ağır vasıta sürücü sayısındaki düşüşün yarısından fazlası ağır vasıta sürücüsü olarak çalışan AB vatandaşlarının sayısındaki düşüşten kaynaklanmıştır.

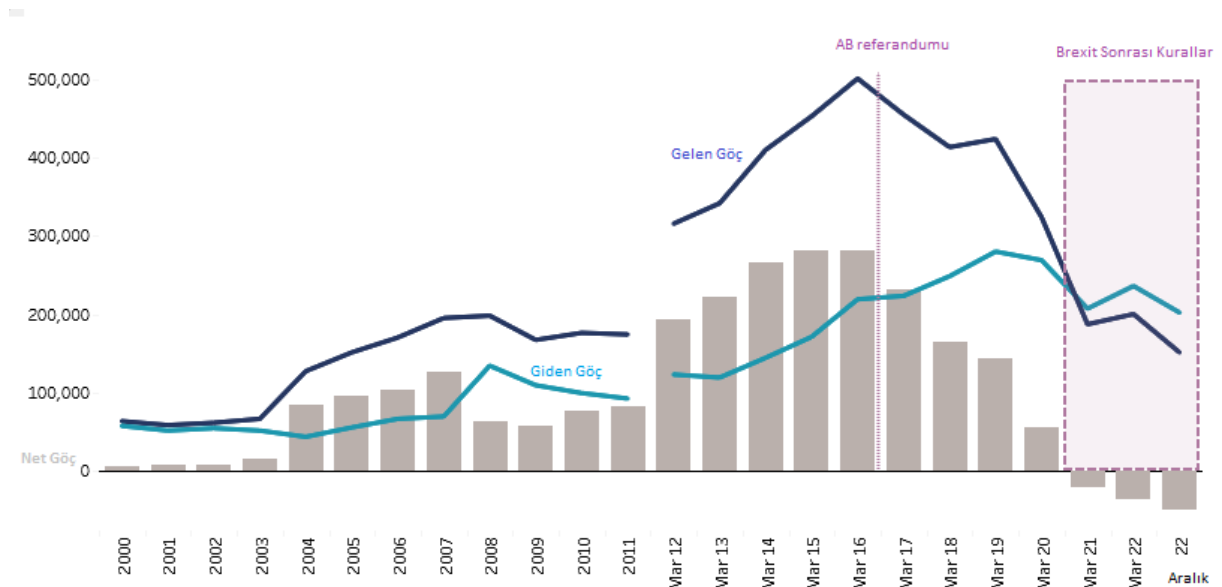
Tablo 1: Uyruklarına ve Yaşlarına Göre Ağır Vasıta Sürücülerini

Dönem	Toplam (Bin)	Uyruk			Yaş					
		Birleşik Krallık	AB	AB-dışı	16-25	25-35	36-45	46-55	56-65	66+
Nisan 2014- Mart 2015	289	264	22	3	7	41	71	100	61	9
Nisan 2015- Mart 2016	290	258	30	3	7	45	67	101	60	9
Nisan 2016- Mart 2017	321	282	37	2	8	50	70	115	68	10
Nisan 2017- Mart 2018	311	271	37	3	7	50	66	110	67	11
Nisan 2018- Mart 2019	304	260	39	5	7	54	62	99	68	13
Nisan 2019- Mart 2020	306	259	43	3	9	57	59	98	73	11
Nisan 2020- Mart 2021	281	250	28	3	9	46	56	86	75	9
Nisan 2021- Mart 2022	276	242	32	2	7	50	47	84	77	11
Nisan 2022- Mart 2023	294	251	39	4	5	49	54	85	85	15

Kaynak: ONS, 2022.

Birleşik Krallık'taki AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerinin sayısındaki ciddi azalmanın yaşandığı Mart 2020- Mart 2021 arasındaki dönem, Brexit geçiş sürecinin yaşandığı 31 Ocak 2020-31 Aralık 2020 tarihleri arası dönem ile 11 Mart 2020'de Covid-19 salgınının pandemi olarak ilan edilmesini takip eden süreçte salgının etkilerinin en yoğun olarak hissedildiği döneme denk gelmiştir. Bu durum, sürücü sayısındaki söz konusu azalmanın kesin nedenini ya da hangi faktörün ağır vasıta sürücü sayısındaki azalmada daha etkili olduğunu ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan, Tablo 1 incelendiğinde Birleşik Krallık'taki ağır vasıta sürücü sayısındaki azalmanın Mart 2022 sonrası dönemde toparlanma sürecine girdiği görülmektedir. AB vatandaşı sürücülerin sayısı ise, Mart 2021 sonrası süreçte, belirli dönemler için dalgalanmalar görülmekle birlikte, artış eğilimine girmiştir (bkz. ONS, 2022). Covid-19 pandemisinin etkilerinin zaman içerisinde hafiflediği ve pandemiyle ilişkili tedbirlerinin giderek gevşetildiği dikkate alındığında, Mart 2020- Mart 2021 döneminde AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerinin sayısındaki ani düşüş Covid-19 dolayısıyla uygulanan kapanmalar, iş bırakmalar ve kısıtlama tedbirleri çerçevesinde açıklanabilir hale gelmektedir. Ayrıca, Mart 2020- Mart 2021 arasındaki dönem, 12,000 kişi ile Birleşik Krallık'taki 46-55 yaş aralığındaki ağır vasıta sürücülerinin sayısındaki en önemli düşüşün yaşandığı dönemdir. Aynı dönemde 16-25 yaş arası sürücülerin sayısı sabit kalırken; 25-35 ve 36-45 yaş aralığındaki sürücülerin sayısı da azalmış; ancak 56 yaş üstü sürücülerin sayısında artış görülmüştür. Smith'e göre (2023), bu dönemde 45[46]-55 yaş grubundaki sürücülerin sayısındaki azalma, diğer faktörlerin etkisi saklı kalmak koşuluyla, Covid-19 pandemisi ile yakından ilgilidir. Öyle ki, bu yaş grubundaki sürücüler Covid-19 pandemisinin ilk dönemlerinde aşılama öncelikli grup arasında yer almamaları dolayısıyla ya emekliye ayrılmışlar ya da iş değişikliği için daha esnek olmaları bağlamında farklı sektörlere geçiş yapmışlardır (Smith, 2023).

ONS verileri ışığında, Covid-19 pandemisinin Birleşik Krallık'taki ağır vasıta sürücülerinin geneli üzerinde yarattığı negatif etki görünür olmakla birlikte, Brexit'in AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerinin üzerinde yarattığı etkiyi de göz ardı etmemek gerekir. Bu bağlamda, Brexit sonrası süreçte AB göçünün nasıl şekillendiğini anlamak, AB vatandaşlarının Birleşik Krallık'ta yaşama ve çalışmaya yönelik algılarının nasıl şekillendiğini kavramak açısından ipucu sağlayacaktır. Bu noktada, Oxford Üniversitesi Göç Gözlemevi'nin yayımladığı veriler (bkz. Cuibus, 2023), Brexit sonrası süreçte AB göçüne ilişkin önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Söz konusu veriler, Birleşik Krallık'a gelen net AB göçünün, 2016 AB referandumunun hemen öncesinde, 2016 Mart ayında yılında zirve yaptığını; ancak referandumun hemen ardından net AB göçünde belirgin bir düşüş yaşandığını ve Brexit sürecinin tamamlanması sonrasında ise net AB göçüne ilişkin değerlerin negatif seyrettiğini gözler önüne sermektedir.

Grafik 1: Birleşik Krallık'ta AB Ülkelerinden Gelen Göç, AB Ülkelerine Giden Göç ve Net AB Göçü

Kaynak: Cuibus, 2023.

AB vatandaşları için de geçerli olan yeni göçmenlik sistemi Ocak 2021’de aktif hale gelmesine rağmen, Grafik 1’de de görüldüğü üzere, AB vatandaşlarının net göçü AB referandumu itibarıyla düşüş eğilimi göstermiştir. Bu düşüş eğiliminin ardında, başta Birleşik Krallık’taki siyasi ve sosyal belirsizlik ortamı olmak üzere, referandum sonrasındaki ekonomik göstergeler, Euro bölgesi krizinin etkilerinin hafiflemiş olması, AB göçünün referandum öncesinde çok yüksek oluşu ve zaten düşmesinin beklenmesi ile AB dışı göçün artış göstermesi gibi gerekçeler bulunmaktadır (Cuibus, 2023; Sumption, Walsh ve Brindle, 2023). Grafik 1’e göre, net AB göçü Mart 2020’de bir önceki yılın aynı dönemine göre %50’den fazla azalmış ve 2021 yılında ise negatife dönmüştür. 2020 yılı, Birleşik Krallık-AB arasındaki geçiş sürecinin başladığı ve tamamlandığı ve Covid-19 pandemisinin patlak verdiği yıldır. Dolayısıyla, Brexit süreci ve Covid-19 gibi iki önemli faktörün 2020 ve 2021 yılları arasında gerçekleşen net AB göçü üzerinde negatif etki yaratması anlaşılabilir bir durumdur. Diğer taraftan, net AB göçündeki negatif yöndeki bu eğilimin takip eden yıllarda da artarak devam etmiş olması dikkate alınması gereken bir veridir ve AB göçü ile Brexit arasındaki ilişkinin kavranması bakımından önemlidir.

Oxford Üniversitesi Göç Gözlemevi’nin yayımladığı son veriler uyarınca, 2022 Aralık sonu itibarıyla AB vatandaşlarının net göçü -51.000 kişi olarak ölçülmüştür ve bu sayı 2022 yılında net AB göçünün 2016 yılındaki zirve noktasına kıyasla neredeyse %70 oranında azaldığını ortaya koymaktadır (Cuibus, 2023). Veriler dikkatle okunduğunda, AB referandumunun ardından Birleşik Krallık’tan ayrılma kararı alarak ülkelerine dönen AB vatandaşlarının sayısının periyodik olarak azaldığı ve Covid-19 pandemisinin yarattığı tetikleyici etkiyle birlikte ise, net AB göçünün negatife döndüğü ortaya çıkmaktadır. Covid-19 pandemisinin tetikleyici etki yaratması, Brexit kararı dolayısıyla Birleşik Krallık’taki statüleri zaten belirsiz durumda olan AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerinin, Covid-19 pandemisi sırasında uygulamaya koyulan kısıtlama tedbirlerinin de etkisiyle pek çok sorunla karşı karşıya kalmalarıyla ilgilidir. Örneğin, o dönemde Birleşik Krallık’ta sürücü sınavlarında³ yaşanan aksamlar bu sorunlardan yalnızca birisidir. RHA verilerine göre, pandemi öncesinde bir yılda ortalama 72,000 aday ağır vasıta sürücüsü olmak için eğitim alırken, yaklaşık 40,000’i başarılı oluyordu. Ancak, 2020 yılında pandemi sırasında uygulanan kısıtlamalar dolayısıyla mesleki sürücü sınavlarında aksamlar yaşanmış ve yalnızca 15,000 kişi ağır vasıta sürücüsü eğitimini başarıyla tamamlayabilmiştir (RHA, 2021). Bu veriler, mesleğe başlayabilecek binlerce kişinin sınavlarda yaşanan aksamlardan kaynaklı sektöre giremediğini ortaya koymaktadır. Covid-19 pandemisi dolayısıyla ağır vasıta sürücülerinin yaşadığı sorunlara verilebilecek bir diğer örnek ise, Fransa’nın 2020 yılının Noel’inde Covid-19 tedbirleri kapsamında sınırlarını kapatarak, 6,000’den fazla araç sürücüsünü testleri negatif çıkana kadar Dover Limanı dışında park halindeki araçlarında bekletmesidir (BBC, 2020). Bu durum, zaten zor çalışma koşulları altında, düşük ücretlerle çalışan ağır vasıta sürücülerinin Noel tatillerini ailelerinden ayrı ve daha da önemlisi yalnız geçirmelerine neden olmuş ve mesleki motivasyonlarını azaltan bir etki yaratmıştır.

Yaşanan bu gelişmelerden ve çalışma kapsamında incelenen verilerden Birleşik Krallık’ın tecrübe ettiği ağır vasıta sürücüsü açığının önemli bir bileşeni konumunda olan AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerine yönelik olarak çıkartılabilecek en makul sonuç, zaten çeşitli gerekçelerle meslekten uzaklaşan bu sürücülerinin, Brexit geçiş sürecinin yarattığı belirsizlik Covid-19 pandemisinin yarattığı negatif etkilerle birleşince meslekten ayrılmayı tercih ettikleridir. Bu bakımdan, Covid-19 pandemisinin ağır vasıta sürücüsü krizinde açık bir şekilde etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, Birleşik Krallık hükümetinin Covid-19 pandemisini krizin esas sorumlusu olarak yansıtmaya çalışılması aslında çok da temelsiz değildir. Nitekim, ağır vasıta sürücüsü krizinde Brexit kadar Covid-19 pandemisi de etkilidir. Diğer taraftan, AB referandumu sonrasında karşı karşıya kalabilecekleri muhtemel olumsuzluklar dolayısıyla Birleşik Krallık’tan ayrılan ya da Covid-19 pandemisi sırasında ülkelerine dönen AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerinin, Brexit sürecinin tamamlanması sonrasında uygulamaya koyulan yeni göçmenlik sistemi çerçevesinde nitelikli işçi vizesinin kapsamı dışında kaldıkları ve bu nedenle Birleşik Krallık’a geri dönemedikleri ya da dönmeyi tercih etmedikleri de unutulmamalıdır. Nitekim, RHA da (2021), “Brexit ve gelecekteki Birleşik Krallık’ta yaşama ve çalışma haklarına ilişkin belirsizlik” dolayısıyla Birleşik Krallık’tan ayrılan AB vatandaşı ağır vasıta sürücülerinin, geri dönmediklerini ve dönmelerinin de beklenmediğini ifade etmiştir. Brexit’in ağır vasıta sürücüsü açığı krizine etkisi bu çerçevede değerlendirildiğinde, onun sürücü krizinin ardında yatan diğer faktörlerin- Covid-19 dahil- etkisini arttırıcı bir işlev gördüğü sonucuna varmak mümkündür.

³ Birleşik Krallık’ta ağır vasıta sürücüsü olmak isteyen adayların aldıkları eğitim sonrasında mesleki yeterliliklerini ispatlayarak, Sürücü Mesleki Yeterlilik Sertifikası (Driver Certificate of Professional Competence-CPC) almaları gerekmektedir (bkz. GOV.UK, t.y.).

4.AĞIR VASITA SÜRÜCÜSÜ AÇIĞININ KRİZE DÖNÜŞMESİ VE YANSIMALARI

RHA tarafından Haziran 2021’de dönemin Birleşik Krallık Başbakanı Boris Johnson’a gönderilen mektupta hükümet tarafından ağır vasıta sürücüsü açığının giderilmesine dair adımlar atılmadığı sürece durumun kronik bir hale geleceği vurgulanmıştır. RHA, söz konusu mektupta, yaz aylarında yiyecek ve içecek talebindeki artışa ve Noel dönemine yönelik ağustos/eylül aylarında başlayan hazırlıklara dikkat çekerek hükümeti sürücü açığı krizini çözmek ve tedarik zincirini korumak için eyleme geçmeye davet etmiştir (RHA, 2021). Nakliye şirketleri ise, Temmuz 2021’de, ücretleri yukarı çeken ve mal fiyatlarını arttıracak büyük ve ciddi bir ağır vasıta sürücüsü açığıyla karşı karşıya olduğunu bildirmişlerdir (Harvey, 2021). Nitekim bu süreçte, çaresiz kalan büyük süpermarket zincirleri teslimatların mağazalarına zamanında ulaşmasını sağlamak için mevcut sürücülere neredeyse iki katı ücret teklif etmeye başlamışlardır (Harvey, 2021). Bu sırada, The Guardian gazetesinin yayımladığı bir habere göre, Birleşik Krallık’taki sürücü açığı ve bu açık nedeniyle tedarik zincirinde yaşanan aksaklıklar, perakende stoklarının Ağustos 2021’de son 38 yılın en düşük seviyesine gerilemesine neden olmuştur (Partington ve Partridge, 2021a). Birleşik Krallık’ın en büyük gıda marketlerinden biri konumundaki Tesco ise, yaşanan sürücü açığının her hafta 48 ton gıda israfına yol açtığını açıklamıştır (Butler, 2021). Sürücü açığı, gıda israfının yanı sıra Birleşik Krallık genelinde yaklaşık 18 belediyenin çöp toplama hizmetlerinde de aksamalar yaşanmasına neden olmuştur. Bunun üzerine, Birleşik Krallık hükümet yetkilileri İngiliz sürücülerin istihdamının arttırılmasına yönelik önerilerde bulunmuşlardır. Ancak, yeni sürücülerin gerek eğitimi gerekse işe alım süreçleri zaman gerektirmektedir. Bu nedenle, sürücü sıkıntısı yaşayan belediyelerin bazıları dönemin İçişleri Bakanı Priti Patel’den, Avrupalı nitelikli ağır vasıta sürücülerine geçici vize vermesini talep etmişlerdir (Russon ve Jones, 2021).

Sürücü açığına ek olarak gıda işletme tesislerinde yaşanan işgücü sıkıntısı da gıda sektöründe tedarikte aksamalara neden olurken, McDonalds Ağustos 2021’de milkshake ve kutulu içecekleri menüsünden çıkartmak zorunda kalmış; tavuk ürünleriyle ünlü Nando’s ise tavuk kanat tedarikinde yaşanan sıkıntıdan ötürü 45 şubesini geçici olarak kapattığını açıklamıştır (Partington ve Partridge, 2021a). Ayrıca, Wetherspoons olarak bilinen işletme de tedarik zincirindeki sorunlar dolayısıyla Eylül 2021’de stoklarındaki bazı alkollü ve alkolsüz içeceklerin tükendiğini bildirmiştir (Espiner, 2021). İlaveten, dünyanın en büyük konteyner nakliye şirketlerinden biri olan Maersk, Felixstowe Limanı sürücü açığı dolayısıyla konteynerlerle dolu olduğu için gemilerini Birleşik Krallık’a yanaştırıp mal boşaltımını gerçekleştirememiştir (Dempsey ve Plimmer, 2021). Diğer taraftan, yaşanan sürücü açığı akaryakıt sektörünü de bariz bir şekilde etkilemiştir. British Petrol (BP) Temmuz 2021’de yaptığı açıklamada, sürücü sıkıntısı dolayısıyla akaryakıt tedariki konusunda bazı sorunların yaşandığını ifade etmiştir. BP, her ne kadar sorunun gün içinde çözüldüğünü bildirirse de bazı benzin istasyonlarının geçici olarak kapandığını duyurmuştur. Bu noktada, BP personelinin Covid-19 pandemisi dolayısıyla zorunlu izolasyonunun da benzin istasyonlarının kapanmasında etkili olduğunu vurgulamak gerekir (Race, 2021). Bu çerçevede değerlendirildiğinde, yaşanan akaryakıt krizi Brexit ve Covid-19’un etkileşimi sonucunda ortaya çıkan olumsuz etkiye örnek oluşturmaktadır.

Gıda ve akaryakıt teslimatında yaşanan gecikmeler dolayısıyla hükümete pek çok çağrı yapılmıştır; ancak Johnson hükümetinin konuya yönelik çözüm üretmede geç kaldığını söylemek mümkündür. BP’nin 2021 Temmuz’unda açıkladığı geçici kapatmalardan yalnızca birkaç ay sonra, sürücü açığı dolayısıyla yeniden bir kapatmaya gitmesi bu durumu gözler önüne sermektedir. Zira BP, 23 Eylül 2021 tarihinde 100 kadar benzin istasyonunda akaryakıt sıkıntısı yaşandığını ve teslimatta yaşanan sorunlar nedeniyle, bazı benzin istasyonlarının kapanmak zorunda kaldığını açıklamıştır. Benzer bir biçimde, Esso da benzin istasyonlarında yakıt sıkıntısı yaşandığını aktarmıştır (Partington ve Partridge, 2021b). Bunun üzerine, Birleşik Krallık genelinde panik havası oluşmuş ve başta Londra ve Güney Doğu İngiltere olmak üzere akaryakıt stoğu bulunan istasyonların önünde uzun kuyruklar oluşmuştur. Oluşan panik havası dolayısıyla yapılan aşırı alımlar tedarik zincirindeki mevcut aksamalarla birleşince, doğal olarak, var olan akaryakıt sıkıntısını daha da arttırmıştır. Akaryakıt tedarikindeki aksamalar ve bu durumun bir krize dönüşmesi, halk arasında panik havası yaratmanın yanında benzin fiyatlarındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Öyle ki, 5 Ekim 2021 tarihinde yayımlanan haftalık istatistiklere göre, Birleşik Krallık benzin istasyonlarında bir hafta önce litresi 1.35 £’den satılan benzin fiyatı 1.36£’e yükselerek son 8 yılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır (Department for Business, Energy and Industrial Strategy, 2021). Bu durum, süregelen ağır vasıta sürücüsü açığının nasıl bir kriz ortamı oluşmasına zemin hazırladığını gözler önüne sermektedir. Öte yandan, Başbakanlık Ofisi’nden yapılan açıklamada ise, akaryakıt sıkıntısı olmadığı iddia edilerek insanların benzin alımlarına normal şekilde devam etmeleri gerektiği tavsiye edilmiştir (Partington ve Partridge, 2021b). Yapılan resmî açıklamalar

vasıtasıyla, işgücü açığının yarattığı krizin etkilerinin daha yumuşak bir tondan halka aktarılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Söz konusu kriz her ne kadar etkileri hafifletilerek aktarılmaya çalışılsa da Birleşik Krallık hükümeti krizle mücadele noktasında gecikmeli de olsa politikalar geliştirerek, uygulamaya koymak durumunda kalmıştır.

5. BİRLEŞİK KRALLIK HÜKÜMETİNİN KRİZLE MÜCADELE POLİTİKALARI VE DEĞERLENDİRME

Birleşik Krallık'ta 2021 yılında akut hale gelerek kriz ortamı yaratan ağır vasıta sürücüsü açığı dolayısıyla tedarik zincirinde yaşanan aksamalar hükümet üzerindeki baskıların giderek artmasına neden olmuştur. Johnson hükümeti krizin erken dönemlerinde yaptığı açıklamalar aracılığıyla sürücü krizini olduğundan daha küçük çaplı göstermeye çalışsa da ilerleyen süreçte daha da ciddi boyutlara ulaşan bu krizin üstesinden gelebilmek için bir dizi önlemler aldığını açıklamıştır. Bu bağlamda, krizin çok yoğun olarak hissedildiği 2021 yılının yaz aylarını takip eden süreçte göreve gelen Birleşik Krallık hükümetleri tarafından ağır vasıta sürücüsü açığıyla mücadele noktasında kısa ve uzun vadede izlenecek önlemleri içeren toplam 33 politika uygulamaya koyulmuştur (bkz. GOV.UK, 2023). Bu politikaları, Tablo 2'de yer alan altı ana başlık çerçevesinde ele almak mümkündür.

Tablo 2: Birleşik Krallık Hükümetinin Ağır Vasıta Sürücüsü Açığıyla Mücadele Politikaları

1. Mevcut tedarik zincirlerinde verimliliğin artırılması
2. Yeni ağır vasıta sürücülerine destek ve eğitim sağlanması
3. Ağır vasıta sürücüsü test kapasitesinin artırılması ve sürecin iyileştirilmesi
4. Eski sürücülerin sektöre geri kazandırılması ve koşulların iyileştirilmesi
5. Yakıt tedarik zincirinin istikrarının sağlanması
6. Taşımacılık sektörünün desteklenmesi

Kaynak: GOV.UK, 2023'ten yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2'de yer alan politikalar bağlamında, Birleşik Krallık hükümeti ağır vasıta sürücü adaylarının eğitiminin finansmanı için fon ayırmış ve bu kapsamda 11,000'den fazla kişilik kapasitesi olan ağır vasıta sürücülüğü eğitim kampları oluşturmak için harekete geçmiştir. Ayrıca, direksiyon sınav sayısını arttırarak, sınav formatında sürücüler lehine değişiklikler yapmıştır (bkz. GOV.UK, 2023). Birleşik Krallık hükümetinin uygulamaya koyduğu bu politikalar özellikle yeni sürücülerin istihdama katılması bağlamında uzun vadede etki yaratacak politikalardan bazılarıdır. Birleşik Krallık hükümetinin yol kenarlarındaki tesislerde güvenlik, aydınlatma ve hijyen koşullarının iyileştirilmesi için 20 milyon sterlinlik bir fon ayırdığını açıklaması da söz konusu krize yönelik atılan uzun vadeli adımlar arasındadır (GOV.UK, 2022, GOV. UK, 2023). Hükümetin ağır vasıta sürücülerinin çalışma saatlerinin geçici olarak gevşetme kararı alması ve iş verenlere belirli şartları sağlamaları durumunda teşvik ödemeleri yapması (GOV.UK, 2023) ise hem yeni sürücü adayları hem eski sürücüler hem de taşımacılık sektöründeki işverenler açısından teşvik faktörü oluşturan kısa vadeli politikalardan olmuştur. Eski sürücülerin sektöre geri kazandırılması noktasında, kriz sırasında Ulaştırma Bakanlığı tarafından sürücülere gönderilen mektup da dikkat çekicidir. Önceki yıllarda ağır vasıta sürücüsü olarak çalışan kişileri mesleğe geri dönmeye teşvik etmeyi amaçlayan bu mektupta ağır vasıta sürücülerinin çalışma koşulları ve ücretleri konusunda yapılan iyileştirmelere yer verilmiştir (bkz. GOV. UK, 2021c).

Hükümet, ayrıca, benzin istasyonlarındaki baskıyı azaltmak için 300'ü akaryakıt tankeri, 4700'ü ise gıda kamyonu sürücüsü olmak üzere toplamda 5000 ağır vasıta sürücüsüne sınırlı bir süre için Birleşik Krallık'ta bulunmalarına olanak tanıyan geçici vize vereceğini açıklamıştır. Dahası, gıda endüstrisi için geçici göçmenlik düzenlemelerinin hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır. Tüm bu düzenlemelere ek olarak, 4 Ekim 2021 itibarıyla 200 askeri personelin akaryakıt tedarikinde destek sağlamak için görevlendirileceği açıklanmıştır (GOV.UK, 2023). Uygulamaya koyulan tüm bu politikalar ve iyileştirmeler, krizin erken dönemlerinde benimsenen ağır vasıta sürücüsü açığını İngiliz işçilerin istihdamını arttırarak kapatma yönündeki tutumun değiştiğinin bir göstergesidir. Bununla birlikte, ağır vasıta sürücülerine vize kolaylığı sağlama kararı alınması ve bunun da ötesinde askeri personelin ağır vasıta sürücüsü olarak görevlendirilmesi durumunun ne kadar ciddi olduğunu ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.

Hükümetin Birleşik Krallık'ta çalışmak için 5000 ağır vasıta sürücüsüne geçici vize vereceğini açıklaması üzerine vize başvurularına yönelik detaylar çok geçmeden ilan edilmiştir. İçişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamaya göre, akaryakıt tankeri sürücülerini için verilecek geçici vizeye, 1 Ekim 2021 ve 15 Ekim 2021 tarihleri arasında Birleşik Krallık'a gelen kişilerin başvurabilecekleri ve bu kişilerin gerekli nitelikleri taşımaları durumunda 31 Mart 2022'ye kadar Birleşik Krallık'ta çalışabilecekleri ifade edilmiştir (Home Office, 2021). Gıda nakliyesinde istihdam edilecek sürücülerin ise, 2021 yılının Ekim ayının sonundan itibaren ülkeye gelebilecekleri ve 28 Şubat 2022'ye kadar geçerli olacak çalışma vizesi alabilecekleri belirtilmiştir (GOV.UK, 2023). Hükümet, gıda endüstrisine yönelik sağlanacak vize kolaylığı kapsamında ise, 5,500 kümes hayvancılığı işçisine geçici vize vereceğini açıklamıştır. Yapılan resmî açıklamaya göre, geçici vize için başvuruların 11 Ekim-15 Kasım 2021 tarihleri arasında alınacağı ve verilecek vizelerin 31 Aralık 2021 tarihine kadar geçerli olacağı duyurulmuştur (GOV.UK, 2021b). Dönemin Başbakanı Johnson'un idaresindeki hükümet tarafından uygulamaya koyulan vize kolaylığı yönündeki politikalar dikkatle değerlendirildiğinde, hükümetin kalıcı çözümler sunmak yerine yaklaşan Noel tatilini temel alarak genellikle kısa vadeli çözüm yöntemlerine yöneldiği görülmektedir.

Johnson, 5 Ekim 2021 tarihinde BBC'de yayınlanan sabah programında AB ülkelerinden yalnızca 127 akaryakıt sürücüsünün geçici vize için başvurduğunu açıklamış ve az sayıda başvuru yapılmış olmasını ücretler ve sürücülere sağlanan sosyal olanakların yetersizliğiyle açıklamıştır (BBC, 2021a). 1 Ekim 2021 itibarıyla Birleşik Krallık'a gelen kişilerin akaryakıt tankeri sürücüsü olmak için vize başvurusunda bulunabileceği ve vize kolaylığı kapsamında 300 akaryakıt sürücüsüne vize verileceği göz önünde bulundurulduğunda, 127 başvuru azımsanacak bir sayı değildir. Ancak bu başvurunun AB vatandaşları tarafından yapılmış olması, Mart 2020-Mart 2021 dönemi arasında (bkz. Tablo 1) AB vatandaşı 15,000 ağır vasıta sürücüsünün sektörden ayrıldığı göz önünde bulundurulursa oldukça düşüktür. Bu noktada, Johnson'un açıkladığı 127 başvuruya karşılık Ticaret Bakanlığı'nın ise, yalnızca 27 başvuru tespit edildiğini bildirdiğini de belirtmek gerekir (bkz. BBC, 2021c). Yapılan resmî açıklamalarda dile getirilmemekle birlikte, vize kolaylığı sağlanacak sürücüler ve kümes hayvancılığı işçileri yalnızca AB vatandaşlarını kapsamasa da Johnson'un başvuruların çoğunluğunun AB vatandaşlarından gelmesini beklediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Johnson'un geçici vize başvurusunda bulunan kişi sayısına yönelik olarak yaptığı açıklamada vize başvurusunda bulunan AB vatandaşlarının sayısını özellikle belirtmesi ve hatta Ticaret Bakanlığı'nın verdiği sayılarla çelişkili olarak başvuru yapan AB vatandaşlarının sayısını daha fazla olarak açıklaması bunun bir göstergesi niteliğindedir. Çelişkili açıklamalarından da anlaşılacağı üzere Johnson, derinleşen sürücü açığı kriziyle mücadelede geliştirdiği kısa vadeli önlemleri işlevsel olarak göstermek istemesinin yanı sıra, söz konusu krizi Brexit ile ilişkilendirmekten kaçınmıştır. Öyle ki, AB ülkelerinden gelen başvuru sayısının düşüklüğünü sürücülerin ücretlerinin düşüklüğü ve sürücülere sağlanan sosyal şartların kötü olmasıyla açıklamaya çalışmıştır.

Dönemin Birleşik Krallık Ulaştırma Bakanı Grant Shapps ise, ağır vasıta sürücülerini ve kümes hayvanı işçileri için getirilen yeni vize kolaylığına yönelik olarak İngiliz işçileri azaltmak istemediklerini; ancak tedarik zincirinde yaşanan aksamlar karşısında kayıtsız kalamayacaklarını ifade etmiştir (Therrien, 2021). Shapps, ayrıca, yaşanan sorunların kaynağını Brexit olarak gösteren kesimin yanıldıklarını ifade eden açıklamalarda da bulunmuştur (bkz. Mercer, 2021). Esasında, ağır vasıta sürücülerini ve kümes hayvanı işçileri için getirilen vize kolaylığı Birleşik Krallık açısından yabancı işgücünün ne derece önemli olduğunun bir göstergesidir. Diğer taraftan, Shapps'ın açıklamaları Birleşik Krallık hükümetinin gelinen noktaya rağmen ağır vasıta sürücüsü krizini Brexit ile bağdaştırmak istemediğini ve okları Brexit'ten farklı bir yöne çevirmeye çalıştığını bir kez daha ortaya koymuştur. Nitekim, Birleşik Krallık hükümetinin resmî web sitesinde bulunan ağır vasıta sürücüsü açığının nedenlerine ilişkin yazıda da Brexit'e yer verilmemiştir. Bunun yerine, Covid-19 kaynaklı sorunlar, yaşlanan işgücü ve deniz aşırı işgücüne bağımlılık süregelen ağır vasıta sürücüsü açığının nedenleri olarak ön plana çıkarılmıştır (bkz. GOV.UK, 2023). Burada dikkat çeken bir diğer nokta ise, "deniz aşırı işgücüne bağlılık" ifadesine yer verilerek, AB işgücünün Birleşik Krallık için önemine değinmekten kaçınılmasıdır. Ancak, ağır vasıta sürücüsü arzında yaşanan kriz, Birleşik Krallık'ta Brexit sonrası süreçte hayata geçirilen yeni göç sistemi bağlamında uygulanan sınırlayıcı politikalarla yakından ilgilidir. Nitekim Johnson BBC'ye verdiği bir röportajda (bkz. BBC, 2021b), Birleşik Krallık'ın "oldukça dirençli" bir tedarik zinciri olduğunu vurgulamıştır. Birleşik Krallık halkının AB referandumda "niteliksiz, kitlesel göç" karşısında oy kullandığını belirten Johnson, aynı röportajda kitlesel göçe izin vererek İngiliz işçiler için kötü sonuçlar doğuran kontrolsüz göç dönemine dönmeyeceğini ve geçmiş "başarısızlıklarını" tekrarlanmasına izin vermeyeceğini ifade etmiştir.

Öte yandan, 2021 yılında zirve noktasına ulaşan sürücü açığı ve özellikle gıda sektöründe görülen işgücü açığı Birleşik Krallık'ın yabancı işgücüne ve dolayısıyla da göçe, özellikle de AB göçüne, ne derece ihtiyaç duyduğunu ortaya koymuştur. Ağır vasıta sürücülerinin sayısına ilişkin veriler ile sektörden ayrılan AB vatandaşlarının sayısı arasındaki paralellik, Johnson hükümetinin açıklamaları ve her ne kadar geçici önemler olarak sunulsa da ağır vasıta sürücülerine vize kolaylığı sağlama yönünde izlenen politikalar vasıtasıyla yabancı işgücünün teşvik edilmeye çalışılması, Birleşik Krallık'ta yaşanan sürücü krizinin Brexit ile bağlantısını açığa çıkartan politikalar olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca, uygulamaya koyulan tüm politikalara rağmen ağır vasıta sürücüsü krizinin etkilerinin hafiflemekle birlikte sürücü açığının halen devam etmesi de söz konusu açığın Brexit ile ilişkisi bağlamında kayda değer bir göstergedir.

Birleşik Krallık lojistik sektöründeki en büyük iş gruplarından biri olan "Logistic UK" tarafından Mayıs 2022'de yapılan açıklamaya göre, Birleşik Krallık'ın ağır vasıta sürücüsü istihdam politikaları zaman içerisinde etkisini göstermeye başlamıştır; ancak, Birleşik Krallık'taki ağır vasıta sürücüsü açığı artık "kronik" bir hal almıştır. Öyle ki, istihdamdaki ağır vasıta sürücüsü sayısındaki düşüş ve dolayısıyla açık devam etmesine rağmen sürücülerin sektörden ayrılma hızı 2021 yılına kıyasla, 2022 yılının ilk çeyreğinde yavaşlamış ve sektörde kalan sürücü sayısı artmıştır (Logistic UK, 2022). The Chartered Lojistik ve Taşımacılık Enstitüsü'nün (*Chartered Institute of Logistics and Transport*-[CILT]) ağır vasıta sürücüsü açığı kriziyle ilgili olarak düzenlediği anket de Birleşik Krallık'ta sürücü açığının 2022 yılında da devam ettiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ankete katılanların %78'i hali hazırda sürücü açığıyla karşı karşıya olduklarını belirtmişlerdir (Chartered Institute of Logistics and Transport [CILT], 2022). Bu noktada, her ne kadar Birleşik Krallık'ta diğer ülkelere kıyasla daha şiddetli etki gösterse de ağır vasıta sürücüsü açığının etkilerinin küresel çapta hissedildiğini de göz önünde bulundurmak ve söz konusu açığı bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Nitekim Birleşik Krallık Ulaştırma Bakanlığı'nın talebiyle Ulusal Sosyal Araştırmalar Merkezi (*National Centre for Social Research*- NATCEN) tarafından ağır vasıta sürücülerinin istihdam edilmelerinde ve elde tutulmalarında karşılaşılan engellere dair 2023 yılında yayımlanan raporda, Mayıs 2023 itibarıyla ağır vasıta sürücüsü açığının hem Birleşik Krallık hem de dünya genelinde halen devam ettiği vurgulanmıştır (Owen vd., 2023). IRU'ya göre, Birleşik Krallık'ın dahil olduğu durumda Avrupa genelinde 2023 yılı itibarıyla mevcut sürücü pozisyonlarının %7'si açık durumdadır (IRU, 2023). Ağır vasıta sürücüsü açığının 2023 yılında küresel anlamda arttığını belirten IRU, söz konusu açığın 2028 yılına kadar ikiye katlanabileceğini öngörmektedir (IRU, 2023). Benzer şekilde, Birleşik Krallık'ta faaliyet gösteren "Driver Require" isimli sürücü istihdam ajansı tarafından yayımlanan bültende ise, ONS'nin revize edilmiş verileri⁴ ışığında 2021 sürücü açığı krizi yeniden değerlendirilmiş ve ağır vasıta sürücüsü arzında düşünüldüğünden daha yakın bir zamanda yeni bir kriz ortaya çıkma ihtimalinin oldukça yüksek olduğu ileri sürülmüştür. Öyle ki, ONS'nin ilk yayımladığı verilere göre 2021 yılının ikinci çeyreğinde ağır vasıta sürücüsü sayısında pandemi öncesi döneme kıyasla gözlemlenen %23'lük düşüş krizin zirve noktasını işaret etmekteyken, revize edilmiş ONS verilerine göre aynı dönem için bu oran yalnızca %15'tir (Smith, 2023: 3).

Ağır vasıta sürücüsü açığı krizi Birleşik Krallık tarafından her ne kadar söylemsel olarak daha küçük çaplı yansıtılmak istenilmiş olsa da söz konusu açığın günümüzde de hala devam etmesi durumun ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Ayrıca, ONS'nin revize edilmiş verileri ve IRU'nun öngörülleri yakın gelecekte benzer bir ağır vasıta sürücüsü krizinin yaşanma olasılığının çok da uzak olmadığını göstermektedir. Bu konjonktürde, mevcut açıkla mücadelede gerçekçi ve uzun vadeli adımların atılması gerekmektedir. Zira ağır vasıta sürücüsü açığı daha da ciddi boyutlara ulaşma riski taşımaktadır. Bu bakımdan, daha fazla sürücünün sektöre çekilmesi ve özellikle mevcut sürücülerin elde tutulması için uygulanan politikaların yeniden gözden geçirilmesi gerektiği de ortadadır.

Birleşik Krallık'ta lojistik sektöründeki işverenlerle çalışan bir topluluk olan "Talents in Logistics" tarafından Temmuz 2021'de yürütülen bir anket kapsamında, Birleşik Krallık'taki ağır vasıta sürücülerinin nasıl istihdam edilebilecekleri ve hangi teşvikler aracılığıyla sektörde tutulabilecekleri araştırılmıştır. Anket sonuçlarına göre, ağır vasıta sürücülerini sektöre çeken en cazip beş teşvik sırasıyla: gelir koruma sigortası, ölümcül hastalık teminatı, hizmet yılı için ekstra tatil, daha yüksek emeklilik katkı payı ve esnek çalışma olarak belirtilmiştir. İlaveten, ankette bulunan açık uçlu sorulara verilen cevaplar doğrultusunda sürücülerin sektörde kalmaya devam etmelerinin mesleklerine gösterilen "saygı" ile yakından ilişkili olduğu ortaya koyulmuştur (bkz. Talent in Logistics, 2021).

⁴ ONS'nin Üç aylık İşgücü İstatistiklerine ilişkin 2021 yılına ait veriler, aynı yılın başında yapılan iş kodlarındaki değişiklikler dolayısıyla hatalıdır ve bu nedenle revize edilmiştir (bkz. Smith, 2023).

2022 yılında CILT tarafından yürütülen bir diğer ankette ise, “sizce sürücü açığından hangi faktörler sorumlu?” sorusuna verilen cevaplar sürücülerin elde tutulması noktasında atılması gereken adımlar açısından yol gösterici niteliktedir. Bu soruya ankete katılanların yaklaşık %80’i “sosyal olmayan saatler” cevabını vermiştir. Bu cevabı, sektörün imajı, uzun çalışma saatleri, Avrupalı sürücü eksikliği ve sürücülerin yaşlanması gibi cevaplar takip etmiştir (bkz. CILT, 2022). Bu anlamda, işverenlerin sürücülerin taleplerine kulak vermeleri ve kısa vadeli çözümler yerine uzun vadede sürücülere sağlanan hak ve güvenceleri geliştirmeleri gerektiği açıktır.

6.SONUÇ

Ağır vasıta sürücüsü açığı yalnızca Birleşik Krallık açısından değil, dünya genelinde pek çok devlet açısından bir meydan okuma niteliğinde değerlendirilebilir. Bununla birlikte, Birleşik Krallık açısından incelendiğinde, söz konusu açık 2021 yılında akut bir hal alarak kriz ortamı yaratmıştır. Birleşik Krallık’ta 2021 yılı öncesinde 60,000 kişi olarak tespit edilen ağır vasıta sürücüsü açığı, 2021 yılına gelindiğinde yaklaşık 40,000 kişi daha artarak 100,000 kişi ile zirve noktasına ulaşmıştır. Birleşik Krallık’ta 2021 yılında ortaya çıkan ağır vasıta sürücüsü açığı krizinin temel gerekçeleri Covid-19 pandemisi ve Brexit olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte, ağır vasıta sürücülerinin eğitim maliyeti, kötü çalışma koşulları, düşük ücretler, yaşanan nüfus vb. gibi gerekçeler de bu açığın belirleyicileri arasında yer almaktadır. Birleşik Krallık’ta ağır vasıta sürücüsü açığının 2021 yılında zirve noktasına ulaşmasının temel gerekçeleri olarak Brexit ve Covid-19 pandemisinin gösterilmesinden hareketle, bu çalışmada ağır vasıta sürücüsü açığının yarattığı krizin Brexit ile ilişkisi araştırılmış ve bu krizin Brexit sonrası süreçte uygulamaya koyulan göç politikaları bağlamında Brexit sonrası bir semptom olup olmadığı sorusuna yanıt aranmıştır. Bu soruya yanıt aranırken, ağır vasıta sürücüsü krizi ile Brexit ile arasında direkt bir ilişki olup olmadığını ekonometrik bir analiz yapmadan ortaya koymanın zorluğunu göz önünde bulundurulmuş ve çalışma kapsamında ikincil kaynaklardan elde edilen ağır vasıta sürücü sayıları ve göçe ilişkin veriler, ağır vasıta sürücüsü krizine ve krizin dinamiklerine- Brexit ile ilişkisine- ilişkin genel trendi anlama noktasında ipucu sağlayan araçlar olarak kullanılmıştır.

Birleşik Krallık’ın AB üyeliği süresince serbest dolaşım prensibi çerçevesinde herhangi bir izne tabi olmaksızın Birleşik Krallık’a gelip burada yaşama ve çalışma hakkı elde edebilen AB vatandaşları, Brexit sürecinin 31 Aralık 2020 tarihinde tamamlanmasını takiben uygulamaya koyulan yeni göç sistemi nedeniyle Brexit öncesi süreçte olduğu gibi istedikleri zaman Birleşik Krallık’a gelememekte ve burada çalışmamaktadırlar. Öyle ki, artık AB üyesi olmayan Birleşik Krallık ortak pazarın bir bileşeni konumunda değildir ve serbest dolaşım prensibi Birleşik Krallık ve AB vatandaşları için karşılıklı olarak sonlandırılmıştır.

Çalışmanın bulguları, ağır vasıta sürücüsü açığının krize dönüşmesinin ardındaki gerekçelerin çok çeşitli ve çok boyutlu olmakla birlikte, özellikle Brexit sürecinin durumu Birleşik Krallık açısından diğer ülkelere kıyasla daha kötü hale getirdiğini doğrular niteliktedir. Birleşik Krallık açısından temel sorun, tedariki sağlayacak ağır vasıta sürücülerinin sayısının yetersiz olması ile yakından ilgilidir. Nitekim ağır vasıta sürücülerinin sayısındaki açık, stok kıtlığı ihtimalini ve sürücülerin ücretlerindeki artışı da beraberinde getirmiştir. Stok kıtlığı ve sürücü ücretlerindeki artışlar ise, ürünler için daha yüksek fiyat belirlenmesi anlamına gelmiştir. Bu bakımdan, 2021 yılında akut bir hal alarak krize dönüşen ağır vasıta sürücüsü açığının özellikle Covid-19 pandemisinin negatif etkilerinin giderek zayıfladığı günümüzde de devam etmesi ve dolayısıyla kronik bir görünüme bürünmesi, AB üyeliğinin ortak pazara kesintisiz erişim sağlaması bağlamında ve AB göçünün yarattığı artı değer çerçevesinde Birleşik Krallık ekonomisine yaptığı pozitif katkıyı gözler önüne sermektedir.

Şüphesiz ki, Brexit geçiş süreci ile aynı dönemde yaşanan Covid-19 pandemisi de sorunun önemli bir bileşeni konumundadır. Bu anlamda pandemi, Brexit’in etkilerini ortaya koymayı zorlaştırmıştır. Covid-19’un pandemi olarak ilanından sonra yaşanan kaos ortamı, kapanmalar ve seyahat kısıtlamaları ekonomik daralmayı da beraberinde getirmiş ve AB vatandaşı olan ağır vasıta sürücülerinin kendi ülkelerine dönmelerine neden olmuştur. Covid-19 pandemisi sırasında ülkelere dönen ağır vasıta sürücülerini, Brexit’in getirdiği belirsizlikler ve en nihayetinde geçiş sürecinin tamamlanmasının ardından uygulamaya koyulan yeni göç sisteminin doğal bir sonucu olarak, Birleşik Krallık’a dönmek istememişler ya da isteseler dahi sınırda pek çok prosedüre tabi olacakları için geri dönmeyi tercih etmişlerdir. Bu bağlamda Brexit, Birleşik Krallık açısından ağır vasıta sürücüsü açığının krize evrilmesine neden olan ve bu krizin yönetimini zorlaştıran bir dinamik olarak, başta Covid-19 pandemisi olmak üzere ağır vasıta sürücüsü açığının ardındaki diğer faktörlerin yarattığı etkiyi arttıran bir işlev görmüştür.

Ağır vasıta sürücüsü açığının krize dönüştüğü süreçte, başta gıda sektörü olmak üzere mal tedarikinde yaşanan sorunlar ve takip eden süreçte yaşanan akaryakıt krizi Birleşik Krallık hükümetini sorunun kısa ve uzun vadede çözümü için etkili olacak adımlar atmaya ve politikalar uygulamaya sevk etmiştir. Yabancı uyruklu ağır vasıta sürücülerine sağlanan vize kolaylığı sürücü açığının kısa vadede çözümüne yönelik uygulamaya koyulan politikaların başında gelmiştir. Günümüzde, ağır vasıta sürücüsü sayısı 2021 yılında yaşanan kriz dönemine göre artış göstermiş olsa da özellikle AB işgücünün Birleşik Krallık ekonomisine katkısı göz önünde bulundurulduğunda, göç konusunda uzun vadeli ve daha cazip düzenlemelerin gerekli olduğu açıktır. Ayrıca, göç konusunda gerekli olan düzenlemeler dışında uzun vadede sürücülerin istihdamdaki düşüşünü önlemek ve yeni sürücülerini de sektöre katmak amacıyla hayata geçirilen politikaların gözden geçirilmesi ve bu kapsamda gerekli iyileştirmelerin yapılması da oldukça önemlidir. Sürücü eğitimleri için ayrılan fonlar, ücret artışları ve artan sürücü testi sayısı vasıflı işçilerin sektörden ayrılmasını önleyen faktörler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, sürücü eğitim maliyetlerinin azaltılması, sürücülerin sosyal güvencelerinin artırılması, çalışma koşullarının ve ortamlarının iyileştirilmesi yönünde atılan adımlar ve yaşanan nüfus göz önünde bulundurularak genç ve özellikle de kadın sürücülerin istihdamının teşvik edilmesi yönünde alınacak önlemler sürücü açığıyla mücadelede uzun vadede fark yaratacaktır.

KAYNAKÇA

- Arnold, M. ve Vladkov, A. (2021). Europe's trucker shortage becoming 'extremely dangerous', Financial Times. Elde edilme tarihi: 11 Aralık 2023, <https://www.ft.com/content/e8ca2a08-308c-4324-8ed2-d788b074aa6c?signupConfirmation=success>
- BBC (2020, 24 Aralık). Kent lorry chaos: Truckers warned of Christmas in their cabs, Elde edilme tarihi: 1 Aralık 2023, <https://www.bbc.co.uk/news/uk-england-kent-55434966>
- BBC (2021a, 5 Ekim). Petrol shortage: Is the fuel crisis improving, Elde edilme tarihi: 7 Ekim 2021, <https://www.bbc.com/news/explainers-58709456>
- BBC (2021b, 2 Ekim). Fuel crisis: Boris Johnson urged to recall Parliament, Elde edilme tarihi: 7 Ekim 2021, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-58767330>
- BBC (2021c, 5 Ekim). Fuel stocks in South and London behind rest of UK, Elde edilme tarihi: 27 Kasım 2023, <https://www.bbc.co.uk/news/business-58800848>
- BBC (2021d, 15 Ekim). How serious is the shortage of lorry drivers?, Elde edilme tarihi: 15 Aralık 2023, <https://www.bbc.com/news/57810729>
- Becker, S. O.; Fetzer, T. ve Novy, D. (2017). "Who Voted For Brexit? A Comprehensive District-Level Analysis", *Centre For Economic Performance Discussion Paper*, No 1480, 1-62.
- Butler, S. (2021, 28 Haziran). Lorry driver shortage: UK government and retailers in emergency talks, The Guardian, Elde edilme tarihi: 27 Kasım 2023, <https://www.theguardian.com/business/2021/jun/28/lorry-driver-shortage-uk-government-and-retailers-in-emergency-talks-covid-brexite>
- Chartered Institute of Logistics and Transport [CILT] (2022). CILT Driver Shortage Crisis 2022 Report, Bus Mark & Log Mark.
- Cuibus, M. V. (2023). EU Migration to and from the UK, the migration observatory. (20.11.2023), Elde edilme tarihi: 28 Kasım 2023, <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/eu-migration-to-and-from-the-uk/>
- De Haas, H.; Castles, S. ve Miller, M.J. (2020). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, 6. Baskı, Macmillan: Basingstoke.
- Dempsey, H. ve Plimmer, G. (2021). Maersk diverts big cargo ships from UK as Felixstowe fills up, Financial Times, Elde edilme tarihi: 11 Aralık 2023, <https://www.ft.com/content/6eccab48-eaf2-4f67-ac0e-0005e7e21ef6>
- Dennison, J. ve Geddes, A. (2018). "Brexit and the Perils of 'Europeanised' Migration", *Journal of European Public Policy*, 25/ 8, 1-17.
- Department for Business, Energy and Industrial Strategy (2021). Statistical data set: Weekly road fuel prices (CSV). (05.10.2021), Elde edilme tarihi: 6 Ekim 2021, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1023090/CSV_041021.csv/preview

- Goodwin, M. J. ve Heath, O. (2016). "The 2016 Referendum, Brexit and the Left Behind: An Aggregate-Level Analysis of the Result", *The Political Quarterly*, 1-10.
- GOV.UK (t.y.). Find training to become a heavy goods vehicle (HGV) driver, Elde edilme tarihi: 7 Aralık 2023, <https://www.gov.uk/training-hgv>
- GOV.UK, (2021a). Skilled Worker visa, Elde edilme tarihi: 8 Ekim 2021, <https://www.gov.uk/skilled-worker-visa>
- GOV.UK (2021b). Recruit a poultry worker or HGV food driver with a temporary visa. (07.10.2023). Elde edilme tarihi: 8 Ekim 2021, <https://www.gov.uk/guidance/recruit-a-poultry-worker-or-hgv-food-driver-with-a-temporary-visa>
- GOV.UK (2021c). HGV driver shortage: employment opportunities. (25.09.2021). Elde edilme tarihi: 22 Aralık 2023, <https://www.gov.uk/government/publications/hgv-driver-shortage-employment-opportunities>
- GOV.UK (2022). £20 million to improve roadside facilities for HGV drivers. (13.04.2022). Elde edilme tarihi: 1 Aralık 2023, <https://www.gov.uk/government/news/20-million-to-improve-roadside-facilities-for-hgv-drivers>
- GOV.UK (2023) UK government action to reduce the HGV driver shortage, Elde edilme tarihi: 1 Aralık 2023, <https://www.gov.uk/government/topical-events/hgv-driver-shortage-uk-government-response/about>
- Gürsoy, Y. (2019). "Brexit: Türkiye-Birleşik Krallık-AB İlişkilerinde Siyasi ve Ekonomik Riskler ve Fırsatlar", *Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu*, İstanbul.
- Harvey, D. (2021, 2 Temmuz). Brexit and Covid cause big jump in pay for lorry drivers, BBC, Elde etme tarihi: 3 Ekim 2021, <https://www.bbc.com/news/uk-england-somerset-57656327>
- Home Office (2020). Media factsheet: EU Settlement Scheme, GOV.UK. (02.07.2020). Elde etme tarihi: 3 Aralık 2023, <https://homeofficemedia.blog.gov.uk/2020/07/02/media-factsheet-eu-settlement-scheme/>
- Home Office (2021). Concession for temporary leave to allow employment as HGV fuel drivers, GOV.UK. (2 Ekim 2021). Elde etme tarihi: 6 Ekim 2021, <https://www.gov.uk/guidance/concession-for-temporary-leave-to-allow-employment-as-hgv-fuel-drivers>
- Hopkin, J. (2017). "When Polanyi Met Farage: Market Fundamentalism, Economic Nationalism, And Britain's Exit From The European Union", *The British Journal Of Politics And International Relations*, Special Issue Article, 1–14.
- House of Commons Transport Committee (2016). Skills and workforce planning in the road haulage sector: Fourth Report of Session 2016–17. (29.07.2016). Elde etme tarihi: 11 Aralık 2023, <https://publications.parliament.uk/pa/cm201617/cmselect/cmtrans/68/68.pdf>
- International Road Transport Union [IRU] (2022). Global driver shortages: 2022 year in review. (22.12.2022). Elde etme tarihi, 9 Aralık 2023, <https://www.iru.org/news-resources/newsroom/global-driver-shortages-2022-year-review>
- IRU (2023). Global truck driver shortage to double by 2028, says new IRU report. (20.11.2023). Elde etme tarihi: 10 Aralık 2023, <https://www.iru.org/news-resources/newsroom/global-truck-driver-shortage-double-2028-says-new-iru-report>
- Jones, A. (2007). Britain and the European Union, 1. Baskı, Edinburgh Üniversitesi Yayınları, Edinburg, eBook Academic Collection (EBSCOhost). Elde edilme tarihi: 1 Temmuz 2018, <http://eds.b.ebscohost.com/eds/ebookviewer/ebook/bmxlymtfxzE5NDE1NF9fQU41?sid=60af5d6b-e901-47d5-a09c-e4de1fee57c0@sessionmgr101&vid=3&format=EB&rid=1>
- Logistic UK (2022). HGV driver shortage persists but recruitment initiatives starting to bear fruit, says Logistics UK. (18.05.2022). Elde edilme tarihi: 12 Kasım 2023, <https://logistics.org.uk/media/press-releases/2022/may/hgv-driver-shortage-persists-but-recruitment-initi>
- Mercer, D. (2021, 11 Ekim). Fuel supply crisis: Why is there an HGV driver shortage and how bad could the problem get?, Sky News, Elde edilme tarihi: 1 Aralık 2023, <https://news.sky.com/story/supply-crisis-why-is-there-a-hgv-driver-shortage-and-how-bad-could-the-problem-get-12417317#:~:text=There%20has%20also%20been%20a,in%202020%20than%20in%202019.>

- Office for National Statistics [ONS] (2020). Dataset: Provisional long-term international migration estimates. (27.08.2020). Elde edilme tarihi: 8 Ekim 2021, <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/datasets/migrationstatisticsquarterlyreportprovisionallonlongterminternationalmigrationltimeestimates>
- ONS (2022). HGV drivers by nationality and 10 year age group. (27.09.2022). Elde edilme tarihi: 28 Kasım 2023, <https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/employmentandemployeetypes/adhoc/14398hgvdriversbynationalityand10yearagegroup>
- Owen, R; Pullerits, M.; Link, S.; Vanson, T. ve Davies, M. (2023). HGV driver recruitment and retention rapid evidence assessment, National Centre for Social Research, GOV.UK, (23.05.2023). Elde edilme tarihi: 11 Aralık 2023, <https://www.gov.uk/government/publications/hgv-driver-recruitment-and-retention-rapid-evidence-assessment>
- Partington, R. ve Partridge, J. (2021a, 24 Ağustos). UK plunges towards supply chain crisis due to staff and transport disruption, The Guardian, Elde edilme tarihi: 3 Ekim 2021, <https://www.theguardian.com/business/2021/aug/24/uk-retailers-stock-supply-shortages-covid-pingdemic>
- Partington, R. ve Partridge, J. (2021b, 24 Eylül). BP closes some petrol stations amid HGV driver shortage, The Guardian, Elde edilme tarihi: 3 Ekim 2021, <https://www.theguardian.com/business/2021/sep/23/bp-rations-petrol-and-diesel-deliveries-to-its-service-stations>
- Race, M. (2021, 21 Temmuz). Race, BP: Lorry driver shortages closing some sites temporarily, BBC, Elde edilme tarihi: 28 Kasım 2023, <https://www.bbc.com/news/business-57912922>
- Recruitment and Employment Confederation [REC] (2022). HGV Driver Shortage – The Causes, the Facts and the Potential Solutions. (01.02.2022). Elde edilme tarihi: 28 Kasım 2023, <https://www.rec.uk.com/our-view/news/news-our-business-partners/hgv-driver-shortage-causes-facts-and-potential-solutions>
- Road Haulage Association [RHA] (2021). RHA letter to prime minister. (23.06.2021). Elde edilme tarihi: 3 Ekim 2021, <https://www.rha.uk.net/Portals/0/News/Policy%20and%20Campaigning/Policy%20and%20Campaigning%20Documents/RHA%20letter%20to%20Prime%20Minister%20230621.pdf?ver=2021-06-23-163949-737> (03.10.2021).
- Russon, M-A. ve Jones, L. (2021, 3 Eylül). Councils hit by bin collection delays due to driver shortage, BBC, Elde edilme tarihi: 27 Kasım 2023, <https://www.bbc.com/news/business-58424343>
- Smith, K. (2023). HGV Driver Shortage Crisis: Another Crisis on the Horizon?, Driver Require. (Ağustos 2023). Elde edilme tarihi: 7 Aralık 2023, <https://driverrequire.co.uk/resources/bulletin-the-hgv-driver-shortage-crisis-another-crisis-on-the-horizon>
- Sumption, M.; Walsh, P.W. ve Brindle, B. (2023). Net migration to the UK, The Migration Observatory. (09.08.2023). Elde edilme tarihi: 28 Kasım 2023, <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/long-term-international-migration-flows-to-and-from-the-uk/>
- Swales, K. (2016), "Understanding the Leave Vote", National Centre for Social Research, Elde edilme tarihi: 17 Mayıs 2019, <https://natcen.ac.uk/our-research/research/understanding-the-leave-vote/>
- Talent in Logistics (2021). The Drivers For Drivers; Which Incentives and Benefits Really Matter?, Elde edilme tarihi: 11 Aralık 2023, https://www.talentinlogistics.co.uk/wp-content/uploads/2021/09/TIL_LGV-Driver-Incentives-Benefits-Survey-Findings.pdf
- Talmazan, Y. (2019, 31 Aralık). E.U. nationals face 'humiliation' of applying to stay in the U.K. post-Brexit, NBC News, Elde edilme tarihi: 3 Aralık 2023, <https://www.nbcnews.com/news/world/e-u-nationals-face-humiliation-applying-stay-u-k-post-n1108541>
- The Electoral Commission (2016). Report on the 23 June 2016 referendum on the UK's membership of the European Union. (Eylül 2016). Elde edilme tarihi: 9 Nisan 2021, <https://www.electoralcommission.org.uk/who-we-are-and-what-we-do/elections-and-referendums/past-elections-and-referendums/eu-referendum/report-23-june-2016-referendum-uks-membership-european-union>
- Therrien, A. (2021, 26 Eylül). Hauliers and poultry workers to get temporary visas, Elde edilme tarihi: 1 Aralık 2023, <https://www.bbc.com/news/business-58694004>

World Health Organisation (2020). WHO Director-General’s opening remarks at the media briefing on COVID-19- 11 March 2020. (11.03.2020). Elde edilme tarihi: 23 Ocak 2022, <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>

Vasilopoulou, S. (2016). “UK Euroscepticism and the Brexit Referandum”, *The Political Quarterly*, 87/2, 219-227.

Vasilopoulou, S. (2017). “Theory, Concepts and Research Design in the Study of Euroscepticism”, *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, (Ed: Benjamin Leruth vd.), 1 Baskı, eBook ISBN: 9781315464015, Elde edilme tarihi: 27 Ocak 2020, <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315464015.ch3>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.01.2024 ✓Accepted/Kabul:20.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1413704

Research Article/Araştırma Makalesi

Medetoğlu, B. (2024). "TVP-VAR Yöntemi ile Dinamik Bağlantılılık Tespiti: CIVETS Ülkeleri Üzerine Uygulama", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 17-34.

TVP-VAR YÖNTEMİ İLE DİNAMİK BAĞLANTILILIK TESPİTİ: CIVETS ÜLKELERİ ÜZERİNE UYGULAMA

Batuhan MEDETOĞLU*

Öz

Yatırım süreci için finans teorileri yanında, piyasalarda işlem gören varlıkların hareketleri de önem arz etmektedir. Piyasalar ve finansal varlıklar arasındaki ilişkilerin bilinmesi de gerçekleştirilecek yatırımlarda ve verilecek kararlarda önem taşımaktadır. Bu amaçla Kolombiya, Endonezya, Vietnam, Mısır, Türkiye, Güney Afrika ülkelerinin oluşturduğu ve CIVETS adı verilen ülke grubunun gösterge borsaları üzerine çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı, ülkeler arasındaki volatilité yayılımının ve bağlantılılık ilişkilerinin tespit edilmesidir. Gelişmekte olan statüde kabul edilen ülkeler üzerine gerçekleştirilen çalışmada 01.01.2015-31.10.2023 tarihleri arası veriler kullanılmıştır. Yöntem olarak, dinamik bağlantılılık tespitinin sağlanması amacıyla Zamanla Değişen Parametrelili Vektör Otoregresif (TVP-VAR) modeli kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde, CIVETS gösterge borsalarının, uluslararası portföy çeşitlendirme açısından örneklem olarak alınan tarihlere uygun olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bunun yanında; Kolombiya, Endonezya, Vietnam gösterge borsalarının volatilité yayıcısı; Mısır, Türkiye, Güney Afrika gösterge borsalarının ise volatilité alıcısı olduğu sonucu tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen alıcı ve yayıcı borsaların değerlendirilerek portföy çeşitlendirme yapılması mümkün olacaktır.

Anahtar kelimeler: CIVETS, Dinamik Bağlantılılık, TVP-VAR.

DETERMINATION OF DYNAMIC CONNECTEDNESS WITH THE TVP-VAR METHOD: APPLICATION ON CIVETS COUNTRIES

Abstract

In addition to financial theories, the movements of assets traded in the markets are also important for the investment process. Knowing the relationships between markets and financial assets is also important in the investments and decisions to be made. For this purpose, a study was conducted on the benchmark stock markets of the country group called CIVETS, which consists of Colombia, Indonesia, Vietnam, Egypt, Türkiye, and South Africa. The study aims to determine the volatility spread and connectedness relationships between countries. The data between 01.01.2015 and 31.10.2023 were used in the study on countries that are accepted as developing countries. As a method, the Time-Varying Parameter Vector Autoregressive (TVP-VAR) model was used to determine dynamic connectedness. When the results obtained from the study are evaluated, it is found that CIVETS benchmark stock markets are suitable for international portfolio diversification at the dates taken as a sample. In addition, Colombia, Indonesia, and Vietnam benchmark stock markets are found to be volatility spreaders, while Egypt, Türkiye and, South Africa benchmark stock markets are found to be volatility takers. Portfolio diversification will be possible by evaluating the buyer and spreader stock markets obtained in the study.

Keywords: CIVETS, Dynamic Connectedness, TVP-VAR.

*Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Ağlasun Meslek Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, BURDUR.
e-posta: bmedetoglu@mehmetakif.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8400-1232>)

1.GİRİŞ

1950'li yılların ikinci yarısından itibaren değişime uğrayan finans bilimi, mevcut krizler, dalgalanma dönemleri ya da resesyon gibi ekonomik olaylardan etkilenmektedir. Finans genel olarak, elde edilen gelirlerden giderlerin çıkarılması sonucunda kalan tutarların tasarruf yoluyla yatırım imkânlarına dönüştürülmesi ya da gelirlerin giderlerin karşılayamadığı durumlarda en uygun finansman yöntemi bulunması şeklinde tanımlanmaktadır. Finansal sistemde fon arz ve talep eden bireyler, araçlar, kurumlar, yasal düzenlemeler bulunmaktadır. Bireyler, kurumlar ve devletler için finans yönetimi önemli bir konu olup sürdürülebilirlik açısından önem arz etmektedir. Finansal kurumlar, aracılık işlemi gerçekleştirmekte ve bunun yanında yatırım danışmanlığı, fon transfer işlemleri, ödeme mekanizmaları gibi konularla kullanıcılara destekler sağlamaktadır. Yatırım, finansman ve temettü kararlarını kapsayan finansal yönetim kavramı ise ortakların servetinin maksimize edilmesi ve işletmenin piyasa değerinin artırılması için atılacak adımları içermektedir (Pamukçu, 1999: 1-14).

Finansal yönetimin önemli kararından olan yatırım, bugünkü tüketimi geleceğe ertelemeyi ifade etmektedir. Yatırım kararlarının verilmesinde etkili olan birtakım unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlar, risk ve getiri şeklinde ifade edilmektedir. Risk, olumsuz olası durumların gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Finansal açıdan risk ise beklenen getirinin elde edilememesi ihtimalidir. Yatırım kararlarında beklenen getirinin artması, riski de arttırmaktadır. Risk, çeşitli bakış açılarıyla sınıflandırmalara sahip olmakla birlikte sistematik ve sistematik olmayan risk olarak sınıflandırılmaktadır. Ekonomik, sosyal ve siyasal olaylardan kaynaklı ve sifıra indirgenemeyen risk türü sistematik risk olarak ifade edilmektedir. İşletmeye ya da sektöre has olan ve bertaraf edilme özelliğine sahip risk türüne ise sistematik olmayan risk adı verilmektedir (Altay, 2015: 1-4). Mevcut riskler yanında, yatırımcıların risk algıları da yatırım süreçlerinde önem arz etmektedir. Riski seven, risk almayan ya da riske karşı nötr davranan yatırımcılar, bu yönde portföyler oluşturmaktadır. Riskin sayısal olarak ölçümü, 1952 yılında Markowitz tarafından gerçekleştirilmiştir. 'Portföy Seçimi' başlıklı çalışması ile riskin sayısal olarak ölçümü yanında çeşitlendirme kavramını da literatüre kazandıran Markowitz, birden çok ve ilişki düzeyi düşük varlıklarla oluşturulacak portföylerde riskin düşürülebileceğini ifade etmiştir. Etkin sınır kavramını da ifade eden Markowitz, kendinden sonra gelen teorileri ve yaklaşımlara da önemli katkılar sağlamıştır.

Yatırım kararlarında risk yanında piyasaların etkinliği de önem arz etmektedir. Fama (1970) tarafından literatüre kazandırılan Etkin Piyasa Hipotezine göre üç tür piyasa bulunmaktadır (Aytekin ve Aygün, 2016: 145; Gürünlü, 2011:32-33). Bu piyasalar, geçmiş bilgilerin varlık fiyatlarına yansıdığı zayıf formda etkin piyasalar; geçmiş fiyat bilgileri ile kamuya açıklanan bilgilerin varlık fiyatına yansıdığı yarı formda etkin piyasalar ve işletme içi bilgiler dahil tüm bilgilerin varlık fiyatlarına yansıdığı güçlü formda piyasalardır. Güçlü formda piyasalarda normal üstü getiri elde edilememekle birlikte diğer piyasa türlerinde ilgili durum değişiklik göstermektedir. 1979 yılında, Kahneman ve Tversky tarafından literatüre kazandırılan Davranışsal Finans teorisi ise geleneksel finans teorilerinin tamamlayıcısı ve eleştirel bir bakış açısına sahip kabul edilmektedir. Davranışsal finans teorisi, Adam Smith tarafından ortaya atılan Homo Economicus kavramını sorgulamış ve bütün bireylerin rasyonel olmadığını savunmuştur. Yatırım kararlarında risk algısı ve piyasa etkinliği gibi kavramların yanında, bireylerin psikolojik, dışsal, bilişsel gibi anomali ve hevristiklerin etkisinde karar verildiği savunulmuştur. Bunun yanında sürü davranışı kavramının da rasyonaliteyi bozduğu ifade edilmektedir (Kıyılar ve Akkaya, 2016: 111).

Finans alanında mevcut teori ve yaklaşımlar incelendiğinde, finansal piyasalar, sistemler, etkinlik, rasyonalite, yatırım gibi karar ve durumlar üzerine çalışıldığı görülmektedir. Yıllar itibarıyla literatüre kazandırılan her bir çalışma, kendinden önceki çalışmalardan etkilenerek, finans bilimine katkıda bulunmuştur. Dönemin şartlarının göz önünde bulundurularak ilgili teori, model ve yaklaşımların incelenmesi de anlaşılabilirlik açısından önem taşımaktadır.

Yatırım kararları, finansal piyasalarda bulunan varlıklar ve bunun yanında araç, arsa, teçhizat gibi değerler üzerine yapılmaktadır. Finansal piyasalar, fon arz ve talep eden birimlerin menkul kıymet edindiği ya da mevcut menkul kıymetleri ile fon değişimi sağladığı ortamlardır. Piyasalar, para-sermaye, organize-organize olmayan, birincil-ikincil, spot-vadeli gibi çeşitli kriterler ayrımlara sahiptir. Piyasalarda yatırımcılar, spekülâtörler, arbitrajcular işlem yapmakta ve getiri elde etmeyi hedeflemektedirler. Ancak Davranışsal Finans teorisinin ifade ettiği gibi yatırımcıların tamamı rasyonel hareket etmemekte ve piyasanın mekanizmasını bozacak adımlar atılabilmektedir.

Temelde para piyasaları ve sermaye piyasaları ayırımına bakıldığında, vadeye göre bir sınıflandırma farkı olduğu ve para piyasalarının vadesinin 1 yıldan kısa, sermaye piyasalarında işlem gören varlıkların vadesinin de 1 yıldan uzun olduğu görülmektedir. Yatırımcıların gerçekleştirmek istediği yatırım vadesi, varlığın risk derecesi, alım niteliği ve piyasanın standart olma durumu, piyasaların arasında ayırım yapılmasının nedenleri olarak ifade edilmektedir (Ceylan ve Korkmaz, 2017: 441-442).

Finansal piyasalarda işlem gören menkul kıymetler, 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanununda, eşit parçalara bölünmüş, ortaklık ya da alacak hakkı veren, yatırım aracı olarak kullanılan, dönemsel getiri sağlayan, misli nitelikte, belirli bir meblağı temsil eden ve ibareleri aynı olacak şekilde kurul tarafından çıkarılan araçları ifade etmektedir. Menkul kıymetler, üç ana gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar; paylar ve benzeri menkul kıymetler, borçlanma araçları ve menkulleştirilmiş varlıklar ile gelire dayalı varlıklar şeklindedir. Tasarrufların sermaye piyasalarında değerlendirilmesi amacıyla dönemsel getiri sağlayan ve işleyişleri birbirinden farklı olan sermaye piyasası araçlarının başlıcaları aşağıda sıralanmıştır (Korkmaz ve Ceylan, 2017: 243).

- ⇒ Pay (Hisse) Senedi
- ⇒ Tahvil
- ⇒ Bono
- ⇒ Gayrimenkul Sertifikası
- ⇒ Varant
- ⇒ Vadeli İşlem Sözleşmeler,
- ⇒ Eurobond
- ⇒ Kâr-Zarar Ortaklığı Belgesi
- ⇒ İpoteğe Dayalı Menkul Kıymetler
- ⇒ Yatırım Fonu
- ⇒ Depo Sertifikası

Sermaye piyasası araçları, risk ve beklenen getiri yönüyle farklılaşmakla birlikte yatırımcıların tercihlerine göre alım satım kararları verilmektedir. Riski seven ve sabit bir getiri istemeyen yatırımcı hisse senedi alırken; sabit getiri isteyen bir yatırımcı ise tahvil ya da bonoya yatırım yapmaktadır.

Uluslararası finansal yatırım araçlarının, küreselleşmenin etkisiyle tercih edildiği ve yatırımcılar tarafından farklı piyasalara yönelimde bulunduğu görülmektedir. Ülke dışında bir varlığa yatırım yapılırken, mevcut portföyde bulunan varlıklarla ilişkinin iyi tespit edilmesi ve çeşitlendirme olanaklarından faydalanılması, finansal riski azaltmaktadır. Bu nedenle piyasalar arasındaki ilişkilerin bilinmesi gerekliliği savunulmaktadır. Bu makale, finansal piyasalar arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi motivasyonu ile yazılmış ve literatüre kazandırılmıştır. Çalışmada, CIVETS ülkeleri (Kolombiya, Endonezya, Vietnam, Mısır, Türkiye ve Güney Afrika) örneklem olarak alınmış ve bu ülkeler arasındaki dinamik volatilité bağlantılılığı üzerine çalışılmıştır.

CIVETS ülkeleri, 2010 yılında HSBC CEO'su Michael Geoghegan tarafından gelişmekte olan ve yapı olarak benzerlik gösteren ülkelerden oluşan grup şeklinde ifade edilmiştir (Cambazoğlu, 2020:80). Çalışmada CIVETS ülkelerinin örneklem olarak alınma gerekçesinin ilki, ilgili ülkelerin yatırım potansiyeline sahip durumda olmasıdır. Diğer bir gerekçe ise yeni bir tanım olan ülke grubunun, literatürde mevcut ülke gruplarıyla karşılaştırılmasının sağlanmasıdır. İlgili ülke grubu üzerine az sayıda çalışma olması da çalışmanın gerçekleştirilmesinin gerekçeleri arasındadır.

Dinamik bağlantılılık ilişkilerinin tespiti, ülkelerin piyasa ya da varlıkları arasındaki etkileme ya da etkilenme durumlarının tespitini sağlamaktadır. Makalenin bir diğer amacı ise çalışmada yer alan ülkelerin gösterge borsalarına yatırım yapacak yatırımcıların karar mekanizmalarına yardımcı olabilmektir. Çalışmanın yapılmasının bir diğer gerekçesi de finansal kriz, ekonomik daralma, resesyon, salgın hastalık gibi dönemlerde ilgili ülkelerin birbirinden nasıl etkilendiğinin tespitinin sağlanmasıdır. Özellikle Covid-19 pandemisi gibi olumsuz durumların etkisinin de görülmesi hedeflenmiştir. Çalışma, giriş ile birlikte beş bölümden oluşmaktadır. Literatür taraması kısmında özellikle CIVETS ve TVP-VAR öncelikli olmak üzere ülkeler arasındaki ilişkilerin tespitine yönelik

çalışmalara yer verilmiştir. Yöntem kısmında, çalışmada kullanılan TVP-VAR modeli anlatılmış ve sonraki bölümde ise analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise çalışmadan elde edilen çıkarımlar ile yorumlar yer almaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Portföy çeşitlendirme, ilişki düzeyleri farklı olan birden fazla varlığın portföye eklenmesiyle finansal riski düşürmeyi ifade eden kavramdır. Küreselleşmenin etkisiyle sadece ülke içerisinde değil uluslararası varlıklarla portföyler oluşturulmakta ve risk düzeyleri de farklılık göstermektedir. Literatürde finansal varlıklar arasındaki ilişkiler yorumlanmakta ve riskin düşürülmesi amacıyla birlikte hareket etme, nedensellik ilişkisi gösterme, eşbütünleşme sergileme gibi yönlerle ilgili varlıklar değerlendirilmektedir. Literatürde CIVETS ülkeleri üzerine yapılan çalışmalar ile farklı ülke gruplarına yönelik gerçekleştirilen ve TVP-VAR ile benzer olarak nitelendirilebilecek çalışmalar incelenmiştir. Çalışmalar, yatırımcılar için geçmiş verilerden hareket ederek geleceğe yönelik portföy oluşturulması açısından önem arz etmektedir. Literatür taraması kısmında, yöntem ve örnekleme alakalı olan akademik çalışmalar yıllar itibarıyla sıralanmıştır.

Korkmaz vd. (2012), gelişmekte olan ülkelere oluşan CIVETS grubu piyasaları arasındaki volatilitenin tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. 2002-2010 yılları arası veriler kullanılarak, ortalama ve varyansta nedensellik testleri gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, eş zamanlı yayılma ilişkilerinin düşük olmakla birlikte, zaman zaman yüksek düzeyli ilişkilerin olabildiği ifade edilmektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçlardan bir diğeri de ortalama nedensellik analizi sonucunda Mısır ile Endonezya piyasalarında geribildirim ilişkisinin mevcut olduğu, varyansta nedensellik analizi sonucunda da Vietnam ve Güney Afrika piyasaları arasında geribildirim ilişkisinin olduğu ifade edilmiştir.

Saleem vd. (2016), CIVETS ülkeleri arasındaki getiri ve volatilitenin tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda 2001-2013 yılları arası veriler kullanılarak, çok değişkenli GARCH çerçevesi kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, CIVETS ülkeleri arasındaki getiri ilişkileri yorumlanarak değerlendirmelerde bulunulmuştur. CIVETS ülkeleri borsaları arasında önemli bağlantılarının olduğu ifade edildiği çalışmada, asimetrik ilişkinin mevcut olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca CIVETS ülkelerinin yatırım potansiyeli konusunda, gelecekte önemli fırsatlar barındırdığı da çalışmada ifade edilmiştir.

Akdeniz ve Çatık (2019) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, Türkiye’de parasal aktarım mekanizmalarındaki değişimin, finansal koşulların rolü dikkate alınarak incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada, TVP-VAR yöntemi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda parasal aktarım mekanizmalarına yönelik bulgular yorumlanmış ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca elde edilen sonuçların, politika yapıcılar için kullanılacağı çalışma kapsamında ifade edilmiştir.

Şenol ve Türkay (2020), gelişmiş ve gelişmekte olan piyasalar arasındaki oynaklık yayılımları ve ilişkilerini tespit etmek amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada gelişmiş piyasa örneklemleri olarak ABD, İngiltere, Japonya ve Almanya; gelişmekte olan ülke piyasası olarak da Çin, Rusya, Brezilya ve Türkiye örneklem olarak alınmıştır. Bu kapsamda örneklem olarak alınan ülkelere ait 2000-2017 yılları arası veriler elde edilmiştir. Yöntem olarak, varyansta nedensellik, DCC çoklu GARCH kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, Çin dışındaki ülkelerde oynaklık yayılımı tespit edildiği ifade edilmiştir. Çin’in oynaklık yayılımı olmayan tek piyasa olduğu bulgusu ifade edilmiş ve ABD, Japonya, Almanya, Türkiye ve Brezilya piyasalarının net oynaklık yayılımı konusunda alıcı olduğu bulguları raporlanmıştır.

Gürsoy (2020), uluslararası yatırımcılar için dikkat çeken VIX endeksi fiyat hareketliliğinin, gelişmekte olan ülkeler olarak kabul edilen BRICS ülkeleri üzerindeki etkisinin incelenmesi amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada 2011-2020 yılları arası veriler kullanılmıştır. Yöntem olarak Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar incelendiğinde, VIX endeksi ile Rusya ve Güney Afrika borsaları arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. VIX endeksinin, Hindistan ve Çin borsaları ile tek yönlü nedenselliğe sahip olduğu yorumlanmıştır. VIX endeksi ile Brezilya borsası arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.

Göçmen Yağcılar (2021), BIST 100 endeksinin bölgesel entegrasyonunu, gelişmiş ve gelişen piyasaları baz alarak incelemek amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada, 2012-2021 yılları arası veriler kullanılmıştır. Yedi farklı bölge endeksi ile BIST 100 endeksi arasındaki etkileşimin incelenmesi amacıyla, DCC-GARCH ve Diebold ve Yılmaz (2012) yayılma endeksi kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular değerlendirilerek BIST endeksi ile güçlü ve zayıf düzeylerdeki endeksler tespit edilmiştir. Ayrıca BIST endeksinin bölgesel çalışmada kullanılan bölgesel endekslerle zayıf ilişkide olduğu ifade edilmiştir.

Bayar (2022), CIVETS ülkelerinin ekonomik karmaşıklık düzeyi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada 1995-2019 yılları arası veriler kullanılmış ve yöntem olarak panel veri analizi uygulanmıştır. Uygulanan yöntemler, birim kök testi, eşbütünleşme testi, AMG tahmincisi ve nedensellik analizi şeklindedir. Sonuç olarak, Mısır için ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer ülkelerden olan Kolombiya, Vietnam ve Türkiye için ekonomik büyümeden ekonomik karmaşıklık indeksine tek yönlü ilişki bulunduğu ifade edilmiştir. Endonezya'da, ekonomik karmaşıklık indeksinden ekonomik büyümeye tek yönlü ilişkiye rastlanmış ve Güney Afrika için ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı raporlanmıştır.

Şencan (2022), CIVETS ülkeleri pay senedi piyasaları arasındaki dinamik etkileşimin tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. BEKK GARCH ve (CCC) GARCH modelleri kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda Vietnam ve Türkiye dışındaki ülkelerde eş zamanlı volatilité yayılma etkisinin olduğu tespit edilmiştir. CIVETS grubunun diğer ülkeleri olan Endonezya, Güney Afrika ve Kolombiya arasında yüksek ve Vietnam, Mısır ve Türkiye arasında düşük ortak hareket olduğu raporlanmıştır. İki modelin sonuçları birlikte değerlendirildiğinde ise önceki dönemlerde meydana gelen şokların cari dönemi etkilediği ve oynaklık kümelenmelerinin olduğu bulguları çalışma kapsamında sunulmuştur.

Akyıldırım vd. (2022), Covid-19'un etkisiyle Türkiye'de finansal varlıklar arasındaki ilişkiler ile dinamik bağlantılılığın tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada altı alt piyasadana gösterge varlıklar örneklem olarak elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan veri seti, 2008-2021 yılları arası dönemi kapsamaktadır. Yöntem olarak TVP-VAR modeli uygulanmıştır. Model uygulandıktan sonra elde edilen sonuçlar ise türbülans olarak ifade edilen dönemlerde dinamik bağlantılılığın arttığı şeklindedir. Ayrıca gerçekleştirilen analizler sonucunda net şok yayıcısı ve net şok alıcısı olan finansal varlıklar tespit edilerek değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Güngör ve Erer (2022), seçilen değişkenler arasındaki zamanla değişen dinamik ilişkilerin tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada, reel döviz kuru, ortalama reel petrol fiyatları, gıda enflasyonu arasındaki ilişkiler incelenmiştir. 2006-2021 yılları arası veriler kullanılarak TVP-VAR yöntemi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde, reel döviz kurunun gıda enflasyonu üzerindeki etkisinin Covid-19 döneminde artış gösterdiği ve özellikle 2021 yılı Ekim ayından itibaren dalgalanmaların, gıda enflasyonu üzerindeki etkinin en yüksek seviyeye ulaştığı ifade edilmiştir.

Höl (2023), Covid-19'un pandemisinin finansal varlıklar üzerindeki etkisinin tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada, Türkiye'de küresel ve yerel finansal varlıklar arasındaki dinamik bağlantılılık ilişkileri araştırılmıştır. 2020-2022 yılları arası veriler elde edilerek TVP-VAR yöntemi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen analiz sonucunda, Bitcoin fiyatı ile ons altının volatilitéyi yayan değişkenler olduğu ve BIST 100, dolar kuru ile WTI ham petrol fiyatının ise volatilitéyi alan değişkenler olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca volatilité alıcısı ve yayıcısı olan değişkenlerin büyüklüğü de çalışmada yer almaktadır. Çalışmadan elde edilen sonuçların, yatırım stratejilerinde etkili olacağı ifade edilmektedir.

Gökgöz ve Kayahan (2023), Bitcoin ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülke piyasaları arasındaki volatilité yayılımının tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada, 2017-2022 dönemine ait veriler elde edilmiş ve yöntem olarak TVP-VAR kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde, Bitcoin varlığının örneklemde ele alınan piyasalara karşı net volatilité alıcısı ve net volatilité yayıcısı olması durumları değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmadan elde edilen bir diğer bulgunun da Bitcoin'in gelişmiş ve gelişmekte olan ülke piyasaları ile zayıf bağlantılı olduğu ifade edilmiştir.

Kavas ve Çoban (2023), CIVETS ülkelerinde finansal gelişmenin yenilenebilir enerji tüketimine etkisinin tespit edilmesi amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada 1990-2019 yılları arası veriler elde edilmiştir. Yöntem olarak Toplamsal Olmayan Sabit Etkili Panel Kantil Regresyon kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular ise CIVETS ülkelerindeki tüm kantil düzeyleri için finansal gelişmenin, yenilenebilir enerji tüketimini negatif yönde etkilediği şeklindedir.

Erdoğan (2023), dinamik bağlantılılık tespiti amacıyla seçilen finansal varlıklar arasındaki ilişkiler üzerine analizler gerçekleştirmiştir. Çalışmada 2018-2023 yılları arası veriler kullanılmıştır. Yöntem olarak, TVP-VAR kullanılmıştır. Çalışmada analiz edilen değişkenler, mevduat faiz oranı, BIST100 endeksi, tahvil faiz oranı, dolar kuru, altın fiyatı ve CDS primi şeklindedir. Elde edilen sonuçların ise dinamik bağlantılılık ilişkilerinin tespit edilmesini sağladığı ifade edilmiş ve şok alıcısı ile şok yayıcısı olan varlıklar çalışma kapsamında belirtilmiştir. Ayrıca pandemi sonrası etkileşimin azaldığı da ifade edilmiştir.

Doğru (2023), gıda fiyatları ile finansal varlıklar arasındaki dinamik volatilité bağlantılılığı tespiti amacıyla çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada, buğday, mısır ve pirinç fiyatları ile hisse senedi, tahvil, emtia ve tarımsal emtia endeksleri değişken olarak kullanılmıştır. Verilerin, 2015-2023 yılları arası değerleri elde edilerek analiz gerçekleştirilmiştir. Dinamik volatilité bağlantılılığı tespiti amacıyla TVP-VAR modeli kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, net volatilité alıcısı ve yayıcısı varlıklar tespit edilmiş ve Rusya-Ukrayna savaşı perspektifinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca volatilité yayılımları tespit edilerek, ilişkiler yorumlanmıştır.

Literatür genel olarak değerlendirildiğinde, CIVETS, BRICS, BRICS-T, E7, G7 gibi farklı ülke gruplarının piyasalarına yönelik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Gerçekleştirilen analiz türleri ise nedensellik, volatilité yayılımı, TVP-VAR, eşbütünleşme, dinamik bağlantılık, zaman serisi ya da panel veri analizine dayalı yöntemlerdir. Ülke gruplarına yönelik gerçekleştirilen çalışmalarda ele alınan örneklem ve kullanılan yöntemlere göre farklı sonuçlar elde edilmiştir. Çalışmaların temel amacı ise uluslararası portföy çeşitlendirme yoluyla varlıkların nasıl hareket ettiğinin tespitinin sağlanmasıdır. Oluşturulan portföylerde varlıkların nasıl hareket ettiğinin bilinmesi, gelecekte alınacak yatırım kararlarında yol gösterici nitelik taşımaktadır. Ayrıca portföylerde riski düşürmenin mümkün olabileceğinin tespitine yönelik de çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle resesyon, finansal krizler, ekonomik krizler, savaşlar ya da Covid-19 gibi özel durumların piyasalara etkisine yönelik çalışmalar da literatürde etkilerin tespiti açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın literatüre katkısının, ilgili konuda az sayıda çalışma gerçekleştirilmiş olması ile CIVETS ülkelerinin pay piyasalarının arasındaki dinamik ilişkilerin tespitinin sağlanması şeklinde ifade edilebilir. Güncel yöntem olarak literatüre kazandırılmış TVP-VAR modeliyle gerçekleştirilen çalışmanın, daha sonra gerçekleştirilecek çalışmalara da karşılaştırma açısından katkı sunması hedeflenmektedir.

3.ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Dinamik bağlantılılık ilişkilerinin tespiti amacıyla kullanılan yöntemlerden olan Zamanla Değişen Parametrelî Vektör Otoregresif (TVP-VAR) modeli, Primiceri (2005), Nakajima (2011), Diebold ve Yılmaz (2009,2012,2014), Koop ve Korobilis (2014) ve Antonakakis vd. (2019,2020) yazarlarınca literatüre kazandırılmıştır. Model, kalman filtresi ile aykırı değer duyarlılığını çözme, hareketli pencere uzunluğunun rastgele seçim probleminin ortadan kalkması, küçük veri setlerinde kullanabilme gibi avantajlı yönleri sahiptir.

TVP-VAR modelinin diğer avantajları, doğrusal olmayan durumların tespitine göre VAR modelinden daha başarılı olunması, değişkenlerin davranışının VAR modellerinden daha farklı ele alınması, herhangi bir dışsal değişkenden etkilenmeden içsel modelleme yapılması, dışsal şok etkilerinin tespiti şeklinde sıralanabilir. Belirtilen avantajlardan ötürü TVP-VAR modeli uygulanmış ve ilişkiler tespit edilmiştir (Çatık vd., 2018; Akdeniz, 2021; Helmi vd., 2023).

Yönteme ait aşamalar denklemler yardımıyla gösterilmiştir.

$$x_t = A_t x_{t-1} + u_t \quad u_t \sim N(0, S_t) \quad (1)$$

$$vec(A_t) = vec(A_{t-1}) + v_t \quad v_t \sim N(0, R_t) \quad (2)$$

Denklem 1 ve Denklem 2’de yer alan $x_t, x_{t-1}, A_t, v_t, u_t$ vektörleri ifade etmektedir. Uygulama aşamasının devamında, GIRF (Genelleştirilmiş Etki Tepki Fonksiyonları) ve GFEVD (Genelleştirilmiş Tahmin Hatası Varyans Ayrıştırması) hesaplanmaktadır. Diebold ve Yılmaz’ın (2014) tarafından geliştirilmiş genelleştirilmiş bağlantılılık prosedürünün tahmini amacıyla, Koop vd. (1996) ve Pesaran ve Shin (1998) tarafından geliştirilmiş GIRF ve GFEVD hesaplanmaktadır. Hesaplamaların gerçekleştirilmesi için TVP-VAR modeli Vektör Hareketli Ortalama (VMA)’ya dönüştürülmektedir.

$$\begin{aligned} y_t &= J' (M_t (z_{t-2} + \eta_{t-1}) + \eta_t) \\ y_t &= J' (M_t (M_t (z_{t-3} + \eta_{t-2}) + \eta_{t-1}) + \eta_t) \\ &\vdots \\ &\vdots \\ y_t &= J' (M_t^{k-1} z_{t-k-1} + \sum_{j=0}^k M_t^j \eta_{t-j}) \end{aligned} \quad (3)$$

$$M_t = \begin{pmatrix} A_t & & \\ & 0_{m(p-1) \times m} & \\ & & \end{pmatrix} \quad \eta_t = \begin{pmatrix} \epsilon_t \\ 0 \\ \vdots \\ 0 \end{pmatrix} = J \epsilon_t \quad J = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \\ \vdots \\ 0 \end{pmatrix} \quad (4)$$

GIRF, i değişkeninde meydana gelen bir şoka takip eden j değişkeninin ilgili şoka tepkisini ifade etmektedir. j değişkeninden i değişkenine ikili bağıllığı yani i değişkeni üzerindeki tahmin hatasını ise GFEVD ifade etmektedir. GFEVD hesaplanışı aşağıda yer alan denklemlerde mevcuttur.

$$\phi_{ij,t}^g(J) = \frac{S_{ii,t}^{-1} \sum_{t=1}^{j-1} (l_i' A_t S_t l_j)^2}{\sum_{j=1}^N \sum_{t=1}^{j-1} (l_i' A_t S_t A_t' l_i)} \quad (5)$$

$$\tilde{\phi}_{ij,t}^g(J) = \frac{\phi_{ij,t}^g(J)}{\sum_{j=1}^N \phi_{ij,t}^g(J)} \quad (6)$$

GIRF ve GFEVD hesaplamasının gerçekleştirilmesinin ardından, dinamik bağlantılılık ilişkileri ile alıcı ve yayıcı konumunda olan değişkenlerin tespiti için denklemler uygulanmaktadır. İlişkilerin belirlenmesi amacıyla uygulanan denklemler, Denklem 7’den 11’e kadar aşağıda gösterilmektedir.

Toplam Bağlantılılık Endeksi (TCI);

$$C_t^g(J) = \frac{\sum_{i,j=1, i \neq j}^N \tilde{\phi}_{ijt}^g(J)}{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\phi}_{ijt}^g(J)} \quad (7)$$

Diğerlerine Toplam Yönlü Bağlantılılık;

$$C_{i \rightarrow jt}^g(J) = \sum_{j=1, i \neq j}^N \tilde{\phi}_{jit}^g(J) \quad (8)$$

Diğerlerinden Toplam Yönlü Bağlantılılık;

$$C_{i \leftarrow jt}^g(J) = \sum_{j=1, i \neq j}^N \tilde{\phi}_{ijt}^g(J) \quad (9)$$

Net Toplam Yönlü Bağlantılılık;

$$C_{it}^g = C_{i \rightarrow jt}^g(J) - C_{i \leftarrow jt}^g(J) \quad (10)$$

Net Çift Yönlü Bağlantılılık;

$$NPDC_{ij}(H) = \tilde{\phi}_{jit}(H) - \tilde{\phi}_{ijt}(H) \quad (11)$$

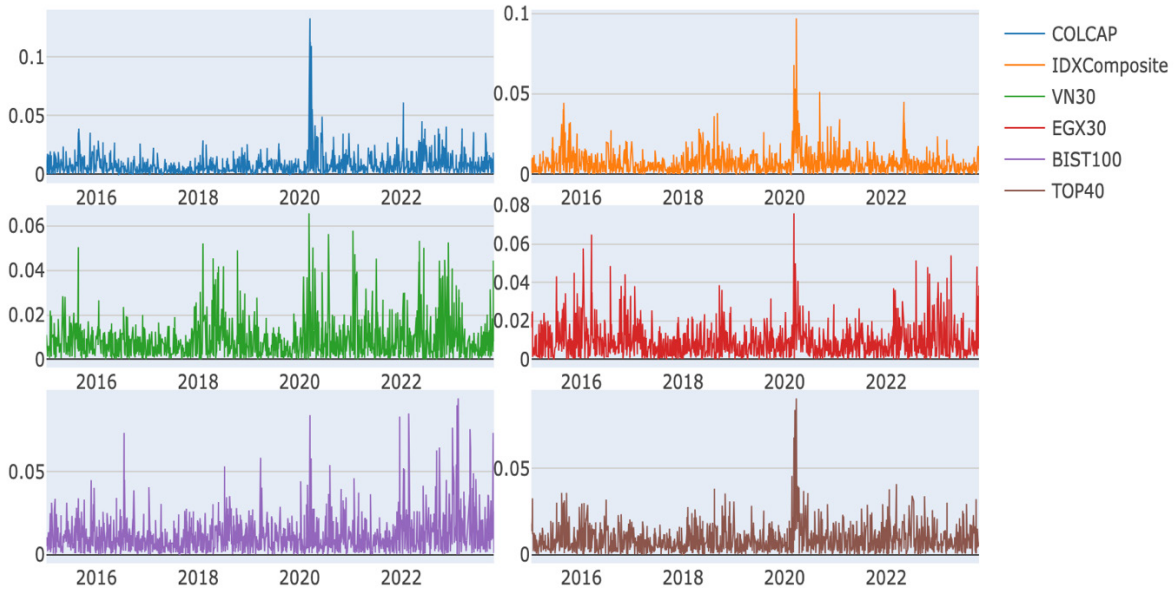
4. ANALİZ VE BULGULAR

Çalışma, CIVETS ülkelerinin gösterge borsaları arasındaki volatilité yayılımı ilişkilerinin tespit edilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 6 ülkeye ait 01.01.2015-31.10.2023 tarihleri arası günlük kapanış verileri elde edilmiştir. Gösterge borsa verileri investing.com adresinden alınmıştır. Örnekleme yer alan ülkelere ait veriler, ortak günler esas alınarak oluşturulmuş ve toplam 1413 günlük veri ile analiz gerçekleştirilmiştir. Dinamik volatilité bağlantılılığının tespit edilmesi amacıyla logaritmik getiri serileri hesaplanmış, volatilité serileri oluşturulmuş ve TVP-VAR yöntemi kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada örneklem olarak alınan ülkeler ile gösterge borsaları Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. CIVETS Ülkeleri ve Gösterge Borsaları

Ülkeler	Gösterge Borsalar
Kolombiya	COLCAP
Endonezya	IDX Composite
Vietnam	VN30
Mısır	EGX 30
Türkiye	BIST 100
Güney Afrika	TOP 40

Tablo 1’de, CIVETS ülkeleri ve gösterge borsaları yer almaktadır. Ülkelerin gösterge borsalarının kapanış fiyatları elde edilmiş ve logaritmik getiriler kullanılarak volatilité serileri oluşturulmuştur. Hesaplanan değerler, Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1. Volatilité Serileri

Şekil 1’de, CIVETS ülkelerinin 01.01.2015-31.10.2023 tarihleri arasındaki volatilité serileri yer almaktadır. Grafikler incelendiğinde, VN 30, EGX30 ve BIST 100 endekslerindeki volatilitelerin, diğer üç ülkeye kıyasla daha fazla olduğu görülmektedir. TVP-VAR yöntemi uygulanmadan önce, veri setine ait özellikler test edilmiştir. İlgili testlerin sonuçları, Tablo 2’de mevcuttur.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	COLCAP	IDX Composite	VN30	EGX 30	BIST 100	TOP 40
Ortalama	0.008	0.007	0.009	0.009	0.012	0.009
Çarpıklık	5.405*** (0.000)	3.683*** (0.000)	2.371*** (0.000)	2.349*** (0.000)	2.526*** (0.000)	3.081*** (0.000)
Basıklık	52.523*** (0.000)	26.918*** (0.000)	7.154*** (0.000)	9.022*** (0.000)	9.990*** (0.000)	19.326*** (0.000)
JB	169294.518*** (0.000)	45853.797*** (0.000)	4337.431*** (0.000)	6091.217*** (0.000)	7377.699*** (0.000)	24225.221*** (0.000)
ERS	-5.928*** (0.000)	-8.044*** (0.000)	-11.060*** (0.000)	-3.952*** (0.000)	-8.666*** (0.000)	-5.005*** (0.000)
(10)	387.580*** (0.000)	528.170*** (0.000)	173.163*** (0.000)	177.088*** (0.000)	103.040*** (0.000)	247.720*** (0.000)
(10)	621.992*** (0.000)	439.268*** (0.000)	145.111*** (0.000)	196.338*** (0.000)	92.884*** (0.000)	601.933*** (0.000)

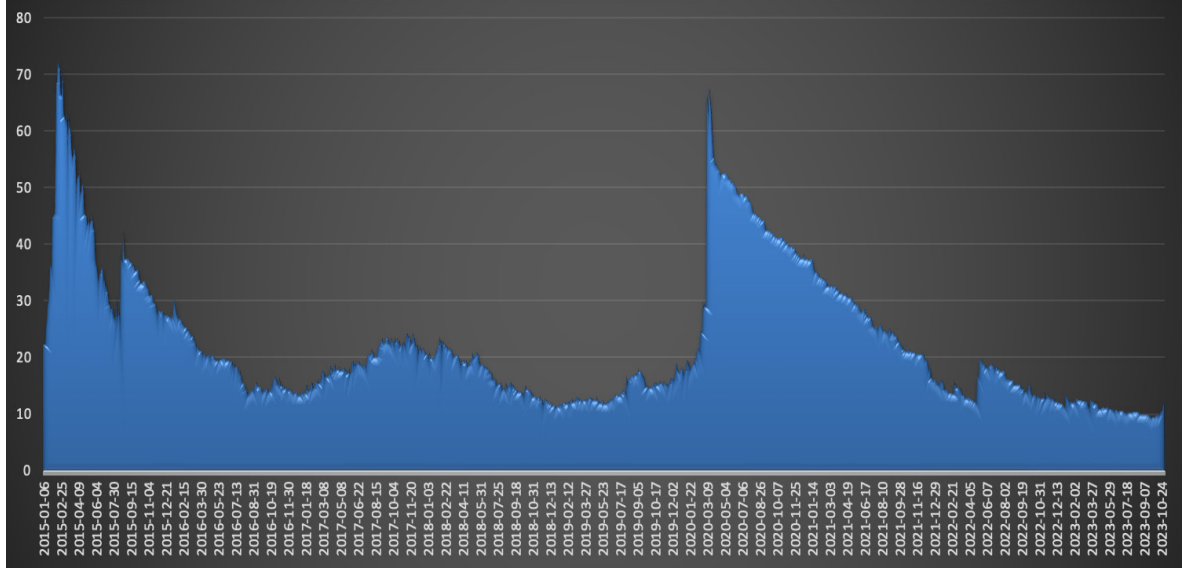
Not: ***, ** ve * ifadeleri. Sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2’de, değişkenlere ilişkin ortalama, çarpıklık, basıklık, JB, ERS ve Q değerleri yer almaktadır. Tablo incelendiğinde JB test istatistiği, tüm gösterge borsalar için %1 anlamlılık düzeyinde normal dağılım olmadığı sonucunu göstermektedir. ERS birim kök testi sonuçlarına bakıldığında, verilerin durağan olduğu görülmektedir. (10) ve (10) değerleri ise otokorelasyon varlığını göstermektedir. CIVETS ülkelerinin volatilité serilerine ait dinamik bağlantılılık ilişkisine yönelik değerler Tablo 3’te mevcuttur.

Tablo 3. Ortalama Dinamik Bağlantılılık

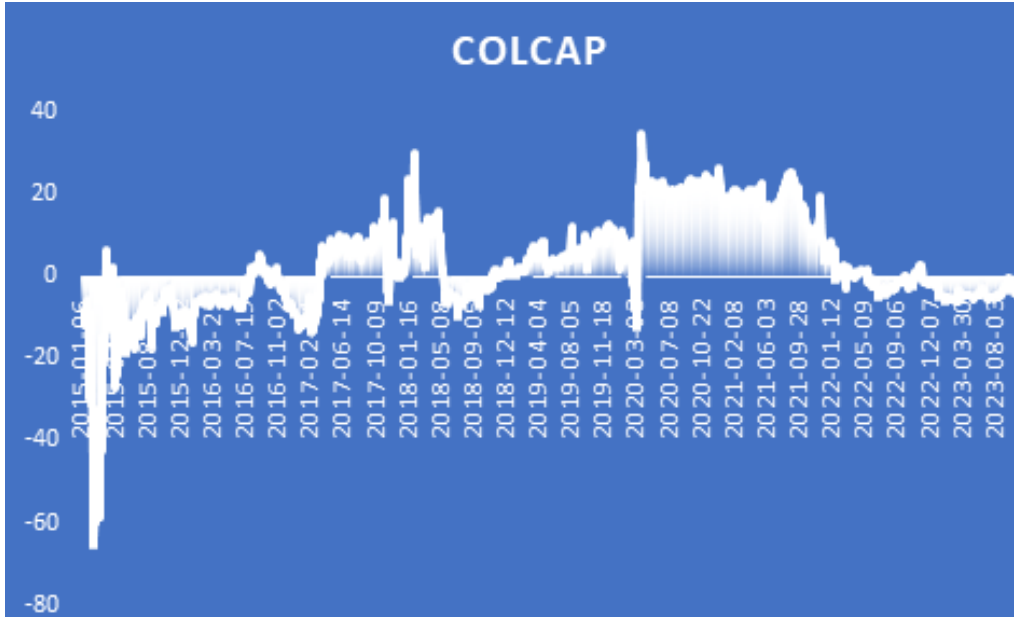
	COLCAP	IDX Composite	VN30	EGX 30	BIST 100	TOP 40	DiĞERLERİNDEN
COLCAP	73.55	7.76	6.00	4.19	2.86	5.65	26.45
IDX Composite	7.05	74.55	5.16	3.09	3.93	6.21	25.45
VN30	4.55	5.95	82.17	2.70	2.17	2.46	17.83
EGX 30	6.92	4.92	3.57	76.62	3.10	4.88	23.38
BIST 100	3.55	3.58	3.76	3.55	81.16	4.40	18.84
TOP 40	7.27	6.83	3.28	3.64	4.06	74.93	25.07
DiĞERLERİNE	29.34	29.04	21.77	17.18	16.11	23.59	137.03
NET	2.89	3.58	3.93	-6.20	-2.73	-1.48	27.41/22.84

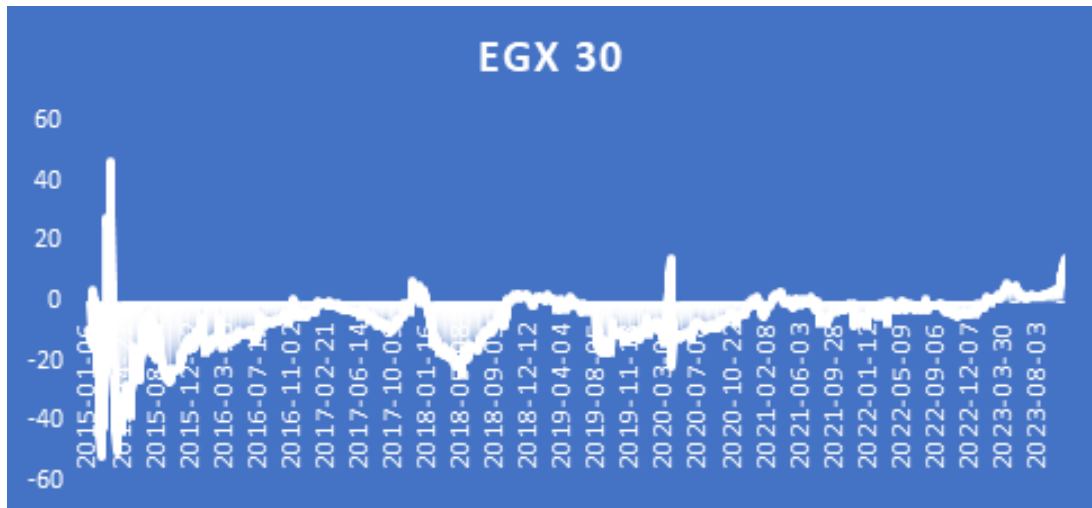
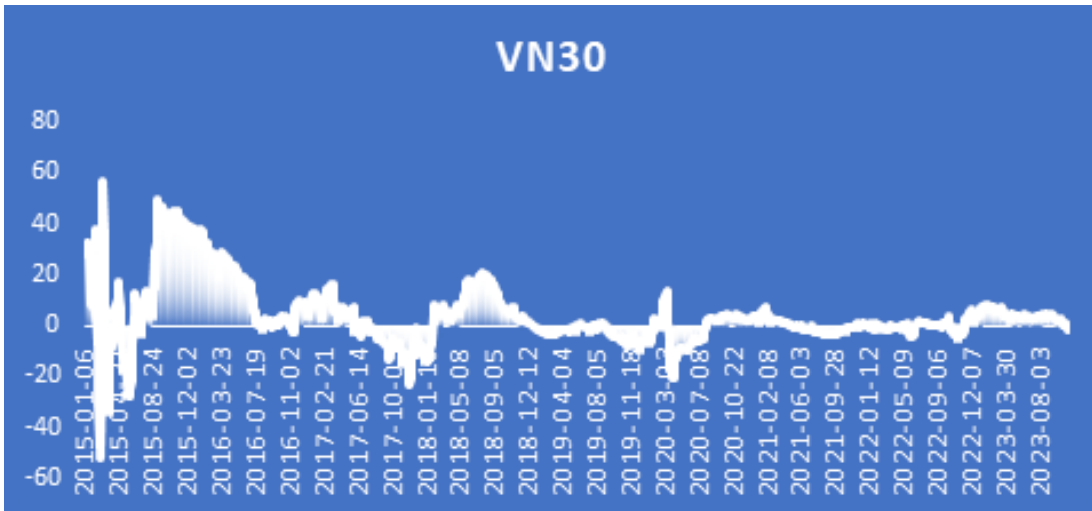
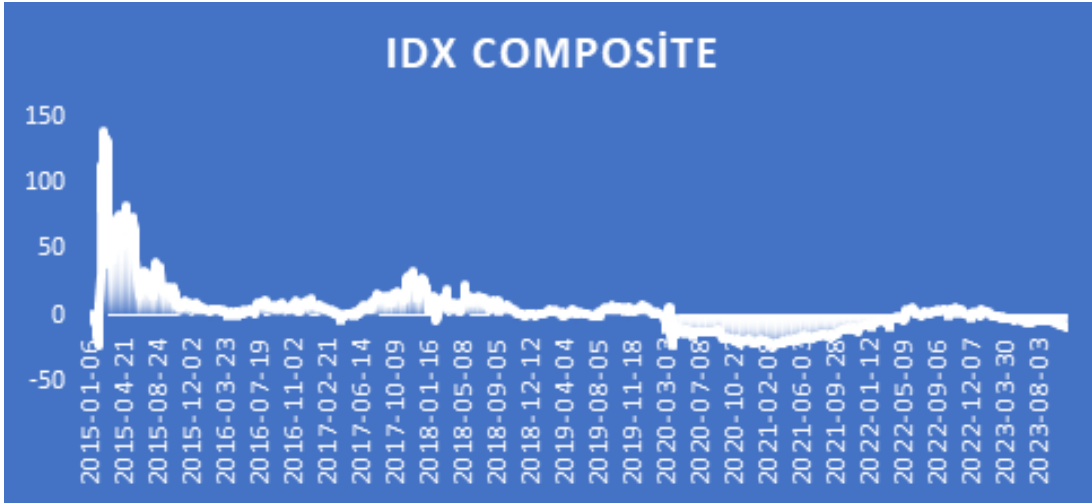
Tablo 3’te, ortalama dinamik bağlantılılık ilişkilerini gösteren değerler yer almaktadır. Tabloda ülkelerin volatilitelerinin ne kadarlık kısmının kendinden ve diğér ülkelerden kaynaklandığı ile ülkeler arası etkiler yer almaktadır. Tablo incelendiğinde, gösterge borsaların volatilité şoklarının sırasıyla 73.55, 74.55, 82.17, 76.62, 81.16, 74.93 birimlik kısmı kendi volatilitelerinden kaynaklanmaktadır. Her bir ülkenin bir diğér ülkeyi volatilité olarak etkileme düzeyi de tabloda yer almaktadır. Diğérlerine kısmı volatilité yaymayı, diğérlerinden kısmı ise volatilité almayı ifade etmektedir. Net kısmı ise yöntem kısmında da anlatıldığı üzere diğérlerine ile diğérlerinden farkını ifade etmekte ve şoku alan-yayan ülkeleri göstermektedir. Alıcı ve yayıcı ülkeler Şekil 2’de yer alan ağı analizi grafiğinde detaylı şekilde anlatılmıştır. Tablodan elde edilen önemli bir çıkarım da toplam bağlantılılık indeksidir. Bu değer, 22.84 olarak hesaplanmış ve bu varlıklar arasındaki ilişki düzeyini ifade etmektedir. Analizin devamında, dinamik toplam bağlantılılık değerleri hesaplanmış ve Grafik 1’de gösterilmiştir.

Grafik 1. Dinamik Toplam Bağlantılılık

Grafik 1’de, CIVETS ülkeleri gösterge borsalarına ait dinamik toplam bağlantılılık grafiği yer almaktadır. Grafik incelendiğinde, dinamik bağlantılılığın genel olarak 10-20 arasında olduğu fakat bazı dönemlerde bağlantılılık ilişkilerinin oldukça yükseldiği görülmektedir. Grafikte bağlantılılığın en çok arttığı dönemin, 2020 yılı olduğu görülmektedir. Covid-19 salgını ile türbülans dönemi yaşanmış ve bağlantılılık 70’lere kadar ulaşmıştır. Bu durum yanında yaşanan savaş, finansal kriz, ekonomik kriz, daralma gibi olayların da dinamik bağlantılılığa etki ettiği görülmektedir. Rusya-Ukrayna savaşı ile azalmaya başlayan bağlantılılığın da arttığı grafikten elde edilen sonuçlardandır. Bunun yanında 2015 yılında yaşanan küresel gelişmelerin bağlantılılığı arttırdığı ve bağlantılılığın bu tarihte yükselmeye başladığını söylemek mümkündür. CIVETS ülkelerine ait yönel bağlantılılık grafikleri, Grafik 2’de gösterilmiştir.

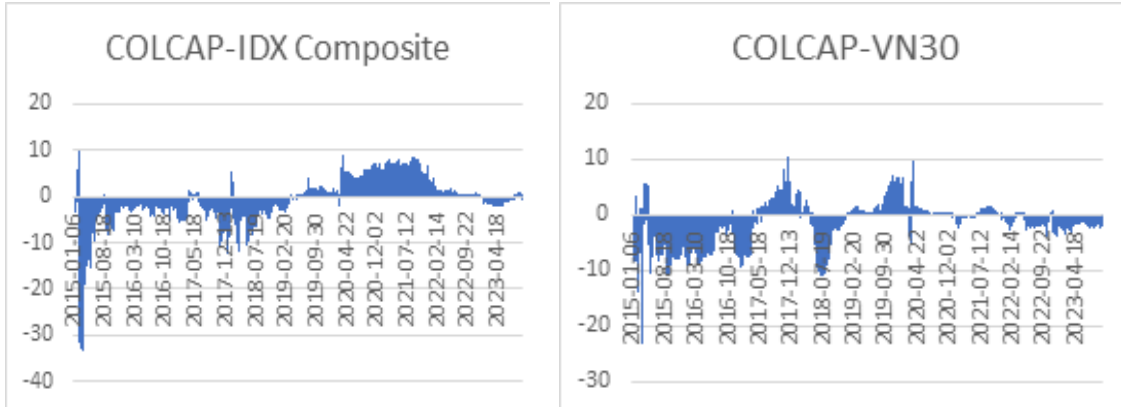

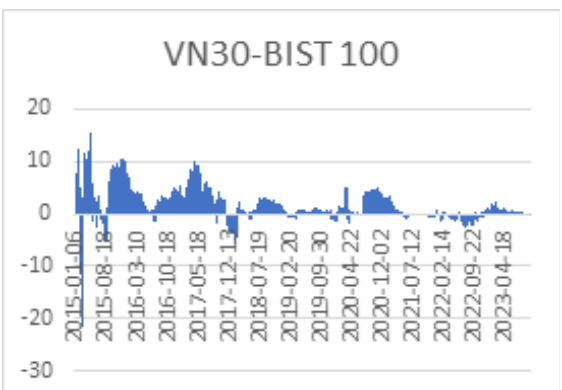
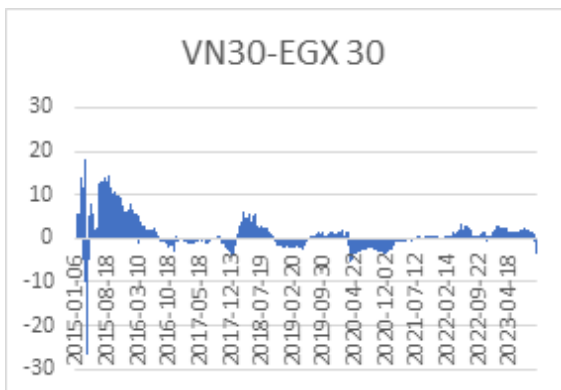
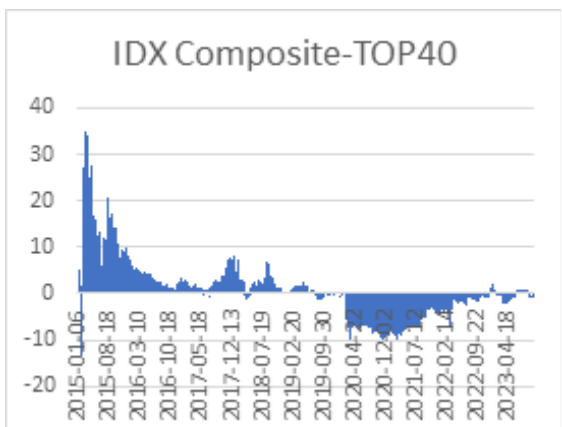
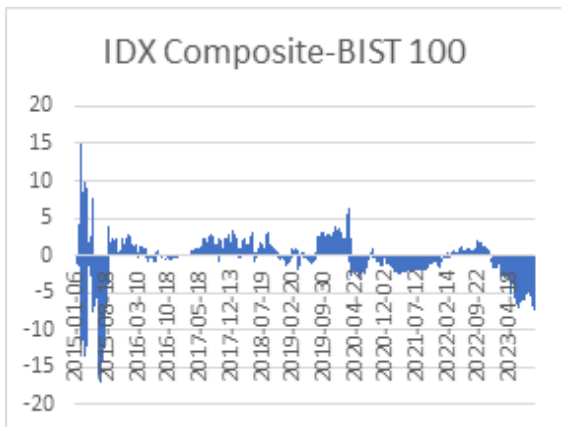
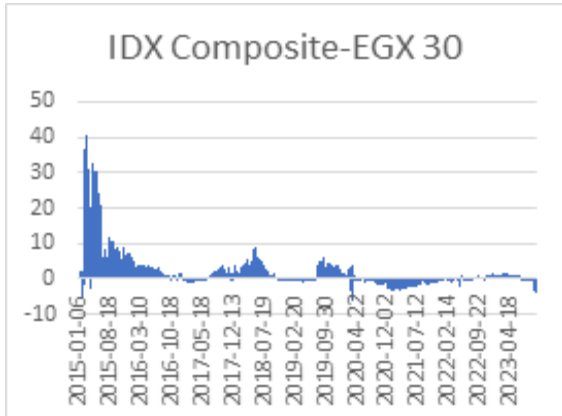
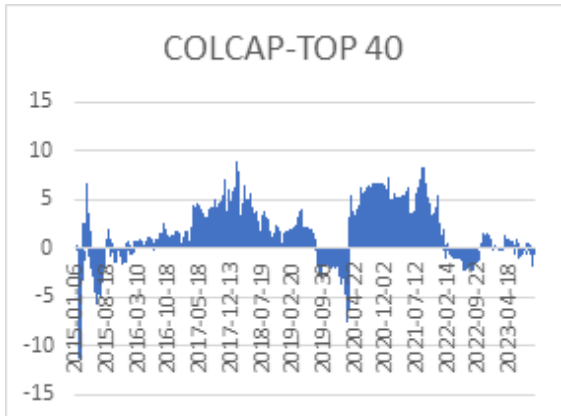
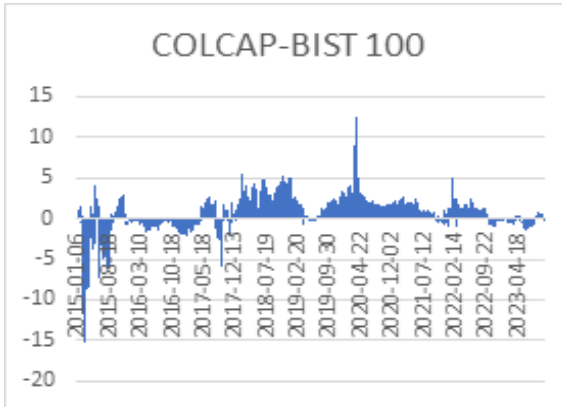
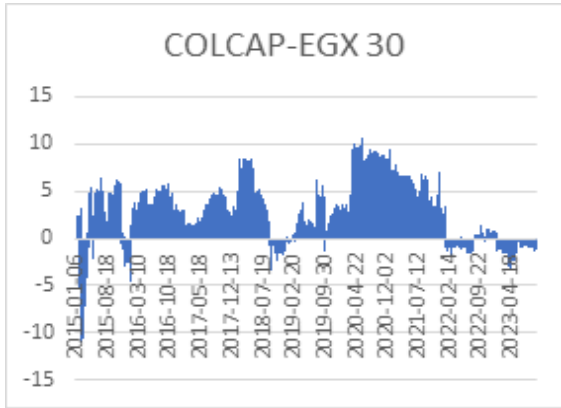

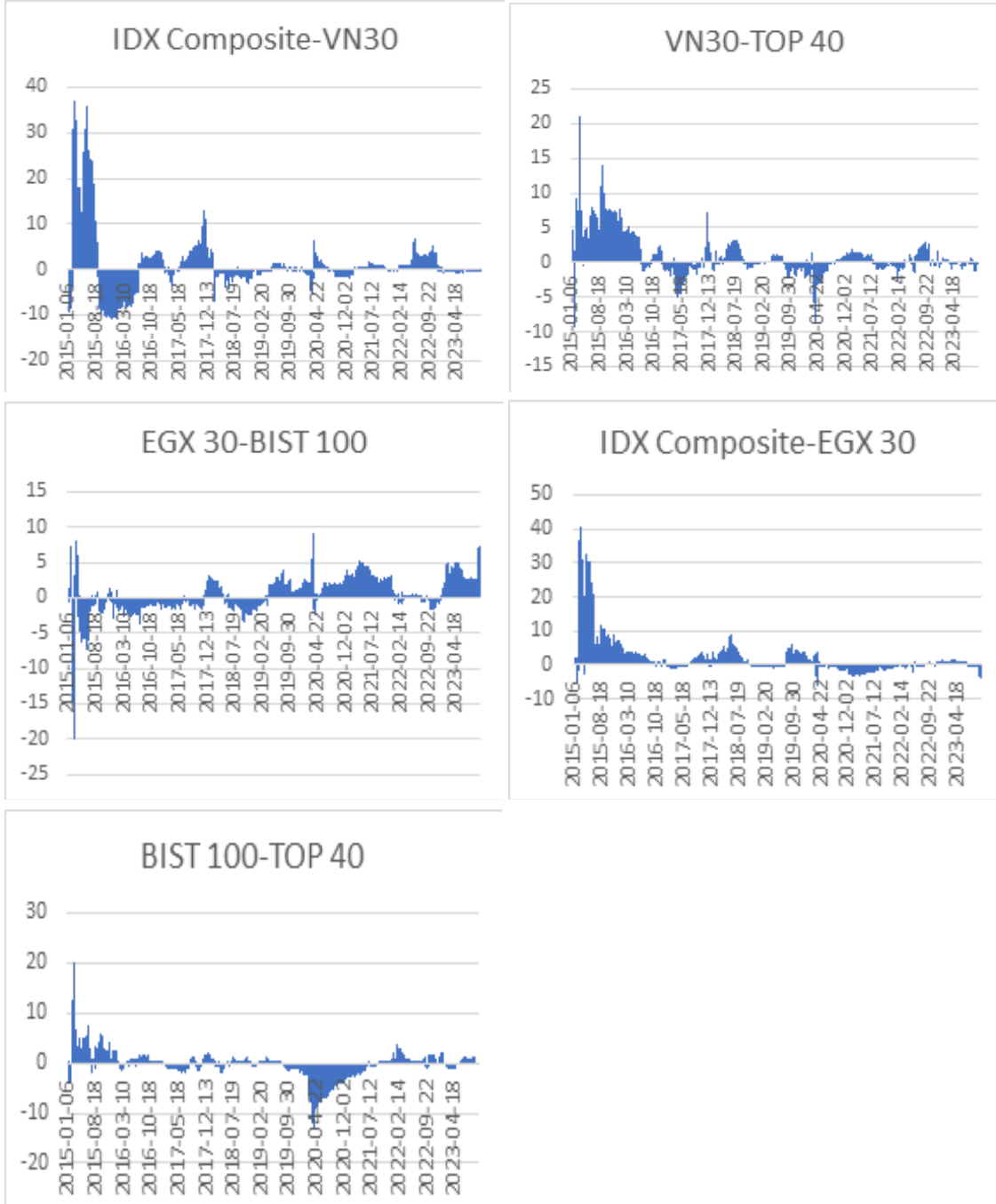

Grafik 2. Yönel Bağlantılılık Grafikleri

Grafik 2’de yönel bağlantılılık grafikleri yer almaktadır. Grafik incelendiğinde, COLCAP, IDX Composite ve VN 30 endekslerindeki etkileme gücünün, diğer 3 endekse göre daha fazla olduğu görülmektedir. Diğer üç endeksten, EGX 30’un, neredeyse örneklem olarak alınan bütün dönemlerde en yüksek etkilene düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Grafik 3’te ise ülke borsalarına ait net çift yönlü bağlantılılık ilişkileri yer almaktadır.

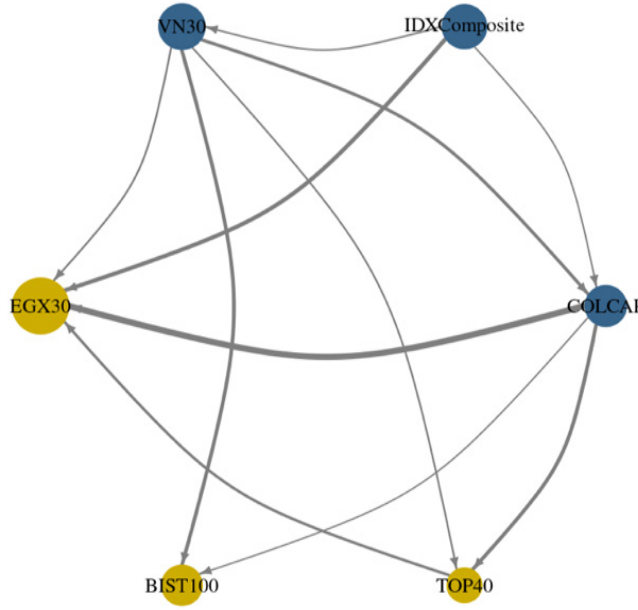

Grafik 3. Net Çift Yönlü Bağlantılılık Grafikleri

Volatilité ya da şok alıcısı ve yayıcı ülkeler Şekil 2'de yer almaktadır.

Şekil 2. Ağ Analizi

Şekil 2’de yer alan ağ analizinde, şok alıcısı ve yayıcısı ülkeler ile bu ülkelerin etkileme ya da etkilenme düzeyleri yani büyüklükleri yer almaktadır. Şekil incelendiğinde, COLCAP, IDX Composite ve VN30 endekslerinin şok yayılımı gerçekleştirdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Kolombiya, Endonezya ve Vietnam ülkeleri; Mısır, Türkiye ve Güney Afrika üzerinde yayılım etkisine sahip durumdadır. Ülkelerin etkileme ya da etkilenme derecesi de analizde elde edilen sonuçlardandır. Tablo 3’te yer alan net kısmındaki değerler, etki derecesinin büyüklüğünü göstermektedir. Ağ analizinde de yer aldığı üzere en fazla şok yayılımı gerçekleştiren endeks, VN30 şeklinde tespit edilmiştir. VN30 endeksinden sonra IDX Composite ve son olarak da COLCAP endeksi en fazla yayılım gerçekleştiren endekslerdir. Şok alıcısı konumunda olan endekslere bakıldığında ise EGX30 endeksinin en fazla etkilenen endeks olduğu görülmektedir. İkinci etkilenen endeks BIST 100 ve sonraki etkilenen endeks ise TOP40 olarak tespit edilmiştir.

5.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Finansal sistem, fon arz ve talep eden birimlerin fon ve menkul kıymet değişimlerinin sağlandığı; kurumlar, varlıklar, yasal düzenlemeler ve araçların yer aldığı mekanizmadır. Tasarrufların yatırım imkânlarına dönüştürüldüğü piyasalar; bireyler, işletmeler ve devletler için önem arz etmektedir. Küreselleşmenin etkisiyle uluslararası piyasalarda işlem yapan yatırımcı sayısı artmıştır. Bu durum beraberinde ilgili ülkenin finansal varlığının riskinin üstlenilmesine de neden olmaktadır. Finansal risk ve beklenen getiri kavramlarının etkili olduğu savunulan yatırım süreci, 1900’lü yılların ikinci yarısından itibaren değişikliğe uğramıştır. 1952 yılında Markowitz tarafından literatüre kazandırılan çeşitlendirme kavramı, 1979 yılında temelleri atılan Davranışsal Finans teorisi ile farklı bir boyut kazanmıştır. Son dönemde gerçekleştirilen akademik çalışmalarda, Covid-19 gibi salgınlar, finansal krizler, resesyon dönemi, üretimde yaşanan azalmalar, ürün arzında meydana gelen değişimlerin piyasalara etki ettiğini görülmektedir. Uluslararası varlıklarla portföy oluşturan yatırımcıların, ülkelerdeki finansal varlıkların diğer varlıklarla hareketini bilmesi akademik çalışmalar dolayısıyla nicel yöntemlerle mümkün hale gelmiştir. Döviz hareketliliğini etkileyen durumun sadece dövizin ait olduğu ülke değil dolaşımdaki bütün gelişmelerden kaynaklandığı gibi bilgiler ile yatırımcılar portföy oluşturmakta ve risk çeşitlendirme gerçekleştirebilmektedir.

Çalışma, CIVETS ülkeleri borsaları arasındaki dinamik volatilitte bağlantılılığı ilişkilerinin tespiti amacıyla gerçekleştirilmiştir. İlgili ülkeler, Kolombiya, Endonezya, Vietnam, Mısır, Türkiye ve Güney Afrika şeklindedir. Ülkelerin ortak özelliklerinin gelişmekte olan ülke statüsünde olmaları kabul edilmektedir. CIVETS ülkeleri arasındaki ilişkilerin tespiti amacıyla ilgili ülkelerin gösterge niteliğindeki borsalarından günlük kapanış verileri elde edilmiştir. Logaritmik getiri serileri ile volatilitte serileri oluşturulmuş ve veri seti ilgili hesaplamalarla elde edilmiştir. İlgili borsalar sırasıyla; COLCAP, IDX Composite, VN30, EGX 30, BIST 100 ve TOP 40 şeklindedir. Çalışma

kapsamında volatilité yayılımı ilişkisinin tespiti amacıyla TVP-VAR yöntemi uygulanmıştır. İlgili yöntem, 01.01.2015-31.10.2023 tarihleri arası verilere uygulanmıştır. Tarih aralığının seçiminde amaç, geniş bir çerçeveden ilişkiyi tespit edebilmektir.

Elde edilen bulgular incelendiğinde, CIVETS ülkeleri arasında volatilité yayılımı olduğu ve ülkelerin birbirini etkileyebildiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Öncelikle çalışmanın amaç ve konularından olan uluslararası portföy çeşitlendirmesine yönelik olarak bulgular değerlendirildiğinde, ülkeler arasındaki bağlantılılığın; örneklem olarak alınan tarihlerde 22.84 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla türbülans dönemlerinde yüksek olan bağlantılılık, çalışmadaki tüm dönemler baz alındığında düşük olarak nitelendirilmektedir. Bağlantılılığın 70 ve üzeri olduğu durumlarda ilişki düzeyi kuvvetli olduğundan; CIVETS ülkeleri borsaları belirtilen tarihlerde portföy oluşturma ve çeşitlendirme açısından uygun durumdadır. Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç ise şok alıcısı ve yayıcısı endekslerin tespitidir. Volatilité yayılımı tespiti çalışma kapsamında sağlanmış ve COLCAP, IDX Composite, VN30 endeksleri şok yayıcısı; EGX 30, BIST 100, TOP 40 endeksleri ise şok alıcısı olarak tespit edilmiştir. Savaş, salgın, kriz, daralma ya da küresel olayların etkisiyle ilgili dönemlerde şok alma ya da şok yayma durumları değişmekle birlikte, ele alınan tüm dönemlerde oluşturulacak portföylerde volatilité yayıcısı ve alıcısı ülkelerin de tespiti sağlanmıştır.

Dinamik bağlantılılığın tespit edilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışma, CIVETS ülkeleri arasındaki ilişkileri göstermektedir. Ayrıca alıcı ve yayıcı ülkelerin tespit edilmesi de çalışma kapsamında sağlanmıştır. Daha sonra gerçekleştirilecek çalışmalarda, farklı yılların ve varlıkların analiz edilerek bu çalışma ile karşılaştırılması değerli araştırmacılara önerilmektedir. Elde edilen sonuçların; yatırımcılara, akademisyenlere ve ilgililere CIVETS ülkeleri gösterge borsaları hakkında fikir sunması beklenmekte ve hedeflenmektedir. Çalışma kapsamında sunulan sonuçların politika yapıcılarına da volatilité ilişkilerinin anlaşılması, gerçekleştirilecek anlaşmalar ve borsaların yapısının anlaşılması açılarından fikir sunması beklenmektedir. Sermaye piyasalarında volatilité yayılımının ülkeler arası ticari ilişkiler konusunda da bir değişken olarak kabul edilmesi, ilişkilerin yorumlanması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyıldırım, E., Güneş, H. ve Çelik, İ. (2022). "Türkiye'de Finansal Varlıklar Arasında Dinamik Bağlantılılık: TVP-VAR Modelinden Kanıtlar", *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 8 (2), 346-363. <https://doi.org/10.30855/gjeb.2022.8.2.010>
- Akdeniz, C. ve Çatık, N. (2019). "Parasal Aktarım Mekanizmalarının İşleyişinde Finansal Koşulların Önemi: TVP-VAR Modellerinden Bulgular", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (34), 73-96. <https://doi.org/10.30794/kausbed.421112>
- Akdeniz, C. (2021). "Taylor Kuralının Farklı Para Politikası Rejimleri Altında Geçerliliği: Türkiye Ekonomisi İçin TVP-VAR Modeli Uygulaması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(25), 293-308. <https://doi.org/10.14784/marufacd.975925>
- Altay, E. (2015). *Bankacılıkta Risk - Piyasa Riski, Kredi Riski ve Operasyonel Riskin Ölçümü ve Yönetimi*. Derin Yayınları, İstanbul.
- Antonakakis, N., Cunado J., Filis G., Gabauer, D. ve De Gracia F. P. (2019). "Oil and Asset Classes Implied Volatilities: Dynamic Connectedness And Investment Strategies", *Energy Economics Forthcoming*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3399996>
- Antonakakis, N., Chatziantoniou, I., ve Gabauer, D. (2020). "Refined Measures Of Dynamic Connectedness Based On Time-Varying Parameter Vector Autoregressions", *Journal of Risk and Financial Management*, 13(4). <https://doi.org/10.3390/jrfm13040084>
- Aytekin, Y. E., ve Aygün, M. (2016). "Finansta Yeni Bir Alan "Davranışsal Finans"". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (2), 143-156.
- Bayar, İ. (2022). "Ekonomik Karmaşıklık İndeksi ve Ekonomik Büyüme: CIVETS Ülkelerinden Ampirik Kanıtlar", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 36, 237-251. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.1052678>
- Cambazoğlu B. (2020). "Civets Ülkelerinin Karşılaştırmalı Makroekonomik Analizi", *Turkish Studies - Social*, 15(2), 77-91. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.40165>

- Ceylan, A., ve Korkmaz, T. (2017). *İşletmelerde Finansal Yönetim*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Çatık A.N. ve Akdeniz C. (2018). "The evolution of the monetary transmission channels in Turkey: evidence from a TVP-VAR model", *Applied Economics Letters*, 26(13), 1072-1079, <https://doi.org/10.1080/13504851.2018.1537468>
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2009). "Measuring Financial Asset Return and Volatility Spillovers, with Application To Global Equity Markets", *The Economic Journal*, 119(534), 158-171. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2008.02208.x>
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2012). "Better to Give than to Receive: Predictive Directional Measurement of Volatility Spillovers", *International Journal of Forecasting*, 28(1), 57-66. <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2011.02.006>
- Diebold, F. X. ve Yılmaz, K. (2014). "On the Network Topology of Variance Decompositions: Measuring the Connectedness of Financial Firms", *Journal of Econometrics*, 182(1), 119-134. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2014.04.012>
- Doğru, E. (2023). "Rusya-Ukrayna Savaşının Gıda Fiyatları ile Finansal Piyasalar Arasındaki Bağlantılılık Üzerine Etkisi", *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 63-83. <https://doi.org/10.33399/biibfad.1327746>
- Erdoğan, B. (2023). "The Volatility Relationship Among Financial Assets: TVP-VAR Model", *International Journal of Business and Economic Studies*, 5(4), 225-237. <https://doi.org/10.54821/uecd.1392184>
- Fama, E. (1970) "Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work.", *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Göçmen Yağcılar, G. (2021). "Borsa İstanbul'un Bölgesel Piyasalar ile Entegrasyonu: Dinamik Koşullu Korelasyonlar ve Yayılım Endeksinden Kanıtlar", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(3), 941-960.
- Gökgöz, H. ve Kayahan, C. (2023). "Bitcoin ile Gelişmiş Ve Gelişmekte Olan Ülkeler Arasındaki Volatilité Yayılım Etkisinin TVP-VAR ile Analizi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 41(1), 109-125. <https://doi.org/10.17065/huniibf.1098448>
- Güngör, S. ve Erer, D. (2022). "Türkiye'deki Gıda Fiyatları ile Petrol Fiyatları Ve Döviz Kuru Arasındaki Doğrusal Olmayan İlişkinin İncelenmesi: Zamanla-Değişen Parametrelili VAR Modelleri", *Alanya Akademik Bakış*, 6(2), 2481-2498. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.1082332>
- Gürsoy, S. (2020). "Investigation of the Relationship Between VIX Index and BRICS Countries Stock Markets: An Econometric Application", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 4(2), 397-413. <https://doi.org/10.31200/makuubd.735380>
- Gürünlü, M. (2011). "Finansal Piyasaların Etkinliği Teorisinden Davranışsal Finansa: Finans Teorisinin Evrimi", *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(92), 31-50.
- Helmi, H., Çatık A.N., Akdeniz C. (2023). "The impact of central bank digital currency news on the stock and cryptocurrency markets: Evidence from the TVP-VAR model". *Research in International Business and Finance*. 65, <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2023.101968>
- Höl, A. Ö. (2023). "Covid-19 Döneminde Türkiye'de Finansal Varlıklar Arasındaki Volatilité Yayılımı: TVP-VAR Uygulaması", *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi (İKTİSAD)*, 8(21), 339-357
- Investing (2023). Endeksler. (21.11.2023). <https://tr.investing.com/>.
- Kahneman ve Tversky. (1979). "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk", *Econometrica*, 47 (2), 263-291. <https://doi.org/10.2307/1914185>
- Kavas, Y. B. ve Çoban, M. N. (2023). "Finansal Gelişmenin Yenilenebilir Enerji Tüketimine Etkisinin Toplumsal Olmayan Sabit Etkili Panel Kantil Yöntemiyle Analizi: CIVETS Ülkelerinden Ampirik Kanıtlar", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 18(69), 60-78. <https://doi.org/10.19168/jyasar.1174542>
- Kıyılar, M. ve Akkaya, M. (2016). *Davranışsal Finans*, Literatür Yayıncılık, İstanbul.

- Koop, Gary, Pesaran, M.H. ve Potter, S.M. (1996). "Impulse Response Analysis in Nonlinear Multivariate Models", *Journal of Econometrics*, 74, 119-47. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(95\)01753-4](https://doi.org/10.1016/0304-4076(95)01753-4)
- Koop, G., ve Korobilis, D. (2014). "A New Index of Financial Conditions", *European Economic Review*, 71, 101-116. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2014.07.002>
- Korkmaz, T., Çevik E. ve Atukeren E. (2012). "Return And Volatility Spillovers Among CIVETS Stock Markets", *Emerging Markets Review*, 13(2), 230-252. <https://doi.org/10.1016/j.ememar.2012.03.003>
- Korkmaz, T., & Ceylan, A. (2017). *Sermaye Piyasası ve Menkul Değer Analizi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Markowitz, H. (1952). "Portfolio Selection", *The Journal of Finance*, 7(1), 77- 91.
- Nakajima J., (2011). "Time-Varying Parameter VAR Model with Stochastic Volatility: An Overview of Methodology and Empirical Applications", *Monetary and Economic Studies*, 29, 107-142
- Pamukçu, A. B. (1999). *Finans Yönetimi*. Der Yayınları, İstanbul.
- Pesaran, H. Hashem ve Shin, Y. (1998). "Generalized İmpulse Response Analysis in Linear Multivariate Models", *Economics Letters*, 58, 17-29. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(97\)00214-0](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0)
- Primiceri G.E. (2005). "Time Varying Structural Vector Autoregressions and Monetary Policy", *The Review of Economic Studies*, 72 (3). 821–852, <https://doi.org/10.1111/j.1467-937X.2005.00353.x>
- Saleem, K., Al-Hares, O. ve Ahmed, S. (2016). "Financial İntegration and Portfolio Diversification: Evidence From CIVETS Stock Markets", *Theoretical Economics Letters*, 6. 1304-1314. <http://dx.doi.org/10.4236/tel.2016.66121>
- Sermaye Piyasası Kanunu. (2012). Resmi Gazete, 6362 Nolu Sermaye Piyasası Kanunu. (01.12.2023) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6362.pdf>
- Şencan, İ. (2022). "CIVETS Borsa Endekslerinin Dinamik Etkileşimi", *Econder International Academic Journal*, 6(1), 1-18. <https://doi.org/10.35342/econder.943472>
- Şenol, Z. ve Türkay, H. (2020). "Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Borsalar Arasındaki Oynaklık Yayılımı", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42(2), 361-385. <https://doi.org/10.14780/muiibd.854527>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.12.2023 ✓Accepted/Kabul:30.01.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1399630

Research Article/Araştırma Makalesi

Gündoğan, A. ve Demir, C. (2024). "Türkiye ve Çin'de Kalkınmanın Sürdürülebilirliği: Karşılaştırmalı Bir Zaman Serisi Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 35-58.

TÜRKİYE VE ÇİN'DE KALKINMANIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ZAMAN SERİSİ ANALİZİ*

Ayşe GÜNDOĞAN**, Caner DEMİR***

Öz

Bu çalışma, Türkiye ve Çin'in kalkınma süreçlerini sürdürülebilirlik ekseninde ele almakta olup ampirik bulgular ışığında bu ülkelerde kalkınmanın önde gelen sürdürülebilirlik göstergelerinden ne ölçüde etkilendiğini incelemektedir. Bu amaç doğrultusunda, dış borç stoku, enerji ithalatı, inovasyon, yatırım oranı, beşeri sermaye, gelir eşitsizliği ve yenilenebilir enerji gibi önde gelen sürdürülebilir kalkınma göstergelerinin kişi başına hasıla üzerindeki etkileri, her iki ülke için yedişer adet birbirinden ayrışık, gecikmesi dağıtılmış otoregresif modeller aracılığıyla tahmin edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, sabit sermaye yatırımları, enerji ithalatı, beşeri sermaye, yerleşikler tarafından yapılan patent başvuruları ve yerleşik olmayanlar tarafından yapılan patent başvuruları her iki ülkede de kişi başına hasıla üzerinde olumlu bir etkiye sahipken, gelir eşitsizliği Türkiye'de negatif, Çin'de pozitif, yenilenebilir enerji kullanım oranı ise Türkiye'de pozitif, Çin'de negatif bir etkiye sahiptir. Bunların yanı sıra dış borç stokunun Türkiye'de negatif, Çin'de ise anlamsız bir etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Tüm bulgular bir araya getirildiğinde, her ne kadar her iki ülke de gelişmekte olan ülke statüsünde olsa da en azından sürdürülebilirlik bağlamında, bazı noktalarda oldukça farklılaşan iktisadi karakterlere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Keywords: *Sürdürülebilir kalkınma, Türkiye, Çin, Zaman serisi analizi.*

SUSTAINABILITY OF DEVELOPMENT IN TÜRKİYE AND CHINA: A COMPARATIVE TIME SERIES ANALYSIS

Abstract

This study deals with the development processes of Türkiye and China in terms of sustainability and investigates to what extent the development processes in these countries were affected by leading sustainability indicators. Within this purpose, the impacts of selected sustainable development indicators such as external debt stock, energy import, innovation, share of investment, human capital, income inequality, and renewable energy on per capita output were estimated via the separated autoregressive distributed lag models for each country. The findings suggest that gross fixed capital formation, energy import, human capital, and both residential and non-residential patents have positive impacts on per capita output in both countries. Income inequality has a negative impact in Türkiye and a positive impact in China while the share of renewable energy usage has a positive impact in Türkiye and a negative impact in China. External debt stock, on the other hand, has a negative impact in Türkiye while no significant impact was observed in China. To sum up, even though these two countries have the status of developing countries, it is understood that they have quite different economic characters in some respects, at least in the context of sustainability.

Anahtar kelimeler: *Sustainable development, Türkiye, China, Time series analysis.*

*Bu çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Programı'nda Ayşe GÜNDOĞAN tarafından, Doç. Dr. Caner DEMİR danışmanlığında hazırlanan ve başarılı bir şekilde savunulan "Kalkınmanın Sürdürülebilirliği: Türkiye ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Analizi" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

**Yüksek Lisans Mezunu, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, MANİSA.

e-posta: aysegunndogan@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3944-7304>)

***Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Salihi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, MANİSA.

e-posta: caner.demir@cbu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-3840-6335>)

1. GİRİŞ

Türkiye ve Çin, her ne kadar çok farklı tarihsel, toplumsal ve kültürel geçmişe sahip iki ülke olsa da günümüz küresel ekonomik sisteminde “gelişmekte olan” ülkeler arasında en dikkat çekici ülkeler arasındadır. Şüphesiz, bu dikkatin ekonomik sebepleri olduğu kadar jeopolitik sebepleri de bulunmaktadır. Bu çalışmada, dikkat çekici konumda olan bu iki gelişmekte olan ülkenin gelişme süreçleri “sürdürülebilirlik” bağlamında ele alınacak ve ampirik olarak sınanacaktır.

Sürdürülebilirlik, devamlılık sağlamak, destek vermek, süreklilik, ileriye doğru gidebilmek ve var olanın devamlılığı gibi ifadelerle kısaca tanımlanabilir. Sürdürülebilirlik kelimesi önüne geldiği kavramı destekleyerek, sürükleyen, devamlılığını sağlayan, güçlendirici ve güven verici anlamı kazandırır. Sürdürülebilir tedavi, sürdürülebilir performans, sürdürülebilir barış, sürdürülebilir demokrasi, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma örneklerinde olduğu gibi bu kavram kullanıldığı alanda mevcut kaynağın korunarak daha iyi bir duruma gelmesini ifade etmektedir (Olçay, 2015: 19-27). Birleşmiş Milletler’e göre sürdürülebilirlik, “*bugünün ve gelecek kuşakların sadece ekonomik alanda değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve politik alanlara özgü kapasitelerini geliştirebilmelerine olanak tanınması, kalkınma hedefleri arasında bir dağılım eşitliğinin, dengeli bir bileşkenin sağlanabilmesidir*” şeklinde tanımlanmıştır (UNDP, 1994: 13).

Sürdürülebilirlik düşüncesinin ortaya çıkış ve gelişiminin Orta Çağ’a hatta eski Yunan mitolojisine ve Doğu kültüründeki binlerce yıllık varlığına dayandırılıyor olması sebebiyle, sürdürülebilirlik kavramının bu anlamda birçok geleneksel kültürden özellikler taşıdığı ifade edilmesi yanlış olmayacaktır. Sürdürülebilirlik düşüncesinin, Britanya Adaları’nda tarım topraklarının komünal düzenden, bireysel işlemeye geçildiğinde ürün miktarında ve verimlilik artışında sürekliliğe ulaşılması sürecini kitabında anlatan Arthur Young’ın görüşleriyle 19.yüzyılın başlarında somut olarak literatürde yer almaya başladığı söylenebilir. Sürdürülebilirliğin belirleyici bir algı olarak tarım, orman ve balıkçılık gibi yenilenebilir kaynaklar kapsamında ortaya çıktığı görülmekte ve Almanya’da Kara ormanları korumak için çıkarılan yasalarla ormanlardan günün gereksinimleri karşılanırken sonraki kuşaklara da cevap verebilecek şekilde yeniden üretilmelerinin gerekliliği vurgulanmaktadır (Bozdoğan, 2005: 1013-1014).

Bütün bu tanımlamalardan yola çıkıldığında sürdürülebilirlik, alan ya da kavram kastedilerek, mevcut kaynakları, dünya, canlılar ve çevre için en faydalı en verimli şekilde kullanılması ve aynı zamanda bu kullanım sırasında gelecek dönem ve kuşakların çıkarları göz önünde bulundurularak hareket edilmesidir. Gelecek kuşaklara sadece daha iyi bir çevre ve dünya bırakmanın yanı sıra, daha demokratik, daha eşitlikçi, daha sağlıklı, daha eğitilmiş, daha hukuki, daha sosyal ve kültürel bir yaşam bırakmak anlamına gelmektedir. Sürdürülebilirlik hangi kavramla birlikte kullanılırsa kullanılsın, dengeli bir şekilde yürütüldüğü müddetçe tüm canlılar için Dünyayı daha iyi bir yer haline getirecek işler ortaya çıkaracaktır. Bu nedenle sürdürülebilirlik, hayatımızda farkında olamayacağımız kadar önemli bir kavram, daha da ötesi bir yaşam biçimidir. Önemi her ne kadar son yıllarda anlaşılabilir olsa, hatta hala daha birçok kişi tarafından bilinmeyen ve göz önünde olmayan bir kavram konumunda olsa dahi, yaygınlaştırıcı ve öğretici birçok uygulama ve politikalar bulunmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı denildiğinde ilk akla gelen çevre ve çevreye duyarlılık konuları olsa da sürdürülebilir kalkınma, çok farklı disiplin ve ideolojileri kapsayan çok geniş bir kavramdır. Sadece tek bir bakış açısıyla değerlendirilemeyecek kadar karmaşık ve bir o kadar da önemli olan bu kavram, toplumun bütün kesimlerini, bütün yaş gruplarını, tüm dünya vatandaşlarını etkileyen bir olgudur. Sürdürülebilir kalkınma en büyük savaşını, dünya genelinde yaşanan çevre kirliliği, sosyal haklar, eğitimde fırsat eşitliği, cinsiyet eşitliği, adalet, sağlık gibi kavramlar ve bunların beraberinde var olan ekonomik sıkıntılara karşı vermektedir. Bunun yanı sıra sürdürülebilir kalkınma birçok kaynaktan ülke bazında değerlendirilse dahi, asıl anlamı gözetildiğinde bahsedilen sorunların dünya genelinde çözülmesi gerekliliğine dikkat çekmektedir. Ülke içerisinde bile bireylerin farklı yaşam koşullarına ve imkanlara sahip olduklarını göz önünde bulundurduğumuzda, dünya genelinde yaşanan haksızlık ve eşitsizlik neredeyse önü alınamaz bir boyuta ulaşmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma zaman içerisinde farklı tanımlamalarla ifade edilse dahi, bütün tanımlamalarda ekonomik kalkınma, sosyal gelişim ve çevreye duyarlılık başlıklarına dikkat çekilmiştir. Bir ülkenin sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirebilmesi için ekonomik açıdan bir ilerleme, gelişim gösterme, sosyal alanda bireylerin her anlamda eşit olma ve sahip oldukları haklarını eşit şekilde savunabilme, çevreyi koruma ve gelecek nesillere yeşil

ve temiz bir çevre bırakabilme amaçlarına ulaşmaları gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı her ne kadar toplumlar üzerinden ele alınsa da bu kavramın temelinde insan yani birey yer almaktadır. Sürdürülebilir kalkınma olgusunun hayata geçirilmesi, sürekli ve sorunsuz şekilde işlemesi bireylere bağlıdır.

Sürdürülebilir kalkınma, farklı çalışma alanlarının ortak bir projesi konumunda olması nedeniyle her çalışma alanı tarafından farklı bir şekilde ele alınmıştır. Bu farklı bakış açılarının nedeni her biri birçok alt dala ayrılan çalışma alanlarının, sürdürülebilir kalkınmayı kendi alanlarına özgü bir perspektiften değerlendiriyor olmasından kaynaklanmaktadır. Birbirinden farklı perspektiflerin ve dolayısıyla birbirinden farklı tanımların var oluşu her ne kadar bir tartışma ve karmaşa ortamı yaratmış olsa dahi, her bir alan için neyin önemli olduğu, nelerin göz önünde bulundurulması gerektiği, oluşturulacak projelerde hangi çalışmaların yapılması gerektiği gibi birçok hususa ışık tutması açısından oldukça mühimdir.

Sürdürülebilir kalkınmadan etkilenen farklı çalışma alanlarının genelinde Dünya Çevre Kalkınma Komisyonu Brundtland Raporu'nda yer alan "gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğini ortadan kaldırmaksızın şimdiki neslin ihtiyaçlarının karşılanması" tanımı benimsenmiştir (bkz. United Nations, 1987). 2000 yılında yayınlanan Sürdürülebilir Kalkınma İçin Ulusal Stratejiler Raporu'nda sürdürülebilir kalkınma, "gelecek nesillerin kendi gereksinimlerinin karşılanması yeteneğini zarara uğratmadan bugünkü neslin ihtiyaçlarının karşılayan ekonomik ve sosyal gelişmedir." şeklinde tanımlanmıştır (Mawhinney, 2008).

Bu çalışmada, Türkiye ile tüm dünyanın kalkınma sürecini yakından takip ettiği Çin'in kalkınma performansları sürdürülebilirlik çerçevesinde incelenecektir. İlgili literatürde bu iki ülkeyi karşılaştırmalı zaman serisi analizleri uygulayarak inceleyen ve ampirik gözleme dayanan çalışma bulunmaması nedeniyle çalışma ilgili literatüre önemli bir katkı sunma amacı taşımaktadır. Bu amaçla, kapsamlı bir karşılaştırmalı zaman serisi analizi uygulanarak ülkelerin sürdürülebilir kalkınma eksenindeki farklılık ve benzerlikleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Ancak, bunun öncesinde ele alınan bu iki ülkenin 20. ve 21. yüzyılda yaşadıkları kalkınma deneyimlerine değinmek, ülkelerin iktisadi karakterlerini tanımak ve bu bağlamda da karşılaştırabilmek adına faydalı olacaktır. Diğer bir ifadeyle, bu çalışmada, iki ülke için elde edilen ampirik bulguların karşılaştırılmasından önce ülkelerin kalkınma süreçlerinin tarihinin de ele alınması ve bir çerçeve oluşturulması amaçlanmaktadır.

1.1. Türkiye'de Kalkınmanın Tarihsel Seyri

Resmi kuruluşunun ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi alanında atılan ilk adımı 1923 İzmir İktisat Kongresidir. Bu kongrenin amacı, ülke için iktisadi anlamda önemli güç sahiplerini bir araya getirerek ekonomik anlamda zor bir durumda olan ülkeyi iyileştirme yoluna gitmektir (Alpay ve Alkin, 2017). Her ne kadar devlet için resmi bir bağlılığı olmasa da kongrede alınan kararlar sonraki süreçte atılan ekonomik adımların belirleyicisi olmuştur (Tezel, 2002).

Türkiye Cumhuriyeti bir yandan Osmanlı Devleti döneminden kalan borçların ödenmeye çalışılması bir yandan da ülkeyi kalkındırma çabalarıyla meşgul iken 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayarak sonrasında tüm dünyaya yayılan "Büyük Buhan ekonomik krizi sebebiyle daha da zorlaşan bu süreci "Devletçilik" politikasını izleyerek kapalı ekonomi modeline geçerek çözüme yolunda ilerlemiştir (Karaca, 2016).

Büyük Buhan krizinin etkileri devam ederken Türkiye korumacı devlet politikasına yönelerek içe dönük sanayicilik yoluyla sanayileşme döneminin ilk adımlarını atmış ve ülkenin her bölgesinde, o bölgeye özgü şartlar doğrultusunda, o bölgeye özgü geliştirici programlar planlayarak Birinci Beş Yıllık Sanayi Planını uygulamaya koymuş ve büyük oranda başarılı bir sonuç elde etmiştir. Bununla beraber İkinci Beş Yıllık Sanayi Planını uygulamak istediye de II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ile bu planı uygulamaya koyamamıştır (Başol, 2012). Türkiye Cumhuriyeti fiziksel olarak II. Dünya Savaşı'na katılmamış olsa dahi savaşın ekonomik sonuçlarıyla yüzleşmiş, üretim ve ithalat oranlarının aşırı derece azalması (Boratav, 2011), bu azalış neticesinde tüketimin sınırlandırılması, devletin varlıklarının savunma sanayisi alanına yönlendirilmesi gibi politikalar izlenmiştir. İzlenen bu politikalar neticesinde paranın satın alım gücü azalmış ve Türk Lirasının değeri düşmüştür (Başol, 2012).

1945 yılından itibaren ülkede kurulan yeni partilerle birlikte çok partili hayata geçilmiş, ardından 1950 yılında iktidarın el değiştirmesiyle (Boratav, 2011) ekonomi politikaları öz kaynaklarla kalkınma stratejisinden dış borçlanmaya dayalı bir kalkınma politikasına geçiş yapılmıştır (Javed ve Sahinoz, 2005). Aynı zamanda bu

dönemde devletin ekonomideki payının azaltılarak özel sektör çalışmalarının arttırılması için adımlar atılmış (Hiç ve Gencer, 2009), bu doğrultuda 1950-1960 yılları arasında özel sektör büyük bir gelişme göstermiştir (Singer ,1977).

1958 yılına gelindiğinde, Türkiye’de enflasyonun aşırı derecede artması ve para piyasasında yaşanan dengesizlikleri gidermek amacıyla Türkiye ve IMF arasında imzalanan ilk stand-by anlaşması olan İstikrar Programı kabul edilmiş, enflasyon devalüasyon yoluyla çözülmek istenmiştir. Ne yazık ki bu anlaşma istenen sonuca ulaşamamış ve bu sorunlardan kaynaklanan fiyat artışları 1960’lı yılların başlarına kadar devam etmiştir (Karaca, 2016).

1960 sonrasında ekonomik hayatın planlı bir şekilde yürütülmesi amacıyla Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 15 yılı kapsayan 5’er yıllık üç adet kalkınma planı oluşturulmuştur (Başol, 2012; Alpay, 2008). Aynı zamanda Batı Avrupa ülkeleriyle imzalanan işçi göçü anlaşmalarıyla Türkiye’nin döviz açığı sorunu büyük ölçüde kapatılmıştır (Alpay ve Alkin 2017; Çeli, 2012; Şahin, 2012; Sarıtaş, 2011).

1963 yılında uygulamaya konulan 15 yıllık süreç 1972 yılına gelindiğinde ödemeler bilançosu fazlası verecek derecede başarılı olmasına rağmen 1973 yılında patlak veren Enerji Krizi piyasaları alt üst etmiş, ödemeler bilançosunun hızla açık vermesi, işsizlik ve enflasyon oranlarında artışlara sebep olmuş (Kazgan 2005, Seyidoğlu 1982), Batı Avrupa ülkelerinin de krizden etkilenmesiyle işçi dövizlerinde azalışa sebep olmuştur (Kazgan, 2005; Seyidoğlu, 1982; Alpay ve Alkin, 2017).

Ülkenin en büyük ekonomik sorunları olan dış borçlanma ve döviz eksikliğini gidermek amacıyla 24 Ocak Kararları olarak da bilinen 1980 Kararları alınmıştır ve 1980’lerin sonlarına doğru kısmen de olsa işe yaradığı görülmüştür (Yılmazkuday ve Akay, 2008; Karaca, 2016). Bu dönemde dışa açık politika izleyen Türkiye, döviz girişini arttırmak ve ödemeler dengesi açığını kapatmak amacıyla (Şengönül ve Değirmen, 2012) uluslararası sermaye hareketlerini serbestleştirme kararı almış (Azgün, 2011) fakat aşırı yükselen faiz oranları sebebiyle amacına ulaşamamakla (Karaca, 2016) birlikte ekonomik durumun istenilen tam tersi yönünde ilerlemesi sebebiyle 1994 yılında bir ekonomik krize sürüklenmiş ve krizin etkilerini azaltmak amacıyla 1994 Kararlarını almıştır. Ne yazık ki atılan bu adımda istenilen etkiyi sağlayamamış, 1997 Güney Doğu Asya Krizi, 1998 Rusya Krizi ve 1999 Marmara Depremi gibi birbirini takip eden olumsuz gelişmeler ülke ekonomisini istikrarsız hale getirmiştir (Karaca, 2016).

Yaşanan bu olumsuz gelişmeler neticesinde Türkiye çareyi IMF ile 3 yıl süren bir stand-by anlaşması olan “Enflasyonla Mücadele Programı”nı uygulamaya koymuştur (TCMB, 2003). Bu program kısa vadede olumlu etkiler yaratsa da uzun vadede reform eksiklikleri sebebiyle istenilen sonucu sağlayamamıştır. Merkez Bankasının döviz rezervlerindeki yetersizlik de bu olumsuz durumu tetikleyerek önce Kasım 2000 mali krizine neden olmuş, ardından Şubat 2001’de patlak veren siyasi kriz de olayları içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir (Karaca 2016). Türkiye programa olan güvenin sarsılmasıyla Enflasyonla Mücadele Programını iptal etmiş ve ekonomik dengesizlikleri gidermek amacıyla yasalarla da desteklenen bir bankacılık reformu gerçekleştirmiştir (Gorvett, 2001).

Türkiye bankacılık sektöründe yapılan reformlar neticesinde ekonomik anlamda iyileşmeler göstermeye başlamışsa da 2008 yılında ABD merkezli başlayan ve tüm dünyaya yayılan 2008 Mortgage Krizi gerçekleşmiştir (Engin ve Göllüce, 2016). Türkiye’nin bu kriz döneminde avantajı önceki dönemde bankacılık sektöründe yaptığı reformlar sayesinde bu krizden doğrudan etkilenmemesidir. Fakat ticari ilişkiler içerisinde olduğu diğer ülkelerin krizden etkilenmesiyle dolaylı olarak etkilenmiştir. Bu dönemde küresel ölçekte oluşan likidite bolluğu aralarında Türkiye’nin de olduğu yükselen piyasalara yönelmiş ve döviz girişleri sayesinde Türkiye ekonomisi birçok bakımdan önceki yıllardan çok daha iyi bir patikaya erişebilmiştir. Yaklaşık üç yıl boyunca devam eden bu kısmi durağan durum, 2013 yılı itibariyle çeşitli iktisadi ve iç-dış politik gelişmelere bağlı olarak bozulmaya başlamıştır. 2020 yılında ise tüm dünyada patlak veren Covid-19 Salgını piyasaları alt üst etmiş, küresel çapta oluşan ekonomik sorunlar Türkiye’yi de büyük oranda etkilemiştir.

Türkiye’de 1950’li yıllarda başlayan sanayileşme hareketleri yıllar içerisinde ciddi çevre sorunlarına sebep olmuş fakat durumun ciddiyetinin fark edilmesi ancak 1970’li yıllarda gerçekleşmiştir. Aslında Türkiye’de çevre

sorunları adına atılan ilk adım 1930'larda yürürlüğe konulan Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile atılsa da belediye kanunu olması sebebiyle anayasayla desteklenmemektedir (Bozkurt ve Kaman, 2018). Bunun yanında resmi olarak sürdürülebilir kalkınma adına atılan ilk adımlar Devlet Planlama Teşkilatı önderliğinde yürütülen Beş Yıllık Kalkınma Planları sonucunda çevre konularına dikkat çekilmesiyle 1972 Stockholm Çevre Konferansı görüşmeleriyle gerçekleşmiştir (Kılıçoğlu, 2005). Ancak çevre sorunlarının kanunlarca desteklenmesi 1983 Çevre Kanunu ile sağlanmıştır (Yalçın, 2019).

Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma çalışmalarının önündeki en büyük engel gelişmekte olan bir ülke olması sebebiyle bu alana gerekli bütçeyi ayıramamasıdır. Var olan bütçesini günümüzde devam etmekte olan ekonomik sorunları çözmeye kullanmaktadır. Bunun yanında son yıllarda güneş enerjisi ve rüzgar enerji alanına yapılan yatırımlar bu anlamda atılabilecek doğru adımların başlangıcı olarak da düşünülmektedir.

1.2.Çin'de Kalkınmanın Tarihsel Seyri

20. yüzyılda büyük toplumsal dönüşümler ve siyasal değişimlerin yaşandığı ve 25 yılı aşkın bir süreyi kapsayan Mao döneminin sona ermesinin ardından Çin'de ülkenin başına reformist bir bakış açısına sahip olan Deng Xiaoping geçmiştir. Deng'in uyguladığı reformik politikalar Çin'in küreselleşme sürecini yavaşlatırsa da ekonominin dengeye gelmesi ve pozitif bir doğruda ilerlemesi açısından önem arz etmektedir (Karaca, 2003). Deng'in uyguladığı politikaların temelinde sosyalist ekonomi, reform, küreselleşme ve insan hakları gibi başlıklar bulunmakla birlikte (Yavuz, 2006), bu dönemde belki de uygarlık tarihinde ilk kez dış ticaret ve ülkeye yabancı yatırımcı girişine izin verilmiştir (İnançlı ve Kamacı, 2010). Bir bakıma günümüzde yabancı yatırımlar sayesinde dünyanın en iyi ekonomilerinden biri olması anlamında ilk adımlar atılmıştır.

1997 Asya Kriziyle birlikte Çin durgunluk dönemine girse de Avrupalı ekonomistler tarafından alınan övgülerle küreselleşme anlamında önemli bir adım atarak 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuş ve dış ticaretini daha da geliştirme imkanı yakalamıştır (Özden, 2001). Kasım 2002'de devlet başkanlığına getirilen Hu Jintao görevde kaldığı 10 yıl boyunca Deng gibi reformları merkeze alan bir politika izlemiş, duraklama döneminde olan Çin ekonomisinin 2003 yılından itibaren hızla gelişmesinde rol oynamıştır. Fakat aniden yaşanan hızlı ekonomik büyümenin beraberinde getirdiği sorunlar ekonomide aşırı ısınma sorununa sebep olmuş ve hükümeti ekonomiyi soğutma politikasını izlemeye itmiştir. Yapılan çalışmaların olumlu sonuçlar vermesiyle Çin ekonomisi doğru oranlarda büyümeye başlamış ve 2005 yılında ABD'den sonra dünyanın en büyük ikinci ekonomisi haline gelmiştir (Saray ve Gökdemir, 2007).

2008 yılında yaşanan küresel ekonomik kriz birçok ülkeyi ciddi anlamda olumsuz derecede etkilese de bu dönemde artışını sürdüren Çin Halk Cumhuriyeti'nde bu etki daha küçük çapta olmuş ve Çin'in büyüme oranları önceki dönemlere göre daha düşük oranlarda olsa da artış göstermeye devam etmiştir (Saray ve Gökdemir, 2007). 2008 Krizinin Çin ekonomisi üzerindeki belki de en büyük etkisi ihracata bağımlı hale gelen Çin ekonomisinin %20 oranlarında talep düşüşü yaşamasıdır. Çin Hükümeti bu sorunun çözümü için teşvik programları uygulamış ve dış ticaret fazlasını düşürerek büyümenin iç talepte gerçekleştirilmesi yoluna gitmiştir (Li vd., 2012).

2012 yılında Çin Devlet Başkanlığı görevine gelen ve halen görevine devam eden Xi Jinping'in yönetim şekli merkezi yönetimdeki yetkinin artırılması ve özgürlüğü kısıtlayıcı politikaları sebebiyle Mao yönetimine benzetilmektedir (Demir, 2021). Göreve başladığı dönemden bu yana gelecek planlarını "Çin Rüyası" projesi üzerinden şekillendirmiştir. Çin Rüyası projesi yolsuzlukla mücadele, ideolojik kampanyalar ve ekonominin canlandırılmasına yönelik politikaları kapsayan bir reform paketidir. 2014 yılında ortaya konulan "yeni normal" politikası ile birlikte iç talebe dayalı bir ekonomik modele geçilmesi ve ekonomide sanayi sektörünün payının azaltılarak hizmet sektörünün payının artırılması planlanmıştır. Sanayi sektörünün payının azalışıyla birlikte GSYH oranında da azalış görülmüştür (Kroeber, 2017).

Xi Jinping önderliğinde planlanan bir diğer politika "Bir Kuşak Bir Yol" projesi olarak adlandırılan ve ülkenin bütün bölgelerinin eşit şekilde kalkındırıldığı bir dış politika düşüncesidir (Karluk 2017). "Bir Kuşak Bir Yol" projesinin ana başlığı olarak sunulan "Made In China 2025" projesi ilk kez 2015 yılında Pekin yönetimiyle açıklanmasıyla birlikte katma değeri yüksek bir üretim modeline geçmeyi amaçlamaktadır (Kabakçı, 2015; Hopewell, 2018). Bu proje ile birlikte Avrupa ve Asya ticaret yolları birbirine bağlayan ve 65 ülkeyi kapsayan bir ticaret ağı kurulmak

istenmektedir. Bu projenin finansmanının sağlanacağı Asya Altyapı Yatırım Bankasına ise Türkiye hem proje ortağı olarak hem de bankanın en büyük ortaklarından biri olarak 2 milyar 609 milyon dolarlık bir sermaye taahhüdünde bulunmuştur (Zentürk, 2016).

2017 yılına gelindiğinde Çin, küresel anlamda ekonomik açıdan güçlü bir konuma gelmesiyle ABD ile bir rekabet içerisine girmiştir. Bunun en önemli sebebi ABD merkezli birçok büyük şirketin üretim merkezinin Çin’de oluşunun ABD’ye neden olduğu dezavantajlı konumdur. ABD’nin korumacılık politikası ve Çin’in hızlı yükselişiyle kızışan bu durum Çin ve ABD arasında bir ticaret savaşının başlamasına sebep olmuştur. 2 yıl boyunca süren ve her iki ülkenin birbirlerine karşılıklı yaptırımlar uyguladığı bu süreç 15 Ocak 2020 tarihinde imzalanan “Birinci Faz Ticaret Anlaşması” ile sona ermiştir (Özdemir, 2020).

2020 Mart ayında Çin’den bütün dünyaya yayılan Covid-19 pandemi süreci, Çin ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş, ülkelerin Çin ürünlerine olan güvenini sarsmış, uluslararası ticaret yollarının kapanmasıyla başlayan tedarik sorunları Çin ekonomisinin dışa bağımlılık sorununu tekrar göz önüne sermiştir. Her ne kadar salgın Çin’de başlamış olsa da kısa sürede alınan önlemler ve halkın bu süreçte ekonomik anlamda desteklenmesi ile birlikte kısa sürede atlatılarak Çin’in uluslararası pazarda kaybetmeye başladığı güveni tekrar kazanmasını ve dünyanın önde gelen ekonomileri arasına tekrar girmesini sağlamıştır.

Çin’de sürdürülebilirlik ile ilgili ilk olarak ortaya atılan kavram 1984 yılında kullanılan “Ekolojik Medeniyet” kavramıdır. Yıllar içerisinde zaman zaman bu kavram üzerinde durulsa da Çin’in kısa bir süre içerisinde tarım ülkesinden sanayi ülkesine dönüşmesi bu anlamda adımlar atılmasının önünde engel olmuştur (Pan, 2015; Marinelli, 2018). Sanayi üretiminin hızla artışıyla ortaya çıkan çevre sorunları Çevre Koruma Bakanlığı tarafından yürütülen bir projeye pilot bölgeler seçilerek ekolojik medeniyet kavramı hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Wang, 2016). Ne yazık ki Çin’in sanayi üretiminde kullandığı konvansiyonel enerji ve ekonomisinin büyük bir kısmının bu üretimlere bağlı oluşunun Çin’in sürdürülebilir kalkınma açısından adım atmasına engel olmaya devam edeceği düşünülmektedir.

Karşılaştırmalı bir analiz şeklinde kurgulanan bu çalışmanın ilk bölümünde sürdürülebilir kalkınma kavramından kısaca bahsedilmesinin ardından sırasıyla Türkiye ve Çin’in kalkınma süreçlerinin geçmişi ve bugünü kısaca derlenmiştir. Takip eden literatür incelemesi bölümünde mevcut ampirik literatürde yer alan bazı bulgulara değinilecek, ardından çalışmanın ampirik analizinde kullanılacak olan veriler ve yöntemler sunulacak ve son olarak bu çalışmanın özgün katkısını oluşturan karşılaştırmalı zaman serisi analizinin bulguları sunulacak ve tartışılacaktır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çalışmanın araştırma konusu özelinde mevcut literatür incelendiğinde ampirik bir temele dayanan çalışmaların yanı sıra ampirik olmayan çalışmaların varlığına da rastlanmıştır. Türkiye ve Çin özelinde sürdürülebilir kalkınmayı etkileyen faktörlere ilişkin betimsel, istatistikî ve ekonometrik bulgular sunan çalışmalar derlenmiştir. İki ülkeye ait literatür incelemesi sırayla sunulacaktır.

Gayrisafi yurtiçi hasıla, kişi başına hasıla veya bunların büyüme oranlarının temel belirleyicilerinin ne olduğu yönünde literatürde yaklaşık 70 yıllık bir bilgi birikimi bulunmaktadır. Büyümenin birincil kaynağının sabit sermaye yatırımlarında meydana gelen artışlar olduğu yönünde kuramsal bir fikir birliği bulunmaktadır. Öyle ki, farklı ekolleri oluşturmalarına ve modellerinin ana çıkarımları farklı noktalara işaret etse de sabit sermaye yatırımlarının rolü konusunda bir tutarlılık söz konusudur (bkz. Harrod, 1939; Domar, 1946; Solow, 1956; Swan, 1956; Solow, 1957). Tek veya çok ülkeli ampirik analizlerin de istisnai durumlar haricinde tümünde pozitif ve anlamlı bir etkiye rastlanmıştır. Bir diğer üretim faktörü olan emeğin farklı bir şekilde ele alınmasıyla eğitim yoluyla nitelikli işgücünün büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olabileceği yönünde fikirler de ortaya atılmıştır. Bugün “beşeri sermaye” olarak adlandırılan bu faktör, kayda değer bir kuramsal literatürün yanı sıra ampirik literatürde de gerek tek ülkeli gerek çok ülkeli analizlerde yer almaktadır (bkz. Mincer, 1958; Schultz, 1961; Becker, 1962; Mankiw vd., 1992). Bu bağlamda, sürdürülebilirlik özelinde bu bölümde ve ilerleyen bölümlerde ele alınacak faktörlerin öncesinde, tahmin edilecek tüm modellerde sabit sermaye yatırımlarının ve beşeri sermayenin bulunması, baz modelin asgari şartları sağlaması adına önemlidir.

Türkiye'ye yönelik mevcut literatüre sürdürülebilir kalkınmaya etki edebilecek faktörler özelinde bakıldığında, gelir dağılımı, inovasyon, dış borç, enerji ithalatı ve yenilenebilir enerjiye ilişkin birtakım çalışmalara rastlanmıştır. Peçe vd. (2016), Türkiye'de gelir dağılımı eşitsizliğinin kişi başına gelir üzerindeki etkisini 1977-2013 Türkiye ekonomisi için incelemiştir. Elde edilen bulgular, gelir eşitsizliği arttıkça kişi başına gelirden azalmalar meydana geldiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, kişi başına gelirin artması için gelir adaletinin sağlanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Tomul (2009), 1975-2009 dönemi için yaptığı betimsel analizde Türkiye'de gelir eşitsizliği ile ortalama eğitim süresi arasındaki ilişkiyi ele almış ve eşitsizliğin arttığı dönemlerde ortalama eğitim süresinin düştüğü, azaldığı dönemlerde ise arttığı sonucuna ulaşmıştır.

Yenilikleri temsilen patent başvurularının Türkiye'de ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında mevcut literatürde pozitif bir etkinin varlığına işaret eden çalışmalar bulunmaktadır (bkz. Işık, 2014; Dereli, 2019; Sungur vd., 2016). Sakar (2015), çeşitli AB ülkeleri ile Türkiye'nin inovasyon ve fikri mülkiyet hakları sistemlerinin karşılaştırmalı olarak derlendiği çalışmasında Türkiye'nin yenilik anlamında kayda değer ilerlemeler gösterdiğini ancak yeterli düzeye ulaşabilmesi için yetkin insan kaynağının, genel eğitim sisteminin ve fikri mülkiyet sisteminin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Dereli ve Durmuşoğlu (2009) ise 1995-2006 arası kapsayan analizde Türkiye'de patent başvuru ve tescilleri bakımından ilerlemeler olduğunu; ancak, bu patentlerin çoğunlukla yüksek teknolojilerden uzak, düşük teknolojiye ait olduğunu vurgulamışlardır.

Dış borçların Türkiye'de büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında mevcut literatürde dış borçların negatif bir etkiye sahip olduğu dikkat çekmektedir (bkz. Çöğür ve Çoban, 2011; Bilginoğlu ve Aysu, 2008; Uysal vd., 2009; Gürdal ve Yavuz, 2015). Önel ve Utkulu (2006), 1970-2002 dönemi için Türkiye'nin dış borcunun sürdürülebilirliğini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre, Türkiye'nin uzun vadede borçlarını ödeme gücünün zayıf olduğu, bu başarısızlıkta ilgili dönem aralığında meydana gelen ekonomik krizlerin de etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde, Eğrican vd. (2022), 2000-2020 yılları arasında Türkiye'nin dış borç ödeme gücünü incelemiştir. Çalışmanın bulgularına göre, Türkiye'nin borç sürdürülebilirliğinin sağlanmasının zor olduğu, başarının sağlanabilmesi için kamu mali politikalarının önemli bir araç olduğu ifade edilmiştir.

Aslan ve Beşkirli (2022), 1979-2011 dönemi gerçek verilerinin yanı sıra 2030 yılına kadarki tahmini verileri de kullanarak Türkiye'nin uzun dönem enerji talebini incelemiştir. Kurgulanan senaryoların tümünde Türkiye'nin enerji talebinin yıllar itibarıyla artacağı ve bunun enerji ithalatı kanalıyla enerji bağımlılığını artıracığı sonucuna ulaşılmıştır. Naimoğlu ve Akal (2023), 1990-2019 dönemi için Türkiye'nin enerji verimliliğini ele almıştır. Elde edilen bulgulara göre, enerji verimliliğinde iyileşmeler gözlenirse de fosil yakıt tüketiminde artışlar meydana gelmiş ve Türkiye'nin enerji ithalatında artışlar meydana gelmiştir. Cari denge üzerinde olumsuz etki edecek bu durumun ekonomik büyümeye olumsuz yansıma ihtimali bulunmaktadır.

Yenilenebilir enerji kullanımına yönelik çalışmalara bakıldığında Dam ve Sarkodie (2023), 1965-2018 dönemi için Türkiye'nin çevresel sürdürülebilirliğini incelemiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, Türkiye, çevresel sürdürülebilirliği sağlayabilecek kişi başına gelir düzeyine henüz ulaşamamıştır. Bunun yanı sıra yenilenebilir enerji kullanımı, çevresel sürdürülebilirliğe katkı sunsa da mevcut oranların henüz yeterli olmadığı ve ülkenin yeşil büyüme politikalarına yönelmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bilgili vd. (2022), 1970-2019 dönemi için Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma yolunda en ideal yenilenebilir enerji kaynaklarını incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre, Türkiye için en uygun kaynak güneş enerjisidir. Bunun önündeki en büyük engel ise yatırım maliyetlerinin yüksek olmasıdır. Özcan vd. (2022), 1980-2017 dönemi için ARDL yöntemi kullanarak Türkiye'de küreselleşme, beşeri sermaye ve ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji kullanımı üzerindeki etkisini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre geniş anlamda küreselleşmenin, beşeri sermayenin ve ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji kullanımını pozitif etkilediği, sosyal küreselleşmenin ise istatistiki olarak anlamlı bir etki göstermediği gözlenmiştir.

Çin'e yönelik mevcut literatüre gelir dağılımı, inovasyon, dış borç, enerji ithalatı ve yenilenebilir enerji özelinde bakıldığında da dikkat çekici çalışmalara rastlanmıştır. Fleisher vd. (2010), Heckman ve Yi (2012), Molero-Simarro (2017) ve Wan (2001) gibi çalışmalar, ortaya koydukları ampirik bulgular ile Çin'de reform sonrası dönemde artan gelir eşitsizliğine dikkat çekmiştir. Artan gelir eşitsizliğine rağmen yüksek büyüme oranlarının yakalanması ise gelir eşitsizliği pahasına büyüme stratejisi izlendiğine işaret eder.

Li and Jiang (2016), 1995-2014 döneminde Çin’de Ar-Ge harcamaları ve patentlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre hem Ar-Ge harcamaları hem de patent sayısındaki artışlar ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki göstermektedir. Gu (2023) de Çin için yaptığı bölgesel analizde, bilim ve teknoloji alanına yönelik yapılan harcamaların patent sayılarını artırdığını, artan patentlerin ise kişi başına hasıla üzerinde pozitif bir etki gösterdiği sonucuna ulaşmıştır.

Çin’in toplam hasılasına oranla nispeten düşük olan dış borç stoku, Çin’in çektiği doğrudan yabancı yatırımlara ve yaptığı ihracata bağlı olarak sürekli bir döviz girişi yaşamasından kaynaklanmaktadır. Çetin (2013), Çin’in sahip olduğu döviz rezervleri sayesinde daha yüksek büyüme oranlarına ulaştığına, ekonomik büyüme artışıyla da tekrar döviz rezervlerinin arttığına dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra Çin’in kısa vadeli borçları, döviz rezervleri ve ekonomik büyüme oranı arasında dengeli bir ilişki olduğunu vurgulamıştır.

Enerji ithalatının toplam enerji kullanımı içindeki payına bakıldığında Çin yine Türkiye’nin yanı sıra diğer birçok ülkeden daha az oranlara sahiptir. Zhao ve Wu (2007), 1995-2006 dönemi için yaptığı analizde, Çin’de endüstriyel büyümenin ve ulaşım sektöründeki gelişmelerin enerji talebini artıracaklarını ve bu durumun enerji ithalat oranını artıracakları sonucuna ulaşmıştır. Yenilenebilir enerji tarafına bakıldığında ise Çin’in birçok ülkeden çok daha düşük oranlara sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bunun nedeni, çok yüksek miktarlardaki endüstriyel üretimin yüksek oranlarda geleneksel enerji tüketimi gerektirmesidir. Chang vd. (2003), Çin’in yüksek nüfus ve üretime bağlı olarak gelecekte özellikle biyokütle enerji üretimi bakımından yüksek potansiyele sahip olduğunu ifade etmiştir. Wang vd. (2011) ise okyanus suyundan sağlanacak enerjinin Çin’de enerjinin geniş bölgelere ve kitlelere yayılımı konusunda oldukça işlevsel olacağına dikkat çekmiştir.

İlgili literatürde farklı göstergeler üzerinden Türkiye ve Çin’in kalkınma süreçleri ampirik bulgular ışığında derlenmiştir. Bu çalışmada da ilgili literatüre Türkiye ve Çin’in kalkınma performanslarının sürdürülebilirlik ekseninde ve ampirik olarak karşılaştırılmasıyla bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Analizde kullanılan verilere ilişkin betimleyici istatistikler, değişkenlere ilişkin kullanılan kısaltmalar ve verilerin temin edildiği kaynaklar Tablo 1’de yer almaktadır. Ortalama değerler üzerinden iki ülkeyi karşılaştıracak olursak dış borç stokunda ve net enerji ithalatında, Türkiye’nin Çin’e kıyasla oldukça yüksek bir dış borç stokuna sahip olduğu görülmektedir. Fikri mülkiyet haklarında ise hem yerleşik olmayanlar tarafından yapılan patent başvurularında hem de yerleşik olanlar için yapılan patent başvurularında Çin’in Türkiye’den oldukça yüksek sayılara sahip olduğu dikkat çekmektedir. Gayri safi sabit sermaye oluşumunun hasıla içindeki payına bakıldığında da yine Çin’in Türkiye’den daha yüksek bir yatırım oranına sahip olduğu göze çarpmaktadır. Kişi başına düşen Gayri safi yurtiçi hasılda ortalama değere bakıldığında Türkiye, Çin’in iki katından daha fazla bir düzeydedir. Ancak, bunda Çin’in oldukça yüksek bir nüfusa sahip olmasının payı büyüktür. Beşeri sermaye endeksinde de Çin, Türkiye’nin bir miktar üzerindedir. Gelir eşitsizliğini gösteren Gini katsayısının ortalama değerlerine bakıldığında Türkiye’nin Çin’e kıyasla daha eşitsiz bir durumda olduğu dikkat çekmektedir. Ancak, burada ifade etmek gerekir ki Çin nüfusunun çok büyük bir kısmı düşük gelir düzeylerinde bir yığılma oluşturmakta ve bu görece daha eşit durum yoklukta eşitlenmek anlamına gelmektedir. Yenilenebilir enerji kullanım oranlarına bakıldığında ise Türkiye’nin Çin’e kıyasla daha yüksek oranlara sahip olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 1. Betimleyici İstatistikler

Değişken	Kısaltma	Kaynak	Ülke	Ortalama	En Yüksek Değer	En Küçük Değer	Standart Sapma	Gözlem
Dış Borç Stoku (GSMH %)	DBS	WDI	Türkiye	42.03	58.91	27.63	7.76	40
			Çin	12.44	19.40	2.96	3.96	39
Net Enerji İthalatı (Enerji Kullanımı %)	Eİ	WDI	Türkiye	59.54	75.21	43.04	11.27	36
			Çin	1.60	15.02	-7.54	6.70	35
Patent Başvuruları (Yerleşik Olmayanlar)	PYO	WDI	Türkiye	849.20	3156	160	811.46	35
			Çin	59632.29	157093	4051	52722.25	35
Patent Başvuruları (Yerleşik Olanlar)	PY	WDI	Türkiye	1966.43	8175	132	2527.86	35
			Çin	284232.5	1393815	3494	435097.2	35
Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu (GSYİH %)	YO	WDI	Türkiye	23.43	29.86	14.40	4.70	40
			Çin	35.29	44.52	23.99	6.23	40
Kişi Başına GSYİH (2015 Sabit \$)	KBGSYİH	WDI	Türkiye	7078.91	12006	3941	2439.45	40
			Çin	3339.27	10155	430	2962	40
Beşeri Sermaye Endeksi	BS	PWT	Türkiye	1.99	2.51	1.47	0.28	40
			Çin	2.23	2.70	1.74	0.29	40
Gelir Eşitsizliği (Gini Katsayısı)	GE	WID	Türkiye	0.62	0.68	0.58	0.03	32
			Çin	0.49	0.57	0.38	0.06	37
Yenilenebilir Enerji Kullanım Oranı	YE	Energy Institute	Türkiye	12.34	19.25	8.21	2.42	40
			Çin	6.42	13.52	3.57	2.62	40

Notlar: Tabloda yer alan veriler Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI) veri tabanından, Penn Dünya Tabloları'ndan (PWT), Dünya Eşitsizlik Veri Tabanından (WID) ve Enerji Enstitüsü'nden (Energy Institute) temin edilmiştir. Veri eksiklikleri nedeniyle dış borç stokuna ilişkin veriler Çin için 1981-2019 aralığında; enerji ithalatına ilişkin veriler Türkiye için 1980-2015 aralığında, Çin için 1980-2014 aralığında; tüm patent verileri her iki ülke için 1985-2019 aralığında; Gini katsayısına ilişkin veriler Çin için 1980-2016 aralığında, Türkiye için 1987-2018 aralığında temin edilebilmiştir. Bu tablodaki tüm değerler değişkenlerin gerçek değerleri olup bu aşamadan sonraki diğer tüm test ve tahminlerde değişkenlerin doğal logaritmik değerleri kullanılacaktır.

Ele alınan ülkeler için ayrı ayrı zaman serisi analizleri yapılarak elde edilen bulguların karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Kontrol değişkenlerinin birbirleri arasında ve her bir modelde bulunan sabit sermaye yatırım oranı ile beşeri sermaye değişkenleri ile oluşturabilecekleri çoklu doğrusallık sorunu olasılığını en aza indirebilmek amacıyla her bir kontrol değişkeninin ayrı ayrı modele entegre edilmesi amaçlandığı için ve aşağıda örtük fonksiyon biçiminde sunulan modeller tahmin edilecektir. Modellerde yer alan tüm değişkenler doğal logaritması alınarak kullanılmıştır. Buradaki beklentimiz, yatırım oranı, beşeri sermaye, yerleşik patentler, yerleşik olmayan patentler ve yenilenebilir enerji kullanımının kişi başına hasılayı pozitif yönde, dış borç stoku, enerji ithalatı ve gelir eşitsizliğinin ise negatif yönde etkilemesidir. Ancak, ülkelerin ekonomik yapılarındaki karakteristik farklılıklar bu beklentiler dışında etkilerin oluşmasına sebebiyet verebilir.

$$KBGSYİH = f(YO, BS) \quad (1)$$

$$KBGSYİH = f(YO, BS, DBS) \quad (2)$$

$$KBGSYİH = f(YO, BS, Eİ) \quad (3)$$

$$KBGSYİH = f(YO, BS, GE) \quad (4)$$

$$KBGSYİH = f(YO, BS, PYO) \quad (5)$$

$$KBGSYİH = f(YO, BS, PY) \quad (6)$$

$$KBGSYİH = f(YO, BS, YE) \quad (7)$$

Zaman serisi analizlerinde bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını anlamak için eşbütünleşme testleri yapılmaktadır. Eşbütünleşme testlerinin yapılabilmesi için ilk olarak serilerin durağanlıklarının test edilmesi gerekmektedir. Engle ve Granger (Engle ve Granger, 1987) ve Johansen (Johansen,

1995) testlerinin yapılabilmesi için bütün değişkenlerin aynı düzeyde durağan olması koşulu bulunmaktadır. Değişkenlerin aynı düzeyde durağan olmadıkları durumlar için ilk olarak Pesaran ve Shin (Pesaran ve Shin, 1999) tarafından ortaya konulan ve ardından Pesaran vd. (Pesaran vd., 2001) tarafından geliştirilen ARDL Sınır Testi (Gecikmesi Dağıtılmış Ototregresif Sınır Testi) daha çok kullanılmaya başlanmıştır. ARDL Sınır Testinin kullanımının yaygınlaşmasındaki en büyük etken, diğer eşbütünleşme testlerinin aksine değişkenlerin sabit düzeyde veya birinci farklarında durağan olmasının öneminin olmamasıdır. Bu bağlamda ARDL Sınır Testinin ortaya koyduğu pozitif farklılıklar şu şekilde ifade edilebilir:

1. Serilerin sabit ya da birinci düzeyde durağan olmasının eşbütünleşme testini yapmaktaki herhangi bir engel oluşturmaması,

2. Daha küçük ya da sınırlı sayıda örneklem üzerinde çalışmaya da elverişli olması,

3. ARDL yöntemi EKK (en küçük kareler yöntemi)'ne dayanması sebebiyle temelde herhangi bir birim kök testi yapılmasına ihtiyaç duymamasıdır. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken nokta, ARDL modeli serilerin ikinci düzeyde durağan olması durumunda uygulanamamasıdır. Bu sebeple ARDL yöntemi kullanılmadan önce Birim Kök Testleri ile durağanlık sınaması yapılması önerilmektedir.

Bu çalışmada, değişkenler arasındaki eşbütünleşmenin test edilmesi için yukarıda ifade edilen üstün yönleri sebebiyle ARDL Sınır Testi uygulanacaktır. Öncesinde serilerin durağanlıklarının da test edilebilmesi için ADF (Augmented Dickey-Fuller) testi ve PP (Phillips-Perron) testi kullanılacaktır (bkz. Dickey ve Fuller, 1979; Phillips ve Perron, 1988). Her iki birim kök testi için de boş hipotez, serinin birim kök içerdiği, yani durağan olmadığı yönündedir.

Birim kök testlerinin ardından ARDL Sınır Testi ile eşbütünleşme ilişkileri ortaya konulacaktır. ARDL Sınır Testi'nin Y bağımlı değişken, A ve B iki bağımsız değişken olmak üzere temel denklemi aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta A_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta B_{t-i} + \lambda_1 Y_{t-1} + \lambda_2 A_{t-1} + \lambda_3 B_{t-1} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Burada, α_0 sabit terimi, $\alpha_{1,2,3}$ ve $\lambda_{1,2,3}$ değişkenlere ait katsayıları, ε_t hata terimini, m ise optimal gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Modelde sadece iki bağımsız değişken gösterilmiş olsa da çok sayıda bağımsız değişken eklenerek model oluşturulabilmektedir. Bu çalışmada kurgulanan ve yukarıda sunulan (1)-(7) numaralı örtük fonksiyonlar, ARDL formunda aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta BS_{t-i} + \lambda_1 KBGSY\dot{H}_{t-1} + \lambda_2 YO_{t-1} + \lambda_3 BS_{t-1} + \varepsilon_t \quad (9)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta DBS_{t-i} + \lambda_1 KBGSY\dot{H}_{t-1} + \lambda_2 YO_{t-1} + \lambda_3 BS_{t-1} + \lambda_4 DBS_{t-1} + \varepsilon_t \quad (10)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta E\dot{I}_{t-i} + \lambda_1 KBGSY\dot{H}_{t-1} + \lambda_2 YO_{t-1} + \lambda_3 BS_{t-1} + \lambda_4 E\dot{I}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (11)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta GE_{t-i} + \lambda_1 KBGSY\dot{H}_{t-1} + \lambda_2 YO_{t-1} + \lambda_3 BS_{t-1} + \lambda_4 GE_{t-1} + \varepsilon_t \quad (12)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta PYO_{t-i} + \lambda_1 KBGSY\dot{H}_{t-1} + \lambda_2 YO_{t-1} + \lambda_3 BS_{t-1} + \lambda_4 PYO_{t-1} + \varepsilon_t \quad (13)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta PY_{t-i} + \lambda_1 KBGSY\dot{H}_{t-1} + \lambda_2 YO_{t-1} + \lambda_3 BS_{t-1} + \lambda_4 PY_{t-1} + \varepsilon_t \quad (14)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta YE_{t-i} + \lambda_1 KBGSY\dot{H}_{t-1} + \lambda_2 YO_{t-1} + \lambda_3 BS_{t-1} + \lambda_4 YE_{t-1} + \varepsilon_t \quad (15)$$

ARDL testinde uzun dönemde ilgili model kurgusunda anlamlı bir ilişki olup olmadığını anlayabilmek için sırasıyla sınır testi ve uzun dönem katsayı tahmini yapılmaktadır. Sınır testinde elde edilen F-istatistiğinin I(0) ve I(1) kritik değerlerinin üzerinde olması, eşbütünleşik bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir.

ARDL testinde bir diğer önemli aşama hata düzeltme modeli tahminidir. Bu modelde tahmin edilen hata düzeltme terimi (ECT_{t-1}) uzun dönemde yaşanan sorunların ya da bulunan hataların ne kadar kısa zamanda düzeldiğini gösteren testtir. Hata düzeltme terimi katsayısının sıfır ve bir arasında negatif bir sayı olması ve anlamlılığının %10, %5 veya %1 düzeylerinde anlamlı olması gerekir. Bazı durumlarda bu terim -1 ile -2 arasında da tahmin edilebilmektedir. Bu durum, Narayan ve Smyth (2006)'in ifadesiyle tahmin edilen katsayının tahmin edilen uzun dönem sistemin etrafında farklı fazlarda dalgalanmasını ifade etmektedir. Bu dalgalanmalar ardından sistem dengeye gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, 0 ile -1 arasında tahmin edilen katsayılar monoton seyrederek dengeye gelen bir sisteme işaret ederken aksi durum dalgalanarak dengeye gelmesini ifade etmektedir.

Hata düzeltme modelleri ise her iki ülke için de şu şekilde olacaktır:

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{1i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{2i} \Delta BS_{t-i} + \mu ECT_{t-1} + u_t \quad (16)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{1i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{2i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{3i} \Delta DBS_{t-i} + \mu ECT_{t-1} + u_t \quad (17)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{1i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{2i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{3i} \Delta E\dot{I}_{t-i} + \mu ECT_{t-1} + u_t \quad (18)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{1i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{2i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{3i} \Delta GE_{t-i} + \mu ECT_{t-1} + u_t \quad (19)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{1i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{2i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{3i} \Delta PYO_{t-i} + \mu ECT_{t-1} + u_t \quad (20)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{1i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{2i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{3i} \Delta PY_{t-i} + \mu ECT_{t-1} + u_t \quad (21)$$

$$\Delta KBGSY\dot{H}_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta KBGSY\dot{H}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{1i} \Delta YO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{2i} \Delta BS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{3i} \Delta YE_{t-i} + \mu ECT_{t-1} + u_t \quad (22)$$

Bu modellerde, γ_0 sabit terimi; δ_i , ϕ_{1i} , ϕ_{2i} , ϕ_{3i} değişkenlere ait katsayıları; μ , hata düzeltme terimi katsayısını; u hata terimini; m ise optimal gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

4. BULGULAR

Tablo 2'de analizde kullanılacak olan değişkenler için uygulanan birim kök testleri hem Çin hem de Türkiye için ayrı ayrı sunulmuştur. ADF ve PP birim kök testlerinden elde edilen sonuçlara göre, Çin'de dış borç stoku, enerji ithalatı ve yatırım oranı değişkenlerinin düzeyde durağan olduğuna (birim kök bulunmadığına) ilişkin bulgular göze çarpmaktadır. Yine Çin için uygulanan PP birim kök testi, beşeri sermaye değişkeninin ne sabitli ne de sabitli ve trendli modelde durağan olmadığını (birim kök içerdiğini) göstermektedir. Türkiye için elde edilen ADF ve PP test sonuçlarına bakıldığında ise yenilenebilir enerji değişkeninin sabitli modelde düzeyde durağan olduğu (birim

kök içermediği), beşeri sermaye değişkeninin ise sabitli ve trendli modelde düzeyde durağan olduğu (birim kök içermediği) gözlenmektedir. Her iki ülke için de analize konu serilerden bir kısmının düzeyde bir kısmının ise birinci farkta durağan olması ve hatta bu farklılığın yatırım oranı ve beşeri sermaye gibi tüm modellerde yer alan temel değişkenler için de söz konusu olması, eşbütünlük ilişkisinin varlığının ARDL Sınır testi gibi farklı düzeylerde durağanlıklara imkan tanıyan bir testin kullanılması gerektiğini göstermektedir.

Tablo 2. Birim Kök Test Sonuçları

Test: ADF Birim Kök Testi								
	ÇİN				TÜRKİYE			
	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model		Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark
GE	-1.96	-4.17***	-0.24	-4.52***	-1.91	-3.23**	-1.87	-3.44*
DBS	-3.71***	-4.60***	-2.93	-4.71***	-2.25	-5.41***	-2.55	-5.30***
Eİ	-1.04	-4.57***	-2.70	-4.23**	-0.44	-6.89***	-2.02	-6.84***
KBGSYİH	-1.07	-4.02***	-2.46	-4.12**	-0.03	-6.56***	-2.50	-6.49***
YO	-0.30	-3.65***	-4.29***	-3.59**	-1.95	-5.48***	-2.26	-5.48***
BS	-1.24	-1.81	-2.04	-8.41***	0.09	-2.60	-4.32***	-8.67***
PYO	-0.87	-5.61***	-1.32	-3.39*	-1.55	-3.86***	-2.31	-3.82**
PY	-0.34	-3.56**	-1.75	-1.54	1.05	-5.14***	-2.73	-5.18***
YE	0.46	-6.80***	-1.16	-7.10***	-2.90*	-7.48***	-2.95	-7.47***
Test: PP Birim Kök Testi								
	ÇİN				TÜRKİYE			
	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model		Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark
GE	-1.76	-4.21***	-0.72	-4.50***	-1.94	-3.24**	-1.03	-3.44*
DBS	-3.56**	-4.60***	-2.90	-4.75***	-2.39	-5.30***	-2.74	-5.21***
Eİ	-3.62**	-21.78***	-5.15***	-22.41***	-0.44	-6.93***	-2.11	-6.84***
KBGSYİH	-0.71	-3.41**	-1.86	-3.49*	0.14	-6.73***	-2.54	-6.66***
YO	-0.80	-6.55***	-2.19	-6.56***	-1.97	-5.42***	-2.44	-5.54***
BS	-1.67	-1.81	-1.06	-2.03	-1.80	-2.60	-4.06**	-2.10
PYO	-0.87	-5.62***	-1.38	-5.77***	-1.33	-3.86***	-2.10	-3.83**
PY	0.003	-3.56**	-1.80	-3.41**	0.65	-5.19***	-2.62	-5.26***
YE	1.03	-6.83***	-1.06	-9.42***	-2.89*	-8.36***	-2.94	-8.46***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. ADF, Geliştirilmiş Dickey-Fuller Testi'ni (Dickey ve Fuller, 1979), PP ise Phillips-Perron testini (Phillips ve Perron, 1988) ifade etmektedir. Her iki test için de boş hipotez serinin birim kök içerdiği şeklindedir.

Tablo 3'te hem Çin hem de Türkiye için kurgulanan 7 farklı modele ilişkin ARDL sınır testi sonuçları yer almaktadır. Toplam 14 adet modelin F-istatistik değerlerine bakıldığında eşbütünlük ilişki yoktur şeklindeki boş hipotezin hem I(0) hem de I(1) kritik değerlerine göre en az %5 anlamlılık düzeyinde reddedildiği gözlenmiş olup eşbütünlük bir ilişkinin bulunduğu saptanmıştır.

Tablo 3. ARDL Sınır Testi Sonuçları

ÇİN								
Model	Optimal Gecikme Değerleri	F-ist.	I(0) Kritik Değerler			I(1) Kritik Değerler		
			%10	%5	%1	%10	%5	%1
<i>F(KBGSYİH YO, BS)</i>	ARDL(3, 0, 2)	8.015***	2.83	3.43	4.77	3.58	4.26	5.85
<i>F(KBGSYİH YO, BS, DBS)</i>	ARDL(2, 1, 0, 0)	4.161**	2.59	3.1	4.31	3.45	4.08	5.54
<i>F(KBGSYİH YO, BS, Eİ)</i>	ARDL(2, 0, 0, 4)	15.973***	2.61	3.16	4.42	3.53	4.19	5.81
<i>F(KBGSYİH YO, BS, GE)</i>	ARDL(3, 0, 0, 2)	7.931***	2.61	3.16	4.42	3.53	4.19	5.81
<i>F(KBGSYİH YO, BS, PYO)</i>	ARDL(1, 5, 6, 0)	34.129***	2.61	3.16	4.42	3.53	4.19	5.81
<i>F(KBGSYİH YO, BS, PY)</i>	ARDL(1, 0, 0, 0)	17.409***	3.8	4.56	6.38	4.88	5.79	7.73
<i>F(KBGSYİH YO, BS, YE)</i>	ARDL(2, 2, 0, 3)	9.779***	3.76	4.51	6.23	4.79	5.64	7.74
TÜRKİYE								
Model	Optimal Gecikme Değerleri	F-ist.	I(0) Kritik Değerler			I(1) Kritik Değerler		
			%10	%5	%1	%10	%5	%1
<i>F(KBGSYİH YO, BS)</i>	ARDL(3, 6, 5)	4.587**	2.84	3.47	4.94	3.62	4.33	6.02
<i>F(KBGSYİH YO, BS, DBS)</i>	ARDL(2, 1, 1, 0)	7.650***	2.59	3.1	4.31	3.45	4.08	5.54
<i>F(KBGSYİH YO, BS, Eİ)</i>	ARDL(1, 0, 2, 2)	13.056***	2.61	3.16	4.42	3.53	4.19	5.81
<i>F(KBGSYİH YO, BS, GE)</i>	ARDL(1, 0, 1, 0)	32.578***	2.61	3.16	4.42	3.53	4.19	5.81
<i>F(KBGSYİH YO, BS, PYO)</i>	ARDL(1, 2, 2, 1)	6.192***	2.61	3.16	4.42	3.53	4.19	5.81
<i>F(KBGSYİH YO, BS, PY)</i>	ARDL(3, 5, 5, 3)	9.752***	2.61	3.16	4.42	3.53	4.19	5.81
<i>F(KBGSYİH YO, BS, YE)</i>	ARDL(1, 2, 2, 2)	5.362**	2.59	3.1	4.31	3.45	4.08	5.54

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. ARDL Sınır Testinin boş hipotezi, değişkenler arasında eşbütünlük bir ilişkinin olmadığı yönündedir. Optimal gecikme değerleri Akaike Bilgi Kriteri'ne göre belirlenmiştir.

Bu bölümde daha önce detaylı şekilde ifade edilmiş olan denklemler hem Türkiye hem de Çin için ayrı ayrı tahmin edilmiştir. Kurgulanan yedi farklı model öncelikle Çin için tahmin edilerek yorumlanacak, ardından aynı modeller Türkiye için tahmin edilerek yorumlanacaktır.

Çin için tahmin edilen 7 adet modele ilişkin katsayı tahmin sonuçları, Tablo 4'te yer almaktadır. Elde edilen tahmin sonuçlarını değerlendirmeden önce tahmin edilen tüm modellerde yer alan hata düzeltme terimlerinin (ECT(-1)) beklendiği gibi istatistiki olarak anlamlı ve negatif olduğu gözlenmektedir. Bunun yanı sıra, modellere ilişkin uygulanan tanısal testlere göre de hiçbir modelde seri korelasyon sorunu, değişen varyans sorunu ve normal dağılım dışı bir durumun bulunmadığı, tüm modellerin doğru tanımlandığı, kümülatif toplam ve kümülatif kareler toplam testlerinin güven aralıkları içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir.

Tablonun üst kısmında yer alan uzun dönem katsayılara bakıldığında ana modelin yer aldığı (1) numaralı sütunda sabit sermaye yatırım oranı ve beşeri sermayenin kişi başına hasılayı artırdığı gözlenmektedir. Kontrol değişkenlerinin yer aldığı (2)-(7) sütun aralığındaki modellere bakıldığında ise sabit sermaye yatırım oranının tüm modellerde yine istatistiki olarak anlamlı ve pozitif olduğu, beşeri sermayenin ise gelir eşitsizliği, yerleşik olmayan patentler ve yerleşik patentlerin kontrol edildiği durumlarda istatistiki olarak anlamsız olduğu gözlenmektedir.

Dış borç stokunun kontrol edildiği (2) numaralı modelde ise Çin ekonomisinde dış borç stokunun kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etki göstermediği gözlenmektedir. Bu bulgu, betimleyici istatistiklerin yer aldığı tablodaki veriler ile bir arada ele alındığında sürpriz değildir. Çin'in ortalama dış borç stoku Türkiye ve diğer birçok gelişmekte olan ülkeye kıyasla oldukça düşüktür. Çin'e özel bu durumda ülkenin aldığı yüksek miktarlardaki doğrudan yabancı yatırımların etkisi büyüktür. Çin ekonomisi aldığı bu dış yatırımlar sayesinde dış borca dayalı bir büyüme stratejisini birçok gelişmekte olan ülkeden farklı olarak izlememektedir.

(3) numaralı modelde, enerji ithalatının Çin’de kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Her ne kadar birçok ülkede ithalat ve daha özeldede enerji ithalatı cari açığı artırmak suretiyle hasıla üzerinde negatif bir etkiye sahip olsa da Çin’in sanayi sektörünün oldukça yüksek verimlilik düzeylerinde işlediği bir ülke olarak ithal edilen enerjiden yüksek oranda fayda sağlıyor görünmektedir. Diğer bir ifadeyle katlanılan bir maliyet unsurunun kendisinden çok daha yüksek bir getiriye yol açtığı bir örneği söz konusudur.

Gelir eşitsizliğinin kontrol edildiği (4) numaralı modelde de Çin özelinde dikkat çekici bir bulgu söz konusudur. Buna göre, Çin’de gelir eşitsizliği arttıkça kişi başına hasıla da artış göstermektedir. Her ne kadar gelir eşitsizliğinin hasıla ve kişi başına hasıla üzerinde negatif etki etmesi gerektiği düşünülse de Çin gibi düşük işgücü maliyetlerine dayalı doğrudan yabancı sermaye yatırımları çekmeye çalışan bir ülkede bu etkiyi farklı değerlendirmek gerekmektedir. Çin’in gelir eşitsizliğini temsil eden Gini katsayısı verilerine bakıldığında, analiz dönemi boyunca hafif dalgalanmalar olsa da pozitif bir trendin olduğu dikkat çekmektedir. İlgili dönem için kişi başına hasılanın da kayda değer bir hızla arttığı göz önünde bulundurulduğunda bu pozitif etki sürpriz olmaktan çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Çin’in gelir dağılımının bozulması pahasına bir büyüme yaşadığı söylenebilir.

Patent başvuru sayılarının kontrol edildiği (5) ve (6) numaralı modellerde hem yerleşik olmayanlar tarafından yapılan patent başvurularının hem de yerleşikler tarafından yapılan patent başvurularının Çin’de kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Hatta, yerleşik olmayanlar tarafından yapılan patent başvurularının yerleşikler tarafından yapılan patent başvurularına kıyasla daha yüksek bir katsayıya sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum, yabancı gerçek ve tüzel kişilerin fikri mülkiyet haklarının Çin’de korunması için yüksek sayıda başvuru yapmasına ve bu yenilikçi fikirler sayesinde Çin ekonomisinin fayda görmesine önemli bir işaretidir. Özellikle doğrudan yabancı yatırım yapma aşamasında olan ve yapmış olan firmaların yaptığı patent başvuruları, bu mekanizma üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Çin için tahmin edilen (7) numaralı modelde ise yenilenebilir enerji kullanım oranının kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Yenilenebilir enerji gibi temiz ve sürdürülebilir bir faktörün kişi başına hasıla üzerinde negatif etki göstermesi de yine Çin ekonomisinin farklı bir karakteristik yapıya sahip olmasına işaretidir. Dünya üretiminin kirlilik sığınaklarından biri olarak kabul edilebilecek Çin’de sanayi üretiminin çok büyük oranlarda konvensiyonel enerji türlerine dayalı gerçekleşmesi bunun en önemli sebebidir. Bu gibi ekonomilerde yenilenebilir enerji kullanım oranı azaltılıp geleneksel ve daha kirli enerji kaynaklarına yönelim gösterildiğinde üretim artışı gerçekleşebilmektedir. Öyle ki, günümüzde birçok Avrupa ve Amerika merkezli firma çevresel standartların katılması nedeniyle üretimlerini bu standartların daha esnek olduğu Çin’e kaydırmaktadır. Elde edilen bulgular, Çin ekonomisinin sürdürülebilir kalkınma ilkeleriyle örtüşmez biçimde bir büyüme gösterdiğine işaret etmektedir. Özellikle yukarıda ifade edilen gelir eşitsizliği ve yenilenebilir enerji kullanım oranına ilişkin bulgular oldukça dikkat çekicidir. Her ne kadar Çin gelir dağılımının ve çevresel kalitenin bozulması pahasına büyümeyi tercih etmiş ve bunu başarmış gibi görünse de ilerleyen yıllarda bu büyümenin ne denli sürdürülebilir olacağı önemli bir soru işareti oluşturmaktadır.

Tablo 4. Çin için Tahmin Edilen Kısa-Uzun Dönem Katsayılar ve Hata Düzeltme Modeli

Uzun Dönem Katsayılar							
Değişken	Modeller						
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Yatırım oranı	2.051*** (0.501)	2.180** (1.042)	1.235*** (0.311)	1.995*** (0.543)	1.413*** (0.298)	0.417*** (0.116)	0.580*** (0.118)
Beşeri Sermaye	5.213*** (0.869)	4.063** (1.628)	5.380*** (0.825)	0.329 (1.865)	1.782 (1.204)	0.371 (0.282)	1.618* (0.861)
Dış Borç Stoku		-0.095 (0.198)					
Enerji İthalatı			0.227*** (0.062)				

Gelir Eşitsizliği				3.821** (1.539)			
Patent (Yerleşik Olmayan)					0.271** (0.092)		
Patent (Yerleşik Olan)						0.100*** (0.028)	
Yenilenebilir Enerji							-0.180*** (0.049)
Hata Düzeltme Modeli ve Kısa Dönem Katsayılar							
YO	0.171*** (0.045)		0.131*** (0.024)	0.154*** (0.045)		0.194*** (0.032)	
YO(-1)		0.093* (0.053)			0.321** (0.113)		0.277*** (0.062)
BS		0.174 (0.136)	0.571*** (0.193)	0.025 (0.149)		0.172 (0.169)	0.772* (0.412)
BS(-1)	0.435** (0.162)				0.404 (0.346)		
DBS		-0.004 (0.008)					
Eİ(-1)			0.024*** (0.004)				
GE(-1)				0.295** (0.106)			
PYO					0.062*** (0.015)		
PY						0.046*** (0.013)	
YE(-1)							-0.086*** (0.022)
ΔKBGSYİH(-1)	0.379** (0.174)	0.382** (0.142)	0.809*** (0.038)	0.339* (0.176)			0.304** (0.145)
ΔKBGSYİH(-2)	-0.319** (0.129)			-0.391*** (0.137)			
ΔYO		0.192*** (0.047)			0.212*** (0.043)		0.207*** (0.047)
ΔYO(-1)					-0.049 (0.083)		-0.102** (0.046)
ΔYO(-2)					-0.111 (0.072)		
ΔYO(-3)					0.027 (0.052)		
ΔYO(-4)					0.095* (0.047)		
ΔBS	0.364 (1.098)				1.691* (0.923)		
ΔBS(-1)	-1.759 (1.094)				-2.703** (1.049)		
ΔBS(-2)					-0.717 (1.017)		
ΔBS(-3)					1.697 (1.269)		
ΔBS(-4)					-2.985** (1.367)		

ΔBS(-5)					-3.933** (1.404)		
ΔEİ			0.005*** (0.001)				
ΔEİ(-1)			-0.011*** (0.002)				
ΔEİ(-2)			-0.011*** (0.002)				
ΔEİ(-3)			-0.007*** (0.001)				
ΔGE				0.032 (0.189)			
ΔGE(-1)				-0.339 (0.201)			
ΔYE							-0.064** (0.029)
ΔYE(-1)							0.032 (0.034)
ΔYE(-2)							0.058* (0.028)
Sabit	0.583*** (0.124)	0.347** (0.143)	0.517*** (0.121)	1.033*** (0.228)	1.250*** (0.344)	2.640*** (0.522)	2.958*** (0.573)
ECT(-1)	-0.083*** (0.022)	-0.043*** (0.008)	-0.106*** (0.011)	-0.077*** (0.023)	-0.227*** (0.057)	-0.464*** (0.085)	-0.477*** (0.087)
R-kare	0.71	0.63	0.88	0.71	0.91	0.78	0.86
Seri Korelasyon	0.34	0.30	0.17	0.93	0.22	0.92	0.71
Model Tanımlama	0.54	0.89	0.33	0.31	0.46	0.33	0.57
Değişen Varyans	0.17	0.27	0.06	0.48	0.40	0.52	0.12
Normallik	0.27	0.32	0.07	0.66	0.70	0.63	0.72
CUSUM ve CUSUM-kare	Durağan	Durağan	Durağan	Durağan	Durağan	Durağan	Durağan

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Seri korelasyon sınaması için Breusch-Godfrey testi, model tanımlama sınaması için Ramsey Reset testi, değişen varyans sınaması için Breusch-Pagan-Godfrey testi ve Normallik sınaması için Jarque-Bera testi kullanılmıştır.

Türkiye için tahmin edilen 7 adet modele ilişkin katsayı tahmin sonuçları, Tablo 5'te yer almaktadır. Elde edilen tahmin sonuçlarını değerlendirmeden önce tahmin edilen tüm modellerde yer alan hata düzeltme terimlerinin (ECT(-1)) beklendiği gibi istatistiki olarak anlamlı ve negatif olduğu gözlenmektedir. Bunun yanı sıra, modellere ilişkin uygulanan tanısal testlere göre de hiçbir modelde seri korelasyon sorunu, değişen varyans sorunu ve normal dağılım dışı bir durumun bulunmadığı, tüm modellerin doğru tanımlandığı, kümülatif toplam ve kümülatif kareler toplam testlerinin güven aralıkları içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir.

Tablonun üst kısmında yer alan uzun dönem katsayılara bakıldığında ana modelin yer aldığı (1) numaralı sütunda sabit sermaye yatırım oranı ve beşeri sermayenin beklendiği gibi kişi başına hasılayı artırdığı gözlenmektedir. Kontrol değişkenlerinin yer aldığı (2)-(7) sütun aralığındaki modellere bakıldığında ise sabit sermaye yatırım oranının ve beşeri sermayenin tüm modellerde yine istatistiki olarak anlamlı ve pozitif olduğu gözlenmektedir.

Dış borç stokunun kontrol edildiği (2) numaralı modelde ise Türkiye ekonomisinde dış borç stokunun kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Çin için elde edilen bulgulardan farklı olarak, Türkiye ekonomisinde uzun dönemde dış borç stoku arttıkça kişi başına hasılda düşüş meydana gelmektedir. Bu bulgu, Türkiye'nin dış borca dayalı ve bağımlı büyüme stratejilerinden -en azından uzun dönem büyüme hedefleri bakımından uzak durması gerektiğine işaret etmektedir.

(3) numaralı modelde, enerji ithalatının Türkiye'de kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Türkiye'nin enerji ithalatına ilişkin bu bulgu, Çin için tahmin edilen modeldeki bulgu ile benzer olup aynı iktisadi sebebe bağlıdır. Enerji ithalatı aslında Türkiye'nin cari işlemler

açığının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak diğer ithal edilen mal ve hizmetlerden farklı olarak gelişen bir sanayi sektörünün temel girdilerinden biri olması sebebiyle üretimi ve büyümeyi sağlayan bir ithalat bileşenidir. Kısaca, tahmin edilen bu pozitif katsayı, Türkiye'nin katlandığı enerji ithalatı maliyetinden daha fazlasını en azından şu ana kadar artan bir kişi başına hasıla getirisi şeklinde elde ettiğini göstermektedir.

Gelir eşitsizliğinin kontrol edildiği (4) numaralı modelde Türkiye'de gelir eşitsizliğinin kişi başına hasıla üzerindeki etkisinin Çin'deki etkiden farklı olduğunu gözlenmektedir. Buna göre, Türkiye'de gelir eşitsizliğindeki artışlar kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir etkiye sahiptir. Çin'in aksine Türkiye'nin gelir dağılımının bozulması pahasına büyüme gibi bir seçeneği, en azından bu bulgulara göre söz konusu değildir. Türkiye, kişi başına hasılanın artmasına yönelik politika tasarımları yaparken gelirin adil dağıldığı bir çerçeve oluşturmak durumundadır.

Patent başvuru sayılarının kontrol edildiği (5) ve (6) numaralı modellerde hem yerleşik olmayanlar tarafından yapılan patent başvurularının hem de yerleşikler tarafından yapılan patent başvurularının Türkiye'de kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Çin'e kıyasla Türkiye'de katsayı büyüklükleri daha düşüktür. Bunun sebebi, Çin ekonomisinin çektiği doğrudan yabancı yatırımlar ve teknoloji üretimi sayesinde fikri mülkiyet haklarından daha yüksek bir verimlilik düzeyinden faydalanmasıdır. Yine Çin'den farklı olarak, Türkiye'de yerleşik olmayanlar tarafından yapılan patent başvurularının yerleşikler tarafından yapılan patent başvurularına kıyasla daha düşük bir katsayıya sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum, Türkiye'de kişi başına hasıla üzerindeki nispeten daha yüksek etkiye sahip olan patent başvurularının yerleşikler tarafından yapılan patent başvuruları olduğuna işaret etmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu farklılığın sebebi, Çin'in yüksek miktarlarda yabancı yatırımcı ve yabancı patent girişimcisine sahip olmasıdır.

Türkiye için tahmin edilen (7) numaralı modelde ise yenilenebilir enerji kullanım oranının kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Bu bulgu da yine Çin için tahmin edilen modelin tam tersine işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle, Türkiye ekonomisi yenilenebilir enerji kullanım oranını artırdıkça bu durum kişi başına hasıla üzerinde de olumlu bir etki göstermektedir. Enerji sürdürülebilirliği açısından Türkiye'de mekanizmanın pozitif bir şekilde işliyor olması iyiye işaretir. Son yıllarda Türkiye'de artış gösteren rüzgar ve güneş enerjisi yatırımları, gelecek yıllarda Türkiye'nin enerji sürdürülebilirliği hedefine daha da yaklaşacağına işaret etmektedir.

Tablo 5. Türkiye İçin Tahmin Edilen Kısa-Uzun Dönem Katsayılar ve Hata Düzeltme Modeli

Uzun Dönem Katsayılar							
Değişken	Modeller						
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Yatırım oranı	0.584*** (0.115)	0.490*** (0.132)	0.488*** (0.068)	0.349*** (0.045)	0.429*** (0.069)	0.681*** (0.101)	0.467*** (0.117)
Beşeri Sermaye	2.115*** (0.133)	2.284*** (0.161)	1.319*** (0.362)	2.281*** (0.147)	2.302*** (0.117)	0.977* (0.470)	1.587*** (0.242)
Dış Borç Stoku		-0.206* (0.110)					
Enerji İthalatı			0.440** (0.205)				
Gelir Eşitsizliği				-0.365* (0.186)			
Patent (Yerleşik Olmayan)					0.019* (0.009)		
Patent (Yerleşik Olan)						0.063** (0.024)	
Yenilenebilir Enerji							0.214** (0.315)

Hata Düzeltme Modeli ve Kısa Dönem Katsayılar							
YO			0.333*** (0.049)	0.346*** (0.038)			
YO(-1)	0.336* (0.178)	0.160*** (0.049)			0.334*** (0.086)	0.778*** (0.206)	0.263*** (0.081)
BS(-1)	1.219** (0.504)	0.746*** (0.243)	0.900*** (0.296)	2.264*** (0.263)	1.794*** (0.413)	1.116* (0.523)	0.893*** (0.308)
DBS		-0.067** (0.024)					
Eİ(-1)			0.301** (0.137)				
GE				-0.363* (0.191)			
PYO(-1)					0.014* (0.007)		
PY(-1)						0.072* (0.034)	
YE(-1)							0.121** (0.047)
C	-0.371* (0.201)	-0.223** (0.096)				-0.055 (0.236)	
ΔKBSYİH(-2)	-0.347* (0.174)					-0.403 (0.239)	
ΔYO	0.470*** (0.043)	0.339*** (0.039)			0.376*** (0.052)	0.475*** (0.043)	0.388*** (0.048)
ΔYO(-1)	0.077 (0.112)				-0.067 (0.042)	-0.254 (0.146)	-0.080 (0.052)
ΔYO(-2)	0.131 (0.088)					-0.066 (0.095)	
ΔYO(-3)	0.016 (0.045)					-0.161** (0.059)	
ΔYO(-4)	-0.046 (0.041)					-0.172*** (0.051)	
ΔYO(-5)	0.058 (0.038)						
ΔBS	0.106 (1.644)	4.409*** (1.189)	3.538** (1.543)	4.301*** (1.310)	2.986* (1.649)	0.405 (1.356)	2.858* (1.501)
ΔBS(-1)	6.790*** (1.642)		3.521** (1.460)		4.053** (1.603)	7.995*** (1.890)	2.754 (1.738)
ΔBS(-2)	0.736 (1.732)					3.391** (1.315)	
ΔBS(-3)	-0.320 (1.414)					0.577 (1.252)	
ΔBS(-4)	-3.410** (1.283)					-3.909** (1.419)	
ΔEİ			0.494** (0.184)				
ΔEİ(-1)			-0.268* (0.141)				
ΔPYO					-0.002 (0.013)		
ΔPY						-0.076 (0.046)	

$\Delta PY(-1)$						-0.135*** (0.033)	
$\Delta PY(-2)$						-0.054 (0.037)	
ΔYE							0.031 (0.026)
$\Delta YE(-1)$							-0.064* (0.032)
Sabit	4.719** (2.155)	2.828*** (0.864)	4.580*** (0.904)	7.506*** (0.677)	5.964*** (1.412)	9.909*** (2.409)	4.349*** (1.191)
ECT(-1)	-0.576** (0.259)	-0.326*** (0.113)	-0.682*** (0.109)	-0.992*** (0.094)	-0.779*** (0.183)	-1.142*** (0.272)	-0.563*** (0.149)
R-kare	0.92	0.80	0.81	0.88	0.85	0.97	0.83
Seri Korelasyon	0.21	0.41	0.24	0.12	0.28	0.27	0.11
Model Tanımlama	0.07	0.08	0.06	0.25	0.81	0.29	0.37
Değişen Varyans	0.60	0.06	0.62	0.14	0.08	0.63	0.26
Normallik	0.56	0.61	0.97	0.32	0.83	0.27	0.74
CUSUM ve CUSUM-kare	Durağan	Durağan	Durağan	Durağan	Durağan	Durağan	Durağan

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Seri korelasyon sınaması için Breusch-Godfrey testi, model tanımlama sınaması için Ramsey Reset testi, değişen varyans sınaması için Breusch-Pagan-Godfrey testi ve Normallik sınaması için Jarque-Bera testi kullanılmıştır.

5.SONUÇ

Türkiye ve Çin ekonomilerinin kalkınma performanslarını sürdürülebilirlik çerçevesinde ele alan bu çalışmanın sonuçlarına göre iki ülkenin bazı faktörler bakımından benzer, bazı faktörler bakımındansa farklı kalkınma süreçlerine sahip olduğu gözlenmiştir. Ekonomik büyümenin temel kaynağı olarak kabul edilen sabit sermaye yatırımlarının kişi başına hasıla üzerindeki etkisi her iki ülkede de pozitif ve anlamlı olarak tahmin edilmiştir. Sabit sermaye yatırımlarına ilişkin bu bulgu, çok uç durumlar dışında beklenen bir sonuçtur. Farklı bakış açılarına sahip büyüme modellerinin tümünün ortak noktası, sabit sermaye yatırımlarında meydana gelen artışların kişi başına hasılayı artırdığı yönündedir. Ancak, beşeri sermayenin etkisine bakıldığında Türkiye için tahmin edilen yedi modelin tamamında beşeri sermaye kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak pozitif ve anlamlı bir etki gösterirken Çin için tahmin edilen modellerin üç tanesinde istatistiki olarak anlamlı bir etki gözlenmemiştir. Bu durum, Çin'in büyümesinin işgücünün daha nitelikli hale gelmesinden ziyade çektiği doğrudan yabancı yatırım, sanayi üretimi gibi faktörlere bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Çin için tahmin edilen modellerde yatırım oranı değişkenine ilişkin katsayının Türkiye'ye kıyasla nispeten daha yüksek olması da bunu doğrular niteliktedir. Çin'de gözlenen bu durum, Heckman ve Yi (2012) tarafından elde edilen bulgular ile de örtüşmektedir. Dış borç stokunun etkilerine bakıldığında Türkiye'de dış borç stokunun uzun dönemde kişi başına hasıla üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğu, Çin'de ise istatistiki olarak anlamlı bir etki göstermediği gözlenmiştir. Türkiye ekonomisi uzun yıllardır dış borca dayalı bir büyüme stratejisi izlese ve kısa dönem büyümeyi bununla finanse edebilse de uzun dönemde bu borç stokunun artması kişi başına hasıla üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır. Bu durum, Eğri vd. (2022) tarafından elde edilen bulgular ile de örtüşmektedir. Çin ekonomisi ise nispeten daha düşük oranlarda dış borç stokuna sahip olduğu ve büyümeyi daha farklı kaynaklardan finanse edebildiği için istatistiki olarak anlamlı bir etki gözlenmemesi sürpriz değildir. Çetin (2013) de Çin'in döviz rezervlerinin ekonomi büyüdükçe arttığını vurgulamıştır. Dış borç stoku artmaksızın sağlanan döviz artışı, dış borca bağlı olmayan bir büyüme anlamına gelmektedir.

Enerji ithalatı, cari açığı artıran bir unsur olması nedeniyle Aslan ve Beşirli (2022) tarafından da ifade edildiği gibi kişi başına hasıla üzerinde negatif bir etkiye sahip olması muhtemel bir değişkendir. Ancak, bulguların tartışıldığı kısımda da ifade edildiği gibi Türkiye ve Çin gibi gelişmekte olan ve sanayi sektörünün kullandığı enerjiyi işleyerek nispeten yüksek katma değere dönüştüren ekonomilerde kullanılan enerji ithal dahi olsa hasılaya olumlu etki edebilmektedir. Bu bulgu, Zhao ve Wu (2007) tarafından ortaya konan tartışma ile uyumludur. Gelir

eşitsizliğine bakıldığında Türkiye ve Çin’de farklı etkiler gözlenmektedir. Buna göre, gelir dağılımı bozuldukça Türkiye’de kişi başına hasıla azalmakta iken Çin’de artmaktadır. Türkiye, Çin’e kıyasla orta gelir grubunda bulunan insan nüfusunun nispeten fazla olduğu bir ülkedir. Çin ise nüfusunun çok büyük bir kısmı düşük ücret düzeylerinde çalıştığı için düşük gelir grubunda bulunan ve bu sayede uluslararası firmaların doğrudan yabancı yatırım yaptığı bir ülkedir. Bu bağlamda, Çin’de oluşan gelir dağılımı adaletsizliği tam da Çin’in ucuz işgücüne dayalı büyüme stratejisini besler niteliktedir. Patent sayılarına bakıldığında Türkiye ve Çin’de hem yerleşik olmayanlar tarafından hem de yerleşikler tarafından yapılan patent başvurularının kişi başına hasılayı artırdığı gözlenmektedir. Kısaca, her iki ülke de yenilikçi fikirlerden fayda sağlamaktadır. Ancak, katsayılardaki farklılıklara bakıldığında Çin’de yerleşik olmayanlar tarafından yapılan patent başvurularının nispeten daha yüksek, Türkiye’de ise yerleşikler tarafından yapılan patent başvurularının nispeten daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Diğer bir ifadeyle, yenilikçi fikirlerin hasıla üzerindeki bu olumlu etkisi Çin’de daha ziyade yerleşik olmayanlara bağlı iken Türkiye’de ise yerleşik olanlara bağlıdır. Son olarak, yenilenebilir enerji kullanım oranında da farklılaşan etkiler söz konusudur. Yenilenebilir enerji kullanım oranındaki artışlar Türkiye’de kişi başına hasıla üzerinde pozitif bir etki gösterirken Çin’de negatif bir etki göstermektedir. Türkiye için elde edilen bulgu, Bilgili vd. (2022) ile örtüşmektedir. Yine daha önce ifade edildiği gibi, buradaki Çin’e ilişkin negatif etkinin nedeni de Çin’in kendine özgü üretim yapısı ve kalkınma stratejisidir. Çin, gerçekleştirmek istediği yüksek üretim düzeylerini ancak konvensiyonel enerji kaynakları ile gerçekleştirebilmektedir. Dünyanın diğer ülkelerinden birçok firma da kendi ülkelerinde kısıtlanan emisyon salınım düzeylerinden kaçmak için üretimlerini Çin’e kaydırarak ve hem daha düşük çevre standartlarına tabi olmakta hem de daha düşük işgücü maliyetleriyle üretim yapabilmektedirler. Chang vd. (2003) yayın yılı itibarıyla Çin’in gelecekte yenilenebilir enerji kullanımında umut verici noktalara geleceğini vurgulamış olsa da 2003 yılı sonrası dönemde Çin, konvensiyonel enerji kullanımını artırmıştır. Bu bağlamda, Çin’in sahip olduğu gibi bir sanayi işleyiş yapısı, konvensiyonel enerji kaynaklarının oranı arttıkça yüksek üretim ve hasılaya, yenilenebilir enerji kaynaklarının oranı arttıkça ise daha düşük üretim hasılaya yol açmaktadır.

Yapılan ekonometrik analize göre genel olarak bir değerlendirme yapıldığında, sürdürülebilir bir kalkınma patikasında ilerleyebilmek için Türkiye’nin dış borç stokunu artırıcı politikardan uzak durması, daha adil bir gelir dağılımını tahsis etmesi ve yenilenebilir enerji kullanım oranının artışına devam etmesi öncelikli amaçlar arasında yer almalıdır. Bunun yanı sıra yatırım oranı, beşeri sermaye, patent sayılarında da ilerlemeyi sürdürmesi kişi başına hasıladaki büyümenin devamlılığı için önem taşımaktadır. Her ne kadar enerji ithalatının kişi başına hasılayı pozitif yönde etkilediği gözlenirse de çok daha uzun vadede ülkenin kendi iç imkanlarıyla ürettiği enerjiyi kullanması, cari işlemler hesabının açık vermemesi anlamında sürdürülebilirliğe katkı sunacaktır. Çin’in sürdürülebilir kalkınma ajandasına bakıldığında yenilenebilir enerji kullanım oranı dışındaki tüm faktörlerin pozitif etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Ancak, konvensiyonel enerji kaynaklarına dayalı üretim her ne kadar Çin’in büyümesini şu an için sağlıyor olsa da ilerleyen dönemlerde gerek çevre kalitesi, gerekse kaynak kıtlığıyla karşı karşıya kalınma ihtimali nedeniyle sürdürülebilir kalkınma sürecinde Çin’i zorda bırakacaktır. Dış borç kullanımı konusunda Çin Türkiye’nin yanı sıra diğer pek çok ülkeden daha iyi bir durumdadır. Dış borca dayalı olmayan büyüme stratejilerini takip etmeye devam etmesi ülkenin yararına olacaktır. Çin’de bir diğer beklenmedik etki ise gelir eşitsizliği noktasında gözlenmiştir. Gelir dağılımı bozuldukça kişi başına hasılanın artması sonsuza dek sürdürülebilecek bir strateji değildir. Ele alınan analiz dönemi boyunca Çin, bozulan gelir dağılımından büyüme anlamında fayda sağlamış gibi görünse de ilerleyen dönemlerde bu etkinin terse dönmesi muhtemeldir. Bu nedenle, Çin’in politika sepetine gelir dağılımı adaletini sağlayıcı politikalar eklemesi de gerekmektedir. Bunların yanı sıra Çin’in de yatırım oranı, beşeri sermaye ve patent sayılarında ilerlemeyi sürdürmesi kişi başına hasıladaki büyümenin devamlılığı için önem taşımaktadır.

Bu çalışmada her ne kadar Türkiye ve Çin için birbirinden ayrışık zaman serisi analizleri uygulanmış olsa da veri kısıtı nedeniyle bazı veriler 2014, 2018 ve 2019 yıllarında sonlanmaktadır. Bu dönemler, 2019 yılı sonunda ortaya çıkan ve 2020 yılından itibaren tüm dünyayı etkilemeye başlayan Covid-19 pandemisinin etkilerini yansıtması nedeniyle pandemi sonrası oluşan ulusal ve küresel dönüşümlerin etkilerini gözlemlemeye imkan tanımamaktadır. Yeni verilerin yayınlanmasıyla birlikte pandemi sonrası etkilerin de gözlenmesini mümkün kılan çalışmalar, kalkınmanın sürdürülebilirliği özelinde gerek bu iki ülke gerekse farklı ülkeler için bu ve benzeri karşılaştırmalı analizleri konu edinebilir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler arası yapılacak olan karşılaştırmalı çalışmalar, farklı iktisadi ve sosyolojik yapıları sahip ülkelerin benzer veya farklı kalkınma reçeteleriyle ne denli başarılı olabildiklerini ortaya koyarak kalkınma alanındaki ampirik literatüre kayda değer katkılar sunabilecektir.

KAYNAKÇA

- Alpay, Y. (2008). *Türkiye ekonomi tarihi*. İstanbul: Akademia Yayınları.
- Alpay, Y., & Alkin, E. (2017). *Olaylarla Türkiye Ekonomisi*. 1. Baskı. İstanbul, Türkiye: Hümanist Kitap Yayıncılık.
- Aslan, M., & Beşkirli, M. (2022). Realization of Turkey's energy demand forecast with the improved arithmetic optimization algorithm. *Energy Reports*, 8, 18-32.
- Azgün, S. (2011). Determinants of foreign trade deficits in the Turkish economy. *International Journal of Applied Economics and Finance*, 5(2), 149–156. doi:10.3923/ijaef.2011.149.156
- Başol, K. (2012). *Türkiye Ekonomisi*. 11. Baskı. İstanbul, Türkiye: Türkmen Kitabevi.
- Becker, Gary S., (1962), "Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis", *Journal of Political Economy*, Vol. 70, No. 5, Part 2, pp.9-49.
- Bilgili, F., Zarali, F., Ilgün, M. F., Dumrul, C., & Dumrul, Y. (2022). The evaluation of renewable energy alternatives for sustainable development in Turkey using intuitionistic fuzzy-TOPSIS method. *Renewable Energy*, 189, 1443-1458.
- Bilginoğlu, M., & Aysu, A. (2008). Dış borçların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (31), 1-23.
- Boratav, K. (2011). *Türkiye İktisat tarihi*. 15. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bozkurt, Y., & Kaman, D. (2018). *Yerel yönetimler Perspektifinden Türkiye'de çevre Politikaları*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Bozlağan, R. (2005). Sürdürülebilir gelişme düşüncesinin tarihsel arka planı. In *Journal of Social Policy Conferences* (No. 50, pp. 1011-1028). İstanbul University.
- Çetin, H. (2013). Time series analysis of China's external debt components, foreign exchange reserves and economic growth rates. *The International Journal of Social Sciences*, 13(1), 1-15.
- Chang, J., Leung, D. Y., Wu, C. Z., & Yuan, Z. H. (2003). A review on the energy production, consumption, and prospect of renewable energy in China. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 7(5), 453-468.
- Çöğürçü, İ., & Çoban, O. (2011). Dış borç ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1980-2009). *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2011(2), 133-149.
- Dam, M. M., & Sarkodie, S. A. (2023). Renewable energy consumption, real income, trade openness, and inverted load capacity factor nexus in Türkiye: Revisiting the EKC hypothesis with environmental sustainability. *Sustainable Horizons*, 8, 100063.
- Demir, G. (2021). *Çin'in Küreselleşmesinde kuşak ve yol Girişimi ve Türkiye-çin ilişkilerine muhtemel etkileri* p. 65. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Dereli, D. D. (2019). The relationship between high-technology exports, patent and economic growth in Turkey (1990-2015). *Journal of Business Economics and Finance*, 8(3), 173-180.
- Dereli, T., & Durmuşoğlu, A. (2009). Patenting activities in Turkey: The case of the textile industry. *World Patent Information*, 31(2), 123-130.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.
- Domar, Evsey (1946), "Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment". *Econometrica*, Vol. 14, No. 2, pp.137-147.
- Eğrican, A. T., Caner, S., & Togan, S. (2022). Reforming public debt governance in Turkey to reach debt sustainability. *Journal of Policy Modeling*, 44(5), 1057-1076.
- Engin, C., & Göllüce, E. (2008). *Küresel finans krizi ve Türkiye üzerine Yansımaları*. Kahramanmaraş, 6(1), 2016.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- Fleisher, B., Li, H., & Zhao, M. Q. (2010). Human capital, economic growth, and regional inequality in China. *Journal of development economics*, 92(2), 215-231.

- Govrett, J. (2001). Turkish fiscal crisis A necessary evil? *Middle East*, 23(311).
- Gu, J. (2023). How commercializing academic patents promote economic growth: mediating effect and spatial spill over. *Applied Economics Letters*, 30(16), 2165-2169.
- Gürdal, T., & Yavuz, H. (2015). Türkiye’de dış borçlanma-ekonomik büyüme ilişkisi: 1990-2013 dönemi. *Maliye Dergisi*, 168, 154-169.
- Harrod, R. F., (1939), “An Essay in Dynamic Theory”, *The Economic Journal*, Vol. 49, No. 193, pp.14-33.
- Heckman, J. J., & Yi, J. (2012). *Human capital, economic growth, and inequality in China* (No. w18100). National Bureau of Economic Research.
- Hiç, M., & Gencer, A. H. (2009). ‘Turkish Economy and Politics, 1923–2002.’ *Beykent university press*, 19.
- Hopewell, K. (2018). What is “Made in China 2025”—And why is it a threat to Trump’s trade goals? Washington Post. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/news/monkeycage/wp/2018/05/03/what-ismade-in-china-2025-and-why-is-it-a-threat-to-trumpstradegoals/?noredirect=on&utm_term=.ad7b358f4fc4 a (erişildi: Ağustos 2023), 3 Mayıs.
- İnançlı, S., & Kamacı, A. (2010). Küreselleşme Sürecinde Çin Ekonomisi ve Türkiye ile Dış Ticaretinin Yapısal ve Sektörel Analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 1(2), 138.
- Işık, Cem. (2014). Patent harcamaları ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Sosyoekonomi*, 21(21).
- Javed, Z. H., & Sahinoz, A. S. (2005). External debt: Some experience from Turkish economy. *Journal of Applied Sciences*, 5(2), 363–367. doi:10.3923/jas.2005.363.367
- Johansen, S. (1995). *Likelihood-based inference in cointegrated vector autoregressive models*. OUP Oxford.
- Kabakçı, F. (2015). Çin-ABD ticari müzakerelerinin odağı “Made in China 2025”. Anadolu Ajansı. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/cinabd-ticari-muzakerelerinin-odagi-made-inchina-2025/1393541> a (erişildi: Ağustos 2023).
- Karaca, C. (2016). *Türkiye’nin güncel ekonomik – Mali sorunları ve Politikaları*. Bursa: Ekin Basım yayın dağıtım.
- Karaca, R. K. (2003). *Dünyadaki Yeni güç çin: Tek Kutuptan çift Kutuba*. İstanbul. IQ Kültür Yayıncılık.
- Karluk, A. C. (2017). "Çin’in yeni İpek yolu projesi ve yumuşak gücü", *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Kongresi*.
- Kazgan, G. (2005). *Türkiye Ekonomisindeki krizler (1929-2001)*. İstanbul, Türkiye: Bilgi Üniversitesi.
- Kılıçoğlu, P. (2005). *Türkiye’nin çevre Politikalarında Sürdürülebilir gelişme*. Ankara: Turhan kitabevi.
- Kroeber, A. R. (2017). *Çin Ekonomisi: Herkesin bilmesi Gerekenler*. 1. Baskı. Çeviren Mehmet Mazı. Ankara: Buzdağı Yayınevi.
- Li, J., & Jiang, Y. (2016). Calculation and empirical analysis on the contributions of R&D spending and patents to china’s economic growth. *Theoretical Economics Letters*, 6(06), 1256.
- Li, L., Willett, T. D., & Zhang, N. (2012). ‘The Effects of the Global Financial Crisis on China’s Financial Market and Macroeconomy.’ Düzenleyen: Richard C. K. Burdekin. *Economics Research International*, 2.
- Mankiw, N. G., Romer, D., ve Weil, D. (1992), “A Contribution to the Empirics of Economic Growth”, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107, No. 2, pp.407-37.
- Marinelli, M. (2018). How to build a ‘Beautiful China’ in the Anthropocene. The Political Discourse and the Intellectual Debate on Ecological Civilization. *Journal of Chinese Political Science*, 23(3), 365–386. doi:10.1007/s11366-018-9538-7
- Mawhinney, M. (2008). *Sustainable development: Understanding the green debates*. John Wiley & Sons.
- Mincer, Jacob, (1958), “Investment in Human Capital and Personal Income Distribution”, *Journal of Political Economy*, Vol. 66, No. 4, pp.281-302.
- Molero-Simarro, Ricardo. "Inequality in China revisited. The effect of functional distribution of income on urban top incomes, the urban-rural gap and the Gini index, 1978–2015." *China Economic Review*, Şubat 2017: 101-117.

- Naimoglu, M., & Akal, M. (2023). The relationship between energy technology, energy efficiency, renewable energy, and the environment in Türkiye. *Journal of Cleaner Production*, 418, 138144.
- Narayan, P. K., & Smyth, R. (2006). What determines migration flows from low-income to high-income countries? An empirical investigation of Fiji–Us migration 1972–2001. *Contemporary economic policy*, 24(2), 332-342.
- Olçay, T. (2015). Sürdürülebilir kalkınma ve ölçümü üzerine bir inceleme. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *TC Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir.
- Ozcan, B., & Temiz, M. (2022). An empirical investigation between renewable energy consumption, globalization and human capital: A dynamic auto-regressive distributive lag simulation. *Renewable Energy*, 193, 195-203.
- Özdemir, G. S. (2020). *ABD – Çin birinci Faz ticaret Anlaşması'na Koronavirüsün etkisi*. Setta: Perspektif.
- Özden, K. (2001). “Çin’in Yeniden Yükselişi, Geo-Stratejik Önemi, Politik ve Askeri gücü ve Türkiye ile Olan İlişkileri”, *Avrasya Etüdüleri*, 2001, S. 19, s. 93–118.
- Pan, J. (2015). Ecological civilization: A new development paradigm. *China Economist*, 10(4), 44.
- Pan, J. (2016). *China’s environmental governing and ecological civilization*. Berlin: Springer.
- Peçe, M. A., Ceyhan, M. S., & Akbpolat, A. (2016). Türkiye’de gelir dağılımının ekonomik büyümeye etkisi üzerine ekonometrik bir analiz. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(Special Issue 1), 135-148.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis (Vol. 9514). *Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge*.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *biometrika*, 75(2), 335-346.
- Şahin, S. (2012). Almanya’ya türk Vatandaşlarının Göçünün 51. Yılı Kazanımlar ve Tehditler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Araştırmaları e-Dergisi*, 2.
- Sakar, A. Y. (2015). Innovation for a new tax incentive: patent box regime Turkey and the EU application. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 544-553.
- Saray, M. O., & Gökdemir, L. (2007). Çin Ekonomisinin büyüme Aşamaları (1978–2005). *Journal of Yaşar Üniversitesi*, 2(7), 667.
- Sarıtaş, H. (2011). İşçi Dövizlerinin Türkiye cumhuriyet merkez bankası Bilançosuna etkisi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 12(1), 166.
- Schultz, Theodore W., (1961), “Investment in Human Capital”, *The American Economic Review*, Vol. 51, No. 1, pp.1-17.
- Şengönül, A., & Değirmen, S. (2012). Kısa Süreli sermaye Hareketlerinin Türkiye’nin ekonomik Büyümesine etkisi: *Sermaye Piyasası ve bankacılık kanalı* p. 1. İstanbul, Türkiye: Türkiye Ekonomi Kurumu.
- Seyidoğlu, H. (1982). *Türkiye’de Sanayileşme ve dış ticaret Politikası*. Ankara: Turhan kitabevi.
- Singer, M. (1977). ‘The Economic Advance of Turkey.’ *Turkish economic society*. Publications, 8.
- Solow, Robert M., (1956), “ A Contribution to the Theory of Economic Growth”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, No. 1, pp.65-94.
- Solow, Robert M., (1957), “Technical Change and Aggregate Production Function”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 39, No. 3, pp.312-320.
- Sungur, O., Aydın, H. & Mehmet, E. (2016). Türkiye’de Ar-Ge, İnovasyon, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Asimetrik Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 173-192.
- Swan, T.W., 1956. Economic Growth and Capital Accumulation, *Economic Record* 32 (63), 334 – 361.
- TCMB. (2003). *Türkiye’nin güçlü Ekonomiye geçiş programı TCMB*, 9.
- Tezel, Y. S. (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi tarihi (1923-1950)*. İstanbul, Türkiye: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tomul, E. (2009). Measuring regional inequality of education in Turkey: an evaluation by Gini index. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 1(1), 949-952.

- UNDP. (1994). *Human Development Report 1994*. New York: Oxford University Press, 13.
- United Nations. (1987). "Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future." *Towards Sustainable Development*.
- Uysal, D., Hüseyin, Ö., & Mucuk, M. (2009). Dış Borçlanma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1965-2007). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(4), 161-178.
- Wan, G. H. (2001). Changes in regional inequality in rural China: decomposing the Gini index by income sources. *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*, 45(3), 361-381.
- Wang, C. (2016). Reflections on China's socialist ecological civilization construction: Perspectives of SocialEcological transformation.
- Wang, S., Yuan, P., Li, D., & Jiao, Y. (2011). An overview of ocean renewable energy in China. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(1), 91-111.
- Yalçın, C. (2019). *Sürdürülebilir kalkınma Bağlamında Türkiye'de çevre Politikaları* p. 120. İstanbul, Türkiye: Marmara Üniversitesi.
- Yavuz, M. Y. (2006). Çin'de piyasa Ekonomisi Uygulamaları ve toplumsal sonuçları. *Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İzmir*. Ege Üniversitesi.
- Yılmazkuday, H., & Akay, K. (2008). An analysis of regime shifts in the Turkish economy. *Economic Modelling*, 25(5)(5), 885–898. doi:10.1016/j.econmod.2007.11.013
- Zentürk, Ö. (2016). Türkiye'nin ortağı olduğu Asya Altyapı Yatırım Bankası resmen faaliyete başladı. Retrieved from euronews.com. Retrieved from <https://tr.euronews.com/2016/01/17/turkiye-nin-ortagi-oldugu-asya-altyapiyatirim-bankasi-resmen-faaliyete-basladi> (erişildi. ağustos 2023).
- Zhao, X., & Wu, Y. (2007). Determinants of China's energy imports: an empirical analysis. *Energy Policy*, 35(8), 4235-4246.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.01.2024 ✓Accepted/Kabul:20.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1413781

Research Article/Araştırma Makalesi

Didin, D. B. (2024). "Feminizmin Dört Dalgası Bağlamında Barbie", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 59-77.

FEMİNİZMİN DÖRT DALGASI BAĞLAMINDA BARBİE

Dilara Buket DİDİN*

Öz

Barbie, piyasaya ilk çıktığı 1959 yılından bugüne milyonlarca çocuk veya yetişkin tarafından oynanan, koleksiyonu yapılan, hakkında akademik makaleler, köşe yazıları yazılan ve her zaman tartışmaların odağında yer alan oyuncak bir bebek olmuştur. Bu oyuncak bebek, 2023 yazına da kendi ismini taşıyan bir filmle damga vurmuştur. Makalede feminizmin dört dalgasının temel savları, ilgileri ve çözüm önerileri doğrultusunda Barbie ve Barbie filminin, feminist bir okuması yapılmıştır. Fakat analiz ve karşılaştırmaya başlamadan önce Barbie'nin tasarım sürecine dair kısa bir açıklama yapılması ve makalede feminist düşünce içindeki farklılaşmaların dönemsel özelliğine dikkat çeken dalga sınıflandırmasının neden tercih edildiği sorusunun yanıtlanması uygun görülmüştür. Barbie üzerinden, feminizm dalgaları açıklanmış ve bu dalgaların argümanları somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Dalgaların temel savları, ilgileri ve çözüm önerileri doğrultusunda Barbie mercek altına yatırılmıştır. Fakat dikkatle ifade edilmelidir ki makalede sadece bir durum tespiti yapılması amaçlanmış olup, bu yönüyle makalenin Barbie ve feminizm üzerine yazılacak sonraki eserlere kaynaklık edeceği murat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Feminizm, Kadın, Toplumsal cinsiyet, Barbie.*

BARBIE WITHIN THE CONTEXT OF THE FOUR WAVES OF FEMINISM

Abstract

Barbie has been a doll that has been played with and collected by millions of children and adults. Academic articles and columns have been written about her, and she has always been at the center of debates since she first appeared on the market in 1959. This doll also left its mark in the summer of 2023 with a film bearing its own name. In this article, a feminist reading of Barbie and the Barbie film is made in line with the basic arguments, interests, and solution proposals of the four waves of feminism. However, before starting the analysis and comparison, it is deemed appropriate to give a brief explanation about the design process of Barbie and to answer the question of why the wave classification, which draws attention to the periodic characteristic of the differentiations within feminist thought, is preferred in the article. Through Barbie, the waves of feminism are explained, and the arguments of these waves are tried to be concretized. Barbie and her film have been put under scrutiny in line with the basic arguments, interests, and solution proposals of the waves. However, it should be carefully stated that the article only aims to make a determination of the situation, and in this respect, it is hoped that the article will be a source for the next works to be written on Barbie and feminism.

Keywords: *Feminism, Woman, Gender, Barbie.*

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, ANKARA.
e-posta: dilara.tatar@hbv.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9147-4241>)

1. Giriş

“Barbie” kelimesini duyan herkesin zihninde bir imge oluşmaktadır. Bu, ya birçok insanın çocukluğunda oyuncak bir bebek olan Barbie ile oynamasından ya da 50 seneden fazladır satışı yapılan Barbie’nin dünya çapında bir tanınırlığa ulaşmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki milyonlarca kişi tarafından oynanan ve koleksiyonu yapılan Barbie’ye eşlik etmesi için kocaman bir bebek ailesi dâhi üretilmiştir. Rhoades’e göre 125’in üzerinde kariyer rolünü canlandıran, dünya çapında milyonlarca kişilik hayran kitlesine ulaşan Barbie’nin asıl gücü ise sembolize ettiklerinde yatmaktadır (2013). Hâl böyle olunca Barbie, literatürde birçok farklı makalenin konusu olmuştur. Çocuk gelişim, beslenme ve diyetetik uzmanları, tıpçılar ve psikologlar, Barbie’nin kız çocuklarının fiziksel ve ruhsal gelişimi üzerindeki etkilerini incelemiş; sosyologlar, Barbie’nin toplumsal cinsiyet inşasındaki rolüne odaklanmıştır. Bu makalede ise Barbie, feminizmin dört dalgası bağlamında neyi sembolize ettiği veya hangi yönlerden bu dört dalganın karşısında konumlandığı sorusu çerçevesinde irdelenmiştir. Bu irdelemeye başlamadan önce Barbie’nin tarihçesi kısaca incelenmiş ve daha sonra “feminizm”in etimolojik kökeni ve makale kapsamında bir ideoloji olarak feminizmin hangi paradigmaya göre incelendiği ortaya konmuştur.

1.1. Barbie’nin kısa tarihçesi

Mattel, 1945 yılında Ruth ve Elliot Handler ile Harold Matson tarafından kurulmuştur. 1938 yılında Ruth, endüstri mühendisi Elliot ile evlendiğinde Los Angeles’taki Paramount Pictures’ta sekreterlik yapmaktaydı. Elliot ise, ışık armatürleri tasarlayarak başlamış, garajından satmak için mobilya yaparak devam etmiştir. İşini kısa sürede dört ortaklı 2 milyon dolarlık hediye eşya ve takı yapma işine dönüştürmüştür. Hızla değişen savaş sonrası dünyada rekabetçi olmak için yeni bir iş yaklaşımına ihtiyaç duyan Elliot, ortaklarıyla anlaşmazlığa düşerek şirketteki hisselerini zararına elden çıkarmıştır. 1945 yılında ise, Ruth’un eski bir arkadaşı olan Harold’ı aralarına alarak Elliot’ın tasarladığı ürünleri satmak üzere Mattel Creations’ı kurmuşlardır. “Mattel” adı, “Matson” ve “Handler” soy isimlerinin birleşiminden oluşmaktadır (Funding Universe, 2005). Şirketin ilk büyük başarısı, müziği çocuklar için daha interaktif ve erişilebilir hâle getirmek için tasarlanmış bir çalgı aleti olan Uke-A-Doodle’dır (Mattel, 2023).

Ruth, 14 yıl boyunca kocası Elliot dâhil olmak üzere şirketin tasarımcılarını, ortada seri üretim yetişkin bebekler için bir pazar olduğu konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Bu fikir O’nun aklına ilk kez 1950’lerin başlarında, kızı Barbara’yı arkadaşlarıyla kâğıt bebeklerle oynarken görünce gelmiştir. O dönem piyasada birçok kâğıt bebek bulunmasına rağmen, küçük kızların dikkatini tek bir tip oyuncak bebeğin çektiğini fark etmiştir: “Yetişkin kadın” formundaki bebekler. O dönemde kâğıt bebeklere ek olarak moda bebekleri (fashion doll)¹ yaygındır (Yetmen, 2021). Fakat bu bebekler, yetişkin silüetine sahip değildir. Bebek yüzlü, dar boyunlu, yuvarlak karınlı, düz göğüslü ve düz bacaklı vücutları gelinlik veya mezuniyet elbiseleriyle kapatılmıştır. Bu yüzden Ruth, moda bebeklerinin kız çocuklarının oyunları için yeterince uygun olmadığını düşünmüştür. 1956’da Avrupa tatili sırasında, tasarımcıları da ikna etmek için tam olarak ihtiyaç duyduğu şeyi bulmuştur: Lilli (Gerber, 2009: 1-8).

¹ Moda bebeklerinin izleri, Avrupa’da Rönesans’a kadar takip edilebilmektedir. Onların kıyafetlerinin gösterişi, bu bebekler kendisine hediye edilenler açısından siyasi gücün bir işaretiyken, daha sonra iyi zanaatkarlığın simgesi hâline gelmiştir. Bu bebekler, bilhassa on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupa’da aristokratlar arasında moda iletişiminin temini amacıyla üretilmiştir.

Resim 1: Prag Oyuncak müzesinde yer alan Lilli bebek ve karikatürü (Kaynak: Messy Nussy, 2022)

Yetişkin görünümünde oyuncak bir bebek olan Lilli, karikatürvari bir görünüme sahiptir ve muhteşem kostümler giymektedir. Ruth ve kızı Barbara daha önce böyle bebekler görmemiştir. Ruth, o tarihte 15 yaşında olan kızı için bir tane satın almayı istemiş ancak kızı, farklı kostümlere sahip bebekler arasında seçim yapmakta zorlanmıştır. Seyahatleri devam ettikçe Ruth ve Barbara yerel bir mağazada daha fazla Lilli bebek görmüştür.

Lilli bebek, Bild Gazetesi'nde yer alan çizgi roman karakteri Lilli'den esinle ortaya çıkmıştır. Bu çizgi romanın başkahramanı Lilli, cesur pozlar vererek açık giysiler giymekte ve zengin erkekleri baştan çıkarmaya çalışmaktadır. Çizgi roman yazarı Reinhard Beuthien ve tasarımcı Max Weissbrodt, Lilli'nin potansiyelini görmüş ve onu çizgi roman sayfalarından çıkartıp üç boyutlu bir oyuncak hâline getirmiştir. Lilli'nin hem çizgi roman karakteri hem de bir bebek olarak bu provokatif ve riskli imajı, sonradan ikonik Barbie'ye ilham kaynağı olmuştur (Gerber, 2009: 10). Nihayetinde Barbie, 1959 New York Oyuncak Fuarı'nda ilk defa boy göstermiştir (Tatar, 2016: 169).

Bugün Barbie, kendi ismini taşıyan 2023 yapımı filmle feminist tartışmalar ekseninde yeniden gündeme gelmiştir. Filmin senarist ve yapımcısı Greta Gerwig'e göre film, kadınların ne olması gerektiğine dair tartışmalara değindiği için "kesinlikle feminist bir film"dir (Ferguson ve Freri, 2023). Oysa televizyon yapımcısı ve yazar David Cox'a göre Barbie'nin karmakarışık feminist fantezisi hâlâ patriarkaya boyun eğmektedir (Cox, 2023). Görüldüğü üzere Barbie konusundaki her gelişme bir tartışma olmaya devam etmektedir. Bu yüzden sadece oyuncak bir bebek olarak değil, filmin başrolü olarak da feminizmin dört dalgası bağlamında incelenmelidir. Makale kapsamında filmle ilgili yapılacak incelemede öncelikle filmde alıntılara odaklanılacak, daha sonra filmin hikâyesi feminizmin dört dalgası bağlamında detaylıca irdelenecektir.

1.2. "Feminizm"lere kısa bir bakış

"Feminizm" kelimesinin icadı, Fransız düşünür Charles Fourier'e atfedilmektedir² (Riasanovsky, 1969: 208; Offen, 1988). "Feminist" kelimesi ise ilk kez 1895'te Athenaeum isimli İngiliz dergisinde popüler romancı Sarah Grand'ın bağımsızlık arayışında olan ve evliliğin geleneksel sınırlarını reddeden yeni nesil kadınları tanımlamak için "Yeni Kadın (New Woman)" terimini ortaya atmasından bir yıl sonra kullanılmıştır (Sanders, 2006: 15).

Feminizm kelimesi dilimize, Fransızca "féminisme"den (Türk Dil Kurumu, 2010: 859), Fransızca'ya ise Latince "kadın" anlamına gelen "femina"dan geçmiştir (Onions, 1966: 350). Etimolojik kökeniyle uyumlu şekilde feminizm, "kadın ve erkeklerin eşit şekilde muamele görmesi ve kadın haklarının savunulması gerektiği görüşü" (Griffin,

² Fakat Offen'a göre Fourier'in bu kelimeyi kullandığı iddia edilen "Théorie des Quatre Mouvements et des destinées générales" başlıklı kitabının ilgili baskısında "féminisme" kelimesi yer almamaktadır. Ayrıca Fourier üzerine çalışan tanınmış Amerikan tarihçiler de bu kelimenin geçtiği tek bir atıfta bulunmamaktadır.

2017); “kadınların hâne içinden uluslararası arenaya kadar toplumsal, siyasi ve ekonomik hayatta erkeklerle eşit olmadığı ve eşit kılınması gerektiği fikri” (Brown, McLean ve McMillan, 2018: 449); “...kadınlara erkeklerle eşit haklar ve fırsatlar tanınmasını ve kadınlara karşı ayrımcılığın ortadan kaldırılmasını, diğer taraftan kadınların erkeklerden farklı olduğunu ve bu farklılığın göz önünde bulundurulması gerektiğini savunan sosyal, politik ve hukuki bir ideoloji” (Güriz, 2009: 435) gibi tanımlara sahiptir.

Tanımlar benzer olsa da ideoloji olarak feminizm yekpare değildir. İçinde farklı paradigmaları barındırmaktadır. Yani feministlerin tümü aynı şekilde düşünmez (Varol, 2014). Bu yüzden Sjoberg ve Via (2010: 9), feminizmi ontolojik ve fonksiyonel olarak tasnif etmiş ve bu tasnifte farklı feminizmlerden bahsetmiştir. Ontolojik olarak feminizm, feminist duruş (standpoint)³ (Ataman, 2009), ampirik, radikal ve postmodern feminizm gibi kadına dair varoluşsal kaygıları ve inançları bakımından farklı türlere ayrılabilirken; fonksiyonel olarak feminizm, feminizm çerçevesinde ne yapıldığına odaklanmaktadır. Bu tasnifte feminist düşünce içindeki farklılaşmaların dönemsel özelliğine dikkat çeken “dalga” sınıflandırmasından⁴ bahsedilebilir (Mann ve Huffman, 2005). Bu sınıflandırma, Martha Weinman Lear’ın (1968) The New York Times Sunday Magazine’in 10 Mart 1968 tarihinde yayımlanan yazısında ortaya atılmıştır. Feminizmi tarihsel ve fonksiyonel olarak “#. dalga” ön ekiyle gruplandıran bu sınıflandırma, ilk ortaya çıktığı tarihten beri gerek akademik yazında gerekse gündelik kullanımda yaygınlığını sürdürmektedir. Feminizmin tarihsel gelişim süreçlerinde birçok araştırmacı birinci, ikinci ve üçüncü olmak üzere kronolojik olarak üç feminizm dalgasından söz etmektedir (Taş, 2016). Üç feminizm dalgası genellikle XVIII. yüzyıldan başlatılır ve günümüze kadar devam ettirilir. Hem Türk hem de yabancı literatürde üç dalga dışında Keohane’nin (1986) “bu dördüncü dalga ve çoktan geldi” diyerek müjdelediği, yeni gelişmekte olan ve “dijital feminizm” adıyla da anılan dördüncü bir dalgadan söz edilmektedir (Barker ve Jurasz, 2019; Munro, 2013; Özdemir ve Aydemir, 2022; Alikılıç ve Baş, 2019; Gömceli, 2023).

Biz de bu makalede Barbie’yi ontolojik değil fonksiyonel açıdan feminizm çerçevesinde “dalga” sınıflandırmasına göre değerlendirmekteyiz. Zira bu sınıflandırma bazı açılardan eleştirilse de feminizmin tarihsel gelişimini geniş terimlerle ifade eder, sınırlarını çizer, farklı dönemlerin karşılaştırmalı analizine olanak sağlar ve feminizmin tarihini bir toplumsal hareket olarak nasıl düşüneceğimize dair önemli analitik ve siyasi tartışmalar üretir. Ayrıca dalga sınıflandırmasını kabul etmek, bu dalgalardan önce feministlerin veya feminist aktivizmin olmadığı anlamına gelmez. Sadece fikirlerinin ve eylemlerinin kitle temelli, toplumsal bir harekete dönüşmediği anlamına gelir (Mann ve Huffman, 2005). Aslında, dalga metaforunun yalnızca gelgitler yaşayan, yükselip alçalan ve bazı somut, tarihsel başarılar veya yenilgilerle zirveye ulaşan kitle temelli hareketleri tanımlamak için kullanıldığında anlamlı olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla feminizm dalgalarının feminizm tarihi ile eşdeğer olduğunu öne sürmüyoruz. Dalgalar daha ziyade feminizmin kitlesele bir tabana sahip olduğu tarihsel dönemlerdir. Fakat önemle ifade etmekte fayda vardır ki bir dalganın zamansallığının keskin hatlarla belirlenmiş bir başlangıcı veya sonu yoktur. Dalga, akışkanlığı ve hareketi anlatır. Her dalga, kendi momentumuna sahip çoklu akımlardan oluşur. Feminizm açısından bunun anlamı, feminizm dalgalarının bazıları belli bir coğrafyada gelişimini sürdürürken, diğerlerinde etkisini yitirmiş olabileceğidir (Molyneux, Dey, Gatto & Rowden. 2021: 3-4).

2. “FEME COVERT”E KARŞI ÇIKIŞ: FEMİNİZMİN BİRİNCİ DALGASI BAĞLAMINDA BARBIE

Feminizmin tarihi, XVIII. yüzyılda ilk dalganın ortaya çıkışından başlatılmaktadır. Oysa “feminizm” olarak nitelendirilebilecek görüşlere daha önce de rastlanmaktadır (Sanders, 2006: 16). Örneğin İngiliz yazar Jane Anger (1589) Kadınların Korunması (Her Protection for Women) başlıklı kitabında, yüzyılın hâkim görüşü, Havva’nın insanlığın cennetten kovuluşunun tek suçlusu olduğu yönündeyken; İncil’deki Yaradılış anlatısından tamamen farklı şekilde Havva’nın en son ve en iyi olarak yaratıldığını savunmuştur. Rachel Speght (1617) ise daha zayıf cinsiyet olarak konumlandırılan Kadının (Havva’nın), cennetten kovuluşun tüm sorumluluğunu üstlenemeyeceğini, ondan daha güçlü olan Erkeğin (Adem’in) onu engellemesi gerektiğini savunmuştur.

3 Çeviren: Ataman.

4 Mann ve Huffman’a göre dalga sınıflandırması, çoğu zaman bireysel ve küçük ölçekli kolektif eylemlerin yanı sıra dolaylı ve gizli eylemlerin önemini küçümsemektedir. Ayrıca, her bir dalgayı birleştiren ortak temalara dikkat çekme eğilimi ve bunun gerçekte var olan rakip feminizmlerin çeşitliliğini gizlediği de ortadadır. Bu eğilimin, özellikle daha radikal kampların ve her dalgada daha marjinalleşmiş üyelerin yaptığı katkıları gizlemesi de muhtemeldir. Fakat onlar da bu konulara duyarlı olmakla birlikte, dalga yaklaşımının kitle temelli feminist hareketlerin varlığını tanımlamak için kullanıldığında haklı olduğunu düşünmüş ve “dalga” sınıflandırmasını kullanmıştır.

Aynı yüzyılda Jane (Fitzalan) Lumley, Jane (Grey), Dudley, Margaret (More) Roper, Elizabeth (Tanfield) Cary ve Kraliçe I. Elizabeth gibi aristokrat ve soylu kadınlar, edebiyat, tarih, dil gibi alanlarda elde ettikleri başarıyla ve toplumdaki saygın konumları nedeniyle başarılı kadınlara örnek gösterilebilir (Hodgson-Wright, 2006: 10). Keza XVII. yüzyılın sonunda, bu isimlerden bazıları feminist tarihsel anlatının parçası hâline de gelmiştir. Örneğin Bathsua (Pell) Makin (1673), Hanımefendilerin Kadim Eğitimini Yeniden Canlandırmak İçin Bir Deneme [An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen (1673)] başlıklı eserinde sanat ve dil eğitimi almış kadınlar olarak bahsettiği bu isimlere atıfta bulunmuştur.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru, kadın yazarlar edebiyat alanında erkeklerle giderek daha fazla rekabet ederken, kadın yazarlar arasında karşılıklı desteğin ve hayranlığın kamusal ifadesi kilit bir strateji olmuştur. Olağanüstü entelektüel ve ticari başarı kazanan şairler Katherine Philips (Orinda) ve Aphra Behn (Astrea) ölümlerinden sonra bile sürekli olarak anılmalarıyla önemli örneklerdir. Bu durum, kadın yazarların kendilerini ve yazılarını dâhil edebilecekleri bir kadın edebiyat geleneğinin/topluluğunun inşasını kolaylaştırmıştır. Ancak kadının edebiyatta giderek artan rolü, hukuki konumunu ve ekonomik koşullarını iyileştirmemiştir. 1550-1700 döneminin feminizmi, daha ziyade kültürel ve sosyal alanlarda tutumlarda değişiklik yaratmış ve bu da gelecek yüzyıllarda daha radikal değişikliklerin temellerini atmada büyük önem arz etmiştir (Hodgson-Wright, 2006: 3). Bu noktada Mary Astell'in 1694 tarihli Hanımlara Ciddi Bir Teklif (A Serious Proposal to the Ladies) başlıklı kitabının da proto-feminist (feminizmi önceleyen) eserlerden biri olarak önemli olduğu söylenmelidir.

İngiltere ve ABD'de gelişmiş olan birinci dalga feminizm, Mary Wollstonecraft'ın 1792 yılında basılan Kadın Haklarının Gerekçelenirilmesi (Vindication of the Rights of Woman) başlıklı eseriyle tarih sahnesindeki yerini almıştır. Wollstonecraft'ın kitabı, Fransız Devrimi'nin neden olduğu toplumsal ve siyasi çalkantılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Wollstonecraft, orta sınıf kadınlara, özellikle de annelere, toplum üzerindeki önemli etkileri dolayısıyla birleşme çağrısı yapan ilk kişi olmuştur. O'nun vurgusu, kadınların erkekler gibi rasyonel varlıklar olduğudur. Wollstonecraft, kadınları erkeklerden üstün olarak tasvir etmekten uzaktır. O'nun amacı kadınları daha rasyonel yurttaşlar hâline getirmek için ahlaki ve entelektüel durumlarını yükseltmektir (Wollstonecraft, 2020: 32-47): *"Kadınları ailelerinden uzaklaştıran, besleyip bakmaları gereken bebekleri göğüslerinden koparan, onların bilgi edinmesi değil, yalınlık ve samimiyetten uzaklaşmalarıdır. Kadınlar yıllarca, yüzyıllarca cehalete mahkûm edilmiştir; hala onların hazza düşkünlüklerini, hovardalar ve asker peşinde koştuklarını, oyuncaklara çocukça bir bağlılık duyduklarını ve erdemlerden ziyade, geçici başarılar karşısında etkilendiklerini duyuyor, yazıyoruz"* (Wollstonecraft, 2020: 247). Görüldüğü üzere Wollstonecraft, kadınların ev içi sorumluluklarını terk etmelerini tasavvur etmemiştir: *"Erkeklerle aynı eğitim ve siyasal haklar tanırrsa, onların daha iyi, daha bilge, daha özgür olup olmayacaklarını tartma fırsatı bulacaktır. Böyle bir deneye tabi tutarak kadınlara zarar veremeyiz, çünkü onları buldukları durumdan daha kötü bir duruma düşürmek insanın gücü dâhilinde değildir"* (Wollstonecraft, 2020: 248).

Ayrıca seçme-seçilme hakkı gibi dönemine göre radikal bir şey talep etmemiştir. O, özellikle genç kızların yetersiz, yanlış yönlendirilmiş eğitimi nedeniyle toplumda kadınlığın nasıl inşa edildiğiyle ilgilenmiştir. Orta sınıf kadınların çoğunun evlenip hayatları boyunca ev işleriyle ve çocuk bakımıyla ilgileneceğini kabul etmiş fakat kızların eğitiminin onları potansiyel kocaları büyüleme yeteneğinden ziyade ekonomik bağımsızlık kazanmaya hazırlamasını, onlara özgürlük ve onur kazandırmasını istemiştir (Wollstonecraft, 2020: 171-180).

Rendall'a (1994: 227) göre Wollstonecraft bu dönemdeki en önemli teorisyen iken, Caroline Norton en önemli aktivist olarak gösterilebilir. 1839'da "Caroline Davası'yla" birlikte boşanma sırasında annelerin karşılaştığı adaletsizlikler gündeme gelmiştir. Keza XIX. yüzyılın başlarında, evli kadının statüsü, evlilik yoluyla "bir kadının hukuki varlığı askıya alınır veya en azından kadın kocanın kanatları altında hareket eder (feme covert)" şeklinde belirlenmiştir. Caroline ise kocası George'un, 1836'da üç oğlunu kaçırap boşanma davası açmasıyla hukuk savaşına girmiş ve çocukların velayetiyle ilgili mevcut kanunları eleştiren yazılar yazmıştır. Bunun üzerine zina yaptıkları kanıtlanmayan "iyi karakterli" boşanmış kadının yedi yaşın altındaki herhangi bir çocuğun velayetini (Lordlar Kamarası Başkanı'nın onayı ile) alabileceği 1839 tarihli Kanun'la yasalaşmıştır. Fakat Kanun yine de babanın çocukların doğal veya olağan vasisi olduğunu kabul ediyordu. Ancak 1873'te on altı yaşına kadarki çocukların velayetinin annelere de verilebileceği ve nihai olarak 1973'te annelerin de çocukları üzerinde babalarla aynı haklara sahip olduğu kabul edilmiştir. Caroline'ın kişisel hukuki zorluklarının tümü 1839 tarihli Kanun'la

çözülmemiştir. Kocasından ayrı kaldığı süre boyunca yazı yazarak geçimini sağlayan Caroline'ın tüm kazancı, dönemin kanunlarına göre kocasına aittir ve kocası, kendisi ve oğulları için kurulmuş bir güven fonundan O'na para ödemek zorundadır. Para ödemeyi bıraktığında Caroline, mahkemeye başvurmuş ve bu sefer evli kadınların mülkiyetine dair bir reformu gündeme getirmiştir (Sanders, 2006: 18). Kendisini hiçbir zaman bir feminist olarak görmemiş olsa da kadınların hukuki durumuna dair yaptığı araştırmaları XIX. yüzyılda Caroline'ın 1854 tarihli Kadınlar İçin İngiliz Hukuk Kuralları (English Laws for Women) kitabında yayımlanmıştır.

1850'lerde feminist harekette büyük bir canlanma yaşanmıştır. Örneğin 1856 yılında 25.000 kadın, kadınların mülkiyet hakkı olmasına ilişkin dilekçe toplamıştır (Sanders, 2006: 19). 1857 yılında çıkan Kanun'la kadınlara sınırlı haklar tanınmıştır (Matrimonial Causes Act of 1857). 1870 tarihli Kanun'la evli kadınların kazançlarını kendilerinde tutmalarına ve kişisel mülklerini miras almalarına izin verilmiştir (Married Women's Property Act 1870).

İki Norton davası, evli kadınların yasal konumuyla ilgili uzun süredir devam eden endişelerin gözler önüne serilmesine vesile olurken evliliğe alternatif olarak ekonomik bağımsızlık arayan bekâr orta sınıf kadınların sayısının artmasıyla sınırlı istihdam seçenekleri dikkat çekmiştir. Kısmen kişisel bağlantılar ve kısmen bireysel krizlerin yaşanması ve bireysel ihtiyaçların keşfedilmesi yoluyla bir dizi önemli hukuki ve toplumsal değişiklik gündeme gelmiştir. Başlangıçta kadınların istihdam fırsatları anneliğin bir uzantısı olarak görülen öğretmenlik, hemşirelik, okul aile birliklerinde çalışma gibi alanlarda gelişmiştir. Yine kadınların tıp fakültelerine kabulüyle eğitimde bir reform gerçekleşmiştir. 1860'larda özellikle postane gibi devlet daireleri ve yerel yönetim pozisyonları kadınlara açık hâle gelmiştir (Sanders, 2006: 20).

Birinci dalga feminizmi ilişkilendirme eğiliminde olduğumuz kadınların seçme-seçilme hakkı ancak XIX. yüzyılın sonunda talep edilmeye başlamıştır. Kadınların yanı sıra erkeklerin de cinsel rollerini yoğun eleştirel incelemeye tabi tutan seçme-seçilme hakkı savunucuları, evli ve bekâr kadınlara ülkenin siyasi sürecinde pay vermek için savaşmıştır (Sanders, 2006: 23). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda ABD, Rusya, İngiltere, Almanya ve diğer yirmi bir ülkede kadınlara oy hakkı tanınmıştır. Ayrıca eğitimde fırsat eşitliğine, kadınların kamusal alanda çalışmalarına ve eşit iş ve ücret hakkı üzerine birçok reformist düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

Birinci dalga açısından Barbie incelendiğinde üç önemli nokta dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, Barbie'nin ABD Başkanlığı'na defalarca aday olmasıdır. Öyle ki gazeteci Sarah Halzack tarafından Washington Post'ta yayımlanan "Başkan Barbie yıllar boyunca nasıl değişti (How President Barbie has changed over the years)" başlıklı makale, "Bu yılki başkan adaylarının Beyaz Saray'a uzun ve yorucu bir yolculuk yaptıklarını düşünüyorsanız, Barbie hakkında hiçbir şey bilmiyorsunuz demektir: İkonik bebek, 1992'den beri neredeyse her seçim (1996 yılındaki hariç) yılında özgür dünyanın lideri olmak için yarışıyor" (Halzack, 2016) ifadeleriyle başlamaktadır.

Resim 2 ve 3: 1992 ve 2008 ABD Başkanlık yarışlarında Barbie (Kaynak: Parnett-Dwyer, 2021)

İlk başkan adaylığından sonra Barbie, “Kızların Partisi” ve ardından “B Partisi” isimleriyle siyasi partiler kurmuş ve kızları ABD Başkanlığı’na aday olabilecekleri konusunda güçlü hissetmeye davet etmiştir. Plastik oyuncak bir bebek olması dışında, ABD Başkanlığı yarışındaki diğer herhangi bir aday gibi davranmıştır (Sills, 2019). 2016 yılında ise Mattel, Barbie’yi başkan adaylığı yapmakla kalmamış, aynı zamanda başkan yardımcısı da yapmıştır (Anderson, 2023). Bu durum Liz Sills tarafından şöyle değerlendirilmiştir: “Kızlar büyüdüklerinde ABD Başkanı olmayabilirler, ancak Başkanlık için Barbie ile oynamak onlara siyaseti öğretebilir, böylece liderlik yoluyla veya sadece oylama yoluyla demokrasiye daha iyi katılabilirler” (Sills, 2019).

Birinci dalga açısından diğer önemli nokta, Mattel’in 1964-65 yıllarında “Barbie Üniversiteye Gidiyor (Barbie Goes to College)” koleksiyonuyla Barbie’yi üniversiteye başlatmış olmasıdır. Bu koleksiyonda Barbie’nin yurt odasını, kampüsünü tasvir eden kartondan katlanır oyun seti bulunmaktadır. Kadınların üniversiteye gitme oranlarının bugüne kıyasla düşük olduğu tarihlerde Barbie’nin üniversite öğrencisi olması dikkat çekmektedir (Pearson ve Mullins, 1999).

Son olarak Barbie, piyasaya sürüldüğü 1959 yılından beri kamusal alanda çalışmaktadır. Barbie, çok az Amerikalı kadının ev dışında çalıştığı bir dönemde kariyer yapmaktadır (Pearson ve Mullins, 1999). Time Dergisi’nde yayımlanan makaleye göre Barbie’nin en başarılı kişilerin bile imreneceği bir öz geçmişi vardır. 1959’da model olarak başladığı kariyerine, kısa süre sonra erkeklerin egemen olduğu alanlarda devam etmiştir. Büyük Baseball Ligi’nde oynamış, bilgisayar programlamış ve Deniz Piyade Teşkilatı’nda çavuş rütbesine yükselmiştir. Neil Armstrong’un ünlü ilk adımlarından yıllar önce 1965’te aya ulaşarak uzay yolculuğuna bile adım atmıştır (Aribindi, 2015).

Resim 4 ve 5: Astronot (1985) ve Dişçi Barbie (1997) (Kaynak: Pearson ve Mullins, 1999)

ABD Başkanlığı’na yedi kere aday olduğu, üniversiteye gittiği ve birçok meslek grubunda çalıştığı düşünülürse Barbie, birinci dalga açısından olumlu bir izlenim bırakmaktadır. Tabii Barbie’nin birinci dalgadan yıllar sonra ortaya çıktığını da belirtmiş olalım. Ancak yine de Barbie’nin piyasaya sürüldüğü dönemde (ikinci dalganın egemen olduğu dönemde) birinci dalgaya dâhi ulaşması yıllar almıştır. Bu çarpıcıdır ve Barbie’nin feminist olmadığını düşündürmektedir.

Film açısından değerlendirme yapıldığında filmin slogan cümlelerinden biri olarak karşımıza Ruth tarafından Barbie’ye söylenen “Biz anneler, kızlarımız geriye bakıp ne kadar yol kat ettiklerini görebilsinler diye sabit duruyoruz” çıkmaktadır. Başka bir sahnede ise Ruth, Barbie’ye “Lütfen bana anne de” diyerek kendisini onun annesi olarak konumlandığını açıklıkla ifade etmiştir. Bizce bu ifadeler, Ruth aracılığıyla birinci dalga feministlere göz kırpmak şeklinde yorumlanabilir. Ancak genel anlamda filmin birinci dalganın ötesinde olduğu da görülmektedir.

3.SOSYAL ADALET: FEMİNİZMİN İKİNCİ DALGASI BAĞLAMINDA BARBIE

İkinci dalga feminizm, 1960'larda başlamıştır. İkinci dalga, birinci dalganın aksine hukuki eşitliğin sağlanmasının, kamusal alanda kadınların çalışmaya başlamasının ve seçme-seçilme hakkı elde etmesinin "erkek egemen yerleşik düzen"e çözüm sunmadığını savunmuştur. Böylece mücadelesinin hem konuları hem alanı birinci dalgadan köklü şekilde farklılaşmıştır (Özüdoğru, 2018).

Öncelikle ikinci dalga, "sosyal inşacılık teorisi"nden (social construction theory) etkilenmiştir (Davies, 2018: 42). Teori, belirli bir kategoriye ayrılmanın (ırk, cinsiyet, yaş gibi) insanların bir özelliği olduğunu, ancak doğal veya biyolojik niteliklerden ziyade sosyal nitelikler tarafından belirlendiğini iddia etmektedir (Diaz-Leon, 2015). İkinci dalga bu iddiayı kadın-erkek kategorilerine uygulamış ve biyolojik cinsiyet (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) ayrımına gidilmesi gerektiğini iddia etmiştir (Torgrimson ve Minson, 2005).

Cinsiyet Türkçeye Arapça "cns" kökünden gelen "aynı cinsten olma, beraberlik" anlamındaki "cinsiyya(t)"tan geçmiştir (Nişanyan, 2020). Buna "toplumsal" ekinin eklenmesiyle "toplumsal cinsiyet"e ulaşılmıştır. İngilizcede ise toplumsal cinsiyet bambaşka bir kelimeyle ifade edilmektedir. Hatta bu kelimelerin belirgin şekilde farklı etimolojik kökenleri vardır. Cinsiyetin İngilizce karşılığı olan "sex", "organik doğanın erkek veya dişi olarak birbirinden ayrılan iki kümesinden biri" anlamına gelen Latince "sexus" kelimesinden türetilmiştir. Sözlükte cinsiyet (sex), "canlıların dişi veya erkek olarak ayrıldığı üreme organlarının yapısı ve işlevindeki farklılıkların ve bunun sonucunda ortaya çıkan diğer fizyolojik farklılıkların toplamı; bu farklılıkların ilişkili olduğu fenomenler sınıfı" olarak tanımlanmaktadır (The Oxford English Dictionary, 1989a: 107). Toplumsal cinsiyetin İngilizce karşılığı olan "gender" ise "tür" anlamına gelen Latince "genus" kelimesinden türetilmiştir ve "ortak türden insanlara atıfta bulunan bir cins, tür veya sınıf"tır (The Oxford English Dictionary, 1989b: 427).

Bugün "toplumsal cinsiyet" denildiğinde, biyolojik olmaktan ziyade sosyal veya kültürel ayrımlar ve farklılıklarla ifade edilen erkek veya kadın olma durumu; belirli bir cinsiyetle ilişkilendirilen veya kişinin cinsiyetinin bir sonucu olarak belirlenen kolektif nitelikler veya özellikler kast edilmektedir (The Oxford English Dictionary, 1989b: 427). Toplumsal cinsiyet, tipik olarak cinsiyetle ilişkilendirilen davranışsal, kültürel veya psikolojik özellikler olarak düşünülebilir (Torgrimson ve Minson, 2005). Bu yönüyle toplumsal cinsiyet, doğuştan gelmemektedir. Aksine gece gündüz inşa edilmektedir. (Vatandaş, 2007). Örneğin kız çocuklarından "hanım hanımıcık" olması beklenirken, erkek çocuklarına ağlamamak öğütlenmektedir. İşte ikinci dalga, toplumsal cinsiyete odaklanarak toplumsal cinsiyet nedeniyle kadınların ev içinde eşitsizliklere maruz kaldıklarını savunmaktadır. Kadınların tek tek özel alanlarında yaşadıkları deneyimler aslında kişisel sorunlar değildir. Bütünlüklü toplumsal erkek egemen yerleşik düzenin bir parçasıdır (Aktaş, 2013).

"Benim feminist kuşağım ilkel karşı çıkışın hemen göbeğinden psikolojik olarak bir sabahta ortaya çıktı veya öyle görünüyordu, Babası Zeus'un yarılan kafasından henüz çıkan tanrıça Athena gibi biz de kendimizi annesiz 'kız kardeşler' olarak deneyimlemek istiyorduk. Biz bir 'kız kardeşler' topluluğuyduk. Çok farklı yaşlarda olsak da, psikolojik olarak aynı yaştaki akranlardan oluşan bir evrende yaşıyorduk. Geçmişten kopmak için başka bir yol bilmiyorduk. Aramızda hareket eden yaşayan bir 'anne' yoktu. Elbette gerçek hayatta bazılarımız anneydi, hatta bazılarımız gerçek annelerimizi seviyordu, ama tarih sahnesine çıktığımızda bunu öncelikle annesiz kız evlatlar/kız kardeşler/kardeş muhalifleri olarak yaptık" (Chesler, 2018: 49-50).

Görüldüğü üzere Chesler, ikinci dalgayı hayata geçirmek, tarih yazmak ve değişim gerçekleştirmek için ikinci dalga feministlerin kendilerini annesiz olarak hayal etmeleri gerektiğini söylemiş ve ikinci dalganın öncülerini "kız kardeşler" grubu olarak yorumlamıştır. Zira ikinci dalga, kendisini, kendisinden önceki kadın kuşağından yani birinci dalgadan koparmak ve annelerini reddetmek zorundadır (Henry, 2004: 9). İşte bu noktada "kız kardeşlik" metaforu ikinci dalga feministleri, anneliğin prangalarından kurtararak kendi ifade araçlarını oluşturmalarına yardımcı olmuştur (Chesler, 2018: 50).

İkinci dalga, "kişisel olan politiktir" sloganıyla, toplumsal ve ailevi kaygıların "özel" meseleler olduğu ve dolayısıyla politika alanının dışında kaldığı fikrine meydan okumuştur (Saraswati, Shaw, & Rellihan, 2021: 110). Örneğin, Pat Mainardi 1970 tarihli *The Politics of Housework* (Ev İşinin Politikası) makalesinde ev işlerinin eşitsiz dağılımının temelinde kadınların ikincil konuma itilmesinin olduğunu savunmuştur. Zira erkekler üstün

gördükleri için ev işlerinden muaf tutulmakta ve yapmadıkları ev işlerine değer vermemektedir. Ev işleri ücretsiz bir emektir ve kadınların eğitimlerini artırmak ve siyasetle daha fazla ilgilenmek için kullanabilecekleri zamanlarını tüketmektedir (Umansky, Longmore & Plott, 2000: 163-168).

İkinci dalganın yayılmasına ivme kazandıran, Betty Friedan'ın *Feminine Mystique* (Kadınlığın Gizemi) kitabı olmuştur. Friedan, "mutlu ev kadını" olmanın romantikleştirilmesiyle kadınların ev işleri, evlilik ve çocuk yetiştirme etrafında şekillenen pasifliklerinden memnuniyet duymaları gerektiğini anlatan "feminine mystique (kadınlığın gizemi)"i eleştirmiştir. Bu sayede kadınlara anne ve eş olma rollerinden duydukları memnuniyetsizliği ifade etmek için gerekli olan dili temin etmiştir:

"Benim tezime göre, günümüzde kadınların yaşadığı sorunun özü cinsel değil, kimlik sorunudur: Kadınlığın gizemi tarafından sürdürülen gelişmenin engellenmesi veya bundan kaçınılmasıdır. Benim tezim, Viktorya dönemi kültürünün kadınların temel cinsel ihtiyaçlarını kabul etmelerine veya tatmin etmelerine izin vermemesi gibi, bizim kültürümüzün de kadınların temel büyüme ve insan olarak potansiyellerini gerçekleştirme ihtiyaçlarını kabul etmelerine veya tatmin etmelerine izin vermediği yönündedir; bu ihtiyaç yalnızca cinsel rolleriyle tanımlanmamaktadır" (Friedan, 1979: 69).

Friedan'a göre kadınlar, hayatlarındaki diğer insanlarla (ya birinin eşi veya birinin annesi olarak) ilişkisel olarak değerlendirilmiş ve ev dışında kendi hayatları ve ilgi alanları olan birer birey olarak kendi kimliklerine sahip olmaları teşvik edilmemiştir (Saraswati vd., 2021: 109).

İkinci dalga, ayrıca "bedenimiz bizimdir!" sloganıyla cinsel özgürlüğe dikkat çekmiş, kadın bedeninin meta olarak görülmesine ve kimiksizleştirilerek ikinci plana itilmesine karşı çıkmıştır. Kadını kuluçka makinesi olarak gören, ev işlerini ve çocuk bakımını kutsal annelik üzerinden kadının üstüne yığan patriyarkaya başkaldırmıştır. Cinsellikle doğurganlığın birbirinden ayrılması için doğum kontrolünün yaygınlaştırılması talebi gündeme getirilmiştir. Henüz tam anlamıyla güvenli doğum kontrol sistemi yaygınlaştırılmadığı için kürtaj hakkının tanınması istenmiştir (Saraswati vd., 2021: 216).

Nihai olarak, "sosyal adalet feministleri" olarak da isimlendirilen (Cobble, Gordon & Henry, 2014: 20)⁵ ikinci dalga, kadınların dezavantajlarla karşı karşıya olduğunu ve bu dezavantajları sona erdirmek için diğer kadınlarla ve erkeklerle örgütlenmesi gerektiğini savunmuştur. Onlara göre çoğu kadının cinsiyet eşitliğinin sağlanmasından çok daha fazlasına ihtiyacı vardır. Örneğin düşük gelirli kadınlar için erkek meslektaşlarıyla eşitlenmek yetersizdir. Bu yüzden kadın hakları için verilen mücadele, ekonomik adaleti sağlama çabalarıyla birleştirilmelidir (Cobble vd., 2014: 20).

Barbie'nin ikinci dalga açısından hem lehe ve hem de aleyhe özellikleri vardır. Barbie'nin lehe özelliklerinden ilki, ikinci dalganın kurtulmak istediği toplumsal cinsiyet rollerini reddetmesidir. Bunu öncelikli olarak kamusal alanda erkeğin yapmasına alışık olunan meslekleri icrasında gözlemleyebiliriz.

Resim 6 ve 7: Polis memuru (1993) ve itfaiyeci Barbie'ler (1995, 2015, 2021) (Kaynak: Engel, 2023)

⁵ Cobble, bu ismin ikinci dalga feminizmin politikalarının temel yönlerini ortaya koyduğunu ifade etmiştir.

Barbie'nin ikinci dalgayla örtüşen yönlerinden bir diğeri, cinsellikle doğurganlığı ayırmasıdır. Hiçbir zaman anne olmamış olan Barbie, anne rollerini de üstlenmemiştir. Piyasaya çıktığında, kariyerinin çeşitliliği sayesinde, ev kadınlığı ve anneliği özendirilen oyuncak bebeklerle dolu bir sektörde kadın özgürlüğünün sembolü olarak öne çıkmıştır (Shah, 2020). Hatta feminist düşünür Lenore Wright (2003) "ben Barbie'yle oynarken filozof oldum" bile demiştir.

Emily Coyle (2010), Barbie'nin kız çocuklarının hangi meslekleri yapabilecekleri ve yapamayacakları konusundaki inançlarında etkili olup olmadığını araştırmak amacıyla bir deney tasarlamıştır. Ortalama yaşları 4.5 olan 26 kız çocuğuna, kariyer hedefleriyle ilgili sorular sorulmuştur. Bu kız çocuklarının çoğunluğunun, stereotipik olarak erkek mesleklerini yapamayacaklarını düşündükleri görülmüştür. Daha sonra, kız çocukları izlerken, Coyle, Barbie'yi erkek meslekleriyle ilişkilendirilmiş kıyafetlerle giydirmiştir. Ardından kızlara "büyüdüğünüzde erkek mesleklerini yapabilir misiniz?" sorusunu tekrar yöneltilmiş ve çoğu kızın yanıtları, büyüdüklerinde bu işleri yapabileceklerini düşündükleri yönünde değişmiştir. Bu basit deney, popüler kültürün ve oyunların, çocukların dünyada kendilerine açık olan olasılıklara ilişkin inançları üzerindeki etkisi hakkında güçlü bir noktayı ortaya koymaktadır (Black, Korobkova & Epler, 2014).

Öte yandan Barbie, uzun bacakları, ince beli, uzun boynu, kıvrımlı kırmızı dudakları, büyük mavi gözleri, aralıksız inci dişleri, pürüzsüz teni, uzun düz tırnakları ve düz karnı olan bir bebektir (Margo, 1997). Fiziksel özelliklerinin mükemmeliyeti nedeniyle tapılması, nefes kesici, etkileyici, çekici, dramatik, şık, güzel ve romantik gibi sıfatlar, Barbie reklamlarında sıklıkla kullanılmaktadır (Tatar, 2016). Bu sıfatlarla ikinci dalganın eleştirisi oklarını yönelttiği toplumsal cinsiyet rollerine dairdir. Zira bir erkek asla güzel ve dramatik gibi sıfatlarla donatılamaz ve donatılmamalıdır.

Ayrıca Barbie, hangi mesleği yaparsa yapsın veya hangi mesleğin üniformasını taşıyor olursa olsun hiçbir zaman erkeksi, çirkin, rüküş veya itici değildir. Öyle ki resmi bir üniforma giyerken bile güzel vücudunu ön plana çıkarmakta (Roger, 1999: 13-14) ve bedeni üzerinden cinsel arzu uyandırmayı amaçlamaktadır (Nemani, 2011; Wagner, Jacob, Khanna, & Rai, 2021). Barbie'nin spor kıyafetleri ve farklı meslek kıyafetleri olsa da en çok satılan kıyafeti vücuda oturan ışıltılı bir gece elbisesi ve yüksek topuklu ayakkabılardır. Hatta ayakları da yüksek topuklu ayakkabılar için parmak üzerinde duracak şekildedir (Turkel, 1998). Bu yönüyle ikinci dalganın karşısında yer aldığı, kadın vücudunu şehvet uyandıran metaya indirgelediği söylenebilir. Bu yüzden Barbie, bedensel öz-gözetim, buna eşlik eden yeme bozuklukları, moda endüstrisinin emirlerine kölelik gibi kadınlıkla ilgili baskıcı olan her şeyi sembolize etmektedir (Messner, 2000).

Filmin reklam sloganlarından biri olan "O, her şeydir. Öbürü ise sadece Ken" (She's everything. He's just Ken) ve "Barbie'nin her günü harika, ama Ken'in günü ancak Barbie ona bakarsa harika olur" sloganları, açıkça Barbie'nin Ken karşısında üstünlüğüne işaret etmektedir. Barbie'nin "her şey" olabileceğine yapılan vurgu, ikinci dalganın savlarıyla örtüşmektedir. Filmde Barbie toplumsal cinsiyet rollerini ters yüz etmektedir. Barbie diyarında, Barbie'ler yetkilidir. Barbie'ler ABD Başkanı veya Nobel Ödülü kazananı olmak gibi her arenada güçlüdür. Bu arada Ken'ler, herhangi bir somut anlamdan yoksun belirsiz işlere sahiptir. Örneğin orijinal Ken, "Aslında benim isim sadece plaj" demektedir (Morson Talent, 2023).

İkinci dalga açısından filmin dikkat çeken bir sahnesi Barbie'nin gerçek dünyada yaşlı bir kadınla diyalogudur. Yaşlı kadını gören Barbie, gülümseyerek çok güzel olduğunu söyler. Hâlbuki daha önce hiç yaşlı bir kadın görmemiştir. Yaşlı kadın ise bu iltifat karşısında şaşırıp gururu okşanmak yerine "biliyorum" der. Kadına sürekli genç olması gereken bir meta gibi yaklaşılmasını ve toplumun güzellik standartlarını eleştiren ikinci dalga açısından bu sahne önemli bir mesaj vermektedir (Sheetz, 2023).

Filmde Barbie, Mattel'in genel merkezine giderek sorumlu kadınla konuşmak istediğini söylemektedir. Ancak Mattel'in Yürütme Kurulu'nun tamamen erkeklerden oluştuğunu keşfedecektir. Bu gerçeklerden çok da uzak değildir (Morson Talent, 2023), zira Şirketin internet sitesine göre Mattel'de sadece bir kadın yürütücü pozisyonundadır (Mattel, 2023). Filmde bu gerçekliğin ortaya konması dikkat çekicidir.

Filmde yer alan dikkat çekici başka bir konu, hamile "Midge"dir. O, Barbie diyarında ne toplumun içinde ne de dışındadır. Diğer Barbie'ler gibi işi veya mesleği yoktur, sadece hamiledir. Bu durum, filmdeki kara mizahın parçası

olarak görülebilecekse de bebeklerin gerçekliğinde arka planı vardır. Midge, 1963'te Barbie ile kıyafetlerini paylaşan çilli, kızıl saçlı bir bebek olarak piyasaya sürülmüştür. Ancak O, hiçbir zaman Barbie kadar göz alıcı güzellikte olmamıştır. Yine Midge'in gardırobu Barbie'ninkine kıyasla mütevazıdır. Daha sonra Midge, Allan ile evlendirilmiş ve bebeği Nikki'yi çıkarılabilir şekilde karnında taşıyan Midge ve Allan'ı bir aile olarak resmeden "Mutlu Aile" bebek serisi piyasaya sürülmüştür. Fakat bir aile olduklarını iddia eden Mattel, Midge'e, alyans taktırmamıştır hatta Midge, Allan ile birlikte paketlenmiş şekilde satılmamaktadır. Bu ise Midge'in evlenmemiş bekâr bir anne izlenimi verdiği, çocuklar için uygunsuz olduğu ve genç hamileliği teşvik ettiği gerekçeleriyle eleştirilmesine sebebiyet vermiştir (Drum, 2023). Bu açıdan film, sırf hamile kaldığı gerekçesiyle toplumdan dışlanan Midge'i mizahi bir şekilde ele aldığı için ikinci dalga feminizm bağlamında olumsuz olarak nitelendirilebilir. Öte yandan aile ve anneliğin kadınlara getirdiği prangaları Midge'de yansıttığı için ikinci dalgaya uyumlu görülebilir.

4. BENZERLİK YERİNE FARKLILIK: FEMİNİZMİN ÜÇÜNCÜ DALGASI BAĞLAMINDA BARBIE

1990'larda başlayıp günümüze kadar gelen üçüncü dalga (genel kabul gören görüşe göre) (Mann ve Huffman, 2005)⁶ birinci ve ikinci dalganın pratiklerine karşı tepki olarak 1992'de editörlüğünü yaptığı "Bugün Kadın Hareketi: Üçüncü Dalga Feminizm Ansiklopedisi" başlıklı kitapta "ben üçüncü dalgayım" diyen Rebecca Walker tarafından başlatılmıştır (Snyder, 2008). Walker'ın üçüncü dalgayı ilanını takip eden on yılda, birçok popüler kitap, feminizmde yeni bir dalganın varlığını göstermiştir. 2006'da Leslie Heywood'un editörlüğünde çıkan kitabın ikinci cildinde bu kitapların çoğundan alıntılara yer verilerek çeşitli nedenlerle temalaştırılması zor olan üçüncü dalgaya bir bakış sunulmuştur (Snyder, 2008).

Öncelikle üçüncü dalga, ikinci dalgaya benzer şekilde yeknesak değildir. Çok çeşitli ve analitik olarak farklı yaklaşımları bünyesinde barındırmaktadır. Öyle ki Baumgardner, "Tanımlar üzerindeki bu ısrar gerçekten sinir bozucu çünkü feminizm köşeye sıkışıyor. İnsanlar, her seferinde daha küçük bir tanım yapma konusunda ısrar etmeye devam ediyor ve bu kendi açılarından tembelce düşünmek olarak değerlendirilebilir. Aslında feminizm, her feminist için bireysel bir şeydir" diyerek bu çeşitliliği gözler önüne sermiştir. Yine de üçüncü dalganın bazı genel özellikleri paylaştığı görülmektedir. Mann ve Huffman'a (2005) göre bunlar farklılık, yapısöküm (deconstruction) ve merkezlesizleştirmedir (decentering)⁷. Snyder'a (2008) göre ise üçüncü dalgayı ikincisinden ayıran 1980'lerde feminist teori içinde gelişen bazı çıkmazlara karşı sunduğu taktiksel yaklaşımdır. Bu anlamda üçüncü dalga, üç hamle yapmaktadır. İlk olarak "kadın" kategorisinin çöküşüne çözüm olarak üçüncü dalga, feminizmin kesişimsel ve çok perspektifli bir versiyonunu ortaya koyarak kişisel anlatıları ön plana çıkarmaktadır. İkinci olarak postmodernizmin yükselişiyle üçüncü dalga, sentez yerine çok sesliliği ve teorik doğrulama yerine eylemi benimsemektedir. Son olarak, cinsiyet savaşlarının bölücülüğüne yanıt olarak, üçüncü dalga, feminist siyasetin sınırlarını denetlemeyi reddeden yargılayıcı olmayan ve kapsayıcı bir yaklaşımı vurgulamaktadır. Diğer deyişle, üçüncü dalga, büyük anlatıları reddetmekte ve dinamik ve kucaklayıcı bir koalisyon siyasetiyle değiştirmektedir (Snyder, 2008).

Mann ve Huffmann (2005) ikinci dalgaya karşı ilk meydan okumaların farklılığa odaklandığını, ancak iki karşıt siyasi kampla sonuçlandığını belirtmektedir: Kimlik politikasını özgürleşmenin anahtarı olarak benimseyen bir grup ve özgürlüğü kimliğe karşı direnişte bulan diğer grup. İlk grup, kimlik politikaları ve kesişimsellik teorisiyle beyaz olmayan ve farklı etnik kökenli feministlerden oluşmaktadır. İkincisi ise kimlik kavramını eleştirel bir şekilde sorgulayan ve özgürlüğü kategorizasyona veya kimliğe direniş olarak gören postmodernist ve postyapısalcı feministlerin oluşturduğu gruptur.

İlk grup, kadınlar arasındaki farklılıkların görmezden gelindiğini veya önemsizleştirildiğini iddia etmekte ve ikinci dalganın "özcü (essentialist) kadın"ını⁸ eleştirmektedir. İkinci dalganın özcü "biz" veya "kız kardeşlik" anlayışının görünürde kadın hareketini birleştirmeyi amaçlarken, aslında "feminist etnosentrizmin Truva atı" olarak hizipleşme kaynağı olduğu belirtilmektedir (Spelman, 1988: x).

6 Fakat Mann ve Huffmann'a göre gerçekte üçüncü dalga feminizm, toplumsal cinsiyet ilişkilerini düzenlemek ve anlamak için yeni bir söylemin veya paradigmanın yükselişi olarak görülmeli, keza üçüncü dalga feminizm ikinci dalgadan "sonra" değil, "ona karşı" konumlandırılmalıdır.

7 Üçüncü dalganın söylemine bugüne kadar en çok katkıda bulunan, dört ana yaklaşım olmuştur. Bunlar, beyaz olmayan kadınlar tarafından geliştirilen kesişimsellik (intersectionality) teorisi ve etnisite; postmodernist ve postyapısalcı feminist yaklaşımlar; genellikle küresel feminizm olarak adlandırılan postkolonyal feminist teori ve yeni nesil genç feministler organizasyonlarıdır (young feminist organizations).

8 Cinsiyetin biyolojik olarak belirlendiği ve toplumsal cinsiyetten farklı olduğu fikridir.

Beyaz olmayan ve etnik kökenli kadınların yeni feminist söylemden türettiği siyaset, “kimlik siyaseti” olarak adlandırılmıştır. Zira siyaseti, grup kimliklerine veya sosyal konumlara dayandırmaktadır. Kimlik siyaseti sadece siyasi pratiği etkilemekle kalmamış, aynı zamanda feminist teorik perspektiflerin tanımlanma veya ayrıştırılma biçimini de etkilemiştir. Öyle ki 1980’lerde, Afrika feminizmi, siyah feminizm veya beyaz olmayan kadınlar ve etnik köken feminizmi gibi çeşitli isimlerle anılan perspektifler yaygınlık kazanmıştır. Politikalarıyla ayırt edilen feminist perspektiflerden (Marksist feminizm veya liberal feminizm gibi) kimlik temelli adlandırmalar ise özcü ve yanıltıcı olarak görülmeye başlanmıştır. Çünkü bu bakış, kendi içlerindeki politik inanç çeşitliliklerini görmezden gelerek beyaz olmayan veya etnik kökenli kadınları aynı potada eritmekteydi. 1990’larda bu bakış, büyük ölçüde Patricia Hill Collins’in eserlerinin sonucu olarak yeniden tanımlanmıştır. Collins, “kesişimsellik teorisi”ni, kimlikleri, bakış açılarını ve sosyal konumları bir tahakküm matrisi içinde birbirine bağlayan sosyal inşacı bir teori olarak yeniden ele almıştır. Her biri farklı deneyimlere sahip gruplardan hiçbirinin mutlak “hakikati” keşfetmesinin veya kendi teori ve metodolojilerini diğer grupların deneyimlerini değerlendirirken evrensel norm olarak ilan etmesinin mümkün olmadığını ortaya koymuştur (Mann ve Huffman, 2005). O’na göre,

“Kesişimsellik, örneğin ırk ve toplumsal cinsiyet veya cinsellik ve ulus kesişimleri gibi kesişen baskıların belirli biçimlerini ifade eder. Kesişimsel paradigmlar bize baskının tek bir temel türe indirgenemeyeceğini ve baskıların adaletsizlik üretmede birlikte çalıştığını hatırlatır. Buna karşılık, tahakküm matrisi bu kesişen baskıların gerçekte nasıl örgütlendiğini ifade eder. Söz konusu kesişmeler ne olursa olsun, yapısal, disiplinler, hegemonik ve kişiler arası iktidar alanları oldukça farklı baskı biçimlerinde yeniden ortaya çıkar” (Collins, 2002: 18).

Bu yeni teori, postmodernist ve postyapısalcı feministlerin oluşturduğu ikinci grupla, bazı temel varsayımları paylaşmaktadır. Bununla birlikte, kesişimsellik teorisinin benimsediği politika, her ne kadar farklılığı dikkate alsada temelde diğer grupları sömüren gruplara odaklanmış ve ilişkisel, muhalif ve yapısal bir tahakküm analizini sürdürmüştür. Buna karşılık, postmodernistler ve postyapısalcılar tüm grup kategorilerini yapıbozuma uğratmak ve muhalif düşünceyi reddetmek için farklılığı kullanmıştır. Analizlerini Jacques Lacan, Michel Foucault ve Jacques Derrida gibi Fransız düşünürlerin çalışmalarına dayandıran ve tüm grup kategorilerinin özcü olarak yapıbozuma uğratılabileceğini ve uğratılması gerektiğini savunan postmodernist feministler arasında Judith Butler öne çıkmaktadır (Mann ve Huffman, 2005).

Queer teorisinin öncü isimlerinden olan Judith Butler’a göre:

“Eğer toplumsal cinsiyet, cinsiyetli bedenün üstlendiği kültürel anlamlar bütünüyse, toplumsal cinsiyetin herhangi bir cinsiyetten tek bir şekilde kaynaklandığı söylenemez. Cinsiyet-toplumsal cinsiyet ayrımını mantıksal olarak en uç noktaya çekersek, cinsiyetli bedenler ile kültürel olarak inşa edilmiş toplumsal cinsiyetler arasında kökten bir süreksizlik olduğu önermesine varırız. Şimdilik, istikrarlı iki cinsiyet olduğunu varsaysak bile bu, “erkekler”in inşasının erkek bedenlere mahsus olacağı, “kadınlar”ın da yalnızca dışı bedenlere yorum getireceği anlamına gelmez. Dahası, cinsiyetler morfoloji ve kuruluş itibarıyla sorunsuzca ikiliymiş gibi görünse bile (ki bu da sorunsallaştırılacaktır), toplumsal cinsiyetin de ikiyle sınırlı kalmasını varsaymamız için herhangi bir sebep yoktur...” (Butler, 2014: 50-51).

Verili bir kadın kategorisinden söz etmenin ayrımcılık olarak tanımlandığı queer teori feminizmi, geleneksel öznesinden vazgeçmeye, en azından bu özneyi merkezileştirmemeye çağırılmaktadır. Kadın kategorisini savunan ve “biyolojik kadın” öznesini korumaya çalışan feministler, TERF (Trans-Exclusionary Radical Feminism/Transları Dışlayıcı Radikal Feminizm) suçlamasıyla karşılaşmakta ve baskılanmaktadır (Gültekin, 2021).

Sonuç olarak üçüncü dalga, diğer dalgalar tarafından temsil edilmediği iddia edilen beyaz olmayan ve/veya queer kadınlar gibi farklı kimlikleri kapsamakta ve cinsiyet ayrımına odaklanan bir feminizmin sınıf farklılıklarını, ırk ayrımını, cinsel yönelimi görmezden geldiğini savunmaktadır. Bu yönüyle üçüncü dalga, benzerlik yerine farklılığı ve farklı kimlikleri, evrensel olan yerine yerel olanı vurgulamaktadır.

Resim 8, 9 ve 10: Francie, Christie ve siyahi ilk Barbie (Mattel Creations, 2023; Black Dolls Matter, 2023; Black History, 2023)

Üçüncü dalga açısından farklı etnik kimlikleri temsil eden Barbie'lerin piyasaya sunulması dikkat çekicidir. İlk olarak 1967'de siyahi bebek üretilmiştir. Barbie'nin kendisinden yaşça küçük kuzeni olan bebeğin ismi, "Renkli Francie (Colored Francie)"dir (Tatar, 2016). Francie'nin ten rengi koyudur fakat saçları, siyahilerin doğal saç tipine (kıvrıkcık ve genelde kısa) uygun değildir. 1968'de üretilen ikinci siyahi bebek "Christie", ilk bebeğe kıyasla koyu bir tene, kısa ve kıvrıkcık saçlara sahiptir. Mattel, Christie'den sonra birçok siyahi bebek daha üretmiştir. Francie ve Christie, ırksal çeşitliliğe sahip bir Barbie dünyasında Barbie'nin arkadaşlarıdır. İkonun plastik dünyasında yaşamalarına rağmen, Barbie ile karşılaştırıldıklarında sadece gölgeden ibarettirler (Masihleho, 2023). 1979'da, "Barbie" adında siyahi bir bebek piyasaya sunulmuştur ancak bu Barbie de yeterince "siyahi" olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir (Fox News, 2009). 1980 tarihli International Dolls of the World (Dünyanın Uluslararası Bebekleri) serisiyle Mattel, çeşitli kültürleri temsil eden siyahi ve hispanik Barbie'lere raflarda yer vermeye başlamıştır (Kennedy, 2009: 28). Fakat 1990'a kadar Mattel, yazılı ve görsel basında sadece beyaz bebekleri kullanmıştır (Tulinski, 2017: 22).

Barbie'nin üçüncü dalganın temel savlarıyla örtüşen bir diğer özelliği vajinasının olmamasıdır. Bir kadın olarak tanımlanmasına rağmen, Barbie'nin cinsel anatomisi tamamlanmamıştır, çünkü belirgin göğüsleri olsa da cinsel organı yoktur (Schick, 2011; Cunningham, 1993). Bu özelliği nedeniyle çift cinsiyetli sistemi reddeden bir duruş sergilediği söylenebilir. Ayrıca Barbie'nin erkek arkadaşı olan Ken'in bir penisi yoktur. Bu özellikleri birer tesadüf olarak değerlendirilebilse de genel anlamda bakıldığında üçüncü dalgayla uyumludur. Filmde de buna atıf yapılmaktadır. "Bir vajinam yok ve onun da bir penisi yok. Cinsel organlarımız yok" diyen Barbie'ye cevap olarak Ken "Bütün cinsel organlara sahibim" diyerek aslında çift cinsiyetli sistemi reddetmektedir. Fakat filmin sonunda Barbie diyarından ayrılarak gerçek dünyaya geçen Barbie'nin yapacağı ilk iş jinekoloğuna gitmektir.

Filmin üçüncü dalgayla örtüşen başka yönü, Barbie diyarını siyahi Barbie'nin yönetmesidir. Yine de filmin başkarakterinin orijinal Barbie (sarışın, beyaz tenli, mavi gözlü) olduğu unutulmamalıdır. Lattouf'a göre (2023) tekerlekli sandalyeli, işitme cihazlı, farklı vücut şekilleri, cilt ve saç tiplerine sahip Barbie'ler olmasına rağmen, başrolde orijinal Barbie'nin seçilmesi "herhangi bir şey" olma şansının en yüksek olduğu Barbie'nin o olmasındadır.

5.HASHTAG: FEMİNİZMİN DÖRDÜNCÜ DALGASI BAĞLAMINDA BARBIE

Bugün toplumsal hareketlerin organize olma, tartışma ve eylem alanı sosyal medyaya kaymıştır. Bu tüm dünyada siyasetin dönüşümünü sağlamaktadır (Akan ve Gürhan, 2020). Öyle ki Facebook ve X (eski adıyla Twitter) gibi sosyal medya platformları, feminist hareketi internete taşımanın ötesine geçmekte, ortak bir dil oluşturulmasına vesile olmaktadır. WoC (Women of Color), cis (biyolojik cinsiyetiyle cinsiyet kimliği eşleşen kişi) ve TERF (transları dışlayan feminizm) gibi terimler, X'in karakter sınırı göz önüne alındığında çok değerlidir. Dördüncü dalga, internete erişimi olan kadınlar arasında sınır tanımayarak etkileşim sağlamak ve söylem ve eylemde ortaklık oluşturmaktadır (Kaya, 2018).

Bugün birçok yorumcu tarafından internetin, “üçüncü dalga”dan “dördüncü dalga”ya geçiş sağladığı savunulmaktadır. Ayrıca internet, cinsiyetçilik veya kadın düşmanlığının ifşa edildiği ve bunlara meydan okunabildiği bir “çağrı” kültürü yaratmıştır. Bu kültür, reklamlarda, filmlerde, televizyonda, edebiyatta veya medyada yer aldığı ölçüde cinsiyetçiliğe ve kadın düşmanlığına meydan okumasıyla aslında üçüncü dalganın devam eden etkisinin bir göstergesidir. Bu yüzden “dördüncü dalganın” varlığına karşı çıkarlar da bulunmaktadır. Ancak internet, hem tartışma hem de aktivizm için interneti kullanan küresel bir feministler topluluğunun oluşumunu kolaylaştırmaktadır (Munro, 2013).

Dördüncü dalgayla üçüncü dalganın talepleri çoğunlukla örtüşmektedir. Dördüncü dalganın farkı bu talepleri, internet aracılığıyla iletiyor olmasıdır. Başka bir ifadeyle dördüncü dalganın, kronolojik olarak kendisinden önceki üçüncü dalgadan farkı metodolojiktir (Akan ve Gürhan, 2020).

Dördüncü dalga ekseninde Barbie, X'teki aktifliğiyle öne çıkmaktadır. En son “Be #Unapologetic (#Pişman Olma)” hashtagi üzerinden kadınların kariyer tercihlerinden dolayı özür dilememesini öğütlemiştir. Ayrıca 2020 yılında aday olduğu ABD Başkanlığı kampanyasını X üzerinden yürütmüştür. Sosyal medyada kadının özgürleştirilmesi söylemleriyle öne çıkan Barbie, dördüncü dalgayla uyum içindedir.

Barbie filminin Z kuşağı üzerinde olumlu etkisi olduğu belirtilmektedir. Özellikle son birkaç yılda TikTok'ta #Barbiecore ve #Bimbocore hashtag'leri oldukça popülerlik kazanmıştır. Filmden sonra TikTok videolarında genç kadınlar pembe giyinerek ve “matematik zordur” diyerek Barbie'yi taklit etmektedir (Lattouf: 2023). İngilizce sözlükte “Çekici ama zeki olmadığı düşünülen genç bir kadın” olarak tanımlanan “bimbo” (Cambridge Dictionary: 2023) gibi kelimeleri sahiplenen Z kuşağı, böylece bu kelimelerin artık kadınlara karşı silah olarak kullanılmasının önüne geçmektedir. Bu ise filmin dördüncü dalga bağlamında olumlu olarak değerlendirilebilir.

6.SONUÇ

Makalede oyuncak bir bebek olarak Barbie ve 2023 yapımı Barbie filmi feminizmin dört dalgası bağlamında irdelenmiştir. Öncelikle Barbie'nin tasarım sürecinden bahsedilmiştir. 1945'te Ruth ve Elliot Handler ile Harold Matson tarafından kurulan Mattel tarafından üretilen Barbie'ye Lilli bebek ilham vermiştir. Lilli bebek ise Bild Gazetesindeki çizgi roman karakteri Lilli'ye dayanarak üretilmiştir. Lilli açık kıyafetler giyen yetişkin bir kadındır.

Barbie feminizm ekseninde merceğe alınmadan önce “feminizm” kelimesinin etimolojik kökenine ve tanımlarına göz atılmıştır. Feminizm çerçevesinde ne yapıldığına odaklanan fonksiyonel olarak feminizm ekseninde feminist düşünce içindeki farklılaşmaların dönemsel özelliğine dikkat çeken “dalga” sınıflandırmasını benimsendiği ifade edilmiştir.

Birinci dalganın temel odakları, hukuki ve siyasi haklarda eşitlik, fırsat eşitliği, kadınların oy kullanımı, kamuda çalışması, iş ve eğitime erişimi, evlilikte hukuki haklar elde etmesi, boşanma hakkına ve boşanmadan sonra çocukların velayetini alma hakkına sahip olması ve kocalarının fiziksel istismarına karşı yasal koruma yollarının sağlanması olmuştur. Barbie, ABD Başkanlığı'na yedi kere aday olduğu, üniversiteye gittiği ve birçok meslek grubunda çalıştığı için birinci dalgayla uyumludur. Film açısından bir değerlendirme yapıldığında ise filmin slogan cümlelerinden biri olarak karşımıza Barbie'nin “Biz anneler, kızlarımız geriye bakıp ne kadar yol kat ettiklerini görebilsinler diye sabit duruyoruz” sloganı çıkmaktadır. Böylece birinci dalgaya göz kırpılmaktadır. Ancak Barbie'nin ilk piyasaya sürüldüğü dönem olan ikinci dalganın egemen olduğu dönemde birinci dalgaya dâhi ulaşmasının yıllar aldığı da ifade edilmelidir.

İkinci dalga ise ataerkil yapıların ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin her alanda ortadan kaldırılmasını talep etmektedir. Ayrıca onlara göre ev içi rollerde cinsiyetler arası eşitlik sağlanmalı, kadın bedeni ve doğurganlığı üzerinde sadece kadın söz sahibi olmalıdır. Barbie'nin bu dalgayla örtüşen yönleri kamusal alanda erkeğin yapmasına alışık olunan meslekleri yaparak toplumsal cinsiyet rollerini reddetmesi, hiçbir zaman anne olmamış olması ve dolayısıyla anne rollerini üstlenmemiş olması nedeniyle cinsellikle doğurganlığı birbirinden ayırmasıdır. Öte yandan Barbie, fiziksel özelliklerine dair sıfatlar nedeniyle toplumsal cinsiyeti beslemesi, hiçbir zaman erkeksi veya itici olmaması, güzel vücudunu ön plana çıkararak kadın bedenini bir metaya indirgemesi gerekçeleriyle ikinci dalganın tam karşısında konumlandırılabilir. Filmin ikinci dalgayla örtüşen noktaları ise, Barbie'nin Ken

karşısındaki üstünlüğünün ve Barbie'nin "her şey" olabileceğinin vurgulanması, toplumsal cinsiyet rollerini ters yüz etmesi ve toplumun güzellik standartlarını eleştirmesidir. Fakat ikinci dalga açısından film, hamile "Midge" karakterini mizahi ve eleştirel bir açıdan ele alması nedeniyle bazıları tarafından eleştirilebilirken, bazıları tarafından övülebilir.

Feminizmin üçüncü dalgası ise, diğer dalgalar tarafından temsil edilmediği iddia edilen beyaz olmayan ve/veya queer kadınlar gibi farklı kimlikleri kapsamakta ve cinsiyet ayrımına odaklanan bir feminizmin sınıf farklılıklarını, ırk ayrımını, cinsel yönelimi görmezden geldiğini ileri sürmektedir. Bu yönüyle üçüncü dalga, benzerlik yerine farklılığa, evrensel olan yerine yerel olana vurgu yapmaktadır. Farklı etnik kimlikte Barbie'lerin piyasaya sunulması, Barbie'nin vajinasının, Ken'in bir penisinin olmaması, böylece Barbie'nin çift cinsiyetliliği reddetmesi üçüncü dalgayla örtüşmektedir. Bu duruma filmde de vurgu yapılmıştır. Ayrıca yine filmde Barbie diyarını siyahi Barbie'nin yönetmesi üçüncü dalgayla uyumludur. Fakat yine de filmin başkarakterinin orijinal Barbie olduğu akılda tutulmalıdır.

Son olarak üçüncü dalgayla çoğunlukla örtüşen talepleri olan ancak bu taleplerini internet aracılığıyla ileten dördüncü dalga açısından Barbie, X'teki aktifliğiyle öne çıkmaktadır. Benzer şekilde Barbie filminin özellikle Z kuşağına, kadınlara karşı silah olarak kullanılan kelimelerin kadın lehine döndürülmesi fırsatını verdiği için dördüncü dalgayla uyumludur.

Sonuçta feminizmin dört dalgasının temel savları, ilgileri ve çözüm önerileri doğrultusunda Barbie ve filmi mercek altına yatırılmıştır. Bu sayede feminizm dalgalarına yakından bakılarak, Barbie vasıtasıyla, detaylı bir analiz ve karşılaştırma yapılmıştır. Ayrıca bir ikon olarak görülebilecek olan Barbie üzerinden, feminizm dalgaları açıklanmış ve bu dalgaların argümanları somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Makalede hangi dalganın bir diğerinden üstün olduğu ya da hangisinin diğerine göre pratikte daha etkili sonuçlar doğurduğu gibi sorular yanıtlanmamıştır. Benzer şekilde Barbie'nin bir "feminist" mi olduğu da somut bir şekilde ortaya konmamıştır. Bunun nedeni Türkçe literatürde böyle bir çalışmanın ilk defa yapılmış olması nedeniyle öncelikle literatürdeki eksikliği gidermesinin hedeflenmiş olmasıdır. Başka bir deyişle makalenin amacı Barbie'nin feminizm merceğinden sadece bir fotoğrafının çekilmesidir. Dileriz ki tarafımızca çekilen bu fotoğraf, Barbie ve feminizm üzerine yazılacak sonraki eserlere kaynaklık edecektir. Böylece bu eserler, Barbie'yi feminizm ekseninde daha derinlemesine ve eleştirel bir incelemeye tabii tutabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akan, E., & Gürhan, N. (2020). Feminizmin "E-Hali": Dijital Feminizm Üzerine Bir Araştırma. *Hafıza*, 2(2), 4-22.
- Aktaş, G. (2013). Feminist söylemler Bağlamında Kadın Kimliği: Erkek Egemen Bir Toplumda Kadın Olmak. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30(1), 53-72.
- Alikılıç, Ö., & Baş, Ş. (2019). Dijital Feminizm: Hashtag'in Cinsiyeti. *Fe Dergi*, 11(1), 89-111.
- Anderson, S. (2023, 20 Temmuz). "When Barbie Broke the Glass Ceiling". *Smithsonian Magazine*. (06.11.2023). <https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/when-barbie-broke-the-glass-ceiling-180982566/>
- Anger, J. (1589). *Her Protection for Women*. London: R. Jones & T. Orwin.
- Aribindi, P. (2015, 30 Temmuz). "13 Fascinating Careers You Never Knew Barbie Had". (06.11.2023). <https://time.com/3977192/barbie-careers/>
- Astell, M. (1697). *A Serious Proposal to the Ladies*. London: Printed for Richard Wilkin.
- Ataman, M. (2009). Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti. *Alternatif Politika*, 1(1), 1-41.
- Barker, K., & Jurasz, O. (2019). Online Misogyny. *Journal of International Affairs*, 72(2), 95-114.
- Black Dolls Matter. (2023). Barbie's First Black Friend. *Black Dolls Matter LLC*. (04.12.2023.) <https://blackdollsmatter.com/christie-barbies-first-black-friend/>
- Black History. (2023). The Original Black Barbie Doll Debuted in 1980. *blackhistory.com*. (04.12.2023). <https://www.blackhistory.com/2021/02/original-black-barbie-doll-debuted-1980.html>

- Black, R. W., Korobkova, K., & Epler, A. (2014). Barbie Girls and Xtractaurs: Discourse and Identity in Virtual Worlds for Young Children. *Journal of Early Childhood Literacy*, 14(2), 265-285.
- Brown, G. W., McLean, I., & McMillan, A. (2018). *The Concise Oxford Dictionary of Politics and International Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Butler, J. (2014). *Cinsiyet Belası Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi* (4. Baskı). (Çev. B. Ertür). İstanbul: Metis Yayınları.
- Cambridge Dictionary (2023). "bimbo". (18.12.2023). <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bimbo>
- Chesler, P. (2018). *Letters to a Young Feminist*. USA: Chicago Review Press.
- Cobble, D. S., Gordon, L., & Henry, A. (2014). *Feminism Unfinished: A Short, Surprising History of American Women's Movements*. New York: W.W. Norton & Company.
- Collins, P. H. (2002). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment* (10th Edition). New York and London: Routledge.
- Cox, D. (2023). "Barbie's Muddled Feminist Fantasy Still Bows to the Patriarchy". (17.12.2023). <https://www.theguardian.com/film/2023/aug/04/barbies-muddled-feminist-fantasy-still-bows-to-the-patriarchy>
- Coyle, E. F. (2010). *Barbie as a Model of Gender Nontraditional Career Possible Self Content for Preschool and Kindergarten Girls*. Honor Thesis, Washington and Lee University, Virginia, USA.
- Cunningham, K. (1993). Barbie Doll Culture and the American Waistland. *Symbolic Interaction*, 16(1), 79-83.
- Davies, E. (2018). *Third Wave Feminism and Transgender: Strength through Diversity*. London: Routledge.
- Diaz-Leon, E. (2015). What is Social Construction?. *European Journal of Philosophy*, 23(4), 1137-1152.
- Drum, N. (2023, 22 Temmuz). "Barbie's Midge Joke Explained". (18.12.2023). <https://comicbook.com/movies/news/barbies-midge-joke-explained/>
- Engel, R. (2023, 28 Haziran). "'Life in Plastic': The History of Barbie's Multiple Public Safety Careers". *EMS1*. (11.11.2023). <https://www.ems1.com/paramedic-jobs-and-careers/articles/life-in-plastic-the-history-of-barbies-multiple-public-safety-careers-jMzKF4sFGLXhCSGi/>
- Ferguson, S. ve Freri, M. (2023, 11 Temmuz). "Greta Gerwig and Margot Robbie Discuss Barbie's Surprising Feminism". (17.12.2023). <https://www.abc.net.au/news/2023-07-11/margot-robbie-greta-gerwig-barbie-and-feminism-730/102565304>
- Fox News. (2009, 9 Ekim). "Mattel Introduces Black Barbies Gets Mixed Reviews". *foxnews.com* (04.12.2023). <https://www.foxnews.com/story/mattel-introduces-black-barbies-gets-mixed-reviews>
- Friedan, B. (1979). *The Feminine Mystique*, USA: Dell Publishing.
- Funding Universe. (2005). History of Mattel, Inc. (02.11.2023). <http://www.fundinguniverse.com/company-histories/mattel-inc-history/>.
- Gerber, R. (2009). *Barbie and Ruth: The Story of the World's Most Famous Doll and the Woman who Created Her*. New York, NY: Collins Business.
- Gömceli, N. (2023). Dördüncü Dalga Feminizm ve 21. Yüzyıl İngiliz (Feminist) Tiyatrosunda Görülen Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme:# MeToo Örneği. *Theatre Academy*, 1(2), 135-161.
- Griffin, G. (2017). *A Dictionary of Gender Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Gültekin, M. (2021). Feminizmin Queer Sınırı: Kadın Yoksa Feminizm Var mı. *Tezkire Dergisi*, 29(74), 159-175.
- Güriz, A. (2009). *Hukuk Felsefesi* (8. Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Halzack, S. (2016, 12 Temmuz). "How President Barbie has Changed Over the Years". *The Washington Post*. (06.11.2023). <https://www.washingtonpost.com/news/business/wp/2016/07/12/how-president-barbie-has-changed-over-the-years/>
- Henry, A. (2004). *Not My Mother's Sister: Generational Conflict and Third-Wave Feminism*. Indiana: Indiana University Press.
- Heywood, L. L. (2006). *The Women's Movement Today: An Encyclopedia of Third-Wave Feminism. Vol. 1-2. Primary Documents*. Connecticut: Greenwood Press.

- Hodgson-Wright, S. (2006). Early Feminism. (2006). "First Wave Feminism". In S. Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism* (pp. 1-15). New York: Routledge.
- Kaya, Ş. (2018). Kadın ve sosyal medya. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(2), 563-576.
- Kennedy, P. (2009). *Warman's Barbie Doll Field Guide*. China: Krause Publications.
- Keohane, N. O. (1986). A Fourth Wave?. *The Wilson Quarterly*, 10(5), 154-158.
- Lattouf, A. (2023, 17 Temmuz). "Barbie-mania is turning some feminists pink - and I'll be watching it with my daughters". (18.12.2023). <https://www.smh.com.au/culture/movies/barbie-is-still-very-white-and-very-thin-can-she-be-a-good-role-model-for-my-daughters-20230716-p5dok8.html>
- Lear, M. W. (1968, 10 Mart). "The Second Feminist Wave". *The New York Times*. (04.11.2023). <https://www.nytimes.com/1968/03/10/archives/the-second-feminist-wave.html>
- Makin, B. (1673). *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen, in Religion, Manners, Arts & Tongues: with an Answer to the Objections against this Way of Education*. London: J.D. (05.11.2023). <https://digital.library.upenn.edu/women/makin/education/education.html>
- Mann, S. A., & Huffman, D. J. (2005). The Decentering of Second Wave Feminism and the Rise of the Third Wave. *Science & Society*, 69(1), 56-91.
- Margo, A. M. (1997). Why Barbie Perceived As Beautiful. *Perceptual and Motor Skills*, 85, 363-374.
- Masihleho, B. (2023, 6 Ağustos). "What Black Barbie Dolls Looked Like Throughout History". *FunTimes Magazine*. (04.12.2023). <https://www.funtimesmagazine.com/2023/08/06/443346/what-black-barbie-dolls-looked-like-throughout-history#:~:text=Black%20girls%20would%20have%20to,the%20mega%2Dpopular%20doll%20franchise>
- Mattel Creations. (2023). A Groovy Mattel First: Barbie Signature Francie 1967 Doll Reproduction. (17.12.2023). <https://creations.mattel.com/pages/barbie-drop-francie-reproduction-doll>
- Mattel. (2023). History. (02.11.2023). <https://corporate.mattel.com/history#1940s>
- Mattel (2023). Executive Officers. (17.12.2023). <https://corporate.mattel.com/investors/corporate-governance/executive-officers>
- Messner, M. A. (2000). Barbie Girls versus Sea Monsters: Children Constructing Gender. *Gender & Society*, 14(6), 765-784.
- Messy Nussy. (2022, 19 Aralık). "Meet Lilli, the High-end German Call Girl Who Became Barbie". *messynussy.com* (03.11.2023). <https://www.messynussy.com/2016/01/29/meet-lilli-the-high-end-german-call-girl-who-became-americas-iconic-barbie-doll/>
- Molyneux, M., Dey, A., Gatto, M. A., & Rowden, H. (2021). New Feminist Activism, Waves and Generations. *UN Women Discussion Paper*, 64th Session of the Commission on the Status of Women, New York.
- Morson Talent (2023, 10 Ağustos). "Thanks to Barbie All problems of Feminism Have Been Solved". (17.12.2023). <https://www.morson.com/blog/thanks-barbie-all-problems-feminism-have-been-solved>,
- Munro, E. (2013). Feminism: A Fourth Wave? *Political Insight*, 4(2), 22-25.
- Nişanyan, S. (2020). "cinsiyet". (17.12.2023). <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/cinsiyet>
- Nemani, P. (2011). Globalization Versus Normative Policy: A Case Study on the Failure of the Barbie Doll in the Indian Market. *Asian-Pacific Law & Policy Journal*, 13(1), 97-126.
- Norton, C. S. (1854). *English Laws for Women in the Nineteenth Century, 1808-1877*. London: Printed for Private Circulation.
- Offen, K. (1988). On the French Origin of the Words Feminism and Feminist. *Feminist Issues*, 8(2), 45-51.
- Onions, C. T. (1966). *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: Oxford University Press.
- Özdemir, H., & Aydemir, D. (2022). Dördüncü Dalga Feminizm Üzerine. *Social Sciences Studies Journal*, 5(32), 1706-1711.
- Özudoğru, B. (2018). Beyaz Feminizm ve Öteki Kadınlar. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(12), 304-319.

- Parnett-Dwyer, M. (2021, 19 Ağustos). "A Vote for Barbie". (06.11.2023). <https://www.museumofplay.org/blog/a-vote-for-barbie/>
- Pearson, M., & Mullins, P. R. (1999). Domesticating Barbie: An Archaeology of Barbie Material Culture and Domestic Ideology. *International Journal of Historical Archaeology*, 3, 225-259.
- Rendall, J. (1994). *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the United States, 1780-1860*. New York: The Macmillan Press.
- Rhoades, T. (2013). Barbie: The Bitch Who Has Everything. *Presentation in Brian F. Bertoti Graduate Conference*, Virginia Tech, USA.
- Riasanovsky, N. V. (1969). *The Teaching of Charles Fourier*. California: University of California Press.
- Roger, M. F. (1999). *Barbie Culture*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Sanders, V. (2006). First Wave Feminism. In S. Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism* (pp. 15-24). New York: Routledge.
- Saraswati, L. A., Shaw, B. L. & Rellihan, H. (2021). *Introduction to Women's Gender and Sexuality Studies* (2nd Edition). New York: Oxford University Press.
- Schick, V. R., Rima, B. N., & Calabrese, S. K. (2011). E Vulva Lution: The Portrayal of Women's External Genitalia and Physique Across Time and the Current Barbie Doll Ideals. *Journal of Sex Research*, 48(1), 74-81.
- Shah, S. F. H. (2020). "Doll# 135 with Vitiligo": Are Alopecia and Vitiligo Barbie Worth the Hype?. *Pediatric Dermatology*, 37(5), 996-999.
- Sheetz, J. (2023, 8 Kasım). "The 10 Best 'Barbie' Movie Quotes, Ranked". (18.12.2023). <https://collider.com/barbie-best-quotes-ranked/#quot-humans-only-have-one-ending-ideas-live-forever-quot>
- Sjoberg, L. and Via, S. (2010) "Introduction" in L. Sjoberg and S. Via (Eds.), *Gender, War, and Militarism: Feminist Perspectives* (pp. 1–13). Santa Barbara, CA: ABCCLIO.
- Sills, L. (2019). The Rhetoric of Toys: Barbie for President. *International Journal of Play*, 8(2), 122-141.
- Snyder, R. C. (2008). What is Third-Wave Feminism? A New Directions Essay. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 34(1), 175-196.
- Speght, R. (1617). *A Mouzell for Melastomus*. London: Printed by Nicholas Okes for Thomas Archer.
- Spelman, E. V. (1988). *Inessential Woman*. Boston: Beacon Press.
- Straus, T. (2000, 24 Ekim). "A Manifesto for Third Wave Feminism." *AlterNet*. (03.11.2023). https://www.alternet.org/2000/10/a_manifesto_for_third_wave_feminism/
- Taş, G. (2016). Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri. *Akademik Hassasiyetler*, 3(5), 163-175.
- Tatar, D. B. (2016). Modernleşmeden Postmodernleşmeye Barbie. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 167-192.
- The Oxford English Dictionary. (1989a). "Sex". In R. W. Burchfield (Ed.), *The Oxford English Dictionary – Second Edition* (Vol. 15). Oxford: Clarendon Press.
- The Oxford English Dictionary. (1989b). "Gender". In R. W. Burchfield (Ed.), *The Oxford English Dictionary – Second Edition* (Vol. 6). Oxford: Clarendon Press.
- Torgimson, B. N., & Minson, C. T. (2005). Sex and Gender: What is the Difference?. *Journal of Applied Physiology*, 99(3), 785-787.
- Tulinski, H. (2017). *Barbie as Cultural Compass: Embodiment, Representation, and Resistance Surrounding the World's Most Iconized Doll*. Honor Thesis, College of the Holy Cross, Worcester, UK.
- Turkel, A. R. (1998). All about Barbie: Distortions of a Transitional Object. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 26, 165–177.
- Türk Dil Kurumu. (2010). *Büyük Türkçe Sözlük* (11. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Umansky, L., Longmore, P. K., & Plott, M. (Eds.). (2000). *Making Sense of Women's Lives: An Introduction to Women's Studies*. Maryland: Rowman & Littlefield.

- Varol, S. F. (2014). Kadınların Dijital Teknolojiyle İlişisine Ütopik Bir Yaklaşım: Siberfeminizm. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 27(1), 219-234.
- Vatandaş, C. (2007). Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 35, 29-56.
- Wagner, U., Jacob, I., Khanna, M., & Rai, K. A. (2021). Possession Attachment toward Global Brands: How the “World of Barbie” is Shaping the Mindsets of Millennial Girls. *Journal of International Consumer Marketing*, 33(4), 434-451.
- Wollstonecraft, M. (2020). *Kadın Haklarının Gereçelendirilmesi*. (Çev. D. Hakyemez). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wright, L. (2003). The Wonder of Barbie: Popular Culture and the Making of Female Identity. *Essays in Philosophy*, 4(1), 28-52, s. 29.
- Yetmen, G. (2021). Moda Bebekleri ve Minyatür Haute Couture Sergileri. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 7(1), 12-32.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:02.10.2023 Accepted/Kabul:22.12.2023

DOI: 10.30794/pausbed.1370031

Research Article/Araştırma Makalesi

Serrican Kabalci, E. (2024). Peride Celal'in *Son Şarkısı*'nda Türk Musikisi ve Batı Müziği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 79-89.

PERİDE CELAL'İN SON ŞARKISI'NDA TÜRK MUSİKİSİ VE BATI MÜZİĞİ

Ece SERRİCAN KABALCI*

Öz

Öykü ve romanlarıyla Cumhuriyet döneminin önde gelen yazarlarından biri olan Peride Celal, yazarlığının ilk yıllarında "pembe roman yazarı" olarak tanınmış, gazete ve dergilerde yayımlanan tefrikalarıyla geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmiştir. Aşk ve macera romanlarıyla tanınan Peride Celal, yazarlığının ikinci dönemi olarak adlandırdığı 1950'lerden sonra "popüler romancı" kimliğinden sıyrılmış, edebî bir dönüşüm geçirmiştir. 1951 tarihinde *Milliyet* gazetesinde 82 sayı olarak tefrika edilen *Son Şarkı* adlı romanı, Peride Celal'in yazarlık serüvenindeki geçiş dönemi eserlerinden biridir.

Son Şarkı, dönemin ses sanatçılarının hayatını anlatan ve yazarın diğer romanlarında da olduğu gibi aşka odaklanan bir romandır. Avrupa'da -Paris'te- eğitim görmüş olan Ayşe, Tanzimat dönemi romanlarında görülen alafanga tipin idealize edilmiş hâlidir. Ancak Ayşe, Avrupai tavrını sadece alafanga müzik alanında aldığı eğitimle sınırlı tutmuş, memleketini ve özellikle de annesini çok sevdiği için özüne yabancılaşmamış bir kızdır. Annesi, sahnede kullandığı adıyla Nihal Ses, meşhur bir alaturka ses sanatçısıdır. Romanda Ayşe'nin temsil ettiği Avrupai/alafanga müzik ile anne Nihal Ses'in ve çevresinin mensubu olduğu alaturka müzik üzerinden karşılaştırmalara gidilmiştir. Bu çalışmada, *Son Şarkı* adlı romanda yer alan alaturka ve alafanga müzik karşılaştırmaları ele alınmıştır. Eserin tanıtımını amaçlayan bu inceleme ile Peride Celal'in külliyatında yer alan ancak tefrika hâlinde kaldığı için pek bilinmeyen bir eser görünür kılınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Peride Celal, Son Şarkı, Tefrika roman, Alaturka musiki, Alafanga müzik.*

TRADITIONAL TURKISH MUSIC AND WESTERN MUSIC IN PERİDE CELAL'S SON ŞARKI

Abstract

Peride Celal, one of the leading writers of the Republican period with her stories and novels, was known as a "pink novelist" in the early years of her writing, and addressed a wide readership with her serials published in newspapers and magazines. Peride Celal, known for her love and adventure novels, underwent a literary transformation after her "popular novelist" identity after the 1950s, which she called the second period of her writing. Her novel *Son Şarkı*, which was serialized in 82 issues in *Milliyet* newspaper in 1951, is important as a transition period work.

Son Şarkı is a novel about the life of the sound artists of the period and focuses on love, as in the author's other novels. Ayşe, who was educated in Europe (in Paris), is the real educated and idealized version of the European type seen in Tanzimat period novels. However, Ayşe is a girl who has limited her European attitude only to her education in the field of alafanga music and loves her hometown and especially her mother very much. Her mother, Nihal Ses, as she used on the stage, is a famous traditional Turkish music artist. In the novel, comparisons were made on Europe/ European music represented by Ayşe, and traditional Turkish music, of which mother Nihal Ses and her surroundings are members. In this study, traditional Turkish music and Western music comparisons in the novel *Son Şarkı* are discussed. With this examination aimed at the promotion of the work, a work in Peride Celal's corpus was made visible.

Keywords: *Peride Celal, Son Şarkı, Serialized novel, Traditional Turkish music, Western music.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, NEVŞEHİR.
e-posta: eceserrican@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-3050-1717>)

GİRİŞ

Öykü ve roman türünde birçok eser vermiş olan Peride Celal, 1935 yılında *Yedigün* dergisinde yayımlanan *Ak Kız* başlıklı öyküsüyle edebiyat dünyasına adım atmıştır. 1935-1950 yılları arasında yani yazarlığının ilk on beş yılında yazdığı aşk ve macera eserleri yüzünden “pembe roman” yazarı olarak anılmıştır. Maddi kaygılarla çalاکalem yazdığı tefrika öykü ve romanlarında; P. Gencay, Peride Celal Bayburtlu ve Bayburtluoğlu imzalarını kullanmıştır (Onur, 1970). *Sönen Alev* (1938), *Yaz Yağmuru* (1940), *Ana Kız* (1941), *Kızıl Vazo* (1941), *Ben Vurmadım* (1942), *Atmaca* (1944), *Aşkın Doğuşu* (1944), *Yıldıztepe* (1945) ve *Dar Yol* (1949) isimli romanları tiraj beklentisi ve geçim kaygısıyla yazdığı eserlerdir (Çetindaş, 2019: 38). İlk dönem eserlerinin edebî bir değer taşımadığını düşünen Peride Celal için 1954’te yayımlanan *Üç Kadının Romanı* yazarlığının dönüm noktasını oluşturur. *Üç Kadının Romanı*’nı *Kırkinci Oda* (1958), *Gecenin Ucundaki Işık* (1963), *Güz Şarkısı* (1966), *Evlî Bir Kadının Günlüğünden* (1971), *Üç Yirmidört Saat* (1977), *Kurtlar* (1990), *Deli Aşk* (2002) adlı romanları takip eder.

Peride Celal ile gerçekleştirilen bir röportajda, ikinci döneminin başlangıcı olarak andığı romanı *Üç Kadın*’dan başlayarak roman kişilerini nasıl yazdığını ve gerçek insanlardan yola çıkarak kurmaca dünyayı nasıl oluşturduğunu anlatır. Peride Celal’in anlatıcı-yazar rolüyle eserleri arasında kurduğu bağı gösteren, unutulmayan kişiler yaratmasını sağlayan yöntemini röportajında şu şekilde açıklamıştır:

“(…) bütün romanlarımda kendimi ve çevremi yazan bir yazar olarak var olmayı denedim. Sanırım *Üç Kadın*’dan başlayarak, ama daha çok *Gecenin Ucundaki Işık*’la birlikte... Öykülerimde de. Etrafıma bakıyordum ve gerçek insanları arıyordum. Önce kendimden yola çıktım. Benim bütün yazdıklarımda hem kendim varım, hikâyelerde, romanlarda, hepsinde, hepsinden girip çıkıyorum, hem de bir roman kurduğumun bilincini taşımaya çalışıyorum.” (İleri, 1996: 54)

Peride Celal, kalem faaliyetinin olgunlaştığı ve yazarlığının ikinci dönemi olarak kabul edilen 1950 sonrasında gerçek insanlarla kurulu romanlarla okuyucu karşısına çıkar. İlk dönem romanlarından bu döneme geçiş sürecinde yazdıkları ise, romancılığının hazırlayıcısı konumundadır. Bu nedenle, geçiş dönemi olarak adlandırılabilir 1950-1955 yılları arasında yayımlanan eserleri önemlidir. Söz konusu tarih aralığında yayımlanan ve çoğunluğu tefrika olarak kalan Peride Celal romanlarından biri *Son Şarkı*’dır. Peride Celal’in tefrika hâlinde kalmış eserleri üzerine yapılan çalışmalarda ve Selim İleri tarafından hazırlanan “Peride Celal’ e Armağan” başlıklı kitapta yer alan “Peride Celal Bibliyografyası İçin Bir Deneme” başlıklı kapsamlı çalışmada, *Son Şarkı* adlı esere yer verilmemiştir. Güncel bir çalışma olan ve Türk edebiyatına ait şair ve yazarların biyografilerini genel ağ ortamında araştırmacılarla buluşturan “Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü”ndeki “Peride Celal” maddesinde de *Son Şarkı* yer almamaktadır. Yapılan tarama çalışmalarında Serdar Soydan’ın bir yazısında bu eserden, “*Son Şarkı*’ysa bir ses sanatkârının hayatını anlatan telif bir roman.” (19 Aralık 2019) şeklinde bahsettiği görülmüştür. Bu bilgidен hareketle *Milliyet* gazetesinin arşivinde yer alan kataloglarda 1951 yılında tefrika edilen *Son Şarkı*’ya ulaşılmış ve eser, bu çalışmanın kaynağını oluşturmuştur. Böylece günümüze dek göz ardı edilen bir eserin, Peride Celal’in külliyyatında yer alması gerektiği ortaya konmuştur.

1. SON ŞARKI HAKKINDA

Milliyet gazetesinde 1 Nisan 1951-21 Haziran 1951 tarihleri arasında 82 sayı tefrika edilen *Son Şarkı*, Peride Celal’in roman başkışileri olarak sanatçılarını seçtiği romanlarından biridir. Ses sanatçılarının hayatlarına odaklanan *Son Şarkı*, yazarın aynı sene *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilen ve Türk tiyatrosunu işlediği *Rüyalar Evi* gibi sanat dünyasını anlattığı tefrika romanlarından biridir. Peride Celal’in kullandığı takma adlardan biri olan “Bayburtluoğlu” imzasıyla yayımlanan *Son Şarkı*, 1 Nisan 1951 tarihli sayıda “büyük aşk ve macera romanı” olarak tanıtılır. Eserin, alaturka şarkı sanatkârlığına dair hayal ve hakikatleri anlatacağı okuyucuya duyurulur.

İlk tefrikanın başında, “Bu roman için kadın ve erkek hiçbir meşhur şarkıcı yahut sazendenin hayatından ilham alınmamıştır. Bütün şahıslar hayaldir.” ifadesine yer verilir. Bu ifadeyle, romanda yer alan iki meşhur ses sanatçısı olan Nihal Ses ve Namık Coşkun isimlerinin hayal ürünü olduğu, bunların kurmaca metinde yer alan kişiler oldukları vurgulanır. Romanda geçen Müzeyyen Senar, Hamiyet Yüceses, Perihan Altındağ, Safiye Ayla, Ahmet Üstün ve Münir Nurettin Selçuk gibi sanatçılar ise, dönemin tanınmış isimleridir. Ancak bu isimlere sadece o dönem meşhur olan sahne yıldızları olarak yer verilir ve alaturka ses sanatçıları örneklemek için kullanılır. İlk birkaç sayıda, geçmiş sayıların özeti yer alır. Özetleme tekniğiyle okuyucuların tefrikayı daha kolay takip etmesi ve eserin olay akışından kopmamaları amaçlanır.

Son Şarkı, Fransa’da konservatuvar ve şan eğitimi almış Ayşe adlı genç kızın, annesinin hastalığını haber alır almaz İstanbul’a gelmesiyle başlar. Güzelliğiyle dikkat çeken Ayşe, aynadaki yansımasını betimlerken mutlu bir genç kız olduğunu da okuyucuya hissettirir:

“(…) Aynanın önünde şöyle bir döndüm, kendime baktım. Saçlarımda altın tozu dökülmüş gibi pırıltılar var. Gözlerim beyaz yüzümde kömür gibi parlıyor. Dudaklarımla kıvrık yerinde. Aynadaki sarı saçları döndükçe omuzlarında dalgalanan güzel, ince kız memnun memnun gülümsedi, bir sıra inci gibi beyaz, muntazam diş parladı, duru beyaz yanaklarda gamzeler açılıp kapandı. Doğrusu insanın kendisinde utanılacak hiçbir şey bulamaması hoş bir şey. Hele bir kadın için!” (No. 55)

On yıldır Paris’te yaşayan ve alafranga müzik hayranı olan bu genç kız, memlekete adım attığı ilk andan itibaren kendisini bilinmez bir dünyanın içinde bulur. Sinir buhranı geçiren annesinin, meşhur ses sanatçılarından biri olan Nihal Ses olduğunu öğrenen Ayşe, bir yandan annesinin hastalığıyla boğuşurken bir yandan da kendi gerçeğini öğrenmeye çalışır. Yıllardır ayrı yaşadığı annesinin bu gerçeği kendisinden saklamasına, kızını bir yabancı gibi uzaklara göndermesine anlam veremez. Gerçeğin peşine düşen Ayşe, hayatın bir diğer gerçeği olan aşk duygusuyla bu esnada tanışır. Kendisine arkadaşlık eden gazete muhabiri Necdet Ulutürk’e âşık olur. Necdet Ulutürk sayesinde, annesinin dilinden düşürmediği meşhur şarkıcı Namık Coşkun ile tanışır. Annesinin bu adamla olan bağı ve ondan neden nefret ettiğini araştırırken, yıllardır annesine şantaj yaparak ondan para alan bir adamdan gerçekleri öğrenir. Annesi ve Namık Coşkun genç yaşlarında birbirini sevmiş, hamilelik durumu ortaya çıkınca Namık Coşkun’un ailesi karşı gelerek gençlerin evlenmesini engellemiştir. Namık Coşkun,

bir süre beklemelerini söyleyince annesi bu durumu gurur meselesi yaparak kayıplara karışmıştır. Nihal Ses adıyla ünlenmeye başlayınca kızını, babası Namık Coşkun'dan kaçırap Paris'e yollamıştır. Namık Coşkun, onunla evlenmek istese de inatçı biri olan annesi onu reddetmiştir. Ayşe, babasından öğrendiği bu gerçekler karşısında hastalanmış ve günlerce kendini bilmez bir şekilde yatmıştır. Kızı Ayşe'nin rahatsızlandığını öğrenen annesi kısa sürede iyileşmiş ve kızının mutluluğu için Namık Coşkun ile barışmış ve evlenmiştir. Mutlu sonla biten *Son Şarkı*, Ayşe'nin Ankara Devlet Operası'na kabul edildiği ve eşiyle birlikte Ankara'ya taşınacağı haberiyle son bulmuştur.

2. ALATURKA VE ALAFRANGA MESELESİ: TÜRK VE BATI MÜZİĞİ KARŞILAŞTIRMASI

Bir milletin sahip olduğu ayırt edici unsurlardan biri olan müzik, milleti millet yapan temel duygulardan, sevinçlerden ve hüznlerden oluşur. Bu nedenle, kültürel yapıdaki değişimlerden en çok etkilenen sanat müziktir (Usta, 2010: 108). Pek çok farklı kültürü harmanlayarak gelişen Türk müzik kültürü, 15. yüzyılda kişisel karakterini oluşturmaya başlamıştır. Özellikle dönemin padişahlarının himayesiyle birçok damardan beslenen Türk müziği, 18. yüzyılda yaşanan Lale Devri ile Batı kültürünün etkisine girmiştir. Bu tarihten itibaren Batı müziği ülkeye girmiş, opera ve bale gibi gösteri sanatları ile keman, viyolonsel, piyano gibi Batı çalgıları tanınmaya başlanmıştır. Muzika-yı Hümayun'un kurulmasıyla Batı'ya ait bando müziği açık havada duyulmuş; marşlar, valsler, mazurkalar ve polkalarla Batı müziği yaygınlaşmıştır. Geleneksel Türk müziği bestecileri de Batı müziğinden etkilenerek içerisinde çift sesli ezgiler olan eserler bestelemiştir (Levendoglu, 2005: 256-260). 20. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da etkili olan müzik anlayışları, çalgılardaki ilerlemeler ve çoksesli besteler; Türk müziğindeki yenilik arayışlarının ve çeşitli tartışmaların temelini atmıştır (Tarkum, 2017: 32).

Cumhuriyet'in her döneminde kendini gösteren "Alaturka/Türk müziği mi, alafranga/Batı müziği mi?" tartışması, zamanla "alaturka-alafranga" kavgası hâlini almıştır. Sanayi-i Nefise Encümeni tarafından 1926 yılında Darülelhan'daki Türk Musikisi Bölümü'nün kapatılması, söz konusu tartışmaları alevlendirmiştir. 1934'te Türk Sanat Müziği'nin radyolarda çalınıp söylenmesine getirilen yasak, bu tartışmaların farklı bir boyuta taşınmasına neden olmuştur (Bayındır Uluskan, 2022: 43). Alafranga taraftarları, alaturka musikinin Şark medeniyetinin bir ürünü olduğunu öne sürerek geriliğin bir sembolü olarak görmüşlerdir. Onların düşüncesine göre, Garp müziği modernliğin ve medeniyetin dışavurumudur. Alaturka taraftarları ise; klasik Türk musikisi eserlerinin Türk kültürünün ürünü olduğunu, bu eserlerin asrın ihtiyacına cevap verebilecek bir şekle getirilebileceğini savunmuştur (Deniz, 2018: 508). 2 Kasım 1934-6 Eylül 1936 tarihleri arasında hüküm süren alaturka müziğin çalınma yasağı, alafranga ve alaturka müzik taraftarlarının farklı görüşler ileri sürmesine neden olmuştur. Zaman içinde hedeflenen yeni ulusal Türk müziğinin halk tarafından kabul görmemesi, yeni tarz müziğin benimsenmesinin zaman alacağına görülmesi, ayrıca yaklaşan savaş nedeniyle dış politik gelişmelerin ön plana alınmasının gerekliliği gibi nedenlerden ötürü bu yasak fazla uzatılmamış, 6 Eylül 1936'da kaldırılmıştır (Bayındır Uluskan, 2022: 49).

Çağdaş ve millî bir çoksesli Türk müziği yaratma çabası bir sonuç vermese de müzikte alaturka-alafranga kutuplaşması her dönem farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Sosyal hayatta görülen bu kutuplaşma, edebî eserlere de yansımıştır. Bu eserlerden biri Safiye Erol'un 1935'te yazdığı, 1938 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edildikten sonra 1944'te kitap olarak basılan eseri *Ülker Fırtınası*'dır. *Ülker Fırtınası*, aşkın dönüşümünü kendine özgü katmanlarıyla kurgulayan bir yapıya sahiptir. Romanda anlatılan ızdıraplı aşk serüveni, aşkın maddi ve manevi yönlerini ele alan bir şekilde anlatılmaktadır (Zambak, 2015: 354). Beşerî aşkın esaretinden kurtulan ve aşkın yeniden doğuş evresine geçen roman başkışısı Nuran, yaşadıkları sonucunda gerçek kişiliğini ortaya çıkarmıştır. İlahi aşkı kavrayan Nuran, içindeki Allah sevgisini açığa çıkardıktan sonra kazandığı bilinç, sorumluluk ve imanla hayata atılmıştır (Dinçer, 2016: 136). *Ülker Fırtınası*, alaturka müzik hakkında bilgi veren ve klasik Türk musikisi eserlerinden örnekler aktaran bir anlatıma sahiptir. Viyana'da müzik eğitimi alan Nuran, Garplı kadınların dik ve canlı duruşuna sahip güzel bir kadındır. Nuran, İstanbul'a döndüğünde konservatuvar müdürü Süreyya Bey'in teşvikiyle Türk musikisini tanımaya başlamıştır (Erol, 2014: 29-30). Alaturka müziğe mesafeli olan Nuran, seçme sazlardan oluşan bir mecliste dinlediği şarkılardan etkilenir. Bu musikiyi kanında taşıdığını, ruhen büsbütün Garplı olmadığını düşünür (Erol, 2014: 33). Romanda "atavizm" olarak tanımlanan ve atalarda bulunan bazı özelliklerin yeniden ortaya çıkmasıyla sonuçlandığı belirtilen durumu Nuran, alaturka musiki sayesinde yaşamıştır. Eserin sonunda Nuran, kendisini memleketine ve sanatına adayan, üzerine düşen görevleri üstün bir şekilde yapmayı amaç edinen bir kadına dönüşmüştür.

Ülker Fırtınası, alaturka müziğin özelliklerini ön plana çıkarmış, alaturka-alafranga müzik karşılaştırmasına yoğunlaşmamıştır. Sadece romanın başında Nuran; alaturka müziğin, “karakter bakımından sınırları belli, orkestradan ve polifoniden mahrum, cüce kalmaya mahkûm” (Erol, 2014: 36) bir sanat olduğunu dile getirmiştir. *Ülker Fırtınası*’ndan sonra Peride Celal tarafından yazılan ve benzer bir şekilde sanat dünyasından kişilere yer veren *Son Şarkı* adlı tefrika eserde, alaturka-alafranga karşılaştırmalarının roman içerisinde geniş bir yer tuttuğu görülmektedir. “Aşk” izleği çevresinde şekillenen *Son Şarkı*’da, tıpkı Nuran gibi yurt dışında müzik eğitimi almış bir genç kız olan Ayşe’nin Türkiye’ye döndükten sonra yaşadıkları anlatılır. Nuran’ın aşk çevresinde şekillenen hayatına karşılık Ayşe, ailevi ilişkileri nedeniyle alaturka müzik ile tanışır ve eleştirel bir tavırla alaturka-alafranga müzik karşılaştırmalarına girer. Henüz on sekiz yaşındaki bir genç kızın hayatın acı gerçekleriyle yüzleşmesini, genç yaşında annesinin bakımını üstlenmek zorunda kalışını ve yıllardır uzak kaldığı memleketine uyum sürecini işleyen *Son Şarkı*’da, ses sanatçıları üzerinden alaturka-alafranga çatışmaları ele alınır. Alafranga ses eğitimi almış olan Ayşe’nin, alaturka ses sanatçısı olan annesi ve onun çevresi üzerinden değerlendirilen bu zıtlık, yeri geldiğinde İstanbul/Türkiye ve Paris/Fransa karşılaştırması olarak da işlenir.

Romanın başlangıcında Ayşe’yi havaalanında karşılayan kişi, annesinin yakın arkadaşı olan ve ud çalan Yaşar Bey’dir. Ayşe’nin, “*koyu bir alaturkacı*” olarak tanımladığı Yaşar Bey; Ayşe’nin klasik müzik eğitimi almış, piyano çalmayı öğrenmiş bir mezzosoprano olduğunu öğrenince şaşırır. Türkiye’de sanatın ve özellikle de alafranga şarkıcılığın para etmediğini anlatan Yaşar Bey, sözlerine alaturka müziği överek şu şekilde devam eder:

“(…) Bakın alaturka o başka, şimdi hepsi para kırıyorlar. Hamiyetler, Müzeyyenler, Perihanlar. (...) Bu dediklerimin her gün gazetelerde resimleri, ilanları çıkar. Şarkı söyledikleri yerler, gazinolar dolar taşar. Siz de göreceksiniz, anlayacaksınız ya. Para su gibi eteklerine akıyor.” (No. 3)

Yaşar Bey’in bu sözlerinde, “şimdi” alaturkanın para ettiğinin ve değer gördüğünün vurgulanması, halkın talebinin bu müziğe olduğunun göstergesidir. Küçük yaşında Paris’e giden Ayşe, çocukluğunda duyduğu ninnilerden başka şarkı bilmeyen, alaturka müzikten hiç hoşlanmayan bir kızdır. Onun yetişme tarzında bu müziğin yerini alafranga müzik almıştır ve tek hayali, şan resitalleri verip sahneye çıkmaktır. Annesi iyileştiğinde bu hayalini gerçekleştirmek isteyen Ayşe için şarkı söylemek hava gibi su gibi gerekli bir şeydir. Annesinin hastalığı hakkında görüştüğü doktor, annesinin İstanbul’un en büyük ses yıldızlarının biri olduğunu söylediğinde aslında bu arzusunun ve yeteneğinin kaynağını da öğrenmiş olur. Yıllardır kendisinden saklanan bu gerçek karşısında genç kızın şaşırıldığını gören doktor, ses sanatçılarının durumu hakkında şu şekilde bir açıklama yapmaktan kendini alamaz:

“(…) Senelerce evvel bu memlekette şarkıcı olmak pek cazip bir şey değildi. Bilhassa kadınlar için. Hele şarkı söyleyen kadın üstelik anneniz gibi çok güzel olursa... Böylelerine hiç de iyi gözle bakılmazdı. Belki anneniz bunları düşünerek şarkıcı olduğunu sizden saklamak istemiştir.” (No. 7)

Doktorun işaret ettiği nokta, geçmiş zamanla şimdiki zamanı karşılaştırması bakımından dikkat çekicidir. Bu sözlerle, şarkıcılık yapan kadınlar için geçmişte kabul gören olumsuz yargının kırıldığı, sanata verilen değer artmasıyla günümüzde el üstünde tutulan ve takdir edilen kişilerin ses sanatçıları olduğu vurgulanır. Bu yıldızlardan biri, şarkıları ağızdan ağıza dolaşan, Türkiye’nin hayran olduğu Nihal Ses’tir. Çağlayan, Tepebaşı ve Kartal gibi gazinolarda baş yıldız olarak çıkan ve bu salonları dolduran Nihal Ses, Ayşe’nin annesidir. Öğrendiği bu gerçeği hazmedmeden annesinin bakımıyla ilgilenmek zorunda olan Ayşe, Yaşar Bey’in yardımıyla annesini hastaneden çıkarır. Her şeye yabancı olan Ayşe için Bomonti’deki ev, sığınacağı tek limandır. İçten içe sıcaklık duyduğu bu eve karşı hissettiği aşinalık belki de buranın İsviçre evlerine olan benzerliğidir:

“Yolda ilerlerken bahçeyi çepçevre yüksek duvarların sardığını ve ulu ağaçların gerisinde komşu evlerin yalnız damlarının görüldüğünü fark ettim. Bu hoşuma gitti. Adeta küçük bir ormandaydık. Yolun bir dönemecinde ev birdenbire karşıma çıktı. Sivri bir çatısı vardı ve duvarları sarmaşıklarla kaplıydı. İsviçre evlerini hatırlatan iki katlı bina. Önünde büyük bir havuz vardı. Daha geride iki mermer sıra ve birbirine dolanmış gül ağaçları...” (No. 11)

Ayşe'nin, bu evi beğenmesinin altında yatan neden, yapının Avrupalı tarzda inşa edilmiş olmasıdır. Bu ev, onun için yeni olsa da Avrupa'da geçirdiği yıllar nedeniyle kendisine aşinadır. Ayşe'yi yalnız bırakmayan udi Yaşar Bey, annesi hakkında bilgi topladığı ve hürmet duyduğu bir kişidir. Aynı dünyaların insanı olan ve ilk karşılaşmalarında birbirinden hiç hoşlanmayan bu iki insan, Nihal Ses'in etrafında kader ortaklığı yapar. Ayşe'yi ilk gördüğünde kendisinden uzak bulunduğunu inkâr etmeyen Yaşar Bey, başlangıçtaki düşüncelerini ve korkularını şu şekilde dile getirir:

"(...) Öyle genç tecrübesiz bir hâlin vardı ki! Uzaktan geliyordun, annen gibi değil, adeta bir yabancı! Şu kendini beğenmiş zamane kızlarından bir züppe midir nedir? diye, ürkmüş olacağım. Hem sonra. (...) Açık söyleyeyim mi senin alafrangacılığın da biraz beni ürküttü. Ben ut çalarım, koyu alaturkacıyım, annen gibi... Hani şan mı ne diyordun, ben öyle şeylerden anlamam, hele opera şarkısı falan filan." (No. 12)

Ne düşüneceğini ne yapacağını bilemez bir hâlde olan Ayşe, annesinin senelerce onu kendisinden uzak tutmasının, memlekete dönmesini ertelemesinin boyunca bir kızı olduğunu saklamak için olduğunu düşünür. Güzelliği ve gençliği gölgelenecek diye annesinin böyle yaptığına inanmak istemese de aklına başka bir neden gelmez. İlk akşam yemeklerinde annesini, sahneye çıkacakmış gibi giyinmiş ve süslenmiş bir şekilde karşısında görünce, ondan bazı gerçekleri öğreneceğini düşünür. Ancak annesi, birbirini tutmaz sözlerle, bir an sakın bir an sinirli tavrıyla kızına bir şeyler anlatmaktan uzaktır. Bilinci yerine geldiği bir anda Ayşe'ye hitaben, kendi hakkında ne söylenirse söylensin inanmaması gerektiğini söyler ve ekler:

"Bu gece böyle giyindim, dedi, tam bir şarkıcı gibi! Beni görmeni, kim olduğumu anlamamı istedim. Hem kimseden korkmuyorum ben anladın mı, senden de korkmuyorum! Şarkıcı olmak neden kötü oluyormuş? Sarhoşları eğlendiriyormuşuz, cilve yapıp güzelliğimizi ortaya sürerek dinleyici avlıyormuşuz öyle mi? Söyle öyle mi?" (No. 14)

Onun bu şekilde konuşmasına üzülen Yaşar Bey, Ayşe'nin yanlış anlamasını engellemek için bir açıklama yapmak zorunda kalır. Nihal Ses isminin sıradan bir isim olmadığını, annesinin sevilen ve sayılan bir şarkıcı olduğunu şu sözlerle anlatır:

"Canım öyle bir şey diyen olmadı ki! dedi. Nereden çıkarıyorsun bunları! Hem şarkıcıdan şarkıcıya fark var. Senin gibileri halk baş tacı ediyor, daha geçen sene, büyük müsamerede reisicumhur elini sıkıp tebrik etmedi mi? Programına sık sık klasik parçaları koyduğun ve bunları ustalıkla okuduğun için konservatuar müdürünün gazetelere hakkında verdiği sitayişkâr beyanatı unutup musun? Sen Türkiye'nin gözbebeğisin yavrum. Safiye Ayla, Hamiyet, Perihan, Müzeyyen gibi en büyük ses sanatkârları bile sana hayran, "hepimizin ustası" diyorlar." (No. 14)

Sessiz geçen yemeğin ardından radyoyu açan annesi, kendi dünyasına çekilir ve çalan şarkıları dinler. Ayşe, annesinin sesini ilk kez radyoda duyar. Annesinin seslendirdiği bu şarkıyla birlikte ilk kez alaturka bir şarkı da dinlemiş olur. "*Meftûnun oldum ey vech-i ahsen*" sözleriyle başlayan bu şarkı, Ayşe'yi derinden etkiler: "Ses pürüzsüz, ahenkliydi, adeta zarif, nazik insan kalbine sokuluyor, ruhu okşuyor, içimde garip ürpermeler yaratıyordu. (...) Bazı kelimelerini anlamamakla beraber güfte de hoşuma gitti. İnsanın içine dokunuyordu, keder, şikâyet doluydu." (No. 15)

Beste ve güftesi Ahmet Mithat Güpgüpoğlu'na ait olan kürdilihicazkâr makamındaki bu şarkı, roman içinde sıklıkla adı geçen, dinlenen bir şarkıdır. Şarkının tamamı şu şekildedir:

"Meftûnun oldum ey vech-i ahsen/ Ayrılmam artık bir lâhza senden

Vazgeçmem artık billâhi senden/ Yandım tutuştum cân ü ciğerden

Ayrılmam artık bir lâhza senden/ Vazgeçmem artık billâhi senden

(Ey güzel yüzlü, sana vuruldum. Artık bir an bile senden ayrılmam. And olsun ki senden vazgeçmem. Senin için candan ve ciğerden tutuştum. Artık bir an bile senden ayrılmam. And olsun ki senden vazgeçmem.)"
(Ahmet Mithat Bey, 2023: <https://www.devletkorosu.com/index.php/2-uncategorised/53-gufte-m>)

Ayşe, Yaşar Bey'den annesinin çok sevdiği ve en çok söylediği bir diğer şarkının, beste ve güftesi Hacı Arif Bey'e ait olan rast makamındaki bir şarkı olduğunu öğrenir. Bu şarkı da tıpkı diğeri gibi bir âşığın yakarışlarını içerir. Şarkının sözleri şu şekildedir:

“Hatırimdan çıkmaz artık ahd ü peymânın senin/ Bir yemin ettin a zalim yok mu insafın senin

Gönlümü yıktı temelden tîr-i müjgânın senin/ Âşıkı mahveylemek mi lûtf-ı ihsânın senin

(Verdiğin söz ve ettiğin yemin asla hatırimdan çıkmıyor. Ey zalim, bin yemin ettin; hiç insafın yok mu? Kırpiklerinin okları gönlümü temelden yıktı. Senin iyilik anlayışın âşıkını mahvetmek mi?)” (Hacı Arif Bey, 2023: <https://www.devletkorusu.com/index.php/gufte-h>)

Ayşe, annesinin hayatı hakkındaki gerçekleri öğrendikçe ona olan hayranlığı bir kez daha artar ve onun sıradan şarkıcılardan olmadığını anlar. Bu noktada, müziğin birleştirici gücü ortaya çıkar. Annesini, alaturka şarkılar sayesinde yeniden tanır. Annesi, tek amacı kızını refah içinde büyütme olan, erkeklerden uzak yaşamış bir kadındır. Çok güzel ve alımlı bir kadın olduğu hâlde, güzelliğinin değil alın terinin ve sanatının kazancını tercih etmiştir. Tek isteği kızı Ayşe'nin iyi bir eğitim alması, sanat dünyasının gürültülü havasından uzak kalması, muntazam bir ev hayatının olmasıdır. Ancak hastalığı sırasında sürekli adını tekrarladığı, kadın düşkün bir kara yılan olarak tanımladığı Namık Coşkun ile arasındaki bağ, Ayşe'nin çözemediği sırların başında gelmektedir. Bu ismi araştırmak isteyen Ayşe, Yaşar Bey'den onun hakkında şu bilgileri alır:

“Bahsettiğin adam üstat okuyuculardan biridir. Türkiye’de onun ayarında bir tek erkek okuyucu daha vardır: Münir Nurettin Selçuk. Namık Coşkun sanat âleminde çok sevilen bir adamdır. İçkili gazinolarda okumaz, senede birkaç konser verir. Konservatuarda hocadır. Kibar bir aileden olduğunu söylerler, öyle başıbozuklardan değildir, okumuşluğu da vardır. (...) Yalnız... Bir kusuru var, çapkınlığı dillere destandır. Bütün kadınlar peşinde. O da hepsiyle gönül eğlendirip geçiyor. (...) Kırkını geçkin olmalı. Ama erkek güzeldir doğrusu, kaşlı gözlü arslan gibi. Hani tam kadınların hoşlanacağı tipte. Çok da tatlı okur kâfir. Paraya da fazla ihtiyacı yok. Babasından kalma serveti var. Onun için mağrur. Radyoda okumaya bile bin nazla razı oldu.” (No. 18)

Ayşe, yapabileceği tek şeyin Namık Coşkun ile tanışıp annesi hakkında bilgi almak olduğunu anlar. Bu amacını gerçekleştirmek için sakin bir yere çekilip düşünmek ister. Bahçeye çıktığında zihni onu Paris’e, bu şehrin hareketli sokaklarına götürür. Işıklı caddeler ve neşeli kalabalık içinde tiyatro, konser ve operaya koşan, Madam Angele ile şevk içinde piyano çalışan Ayşe’yi düşünür. “Şarkıcının kızı” olduğunu, annesinin gazinolarda utlar ve deflerle şarkı okuduğunu Fransa’daki dostları duysa ne derler diye üzülür. Paris’te, eğlence olsun diye gittiği Arap filminde gördüğü, durmadan şarkı söyleyip göbek kıvrıran Arap kızı aklına gelir. Annesinin böyle biri olmadığını, annesinin yerinde olsa kendisinin belki hiçbir şey yapamayacağını anlayınca düşüncelerinden utanır. Karnında çocukla genç yaşında işsiz ve ekmezsiz kalmış; istidadı, hevesi ve güzel sesinden başka bir şeyi olmayan annesi kendini yetiştirmiştir. Ona hayran olmak, sevmek, hürmet etmek ve iftihar etmek gerektiğini düşünür.

Ayşe, annesiyle gurur duymayı ve onun sanatına hayran olmayı istese de içten içe alaturka müziği küçük görür. Ayşe'nin Paris'in havasını soluyup aldığı alafranga müzik eğitimi, kendisini alelade bir şarkıcı olarak görmemesine neden olur. Onun için gazinoların içki kokan atmosferi, opera salonlarının elit havasından tamamen farklıdır. Alaturka musiki belli bir kitle tarafından talep görebilme kapasitesine sahipken, alafranga müzik evrensel tınılarıyla birçok kesime hitap eden özelliğe sahiptir. Ayşe, aldığı eğitim dolayısıyla memleketine de alaturka musikiye de yabancılaşmıştır. Bu nedenle, annesini alaturka bir sanatçı olarak benimsemekte zorlanmaktadır. Annesinin hayata karşı duruşunu ve ekmeğini taştan çıkararak azmini takdir etse de gerçek düşünceleri, hiç beklemediği yerlerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Necdet Ulutürk isimli *Işık* dergisi muhabiriyle gerçekleştirdiği röportajda Necdet Bey, en itibarlı ve zengin kişilerin şarkıcılar olduğunu söylediğinde Ayşe'nin cevabı şu olur: “İtibar servetle ölçülmez ki! Fransa’da kimsenin yüzlerine bakmadığı bir yığın kabare şarkıcısı vardır.” (No. 24) Annesini küçük gören bu sözlerinden pişman olan Ayşe, yaptığı hatayı düzeltmek için telaşla ilave eder: “Herhalde bunların içlerinde de kıymetlileri olacak. Fakat Şark müziği! Düşünün, o kadar az bir zümreye hitap ediyor ki!” (No. 25)

Ayşe'nin bu sözlerine itiraz eden Necdet Ulutürk, alaturka müziği över ve annesinin de kıymetli, gerçek bir sanatçı olduğunu vurgulayarak sözlerine şöyle devam eder: *"Bizim şarkıcıların içinde alaturkaya büyük iyilikleri dokunan çok iyi musikişinaslar ve okuyucular vardır. Bunlardan bazıları eski klasik parçaları ihya ettiler, tekrar canlandırdılar. Türk müziğini piyasa şarkılarından kurtardılar, bazıları halk türkülerini köşelerden silkip çıkararak değerlendirdiler."* (No. 25)

Onun bu sözleri, Ayşe'nin annesinin mesleğinin inceliklerini anlamasına yardım eder. Ancak tam olarak özümseyemediği alaturka müzik ve icrası, sahneye çıkarken giyilecek elbiseler söz konusu olduğunda da onu rahatsız eder. Annesinin dolabından taşan renk renk tüller, satenler, boncuk ve inciler, ağır kadifeler ve gece elbiselerini gördüğünde, elinde olmadan tekrar karşılaştırma yapar. Eğer kendi sahneye çıksa, sade siyah bir kadife elbisenin, belki boynuna takacağı bir incinin yeterli olacağını düşünür. Çünkü ona göre sanat sadece güzel söylemektir. Alaturka ve alafanga müzik karşılaştırmasında gönlü hep alafrangalıktan yanadır:

"(...) Alaturka şarkıcılık alafanga gibi değil, çok daha masraflı herhalde. Evvela elbise, yani gösteriş, dinleyicilerin gözlerini kamaştırmak! Gayrı ihtiyari gülümsedim. Fakat sonra birdenbire toparlanarak elbise dolabını kapayıverdim. (...) Zavallı anneciğim benim, senin ukala, sersem bir kızın var işte. Avrupa'dan geldim, alafangadan başka bir şey bilmem diye övünüyor." (No. 28)

Ayşe'nin yıllardır uzak kaldığı memleketine alışması, duygu karmaşasının çözülmesi ve refaha ulaşması, yine müziğin yönlendirici gücü sayesinde olacaktır. Müziğin çizdiği yol, Ayşe'yi kendi hayatı hakkındaki gerçeklerine götürecektir. Ama Ayşe daha öncesinde yani gerçeklerle yüzleşmeden önce, alaturka müziğin etkisini ilk olarak ruhunda duymuştur. Annesinin sesinden dinlediği ilk şarkının ardından ikinci kez radyoda onun sesinden bir şarkı dinlediğinde, Nihal Ses'in kim olduğunu anlamaya başlamıştır. Annesinin sesinin güzelliğine ve söyleyişinin mükemmelliğine hayran olmuştur. Bu beğenisini annesine söylediğinde ise, annesi alafanga sevdalısı kızının takdirine şaşırmıştır: *"Sen alaturka sevmezsin ki, sen alafangaya çalıştığına göre... Mektuplarında klasik müzik derdin başka bir şeyden bahsetmezdin, ben iyi hatırlıyorum."* (No. 35)

Ayşe ise artık alaturkaya alışacağını özellikle annesinin sesinden bu müziği dinlemekten hoşlandığını söyler. Sürekli alaturka dinleyeceğini, şarkıların sözlerini anlayıp yabancı kalmaktan kurtulacağını vurgular. Ama önceliği, annesinin bir an önce iyileşmesidir. Onu iyileştirecek olan da Namık Coşkun'un arkasına saklanmış olan sırdır. Bu sırrı öğrenmek isteyen Ayşe, Namık Coşkun'un konserine gitmek, onu dinlemek ve mümkün olursa onunla tanışmak için bir akşam evden çıkar. Evden çıktığında etrafın karanlık ve sessiz oluşu onu ürpertir. Kendi kendine cesaret vermek ister: *"Koca Paris'te korkmazdın, şimdi burada, saat dokuzda sokağa çıkmaktan mı korkacaksın!"* (No. 38)

Ayşe, konser salonuna girdiğinde, daha önce annesinin sesinden dinlediği şarkıyı Namık Coşkun'un seslendirdiğini duyar. *"Hatırımdan çıkmaz artık ahd ü peymânın senin/ Bir yemin ettin a zalim yok mu insafın senin/ Gönlümü yıktı temelden tîr-i müjgânın senin/ Âşıkı mahveylemek mi lûtf-ı ihsânın senin"* sözleri, kadife gibi yumuşak bir sese sahip olan Namık Coşkun'un ağzından bal gibi damlar. Duygu seline kapılan Ayşe adeta bu sestten büyülenir:

"Ne ses! İnsanın içine süzülüp akıyor sanki! Hâkim, kuvvetli ve yumuşak... Namık Coşkun'da da annemde olan aynı şey var: Usul fevkalâde ve sese söylenen şeyin derin manasını koyma ustalığı, müthiş bir hassasiyet! Üstelik Namık Coşkun gayet iyi aktör de yüzünü idare etmesini biliyor, yer yer gülümseyerek yer yer gözlerini kapatıp gergin, kederli bazen yalvarıcı tatlı, hazin, isyankâr okumasını biliyor." (No. 40-41)

O zamana kadar nefret ettiği alaturka müziğin büyüüne kapılan Ayşe, yavaş yavaş bu ezgilerin ruhuna işlediğini anlar. Konser çıkışı, Namık Coşkun ile tanışıklığını bildiği Necdet Ulutürk'ün yürüyüş teklifini kabul eder. Amacı kendisini Namık Coşkun ile tanıştıracak olan bu genç adamdan yararlanmaktır. Yine de gece vakti yabancı bir erkekle kol kola girip yürüyüş yapmaktan çekinir. Ayşe itiraz edince Necdet Ulutürk, bu yürüyüşün doğal ve samimi bir havada gerçekleşeceğini belirtir ve aralarında şu şekilde bir konuşma geçer:

“- Paris’ten alışık değil misiniz? (...)

- Burada tanıştığının ikinci günü kol kola dolaşmak adet mi? dedim. Paris’te öyle değil de... Hiç olmazsa eski bir tanıdık, arkadaş yahut da âşık olmak lazım.

Alayla cevap verdi:

- Belki biz de birbirimize âşık olmuşuzdur kim bilir? Sizin Fransızların dedikleri gibi (Coupde foudre) yıldırım çarpması olamaz mı?” (No. 41)

Necdet Ulutürk’ün açık sözlülüğü karşısında şaşıran Ayşe, bir yandan içten içe ona kızarken bir yandan da bu sözlerden hoşlanır. Aralarında geçen konuşmada söz, İstanbul’un yetersiz aydınlatmasına gelir. Ayşe, eleştirel bir tutum takınarak İstanbul’un ışık yerine ay ışığı ile aydınlandığını söyler. Necdet sözü yine aşka getirir ve genç kıza hitaben şunları söyler: *“İstanbulumuz âşıklar şehridir. Fazla ışık sevdalılarını ürkütür. Sevdalılar aydedenin saldırdığı sönük hüzmeler altında dolaşmaktan hoşlanırlar.”* (No. 42) Ayşe’nin bu sözlerle karşılığı yine Paris örneği üzerindedir: *“Pek karışık konuştunuz doğrusu. Paris’e ışıklar şehri derler, sokaklarını da âşıklar doldurur, nerede sizin yollarda kumrular gibi sevişen sevdalılarınız?”* (No. 42) diye sorunca Necdet aradığı fırsatı bulur ve Ayşe’ye olan aşkını itiraf eder. Ayşe ise, sadece arkadaş olmalarını ister ve ekler: *“Ben sözü doğru bir kıyım. Avrupa’da ve oldukça serbest büyüdüğüm için erkeklerin önünde öyle ezilip büzülmek, kıvranıp sıkılmak bilmem, dosdoğru konuşmaktan hoşlanırım.”* (No. 43)

Ayşe, açık sözlülüğünü Avrupa’da yaşamış olmasına bağlar ve serbestliği sayesinde başının dik olduğunu vurgular. Genç kız tarafından reddedilmeyi önemsemeyen Necdet, biraz nispet yapmak belki biraz da genç kıza etkilemek adına geçmişte yaşadığı aşklardan bahseder. Ayşe’nin ilgilenmediğini, anlattıklarıyla ilgili soru sormadığını görünce, bu tavrını büyüdüğü yere yani Avrupa’ya bağlar: *“Tabii Paris’ten gelmiş, orada keyfince yaşamış bir küçük hanım için bunlar sudan şeyler değil mi ya?”* (No. 43) Ayşe ise, onun bu düşüncesini çürütmek için piyano ve şan derslerinden, gezilecek müzelerden, sergi ve konferanslardan başını kaldıramadığını söyler.

Ayşe ve Necdet’in tatlı sert atışmalarının merkezinde hep Doğu-Batı karşılaştırması bulunur. Ayşe’yi Avrupa’nın bir ferdi olarak gören Necdet, genç kıza yönelik serbest davranmakta sakınca görmez. Ayşe ise, içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulmadan aşka zaman ayıramayacağını bilir. Çünkü annesinin hastalığının dışında bir de geçim sıkıntısının ağırlığı omuzlarındadır. Bankaya olan borç, annesinin gazino ile yaptığı sözleşmenin senetleri hayatın acı birer gerçeği olarak karşısındadır. Mali durumları hakkında açıklama yapan Yaşar Bey, annesinin düşündüğü kadar zengin olmadığını, kızını okutmak için, gösterişini sağlayan kişisel masrafları ve yaptırdığı ev için bir sürü para harcadığını anlatır: *“Bak dinle, sanatçıları herkes çok zengin zanneder, bilhassa şarkıcıları... Avrupa’da nasıldır bilmem ama burada hiç de öyle değil. Burada şarkıcılar, bilhassa kadınlar çok müsrif insanlardır. Buna biraz da mecburdurlar ya, o da başka...”* (No. 48)

Ayşe’yle konuşan ya da ona bir konuda açıklama yapan herkes, mutlaka Avrupa’nın farklı olduğuna vurgu yapar. Bu farklılık olağan bir durum gibi görülür. Ayşe’nin bu kültürün içinde büyümesinin, anlatılanları anlamamasına ya da yabancı kalmasına neden olduğu da düşünülür. Her söz ister istemez Doğu-Batı ya da alaturka-alafranga zıtlığına bağlanır. Sanki iki kutup keskin bir bıçakla ayrılmıştır ve ortada buluşma imkânı kalmamış gibidir. Ayşe de kendi durumunu ve sahneye çıkma isteğini düşünürken bu ikiliğe dikkat çeker:

“Ben de bir gün öyle olacak mıyım, annem kadar meşhur, sevilen bir sanatçı? Ah bunun için neler feda etmezdim? Fakat ümidim yoktu. Yavaş yavaş anlar gibi oluyordum, bu memlekette alafrangacılar pek iş yok galiba.” (No. 49) “(...) Kendimi alaturka şarkıcı olarak tasavvur ediyordum. Her şeye rağmen bu bana gülünç geliyordu. Hey heyler vayvaylarla dolu acaip bir müzikti bu alaturka. Hele benim gibi senelerce konservatuarda sesini terbiye etmek, nota ve teknik öğrenmek için uğraşıp durmuş, Madam Angel’den şan dersi almış bir alafrangacı için!” (No. 59)

Ayşe’nin maddi ve manevi karşılaştığı her durumda bir karşılaştırma içine girmesi, başlangıçta Avrupa’ya övüp sonrasında tanık olduğu güzellikleri keşfetmesi onu kendi gerçeğine ulaştırır. Örneğin, ilk defa gittiği Büyükkada’yı ilk görüşte sevmese de gezdikçe yani diğer bir deyişle özüne vakıf olunca sevmeye başlamıştır. Bunu şu sözlerinden anlamak mümkündür: *“Büyükkada, sayfiye şehri olarak Fransa’nın su ve sahil şehirlerine nazaran hem çok küçük, hem fazla pis. Fakat arabaya binince tabii güzelliklerine hayran olmaktan kendimi alamadım.”* (No. 77)

Türkiye'ye döndükten sonra yaşadıkları ve gördükleri karşısında alaturka müzik üzerinden Doğu'yu da keşfeden Ayşe, ortak noktada buluşmanın mümkün olduğunu görür. Necdet ile aralarında gelişen aşk, evlilikle sonuçlanır. Anne ve babası yıllar sonra birleşir ve birlikte alaturka müzik turnesine çıkmaya karar verir. Ayşe ise, Ankara Devlet Operası'na kabul edilir. Yıllarca eğitimini aldığı alafanga müzikle iç içe olarak kendi memleketinde yaşamaya karar verir. Böylece *Son Şarkı*, eser boyunca yapılan Doğu-Batı ve alaturka-alafanga tartışmalarının ortak paydada buluşularak sonlandırıldığı, aşkın her zaman kazandığının vurgulandığı bir roman olarak mutlu sonla biter.

SONUÇ

Peride Celal'in *Son Şarkı* adlı romanı; sosyal, kültürel, siyasi vb. birçok alanda görülen alafanga-alaturka ikiliğini müzik alanında işleyen bir eserdir. Geçmiş zamanlarda alaturka ve alafanga denilince belki de akla ilk gelen ifade olan müzik, Tanzimat dönemiyle birlikte her alanda kendini gösteren bir ikiliğe dönüşmüştür. Ancak Peride Celal'in anlatımı, alaturkayı savunmak ya da kötülemek, alafangayı yüceltmek ya da eleştirmek değildir. Yazar, keskin kutuplu bir anlatım yerine her iki müzik dalının da anlaşılmasını amaçlamıştır. Başta kendisini "alaturka müzik düşmanı" olarak gören Ayşe, dinledikçe alaturka müziğe alışmış ve sevmeye başlamıştır. Hatta aldığı ses eğitimi göz önüne alındığında titiz bir dinleyici olarak bu müziği takdir etmiş, alaturkanın ruha dokunan bir yönünün olduğunu kabul etmiştir.

Ayşe, romanın başında kendisinin şan eğitimi almış bir mezzosoprano olduğunu söyler, ancak klasik Batı müziği eserlerini başarıyla okuyan genç kız, roman boyunca sesini duyurmaz. Bu duruma annesinin hastalığının neden olduğu belirtilir ama asıl vurucu etki romanın sonuna bırakılır. Roman boyunca Ayşe'nin sesinden duyulan tek şarkı "La Boheme"den bir aryadır ve bu ariya Ayşe'nin yıllardır varlığından habersiz olduğu babasına okunmuştur. Giacomo Puccini'nin baş yapıtlarından biri olarak kabul edilen "La Boheme", dramatik ve romantik bir operadır. 1830'lu yılların Paris'inde yaşanan bir aşk hikâyesini anlatan "La Boheme", *Son Şarkı*'da işlenen aşk izleğinin dramatik ve romantik tabiatına bir gönderme gibidir. Ayrıca Paris'in bohem hayatının Ayşe tarafından dile getirilmiş hâlidir.

Müziğin ruhu saran gücü Ayşe'nin alaturka müziği benimsemesini sağlasa da iki müzik tarzının icra edilme şekli ve kullanılan mekânlar söz konusu olduğunda genç kız iyimser bir tavır takınamaz. Alaturka ses sanatçılarının giydiği şaşaalı kostümler ve kullandıkları aksesuarların yanında alafanga müzikte her zaman bir sadeliğin olduğu Ayşe tarafından vurgulanır. Ayrıca opera salonlarının elit havası yüceltilirken, gazino ve saz salonlarının sigara ve alkol kokan atmosferi, hatta taşkın hareketlerde bulunan izleyicileri eleştirilir. Yani görsele hitap eden giyim kuşam malzemeleri ve sanatın icra mekânları söz konusu olduğunda alafanga müzik yüceltilir.

Türk müziği/alaturka ve Batı müziği/alafanga karşılaştırmaları, romanın sonunda her iki müziğin icracılarının kendi yollarında ilerlemesiyle son bulur. Ayşe'nin beğenmeme, eleştirme, özünü anlama ve kabul etme aşamalarından geçen tutumu, alaturka müziği anlamasını sağlar. Alaturka müziğe gönül veren anne ve babası birlikte konser verecekleri günü beklerken, Ayşe de Ankara Devlet Operası'na kabul edilmenin mutluluğu yaşar. Mutlu bir sonla biten *Son Şarkı*, müziğin birleştirici ve uzlaştırıcı gücünü okuyucuya gösterir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Mithat Bey. (2023). <https://www.devletkorusu.com/index.php/2-uncategorised/53-gufte-m>.
- Bayındır Uluskan, S. (2022). "Alaturka Musikiye Getirilen Yasağın Akabinde Düzenlenen İlk Müzik Yarışması (1 Ocak-15 Mayıs 1935), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 71, 43-67.
- Çetindaş, D. (2019). "Pembe Roman Yazarı Olarak Peride Celâl", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 97, 33-52.
- Deniz, Ü. (2018). "Mûsikinin "Yeni Ses"i: Alaturka Mûsikinin Kaldırılması Doğru Mudur? Değil Midir?", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/59, 492-510.
- Dinçer, D. (2016). "Safiye Erol'un Ülker Fırtınası Romanında Aşkın Renkleri ve Benlik Üzerindeki Tesirleri", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 8(15), 120-137.
- Erol, S. (2014). *Ülker Fırtınası*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Hacı Arif Bey. (2023). <https://www.devletkorusu.com/index.php/gufte-h>.

- İleri, S. (1996). "Peride Celal'le Söyleşi", *Peride Celal'e Armağan* (Ed. S. İleri), Oğlak Yayınları, İstanbul, 41-55.
- Levendoglu, O. (2005). "Tarih İçinde Geleneksel Türk Sanat Müziği ve Diğer Kültürlerle Etkileşimi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 253-262.
- Onur, Necmi (1 Aralık 1970). "Röportaj", *Çok Katmanlı Duyarlıklar Yazarı Peride Celal* (Ed. A. Kabacalı), TÜYAP, İstanbul, 36.
- Peride Celal. (1951). *Son Şarkı, Milliyet* (1 Nisan 1951-21 Haziran 1951), 82 sayılı tefrika.
- Soydan, S. (19 Aralık 2019). Peride Celal külliyesi: Unutulan ve gölgede kalanlar. Elde edilme tarihi: 20 Eylül 2023, <https://t24.com.tr/k24/yazi/peride-celal-kulliyati,2499>
- Tarkum, E. (2017). "Türk Müziği ve Batı Müziğinin Yapısal Özellikleri ve Çokseslilik Açısından İncelenmesi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 31-43.
- Usta, N. (2010). "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Müziğin Dönüşümü", *Erciyes İletişim Dergisi*, 1(4), 107-117.
- Zambak, F. (2015). "Ülker Fırtınası'nı Aşk ve Kurgu Bağlamında Yeniden Okuma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 354-359.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:02.11.2023 Accepted/Kabul:19.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1385335

Research Article/Araştırma Makalesi

Atasever, E. ve İştar Işıklı, E. (2024). "Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Sosyal Yardımların Rolü: Düzce Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 91-106.

KADIN YOKSULLUĞUYLA MÜCADELEDE SOSYAL YARDIMLARIN ROLÜ: DÜZCE SOSYAL YARDIMLAŞMA VE DAYANIŞMA VAKFI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Esmat ATASEVER**, Emel İŞTAR IŞIKLI***

Öz

Yoksulluk kavramı kişiden kişiye ülkeden ülkeye değişen çok boyutlu bir kavramdır. Bu nedenle yoksulluğun tanımı konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. İnsanların temel ihtiyaçlarını karşılayacak ekonomik güce sahip olmaması, asgari yaşam düzeyinden mahrum olması hali olarak tanımlanabilen yoksulluk olgusu, insanlık tarihi boyunca var olmuştur. 1990'lerden itibaren bu sorun üzerine araştırmalar yapılmaya, Dünya Bankası'nın 1990 yılında yayımladığı yoksulluk raporuyla küresel bir sorun olarak kabul görmeye başlamıştır. Küresel sorun olarak kabul görmesiyle birlikte yoksullukla mücadele konusunda ülkeler çeşitli politikalar üretmeye başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye'de 14 Haziran 1986 yılında yürürlüğe giren 3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu (SYDFK) ile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu (SYDTF) kurularak yoksullukla mücadele konusunda ilk kurumsal yapı oluşmuştur. Kurulan Fonun amaçlarını gerçekleştirmeleri için her il ve ilçede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları kurulmuştur. Bu çalışmanın ilk bölümünde yoksulluk olgusu ve türleri ile sosyal yardım kavramı incelenmektedir. İkinci bölümünde kadın yoksulluğu, nedenleri ve sosyal politika konusu ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde yoksullukla mücadele mekanizmalarından olan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının (SYDV) yapısı hakkında genel bilgilere yer verilmektedir. Alan araştırmasının yer aldığı son bölümde Düzce Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı tarafından sunulan hizmetler hakkında bilgi verilerek Vakıftan sosyal yardım alan 385 kadınla yapılan anket çalışmasından elde edilen bulgular incelenmektedir. Bu çalışma ile sosyal yardım alan kadınların demografik özellikleri, sahip oldukları sosyal ekonomik durumları, hangi yardımlardan yararlandıkları konusunda bilgiler elde edilerek alınan yardımların kadınlar açısından etkileri ve görünürlüğü incelenmekte, kadın yoksulluğunu önlemede etkili olup olmadığı konusunda durum değerlendirmesi yapılmaktadır. SYDV'lerin yaptığı sosyal yardımların etkinliğine yönelik kadınların algısı ölçülmeye çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kadın Yoksulluğu, Sosyal Yardım, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı, Yoksulluk.

JEL: I32, I38, J21

THE ROLE OF SOCIAL ASSISTANCE IN COMBATING WOMEN'S POVERTY ROLE: A STUDY ON DÜZCE SOCIAL ASSISTANCE AND SOLIDARITY FOUNDATION

Abstract

The concept of poverty is a multidimensional term that varies from person to person and from country to country. Therefore, there is no consensus on the definition of poverty. The phenomenon of poverty, which can be defined as the state of lacking the economic capacity to meet basic needs and experiencing deprivation at a minimum standard of living, has existed throughout human history. Since the 1990s, research has been conducted on this issue, and it has been recognized as a global problem with the poverty report published by the World Bank in 1990. With its recognition as a global problem, countries have started to develop various policies to combat poverty. In this regard, the Social Assistance and Solidarity Promotion Law (SYDTK) No. 3294, which came into effect on June 14, 1986, and the Social Aid and Solidarity Promotion

*Bu çalışma Doç. Dr. Emel İŞTAR IŞIKLI danışmanlığında yürütülen Esmat ATASEVER'e ait "Kadın Yoksulluğunu Önlemede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının Rolü: Düzce İli Örneği" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik A.B.D., DÜZCE..

e-posta: esmaatasever@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-0270-8024>)

***Doç. Dr., Düzce Üniversitesi İşletme Fakültesi Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik Bölümü, DÜZCE

e-posta: emelistar@düzce.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3439-0871>)

Fund (SYDTF) were established as the first institutional structure in Türkiye to combat poverty. Social Aid and Solidarity Foundations were established in each province and district to achieve the objectives of the established Fund. The first part of this study examines the phenomenon and types of poverty, as well as the concept of social assistance. The second part focuses on women's poverty, its causes, and social policy issues. The third part provides general information about the structure of Social Aid and Solidarity Foundations, which are mechanisms for combating poverty. The final part, which includes field research, provides information about the services provided by the Düzce Social Aid and Solidarity Foundation, and examines the findings obtained from a survey conducted with 385 women who received social assistance from the Foundation. This study aims to examine the demographic characteristics of women receiving social assistance, their socio-economic status, the types of assistance they benefit from, and assess the effects and visibility of the aid from the perspective of women. Additionally, a situational evaluation is conducted to determine whether these aids are effective in preventing female poverty. The perception of women regarding the effectiveness of the social assistance provided by the Social Aid and Solidarity Foundations (SYDFs) is also measured.

Keywords: *Women's poverty, Public assistance, Social assistance and solidarity foundation, Poverty.*

JEL: I32, I38, J21

1. GİRİŞ

Yoksulluk olgusu insanlık tarihi boyunca var olan toplumsal bir sorundur. Ancak tanımı konusunda görüş birliğine varılamamıştır. Çok boyutlu bir kavram olan yoksulluk, en basit haliyle temel ihtiyaçlarını karşılayacak maddi imkânlardan yoksun olma durumu olarak tanımlanabilmektedir. Yoksulluk kavramı ilk kez 1901 yılında Rowntree tarafından dile getirilmiştir. Rowntree (1901), "Poverty: A Study of Town Life" adlı eserinde, İngiltere'nin York şehrindeki yoksulluğu inceleyerek, yoksulluğun sadece oranını değil, aynı zamanda doğasını anlamaya çabalamıştır. Rowntree, yoksulluk durumunu sadece gelirle sınırlı olmayan bir perspektifle ele almış ve yoksulluk çizgisini "birincil yoksulluk" ve "ikincil yoksulluk" olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır. "Birincil yoksulluk", temel yaşam gereksinimlerini karşılayamayan haneleri ifade ederken; "ikincil yoksulluk", sadece temel ihtiyaçları karşılayabilen ancak eğlence veya keyfi harcamalar için yetersiz olan haneleri tanımlamaktadır. Bu yaklaşım, Rowntree'nin yoksulluğu sadece gelir düzeyi ile değil, aynı zamanda yaşam kalitesi ve harcama alışkanlıklarıyla ilişkilendirmeye çalıştığını göstermektedir (Gölçek ve Organ, 2023:69). 1990 yılında Dünya Bankasının yayımladığı "Yoksulluk" raporu ile küresel sorun olarak görülmeye başlamıştır. Tanımı, boyutu ülkeden ülkeye farklılık gösterse de ülkeler yaşadıkları yoksulluğun boyutuna göre mücadele mekanizmaları geliştirmektedir. Türkiye'de yoksullukla mücadele etmek amacıyla, etkili bir kurumsal yapılanma gerekliliği ortaya çıkmıştır. 1986 yılında fakir, kimsesiz, muhtaç olan vatandaşlara yardım etmek amacıyla Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu ile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu oluşturulmuştur. Fonun amaçları doğrultusunda tüm il ve ilçelerde Fonun gelirlerini kullanarak hizmet veren Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) kurulmuştur.

Bu çalışmada dezavantajlı gruplardan biri olan kadınların yaşadığı yoksulluk sorunu ele alınmakta, yoksullukla mücadele araçlarından olan sosyal yardımların etkinliğine yönelik kadınların algısı ölçülmektedir. Bu çalışma ile Düzce SYDV'den sosyal yardım alan kadınların demografik özelliklerini ve sosyal yardımlarla ilgili görüşlerini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Türk Dil Kurumu'nun sözlük tanımına göre, yoksul birey; geçimini sürdürmekte zorlanan, maddi kaynaklardan yoksun, fakir, fukara olarak nitelendirilmektedir (TDK, 2021). Yoksulluk terimi, bu tanıma dayanarak fakirlik, sefalet, varlık yoksunluğu durumu olarak tanımlanmaktadır. Ancak, yoksulluk subjektif ve çok boyutlu bir nitelik taşır, bu nedenle objektif bir tanımı genel kabul görmemektedir (Aktan ve Vural, 2002: 1-3). Yoksulluk kavramının tanımı konusunda literatürde ortak bir görüş birliği bulunmamaktadır. Yoksulluk, zamana, bireye ve bakış açısına bağlı olarak farklı anlamlar içeren bir olgudur. Yoksulluk kavramıyla ilgili tek bir tanım yapmak oldukça zordur, bu nedenle yoksullukla ilgili birçok farklı tanım mevcuttur (Senses, 2001: 62).

Yoksulluk, kişilerin yeme, içme, barınma gibi en temel ihtiyaçlarını gidermekten yoksun olması, hayatını idame ettirecek gelire sahip olmaması durumudur (Bilen vd., 2005: 3). Demircan'a (2021) göre yoksulluk, genel anlamıyla bireylerin temel ve hayati ihtiyaçlarına ulaşamaması, ulaşmakta zorlanması durumudur.

Ülkeden ülkeye kişiden kişiye tanımı değişen yoksulluk kavramı çok boyutlu kavram olduğundan hangi şartlarda yaşayan kişilerin yoksul kabul edileceği konusunda farklı yaklaşımlar olmuştur. Yoksulluğun ölçülmesi, tanımlanması noktasında yaşanan bu farklılıklar dolayısıyla yoksulluk kavramı; mutlak, göreceli, insani, objektif, subjektif, kırsal, kentsel yoksulluk ve gelir yoksulluğu olarak türlere ayrılmıştır (Topgül, 2013: 279-282).

Bireylerin veya hane halkının biyolojik olarak yaşamak için ihtiyaç duydukları temel gelir ve harcama düzeyine mutlak yoksulluk denir. Mutlak yoksulluk kavramında esas alınan kriter kişilerin hayatını idame ettirebilmek için ihtiyaç duydukları asgari besin veya kalori miktarıdır. Dumanlı (1995)'ya göre göreceli yoksulluk kavramı bireylerin kaynaklara erişememesi ve yaşamını sürdürememesi durumundan ibaret değildir. Yoksulluk, bireylerin veya hanelerin yoksul olma durumu içinde, yaşadıkları toplumun kabul ettiği asgari yaşam düzeyinin sağlanıp sağlanamadığıyla ilgilidir. İnsani yoksulluk kavramı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1997 yılından itibaren yayımlanan İnsani Gelişme Raporları çerçevesinde geliştirilmiştir. Bu kavram, insanın gelişebilmesi ve insan onuruna yaraşır bir yaşam sürebilmesi için gerekli olan temiz su, gıda, eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek maddi olanaklara sahip olmanın yanında sosyal, kültürel, ekonomik fırsat ve seçeneklere de sahip olması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Bireylerin neden yoksul olduğu ve bu yoksulluktan kurtulmaları için neye ihtiyaç duydukları üzerine normatif değerlendirme yapan yoksulluk yaklaşımına objektif diğer bir anlamıyla refah yaklaşımı denir. Subjektif yoksulluk yaklaşımı ise bireylerin tercihlerini ve neyi tüketmek istediğini dikkate alır. Bu yaklaşıma göre yoksulluk önceden belirlenen kriterlere göre değil bireylerin tercihlerine göre değişen bir olgudur. Bu yaklaşıma göre yoksulluğun tanımlanması ve ölçülmesi zordur (Aktan ve Vural, 2002: 5-7).

Yoksulluk sorunu ülkelerde daha çok kırsal bölgelerde görülmektedir. Kırsal bölgelerde yaşayan kişilerin temel tüketim malzemelerine, eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerine erişiminin güç olması, kırsal yoksulluğun oluşumuna yol açmaktadır. Kırsal alanların desteklenmesine yönelik politikaların yetersiz olması kırsal ve kentsel yoksulluğa yol açan önemli etmenlerden biridir. Kırsalda yaşanan bu yoksulluk sorunu kentlere göçü tetikleyen bir olgudur (Khan, 2000: 6). Kentlerde yaşayan nüfusun çeşitli nedenlerden dolayı asgari yaşam düzeyine sahip olamaması durumudur (Yaşar ve Taşar, 2019: 127). Kentsel yoksulluk kırsaldan kentlere doğru yaşanan göçler, işsizlik, istihdamdaki ayrımcılıklar, fırsat eşitsizliği, kayıt dışı ekonomi, sosyal güvenceden yararlanmayanlardaki artış gibi birçok nedenden dolayı ortaya çıkmaktadır (Aydın, 2016: 17). Gelir yoksulluğu, bireyin veya hane halkının, temel yaşam standardını sürdürebilmek ve asgari yaşam gereksinimlerini karşılayabilmek için gerekli olan yeterli ekonomik kaynağa sahip olamaması durumunu ifade eder (Dumanlı, 1996:7; Özbek, 2001:54; Aktan ve Vural,2002:44; Ünal, 2004:14).

Yoksulluğun nedenlerine baktığımızda ekonomik, sosyal-demografik, siyasi ve coğrafi farklılıkların öne çıktığı görülmektedir. Enflasyon (Akçakaya, 2009: 24), gelir dağılımı adaletsizliği (Yeşilyurt-Temel, 2016: 38), ekonomik krizler (Aydın, 2016: 13), yapısal uyum politikaları (Yılmaz, 2006: 26), istihdam-işsizlik arasındaki ilişki yoksulluğa yol açan önemli ekonomik faktörlerdir. Nüfus artış hızı, hane büyüklüğü, eğitim seviyesi, çevresel koşullardaki varyasyonlar, göçler ve ayrımcılık gibi sosyal ve demografik faktörler, yoksulluğun ortaya çıkmasına katkıda bulunan etkenler arasında yer almaktadır (İncedal, 2013: 31-38).

Ülkelerin dünya üzerindeki konumları, sahip oldukları yer altı ve yer üstü zenginlikleri, iklim şartları gibi coğrafi etkenler ekonomik gelişmenin üzerinde etkili olmaktadır. Ülkeden ülkeye hatta ülkelerin kendi içinde bölgeden bölgeye değişen bu doğal farklılıkları o bölgelerin gelişim hızını ve yoksul seviyesini etkilemektedir. Bir ülkedeki siyasi yapı ile uygulanan politikalar yoksulluk üzerinde etkili olmaktadır. Ülkelerde yaşanan savaş, ayaklanma, çatışma, terör gibi olaylar toplumdaki sosyal ve ekonomik düzeninin bozulmasına, halkın yoksullaşmasına neden olmaktadır. Bu tür ortamlarda siyasi mekanizmaların alacağı kararlar, uygulayacağı politikalar da yoksulluğa etki etmektedir (Aydın, 2016: 19-20).

Yoksullukla mücadelede önemli bir araç olan sosyal yardımlar, yoksulluk kavramı gibi çok boyutludur ve sabit, evrensel bir tanımı bulunmamaktadır. Yardımların türü ve miktarı da ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) 3. Beş Yıllık Kalkınma Planındaki tanıma göre sosyal yardım, kabul edilebilir asgari hayat standartlarının altında yaşayan aile ve kişilere yönelik genel bütçeli idarelerin, yerel yönetimlerin veya sivil toplum kuruluşlarının yaptığı aynı ve nakdi yardımlardır (Daşlı, 2015: 66) Seyyar'a (2002) göre sosyal yardımın tanımı, "Kendi ellerinde olmayan sebeplerden dolayı fakir olarak doğan veya sonradan fakirliğe düşen

ve dolayısıyla mutlak manada yardıma muhtaç hale gelen veya yeterli gelire sahip olmadıklarından dolayı kısmen yardıma muhtaç olan kişilere/ailelere, çoğu kez devlet bütçesinden yapılan karşılıksız maddi desteklerdir” (Tiyek, 2012: 53).

Devlet tarafından verilen sosyal yardımlar yoksulluğun azaltılmasına, sosyal güvenliğin sağlanmasına, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi artırmaya, toplumsal uyumu güçlendirmeye ve ekonomik büyümeye katkıda bulunmaya yönelik olumlu etkiler sağlayabilir. Ancak, programların tasarımına, uygulanma biçimine, finansmanına ve toplumun ekonomik yapısına bağlı olarak etkiler değişebilir. Sosyal yardımların temel amacı, asgari yaşam şartlarını karşılamaya yetecek geliri olmayan kişileri sosyal ve ekonomik risklere karşı korumak, ülkedeki ekonomik şartlar çerçevesinde insan onuruna yaraşır bir hayat sürebilmelerini sağlamaktır. Sosyal yardımlar, yoksul bireylerin muhtaçlık durumu ortadan kalkana kadar ihtiyaçlarını karşılamasına olanak sağlamaktadır (Gülşen, 2019: 29-30).

Yoksullukla mücadele aracı olarak değerlendirilen sosyal yardım uygulamasının hem olumlu hem olumsuz yönleri bulunmaktadır. Sosyal sigorta sistemine dahil olmayanları da kapsayarak sosyal sigorta sisteminin açıklarını kapatıcı ve tamamlayıcı özelliğe sahip olması olumlu yönlerinden biridir. Öte yandan kişilerin muhtaçlık psikolojisinden kısa süreliğine de olsa kurtularak ruh sağlığına katkı sağlaması, ekonomik yetersizlik nedeniyle yapmayı düşünebileceği gasp, hırsızlık gibi suç oluşturan olumsuz davranışlardan sosyal yardım alması nedeniyle kaçınması, uzak kalması gibi psiko-sosyal etkileri de olmaktadır (Tiyek, 2012: 59-60).

Sosyal yardımların olumlu birçok yanı olmasına karşın olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Sosyal yardımdan yararlanacak kişinin muhtaç olduğunu ispatlamak durumunda kalması ve buna bağlı olarak damgalanma, insan onurunu rencide edici olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında bu yardımların istismar edilmeye açık olması olumsuz durumlardan biridir. Bu istismar gerçek anlamda ihtiyaç sahibi olunmadığı halde yardım talebinde bulunma veya farklı kurumlardan aynı kişilerin ayrı ayrı yardım alması şeklinde olabilmektedir. Sosyal yardımların kişileri tembelleğe iteceği, iş gücü piyasasından uzaklaştıracağı, yardımlardan uzun süre yararlanan kişilerin geçimini bunlarla sağlayarak yardımlara bağımlı hayat süreceği ve bu durumu istismar edebileceği gibi eleştiriler de sosyal yardımların olumsuz etkileri arasında sayılabilmektedir (Daşlı, 2015: 71-75).

Toplumda yaşayan bazı gruplar çeşitli nedenlerden dolayı diğerlerine oranla daha dezavantajlı durumdadırlar. Cinsiyet bağlamında bakıldığında kadınların dezavantajlı olduğu görülmektedir. Dünya Bankası'nın Kadınlar, İş Dünyası ve Hukuk 2022 raporuna göre, çalışma çağındaki yaklaşık 2,4 milyar kadına eşit ekonomik fırsatlar sağlanmamakta ve 178 ülkede kadınların tam ekonomiye katılımını engelleyen yasal engeller bulunmaktadır. 86 ülkede kadınlar bir tür iş kısıtlamasıyla karşı karşıya kalınmakta ve 95 ülkede eşit işe eşit ücret garanti edilmemektedir (Worldbank, 2022) Birleşmiş Milletler'in hazırlamış olduğu Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarında İlerleme: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği 2023 Durum Raporuna göre, mevcut hızda devam edilmesi durumunda, 2030 yılına ulaşıldığında dünya nüfusunun yüzde 8'ini temsil eden 340 milyondan fazla kadın ve kız çocuğunun aşırı yoksulluk koşullarında yaşaması öngörülmektedir (United Nations, 2023). Bu çalışmada da dezavantajlı gruplardan biri olan kadınlar ve kadın yoksulluğu konusu ele alınmıştır.

Yoksulluğun kadınlaşması kavramı ilk kez 1978 yılında Diane Pearce tarafından kullanılmıştır. Pearce (1978) Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde yaptığı çalışmada kadınların işgücüne katılımının her geçen yıl arttığını ancak buna rağmen kadınların daha da yoksullaştığını tespit etmiş, yoksul kadın sayısının yoksul erkeklerden daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Yoksulların 2/3'ün kadınlardan oluştuğunu gözlemleyen Pearce, özellikle de hane reisi kadın olan tek ebeveynli hanelerin daha yoksul olduğuna dikkat çekmiştir. Bu çalışmayla birlikte yoksullukla mücadele konusunda kadınlara öncelik verilmesi gerektiği fikri yaygınlaşmaya başlamıştır (Topgül, 2013: 289).

1995 yılında Pekin'de düzenlenen 4. Dünya Kadın Konferansında kabul edilen Eylem Planında “yoksulluğun kadınlaşması” kavramına yer verilmiş, böylece kavram literatüre dahil olarak yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Uçar, 2011: 23).

Toplumun dezavantajlı gruplarından biri olan kadınların yoksullaşmasına etki eden farklı nedenler bulunmaktadır. Bu nedenler arasında toplumsal cinsiyet eşitsizliği, işgücüne katılımda yaşanan zorluklar, kadının

ailedeki rolü, eğitim durumu, adil olmayan kaynak dağılımı, sosyal dışlanma, yasal düzenlemelerin ve gönüllü sosyal yardımların yetersizliği yer almaktadır.

Kadınların yoksulluğunun nedenlerine bakıldığında ağırlıklı olarak kadınların çocukluk döneminden başlayan cinsiyete dayalı ayrımcılığın etkili olduğu görülmektedir. Ailelerin kız ile erkek çocuğun eğitimine aynı hassasiyeti göstermemesi, kız çocuklarına daha çok ev işleri, sorumlukları yüklemesi, kızların okumasına gerek olmadığı düşünce gibi nedenlerden dolayı kızlar eğitim imkânlarına erkeklere oranla daha büyük zor erişmektedir. Eğitim imkânlarından yeterince yararlanamayan, nitelikli eğitimden yoksun kalan kadınlar iş yaşamına ya hiç girmemekte ya da düşük ücretli, vasıfsız veya sigortasız işlerde çalışmaktadır. İş yaşamında yeterince yer alamayan kadınlar, ekonomik açıdan daha zayıf durumda kalmaktadır. Bu nedenle kadınların yoksulluk sorunuyla karşı karşıya kalma riskinin daha fazla olduğu düşünölmektedir.

1.1.Türkiye’de Sosyal Yardımlar

Yoksulluğun azaltılması için birçok ölkede olduğu gibi Türkiye’de de çalışmalar yapılmakta olup sosyal yardımlar yoksullukla mücadelede önemli yeri olan uygulamalardan biridir. T.C. Anayasa’sının 2. maddesinde “Türkiye Cumhuriyeti, sosyal bir hukuk Devletidir.” hükmü yer almaktadır. Sosyal devlet olmanın gereği olarak gelir dağılımındaki adaletsizliğin azaltılmasına ve muhtaç kimselerin desteklenmesine yönelik yürütölen sosyal politikalar, toplumsal dayanışmanın güçlendirilmesi ve sosyal barışın korunması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu temel prensip doğrultusunda, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu, 1986 yılında kabul edilen 3294 sayılı Yasa ile kurulmuştur.

3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanununun amacı; Fakru zaruret içinde ve muhtaç durumda olan vatandaşlara ve gerektiğinde her ne sebeple olursa olsun Türkiye’ye kabul edilmiş veya gelmiş kişilere yardım etmek, sosyal adaleti güçlendirici tedbirler olarak gelir dağılımının adil şekilde dağıtılmasını sağlamak, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik etmektir (Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu, 1986). Bu amaçlar doğrultusunda faaliyet yürötmek ve çalışma yapmak, ihtiyaç sahibi vatandaşlara ayni ve nakdi yardımlarda bulunmak üzere 3294 sayılı Kanunun 7. Maddesine istinaden her il ve ilçede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) Türk Medeni Kanunu hükümlerine göre yerellik ilkesinden hareketle kurulmuştur. Bu ilke doğrultusunda Türkiye’nin her il ve ilçesinde kurulan SYD Vakıfları, sosyal yardımların en hızlı şekilde ve en kısa zamanda ihtiyaç sahibi hanelere ulaştırılmasını sağlamaktadır (Gölşen, 2019: 37).

SYD Vakıflarının kuruluş amacı, yoksulluk sorunu ile mücadele etmek ve yoksul insanların en temel ihtiyaçlarını karşılamasına destek olmaktır. Güncel verilere göre Türkiye genelinde 1003 SYD vakfı bulunmaktadır. Bu vakıflar, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın idari yapısında yer almamaktadır; bunun yerine, denetimleri Vakıflar Genel Müdürlüğü, İçişleri Bakanlığı ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2024).

Vakıfların vakıf başkanı ve mütevelli heyeti olmak üzere 2 temel organı vardır. Vakıf başkanı mahallin en büyük mülki iade amiri olup illerde vali, ilçelerde kaymakamdır. mütevelli heyeti, vakfın yönetim ve temsile yetkili olan organıdır. Mütevelli heyeti vakfın amaçlarının gerçekleşmesi için gerekli kararları almak yapmakla görevli ve yetkilidir. Mütevelli heyeti, 3294 sayılı kanunun 7. Maddesinde belirtilen atanmış ve seçilmiş üyelerden oluşmaktadır. Mütevelli heyeti, mülki idare amirleri tarafından oluşturulur ve illerde belediye başkanı, defterdar, il millî eğitim müdürü, il sağlık müdürü, il tarım ve orman müdürü, aile ve sosyal hizmetler il müdürü, il müftüsü; ilçelerde belediye başkanı, mal müdürü, ilçe millî eğitim müdürü, sağlık grup başkanı, ilçe tarım ve orman müdürü ve ilçe müftüsü gibi görevlileri içerir (bkz. Tablo 1). Ayrıca, mütevelli heyetinde muhtarlar, sivil toplum kuruluşu yöneticileri ve hayırsever vatandaşlar da yer almaktadır. Her bir SYD Vakfı, kendi kararlarını bu heyet aracılığıyla almaktadır (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2024).

Tablo 1: İl ve İlçe Mütevelli Heyeti Üyeleri

İL MERKEZLERİ	İLÇELER
Doğal Üyeler	
Vali (Vakıf Başkanı)	Kaymakam (Vakıf Başkanı)
Belediye Başkanı	Belediye Başkanı
Defterdar	Mal Müdürü
İl Sağlık Müdürü	Sağlık Grup Başkanı
İl Milli Eğitim Müdürü	İlçe Milli Eğitim Müdürü
İl Müftüsü	İlçe Müftüsü
İl Tarım ve Orman Müdürü	İlçe Tarım ve Orman Müdürü
Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürü	
Seçilmiş Üyeler	
Köy/Mahalle Muhtarı (Kendi aralarından seçecekleri 1'er kişi)	Köy/Mahalle Muhtarı (Kendi aralarından seçecekleri 1'er kişi)
STK Temsilcileri (STK yöneticilerinin kendi aralarında seçecekleri 2 kişi)	STK Temsilcileri (STK yöneticilerinin kendi aralarında seçecekleri 2 kişi)
Hayırsever Vatandaşlar (İl Genel Meclisinin seçeceği 2 kişi)	Hayırsever Vatandaşlar (İl Genel Meclisinin seçeceği 2 kişi)

Kaynak: (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2024).

SYD Vakıflarının gelirleri; SYD Teşvik Fonundan aktarılan periyodik pay, SYD Vakıflarına ait işletme veya iştiraklerden elde edilen gelirler, diğer bağış ve gelirlerden oluşmaktadır (Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu, 1986). Vakıfların giderleri ise amaca yönelik, yönetime yönelik ve vakfın faaliyet giderleridir (Demirci, 2013: 74-75).

Vakıflar tarafından sunulan sosyal yardımlar ana gruplara göre şu şekilde ayrılmaktadır: Aile, eğitim, sağlık, gıda ve barınma ile yaşlı ve engelli yardımları olarak ayırabiliriz. Tablo 2'de ana gruplara göre sosyal yardım programları gösterilmektedir.

Tablo 2: Ana Gruplara Göre Sosyal Yardım Programları

AİLE YARDIMLARI	<ul style="list-style-type: none">• Doğum Yardımı• Çoklu Doğum Yardımı• Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Yönelik Düzenli Nakit Yardım Programı• Öksüz ve Yetim Yardımı• Muhtaç Asker Ailesi Yardımı• Muhtaç Asker Çocuğu Yardımı• Terör Zararı Yardımları• Afet-Acil Durum Yardımları• İşe Yönlendirme Yardımı-Başlama Yardımı• Şehit Yakınları ve Gazilere Yönelik Yardımlar
EĞİTİM YARDIMLARI	<ul style="list-style-type: none">• Ücretsiz Ders Kitabı• Şartlı Eğitim Yardımları• Yabancılara Yönelik Şartlı Eğitim Yardımı (YŞEY)• Engelli Öğrencilerin Ücretsiz Taşınması• Eğitim Materyali Yardımları• Öğrenci Barınma-Taşıma-Yemek Yardımı• Yurt Yapımı

SAĞLIK YARDIMLARI	<ul style="list-style-type: none">• Genel Sağlık Sigortası (GSS) Prim Ödemeleri• Şartlı Sağlık Yardımları (Sağlık ve Gebelik)• Katılım Payı Ödemeleri• Kronik Hastalık Yardımı• Kronik Hastalara Elektrik Tüketim Desteği• Sağlık Yardımı
GIDA VE BARINMA YARDIMLARI	<ul style="list-style-type: none">• Gıda Yardımları• Öğle Yemeği Yardımı• Aşevleri• Barınma Yardımları• Sosyal Konut Projesi• Yakacak Yardımları• Elektrik Tüketim Desteği
ENGELLİ VE YAŞLI YARDIMLARI	<ul style="list-style-type: none">• Yaşlı Aylığı• Engelli Aylığı• Engelli Yakını Aylığı• Engelli İhtiyaç Yardımları

Kaynak: Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı 2021 Yılı Faaliyet Raporu, 131.

2.YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı, Düzce'nin Merkez ilçesinde yaşayan kadınların yoksullukla mücadele araçlarından olan sosyal yardımların etkinliğine yönelik algısını ölçmektir. Bu çalışma ile Düzce SYDV'den sosyal yardım alan kadınların demografik özelliklerini ve sosyal yardımlarla ilgili görüşlerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu araştırmanın soruları şunlardır:

1. Sosyal yardım alan kadınların yaş aralığına göre dağılımı nedir?
2. Sosyal yardım alan kadınların medeni durumu nedir?
3. Sosyal yardım alan kadınların eğitim durumu nedir?
4. Sosyal yardım alan kadınların mesleği nedir?
5. Sosyal yardım alan kadınların çalışma ve sosyal güvence durumu nedir?
6. Sosyal yardım alan kadınların çalışmama nedeni nedir?
7. Sosyal yardım alan kadınların yaşadığı hanedeki kişi sayısı ve gelir düzeyi nedir?
8. Kadınlar en çok hangi sosyal yardımlardan yararlanmaktadır?
9. Sosyal yardımların kadın yoksulluğunu önlemede etkisi var mıdır?
10. Kadınların sosyal yardımlarla ilgili görüşleri nedir?

Bu çalışmada tarama modeli esas alınmış, betimsel analiz yaklaşımı benimsenmiştir. Betimsel analiz yönteminde araştırılan konunun mevcut durumu ortaya konulmaktadır. Araştırmanın verileri yüz yüze anket tekniğiyle elde edilmiştir. Nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Anket iki kısımdan oluşmakta olup soruları literatürdeki benzer çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır (Daşlı, 2015: 233-240; Göktaş, 2019: 119-122; Balta, 2019: 114-116). Anketin uygulanması için gerekli yasal izin Düzce Üniversitesinden 30.06.2022 tarih ve 2022/327 sayılı Etik Kurulu Kararı ile alınmıştır. Katılımcılar kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak seçilmiştir. Araştırmanın evreni, Düzce'nin Merkez ilçesinde ikamet eden ve SYDV'den aynı veya nakdi sosyal yardım alan kadınlardır. Ancak Vakıflardaki kayıtların hane bazlı tutulması nedeniyle sadece kadınların olduğu verilere ulaşılamamıştır. Bu nedenle çalışma belirsiz evrende yapılmıştır. Çalışma kapsamında 400 anket yapılmış, 15 anket yeterli veri barındırmadığından kapsam dışı bırakılmıştır. SPSS (Statistical Package For Social Sciences) 26.0 programı kullanılarak geçerli 385 anketten elde edilen veriler frekans (sıklık) analizine tabi tutulmuştur.

3.BULGULAR

Bu çalışmanın saha araştırması Düzce ili Merkez ilçesindeki SYDV'den aynı veya nakdi sosyal yardım alan 385 kişilik örneklem ile yapılmıştır. Araştırmaya katılanların 385 kişinin hepsi kadındır. Anket sonucu elde edilen veriler analiz edilerek aşağıda sunulmuştur. Amaç sosyal yardımlardan yararlanan kadınların demografik özelliklerini ve yardımlarla ilgili görüşlerini ortaya çıkarmaktır.

Tablo 3: Katılımcıların Demografik Özelliklerine Ait Frekans Tablosu

Değişken		%	Değişken		%
Yaş	18-24	4,4	Okur- Yazar Değil	Okur- Yazar Değil	17,1
	25-39	30,9		Okur- Yazar	8,1
	40-59	37,7		İlkokul-Ortaokul	47,3
	60 ve üzeri	27		Lise ve dengi	16,9
Medeni Durum	Bekar	9,4	Öğrenim Durumu	Ön lisans	5,2
	Evli	61,0		Lisans	2,1
	Boşanmış	6,8		Yüksek Lisans-Doktora	3,4
	Eşi vefat etmiş	22,9		Yok	11,2
Hanedeki Kişi Sayısına Göre Katılımcıların Dağılımı	1	6,5	Çocuk Sayısı	1	14,0
	2	16,4		2	26,5
	3	21,6		3	32,7
	4	28,6		4 ve üzeri	15,6
	5 ve üstü	27,0			

Katılımcıların %37,7'sinin 40-59 yaş aralığında, %61'nin evli, %47,3'ünün ilkokul ortaokul mezunu olduğu, %32,7'sinin 3 çocuklu olduğu, %28,6'sının hanesinde 4 kişinin yaşadığı görülmüştür.

Tablo 4: Katılımcıların Mesleklerine Göre Dağılımı

Meslekler	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
Öğrenci	3	0,8
İşçi	26	6,8
Mevsimlik işçi	9	2,3
Ev hanımı	272	70,6
Çiftçi	12	3,1
Serbest meslek	7	1,8
Memur	7	1,8
Esnaf	3	0,8
İşsiz	36	9,4
Diğer	10	2,6
Toplam	385	100

Tablo 4'e göre katılımcıların meslek dağılımına bakıldığında %70'inin ev hanımı olduğu saptanmıştır. Katılımcı kadınların %9,4'unun işsiz, %6,8'nin işçi, %3,1'nin çiftçi, %2,3'ünün mevsimlik işçi olduğu görülmüştür.

Tablo 5: Katılımcıların Çalışmama Nedenleri

Çalışma Durumu	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
Çalışmıyorum	294	76,4
Çalışıyorum ama düzenli değil	43	11,2
Çalışıyorum	38	9,9
Emekliyim	5	1,3
SGK'dan bağlanan aylık veya gelirim var	5	1,3
Toplam	385	100,0

Tablo 5’de katılımcıların çalışmama nedenlerine göre dağılımları gösterilmiştir. Buna göre çalışmayan katılımcıların %30,1’i ev işlerini, %20,8’i çocuk bakımını, %17,1’i hasta ve yaşlı bakımını, %11,4’ü sağlık sorunu ve bedensel engel durumunu, %6,8’i iş imkânı olmamasını çalışmama nedeni olarak belirtmiştir. Katılımcıların %9,1’i bu soruya cevap vermemiştir.

Tablo 6: Katılımcıların Çalışmama Nedenleri

Çalışmama Nedeni	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
İş imkânı yok	26	6,8
Çocuk bakımı	80	20,8
Ev işleri	116	30,1
Eşim izin vermiyor	2	0,5
Ailem izin vermiyor	1	0,3
Emekliyim	4	1,0
Hasta ve yaşlı bakımı	66	17,1
Sağlık sorunu ve bedensel engel	44	11,4
Dini nedenler	1	0,3
Diğer	10	2,6
Cevapsız	35	9,1
Toplam	385	100,0

Tablo 6’da katılımcıların çalışmama nedenlerine göre dağılımları gösterilmiştir. Buna göre çalışmayan katılımcıların %30,1’i ev işlerini, %20,8’i çocuk bakımını, %17,1’i hasta ve yaşlı bakımını, %11,4’ü sağlık sorunu ve bedensel engel durumunu, %6,8’i iş imkânı olmamasını çalışmama nedeni olarak belirtmiştir. Katılımcıların %9,1’i bu soruya cevap vermemiştir.

Tablo 7: Katılımcıların Sosyal Güvence Durumu

Sosyal Güvenceniz Var Mı?	Frekans (Kişi sayısı)	Yüzde (%)
Evet	118	30,6
Hayır	265	68,8
Cevapsız	2	0,5
Toplam	385	100,0

Tablo 7’de göre katılımcıların sosyal güvenceye sahip olma durumu gösterilmiştir. Buna göre katılımcıların %68,8’i sigortasının olmadığını, %30,6’sı sigortasının olduğunu belirtmiştir.

Tablo 8: Haneye Düzenli Gelir Getiren Kişi Sayısına Göre Katılımcıların Dağılımı

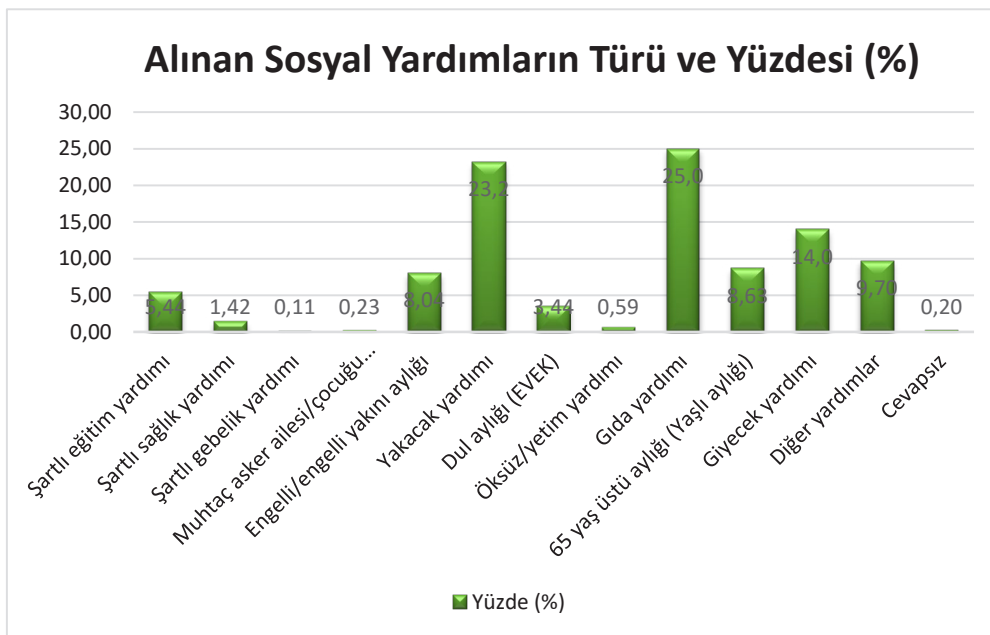
Hanede Düzenli Gelir Getiren Kişi Sayısı	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
Yok	132	34,3
1 kişi	220	57,1
2 kişi	26	6,8
3 kişi	6	1,6
Cevapsız	1	0,3
Toplam	385	100

Tablo 8’de hanede düzenli gelir getiren kişi sayısına göre katılımcıların dağılımı verilmiştir. Katılımcıların %57,1’inde düzenli gelir getiren 1 kişi, %6,8’inde 2 kişi, %1,6’sında 3 kişi bulunmaktadır. Katılımcıların %34,3’ünün hanesinde düzenli gelir getiren kimsenin olmadığı görülmektedir.

Tablo 9: Hanedeki Ortalama Aylık Gelire Göre Katılımcıların Dağılımı

Ortalama Aylık Gelir Düzeyi	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
1.000 TL altı	12	3,1
1001-2000 TL arası	58	15,1
2001-3000 TL arası	100	26,0
3001-5000 TL arası	86	22,3
5001-7000 TL arası	80	20,8
7001-10.000 TL arası	31	8,1
10.001-15.000 TL arası	8	2,1
15.001 TL üstü	8	2,1
Cevapsız	2	0,5
Toplam	385	100,0

Tablo 9’da hanedeki aylık ortalama gelir düzeyine göre katılımcıların dağılımı gösterilmiştir. Katılımcıların %26’sı 2001-3000 TL, %22,3’ü 3001-5000 TL, %20,8’i 5001-7000 TL, %15,1’i 1001-2000 TL, %8,1’i 7.001-10.000 TL ortalama aylık gelir düzeyinin olduğu hanede yaşadığı görülmektedir.

Şekil 1: Katılımcıların Aldığı Sosyal Yardımların Dağılımı

Katılımcıların yararlandıkları sosyal yardımların dağılımı Şekil 1’de gösterilmektedir. Buna göre katılımcıların yararlandığı yardımların dağılımına bakıldığında %25 oranla ilk sırada gıda yardımının, %23,2 oranla 2. sırada yakacak yardımının, %14 oranla 3.sırada giyecek yardımının, %9,7 oranla diğer yardımların 4.sırada, %8,63 oranla yaşlı aylığının 5. sırada, %8,04 oranla engelli/engelli yakını aylığının 6. sırada, %5,44 oranla şartlı eğitim yardımının 7.sırada, %3,44 oranla dul aylığının 8. sırada yer aldığı görülmektedir. Bazı katılımcıların birden çok yardımdan yararlandığı görülürken bazı katılımcıların yalnızca bir yardım türünden yararlandığı görülmüştür. Diğer yardımlarda kira yardımı, elektrik tüketim desteği, diğer aile yardımları bulunmaktadır.

Tablo 10: Sosyal Yardımların Hanedeki Yoksulluğu Azaltma Durumu

Aldığınız sosyal yardımlardan dolayı hanenizin yoksulluğunda bir azalma olduğunu düşünüyor musunuz?	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
Evet	146	37,9
Kısmen	170	44,2
Hayır	68	17,7
Cevapsız	1	0,3
Toplam	385	100

Tablo 10’a göre katılımcıların %37,9’u sosyal yardımlardan dolayı hanelerindeki yoksulluk düzeyinin azaldığını belirtirken %44,2’si kısmen azaldığını belirtmiş, %17,7’si azalmadığını beyan etmiştir.

Tablo 11: Sosyal Yardımların Kadın Yoksulluğunu Önlemedeki Etki Durumu

SYD Vakfının yaptığı sosyal yardımların kadın yoksulluğunu önleme konusunda önemli katkısı olduğunu düşünüyor musunuz?	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
Evet	187	48,6
Kısmen	157	40,8
Hayır	38	9,9
Cevapsız	3	0,8
Toplam	385	100

Tablo 11’e göre katılımcıların %48,6’sı sosyal yardımların kadın yoksulluğuyla mücadelede önemli katkısı olduğunu düşünmekte, %40,8’i kısmen katkısı olduğunu belirtirken %9,9’u sosyal yardımların önemli bir katkısı olmadığını düşünmektedir.

Tablo 12: Alınan Yardımların Yeterli Görülme Durumu

Aldığınız sosyal yardımları yeterli buluyor musunuz?	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
Evet	114	29,6
Kısmen	119	30,9
Hayır	151	39,2
Cevapsız	1	0,3
Toplam	385	100,0

Tablo 12’ye göre katılımcıların %29,6’sı aldığı sosyal yardımın miktarını yeterli bulurken, %30,9’u kısmen yeterli bulmakta, %39,2’si yeterli bulmamaktadır.

Tablo 13: Yardımların Tarafsız ve Adil Dağıtılma Durumu

Yardımların tarafsız ve adil şekilde dağıtıldığını düşünüyor musunuz?	Frekans (Kişi Sayısı)	Yüzde (%)
Evet	268	69,6
Kısmen	60	15,6
Hayır	56	14,5
Cevapsız	1	0,3
Toplam	385	100,0

Tablo 13'e göre katılımcıların %69,6'sı yardımların tarafsız ve adil şekilde dağıtıldığını, %15,6'sı kısmen tarafsız ve adil şekilde dağıtıldığını, %14,5'i tarafsız ve adil şekilde dağıtılmadığını düşünmektedir.

5.SONUÇ

Yoksulluk sorunu, tarihin her döneminde gerek gelişmiş gerekse az gelişmiş ülkelerin karşı karşıya olduğu sorunların başında gelmektedir. Yoksulluk sorununu tamamen ortadan kaldıracak ülke bulunmamaktadır. Dolayısıyla dünya üzerindeki tüm toplumların mücadele etmek durumunda olduğu küresel bir sorundur. Yoksulluk tüm insanları etkileyen bir sorun olmakla birlikte ağırlıklı olarak kadınların yaşadığı bir olgudur. Yoksullukla ilgili çok sayıda çalışma olmasına karşın kadın yoksulluğu konusu son dönemlerde, 1970'li yıllardan itibaren ele alınmaya başlamıştır. Kadın yoksulluğu konusu literatürde daha çok "yoksulluğun kadınlaşması" kavramıyla anlatılmaktadır. Yoksulluğun kadınlaşması kavramı ilk kez 1978 yılında Diane Pearce tarafından kullanılmıştır. Goldberg ve Kremen (1990) yoksulluğun kadınlaşması kavramını kendilerinin ve çocuklarının geçimini sağlayan kadınların tüm yoksullar içinde daha fazla olduğu belirtmek için kullanmaktadır (Açıkgöz, 2010: 48).

Yardımların yoksul insanların hayatına etkileri üzerine farklı çalışmalar yapılmakta ve farklı sonuçlara ulaşılabilmektedir. Bazı çalışmalarda yardımların olumlu etkileri olduğu belirtilirken bazı çalışmalarda yoksullukla mücadelede sosyal yardımların önemli katkısı olmadığı, geçici çözüm olarak kaldığı belirtilmiştir.

Usta (2020) Bartın il genelinde yaptığı çalışmada vakıflarda çalışan 26 personel ve il merkezi ile ilçe vakıflarından sosyal yardım alan 404 kişi ile anket yaparak sosyal yardımların etkinliğini tartışmıştır. Çalışma kapsamında ortaya konulan hipotezler ki-kare testi ile test edilmiş, bazı verilerden frekans tabloları yapılarak betimleyici analiz de yapılmıştır. Katılımcıların çoğu sosyal yardımların temel ihtiyaçlarını karşıladığını, hayatlarına önemli katkı sunduğunu, memnun olduklarını söylemiştir. Vakıf çalışanları sosyal yardım alanların tembellikten dolayı yoksul olduklarını görüşünderken yardım alanların çoğu yoksul olmanın nedenini mesleklerinin olmamasına ve eğitimsiz olmalarına bağlamıştır. Sosyal yardım alanların %65,8'inin kadın olduğu, %62,1'inin resmi nikahlı evli olduğu, %60,1'inin ilköğretim mezunu olduğu, %96'sının çalışmadığı saptanmıştır.

Peri (2020) Sakarya il genelinde yaptığı çalışmada, 16 ilçenin her birinden 1 vakıf personeli, 1 sosyal yardım yararlanıcısı ile 18 yardım almayan kişiden oluşan 50 kişilik örnekleme derinlemesine mülakat yaparak sosyal yardımların etkinliğini tartışmıştır. Vakıf çalışanlarına göre sosyal yardımlar, sosyal devletin gereği olarak önemli bir işlev görmektedir iken yardım almayanlara göre sosyal yardımlar, hakkaniyetli ve adil şekilde dağıtılmamaktadır. Sosyal yardım alan kişiler ise yardımlar olmasa geçinmekte çok zorlanacaklarını, yardım miktarlarının artırılması gerektiğini dile getirmiştir. Bu kısmıyla çalışmamız benzerdir. Ancak çalışmamızda sadece sosyal yardım alanlardan veri toplandığı için vakıf çalışanlarının ve yardım almayan kişilerin görüşleri bulunmamaktadır.

Aca (2018) tarafından yapılan çalışmada Bursa ilindeki kamusal sosyal yardımların, yapabilirlik yaklaşımı çerçevesinde etkinliği araştırılmıştır. Araştırma, yardım alan kişi sayısı görece fazla olan 5 ilçede ikamet eden 500 kişi ile yapılmış olup araştırmanın sonucunda kamusal yardımlardan beklenen faydanın sağlanamadığı, yardımların yoksulların refahını artırmadığı saptanmıştır.

Çınar (2017), Isparta ilinde yaptığı çalışmada SYDV'den sürekli yardım alan 99 kişiyle anket yapmış, katılımcıların demografik yapılarını ortaya çıkararak vakfın etkinliği hakkındaki görüşlerini analiz etmiştir. Yardım alan kişilerin %72,7'si Isparta SYDV'nin hizmet verirken adaletli davrandığını düşünmekte, %76,8'i Vakıf tarafından muhtaç kişiler belirlenirken tarafsız davranıldığına inanmaktadır. Çalışmamızda da buna benzer sonuçlar çıkmıştır. Aynı

şekilde Çınar'ın çalışmasında, bu çalışmada olduğu gibi yardım alan kişilerin eğitim seviyesinin düşük olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Kadın ve erkek katılımcıların bulunduğu Çınar'ın çalışmasında yardım alan kadın sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu durum kadınların erkeklere oranla daha yoksul olduğunu görüşünü desteklemektedir.

Doğan (2015) tarafından yapılan çalışmada, Adıyaman SYDV'nin verileri kullanılarak regresyon analizi yapılmış, vakfın kendi kaynakları ile yaptığı nakdi yardımların gelir dağılımı adaleti üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Daşlı (2018: 538-539) çalışmasında sosyal yardımların kişilerin yoksulluk sarmalından çıkabilmeleri için daha çok proje destekli olarak verilmesi gerektiği, bu şekilde kişilerin tembel ve üretken olmaktan uzak kalmamalarının sağlanması gerekliliği üzerinde durmuştur. Yoksulluğun sadece sosyal yardımlarla giderilemeyeceği ifade edilmiş, gelir eşitliğinin sağlanabilmesi için devletin kayıt dışı ekonomi, işsizlik, yüksek enflasyon gibi sorunları çözmesi hususu üzerinde durulmuştur. Daşlı (2016) başka bir çalışmasında eşi vefat etmiş kadınlar yardım programı (EVEK) kapsamında desteklenen ve Sivas ilinde bulunan 350 kişiye anket uygulamıştır. Anket analizleri sonucu yardım programının kadın yoksulluğunun etkilerini hafifletme anlamında önemli olduğu, fakat kadın yoksulluğunu ortadan kaldırma noktasında hiçbir etkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Vakıflar aile, barınma, sağlık, eğitim, gıda gibi birçok ihtiyaca yönelik oldukça fazla sosyal yardım programı ile muhtaç hanelere hizmet vermektedir. Kadınların yoksulluk riski ile karşılaşma ihtimalinin daha yüksek olduğu gerçeği ile hareket eden SYD Vakıfları kadınları koruyucu, destekleyici programlara özel önem vermektedir. Bazı sosyal yardımların ve projelerin sadece kadınlara yönelik olması veya hak sahipliğinde önceliğin kadınlara verilmesi (EVEK, SODAM, ŞEY, şartlı sağlık yardımı, doğum yardımı gibi) bunun bir göstergesidir.

Bu çalışma kapsamında yapılan analizlerde Düzce'nin Merkez ilçesinde yaşayan ihtiyaç sahibi kadınların %37,7'sinin 40-59 yaş aralığında, %30,9'unun 25-39 yaş aralığında olduğu tespit edilmiştir. Daha genç yaşta kadınların oransal olarak çok az olduğu anlaşılmıştır. Medeni durumlarına bakıldığında sosyal yardım alan kadınların ağırlıklı kısmının evli olduğu görülmüştür. Bu durum evli olanların daha yoksul olduğunu, sosyal yardımlara daha fazla ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Sosyal yardım alan kadınlar arasında bekarlar ve boşanmış olanlar daha azınlıktadır. Eğitim durumları incelendiğinde yarısından fazlasının okul bitirmediği veya ilkököl-ortaokul mezunu olduğu görülmüştür. Bu durum eğitim seviyesinin düşük olan kadınların daha yoksul durumda olduğunu, diğer kadınlara oranla daha fazla sosyal yardım talebinde bulduklarını göstermektedir. Kadın %70'i ev hanımı olduğunu, %76,4'ü çalışmadığını ifade etmiştir. Çalışmayan, kazanç elde etmeyen kadınların geçim sıkıntısı yaşadığı, sosyal yardımlara daha fazla muhtaç olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyi düşük, iş yaşamında yer almayan kadınlar yoksulluk sorunuyla daha fazla karşılaşmaktadır. Bu durum yaptığımız çalışmada da ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kadınların eğitime erişimini artırmaya ve iş gücüne katılımını desteklemeye yönelik politikalara daha fazla önem verilmelidir.

Katılımcıların çalışmama nedeni incelendiğinde; ilk sırada ev işlerinin yer aldığı görülmekle birlikte çocuk, hasta ve yaşlı bakımı, sağlık sorunları ve bedensel engel hali gibi durumların ön planda olduğu görülmüştür. Yoksul kadınlar ağırlıklı olarak ev işlerini ve bakım görevlerini üstlenmektedir. Bu durum toplumsal cinsiyete dayalı hane içindeki rollerden dolayı kadınların iş yaşamına giremediğini göstermektedir. Toplumun kadından beklediği anne, eş rollerinin yansıması olarak zamanını evin işlerine ayıran kadınların daha yoksul olduğunu, sosyal yardımlara daha fazla ihtiyaç duyduğunu görmekteyiz. Çocuk bakımı nedeniyle çalışmadığını belirten kadınların oranı %20 ,8'dir. Çocuklarını bırakacak yeri olmayan, çocuğun bakımı konusunda destek alamayan kadınlar genellikle ya hiç iş hayatına girmemekte ya da çocuk okul çağına gelene kadar çalışmaya ara vermek zorunda kalmaktadır. Çalışmak istediği halde çocuğun bakımı nedeniyle çalışmayan kadınların iş gücüne katılımını teşvik etmek için işyerlerine kreş açma zorunluluğu, çalışan kadınlara yönelik nakit kreş desteği gibi uygulamalar hayata geçirilebilir.

Yoksul kadınların yaşadığı hanelerin büyük bir kısmında ya düzenli gelir getiren kimsenin olmadığı ya da 1 kişinin olduğu saptanmıştır. Hanede çalışan kişi sayısı arttıkça sosyal yardımlara olan talep azalmıştır. Katılımcıların yaşadığı hanedeki ortalama aylık gelir düzeyine bakıldığında büyük bir kısmında 7.000 TL'nin altında kaldığı görülmüştür. Yararlanılan sosyal yardım türlerine bakıldığında, ilk sırada gıdanın olduğu, ardından yakacak, giyecek, aile yardımlarının yer aldığı anlaşılmıştır. Bu durum yoksul kadınların ağırlıklı olarak beslenme, barınma, giyim gibi en temel ihtiyaçlarını karşılamak için sosyal yardımlara başvurduğunu göstermektedir.

%44,2'i hanedeki yoksulluğun azalmasında sosyal yardımların kısmen etkili olduğunu söylemiştir. %48,6'sı SYDV'nin yaptığı sosyal yardımların kadın yoksulluğunu önlemede etkisi olduğunu düşünmektedir. Katılımcıların %39,2'si sosyal yardımları yeterli bulmamakta iken %30,9'u kısmen yeterli görmekte, %29,6'sı yeterli bulmaktadır. Katılımcıların %69,6'sı yardımların adil şekilde dağıtıldığını düşünmektedir.

SYDV'lerin yaptığı yardımlar istihdamı artırmaktan ziyade yoksul kişilerin o anki ihtiyaçlarını gidermeye yöneliktir. Hal böyle olunca yoksul kişiler bu yardımlara bağımlı hale gelmektedir. Yoksulluğu geçici olarak ortadan kaldıran yöntemlerden ziyade daha kalıcı mekanizmalar geliştirilmeli, yoksulların iş gücüne katılımı teşvik edilmelidir. Çalışabilir güçteki kişilere verilen sosyal yardımlar belli bir mesleki eğitime katılma veya işe başvurma gibi koşullara bağlı şekilde verilebilir. Günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan sosyal yardım anlayışından ziyade iş kurmayı teşvik eden, hibe desteği sunan yardım programları uygulanabilir. Kadın girişimciliğini destekleyen politikalara devam edilmesi kadınların işgücüne katılımını artıracaktır.

Sosyal yardım alan kadınların, yoksulluğu gelecek nesillere aktarmaması için çocuklarının okumaları, meslek sahibi olmalarına önem vermeliler. Bu konuda kadınların bilinç düzeyi artırılmalıdır. Ayrıca eğitime yönelik yapılan sosyal yardımların miktarı ve payı artırılmalı. Çocuk sayısının artması hanede kişi başına düşen geliri düşürmekte, yüksek düzeyde geliri bulunmayan haneler maddi sıkıntılar yaşamaktadır. Maddi yoksunluk çocukların gelişimini olumsuz etkilemektedir. Çocukların daha iyi koşullarda büyüebilmeleri için her ay anneye çocuk başına herhangi bir koşula bağlanmaksızın temel ihtiyaçları karşılayacak miktarda nakit yardım yapılabilir.

İşverenlerin sosyal yardım alan kadınları işe almalarını teşvik eden politikalar uygulanabilir, SYDV'den yardım alan kadınları istihdam eden işverenlere SGK'dan prim desteği verilebilir.

Bu çalışma sadece Düzce ili Merkez ilçesini kapsamaktadır. Düzce'nin diğer ilçelerinde de buna benzer çalışma yapılabilir veya birbirinden farklı sosyo-ekonomik yapıya sahip iki şehir seçilerek karşılaştırma yapılabilir. Bunun yanı sıra vakıf çalışanlarının da görüşlerine yer verilen bir çalışma yapılabilir. Bu çalışma sadece kadınlarla yapılmıştır, erkeklerin de dahil edildiği benzer bir çalışma yapılarak yoksul kadınlar ile erkekler arasındaki demografik farklılıklar ortaya çıkarılabilir.

KAYNAKÇA

- Aca, Z. (2018). *Türkiye'de Kamusal Sosyal Yardımların Yapılabilirlik Yaklaşımı Çerçevesinde Etkinliği Analizi: Bursa Örneği*. Yayınlanmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Açıkgöz, R. (2010). "Kadın Yoksulluğu Üzerine Bir İnceleme", *Yardım ve Dayanışma Dergisi*, 1 (2), 45-60.
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2024). Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları, <https://www.aile.gov.tr/sygm/genel-mudurluk/sosyal-yardimlasma-ve-dayanisma-vakiflari/> adresinden 18 Şubat 2024 tarihinde alınmıştır.
- Akçakaya, M. (2009). *"Türkiye'de Bölgesel Yoksulluk"*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aktan, C.C. ve Vural, İ.Y. (2002), "Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri", Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Coşkun Can (ed.), Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara, <http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/birinci-bol/aktan-vural-yoksulluk.pdf>.
- Aydın, E. (2016). *Yoksullukla Mücadelede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının Etkileri: Bartın İli Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Üzerine İnceleme*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.
- Balta, E. (2019). *Sosyal Yardımların Sosyo-Ekonomik Etkileri: Şırnak İli Örneği*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şırnak.
- Bilen, M., Şan, M. K. ve Aydın, M. K. (2005). "Yoksulluk Sorunu Üzerine". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 1-26.
- Çınar, F. (2017). *Türkiye'de Sosyal Devlet Anlayışı Kapsamında Uygulanan Sosyal Politikalar Işığında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfının Gerçekleştirdiği Sürekli Yardımların Etkinliği: Isparta İli Örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

- Daşlı, Y. (2015). *Yoksulluğun Bir Nedeni Olarak Kamusal Sosyal Yardımlar: Sivas Merkez İlçe Örneği*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora tezi, Erzurum.
- Daşlı, Y. (2016). Kadın Yoksulluğu İle Mücadelede Eşi Vefat Etmiş Kadınlar Yardım Programı: Sivas Örneği, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS Journal)*, S. 33, 130-147).
- Daşlı, Y. (2018). Yoksullukla Mücadele Aracı Olarak Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 525-542.
- Demircan, E. İ. (2021). *Kadın Yoksulluğunu Önleme Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının Faaliyetleri: Adapazarı Örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yalova.
- Demirci, A. (2019). *Yoksullukla Mücadele Kapsamında Türkiye'deki Sosyal Yardım Uygulamaları: Ardahan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan.
- Doğan, S. (2015). *Gelir Dağılımında Adaleti Sağlamaya Yönelik Politikalar SYDV'nin Adıyaman İli Üzerine Etkileri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Dumanlı, R. (1996). *Yoksulluk ve Türkiye'deki Boyutları*, Uzmanlık Tezi, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Göktaş, S. (2019). *Kadın Yoksulluğu Üzerine Bir Alan Araştırması: Kars Örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Gölçek, A. G. ve Organ, İ. (2023). Yoksulluk Paradigmalarının Evrimi: Tarihsel ve Kavramsal Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, Özel Sayı, 69-93. <https://doi.org/10.30586/1318672>.
- Gülşen, S. (2019). *Veri Zarflama Analizi Tekniği ile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı'nın Gerçekleştirdiği Sosyal Yardımların Etkinlik Ölçümü: Arıcak Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Örneği*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- İncedal, S. (2013). *Türkiye'de Yoksulluğun Boyutları: Mücadele Politikaları ve Müdahale Araçları*, Uzmanlık tezi. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Khan, M. H. (2000). Rural Poverty in Developing Countries: Issues and Policies. IMF Working Paper (WP/00/78), 1-32, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp0078.pdf> adresinden 12 Aralık 2021 tarihinde alınmıştır.
- Özbek, O. (2001). *Dünya'da ve Türkiye'de Gelir Yoksulluğu ve İnsani Yoksulluğun Analizi ve Çözüm Önerileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Peri, D. (2020). *Yoksullukla Mücadelede Muhtaç Kişilere Yapılan Sosyal Yardım Uygulamaları: Sakarya İli Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları Örneği*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Rowntree, S. B. (1901). *Poverty: A Study of Town Life*. Macmillan and Co., Limited. <https://wellcomecollection.org/works/cv2ekdg7> adresinden 17 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu. (1986). T.C. Resmî Gazete, 19134, 14 Haziran 1986.
- Şenses, F (2001), *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*, İstanbul: İletişim.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023a). <https://www.aile.gov.tr/sygm/genel-mudurluk/sosyal-yardimlasma-ve-dayanismayi-tesvik-fonu/> adresinden 10 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (t.y.). *2013 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara.
- Tiyek, R. (2012). Yerel Yönetimlerin Sosyal Politika Uygulamalarındaki Rolü: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sosyal Yardım Birimi Örneği, *Yerel Politikalar*, (2), 53-84.
- Topgül, S. (2013). Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksulluğun Kadınlaşması, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14 (1), 277-296.
- Türk Dil Kurumu (TDK), <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 6 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Uçar, C. (2011). *Kadın Yoksulluğuyla Mücadelede Sosyal Politika Araçları ve Etkinlikleri*, Uzmanlık tezi, Başbakanlık Kadınının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.

United Nations (2023). Progress on the Sustainable Development Goals, The Gender Snapshot 2023, <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-09/progress-on-the-sustainable-development-goals-the-gender-snapshot-2023-en.pdf> adresinden 18 Şubat 2024 tarihinde alınmıştır.

Usta, Ş. (2020), *Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) nın Sunmuş Olduğu Sosyal Yardımların İşlevsellik Durumu: Bartın Örneği*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Ünal, G. (2004). Türkiye’de Yoksulluk Kavramı ve Yoksulluk Araştırmaları. *IV. Aile Şurası Aile ve Yoksulluk Bildirgeleri*, s.13-22, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Worldbank (2022). <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/03/01/nearly-2-4-billion-women-globally-don-t-have-same-economic-rights-as-men> adresinden 18 Şubat 2024 tarihinde alınmıştır.

Yaşar, S. ve Taşar, M. O. (2019). *Kavramsal Olarak Yoksulluk ve Türkiye’de Yoksullukla Mücadele Politikalarının Etkileri*. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 19 (38), 118-144.

Yeşilyurt-Temel, H. (2016). *Türkiye’deki Sosyal Yardımların Yoksulluğu Azaltmadaki Rolü (Manisa İli Örneği)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Yılmaz, A. (2009). *Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının Yoksullukla Mücadeleye Etkisi: “Hilvan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Örneği”*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.12.2023 ✓Accepted/Kabul:03.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1398782

Research Article/Araştırma Makalesi

Kaya, E. (2024). "Erken ve Orta Bizans Dönemi (4 –12. YY.) Anadolu Kiliselerinde Synthronon ve Bölgesel Özellikleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 107-135.

ERKEN VE ORTA BİZANS DÖNEMİ (4 – 12. YY.) ANADOLU KİLİSELERİNDE SYNTHRONON VE BÖLGESEL ÖZELLİKLERİ

Erkan KAYA*

Öz

Erken ve Orta Bizans Dönemi kiliselerinde synthronon hakkında yapılan bu araştırma; litürjik bir kuruluş olan synthrononun bölgesel özelliklerini açıklamayı amaçlamıştır. Hıristiyanlığın yayılma süreciyle birlikte önem kazanarak erken dönemden itibaren öncül örnekleri bulunan synthronon, Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar simgesel varlığını sürdürmüştür. Araştırma; Bizans mimarisinde Anadolu kiliselerinde bulunan örnekler üzerinden synthrononun bölgesel özelliklerinin belirlenmesi ve bölgesel farklılıkların karşılaştırmalı olarak tespit edilmesini konu edinmiştir. Araştırma, Anadolu'da tespit edilen synthronon örneklerini biçim ve işlev açısından değerlendirmektedir ve Anadolu synthronon tipolojisi üzerine yapılan kapsamlı ilk çalışmadır.

Araştırma kapsamında; İ.S. 3. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar olan süreçte synthrononla ilgili litürjik geleneklerin Hıristiyanlıkta yerleşmeye başladığı ilk dini kurallardan Geç Bizans Dönemi uygulamalarına kadarki değişim aktarılmaya çalışılmıştır. Geleneklerdeki değişimlerin mimariye doğrudan veya dolaylı olarak yansımaları da göz önünde bulundurulmuş ve araştırma kapsamına dahil edilerek konu hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Sonuç olarak synthrononun her açıdan litürjik geleneklerle şekillenen ve ihtiyaçlara göre değişen bir yapıya sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Synthronon, Kathedra, Litürji, Kilise, Bizans.*

THE SYNTHRONON AND REGIONAL CHARACTERISTICS IN ANATOLIAN CHURCHES OF THE EARLY AND MIDDLE BYZANTINE PERIOD (4TH – 12TH CENTURY)

Abstract

This study on the synthronon in Early and Middle Byzantine churches aims to elucidate the regional characteristics of the synthronon as a liturgical element. The synthronon, which gained importance with the spread of Christianity and had pioneer examples from the early period, continued its symbolic existence until the end of the Byzantine Empire. The research focuses on the determination of the regional characteristics of the synthronon through the examples found in Anatolian churches in Byzantine architecture and the comparative determination of regional differences. The research evaluates the synthronon examples found in Anatolia in terms of form and function and is the first comprehensive study on Anatolian synthronon typology.

Within the scope of the research; the change in the liturgical traditions related to the synthronon from the 3rd century A.D. to the 12th century A.D. from the first religious rules that began to be established in Christianity to the practices of the Late Byzantine Period was tried to be conveyed. The direct or indirect reflections of the changes in traditions on architecture were also taken into consideration and detailed information on the subject was included in the scope of the research. As a result, it has been seen that the synthronon has a structure that is shaped by liturgical traditions in every aspect and changes according to needs.

Keywords: *Synthronon, Kathedra, Liturgy, Church, Byzantine.*

*Arş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, BURSA.
e-posta:erkankaya@uludag.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8235-052X>)

Erken ve Orta Bizans Dönemi Anadolu Kiliselerinde Synthronon ve Bölgesel Özellikleri

Erken Hıristiyanlık Dönemi kilise mimarisi hakkında yapılan araştırmalar hem mimari plastiğin hem de kilise plan tiplerinin detaylı çalışılmasına ve tipolojik bir yaklaşım oluşturulmasına olanak sağlamıştır. Ancak bu çalışmalarda, ayin ve törenlerde kullanılan litürjik öğeler tipolojik bir sınıflamaya tabi tutulmasına rağmen bunların tören esnasındaki kullanımı hakkında detaylı bilgi nadiren verilmektedir. Ayrıca ayin düzeninde ruhban sınıfı tarafından kilise dışında ve içinde takip edilen güzergâh, kullanılan litürjik objeler, kilisedeki mimari kuruluşlar hakkında az sayıda araştırma olması litürjik geleneklerin ve ayin düzeninin sadece genel hatlarıyla bilinmesine sebep olmuştur¹. Kiliselerde ayin ve tören düzeni, uygulanan kurallar ve takip edilen geleneksel öğretiler, bölgesel değişiklikler gösterirken bölge içindeki kiliselerde dahi farklı ritüellerin bulunması mümkündür. Özellikle araştırma konumuz olan synthrononlar bağlamında bakıldığında, benzer kullanım amaçlarının belirlenmesine rağmen synthrononların fiziksel yapısında farklı özellikler de görülmektedir. Synthrononun ilk kez ne zaman ortaya çıktığı bilinmiyor olsa da en erken örneklerden 12. yy. örneklerine kadar yapılacak bir değerlendirmeye synthrononların gelişimini ve çeşitli tiplerde inşa edilmesini bölgeler bağlamında incelemek, bu öğelerin tarihi süreçte nasıl şekillendiğine dair bilgi verebilecektir.

Anadolu'nun bölgesel niteliklerinin belirlenmesinde tutarlı bir yaklaşımla örneklerin değerlendirilmesi amaçlandığında, başkent Konstantinopolis kiliseleri ile Anadolu kiliselerini iki ayrı bakış açısıyla ele almak daha doğru bir yaklaşımdır². Başkent kiliselerine gösterilen özen ve ayrılan kaynak ile Anadolu kiliselerine verilen destek, kiliselerin inşa sürecinden itibaren doğrudan etken bir konudur. Dolayısıyla bu iki bölgeyi kendi içinde iki farklı kategoride düşünerek değerlendirmek zaruridir. Kiliselerde litürji ile mimari arasında karşılıklı bir etkileşimin varlığı kabul edilmelidir. Litürjik etkiler Erken ve Orta Bizans mimarisinde varlığını çok net gösterirken; İkonoklast Dönem sonrasında gelişen mimaride ise detaylarda kendini göstermektedir. Litürjinin Bizans çağı boyunca mimariyi etkilediğini ve aynı zamanda mimari kuruluştan da etkilendiğini kabul etmek gerekir. Özellikle Erken Bizans mimarisinde litürjik uygulamalarla birlikte arayışını sürdüren kilise mimarisindeki iç düzen değişimi Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar sürmüştür. Ancak temel litürjik kuruluşlarda yerleşik düzenin korunmasına rağmen; kiliselerde görülen mimari detaylar dönemsel farklılıkları da yansıtmaya devam etmiştir. Nihayetinde İkonoklast Dönem'e kadar yerleşmiş litürjik kuruluşlar ve plan bakımından varlığını gösteren Bizans Mimarisi, İkonoklast Dönem'in bitmesiyle birlikte ciddi bir dönüşüm geçiren litürjinin mimariyi yeni uygulamalarla şekillendirmiştir. Dolayısıyla Geç Dönem Bizans mimarisinde litürjideki değişikliklerin özellikle pratikte uygulanan geleneklerin değişiminin mimari ve litürjik kuruluşlara yansması kaçınılmaz olmuştur. Litürjinin hem mimari hem de litürjik kuruluşları etkilediğini gösteren en iyi örnek ise synthrononlar olmuştur.

Farklı tiplerde çoğunlukla tahrip olarak günümüze ulaşan synthrononlar, Anadolu kiliseleri genelinde bölgesel bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Lykia, Bithynia, Karia, Isauria, Kappadokia, Kilikia, İonia, Phrygia, Pisidia, Pamphylia, Paphlagonia ve Troia Bölgeleri'nde yer alan ve sadece synthrononu bulunan yapılar değerlendirmeye alınarak bölgesel farklılıkların apsis ve synthrononlarda nasıl bir düzenlemeyle ortaya çıktığı irdelenmiştir. Ancak bölgeler arasındaki küçük farklar dışında synthronon düzenlemelerinin benzer nitelikler taşıdığı tespit edilmiştir. Yeni kazı ve araştırmalarla synthronon örneklerinin artmasıyla bölge örneklerinin de sayısı artacağından, tespit edilen farklılıklar bölgesel bir özellik olarak aktarılabilir gibi özellikle bazı nitelikler açısından henüz bir genellemeye gidilmesi doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu sebeple kısaca bölgesel özelliklerin irdelenmesi değerlendirme açısından yeterlidir.

Anadolu'da tespit edilen synthrononlu kiliselerin bölgelere göre sınıflandırılması bölgesel değerlendirme için de doğru bir yöntem olacaktır. Bu bağlamda, Lykia Bölgesi 28, Bithynia Bölgesi 12, Isauria Bölgesi 10, Kappadokia Bölgesi 10, Karia Bölgesi 9, Kilikia Bölgesi 9, Phrygia Bölgesi 8, İonia Bölgesi 7, Pamphylia Bölgesi 5, Paphlagonia Bölgesi 5, Pisidia Bölgesi 3, Thrakia Bölgesi 2, Troia Bölgesi'nde ise 2 kilise Anadolu bölgelerinin niteliklerinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması bakımından araştırmaya dahil edilen örneklerdir.

1 Bizans litürjisi hakkında detaylı bilgi için bkz: Altripp, 1998; Altripp, 2000; Altripp & Nauerth, 2006; Altripp, 2013.

2 Başkent Konstantinopolis mimarisi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Millingen, 1912; Ebersolt J., 1913; Ebersolt J., 1951; Janin, 1969; Mathews, 1971; Mathews, 1976; Mango C., 1994; Theis, 2005; Toivanen, 2007; Mamaloukos, 2018; Anadolu kiliseleri için bkz: Eyice, 1971; Ceylan, 2001; Ahunbay, 2022.

Anadolu'da günümüze ulaşan synthronon örneklerinin en yoğun olduğu bölge Lykia'dır. İ.S. 4. yüzyıldan İ.S. 9. yüzyıla kadar çeşitli örneklerin bulunduğu Lykia Bölgesi'nden 28 kilise araştırmaya dahil edilmiştir. Bu yapılardan Arykanda Büyük Kilise³ (4.yy.), Patara Kent Bazilikası⁴ (5. yy.), Gemiler Ada 3 Nolu Zirve Kilisesi⁵ (5. yy.), Andriake B Kilisesi⁶ (5. yy.), Olympos III Nolu Kilise⁷ (5./6. yy.), Andriake A Kilisesi⁸ (6. yy.), Andriake C Kilisesi⁹ (6. yy.), Rhodiapolis Piskoposluk Sarayı Kilisesi¹⁰ (6. yy.), Xanthos Piskoposluk Sarayı Kilisesi¹¹ (6. yy.) çok basamaklı ve sahanlıklı; Patara Mezar (Kaynak) Kilisesi (4/5.yy), Tlos Kent Bazilikası¹² (5. yy.), Gagae Kilisesi¹³ (5. yy.), Idyros Piskoposluk Kilisesi (5. yy.), Asarcık Doğu Kilisesi¹⁴ (5. yy.), Sun City Kilisesi¹⁵ (5. yy.), Arykanda Arif Kale Piskoposluk Kilisesi¹⁶ (5. yy.), Limyra Piskoposluk Sarayı Kilisesi¹⁷ (5./6. yy.), Demre Sura Vadi Kilisesi¹⁸ (5./6. yy.), Karacaören Günağı Kilisesi¹⁹ (6. yy.), Elmalı Choma Kilisesi²⁰ (6. yy.), Istlada Kilisesi (6. yy.), Asarcık Dikmen Kilisesi²¹ (6. yy.), Öludeniz Karacaören Sahil Kilisesi (6. yy.) ve Kibyra Bazilikası (5. yy.) çok basamaklı; Gemiler Ada II nolu Büyük Kilise²² (6. yy) çok basamaklı, sahanlıklı ve nişli; Letoon Manastırı Kilisesi²³ (6. yy. 2. yarısı), Demre Aziz Nikolaos Kilisesi²⁴ (8./9. yy.) çok basamaklı ve koridorlu; Demre Alacahisar Sion Manastırı Kilisesi²⁵ (6. yy.) ise çok basamaklı ve nişli tipte inşa edilmiştir. Bu yapılardan 20 tanesi 5 basamaklı, 7 tanesi 3 basamaklı ve 1 tanesi ise 10 basamaklı synthronona sahiptir. 3 basamaklı synthrononlar yaklaşık 5,59 m. genişliğinde ve 3,27 m. derinliğindeki apsislere inşa edilmiştir (Tablo-2). Bu durum üç basamaklı synthronona sahip yedi yapının daha küçük boyutlarda inşa edilen kiliseler olduğunu göstermektedir. Sayıca daha fazla örneği bulunan beş basamaklı synthrononlar ise Lykia Bölgesi'nde apsis genişliği ortalaması 7,28 m. apsis derinliği ortalaması ise 4,18 m. olan kiliselere inşa edilmiştir (Tablo-2). Bu ölçüler ise Lykia Bölgesi'nde yapılan kiliselerin doğu cephede yaklaşık 20 metre genişliğe kuzey ve güney cephede ise yaklaşık 30 m. uzunluğa sahip kiliseler oldukları anlamına gelmektedir. 20x30 m. boyutlarında bir kilise ortalama bir nüfusa sahip kentler için kentteki diğer kiliseler de düşünülüğünde ideal ölçülere yakındır. Üç basamaklı synthrononu olan yapılar ise nüfusun daha az olduğu bölgeleri gösterebilir.

Bizans mimarisinde kiliselerin tamamında olduğu gibi yapı boyutlarıyla paralel şekillenen synthronon formu ve basamak sayısı Lykia Bölgesi'nde de aynı nitelikleri sürdürmektedir. Yapı boyutlarına göre 3, 5 ve 9 basamaklı synthronon örneklerinin tespit edildiği bu bölgedeki synthrononların çoğu tahrip olarak günümüze ulaşmıştır. Lykia Bölgesi'ndeki 3 basamaklı synthrononların yarım daire formlu apsis ile aynı formda inşa edilmiş edilmiş olduğu ve küçük boyutlu kiliselerde görüldüğü söylenebilir. 5 basamaklı synthronona sahip yapıların ise daha büyük boyutlu ve kalabalık cemaate hitap eden kiliseler olduğu anlaşılmaktadır. 10 basamaklı bir synthronona ve sağlam bir katedraya sahip olan Demre Aziz Nikolaos Kilisesi ise Myra eyaletinin başkenti olması ve Myra başpiskoposunun burada bulunmasının yanı sıra oldukça kalabalık bir cemaati barındırması gerektiği için geniş bir litürjik kuruluşa ve çok basamaklı bir synthronona sahiptir.

Lykia Bölgesi'ndeki synthrononlar düzgün kesme taş, moloz taş üzerine düzgün kesme taş kaplama, moloz taş veya düzgün kesme taş üstüne mermer levha kaplama ve tuğla üzerine mermer kaplama teknikleriyle

3 Bayburtluoğlu, 1982, s. 411-416; Serin, 2004, s. 90.

4 Uluçam, 1991; İşkan, ve diğerleri, 2015, s. 304; Ceylan & Erdoğan, 2016.

5 Asano, 1996, s. 534; Asano, 1996, s. 452; Filipovic, 2013.

6 Harrison R. M., 1963; Feld, 1975; Grossmann & Severin, 1977, s. 6; Alpaslan, 1998; Tekinalp, 2000, s. 82, Lv. 49; Çevik, Bulut, & Akyürek, 2012, s. 69.

7 Olcay Uçkan B. Y., Öztaşkın, Öncü, Evcim, & Öztaşkın, 2018; Olcay Uçkan & Öztaşkın, 2018; Evcim & Öztaşkın, 2019, s. 138.

8 Grossmann & Severin, 1977, s. 4; Tekinalp, 2000, s. 62-63; Öztürk & Çekilmez, 2016b, s. 34.

9 Grossmann & Severin, 1977, s. 8; Öztürk, ve diğerleri, 2015; Öztürk & Çekilmez, 2016a, s. 199.

10 Çevik, Bulut, & Kızgut, 2009; Akyürek & Tiryaki, 2010, s. 390.

11 Sodini, 1989, s. 414.

12 Ruqqieri, 2010, s. 27; Korkut, Işın, Uygun, & Özdemir, 2018; Korkut & Urano, 2020, s. 28.

13 Çevik & Bulut, 2008, s. 6.

14 İşler, 2009, s. 33.

15 Malkoç & Tsuji, 2005, s. 7.

16 Harrison & Lawson, 1979, s. 13-17; Harrison R. M., 1981, s. 383-387; Harrison R. M., 2001, s. 38-47.

17 Peschlow, 1984, s. 410-412; Seyer, 2013, s. 55-63.

18 Severin & Grossmann, 2003.

19 İşler, 2016, s. 366.

20 Arıkan, 2001, s. 29, 63, 115, fig. 3-21-64a.

21 Harrison, 1963, s. 130.

22 Foss, 1994; Asano, 1994; Masuda, 1995, s. 61-71.

23 Metzger, 1966, s. 109.

24 Rott, 1908; Harrison R. M., 1963; Peschlow, 1975; Ötügen, 1996; Alpaslan, 1998.

25 Harrison R. M., 1963, s. 136; Chronz, 1985, s. 75; Hild, Klöster in Lykien, 2003, s. 313-334; Roman, 1994, s. 856-902, 891; Foss & Tulchin, 1996, s. 338; Ozansoy, 1996, s. 56; Severin & Grossmann, 2003; Niewöhner, 2005/6; İşler, 2016; İşler, 2016b.

inşa edilmiştir. Gemiler Ada 3 No'lu Zirve Kilisesi'nde olduğu gibi özel üretilen ya da ticari olarak getirilen dolomit bloklarla inşa edilen ya da dolomit blok üzerine mermer kaplama örnekler de görülebilir. Olympos III No'lu kilisede kabaca yontulmuş taşla örülen synthronon basamakları beyaz kalkerle kaplanmıştır. Andriake A Kilisesi'nde synthronon basamakları kireçtaşı levhalarla kaplanmıştır. Asarcık Doğu Kilisesi'nde görüldüğü gibi düzgün kesme taşla inşa edilen synthrononun her basamağının üst kenarı dışa taşkın profilli yapılarak basamak yüzeyi genişletilmiş ayak mesafesi ise arttırılmıştır. Kumluca Gagae Kilisesi ve Demre Alacahisar Sion Manastırı Kilisesi'nde ise Lykia Bölgesi'nde çok alışık olunmayan bir synthronon uygulaması söz konusudur. Bu iki yapıda synthronon apsis formuna uygun bir şekilde ana kayaya oyularak inşa edilmiştir. Patara Kent Bazilikası (5. yy.), Arykanda Arif Kale Kilisesi (5. yy.), Andriake A Kilisesi (6. yy.), Rhodiapolis Piskoposluk Sarayı Kilisesi (6. yy.) ve Xanthos Piskoposluk Sarayı Kilisesi'nin beş basamaklı synthrononu ile Arykanda Büyük Kilise (4./5. yy.) ve Letoon Manastırı Kilisesi (6. yy.'ın ikinci yarısı)'nin üç basamaklı synthrononu apsisten batıya taşkın inşa edilmiştir (Tablo-1). Kibyra Bazilikası'nın synthrononu moloz taş dolgu malzeme ile inşa edilmiş ve basamakları kaba yonu moloz taşla örülmüştür. Muhtemelen taş veya mermer levha ile kaplı olmalıdır.

Lykia Bölgesi'nden araştırmaya dahil edilen synthrononlu kiliselerde apsis yayının iki ucunda bir köşe yapan apsis duvarında, daha geniş bir orta nef için kuzey ve güneye yerleştirilen duvar payeleriyle nef kemerleri karşılanmıştır. Apsisler genellikle dışta yarım daire formu ve doğuya taşkın inşa edilirken az sayıda düz duvarla biten ve doğuda üç cepheli düzenlenen apsis örneği de bulunmaktadır. Synthrononlar, içte yarım daire kesitli apsislerle doğrudan uyumlu inşa edilmiştir. Bölgedeki tüm örnekler çok basamaklıdır. Synthrononların bir kısmı sadece çok basamaklı yapılırken bir kısmı ise çok basamaklı ve sahanlıklı inşa edilmiştir. Sadece tek bir örnekte (Asarcık Doğu Kilisesi) apsis içte yarım daire iken dışta dikdörtgen taşıntı yapmaktadır. Kiliselerin genelinde synthrononun en üst basamağından yaklaşık 1 m. yükseklikte ikili pencere görülmektedir.

Bythina Bölgesi'nde İ.S. 4. yüzyıldan İ.S. 12. yüzyıla kadar synthrononu bulunan 12 örnek araştırmaya dahil edilmiştir. Büyükorhan Derecik Bazilikası²⁶ (4. yy.), İznik Koimesis Kilisesi²⁷ (6-8. yy.) ve Gebze Yılançabayı Kilisesi²⁸ (9-12. yy.) tek basamaklı; Kırklareli Vize Kıyıköy Aziz Nikolaos Manastırı Kilisesi²⁹ (5. yy.), Ioannes Theologos Pelekete Manastırı Kilisesi³⁰ (709), Pantokrator Manastırı Güney Kilisesi³¹ (1118-1124), İstanbul Beyazıt Meydanı B Kilisesi, Tuzla Hagia Glykeria Manastırı Kilisesi³² (12. yy.) çok basamaklı; İstanbul Studios Manastırı Kilisesi³³ (463) çok basamaklı ve sahanlıklı; İznik Ayasofya Kilisesi³⁴ (5. yy.) çok basamaklı ve nişli; Hagia Eirene Kilisesi³⁵ (6. yy.) ve Hagia Euphemia Kilisesi³⁶ (6. yy.) çok basamaklı ve koridorlu tiptedir (Tablo-1). Bithynia Bölgesi'nde incelenen synthrononlar genel niteliklerin çoğunu taşımaktadır. İznik Ayasofya Kilisesi (5. yy.)'nde nişli synthronon örneği diğer synthrononlara göre daha detaylı bir işçiliğe sahiptir. Kathedranın yeri synthronon üzerinde in situ haldedir ancak kathedra kadesi ya da koltuk kısmı günümüze ulaşamamıştır. Bithynia Bölgesi'ndeki synthrononlar, moloztaş dolgu üzerine kaplama, taş-tuğla almaşık malzeme üzerine kaplama, düzgün kesme taş, tuğla malzeme ve Vize Kıyıköy Aziz Nikolaos Kilisesi'nde olduğu gibi ana kayaya oyma teknikleriyle inşa edilmişlerdir. İstanbul Studios Manastırı Kilisesi (463), Gebze Yılançabayı Kilisesi (9-12. yy.) ve Tuzla Hagia Glykeria Manastırı Kilisesi'nde (12. yy.) synthronon apsis batı sınırından içe çekilmiştir (Tablo-1). Apsisten batıya taşan ya da ters U biçiminde inşa edilen synthrononlar geç dönem kiliselerinde daha az görülmektedir. Bunun sebebi geç tarihlerde artık synthrononun daha az kullanılması ve simgesel bir anlam yüklenmiş olmasıdır. İznik Ayasofya Kilisesi'nde (5. yy.) apsis merkezinde ve iki yanında yer alan pencere açıklıklarından iki yandaki tamamen kapatılmış; kathedranın arkasına gelen pencere ise yarım dolgu yapılarak bir niş olarak bırakılmıştır. Merkezde yer alan bu niş bir aydınlatma aracının yerleştirilmesi gibi farklı işlevlerle kullanılırken kathedranın da simgesel gücünün vurgulanmasına hizmet etmiş olmalıdır. İstanbul Beyazıt B Kilisesi'nde görülen derin apsis ile aynı formda şekillenen synthronon basamakları

26 Fuchs & Delbarre-Bärtschi, 2018.

27 Millingen, 1912, s. 8; Peschlow, 1972, s. 145; Schmit, 1927, s. 20; Ulbert, 1971, s. 345; Weigand, 1931, s. 419; Wulff, 1903, s. 156.

28 Mamaloukos, 2018, s. 105.

29 Hell, 1854-1860, s. 146-149; Şkorpil, 1912-1913, s. 243, fig. 141; Eyice, 1969, s. 333-339; Teteriatnikov, 1996, Pl. 11.

30 Beck, 1959; Euangelides, 1889; Euangelides, 1934; Hasluck, 1906; Hasluck, 1910; Mango & Ševčenko, 1973; Kaya, 2015.

31 Megaw, 1963, s. 347, 363.

32 Eyice, 2001, s. 67-79; Mamaloukos, 2018, s. 108.

33 Millingen, 1912, s. 35; Ebersolt, 1951; Mathews, 1971, s. 19.

34 Guritt, 1913, s. 60; Ülgen, 1938, s. 55; Texier, 1839, s. 55; Texier, 1862, s. 99-100; Texier, 2002, s. 163; Brunov, 1925, s. 479; Schneider, 1943, s. 14; Möllers, 1994, s. 46-48; Foss & Tulchin, 1996, s. 103.

35 Mathews, 1976, s. 102-122; Ulbert, 1971, s. 339-357; Peschlow, 1977; Ebersolt J. , 1913; Mathews, 1995.

36 Bittel & Schneider, 1942; Artamonoff, 1942; Naumann & Belting, 1966; Mathews, 1971, s. 66; Akyürek, 1998.

da batıya uzatılarak küçük boyutlu bir kilisede daha fazla sayıda din adamının synthrononda yer almasına olanak sağlanmıştır. Hagia Eirene Kilisesi'nde (6. yy.) yedi basamaklı ve koridorlu bir synthrononun varlığı litürjik işlevlerin ve ayinlerdeki geleneklerin tam olarak uygulandığı merkezi bir kiliseyi işaret etmektedir. Synthrononun koridorlu olması ayin sırasında geleneksel kurallardan alışılmış olunan kathedranın önüne geçilmemesi, cemaat ile altar ya da kathedra ile altar arasından geçilmemesi ve görüntüye engel olunmaması kuralının varlığı, ayinler sırasında altların güneyinden kuzeyine ya da kuzeyinden güneyine geçişi sağlaması bakımından koridorlu synthrononun gerekliliği düşünülebilir³⁷. Genellikle 5 ya da daha fazla basamağı olan synthrononlarda bulunan koridor örnekleri Bithynia Bölgesi'nde de görülmektedir. Hagia Eirene Kilisesi (6. yy.) ve Hagia Euphemia Kilisesi (6. yy.) gibi büyük çaplı kiliselerde synthronon koridorundan bemaya açılarak ayin sürecinin ya da törenin her aşamasının izlenebildiği mazgal pencereler bulunmaktadır. Ancak bu koridorlu ve mazgalı synthrononlar bölgesel bir özellikten ziyade tamamen kilisenin boyutları ve bölgedeki gücüyle ilgilidir. Vize Kiyıköy Aziz Nikolaos Manastırı Kilisesi (5. yy.), kayaya oyma üç basamaklı bir synthrononu bulunması bakımından Bithynia Bölgesi'nde çok sık rastlanmayan bir litürjik kuruluşa örnek olarak gösterilebilir. Kayaya oyma olduğu için synthronon basamakları sağlam ve kathedrası ise az tahribatla günümüze ulaşabilmiştir. Kathedranın iki yanındaki pencere diakonikondan da geçilebilen ve kilisenin doğusu boyunca uzanan koridora açılmaktadır.

Bithynia Bölgesi'nden araştırmaya dahil edilen synthrononlu kiliselerde, apsisin iki yanında nef ayırım kemerlerinin oturduğu duvar payeleri görülmektedir. Bölgede araştırmaya alınan hiçbir kilisede sahanlıklı synthronon örneği yoktur. Synthrononların çoğu çok basamaklı bir kısmı ise tek basamaklıdır. Apsisler doğuda üç cepheli çıkıntı yapmaktadır. Bölgede synthrononların yaslandığı apsis duvarları Lykia Bölgesi'ndeki kiliselere göre daha kalın inşa edilmiştir.

Karia Bölgesi'nde İ.S. 5. yy. dan İ.S. 7. yüzyıla kadar 9 kilise araştırmaya dahil edilmiştir. Aphrodisias Trikonchos Planlı Kilise (6/7. yy.), Gemiler Ada Beştaşbey Kilisesi (7. yy.) tek basamaklı; Knidos D Kilisesi³⁸ (5. yy.), Hierapolis Tiyatro Arkasındaki Kilise (5. yy.), Hierapolis Aziz Philippus Martyrionu³⁹ (5. yy.), Hierapolis Cathedral Kilisesi⁴⁰ (6. yy.) çok basamaklı; Aphrodisias Aziz Mikail Kilisesi⁴¹, Hierapolis Aziz Philippus Mezar Kilisesi⁴² (5. yy.), Knidos C Kilisesi⁴³ (5-6. yy.) çok basamaklı ve koridorlu tiptedir. Karia Bölgesi'nde synthrononlar; beyaz mermer, düzgün kesme taş, moloz taş üzerine düzgün kesme taş kaplama, moloz taş üstüne mermer levha kaplama teknikleriyle inşa edilmiştir. Karia Bölgesi'nde farklı tipte synthronon uygulamaları görülmektedir. Hierapolis Aziz Philippus Mezar Kilisesi (5. yy.)'nde çok basamaklı ve koridorlu tipte olan synthrononun merkezine yerleştirilen bir niş synthronon basamak dizisini kesintiye uğratarak ikiye bölmüştür. Kathedranın düzenine ilişkin maalesef herhangi bir iz yoktur. Ancak synthronon merkezinde hem Karia Bölgesi'nde hem de diğer bölgelerde bu tip nişli bir uygulamanın olmadığı görülmektedir. Oktogon planlı bir yapıya sonradan eklenen bağımsız bir synthronon ve bema, daha sonrasında kilise işlevi eklenen yapıda yeni bir uygulama olarak nitelendirilebilir. Buna benzer bir uygulama Aphrodisias Aziz Mikail Kilisesi'nde söz konusudur. Aphrodite Tapınağı üzerine mevcut mimari de kullanılarak inşa edilen kilisenin synthrononu apsisten batıya taşkın, çok basamaklı ve koridorludur. Knidos C Kilisesi'nin (5-6. yy.) synthrononu ise tapınaktan devşirilen malzeme ile inşa edilmiştir. Düzgün kesme taşla inşa edilen Hierapolis Cathedral Kilisesi (6. yy.) synthrononu ise merkezindeki geniş kathedra yeriyle dikkat çekmektedir. 7 basamaklı kiliselerin ortalama 9,37 m. apsis genişliği ve 5,12 m. apsis derinliğine sahip olduğu dikkate alındığında Hierapolis Cathedral Kilisesi için de kilise büyüklüğüne ve 7 basamaklı synthronona uygun boyutlarda bir kathedraya sahip olduğu söylenebilir. Aphrodisias Aziz Mikail Kilisesi (5. yy.) haricinde Karia Bölgesi'ndeki kiliselerde synthronon apsisten içe ya da dışa taşkın değildir. Aphrodisias Aziz Mikail Kilisesi'nde ise synthrononun sonradan inşa edilmesinin yanı sıra muhtemelen büyük bir kilise için yeterli sayıda din adamının synthrononda yer alması ihtiyacıyla synthronon basamakları batıya taşkın yapılmıştır.

Karia Bölgesi'nden araştırmaya dahil edilen synthrononlu kiliselerde, apsisin iki yanında nef ayırım kemerlerinin oturduğu duvar payeleri görülmektedir. Bölgede çoğunlukla çok basamaklı, çok basamaklı ve koridorlu synthronon

37 Orlandos, 1952, s. 495.

38 Love, 1972, s. 401; Doksanaltı, Sevmen, Karaoğlan, Özgan, & Aslan, 2015, s. 66.

39 D'andria, 2012, s. 591-600; D'andria, 2018, s. 83-156.

40 Sodini, 1989, s. 409; Hebert, 2000, s. 564, Pl. 150; Peirano, 2012; Peirano, 2018.

41 Hebert, 2000, s. 432, Pl. 17; Ceylan, 2001.

42 D'andria, 2018, s. 93, 109.

43 Love, 1972, s. 395; Sodini, 1989, s. 410.

bulunurken az sayıda tek basamaklı synthronon tespit edilmiştir. Synthrononlar içte yarım daire apsisle uyumlu inşa edilmiştir. Synthronon üst basamağından yaklaşık 1 m. yukarıda başlayan üçlü pencere görülür. Dışta yarım daire, düz duvarlı ya da beş cepheli inşa edilen apsisler içte yarım daire formu ve synthrononlarla uyumlu inşa edilmiştir.

Isauria Bölgesi'nde İ.S. 5. – 6. yüzyıllara tarihlenen ve synthrononu bulunan 7 kilise araştırmaya dahil edilmiştir. Dağpazarı Mezar Kilisesi⁴⁴ (5. yy.), Alahan Manastırı Vaftizhanesi (5. yy.), Karadağ 21 Nolu Kilise⁴⁵ (6. yy.), Karadağ 31 Nolu Kilise⁴⁶ (6. yy.), Korykos Kilisesi⁴⁷ (480) tek basamaklı ve topukluklu synthronona sahiptir. Alahan Doğu Kilisesi⁴⁸ (5. yy.), Alahan Batı Bazilikası⁴⁹ (5. yy.) çok basamaklı tiptedir. Isauria Bölgesi'ndeki tüm synthrononlarda topukluk da bulunmaktadır. Dağpazarı Mezar Kilisesi'nde (5. yy.) apsis atnalı formudur. Ancak bu kilisede synthronon apsis formuna uymakla birlikte apsis yarı dairesi içinde kesilmiştir. Dolayısıyla atnalı formu bir apsis içinde yarım daire formu tek basamaklı ve topukluklu bir synthronona yer verilmiştir. Synthrononun yarım daire formu yapılmasının bir sebebi de altının apsis içine alınması olarak görülebilir. Karadağ 31 Nolu Kilise'nin (6. yy.) altını da apsis içine alınmıştır ancak U formunda inşa edilen apsis yayı herhangi bir şekilde at nalı formda olduğu gibi bir daralma göstermediği için synthronon basamakları apsis yayının ucuna kadar uzatılmıştır. Altarı kapsayıcı bir şekilde uzatılan synthronon örnekleri, Erken Bizans Dönemi kiliselerinde özellikle manastır topluluklarının kiliselerinde görülen bir uygulama olup genellikle küçük çaplı ve az sayıda din adamının katılımıyla ayinlerin gerçekleştirildiği kiliseler olarak nitelendirilebilir. Tek basamaklı ve üç basamaklı örneklerin görüldüğü Isauria Bölgesi'nde incelenen kiliselerin çoğunlukla manastır kilisesi olması ve genel anlamda küçük çaplı kiliseler olması tek basamaklı ve topukluklu synthrononların daha fazla görülmesine zemin hazırlamış olmalıdır.

Isauria Bölgesi manastır kiliseleri arasında en dikkat çekici örnek Alahan Batı Bazilikası (5. yy.) olmuştur. Bu kilisede, apsis içindeki synthronon basamakları bemaya taştağında bir kademe genişleyerek bemanın kuzey ve güney duvarında devam etmektedir. Synthrononun bemaya uzatılan güney kolu iki birimli diakonikona geçit sağlayan iki basamaklı bir açıklıkla kesintiye uğramıştır. Bu uygulama tören esnasında iki birimli diakonikonun kullanıldığını göstermektedir. Bemanın kuzey kenarında synthronon basamakları 8 m. boyunca hiçbir kesintiye uğramadan kuzeydoğu taşıyıcıya kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla tören esnasında ihtiyaç duyulmayan prothesise giriş sadece kuzey neften sağlanmaktadır. Anadolu kiliseleri içinde farklı bir synthronon uygulaması görülen Alahan Batı Bazilikası'nın katedrası günümüze ulaşmamıştır. İki pencere açıklıklı apsisin merkezindeki platforma yerleştirildiği düşünülen katedraya üç basamak ile ulaşılmakta ve üçüncü basamak topukluk olarak kullanılmaktadır. Synthronon merkezindeki platforma yerleştirildiği düşünülen katedra, hiyerarşinin en üst basamağında olmasının yanı sıra başrahibin ayin yönetiminde tüm mekâna hâkim olmasını da sağlamaktadır. Katedranın iki yanında yer alan diğer basamakların bu seviyeden bir kademe alçakta olması olağan katedra-synthronon ilişkisine uygundur. Synthrononun merkezinde yer alan bir kaide ve katedranın oturulan alt levhası daha yüksek seviyede konumlandırılmış olmalıdır. Paros Panagia Hekatontapylani Büyük Kilisesi'nde olduğu gibi, yüksek bir kaide üzerindeki katedraya tek bir dini lider oturur ve iki yanda ise aynı seviyede iki din adamının oturmasına imkân verebilen bir düzenleme de olabilir. Alahan Batı Bazilikası'nın bu nitelikleri bölgesel özelliklerin ortak noktalarının belirlenmesi açısından önemlidir.

Isauria Bölgesi kiliselerinde synthrononlar derin ve atnalı formu apsislerin biçimine uyumlu inşa edilmiştir. Çoğunlukla çok basamaklı synthrononlar görülürken, tek basamaklı örnekler de bulunmaktadır. Isauria Bölgesi'ndeki 7 örneğin hiçbirisinde synthronon sahanlığı ya da koridor yoktur. Anadolu'daki çoğu bölgede olduğu gibi apsisin iki yanında nef ayırım kemerlerinin oturduğu duvar payeleri görülmektedir. Synthrononun en üst basamağından yaklaşık 1 – 1,5 m. yüksekliğinde tek ya da ikili pencere bulunur.

Kappadokia Bölgesi'nde synthrononu bulunan 11 kilise araştırmaya dahil edilmiştir. Bu kiliselerden on tanesi, Kappadokia Bölgesi'nde bulunan kaya kiliseleridir. Ovacık İnce Çifte Kilise⁵⁰ (5. yy.), Kızılçukur Haçlı Kilise (5. yy.), Çavuşin Vaftizci Yahya Kilisesi (5. yy.), Kayadibi I nolu Kilise (5. yy.), Göreme IVa nolu Şapel (9. yy.), Yeni Tokalı

44 Hild, Hellenkemper, & Hellenkemper-Salies, 1990, s. 267; Gough M. R., 1960, s. 23-24; Gough M., 1975, s. 336.

45 Eyice, 1971; Ramsay & Bell, 2008, s. 117, fig. 80.

46 Ramsay & Bell, 2008, s. 155, fig. 117.

47 Hild, Hellenkemper, & Hellenkemper-Salies, 1990, s. 210-211.

48 Headlam, Hogarth, & Ramsay, 1892; Gough M. , 1967; Gough M. , 1968; Henry, 2003, s. 30.

49 Gough M., 1968, s. 458; Hild, Hellenkemper, & Hellenkemper-Salies, 1990, s. 255.

50 Haspels, 1971; Olcay Uçkan, 2010, s. 128; Evcim, 2016, s. 869.

Kilise⁵¹ (10. yy.), Küpeli Halkalı Kaya Kilisesi⁵² (10. yy.), Eski Gümüş Kaya Kilisesi (10. yy.), Güzelöz Kaya Kilisesi⁵³ (11. yy.) tek basamaklı synthronona sahip kaya kiliseleridir. Aksaray Sivrihisar Kızıl Kilise⁵⁴ (6. yy.) ise mevcut izlere göre, kesme taşla inşa edilen ancak günümüze ulaşamayan tek basamaklı bir synthronona sahiptir. Kappadokia Bölgesi'nde çoğunluğu oluşturan kaya kiliselerinin apsis genişliği ortalaması 3,44 m., apsis derinliği ortalaması ise 2,73 m.dir. Anadolu'nun diğer bölgelerindeki tek basamaklı synthronona sahip kiliselere göre daha küçük boyutlu olan kaya kiliseleri, apsis genişliği ve derinliği itibarıyla Anadolu'daki en dar ölçülerdeki apsis ve tek basamaklı synthrononlara sahiptir. Bölgede bulunan bu kiliselerin halka kapalı ibadet gerçekleştirilen manastır kilisesi olması ve birbirine yakın çok sayıda kilisenin bulunmasının yanı sıra az sayıda din adamının olması da litürjik mimaride tek basamaklı synthrononları gerektirmiş olmalıdır. Kaya kiliselerinde tek basamaklı ve merkezinde bir kathedrası bulunan synthrononlar kathedradaki rahibi ya da en fazla iki yanına birer din adamı alacak boyutlarda olması bakımından ayınların daha küçük çaplı yapıldığını göstermektedir. Kızılçukur Haçlı Kaya Kilisesi ve Güzelöz Kaya Kilisesi'nde olduğu gibi, kaya kiliselerinin bir kısmında apsis derinleştirilerek neredeyse tam daireye yaklaştırılan ve synthronon basamağı uzatılarak daha fazla din adamına yer açıldığı örnekler de bulunmaktadır. Kaya kiliselerinde bölgesel ve ortak özellik olarak tek basamaklı bir düzenlemeye sahip olduğu, synthronon ve kathedranın da kayaya oyularak inşa edildiği ve bu sayede kathedranın da günümüze daha sağlam ulaştığı söylenebilir. Özellikle Güzelöz Kaya Kilisesi'nde örneğini gördüğümüz synthronon ve nef düzenlemesi daha münferit bir uygulamadır. Kappadokia Bölgesi'nin tek nefli en eski kaya kiliselerinden bir olan Güzelöz Kaya Kilisesi apsis duvarı boyunca sahip olduğu tek basamaklı synthrononun yanı sıra naosun kuzey, güney ve batı duvarı boyunca tek basamaklı oturma sekisine sahiptir. Bu düzen synthrononda ve nefin çevresini dolaşan sekide din adamlarının hiyerarşik düzende oturarak ayine iştirak ettiğini göstermektedir.

Kappadokia Bölgesi'nden araştırmaya dahil edilen kiliselerde bulunan synthrononların tamamı tek basamaklıdır. Bu yüzden hiçbir synthrononda sahanlık veya koridor gibi unsurlar yoktur. Synthrononun yaslandığı apsis duvarında pencere görülmez. Synthrononlar apsis formuyla birebir uyumlu inşa edilmiş ve apsis yayından dışa taşırılmamış ya da içe çekilmemiştir. Apsis yayının iki ucunda ana nefi genişletmek için köşe yapan apsis duvarı bulunmaz.

Kilikia Bölgesi'nde İ.S. 5. ve 6. yüzyıllara tarihlendirilen 12 kilisenin synthrononu araştırmaya dahil edilmiştir. Anamur Merkez Kilisesi⁵⁵ (5. yy.), Olba Manastırı Kuzey Kilise⁵⁶ (5. yy.), Silifke Canbazlı Bazilika (5. yy.), Silifke Seyranlık Bağlıalan Kilisesi (5. yy.), Silifke Cennet Cehennem Meryem Ana Kilisesi (5. yy.), Dağpazarı Kubbeli Kilise (5. yy.), Silifke Işıkkale Kilisesi⁵⁷ (6. yy.), Tapureli A Kilisesi ve Tapureli C Kilisesi tek basamaklı tiptedir. Hagia Thekla Kilisesi⁵⁸ (5. yy.), Uzuncaburç Tapınak Kilisesi (5. yy.) ve Tarsus Sakızçukuru Kilisesi (5. yy.) çok basamaklı tipte synthronona sahip olmalıdır. Kilikia Bölgesi'nde çoğunlukla tek basamaklı synthrononların bulunmasının temel nedenlerinden birisi bölgedeki kiliselerin çoğunun küçük boyutlu manastır kilisesi olması ve cemaat kiliselerinde yapılan ayinlere ruhban sınıf tarafından katılımın az olmasıdır. Bu sebeplerle tek basamaklı synthrononların kapasitesi küçük boyutlu kiliselerde ruhban sınıfı için yeterli gelmiştir. Anamur Merkez Kilisesi'nde (5. yy.) altar synthronon merkez noktasının doğusuna çekilerek apsis içine alınmıştır. Merkezde yer alan tek basamaklı ve topukluklu kathedra günümüze ulaşamamıştır. Kilikia Bölgesi'ndeki synthrononu incelenen diğer kiliselerde altların apsis içine alınarak synthronon merkezine yakın konumlandırıldığı bir örnek tespit edilememiştir. Kilikia Bölgesi'ndeki synthrononların; düzgün kesme taş ile ya da moloz taş üzerine taş veya mermer kaplama teknikleriyle inşa edilmiştir.

Kilikia kiliselerinde günümüze ulaşan synthrononların çoğu tek basamaklıdır. Apsis yayının iki ucunda bir köşe yapan apsis duvarı daha geniş bir orta nef için kuzey ve güneye çekilen plastırlarla nef kemerleri karşılanmıştır. Tek basamaklı synthrononların merkezinde ilki dar ikincisi daha geniş iki basamakla çıkılan kathedra olduğu anlaşılmaktadır. Apsis ve synthrononlar orta neften daha dardır.

51 Mathews, 1982, s. 132.

52 Teteriatnikov, 1996, fig. 5.

53 Teteriatnikov, 1996, s. 112, pl. 2, fig. 59.

54 Rott, 1908, s. 277-280.

55 Russel, 1989, s. 1627, fig. 4.

56 Hill, 1996, s. 252.

57 Westphalen, 2015, s. 536, 540.

58 Wilkinson, 1971; Henry, 2003, s. 36; Herzfeld & Guyer, 1930; Hill, 1996, s. 208-234; Hild, Hellenkemper, & Hellenkemper-Salies, 1990, s. 441-443.

İonia Bölgesi'nde synthrononu bulunan 7 kilise araştırmaya dahil edilmiştir. Anaia Bizans Kilisesi⁵⁹ (5. yy.) ve Priene Piskoposluk Kilisesi⁶⁰ (5. yy.) çok basamaklı ve sahanlıklı; Efes Hagios Ioannes Kilisesi⁶¹ (6. yy.), Efes Meryem (Konsil / Piskoposluk) Kilisesi⁶² (6. yy.) çok basamaklı ve koridorlu; Didim Aziz Mikail (Apollon Tapınağı) Kilisesi⁶³ (5. yy.), Milet Büyük Kilise (6. yy.), Milet Aziz Mikail Kilisesi (7. yy.) çok basamaklı tiptedir. İonia Bölgesi'ndeki synthrononlar genellikle çok basamaklı sahanlıklı ya da çok basamaklı koridorlu düzenlemeye sahiptir. Bölgede nüfus yoğunluğunun fazla olmasına ve ticaret merkezi olmasına da bağlı olarak büyük boyutlarda kiliseler inşa edildiği için koridorlu synthrononlar daha fazladır. Anaia Bizans Kilisesi (5. yy.) ve Priene Piskoposluk Kilisesi'ndeki (5. yy.) synthrononun beş basamaklı ve sahanlıklı bir tip olması bir kent bazilikası olarak düşünüldüğünde yeterlidir. Priene Piskoposluk Kilisesi'nin erken tarihlerde koridorlu bir synthronona sahip olup olmadığı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Kuşadası Kadikalesi'nde bulunan Anaia Bizans Kilisesi'nde synthronon merkezine yerleştirilen ancak günümüze ulaşamayan monolit kathedra platformu ve kathedranın yeri boştur. Synthronon kiliseye sonradan inşa edilmiştir. Ayrıca synthronon merkezindeki boşlukta iki tuğlanın birbirine dayanmasıyla oluşturulan üçgen görünüm ve moloz yığma uygulama yapı inşasından çok daha sonraki bir tarihe atfedilmelidir. Bölgede tüm nitelikleriyle ön plana çıkan Efes Hagios Ioannes Kilisesi (6. yy.) ise hem erken döneme tarihlendirilen bir apsis hem de daha sonrasında inşa edilen çok basamaklı ve koridorlu bir synthronona sahiptir. Efes Hagios Ioannes Kilisesi'ndeki synthronon, üç ayrı evreye sahip kilisenin transept merkezindeki kubbe ile vurgulanan kripta, altar ve üzerindeki kiboriumun doğusundaki iki taşıyıcının arasına yerleştirilmiştir. Synthrononun merkezi kubbenin doğu taşıyıcıları arasına inşa edilmesi, doğu haç kolunun işlev dışı kalmasına sebep olmuştur. Synthrononun merkezinde synthronon basamak düzenine dahil olan muhtemelen kathedraya kadar uzanan geniş bir merdiven yer almaktadır. Anadolu kiliselerinde synthronon basamaklarından farklı bir basamak yüksekliğine sahip merdiven uygulaması genellikle görünmemektedir. Synthrononun her bir basamağının yüksekliği dikkate alındığında 0.50 m. yüksekliğindeki basamakların yarısı yüksekliğinde bir merdivenin gerekliliği kaçınılmazdır. Ayrıca her basamağın yüksekliği dikkate alındığında, diğer kiliselerde synthrononun en üst basamağının kullanılmasına karşın bu kilisede hiyerarşik düzene göre ayın sırasında her basamağın kullanılmış olma ihtimali de yüksektir. Dolayısıyla bu özellikleri ve ayınlerdeki kullanımı bakımından farklılıklar gösteren bir litürjik kuruluştur. Synthrononun bir diğer önemli ve farklı özelliği ise, kilisenin ana apsisinin batısında kilise merkezini oluşturan kriptaya yaklaşırlarak merkezi kubbenin doğudaki iki taşıyıcısının arasına inşa edilmiş olmasıdır. Hagios Ioannes'in mezar odasının üzerine yerleştirilen altın ana apsisdeki synthronondan ve dolayısıyla ayınlerde aktif katılım gösteren ruhban sınıftan uzaklaşması sonucunda kilise merkezine yaklaştırılmak istenen synthronon kapasitesi artırılarak ve ayınlerde işlevsel kullanım sağlayan koridorun da eklenmesiyle yeniden inşa edilmiştir. Bu durum ana apsisin daha doğuda ve synthrononun arkasında kalarak önemini yitirmesine sebep olmuş ve kilisenin bir nevi serbest haç planlı kiliseye dönüşmesi anlamına gelmiştir. İonia Bölgesi'nin büyük boyutlu ve koridorlu kiliseleriyle benzer nitelikler taşıyan kilisenin kendine özgü uygulamaları da birtakım farklılıkları beraberinde getirmiştir. Efes Meryem (Konsil) Kilisesi (6. yy.) İonia Bölgesi Bizans Dönemi yapılarında sıklıkla görülen tuğla işçiliğe sahip çok basamaklı ve koridorlu bir synthronona sahiptir. Didim Apollon Tapınağı platformu üzerine inşa edilen Aziz Mikail Kilisesi (5. yy.) ise synthronon inşası bakımından oldukça nadir ve farklı bir örnektir. Tapınak basamakları üzerine inşa edilen apsis ve synthronon tapınak basamaklarıyla uyumlu bir mimariye sahiptir. Apsis içinde tapınağın 5 basamağı kullanılmış ve apsis yayı ile aynı formda iki basamak inşa edilerek kathedra eklenmiştir. Apsisin batısında kalan 7 basamak da eklendiğinde naos ile kathedra arasında 12 basamaklı bir synthronon kuruluşu inşa edilmiştir. Synthronon merkezindeki kathedra platformu ise taşınabilir bir kathedra olduğunu ya da kathedra bloğunun kaybolduğunu işaret edebilir. Ancak şunu mutlaka belirtilmelidir ki bahsedilen Efes Hagios Ioannes Kilisesi ve Didim Aziz Mikail Kilisesi örnekleri münferit uygulamalar içerdiğinden bölgesel niteliklerin bu yapılar üzerinden yorumlanması bir aşamadan sonra zordur. Fakat çok basamaklı, koridorlu ve büyük boyutlu kiliselerin kalabalık cemaatlere ve toplantılara yönelik yapılması, İonia Bölgesi'nin hem ticari güzergâh hem de kalabalık bir nüfusa sahip olması, kiliselerin ve synthrononların temel niteliklerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. İonia Bölgesi'ndeki synthrononlar, genellikle iyi bir tuğla işçiliğiyle ya da mermer levha kaplama teknikleriyle inşa edilmiştir.

59 Kanmaz, 2015.

60 Koenigs, Rumscheid, & Westphalen, 1997, s. 81-94; Westphalen, 2000, s. 278.

61 Hörmann, 1951; Plommer, 1962; Karydis, 2015.

62 Österreichisches Archäologisches Institut, 1932, s. 73; Knoll & Keil, 1932; Karydis, 2019.

63 Wiegand, 1941; Hebert, 2000, s. 517, pl. 129.

İonia Bölgesi kiliseleri synthrononlarında çok basamaklı ve koridorlu örnekler sayıca daha fazladır. Kiliselerin çoğunda, apsis yayının iki ucunda ana nefi genişletmek için bir köşe yapan apsis duvarı bulunmaz. Synthrononlu kiliseler, değişime uğramış ya da dönüştürülerek günümüze ulaşmıştır.

Phrygia Bölgesi'nden İ.S. 5. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilen 8 yapı araştırmaya dahil edilmiştir. Bölgede bulunan sekiz yapının üçü (Ayazın G Kilisesi⁶⁴, Ayazın A Kilisesi⁶⁵ ve Ovacık İnce Kaya Kilisesi) kaya kilisesidir. Kalan beş yapıdan birinde (Başara Güney Kilise⁶⁶) restitüsyon önerisine göre ve yakınlarda bulunan monolit kathedradan (Levha-35) dolayı synthronon olduğu düşünülmektedir. Amorium Aşağı Kilise⁶⁷ (5. yy.) çok basamaklı ve pseudokoridorlu; Laodikeia Kilisesi⁶⁸ (4. yy.) ve Uşak Sebaste Selçukler Kilisesi⁶⁹ (6. yy.) çok basamaklı tiptedir. Phrygia Bölgesi'nde bulunan örneklerin azlığı bölgesel bir nitelik kazandırmaya elverişli değildir. Ancak özellikle Amorium Aşağı Kilise özgün bir synthronon kuruluşuyla az rastlanan bir özelliğe sahiptir. Çok basamaklı ve pseudokoridorlu synthrononlar olarak tarafımızca adlandırılan ve İ.S. 6. yüzyılda inşa edildiği anlaşılan synthronon, doğuda üç cepheli Başkent Konstantinopolis özelliği taşıyan apsis içinde yarım daire planlı olarak düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. İşlevsel olarak kullanılan koridorlu synthrononlardan farklı olarak synthrononun her iki yanından girilen koridor, apsis yayının üçte birine ulaştığında dikdörtgen bir nişin bulunduğu duvarla kesintiye uğramaktadır. Dolayısıyla ayinlerde bir taraftan diğer tarafa geçiş için değil; diakonun beklemesi için ya da litürjik öğelerin, kaideli haçların ve giysilerin saklanması için kullanılan bir pseudokoridor olarak inşa edilmiştir. Bu koridor uygulamasıyla aynı bölgede karşılaşılmadığı için bölgesel bir nitelik olarak nitelendirmek neredeyse imkânsızdır. Phrygia Bölgesi'nde genellikle moloz taş dolgu üzerine taş ya da mermer kaplama ve düzgün kesme taşla inşa edilmiş synthrononlar görülmektedir. Uşak Sebaste Selçukler Kilisesi'nde (6. yy.) beş basamaklı moloz taş üzerine kaplama tekniğinde inşa edilen synthronon basamaklarının kaplamasına dair iz kalmamıştır. Basamakları kısmen günümüze ulaşan synthronon, yarım daireden biraz daha uzatılarak inşa edilen apsis ile aynı formda yani atnalı forma yakın bir planda inşa edilmiştir. Başara Güney Kilisesi'nin (10. yy.) günümüze ulaşan synthrononu bulunmamaktadır. Ancak yapı boyutlarıyla synthronon ölçüleri arasındaki oran-orantıya göre kilisenin üç basamaklı bir synthrononu olması beklenmelidir. Yapının yakınlarda bulunan monolit kathedra kilisede synthronon olduğunu ancak günümüze ulaşmadığını kanıtlamaktadır. Phrygia Bölgesi kiliselerinde synthrononların neredeyse tamamı çok basamaklıdır.

Pisidia Bölgesi'nde synthrononları korunmuş 3 kilise araştırmaya dahil edilmiştir. Doyran Boncuklu Kilise (5. yy.), Doyran Baraj Bazilikası (5. yy.) ve Doyran Neapolis Bazilikası (5-6. yy.) synthrononları çok basamaklı tiptedir.

Pamphylia Bölgesi'nden synthrononun varlığına dair kanıtlar bulunan 5 kilise araştırmaya dahil edilmiştir. Bunlardan Perge A Kilisesi⁷⁰ (4.-5. yy.) çok basamaklı ve pseudokoridorlu; Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi⁷¹ (5. yy.) çok basamaklı; Side Piskoposluk Sarayı Kapalı Haç Planlı Kilise⁷² (5. yy.) ve Side Büyük (AA) Bazilika⁷³ (5. yy.) çok basamaklı ve sahanlıklı; Side EE Bazilikası (7. yy.) tek basamaklı tiptedir. Perge A Kilisesi, Anadolu örnekleri arasında az rastlanan çok basamaklı ve pseudokoridorlu tiptedir. Pseudokoridoru sonradan doldurulan ve batısındaki eklemeye batıya taşkın olan tek örnektir. Dolayısıyla hangi dönemde uzatıldığı bilinmeyen basamakların bölgesel olmasından ziyade münferit bir uygulama olduğu söylenebilir.

Anadolu'daki yedi basamaklı kiliselerin ortalama apsis genişliği 9,37 m.; derinliği 5,12 m.'dir. Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi, Anadolu'da genellikle benzer boyutlardaki kiliselerle karşılaştırıldığında ve Piskoposluk Kilisesi olduğu dikkate alındığında kilisenin öncelikle yedi veya beş basamaklı sahanlıklı bir synthronona sahip olduğu söylenebilir. Pamphylia Bölgesi'nde özellikle Side bazilikalarında apsis inşasında yarım daire bir temel üzerine dışta üç cepheli içte yarım daire formu apsis dikkat çekmektedir (Levha-30). Özellikle yarım daire planlı bir temel üzerine daha dar inşa edilen üç cepheli apsis duvarı içeride yarım daire biçimlendirilirken kaide ile apsis duvarı arasındaki açı uyumsuzluğu apsis içine uçları dar bir hilal biçimi oluşturmaktadır. Ancak bu tek basamaklı

64 Olcay Uçkan, 2010, s. 65.

65 Haspels, 1971, fig. 426, 577; Teteriatnikov, 1996, s. 112, pl. 2, fig. 59.

66 Alp, 2010, s. 11.

67 Harrison & Christie, 1993; Lightfoot & Kuniholm, 1994; Lightfoot & Ivson, 1995, s. 109; Ivson, 2010.

68 Şimşek, 2015; D'andria, 2018, s. 86.

69 Fıratlı, 1970, s. 109-162; Czichon, Söyler, Can, & Çavuş, 2017.

70 Rott, 1908, s. 50; Kara, 2022, s. 73-93.

71 Yıldırım, 2013.

72 Feld, 1977, s. 165; Sodini, 1989, s. 417; Ruggieri V. S., 1991, s. 140; Ruggieri V., 1995, s. 109; Gliwitzky, 2005, s. 371.

73 Mansel, 1978, s. 257; Yıldırım, 2013, s. 61.

bir synthronon değil; apsis temel duvardır. Dolayısıyla Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi, Side EE Kilisesi⁷⁴, Side Piskoposluk Sarayı Haç Planlı Kilise, Side Büyük (AA) Bazilika karşılaştırıldığında bölgeye özgü olan bu özelliğin temelde yarım daire formu bir temel duvarı üzerine inşa edilen üç cepheli bir apsisin plana yansımalarıdır. Side'deki yapılarda kaide-duvar olarak altta yer alan duvar örgünün apsis içinde alt seviyede yansımaları Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi ve Side EE Bazilikası'nda görülmektedir. Özellikle Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi dikkate alındığında 8,5 m. genişliğinde bir apsisde tek basamaklı bir synthronon inşa edilme ihtimali düşüktür. Side Büyük (AA) Bazilika'da, apsis ile aynı formda olan yarım daire planlı synthrononun en üst basamağı ile apsis duvarı arasında sahanlık bulunmaktadır. Synthrononun ikinci evresinde her iki ucuna da basamaklar eklenerek uzatılmış ve synthronon at nalı formu bir görünüm almıştır. İlk evrede 4,70 m. olan apsis derinliği, synthrononun genişletilmesiyle 6,10 m. derinliğe sahip olmuştur. Synthronon basamaklarının uzatılmasıyla birlikte apsis yayından dışa taşan basamakların arkasında oluşan hacimler de moloz taş ile örülmüştür ve belki de işlevsel bir platform ya da naosa bakan cephede işlevsel ya da dekoratif bir niş oluşturulmuş olabilir. Günümüze yıkılmış halde ulaşan bu unsurların işlevine ya da dekorasyonuna dair bir iz bulunmamaktadır. Side EE Bazilikası'nda tespit edilen tek basamaklı ve topukluklu synthronon 2,48 m. genişliğindeki apsis için uygun ölçülerde ve yeterlidir. Ancak bu synthrononun Side'de yukarıda bahsedilen şekilde inşa edilen apsislerde iki ucu daralan bir temel-duvar mı yoksa synthronon amaçlı özellikle örülmüş bir basamak mı olduğu konusu tartışmalıdır. Ancak tartışmalı olan bu tek basamağın batısında görülen topukluk kısmının özellikle synthronon basamağı için inşa edildiği söylenebilir. Pamphylia Bölgesi'nden örneklerin bulunduğu Side ve Perge'deki synthrononlar, moloz taş üzerine mermer kaplama ve düzgün kesme blok taş üzerine mermer kaplama teknikleriyle inşa edilmiştir.

Paphlagonia Bölgesi'nde synthronon kalıntıları günümüze ulaşmış ve İ.S. 5. – 7. yüzyıllara tarihlendirilen 4 kilise araştırmaya dahil edilmiştir. Hadrianoupolis C Kilisesi 1. evresi (5. yy.) tek basamaklı; Hadrianoupolis A Kilisesi⁷⁵ (6. yy.), Hadrianoupolis C Kilisesi 2. evresi (6. yy.), Sinop Balatlar Kilisesi⁷⁶ (7. yy.) çok basamaklı tipte inşa edilmiştir. Hadrianoupolis Antik Kenti'nde inşa edilen C Kilisesi'nin ilk evre inşasında 50 cm. sath derinliğinde tek basamaklı bir synthronon ve iki basamaklı bir kathedranın yer aldığı izlerden anlaşılmaktadır. Moloz taş ile inşa edilen bu basamağın sadece izleri mevcuttur. Hadrianoupolis C Kilisesi'nin 2. inşa evresinde basamak sayısı artırılarak moloz taşla inşa edilen synthrononun her basamağı mermer bloklarla oluşturulmuş ve mermer levha ile kaplanmıştır. Anadolu genelinde dolgu malzeme üzerine kaplama olarak inşa edilen synthrononların bu genel özelliğinin çok fazla örneği tespit edilmiştir. Paphlagonia Bölgesi'nde synthrononlar; mermer, moloz taş dolgu üzerine kaplama ve düzgün kesme taşla inşa edilmiştir.

Thrakia Bölgesi'nde synthrononu bulunan 2 yapı araştırmaya dahil edilmiştir. Vize Kıyıköy Aziz Nikolaos Kilisesi (6. yy.) ve Marmara Ereğlisi Metropolis Kilisesi⁷⁷ (9. yy.) çok basamaklı synthronona sahiptir. Vize Kıyıköy Aziz Nikolaos Kilisesi ana kayaya oyularak inşa edilmiş çok basamaklı bir synthronona ve kathedraya sahiptir. Metropolis Kilisesi (9. yy.), düzgün kesme taşla dolgu malzeme üzerine inşa edilen synthronon çok basamaklı tiptedir.

Troia Bölgesi'nde synthrononu bulunan 2 yapı araştırmaya dahil edilmiştir. Assos Gymnasium Kilisesi⁷⁸ (5. yy.) ve Assos Ayazma Kilisesi⁷⁹ (5. yy.) çok basamaklı tipte synthrononlara sahiptir. Moloz taş dolgu üzerine kaplama ve düzgün kesme taş ile inşa edilen synthrononlar için bölgesel bir özellik söylemek henüz mümkün değildir.

Pisidia, Pamphylia, Paphlagonia ve Troia Bölgeleri'nden araştırmaya dahil edilen synthrononlu kiliselerin sayıca az olması bölgesel niteliklerin değerlendirilmesine imkân vermez. Ancak Pamphylia Bölgesi'nde, özellikle Side kiliselerinde apsis yayı ucuna doğru synthronon basamakları daralır. Ayrıca Perge A Kilisesi'nde ve Side Büyük (AA) Bazilika'da synthrononun batıya doğru uzatıldığı görülmektedir. Ancak ihtiyaçtan dolayı synthronon basamaklarının uzatılarak din adamı kapasitesinin artırılmış olması muhtemeldir. Synthronon basamaklarının batıya uzatılması konusunda benzer bir uygulamanın görüldüğü Perge A Kilisesi'nde ise farklı bir düzenleme söz konusudur. Apsis yayı ile aynı hizada sonlanan synthronon basamaklarını çevreleyen pseudokoridor girişleri batıya taşkındır. Synthrononun pseudokoridoru yüksek ihtimalle kaideli haç gibi büyük boyutlu litürjik malzemeleri saklamak için kullanılmış olmalıdır. Koridorların batıya taşkın girişleri malzeme benzerliğinden dolayı synthrononla

74 Eyice, 1958, s. 41-42; Ruggieri, 1991, s. 140; Buchwald, 1992; Buchwald, 2001, s. 8.

75 Verim, 2020.

76 Bryer & Winfield, 1985, s. 82; Yüksel & Köroğlu, 2011.

77 Strzygowski, 1898, s. 6; Hunger & Soustal, 1991, s. 145.

78 Clarke, 1982, s. 40; Bacon, Clarke, Koldewey, & Bell, 1902, s. 186-187.

79 Dennert, 2021.

aynı anda inşa edildiği söylenebilir. Pseudokoridorlu synthrononun koridoru dolgu malzemeyle doldurularak batıya doğru uzatılmıştır. Pseudokoridorların, synthrononun inşasından sonraki bir dönemde doldurularak synthronon basamaklarının batıya uzatılmış olması ve çok basamaklı-sahanlıklı bir synthronona dönüştürülmüş olmalıdır. Perge A Kilisesi synthrononunda dolgu malzemeyi ve uzatılan basamakları malzeme farklılığından ve inşa tekniğinden dolayı tespit etmek mümkündür. Pseudokoridorların işlevsel kullanımının yanı sıra apsis yayı boyunca devam eden sahanlık da geniş bir alana sahip olması bakımından tercih edilebilir bir düzenleme olmuştur. Ancak bu tipte batıya taşıntı yapan koridor ya da pseudokoridorların benzer örneklerin olmayışı geçerli sebeplerle tercih edilmediğini de göstermektedir. Batıya taşıntı yapan koridor ya da synthronon basamaklarının özellikle apsis yakın konumlanan altar ile yakın bir düzende olması, ayin sırasında her iki kenarda hareket etmesi gereken diakonların alanlarını sınırlarken, ayin için synthronona gelen ruhban sınıfın da synthronona geçmesini zorlaştırmaktadır. En güçlü gerekçe olabilecek bu sebebin yanı sıra, batıya taşan basamak sırasının ya da koridor girişinin dış tarafında oluşan köşeli boşluklar işlevsiz birer alan haline geldiğinden dolayı da tercih edilebilirliği azaltmıştır.

Tur Abdin Bölgesi, Anadolu sınırlarında bölgesel olarak değerlendirilmesi gereken bir başka bölgedir. Kendine özgü nitelikler taşıyan ve mimarı anlamda Anadolu örneklerinden ayrılan Tur Abdin Bölgesi, Anadolu sınırlarında yer almasının yanı sıra antik bir bölge olarak değil de mimari ve dini farklılıklarından dolayı kendine özgü nitelikleriyle değerlendirmesi gereken bir bölgedir. Tur Abdin Bölgesi kiliselerinde dikkat çeken özellik synthronon ve kathedra gibi litürjik kuruluşların olmamasıdır. Ayrıca özellikle doğuda ayinler için yönelimin gerçekleştirildiği mekanları, Kefr Zeh, Mar'Azazel Kilisesi'nde olduğu gibi kilise zemininden bir podyum şeklinde daha yüksektir. Dolayısıyla bu konudaki farklı düzen, temelde Doğu Kilisesi'nin geleneksel litürjisi ile Batı kilisesi geleneksel kilise düzeni arasındaki farklılıklarına dayandırılabilir. Tur Abdin Bölgesi'ndeki kiliselerde Nesturi litürjik gelenekleri ve ayinlerin farklılıklardan dolayı synthronona ve kathedraya yer verilmemiştir.

Sonuç

Bizans Dönemi Anadolu kiliselerinde synthrononların bölgesel nitelikler taşıdığı ve bölgelere göre farklılıkların varlığı görülmüştür. Lykia Bölgesi'nden araştırmaya dahil edilen tüm synthrononlar çok basamaklıdır. Tip olarak bölgede çok basamaklı, çok basamaklı ve sahanlıklı örnekler mevcuttur. Bithynia Bölgesi'nden kataloğa dahi edilen hiçbir kilisede sahanlıklı synthronon yoktur. Bölgede çoğunlukla çok basamaklı synthrononlar görülürken az sayıda tek basamaklı synthronon bulunmaktadır. Karia Bölgesi'nde tespit edilen synthrononların çoğu çok basamaklı, bir kısmı çok basamaklı ve koridorlu; az sayıda ise tek basamaklı tipte inşa edilmiştir. Isauria Bölgesi'nde tespit edilen synthrononlar derin ve atnalı formunda inşa edilen apsislerin biçimine uygun bir düzenlemede inşa edilmiştir. Bölgede çoğunlukla çok basamaklı, az sayıda ise tek basamaklı tipte synthronon örneği görülmektedir. Isauria Bölgesi'nde tespit edilen synthrononlu kiliselerin hiç birisinde synthronon sahanlığı ya da synthronon koridoru yoktur. Kappadokia Bölgesi'nden araştırmaya dahil edilen kiliselerin tamamı kaya kilisesidir. Bu yüzden tek basamaklı olan kaya kiliseleri katalogda ayrı bir başlık olarak değerlendirilmiştir. Farklı bölgelerde yer alan kaya kiliselerinde çok basamaklı synthronon örneklerinin görülmesine rağmen Kappadokia Bölgesi'ndeki synthrononların tamamı tek basamaklı ve merkezindeki sade kathedrası korunmuştur. Dolayısıyla bölgedeki hiçbir synthrononda sahanlık ya da koridor yoktur. Kappadokia Bölgesi'ndeki synthrononların hepsi apsis formuyla birebir uyumlu oyulmuş ve apsis yayından dışa taşırılmamış ya da içe çekilmemiştir. Kilykia Bölgesi'nde tespit edilen synthrononların hepsi tek basamaklıdır. Synthrononların merkezinde birincisi dar ikincisi daha geniş olan iki basamaklı çıkılan birer kathedra yer alır. Apsis ve aynı formda yapılan synthrononlar orta neften daha dar inşa edilmiştir. İonia Bölgesi'nden kataloğa dahil edilen synthrononlu kiliseler değişime uğrayarak ya da dönüştürülerek günümüze ulaşmıştır. Ancak İonia Bölgesi'ndeki kiliselerde genellikle çok basamaklı ve koridorlu tipte synthrononlar görülmektedir. Az sayıda synthrononlu kiliselerin tespit edildiği Phrygia ve Pisidia Bölgeleri'ndeki synthrononlar çok basamaklı tiptedir. Pamphylia Bölgesi'nde synthrononu bulunan 5 yapı kataloga dahil edilmiştir. Bu yapılar; çok basamaklı ve pseudokoridorlu, çok basamaklı ve sahanlıklı, çok basamaklı ve tek basamaklı olmak üzere farklı tiplerde görülmektedir. Bir örnekte ise pseudokoridorlu bir synthrononun pseudokoridorunun doldurularak ve synthrononun iki ucunun apsis yayından dışa uzatıldığı münferit bir uygulama da tespit edilmiştir. Dolayısıyla Pamphylia Bölgesi'nde özgün niteliklerin belirlenerek bölgesel bir özellikler tespit edebilmek için yapı sayısının artması gerekmektedir. Pisidia, Pamphylia, Pahlagonia ve Troia Bölgeleri için geçerli olan bu gereklilik, araştırmalarda tespit edilebilen synthrononların sınıflandırılmasıyla ve tipolojik olarak değerlendirilmesiyle birlikte bölgesel

niteliklerin tespit edilmesini sağlayacaktır. Anadolu'da Tur Abdin Bölgesi özellikle çok sayıda kilisenin olmasına rağmen hiçbir kilisede synthrononun bulunmaması bakımından dikkat çeker. Tur Abdin Bölgesi, dini farklılıklardan ve bu farklılıkların mimari ile litürjik kuruluşlara yansımalarından dolayı özel bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Litürjik gelenekler ve kilise düzeni bu bölgede synthronon gereksinimini ortadan kaldırmış ve apsis içinin naostan ayrılmasını sağlayan yüksek bir platformla inşa edilmesine sebep olmuştur. Farklı bir düzenlemeye sahip Tur Abdin Bölgesi'ndeki kiliselerde synthrononla karşılaşmamıştır.

KAYNAKÇA

- Ahunbay, M. (2022). *Güneydoğu Anadolu'da Geç Antik-Erken Ortaçağ Yapıları*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Akyürek, E. (1998). Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedon'lu (Kadıköy) Azize Euphemia. *Sanat Dünyamız* (69-70), 175-189.
- Akyürek, E., & Tiryaki, A. (2010). Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi Kazılarında Üç Mimari Plastik Eser Üzerine Değerlendirmeler. *Adalya* (XIII), 389-403.
- Alp, A. O. (2010). The Newly Discovered Middle Byzantine Churches from Phrygia. *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries* (s. 9-20). St. Petersburg: The State Hermitage Publishers.
- Alpaslan, S. (1998). Demre'deki H. Nikolaos Kilisesi Litürjik Mekanları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 159-173.
- Altripp, M. (1998). *Die Prothesis und ihre Bildaustattung in Byzanz unter Besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands*. Berlin: Peter Lang.
- Altripp, M. (2000). Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in Byzantinischen Kirchen Griechenlands. *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 124 (1), 377-412.
- Altripp, M. (2013). *Die Basilika in Byzanz Gestalt, Ausstattung und Funktion* (Cilt 42). Berlin: De Gruyter / Millennium-Studien.
- Altripp, M., & Nauerth, C. (2006). *Architektur und Liturgie*. Germany: Reichert Verlag Wiesbaden.
- Arıkan, S. Ç. (2001). The Church at Choma (Hacımusalar Elmalı-Antalya) and Its Materials. Ankara: The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University.
- Artamonoff, N. V. (1942). *Nicholas V. Artamonoff Collection*. Aralık 21, 2020 tarihinde <http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/456> adresinden alındı
- Asano, K. (1994). Survey of the Early Byzantine Sites in Ölüdeniz-Gemiler Ada Area. *Araştırma Sonuçları Toplantıları* (12), 407-419.
- Asano, K. (1996). The Excavation of Church III on Gemiler Ada Near Fethiye. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, 449-470.
- Asano, K. (1998). The Excavation of Church III on Gemiler Island (1996 Season). *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, 531-540.
- Bacon, F. H., Clarke, J. T., Koldewey, R., & Bell, H. W. (1902). *Investigations at Assos; drawings and photographs of the buildings and objects discovered during the excavations of 1881-1882-1883*. Cambridge: Archaeological Institute of America.
- Bayburtluoğlu, C. (1982). Das soziale und wirtschaftliche Leben in Arykanda (Lykien). D. Papenfuss, V. M. Strocka, & H. Prückner (Dü.), *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und frühgeschichtlern. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung Bonn-Bad Godesberg. veranstaltet vom 25.-30. November 1979 in Berlin* içinde (s. 411-416). Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Beck, H. G. (1959). *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Bittel, K., & Schneider, A. M. (1942). Das Martyrion der hl. Euphemia beim Hippodrom zu Konstantinopel. *Byzantinische Zeitschrift* (42), 178-185.
- Brunov, N. (1925). L'Eglise de Sainte Sophie a Nicee. *Echos d'Orient* (24).

- Bryer, A., & Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments an Topography of The Pontos - I* (Cilt 1). Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Buchwald, H. (1992). The geometry of Middle Byzantine churches and some possible. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (42), 293-321.
- Buchwald, H. (2001). The Concept of Style in Byzantine Architecture. *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture* (VII), 1-11.
- Buchwald, H., & Foss, C. (1969). *Church of Archangels in Sige near Mudanya* (Cilt 4). Wien: Byzantina Vindobonensia.
- Ceylan, B. (2001). Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları. *OLBA IV*, 189-211.
- Ceylan, B., & Erdoğan, O. (2016). The Architecture and History of the City Basilica of Patara: A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations. E. DüNDAR, Ş. Aktaş, M. Koçak, & S. Erkoç içinde, *Havva İşkan'a Armağan Lykiarkhissa* (s. 205-224). İstanbul: Ege Yayınları.
- Chronz, M. (1985). Die Vita des heiligen Nikolaos Sionites. *Übersetzung–Anmerkungen–Kommentar*. Würzburg Üniversitesi.
- Clarke, J. T. (1982). Report on the investigations at Assos, 1881. *Papers of the Archaeological Enstitute fo America Classical Series* (I). doi:https://doi.org/10.11588/diglit.748
- Czichon, R. M., Söyler, Ş., Can, B., & Çavuş, İ. (2017). *Yüzey Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak*. İstanbul: Matsis.
- Çevik, N., & Bulut, S. (2008). The rediscovery of Gagae / 'Gaxe' in the south-east corner of Lycia. New Finds from teh Surface Surveys. *Adalya* (IX), 1-41.
- Çevik, N., Bulut, S., & Akyürek, E. (2012). Myra-Andriake Kazıları ve Araştırmaları 2011. *Anmed*, 65-72.
- Çevik, N., Bulut, S., & Kızıgüt, İ. (2009). Rhodiapolis Kazıları 2008. *Anmed*, 75-81.
- D'andria, F. (2012). Scavi e ricerche nel cantiere della Cattedrale. F. D'andria, M. P. Caggia, & T. Ismaelli içinde, *Hierapolis di Frigia V - Le Attivita Delle Campagne di Scavo e Restauro 2004-2006* (s. 591-600). İstanbul: Ege Yayınları.
- D'andria, F. (2018). "Hierapolis Alma Philippum": Havari'nin Kutsal Alanın'daki Yeni Kazılar, Araştırmalar ve Restorasyonlar. *Anatolia* 44, 83-156.
- Dennert, M. (2021). Außerstädtische Kirchen in Assos in frühbyzantinischer. *Byzanz zwischen Orient und Okzident* (23), 153-169.
- Doksanaltı, E. M., Sevmen, D., Karaoğlan, İ., Özgan, C., & Aslan, E. (2015). Knidos Kazı ve Araştırmaları: 2014. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3 (37), 57-82.
- Ebersolt, J. (1913). *Les Eglises de Constantinople*. Paris: Collection Monuments de L'art Byzantin III.
- Ebersolt, J. (1951). *Les Eglises de Constantinople*. Paris.
- Euangelides, T. (1889). Peri-tinon Arkhaitaton en Bithynia. *Soter* (12), 275-276.
- Euangelides, T. (1934). Brylleion-Trigleia. *The Annual of the British School*.
- Evcim, S. (2016). Frigya Bölgesi'nde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3 (6), 861-876.
- Evcim, S., & Öztaşkın, G. K. (2019). Early Byzantine Churches in Olympos. *Arkeoloji ve Sanat* (161), 129-162.
- Eyice, S. (1958). L'eglise Cruciforme Byzantine de Side en Pamphylie. *Revue annuelle de l'Institut d'Archéologie de l'Université d'Ankara*, III, 35-46.
- Eyice, S. (1969). Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler. *Belleten*, 33 (131), 325-358.
- Eyice, S. (1971). *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi.
- Eyice, S. (2001). Tuzla Önündeki Hagia Glykeria Kilise ve Manastırı. M. B. Tanman, & U. Tükel içinde, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları Yıldız Demiriz'e Armağan* (s. 67-79 / 199-208). İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Feld, O. (1975). Die Kirchen von Myra und Umgebung. J. Borchhardt içinde, *Myra Eine Lykische Metropole in Antiker und Byzantinischer Zeit* (s. 398-424). Berlin: Gebr. Mann Verlag.

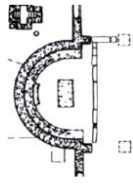

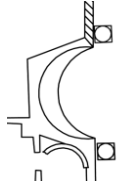

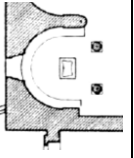

- Feld, O. (1977). Kleinasien. B. Brenk içinde, *Spätantike und frühes Christentum* (s. 155-171). Frankfurt: Propylaen Verlag.
- Filipovic, A. (2013). Unacitta Paleobizantina Della Licia Costiera: L'isola di Gemile nel Golfo di Belceğiz. A. Filipovic, & W. Troiano içinde, *Strategie e Programmazione della Conservazione e Trasmissibilità del Patrimonio Culturale* (s. 196-209). Roma: Edizioni Scientifiche Fidei Signa.
- Fıratlı, N. (1970). Uşak-Selçukler Kazısı ve Çevre Araştırmaları 1966-1970. *Türk Arkeoloji Dergisi* (32), 109-160.
- Foss, C. (1994). The Lycian Coast in the Byzantine Age. *Dumbarton Oaks Papers* (48), 1-52. <https://www.jstor.org/stable/1291721> adresinden alındı
- Foss, C., & Tulchin, J. (1996). *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises*. Brookline.
- Fuchs, M. E., & Delbarre-Bärtschi, S. (2018). The Basilica of Derecik and Thousand One Churches of the District of Büyükorhan. *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri - IV Olympos Araştırmaları - II* (s. 44-61). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Gliwitzky, C. (2005). Die Kirsche im sog. Bischofpalast zu Side. *Istanbul Mitteilungen* (55), 337-409.
- Gough, M. (1967). Excavations at Alahan Monastery: Fourth Preliminary. *Anatolian Studies* (17), 37-47.
- Gough, M. (1968). Alahan Monastery: A Masterpiece of Early Christian Architecture. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 455-464.
- Gough, M. (1975). Dağ Pazarı. The Basilical Church "Extra Muros". G. Robertson, & G. Henderson içinde, *Studies in Memeory of David Talbot Rice* (s. 147-167). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gough, M. R. (1960). Dağ Pazarı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 2 (10), 23-24.
- Grossmann, P., & Severin, H. G. (1977). Forschungen in Südost Lykien. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 2 (XXV), 101-111.
- Guritt, C. (1913). Die Islamitischen Bauten von Isnik (Nicaea). *Orientalisches Archiv* (III).
- Harrison, R. M. (1963). Churches and Chapels of Central Lycia. *Anatolian Studies* (XIII), 117-151.
- Harrison, R. M. (1981, Eylül 21-25). Town and Country in Late Roman Lycia. IX. *Türk Tarih Kongresi*, I, 383-387.
- Harrison, R. M. (2001). *Mountain and Plain from Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period*. (W. Young, Dü.) The University of Michigan Press.
- Harrison, R. M., & Christie, N. (1993). Excavations at Amorium: 1992 Interim Report. *Anatolian Studies* (43), 147-162. <http://www.jstor.org/stable/3642972> adresinden alındı
- Harrison, R. M., & Lawson, G. J. (1979). An Early Byzantine Town at Arif in Lycia. *Yayla* (II), 13-17.
- Hasluck, F. W. (1906). Bithynica. *The Annual of the British School at Athens* (13), 285-308.
- Hasluck, F. W. (1910). *Cyzicus*. Cambridge: The Cambridge University Press.
- Haspels, H. (1971). *The Highlands of Phrygia Sites and Monuments*. New Jersey: Princeton University Press.
- Headlam, A. C., Hogarth, D. G., & Ramsay, W. M. (1892). Ecclesiastical Sites in Isauria. *Occasional Papers of Society for the Prommotion of Hellenic Studies* (2).
- Hebert, L. (2000). The Temple-Church at Aphrodisias. *Yayınlanmamış doktora tezi*. New York Universty.
- Hell, H. (1854-1860). *Voyage en Tur quie et en Perse ex&ut6 par ordre du gouvernement français pendant les annies 1846, 1847 et 1848* (Cilt I). Paris.
- Henry, A. B. (2003). Choice and Context in The Late Antique Architecture: Questioning The Clician "Domed Basilicas". Middle East Technical University.
- Herzfeld, E., & Guyer, S. (1930). Meriamlik Und Korykos: Zwei Christliche Ruinenstätten Des Rauhen Kilikiens. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* (2).
- Hild, F. (2003). Klöster in Lykien. V. Ruggieri, & L. Pieralli içinde, *Studi miscellanei per il 75 di Vincenzo Poggi* (s. 313-334). Εύκοσμία.
- Hild, F., Hellenkemper, H., & Hellenkemper-Salies, G. (1990). Kommagene-Kilikien-Isaurien. K. Wessel, & M. Restle içinde, *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* (Cilt IV, s. 182-356). Stuttgart: Anton Hiersemann.
- Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Aldershot: Variorum.

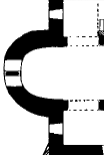

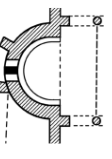

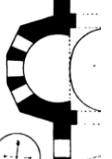

- Hörmann, H. (1951). *Forschungen in Ephesos: Die Johanneskirche*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Hunger, H., & Soustal, P. (1991). *TIB 6 : Thrakien (Thraké, Rodopé und Haimimontos)* (Cilt 6). (H. Hunger, Dü.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- İşkan, H., Aktaş, Ş., Polat-Becks, A., Becks, R., Ceylan, B., Dünder, E., . . . Zimmermann, K. (2015). Patara 2013 Kazıları. *Anadolu* (41), 299-322.
- İşler, B. (2009). Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi. *Doktora Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İşler, B. (2016). Alacahisar Church in Kale (Demre) District of the Antalya Province Light of the New Findings. *Eurasian Art & Humanities Journal* (6), 1-21. doi:http://dx.doi.org/10.17740/eas.art.2016-V6-01
- İşler, B. (2016b). Yeni Bulgular Işığında Antalya'nın Kale (Demre) İlçesi'ndeki Alacahisar Kilisesi. *Eurasian Art & Humanities Journal* (6), 1-21. doi:http://dx.doi.org/10.17740/eas.art.2016-V6-01
- Iverson, E. A. (2010). Kirche und Religiöses Leben im Byzantinischen Amorium. (F. Daim, & J. Drauschke, Dü) *Byzan*, 2 (1), s. 309-343.
- Kaderli, L. (2016). Side Liman Bölgesi Kutsal Alanının Tarihsel Gelişimi İçinde Küçük Bazilika Yapısı ve Mimari Özellikleri. *KUDEP Restorasyon Konservasyon Çalışmaları*, 32-45.
- Kanmaz, M. B. (2015). Evaluation Conservation Problems of Anaia Byzantine Church, Kadikalesi, Kuşadası. *Yüksek Lisans Tezi*. İzmir.
- Kara, O. (2022). Perge Antik Kenti Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) Dönemi "A Kilisesi" Üzerine Notlar. *Arteoloji Dergisi*, 1 (2), 73-93.
- Karydis, N. (2015). The Evolution of the Church of St. John at Ephesos during the Early Byzantine Period. *Jahreshefte Des Österreichisches Archäologisches Institut in Wien* (84), 97-128.
- Karydis, N. (2019). The Development of the Church of St Mary at Ephesos from Late Antiquity to the Dark Ages. *Anatolian Studies* (69), 175-194. doi:10.1017/S0066154619000103
- Kaya, E. (2015). Trigeia Ioannes Theologos Pelekete Manastırı: Tarihi, Mevcut Mimarisi ve Geleceği. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 7 (1), 305-329.
- Knoll, F., & Keil, J. (1932). *Die Marienkirche in Ephesos (Forschungen in Ephesos IV/I)* (Cilt 4). Vienna: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Koenigs, W., Rumscheid, F., & Westphalen, S. (1997). Priene 1995. *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II (14), s. 81-94.
- Korkut, T., & Urano, S. (2020). Detailed Description of the Basilica: The Nave, Narthex, Atrium and Other Rooms. T. Korkut, & S. Urano içinde, *The City Basilica of Tlos - Akmed Series Mediterranean Studies / 3* (s. 21-33). İstanbul: Koç University Press.
- Korkut, T., Işın, G., Uygun, Ç., & Özdemir, B. (2018). Excavations at the Ancient City of Tlos (2005-2017). O. Tekin içinde, *Anmed - News Bulletin on Archaeology from Mediterranean Anatolia* (s. 132-141). İstanbul: Koç University.
- Lightfoot, C. S., & Iverson, E. A. (1995). Amorium Excavations 1994: The Seventh Preliminary Report. *Anatolian Studies* (45), s. 105-138. http://www.jstor.org/stable/3642917 adresinden alındı
- Lightfoot, C. S., & Kuniholm, P. I. (1994). Amorium Excavations 1993: The Sixth Preliminary Report. *Anatolian Studies* (44), 105-128. http://www.jstor.org/stable/3642986 adresinden alındı
- Love, I. C. (1972). A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1971. *American Journal of Archaeology*, 4 (76), s. 393-405. https://www.jstor.org/stable/502873 adresinden alındı
- Malkoç, İ., & Tsuji, S. (2005). Preliminary Report on the Excavations in Ölüdeniz, Lycia, by Fethiye Museum, The Ministry of Culture, Turkey, During 1999-2004. *Al-Râfidân* (XXVI), 1-24.
- Mamaloukos, S. (2018). Middle and Late Byzantine Church Architecture in The Periphery of Constantinople. K. Μπίρταχα, Μ. Κορρές, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας, & Φ. Μαλλούχου-Tufano içinde, *ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ μνήμη ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ* (Cilt II, s. 97-123). Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ.

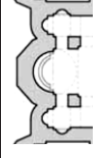
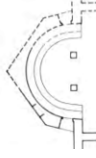

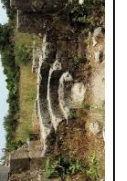

- Mango, C., & Ševčenko, I. (1973). Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara. *Dumbarton Oaks Paper* (27), 235-277.
- Mansel, A. M. (1978). *Side : 1947-1966 yılları kazıları ve araştırmalarının sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Masuda, T. (1995). *Church II on Gemiler Ada, The Survey of Early Byzantine Sites in Olüdeniz Area (Lycia, Turkey) The First Preliminary Report*. (S. Tsuji, Dü.) Osaka, Japan: Osaka University.
- Mathews, T. F. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. London: The Pennsylvania State University Press.
- Mathews, T. F. (1976). *The Byzantine Churches of Istanbul: A Photographic Survey*. Pennsylvania: Pennsylvania State University.
- Mathews, T. F. (1982). "Private" Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal. *Cahiers Archéologiques* 30, 125-138.
- Mathews, T. F. (1995). *Art and Architecture in Byzantium and Armenia: Liturgical and Exegetical Approaches*. Variorum.
- Megaw, H. S. (1963). Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul. *Dumbarton Oaks Papers* (17), s. 333-371.
- Metzger, H. (1966). Fouilles du Létoon de Xanthos (1962-1965). *Revue Archéologique*, 1, s. 101-112. <https://www.jstor.org/stable/41005434> adresinden alındı
- Millingen, A. V. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople*. London: Macmillian and Co.
- Möllers, S. (1994). *Die Hagia Sophia in Iznik / Nikaia*.
- Naumann, R., & Belting, H. (1966). *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- Niewöhner, P. (2005/6). Spätantike Reliquienkapellen in Lykien. *Jahrbuch für Antike und Christentum* (48/49), s. 77-112.
- Olçay Uçkan, B. Y. (2010). *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisini*. Eskişehir: Eskişehir Tepebaşı Belediyesi.
- Olçay Uçkan, B. Y., & Öztaşkın, G. K. (2018). Olympos Excavations in 2017. O. Tekin içinde, *Anmed - News Bulletin on Archaeology from Mediterranean Anatolia* (s. 82-89). İstanbul: Koç University.
- Olçay Uçkan, B. Y., Öztaşkın, G. K., Öncü, Ö. E., Evcim, S., & Öztaşkın, M. (2018). Olympos Kazısı 2017 Yılı Çalışmaları. *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, s. 617-638.
- Orlandos, A. K. (1952). *Héxylostegos Palaiochristianiké Basiliké I-II*. Atina.
- Ozansoy, E. (1996). Malalas'ın Khronographia'sında Iustinianos Dönemi Doğa Olayları. *Adalya* (I), s. 53-60.
- Österreichisches Archäologisches Institut. (1932). *Die Marienkirche in Ephesos*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Ötüken, S. Y. (1996). Likya Ortaçağ Araştırmaları ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı. *Adalya*, s. 73-85.
- Öztürk, N., & Çekilmez, M. (2016a). 2014 Yılı Myra-Andriake Liman Yerleşimi C Kilisesi Kazı Çalışmaları. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (36), s. 192-209.
- Öztürk, N., & Çekilmez, M. (2016b). 2015 Myra-Andriake Liman Yerleşimi A Kilisesi Kazı Çalışmaları. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (36), s. 27-46.
- Öztürk, N., Çekilmez, M., Kavaz, B., Güloğlu, G., Durukan, A., Murat, M. K., . . . Özdemir, E. (2015). 2014 Yılı Myra-Andriake Antik Kenti Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1 (37), s. 277-290.
- Peirano, D. (2012). Scavi e ricerche nel cantiere della Cattedrale. F. D'andria, M. P. Caggia, & T. Ismaelli içinde, *Hierapolis di Frigia - Le Attività delle Campagne di Scavo e Restauro 2004-2006* (s. 591-600). İstanbul: Ege Yayınevi.
- Peirano, D. (2018). Internal Arrangements in Some Early Christian Basilicas of the Eastern Mediterranean. *Hortus Artium Mediaevalium*, 24, s. 162-170.

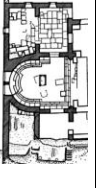

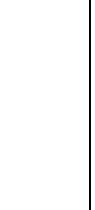

- Peschlow, U. (1972). Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik. *IstMitt* (22), s. 145-187.
- Peschlow, U. (1975). Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra. Eine Lykische Metropole in Antiker und Byzantinischer Zeit. J. Borchardt (Dü.) içinde, *Istanbuler Forschungen* (Cilt 30, s. 303-359).
- Peschlow, U. (1977). *Die Irenenkirche in Istanbul: Untersuchungen zur Architektur (Istanbuler Mitteilungen. Beihefte)*. Berlin: Verlag Wasmuth & Zohlen.
- Peschlow, U. (1984). Die bischofskirche in Limyra (Lykien). *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*. 2, s. 409-435. Vatikan Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- Plommer, H. (1962). St. John's Church, Ephesus. *Anatolian Studies* (1962), s. 119-129. <https://www.jstor.org/stable/3642520> adresinden alındı
- Ramsay, W. M., & Bell, G. L. (2008). *The Thousand and One Churches*. Philadelphia,: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Roman, J. (1994). Lykien. *Reallexikon Byzantinische Kunst* (s. 856-902). içinde
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien Kappadokien und Lykien*. Leipzig.
- Ruggieri, V. (1995). Appunti sulla continuità urbana di Side, in Panfilia. *Orientalia Christiana Periodica*, 1 (61), s. 95-116.
- Ruggieri, V. S. (1991). *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements*. Roma: Orientalia Christiana Analecta.
- Ruqqieri, V. (2010). Il sistema di fortificazione bizantina a Tlos e nella valle del fiume Xanthos con un'appendice su due chiese a transetto. *Bizantinistica Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, II (XII), s. 1-53.
- Russel, J. (1989). Christianity at Anemurium (Cilicia). *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, II.
- Schmit, T. (1927). *Die Koimesis-Kirche von Nikaia das Bauwerk und die Mosaiken*. Berlin-Leipzig: Verlag von Walter de Gruyter & Co.
- Schneider, A. M. (1943). Die Römischen und Byzantinischen Denkmäler von Iznik - Nicaea. *Istanbuler Forschungen* (16).
- Serin, U. (2004). *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey*. Vaticano: Pontificio Istituto Di Archeologia Cristiana.
- Severin, H. G., & Grossmann, P. (2003). *Frühchristliche und byzantinische Bauten im südöstlichen Lykien, Ergebnisse zweier Surveys*. Tübingen: IstForsch 46.
- Seyer, M. (2013). Urbanistische Forschungen in Limyra (Lykien). *Archäologie Österreichs*, 1 (24), s. 55-63.
- Škorpil, K. (1912-1913). Arkeoloģičeski Beležki ot Strance Planina. *Bulletin de la Société archéologique Bulgare*, 240-245.
- Sodini, J. P. (1989). Les groupes épiscopaux de Turquie (à l'exception de la Cilicie). *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne* (s. 405-426). Rome: École Française de Rome.
- Strzygowski, J. (1898). Die Kathedrale von Herakleia. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 3-28. doi: <https://doi.org/10.11588/diglit.19227>
- Şimşek, C. (2015). *Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisi'nde Hırsitiyanlık*. İstanbul: Denizli Belediyesi.
- Tekinalp, V. M. (2000, Şubat). Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S. 4.-14. y.y.) Andriake Kenti. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Teteriatnikov, N. B. (1996). *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*. Roma: Pontificio Istituto Orientale.
- Texier, C. (1839). *Description de L'Asie Mineure*.
- Texier, C. (1862). *Asie Mineure, Description Géographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d'Asie*. Paris.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (A. Suat, Çev.) Ankara.

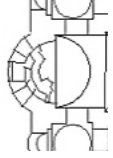

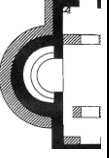
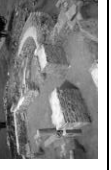
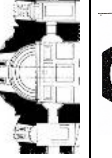

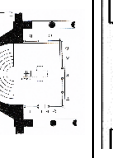

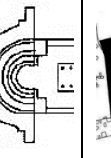

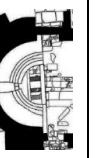

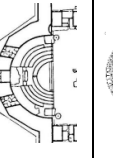

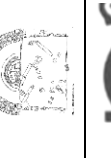

- Ulbert, T. (1971). Untersuchungen zu den Byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhundert. *IstMitt* (19/20), s. 339-357.
- Uluçam, A. (1991). Büyük Kilise. *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, s. 37-38.
- Ülgen, A. S. (1938). İznik'te Türk Eserleri. *Vakıflar Dergisi* (I).
- Verim, E. (2020). Paphlagonia Hadrianoupolis'i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi* (3), s. 383-407.
- Weigand, E. (1931). Zur Monogramminshrift der Theotokos (Koimesis) Kirche von Nicaea. *Byzantion* (6), s. 411-420.
- Westphalen, S. (2000). The Byzantine Basilica at Priene. *Dumbarton Oaks Papers* (54), s. 275-280.
- Westphalen, S. (2015). Die Kirche von Işıkkale. *OLBA* (XXIII), s. 535-552.
- Wiegand, T. (1941). *Didyma; Textband, Zeichnungen, Fotografien*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- Wilkinson, J. (1971). *Egeria's Travels*. London: S.P.C.K.
- Wulff, O. (1903). *Die Koimesiskirche in Nicea und ihre Mozaiken*. Strasburg.
- Yıldırım, Ş. (2013, Mayıs). Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yüksel, F. A., & Köroğlu, G. (2011). Sinop Balatlar Kilisesi 2010 Arkeojeofizik Çalışmaları. *27. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 153-166.

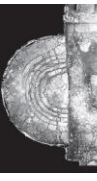
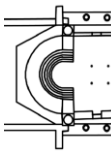

TABLO-1: Kiliseler Listesi							
Tarih	Yapı Adı	Bölgesi	Plan Tipi	Synthronon Tipi	Basamak Sayısı	Planı	Görsel
4. yy.	Büyükorhan Derecik (Binbir Kilise) Bazilikası	Bithynia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
5. yy. ilk çeyreği	Anamur Merkez Kilisesi	Kilykia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
5. yy. ilk çeyreği	Side Piskoposluk Sarayı Kilisesi	Pamphylia	Serbest Haç Plan	Tek Basamaklı	1		
5. yy.	Hadrianopolis C Kilisesi	Paphlagonia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
5. yy.	Olba Manastırı Kuzey Kilise	Kilykia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
5. yy.	Dağpazarı (Mezar) Kilisesi	İsauria	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
5. yy.	Alahan Manastırı Vafizhane	İsauria	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		

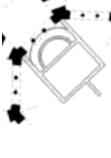

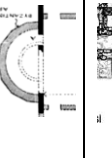

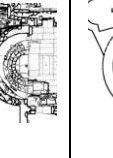

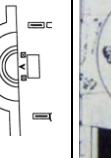

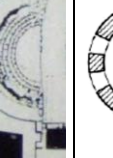

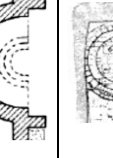
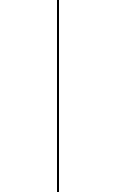

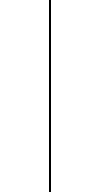
5. yy.	Silifke Canbazlı Bazilika	Kilykia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
5. yy.	Silifke Seyranlık Bağhalar Kilisesi	Kilykia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
5. yy.	Silifke Cennet Cehennem Maryem Ana (Tapmak) Kilisesi	Kilykia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
5. yy.	Dağpazarı Kubbeli Kilise	Kilykia	Kubbeli Bazilika	Tek basamaklı	1		
6. yy.	Karadağ 21 Nolu Kilise	İsauria	Bazilikal	Tek basamaklı	1		
6. yy.	Karadağ 31 nolu Kilise	İsauria	Bazilikal	Tek basamaklı	1		
6. yy.	Silifke Işıkkale Kilisesi	Kilykia	Bazilikal	Tek basamaklı	1		
6. yy.	Sivrihisar Kızıl Kilise / Aksaray	Kappadokia	Latin haçı	Tek basamaklı	1		

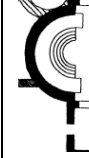

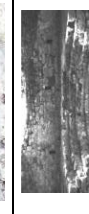

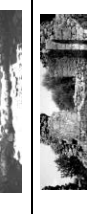

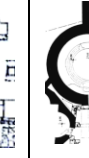

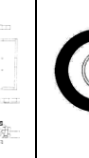

7. yy.	Side EE Kilisesi	Pamphylia	Kapalı Yunan Haçı	Tek basamaklı	1		
6-8. yy.	İznik Koimesis Kilisesi	Bithynia	Kubbeli Bazilika / Kiborium Planlı	Tek basamaklı	1		
9-12. yy.	Gebze Yılançabayır Kilisesi	Bithynia	Kapalı Yunan Haçı	Tek basamaklı	1		
480	Korykos Kilisesi	İsauria	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
4 - 5. yy.	Arykanda Büyük Kilise (Mabet Bazilikası)	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
4. yy.	Laodikeia Kilisesi	Phrygia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
5. yy.	Priene Piskoposluk Kilisesi (Kent Bazilikası)	İonia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
5. yy.	Side Piskoposluk Sarayı Kapalı Haç Planlı Kilise / Side Küçük Kilise	Pamphylia	Kapalı Yunan Haçı	Çok Basamaklı	3		
5. yy.	Hagia Thekla Kilisesi / Meryemlik Kubbeli Kilise	Kilykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		

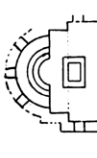

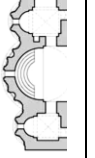

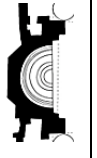

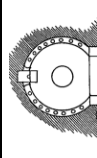

5. yy.	Kilykia Dağ Pazarı Kilisesi	Kilykia	Kubbeli Bazilika	Çok Basamaklı	3		
5. yy.	Alahan Doğu Kilisesi	İsauria	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
5. yy.	Alahan Batı (Başmelekler) Bazilikası	İsauria	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
5. yy.	Knidos D Kilisesi	Karia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
6. yy.	Demre Karacaören Günağı Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
6. yy.	Elmalı Choma (Hacı Musalar) Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
6. yy.	Gemiler Ada (Nikolaos) Büyük Kilise II	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı, Sahanelikli ve Nişli	3		
6. yy.	Asarcık Dikmen Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
6. yy. 2. yarısı	Letoon Manastırı Kilisesi (Xanthos)	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Koridorlu	3		

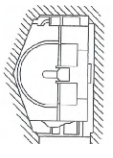

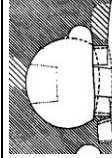

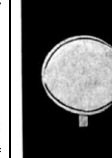

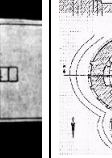
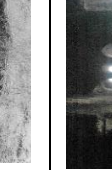
709	Ioannes Theologos Pelekete Manastırı Kilisesi	Bithynia	Kapalı Yunan Haçı	Çok basamaklı	3		
10. yy	Başara Güney Kilise	Phrygia	Kapalı Yunan Haçı	Çok Basamaklı	3		
1118-1124	Pantokrator Manastırı Kilisesi	Bithynia	Kubbeli Bazilika	Çok basamaklı	3		
463	İstanbul Studios Manastırı Kilisesi	Bithynia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Sahanlıklılı	5		
4.-5. yy.	Perge A Kilisesi	Pamphylia	Serbest Haç Plan	Çok Basamaklı ve Pseudokoridorlu	5		
5. yy.	Anaia Kilisesi	İonia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Sahanlıklılı	5		
5. yy.	İzmir Ayasofya Kilisesi	Bithynia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Nişli	5		
5. yy	Gemiler Ada (Nikolaos Adası) 3 nolu Zirve Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Sahanlıklılı	5		
5. yy.	Patara Kent Bazilikalası, Büyük Kilise	Lykia	Serbest Haç Plan	Çok Basamaklı ve Sahanlıklılı	5		

5 / 6. yy.	Olympos III Nolu Kilise	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Sahanlıklı	5		
5. yy.	Side Büyük Bazilika (AA Bazilikası)	Pamphylia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Sahanlıklı	5		
5. yy.	Kibyra Bazilikası	Lykia	Trikonchos	Çok Basamaklı	5		
5. yy.	Amorium Aşağı Kilise	Phrygia	Kapalı Yunan Haçı	Çok Basamaklı ve Pseudokoridorlu	5		
5. yy.	Tlos Kent Bazilikası	Lykia	Serbest Haç Plan	Çok Basamaklı	5		
5. yy.	Myra-Andriake B Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Sahanlıklı	5		
5. yy.	Gagae / Gaxe Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
5. yy.	Asarcık Doğu Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
5. yy.	Hierapolis Tiyatro Arkasındaki Kilise	Karia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		

5. yy.	Hierapolis Aziz Philippus Martyrionu	Karia	Oktagon	Çok Basamaklı	5		
5. yy.	Hierapolis Aziz Philippus Mezar Kilisesi	Karia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Koridorlu	5		
5. yy.	Aphrodisias Aziz Mikail Kilisesi	Karia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Koridorlu	5		
5. yy.	Arykanda Arif Kale Piskoposluk Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
5. yy.	Assos Gymnasium Kilisesi	Troia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
5. yy.	Assos Ayazma Kilisesi	Troia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
5. yy.	Sun City Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
5./6. yy.	Limyra Piskoposluk Sarayı Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok basamaklı	5		
5./6. yy.	Demre Sura Vadi Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
5./6. yy.	Knidos C Kilisesi	Karia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Koridorlu	5		

6. yy.	Efes Hagios Ioannes Kilisesi	İonia	Serbest Haç Plan	Çok Basamaklı ve Koridorlu	5		
6. yy.	Efes Meryem (Piskoposluk) Kilisesi	İonia	Kubbeli Bazilika	Çok Basamaklı ve Koridorlu	5		
6. yy.	Andriake A Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok basamaklı ve Sahanlıklılı	5		
6. yy.	Demre Alacahisar Kilisesi, Sion Manastırı	Lykia	Bazilikal naoslu Trikonchos bernalı	Çok Basamaklı ve Nişli	5		
6. yy.	Rhodiapolis Piskoposluk Sarayı Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Sahanlıklılı	5		
6. yy	Andriake C Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok basamaklı ve Sahanlıklılı	5		
6. yy	Hadrianoupolis A Kilisesi	Paphlagonia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
6. yy.	Uşak Sebaste Selçikler (Çift Kilise) Kilisesi	Phrygia	Bazilikal	Çok Basamaklı	5		
6. yy	Xanthos Piskoposluk Sarayı Kilisesi	Lykia	Bazilikal	Çok basamaklı ve Sahanlıklılı	5		
7. yy	Sinop Balatlar Kilisesi	Paphlagonia	Kapalı Yunan Haçı	Çok Basamaklı	5		

9. yy	Metropolis Kilisesi (Marmara Ereğlisi)	Paphlagonia	Kapalı Yunan Haçı	Çok Basamaklı	5		
12. yy.	Tuzla Hagia Glykeria Manastırı Kilisesi	Bithynia	Kapalı Yunan Haçı	Çok Basamaklı	5		
6. yy	İstanbul Hagia Eirene Kilisesi	Bithynia	Bazilikal	Çok Basamaklı ve Koridorlu	7		
6. yy.	Hagia Euphemia Kilisesi	Bithynia	Merkezi plan	Çok basamaklı ve koridorlu	7		
6. yy.	Hierapolis Cathedral Kilisesi	Karia	Bazilikal	Çok Basamaklı	7		
8/9. yy.	Demre Aziz Nikolaos Kilisesi	Lykia	Kubbeli Bazilika	Çok Basamaklı ve Koridorlu	10		
5. yy.	Didim (Apollon Tapınağı) Aziz Mikail Kilisesi	Ionia	Bazilikal	Çok Basamaklı	12		
5. yy.	Ovacık İnce (Çifte Kilise) Kaya Kilisesi	Phrygia	Bazilikal	Tek basamaklı	1		
5. yy.	Kızılcukur Haçlı Kaya Kilisesi	Kappadokia	Bazilikal	Tek basamaklı	1		

5. yy.	Ayazın G Kilisesi (II nolu Şapel)	Phrygia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
6. yy.	Vize Kıyıköy Aziz Nikolaos Manastırı Kilisesi / Kırklareli	Thrakia	Bazilikal	Çok Basamaklı	3		
10. yy.	Yeni Tokalı Kilise	Kappadokia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
10. yy	Küpelı Halkalı Kaya Kilisesi	Kappadokia	Kapalı Yunan Haçı	Tek basamaklı	1		
11. yy.	Güzelöz Kaya Kilisesi (Şapel 3)	Kappadokia	Bazilikal	Tek Basamaklı	1		
11. yy.	Ayazın A Kilisesi	Phrygia	Kapalı Yunan Haçı	Tek Basamaklı	1		

Tablo 2: Basamak Sayısına Göre Apsis Ölçü Ortalaması

	Apsis Genişlik Ortalaması	Apsis Derinlik Ortalaması
Tek Basamaklı	4,44 m.	2,91 m.
Üç Basamaklı	5,59 m.	3,27 m.
Beş Basamaklı	7,28 m.	4,18 m.
Yedi Basamaklı	9,37 m.	5,12 m.
Kaya Kiliseleri	3,52 m.	2,73 m.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.08.2023 ✓Accepted/Kabul:26.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1336327

Research Article/Araştırma Makalesi

Kiryaman, E. (2024). "The Unruly Body and the Regulatory Mechanisms in Doris Lessing's *The Fifth Child* and *Ben, in the World*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 61, Denizli, pp. 137-149.

THE UNRULY BODY AND THE REGULATORY MECHANISMS IN DORIS LESSING'S *THE FIFTH CHILD* AND *BEN, IN THE WORLD*

Erkin KIRYAMAN*

Abstract

Doris Lessing's *The Fifth Child* (1988) and *Ben, in the World* (2000) narrate the tragic story of Ben Lovatt who is identified as the anomalous fifth child in the Lovatt family. Set in London in the 1960s, with its focalisation on Ben's early childhood, from his mother's pregnancy to his confinement into his cot after his birth, *The Fifth Child* navigates through the ideological construction of Ben's self through power and isolation. *Ben, in the World*, on the other hand, maintains Ben's story from his eighteenth year and presents his strife for survival in a social world in which he is forced to be a member of society with his social self and social body. While both works can be regarded as the adventures of Ben, who is isolated and alienated from his family and society, they also draw social environs in which Ben's body is constructed via the discursive mechanisms of otherness and wildness. Ben's othered self and body are foregrounded by abnormal corporeal relations and unhuman depictions throughout Lessing's fiction. In this sense, this study focuses on the trajectories of Ben's body in these narratives to discuss Ben's unruly body which is forced to be regulated by the familial, social and institutional mechanisms of power.

Keywords: *Doris Lessing, The Fifth Child, Ben, In the World, Body, Regulation, Regulatory Mechanisms, Family, Society.*

DORIS LESSING'İN *THE FIFTH CHILD* VE *BEN, IN THE WORLD* ADLI ESERLERİNDE İTAATSİZ BEDEN VE DÜZEN MEKANİZMALARI

Öz

Doris Lessing tarafından kaleme alınan *The Fifth Child* (1988) ve *Ben, in the World* (2000), Lovatt ailesi içerisinde aykırı beşinci evlat olarak tanımlanan Ben Lovatt'ın trajik hikâyesini anlatır. Ben'in annesi olan Harriet'in gebeliğinden başlayarak doğumundan sonra Ben'in kendi odasına kapatılmasına odaklanan ve 1960lar Londra'sında geçen *The Fifth Child*, Ben'in benliğinin güç ve tecrit aracılığıyla ideolojik olarak inşası etrafında seyredir. Nitekim *Ben, in the World*, öyküyü ana karakterin on sekizinci yaşından devam ettirir ve yaşadığı toplumun bir üyesi olmaya zorlanan sosyal bir dünyada, Ben'in sosyal bir ben ve sosyal bir beden olarak hayatta kalma mücadelesini yansıtır. Bu iki eser, kendi ailesinden ve yaşadığı toplumdaki dışlanan ve ailesine ve topluma karşı yabancılaştırılan Ben'in maceraları olarak telakki edilse de bu anlatılar aynı zamanda Ben'in bedeninin ötekilik ve yabancılığa dair söylemsel mekanizmalar vasıtasıyla inşa edildiği sosyal çevreleri de gösterir. Ben'in ötekileştirilen kimliği ve bedeni, Lessing'in bu eserleri içerisinde norm dışı bedensel ilişkiler ve insan dışı betimlemeler tarafından öne çıkarılır. Bu bağlamda, bu çalışma, ailesel, sosyal ve kurumsal güç mekanizmalarıyla düzenlenmeye zorlanan Ben'in itaatsiz bedenini tartışmak amacıyla iki anlatıdaki Ben'in bedensel gezinmelerine odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Doris Lessing, The Fifth Child, Ben, In the World, Beden, Regülasyon, Düzen Mekanizmaları, Aile, Toplum.*

*Assist. Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Sciences and Letters, Department of English Language and Literature, HATAY. e-mail: erkin.kiryaman@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-9756-8134>)

Introduction

Awarded the 2001 David Cohen Prize and the 2007 Nobel Prize in Literature,¹ Doris Lessing is acknowledged as one of the leading figures in the contemporary British literature. Born to British parents in Iran in 1919 and having moved to England in 1949, Lessing's concern in fiction writing is described as resisting boundaries in the modern world. Virginia Tiger, in her "The Nobel Prize: The 'Fixing' of Doris Lessing", writes that "[d]efying classification, yet always as imaginatively sensitive as a barometer to the twentieth and now twenty-first century's complex climates, Doris Lessing has – for the past fifty-eight years – spoken directly to more than one generation's experience, teaching them about private pain, public chauvinism, the divisiveness inherent in even the least radical of causes" (2009: 93). In a world entold with political, cultural, and economic tensions, Lessing's writings range from feminist attitudes to apocalyptic concerns, and her fictional problematisation of contemporary issues points out that she "is the most intensely committed to active persuasion to reform society" (Gindin, 1962: 9). Her forty-year of writing career demonstrates that her style and tone cannot be categorised under several tendencies in literature. As Whittaker notes, labels such as Feminism, Marxism or Mysticism are shifting boundaries to define the evocation of her ideas (3).²

In her critical acclaim, *The Fifth Child* and *Ben, in the World* are regarded as closer to the fable genre as Lessing is thought to convey a moral via her characterisation of Ben. Nevertheless, in both novels, Lessing goes beyond only conveying a social message that forms a moral for the readers. By constructing an ideal family, Lessing directly presents how its happiness can be disrupted by a monstrous child, and she also delves into questioning the ways of survival in a family and in a society that intricately form the self and the body. *The Fifth Child*, with its characterisation of Ben Lovatt as the bestial and anomalous fifth child in the Lovatt family, narrates the tragic story of Ben and the complex incidents in the family caused by his presence after his birth. In an interview with Claire Tomalin, Lessing states that she is inspired by three sources in formulating such a different character and writing Ben's story: her fascination with little and malformed people; her reading of a Neanderthal girl described by the essayist and archaeologist, Loren Eiseley; and a letter of a mother in the newspaper that narrates her feelings and thoughts about her little daughter. Particularly, the mother's letter in the newspaper influenced Lessing as the mother wrote, "this little devil, this horrible little imp, which had ruined the family; she was born evil; she was born wicked and malicious and horrible; and the whole family had suffered" (Tomalin, 1994: 176). These sources inspired Lessing's two novels, especially, the characterisation of Ben who is identified as an eccentric child in the family.

In *The Fifth Child*, the story revolves around the Lovatts – Harriet and David – who meet at a party, fall in love, and marry. While their marriage is blessed by four children; respectively, Luke, Helen, Jane and Paul, this idyllic familial union is disturbed by the birth of their fifth child, Ben. Set in 1960s England, Lessing's work primarily focuses on Harriet's pregnancy, Ben's infancy and early childhood, and the family's desire to control Ben due to his disproportionate body and abnormal behaviours that are wild and bestial towards family members and their guests. *Ben, in the World* maintains Lessing's fictional world of Ben, who is eighteen years old at the beginning of the novel with a focus on his intrapersonal relations in different settings ranging from England to Brazil. Situating Ben as a lonely, isolated, and deviant character in the social world, Lessing shifts the focalisation from his early childhood and presents the possibilities of Ben's survival in the world of order, rule, and civilisation. Interestingly, both of Lessing's novels present a portrayal of Ben's pathological body in different developmental stages. Although his physical body changes both in size and appearance over time, his body's pathological signs remain incorporated in his relations with other characters around him and in the world with which he tries to connect. The body, thus, is a social site that not only represents Ben's otherness and alienation but also stands as a marker of social regulation, discipline and control. In this sense, this study focuses on Ben's unruly body and its contextual trajectories, and discusses that Ben's body is regulated by familial, social and institutional controlling mechanisms.

¹The Swedish Academy, for the award, explains that Lessing represents the "epicist of the female experience, who with scepticism, fire and visionary power has subjected a divided civilisation to scrutiny" ("The Nobel Prize in Literature" 2007). For further details, please see The Nobel Prize in Literature 2007. NobelPrize.org. Nobel Media AB 2019. Fri. 28 Jun 2019. <<https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2007/summary/>>. Accessed 26 July 2019.

²Ruth Whittaker, in *Modern Novelists: Doris Lessing*, writes, "Doris Lessing's literary career spans nearly forty years, and during that time her focus has shifted. Critical attempts to pin her down and label her as 'Marxist', 'feminist' or, more recently, a 'mystic', have been superseded by the evolution of her ideas" (3). For further details, please see Whittaker, Ruth. *Modern Novelists: Doris Lessing*. New York: St. Martin's Press, 2001.

1. The Politics of the Body

Body as an organic unity and as a visible image is susceptible to changing definitions, cultural formations and social construction. Body is a site which is defined and redefined in relation to social environments. When a body is located in a social world, it continuously becomes a site that not only conveys messages but also a material that is discursively and politically shaped. Both as a subject and an object, the body is indispensably located in the web of social discourses which dictate norms, rules, ideologies and standards onto it. In this sense, the body becomes a tool for the discourses of power that regulate and control it, or in other words, it is operated by the mechanisms of power, which, as a result, constitutes the politics of the body. In its widest sense, the politics of the body refers to the idea that “the body itself is politically inscribed and is shaped by practices of containment and control” (Brown and Gershon, 2017: 1). Regarding the politics of the body, studies extensively draw upon Michel Foucault’s ideas which reiteratively revolve around the concepts of power, control and regulation. Foucault’s concern over power broadly indicates that body is central to understand the ways of knowledge and regulation, which are politically dictated to the body. For Foucault, the body is a product of institutions and power that continuously remind themselves. Approaching the body as a material or an object that can be manipulated or controlled, Foucault, in “The Body of the Condemned,” writes that “the body itself is invested by power relations” (1984: 171). The implementation of power through discourses and practices control and regulate bodies. Namely, the body stands as an instrument on which power is executed. Foucault also adds that “it is always the body that is at issue – the body and its forces, their utility and their docility, their distribution and their submission” even at times when anyone needs to be punished violently or leniently (1984: 172). Thus, the Foucauldian approach to the concept of the body is highly linked to the mechanisms of power that are used on the body to produce submissive bodies and individuals.

The execution of the mechanisms of power, which politically produces submissive bodies, rests upon the Foucauldian idea of the “docile” bodies:

discipline produces subjected and practiced bodies, “docile” bodies. Discipline increases the forces of the body (in economic terms of utility) and diminishes these same forces (in political terms of obedience). In short, it dissociates power from the body; on the one hand, it turns it into an “aptitude,” a “capacity,” which it seeks to increase; on the other hand, it reverses the course of the energy, the power that might result from it, and turns it into a relation of strict subjection. (Foucault, “Docile Bodies,” 1984: 182).

Discipline, as a form of control and regulation, is a method of power that imposes rules and sanctions on the body. The social function of discipline, therefore, reposes on obedience and docility which become normative elements in the mainstream. Thus, disciplining and controlling the body imply the reduction of the body into a state where it is politically useful for the mechanisms of power. In this manner, the social body, as Foucault puts it in “Right of Death and Power over Life,” is shaped by the “techniques of power” and is “utilized by very diverse institutions (the family and the army, schools and the police, individual medicine and the administration of collective bodies), operated in the sphere of economic processes, their development, and the forces working to sustain them” (1984: 263).

In literary studies, the representation of the body has an interesting status due to the visibility and materiality that characterise the actual body. While the body is defined and characterised by its material and tangible qualities, the body in literature is not embodied tangibly. David Hillman and Ulrika Maude, in their “Introduction” to *The Cambridge Companion to the Body in Literature*, suggests:

[t]he fact is that there are no bodies in literature. Not only there is no obvious way for the concrete materiality of the body to be fully present in or on the written page; even more profoundly, there would seem on the face of it to be an apparent mutual exclusivity of the body and language – the one all brute facticity, the other presupposing precisely the absence of matter. And yet, over the last three or four decades, critics and theorists have found myriad ways of addressing the representation of the body and embodied experience in literature. (2015: 3)

In light of Hillman and Maude's ideas above, it can be said that literary representations of the body can address questions and issues that are closely linked to the politics of the body even though there are not visible concrete bodies inscribed in the literary texts. In this sense, while it seems almost impossible to conceptualise an actual body in fictional narratives, it is critical that the body is still at stake, which complicates the existence of body or its right to be embodied. This is why this study aims to re-evaluate the corporeal representation of Ben in *The Fifth Child* and *Ben, in the World*, and to discuss how Ben's body is controlled by his family, society and institutions, acting as the mechanisms of regulation.

2. The Familial Regulatory Forces in *The Fifth Child* and *Ben, in The World*

In *The Fifth Child* and *Ben, in the World*, Ben's body is employed as a leitmotif that is reiteratively delineated as the other, the monstrous, and the animalistic. In *The Fifth Child*, Ben's difference and otherness are, first of all, emphasised by his family, particularly by his siblings. The first child, Luke, was born in 1966, and is described as "an easy baby. He slept most peaceably in the little room off the big bedroom, and was contentedly breastfed. Happiness!" (Lessing, 2001: 24). Then, respectively, Helen was born in 1968 and Jane in 1970. After the birth of these children, the text repeatedly emphasises the happiness in the Lovatt family: "Happiness. A happy family. The Lovatts were a happy family. It was that they had chosen and what they deserved" (2001: 28). In 1973, their fourth child, Paul, was born. The narrative points to minor problems in Harriet's previous pregnancies by narrating "nothing serious, but she was tired" (2001: 30). Yet, the fifth child's anomaly is signalled during Harriet's pregnancy since "unlike anything she had known before" this baby is moving as if beating a drum (2001: 45). The pain Ben causes in his mother's body is likened to a scientific experiment that is "welding two kinds of animal together, of different sizes" (2001: 52). By likening Ben's restlessness in the womb to the movements of animals such as a spaniel, lion, dog, horse, donkey, tiger, and a goat in the narrative depiction, the mother feels Ben's "claws" in her belly (2001: 52). These bestial imageries in the text foreshadow Ben's unruly nature and refer to his monstrosity. In this sense, Ben's body is introduced as different from his siblings' bodies, which, illustrates the power of the accepted norms set by the family and their discriminatory discourse separating Ben from the family even before his birth. Emile Benveniste, in "Subjectivity in Language," argues that language is both a tool for communication and a discursive mechanism that formulates the subjectivity of "I" in relation to "you." He writes that "[i]t is this condition of dialogue that is constitutive of *person*, for it implies that reciprocally *I* becomes *you* in the address of the one who in his turn designates himself as *I*" (Benveniste, 2007: 41; emphasis in original). In Ben's case, the textual referents to Ben's othered position confirm the fact that family members' normativity of being *I* not only defines Ben's extraordinary body but also defines their own selves and bodies positioned into the accepted norms of being *I*. This is why the norms of the family do not approve of Ben's non-normative body and subjectivity.

Ben's body starts to be regulated while he is in his mother's womb which includes a paradoxical dynamism; in other words, the womb acts both as a protective shield that isolates Ben from the risks of the external world and as a vessel that incorporates Ben's body and transmits regulatory discourse via the mother's corporeal signs. Kristeva's notion of *chora*, in "Revolution in Poetic Language," helps to delve into the interaction between Ben and the mother, which also provides an understanding of how Ben's body is located in the discourse of regulatory and disciplining power supervised by the mother's practices. Defined as the earliest and the pre-lingual stage until six months, Kristeva defines *chora* as "a nonexpressive totality formed by the drives and their stases in a motility that is full of movement as it is regulated" (2007: 71). The concept of *chora* is linked to the formation of the subject; however, it is not a subject yet because "the instinctual drives, which are 'energy' charges as well as 'psychical' marks articulate what we call a *chora*" (2007: 71). Ben's location in the mother's womb and its bodily and discursive capacity that shape his self and body complicate his status that is deprived of linguistic order. Kristevan concept of *chora* is regulated through "vocal and gestural organization" that is also called "objective ordering," and it is dictated by the "family structure" (2007: 71). Ben's family, particularly his mother during her pregnancy and the postnatal stage are the objective orders that organise Ben's subject position; that is, he is situated into the web of a regulatory process. In Kristeva's terms, the infant is placed in a "semiotic process – by family and social structures" and this process enforces several restrictions and rules on its body (2007: 71). In this respect, the Lovatts other and alienate Ben before his birth, and this alienating effect continues after his birth.

The familial expectations of David, the father, and Harriet in their marriage function as regulative rules on Ben as they displace him due to his corporeal anomaly. Since David believes that Ben is an “extraordinary” baby, “the good father, hardly touched him” after the delivery (Lessing, 2001: 63, 69). As for Harriet, the mother’s body acts as the mediator between Ben’s and her own body. For instance, Harriet is extremely tired of feeding Ben: “Her breasts were painful. Making more milk than they ever had had to do, her chest welled into two bursting white globes long before the next feed was due. But Ben was already roaring for it, and she fed him, and he drained every drop in two or three minutes” (Lessing, 2001: 64). These repetitive instances of feeding Ben cause Harriet to name him as a “Neanderthal baby” (2001: 65). Positing Ben in a state of otherness, Harriet remains in an ambiguous maternal field in which Ben is fed but at the same time rejected. Kristeva renders the idea that “the semiotic *chora* is no more than the place where the subject is both generated and negated, the place where his unity succumbs before the process of charges and stases that produce him. [It is] the act of a judging subject” (2007: 72). As a result, the family is the precursor of Ben’s bodily formation, and they also possess feelings that primarily distinguish Ben from the other children in the family, “[f]or they both [Harriet and David] felt—secretly, they were ashamed of the thoughts they had about Ben—that he had willed himself to be born, had invaded their ordinariness, which had no defences against him or anything like him” (Lessing, 2001: 70-71). Ben’s pathological body, therefore, becomes a body in process, the process where the familial discourse identifies Ben as the other by modulating his body.

In the postnatal stage, Harriet’s face stands for the maternal discourse that controls Ben and transfers her feelings onto the infant’s body. Harriet’s sharing looks with Ben crystallises Ben’s bodily misrecognition and his controlled body. Donald Woods Winnicott, in “Mirror-role of Mother and Family in Child Development”, argues that “[i]n individual emotional development *the precursor of the mirror is the mother’s face*” (2004: 144; emphasis original). Focusing on the role of the mother’s face, and emphasising the bodily attachment between the infant and the mother, Winnicott explains that when it looks at the mother’s face, “what the baby sees is himself or herself. In other words, the mother is looking at the baby and *what she looks like is related to what she sees there*” (2004: 145; emphasis in original). Significantly, the first moment when Harriet and Ben interact via their faces and make eye contact consolidates Ben’s physical otherness. The mother-infant bond in *The Fifth Child* is almost absent since Harriet’s pregnancy. Winnicott draws attention to the mother-infant bond where the contact and interaction include also the bodily attachment and the looks. In the light of this view, “[s]he [Harriet] had been waiting to exchange looks with the creature who, she had been sure, had been trying to hurt her, but there was no recognition there,” as a result, the mother-infant relationship is based on negation and rejection (Lessing, 2001: 60). Harriet’s feelings and thoughts of Ben at this moment unearths her own feelings about the baby since “her heart contracted with pity for him; poor little beast, his mother disliking him so much . . . But she heard herself say nervously, though she tried to laugh, ‘He’s like a troll, or a goblin or something.’ And she cuddled him, to make up. But he was stiff and heavy” (2001: 60-61). As what the infant sees is linked to what the mother sees, there is hate, horror, disappointment, and menace on the mother’s face, and these feelings are transferred to Ben’s body. The language and emotions of the mother, therefore, represent him as a pathological threat to the unity of the Lovatts.

Ben is a threat to the happiness of the Lovatts, and thus, he is always neglected and physically confined in the house where the horror and his loathed body are hidden. Ben’s grotesque body stands for the uncanny in the house. Uncanny, which means eerie and mysterious, is clarified by Sigmund Freud in his study entitled “The ‘Uncanny’”, as follows: “[t]he German word *unheimlich*: is obviously the opposite of *heimlich*, *heimisch*, meaning ‘familiar’; ‘native,’ ‘belonging to the home’; and we are tempted to conclude that what is ‘uncanny’ is frightening precisely because it is not known and familiar” (1955: 220). Freud adds that *heimlich* and *unheimlich* are intrinsically bound; they exist within each other and thus, something *heimlich* is at the same time *unheimlich*. Ben’s uncanny position is repressed like the undesired repressed thoughts in Freudian psychoanalysis. In the text, Ben’s detention and imprisonment in his caged cot in a locked room exemplifies how the family controls and represses the undesired child and his loathed body: “Now Ben was almost always in his room, like a prisoner” (Lessing, 2001: 72). It means that Ben, as the anomalous child of the family, both disturbs the family and is disturbed by the family. Due to Ben’s grotesque body and wild behaviours, Sullivan and Greenberg assert that “[i]n Kristevan terms, Ben is a perfect example of the abject as he blurs the line between existing natural

categories and brings disorder into the highly ordered system of the Lovatt's household" (2011: 120). In this sense, Ben's ambiguous position produces a controversy in which he is not able to identify with his own body as the family sees his bestial body as an unfamiliar object in the house. Therefore, the concealment of Ben's body refers to the maintenance of a familial set of rules in which each body is familiar, and thus, acts on biological and physical similarity. Ben's difference from his siblings and his unusual size are seen as the reasons for menace for the family. This is why, Ben's confinement is the family's method of self-protection, a defense mechanism for keeping the familial unity, and a way of domesticating Ben, and taming his unusual body to familiarise with the world of order.

Unlike *The Fifth Child*, *Ben, in the World* narrates Ben's interaction with other people instead of contacting his family. As he leaves his family with his gang at the end of *The Fifth Child*, Lessing draws a solitary traveller image of Ben in her sequel. The issue of the family in *Ben, in the World* emerges in the very beginning of the novel when he needs to prove that he is eighteen, and thus, requires a birth certificate that needs to be given to the Records Office. In fact, he tries to find his mother when he is fifteen, but he does not stay with his family due to his brother, Paul's hate. Thus, Mrs Ellen Biggs, with whom Ben lives after he leaves his own family, asks him to go to his mother to take his birth certificate (Lessing, 2000: 10). Even though Ben tries to find his mother and goes to her house, he cannot find them at first, and therefore, looks for her at the parks where her mother might be. He sees her mother and Paul at the park and feels that he does not belong to their family. This instance leads him to feel hate, rage, and violence towards his mother, and he sees Paul as a threat to the unity between him and his mother (2000: 24). Although he follows them to their house and tries to ask for the certificate, he retracts: "He walked away from his family, left it for ever, and the pain he felt cooled his anger" (2000: 26). Hence, the novel, in the very beginning, foregrounds the absence of the family, and presents the idea that Ben cannot connect with his family who does not want him in their house. In this sense, Ben's family pushes him into a social world at the end of *The Fifth Child*, and, Ben, with his alien body and bestial behaviours, has to survive in *Ben, in the World*. The absence of family in Ben's life is fulfilled only by Mrs Ellen Biggs who takes care of him like a mother as she feeds and cleans him, and strives to protect him from the dangers of the outer world. That is why when Ben is away from Mrs Biggs, he longs for her and home. As a mother image for Ben, Mrs Biggs provides him with the peace and maternal love that Ben is deprived of in *Ben, in the World*.

3. The Social Regulation and Ben's Body in *The Fifth Child* and *Ben, in the World*

In *The Fifth Child*, Ben is not socially integrated into the familial gatherings and activities since he is seen as a threat to the unity and the happiness of the family. The familial discourse, which others and isolates him from the rest of the family, also situates Ben into a state of loneliness and social alienation. This is why Ben looks for connection outside of the house and starts a gang, "Ben Lovatt's gang", which is fond of watching bloody films, shooting and killings on the television (Lessing, 2001: 146-147). It is ironic that Ben is isolated from the family due to his unusual body and animalistic behaviours, yet, his gang appreciates his body even though he is younger than them but is "squat, powerful, heavy-shouldered" (2001: 145). In this sense, his body becomes a useful tool to be a member of a gang. He can socialise with his friends for whom his body is acceptable unlike his family's rejection. When Harriet becomes aware of the fact that Ben drifts apart from his family and the house due to his gang, she questions the ways in which Ben's social body and self can be seen in the future in the final page of *The Fifth Child*:

And why should they stay in this country? They could easily take off and disappear into any number of the world's great cities, join the underworld there, live off their wits. Perhaps quite soon, in the new house she would be living in (alone) with David, she would be looking at the box, and there, in a shot on the News of Berlin, Madrid, Los Angeles, Buenos Aires, she would see Ben, standing rather apart from the crowd, staring at the camera with his goblin eyes, or searching the faces in the crowd for another of his own kind. (2001: 159)

The quote implies that Harriet and David do not want Ben in their life; that is why Ben leaves home with a group of people from the neighbourhood gang in the end. This is a way of defecating Ben, detoxifying the family from its germs and harms, and imagining Ben's tragic end, who is not fit for the society that has its normative rules

and doctrines. In the end, Harriet's questioning of authority and fantasising about Ben's future highlights Ben's pathology: "in the last pages of *The Fifth Child* we are presented only with Harriet's fragmented, partial and limited perception of the story, and the reader whether s/he can trust completely the centre of consciousness that has been chosen as the main focalizer of the narration" (Anievas Gamallo, 2000: 122). The narrative, from the perspective of Harriet, leaves us a moment of doubt regarding the future of Ben. Still, the prudential and apprehensive ending of the novel foreshadows Ben's social body that is seen in Ben, in the World. Thus, the significance of the ending also rests upon the idea that family is the precursor of Ben's social body and self. Lessing, in an interview with Claire Tomalin states that "that child isn't evil at all. He's just out of the right place. If he is in fact the result of a gene which has come down through many centuries, all he is, is a different race of being that's landed up in our somewhat complicated society. But what I got fascinated by in writing that book was, how would we cope with it if it happened?" (1994: 177). Harriet and David's coping mechanism is imprisoning him in a cage or shutting their eyes to Ben's leaving home. The social side of Lessing's question is highly evoked in *Ben, in the World* in which Ben's social body and self are intricately woven into the social regulatory mechanisms.

Unlike *The Fifth Child*, *Ben, in the World* draws a solitary characterisation of Ben, shifts the setting into the streets and other houses, and narrates Ben's social relationships with other characters on different occasions and places. While the narrative depicts an aged and physically different Ben, his othered body is still foregrounded as is in *The Fifth Child*. In *Ben, in the World*, even though his body is still seen as abnormal and pathological, it becomes a social body as Ben interacts with people and he is defined and identified through his body from the characters' points of view. While the previous work mostly narrates Ben's unnatural behaviours and monstrous body from the perspective of the characters in the family and the consequences that he endures, *Ben, in the World* includes Ben's own narrative voice through which he communicates and exists in relation to other characters. After his breakup with his family and a trial for survival on the streets of London, Ben starts to live with Mrs Ellen Biggs, an elderly woman. Later on, he meets Rita, a prostitute, and her pimp, Johnston; travels to France and meets Alex, a filmmaker; goes to Brazil with Teresa, Alex's girlfriend, and Alfredo, Teresa's later lover; climbs a mountain with them and commits suicide. In a relatively short narrative, his journey is once again marked by his body due to his unusual size, bestial behaviours, and savage communicational skills, which all signify his othered self and unruly nature.

The first scene in *Ben, in the World* is a Public Office which is symbolic in terms of grasping Ben's regulated body. He tries to prove that he is eighteen to apply for a pension as he lives with old Mrs Biggs who is not able to support herself and Ben anymore. Whereas Ben is eighteen, he seems thirty-five, and the clerk does not believe what he says about his age due to Ben's size: "You can't be eighteen" (Lessing, 2000: 1). As he does not have any birth certificate, he is not able to apply, and the clerk directs him to the Records Office where he can receive his certificate. The symbolical meanings of governmental documentation refer to the fact that Ben can claim his rights of citizenship; nevertheless, he cannot benefit due to the disadvantage of his body that does not conform to the societal system that requires a document. The social construction of Ben's body requires Ben to prove his identity. As Bryan S. Turner, in "The Turn of the Body", suggests, the "notions of the body in the public domain, thereby demonstrating the problematic nature of gender, sexuality, disability and age" not only define the borders of the material body but also specify its social position and potentials (2012: 9). The governmental system of the citizenship necessitates Ben's existence as a citizen on the grounds of a governmental record paper on which his age is transcribed. Thus, Ben exists as his body allows; or in other words, his body precipitates his presence as a citizen. Due to his body as a defect or disadvantage, he becomes a victim of his physical appearance, different size, and shape. To claim his identity, he is required to document his age, and Johnston, a pimp and friend of Rita, illegally provides Ben with a passport which states that he is thirty-five and a film actor. As he is documented by the passport, he becomes a citizen, either legally or illegally and thus, he is socially constructed as a member of the society. Therefore, Ben's body becomes a ploy of illegal intervention in which his age and profession are defined according to the acceptable but illegal ways of participating in the regulatory social order.

The social regulatory mechanism is influential in determining the ways of Ben's eating. Throughout the novel, Ben's animalistic body is conveyed by dietary depictions. Like a carnivore, Ben mainly feeds on meat: "meat, he could not get enough" (Lessing, 2000: 12). In this sense, the animalistic imagery solidifies Ben's corporeal otherness. For instance, when Mrs Biggs was at the hospital and he was alone with the cat at home, he waited

for a pigeon to land on the balcony, caught it and he and the cat ate it alive, even “[t]he blood was dripping from their mouths” (2000: 31). The sanguineous scene emphasises the cultural disapproval of what bodies can consume and eat. In *Regulating Bodies*, Turner states that “the dividing line between nature and nurture can be explored in terms of what and how people eat food. Not all food is regarded as ‘naturally’ appropriate for human consumption” (2002: 8). The human pattern in eating differs from the eating patterns of animals. While Ben is seen eating stew cooked by Mrs Biggs in earlier pages, which is socially appropriate, his consumption of a live pigeon demonstrates his wild nature and animalistic body. In this sense, Mrs Biggs tries to civilise Ben according to the norms of the social order whereas Ben’s nature habitually disrupts these civilised ways. Likewise, his bodily fluids are portrayed to strengthen the idea that Ben’s body is like an animal body. Ben’s body as a conduit of fluids illustrates his difference or threat to other bodies. According to Turner, “[b]ody processes and the production of various excreta and fluids have also been regarded as essential features of human classificatory systems. Contact with human sperm, menstrual blood or faeces often has paradoxical consequences of transmitting health-giving charisma or disease and death” (2002: 108). Mrs Biggs washes Ben as he does not smell good, and teaches him how to bathe, which explains that she both cleans Ben and protects her own body from the potential diseases that Ben can cause. In the bathing scene, Mrs Biggs’s use of the soap handed to Ben, which slips through his fingers, is a symbol of personal hygiene as well as commanding his body to be clean, and thus, acceptable for social integration. Anne McClintock suggests that the soap is the metaphor of the domestic body that is racially and imperially clean, civilised, and intact (2005: 272-273). The metaphor of the soap, thus, is related to the politics of the body. While Ben is defined as a “yeti” throughout *Ben, in the World*, his body is continually directed and controlled to fit into the civilised ways of living and survival (Lessing, 2000: 11, 17, 28, 35, 121, 140). Therefore, regulating his body for social and domestic spheres, civilised manners of bathing and eating are presented as necessary practices imposed on his body that should fit into the ways of the social world. In this manner, it is revealed that while he is disciplined as a baby and child in the house of the Lovatts, his body is also manipulated by social forces which direct corporeal fitness and rules for a clean and civilised society. Thus, Lessing intricately underlines that Ben’s body remains an enigma which is socially directed and regulated to be acceptable for the society to which he has to adapt.

4. Institutionalisation and the Examination of the Body in *The Fifth Child* and *Ben, in the World*

In *The Fifth Child*, Ben’s bodily domestication is based on his medical institutionalisation where he is forced to be fit for his family and the society. The process presents that he is disposed from the family, which isolates and alienates him. Since Harriet and David are not happy with Ben’s situation when he is still a child, they take him to the doctor who states that “[t]here’s obviously nothing much wrong with him”, yet, several tragic incidences urge the Lovatts to institutionalise Ben in a clinic (Lessing, 2001: 67). Besides being a threat to the family, he also causes fright, anxiety, and discomfort for the guests: “Harriet came into the kitchen one day and heard her sister Sarah say to a cousin, ‘That Ben gives me the creeps. He’s like a goblin or a dwarf or something. I’d rather have poor Amy any day’” (2001: 68). Harriet, who is fond of family reputation and of organising parties in Easter and Christmas, which can be considered as showing off their ideal family and social status, tries to efface the tension caused by Ben. Still, her maternal emotion for taking care of Ben implies her empathy as follows: “This afflicted Harriet with remorse: poor Ben, whom no one could love. She certainly could not! And David, the good father, hardly touched him. She lifted Ben from his cot, so much like a cage, and put him on the big bed, and sat with him” (2001: 69). The father does not empathise with Ben’s situation. Winnicott, in “What about Father?” states that “father is needed to give mother moral support, to be the backing for her authority, to be the human being who stands for the law and order which mother plants in the life of the child” (1964: 115). Even though David seems to accept the unusual fifth child before he is born, he organises Ben’s institutionalisation. In this sense, he ignores Ben as a child and disrupts the mother-child bond. Another reason for Ben’s institutionalisation is his unmanageable physical strength. When they find that Ben pulls Paul against the cot bars and hurts him, Harriett and David feel that Ben is dangerous (Lessing, 2001: 71). The little terrier incident also demonstrates Ben’s threat for the family since it is implied that Ben killed the dog: “Wherever the dog was, Ben followed” and later it “was lying dead on the kitchen floor” (2001: 75). Furthermore, his parents’ anxiety increases when “[t]hree months later, Mr. McGregor, the old grey cat, was killed in the same way” (2001: 76). At this point, Harriet once again visits the doctor, but the doctor states, “[h]e’s physically normal for eighteen months. He’s very strong

and active of course, but he's always been that. You say he's not talking? But that's not unusual" (2001: 77-78). Still, Lovatts decide to imprison him to control his unruly body. In one of the visits to Dr Gilly, Harriet's insistence on Ben's deviance urges the doctor to react to her: "Can't you see that it is simply outside my competence? If it is true, that is? Do you want me to give you a letter to the zoo, 'Put this child in a cage'? Or hand him over to science?" (2001: 127). Thus, Harriet confines Ben at home, yet, her captivation of Ben does not solve their problem as the children are afraid of Ben, and the family loses its edenic unity, which defame their social status in the neighbourhood. That is why, even though Harriet seems reluctant to send Ben into a clinic at first, David insists on the idea. Ben's institutionalisation results in the recuperation of happiness and harmony in the Lovatt family: "The days went by, and normality filled the house. Harriet heard the children talking about the Easter holidays. 'It will be all right now that Ben isn't here,' said Helen" and "The family became a family again. Well, almost" (2001: 93, 111). The regulation of Ben's body confined in the cage and in the medical institution rests on the idea of the disciplining function of the family as it privileges the bodily norms that socially and physically function in same or similar ways. The family, as the particle of society, highlights the significance of the classical body, which is "a finished body, that is 'self-sufficient and speaks in its name alone'" (Fraser and Greco, "Bodies as Social Disorder", 2005: 70). Nevertheless, Ben's body seems deviant and does not fit into the standards and expectations approved by the society as it is grotesque, which stands for the idea that it is unreliable, dangerous and continuously changing.

Likewise, *Ben, in the World* maintains the issue of Ben's medical institutionalisation due to his eccentric body and size. In the novel, Ben's body is tried to be domesticated through medical practices that impose control after he travels to France and Brazil. When he first travels to France with his passport to carry Johnston's baggage of narcotics without knowing, he meets Alex, an American filmmaker, at the hotel and travels to Brazil for a film production. Both in France and Brazil, he does not feel at home as people stare at him due to his unusual appearance and uncivilised manners. Particularly, the scenes in Brazil problematise Ben's survival since his body is seen as a medical object which requires to be investigated as the researchers believe that the clinical investigation of Ben's body can lead a new direction in the history of humanity (Lessing, 2000: 153). Ben's primate body or "yeti" appearance is expected to provide scientific material to observe his genetic difference or, in other words, to prove that "[h]e was a throwback of some kind" (2000: 82). To experiment on his body, he is taken to the medical institution by Professor Gaumlach and Luiz Machado, and he is caged along with animals in the centre. The possibility of discovering the pathology and deviance in Ben's body and his primal ancestors via these investigations underestimates the emotional and physical pain that Ben's body experiences. Thus, Lessing reveals the conflict between the physical body and the emotional body by situating Ben's body in biomedical practice, which produces a bioethical dilemma. In this sense, while Machado, Gaumlach and Inez, their assistant, believe that Ben's body is a repository of scientific knowledge, Teresa, who helps Ben to escape the cage, feels responsible for looking after Ben, and empathises with his longing for home in England (Lessing, 2000: 134-136). In this manner, Ben's body is presented ambiguously in the narrative which is either seen as a scientific material or a vessel of emotion. Michel Foucault, in "The Political Investment of the Body," argues that the body is a site of knowledge that is constructed by political practices. He writes that "there may be a 'knowledge' of the body that is not exactly the science of its functioning, and a mastery of its forces that is more than the ability to conquer them: this knowledge and this mastery constitute what might be called the political technology of the body" (2005: 100). The political body is mastered by discourses that shape and ideologically construct and dissect the body for discovering knowledge. Thus, the scientific study of Ben's body not only presents knowledge about his genetic background but also provides material that differs him as a "yeti," and locates him into the domain of the other race which differs him from the human race. In "The Biopolitics of Postmodern Bodies," Donna J. Haraway suggests that "[t]he biomedical-biotechnical body is a semiotic system, a complex meaning-producing field" that directly addresses the political and discursive formation of the self ideologically (2005: 242). She adds that "for race, ideologies of human diversity have to be developed in terms of frequencies of parameters and fields of power-charged differences, not essences and natural origins or homes. Race and sex, like individuals, are artefacts sustained or undermined by the discursive nexus of knowledge and power" (2005: 243). Ben's body as a field of knowledge lends support to the scientific implementation of body politics which define the self through the negation of the other. Thus, his body is an instrument of power, which is also a tool to define what his body 'is' and what it 'ought to be.' In this sense, while the knowledge of Ben's body is believed to change

the human story from an anthropological perspective, it is significant to note that the political meaning of the body derives from the use of his body as the other, which foregrounds the privileging of the body and genetics of homo sapiens.

The bioethical dilemma in *Ben, in the World* emerges from the medical investigation of Ben's body, and it complicates the ethical dimensions of such an act. Mariam Fraser and Monica Greco, in their "Introduction" to *The Body: A Reader*, point out that "[t]he field of bioethics in general, and of biomedical ethics in particular, considers the moral or ethical dimension of research and practice in medicine and the life sciences – most often with the purpose of providing frameworks or guidelines for decision making in relation to various medical or research situations" (2005: 30). In Lessing's narration of Ben's caging and his rescue, Ben is treated as an animal, which already pose ethical questions. The scenes in the mountains, where he supposes to find people like him, also highlight the bioethical dimensions of Ben's body. In these scenes, his body is foregrounded by his suicide with the possibility of its usage in medical studies. After Teresa and Alfredo save Ben from the cages in the medical centre, they promise Ben to take him to the mountains where people like Ben reside (Lessing, 2000: 128-129). They trek onto the mountains, and it is understood that "his people" are only engravings on a rock, described as a "rock face" or a "picture gallery" and these drawings date back to ancient times (2000: 171). Lessing's employment of ekphrasis, defined as "the verbal representation of visual representation," in the narration of Ben's quest for meaning, carries Ben among his ancient people imaginatively, and it also reveals Ben's metaphorical belonging as he identifies with these ancient people engraved on the rock (Heffernan, 2004: 3; emphasis in original). The rock only shines at a particular angle of daylight. It is "crammed with pictures, at least forty of them" and these ancient people on the rock wore colourful clothes and belts, had long hairs, were "big-chested" like Ben and they had "some kind of musical instrument" (Lessing, 2000: 175). Ben's tunnelling into the past, and thus, into the fantasy world where these ancient people live reveals that he empathises with these people on the rock and their way of living. He is in such a great ecstasy that he starts "a rough tuneless singing": "He danced on, bending and bowing and stretching up his arms to the stars, stamping and kicking up his feet, and whirling about and around, on and on" (2000: 173). By singing, and particularly dancing, his body is involved in a ritual of artistic expression through which he feels the joy of meeting his people even though they are just pictorial representations on the rock. Ben is lost in the mesmerising scene of the picture gallery, and falls into a trance. However, after the change of daylight, the pictures disappear, and Ben's identification is disrupted. In this sense, Ben's body is seen as a signifier of social engagement, not with the present social order but with an ancient one via his singing, dancing, and bodily ritual. Lessing's liberating scene, where Ben's lyrical joy is represented, presents an ethical dilemma in that his body is regarded as material for medical investigation while his unruly nature resists and takes part in identifying with these ancient people.

The end of the novel crystallises Ben's corporeal enigma in that his identification and disappointment produce a clash between his authentic body and the implementation of discursive practices. Upon seeing that the engravings on the rock disappear, Ben remains calm and frozen, yet, after several minutes, Ben's cry is heard, and he commits suicide by jumping off the cliff. His suicide is a subsidiary symbol which reinforces the idea that his bodily pain ends, and he is freed from the regulatory forces and biomedical experiments. On the other hand, Lessing insists on ravelling the ethical questions, as Teresa declares that "he is dead and we don't have to think about him" anymore (Lessing, 2000: 178). Still, his body remains as a site for medical investigation and they think that they need to inform Professor Gaumlach as he wants to carry out experiments on Ben's body. They see a condor flying over the corpse of Ben, and they think that it feeds on him and nothing will be left for the experiment. Yet, the narrative informs us that "[t]hey can know about a whole person from just a little bit of finger bone" (Lessing, 2000: 178). While Ben's living body resists being used as a scientific material, his dead body cannot resist it, and it will probably become a site of scientific knowledge. As Michel Foucault suggests, corpses or dead bodies are situated in the field of medical investigation for discovering diseases through autopsy in contrast to active bodies that are mobile, and thus difficult to experiment on (2003: 133-134). Ben's corpse, the anatomy of his body or his genetic remnants, therefore, are subject to medical investigation in the medical strategy of power implemented on his body. His death is interpreted in various ways in that Ben "claim[s] a home forever" by committing suicide (De Vinne, 2012: 23); or "he is born with hatred, lives with it and dies by it" (Raefipour, 2012: 79); or "All the hardships, betrayals, and feelings of loneliness lead to his suicide at the end

of the story” (Rahimnouri, 2022: 15). Nevertheless, the bioethical dimension of Ben’s death overtly leads to the question whether his body can be subject to this kind of experiment or not, or whether his death is a way of liberation. In terms of resisting the corporeal confinement, his death is like the end of bodily pain, and it also suggests the end of his personal resistance that defies the forms of pain caused by medical investigation. Thus, while his body remains as an instrument for the medical experiments, it loses its subjective characteristics of sensual feelings of the pain. As a result, his death seems a liberation of the sensual body that does not socialise or fall into the hands of regulatory force thereafter. However, Ben’s body is also prey for the medical gaze that scrutinises, others, locates and disintegrates. Therefore, Ben’s body is regulated even after his death since it will be studied and classified as the body of the other.

4. Conclusion

The Fifth Child and *Ben, in the World* narrate Ben’s survival as the fifth anomalous child in the world of order. This study, focusing on Ben’s body, evaluates it as a site of knowledge enforced by the power of regulation and control. Regulated even in his mother’s womb by Harriet’s marginalising discourse and controlled via the physical isolation and alienation by the Lovatts, Ben’s self and body are othered in *The Fifth Child*. Until his come of age, he is only able to resist the confinement with his bestial behaviours, yet, in *Ben, in the World*, he is located into a society where he is required to act with his social body that is also constructed by other people. In this study, Ben’s body has been tracked in relation to regulatory mechanisms of family, society and institutionalisation, and the analysis of Ben’s body in these three domains presents the idea that Ben cannot connect with his family and society due to his unusual body. Through the trajectories of his body, the body is seen as a site of knowledge, subjected to disciplinary and regulatory practice and as a medical instrument, all of which, point out the sensitive boundaries between “body as object” and “body as subject”. In Lessing’s narratives of Ben, Ben is always represented as a body as an object since he falls prey to the expectations of the family and society. The only instance that characterises him as a body as subject may be his suicide which can be regarded as a metaphorical liberation from the boundaries of the power that tortures the sensual body. In both novels, Lessing manages to reflect the tensions of a somatic society, a society that is regulated and operated by the body via the characterisation of Ben. Defined “as a social system in which the body, as simultaneously constraint and resistance, is the principal field of political and cultural activity,” the somatic society centralises the body in miscellaneous social fields (Turner, 2002: 12). In this sense, Lessing’s Ben, as a victim of a somatic society, is not able to survive among what the majority of society constitutes as normal bodies. His unusual body does not allow him to survive in a society that privileges sameness both in appearance and in behaviour. As a result, Ben and his body are not tolerated in his family and society, and his body is effaced by “normal” bodies that dictate and run on similar and fixed notions of corporeality.

REFERENCES

- Anievas Gamallo, I. C. (2000). “Motherhood and the Fear of the Other: Magic, Fable and the Gothic in Doris Lessing’s *The Fifth Child*”. *Theme Parks, Rainforests and Sprouting Wasteland: European Essays on Theory and Performance in Contemporary British Fiction*. (Eds: R. Todd and L. Flora). Rodopi, The Netherlands. 113-124.
- Benveniste, E. (2007). “Subjectivity in Language.” *Identity: A Reader*. (Eds: P. d. Gay, J. Evans and P. Redman). SAGE Publications, London. 39-43.
- Brown, N. and Gershon, S. A. (2017). “Body politics,” *POLITICS, GROUPS, AND IDENTITIES*, 5/1, 1-3.
- De Vinne, C. (2012). “The Uncanny Unnamable in Doris Lessing’s *The Fifth Child* and *Ben, in the World*,” *Names A Journal of Onomastics*, 60/1, 15-25.
- Foucault, M. (2005). “The Political Investment of the Body.” *The Body: A Reader*. (Eds: M. Fraser and M. Greco). Routledge, London. 100-104.
- Foucault, M. (2003). *The Birth of the Clinic*. (Ed: R. D. Laing and Trans: A. M. Sheridan). Taylor & Francis e-Library.
- Foucault, M. (1984). “The Body of the Condemned.” *The Foucault Reader*. (Ed: P. Rabinow). Pantheon Books, New York. 170-178.
- Foucault, M. (1984). “Docile Bodies.” *The Foucault Reader*. (Ed: P. Rabinow). Pantheon Books, New York. 179-188.

- Foucault, M. (1984). "Right of Death and Power over Life." *The Foucault Reader*. (Ed: P. Rabinow). Pantheon Books, New York. 258-272.
- Fraser, M. and Greco, M. (2005). "Bodies and social (dis)order." *The Body: A Reader*. (Eds: M. Fraser and M. Greco). Routledge, London. 67-71.
- Fraser, M. and Greco, M. (2005). "Introduction." *The Body: A Reader*. (Eds: M. Fraser and M. Greco). Routledge, London. 1-42.
- Freud, S. (1955). "The 'Uncanny'." *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. XVII (1917-1919): An Infantile Neurosis and Other Works. (Trans: J. Strachey). The Hogarth Press, London. 218-253.
- Gindin, J. (1962). "Doris Lessing's Intense Commitment." *Doris Lessing*. (Ed: H. Bloom). Chelsea House Publishers, Philadelphia. 9-26.
- Haraway, D. J. (2005). "The Biopolitics of Postmodern Bodies: Constitutions of Self in Immune System Discourse." *The Body: A Reader*. (Eds: M. Fraser and M. Greco). Routledge, London. 242-246.
- Heffernan, J. A. W. (2004). *Museum of Words: The Poetics of Ekphrasis from Homer to Ashbery*. The University of Chicago Press, London.
- Hillman, D. and Maude, U. (2015). "Introduction." *The Cambridge Companion to the Body in Literature*. (Eds: D. Hillman and U. Maude). Cambridge University Press, USA. 1-9.
- Kristeva, J. (2007). "Revolution in Poetic Language." *Identity: A Reader*. (Eds: P. d. Gay, J. Evans and P. Redman). SAGE Publications, London. 69-75.
- Lessing, D. (2000). *Ben, in the World*. Flamingo, London.
- Lessing, D. (2001). *The Fifth Child*. 2001. Flamingo, London.
- McClintock, A. (2005). "Soft-Soaping Empire: Commodity Racism and Imperial Advertising." *The Body: A Reader*. (Eds: M. Fraser and M. Greco). Routledge, London. 271-276.
- Raefipour, N. (2012). "Ben, A Stranger in The Dark Society of Mirrors," *Epiphany, Journal of Transdisciplinary Studies*, 5/1, 70-82.
- Rahimnouri, Z. (2022). "Unfolding the Obscure Image of Ben in Doris Lessing's *Ben, in the World*," *Epiphany, Journal of Transdisciplinary Studies*, 15/2, 9-34.
- Sullivan, D. and Greenberg, J. (2011) "Monstrous Children as Harbingers of Mortality: A Psychological Analysis of Doris Lessing's *The Fifth Child*," *Literature Interpretation Theory*, 22/2, 113-133.
- The Nobel Prize in Literature 2007. NobelPrize.org. Nobel Media AB 2019. Retrieved June 28, 2019, from <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2007/summary/>.
- Tiger, V. (2009). "The Nobel Prize: The 'Fixing' of Doris Lessing." *Études britanniques contemporaines*, 36, 93-102. Retrieved November 26, 2021, from <https://doi.org/10.4000/ebc.3721>.
- Tomalin, C. (1994). "Hordes Go Past." *Doris Lessing: Conversations*. (Ed: E. G. Ingersoll). Ontario Review Press, Princeton. 174-178.
- Turner, B. S. (2012). "Introduction: The Turn of the Body." *Routledge Handbook of Body Studies*. (Ed: B. S. Turner). Routledge, London. 1-17.
- Turner, B. S. (2002). *Regulating Bodies Essays in Medical Sociology*. Routledge, London.
- Whittaker, R. (2001). *Modern Novelists: Doris Lessing*. St. Martin's Press, New York.
- Winnicott, D. W. (2004). "Mirror-role of Mother and Family in Child Development." *Identity: A Reader*. (Eds: P. d. Gay, J. Evans and P. Redman). SAGE Publications, London. 144-149.
- Winnicott, D. W. (1964). "What about Father?" *The Child, the Family, and the Outside World*. Perseus Publishing, Cambridge. 113-118.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.01.2024 ✓Accepted/Kabul:26.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1413000

Research Article/Araştırma Makalesi

Aksoy Khurami, E. ve Balaban, M. (2024). "Spatial Analysis of the Housing Market Through Investigating Housing Transaction Volumes in Menteşe, Muğla", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 61, Denizli, pp. 151-167.

SPATIAL ANALYSIS OF THE HOUSING MARKET THROUGH INVESTIGATING HOUSING TRANSACTION VOLUMES IN MENTEŞE, MUĞLA*

Esma AKSOY KHURAMI**, Melda BALABAN***

Abstract

As there is a reciprocal relationship between the patterns of investor decisions, local and central government strategies, household mobility, and housing transactions have repercussions on both macro and micro scales. Housing transactions within a metropolitan region can alter certain neighbourhood dynamics through the cycle of housing sales regarding urban development patterns, socio-economic characteristics of the residents, tenure type, neighbourhood, and housing quality. Even though the connection between neighbourhood dynamics and housing transactions is undeniable for spatial disciplines, there are very limited studies for that matter. This study aims to explore the housing market dynamics of Menteşe via housing transactions. It employs three different datasets (Open Street Map (i), Household, housing and office data collected by the Turkish Statistical Institute (ii), Title deed transaction statistics by The Directorate of Land Registry and Cadastre (iii)). For spatial heterogeneity, Moran's I, and spatial randomness, a local indicator of spatial association (LISA) has been applied. The findings revealed the role of centrality and the importance of mixed land use in housing markets even though all the neighborhoods on the periphery are very close to the city center in terms of distance.

Keywords: *Housing Transactions, Housing Sales Volume, Owner-occupied Housing, Menteşe.*

KONUT İŞLEM HACİMLERİ ARACILIĞIYLA KONUT PİYASASININ MEKANSAL ANALİZİ: MENTEŞE, MUĞLA

Öz

Yatırımcı kararları, yerel ve merkezi hükümet stratejileri, hanehalkı hareketliliği kalıpları arasında karşılıklı bir ilişki sonucunda şekillenen konut işlemlerinin hem makro hem de mikro ölçekte çeşitli yansımaları bulunmaktadır. Metropolitan bölgede kentsel gelişim kalıplarına, hanehalklarının sosyo-ekonomik özelliklerine, ikamet süresine, yerel özelliklere ve konut kalitesine göre değişen ve bu nitelikleri değiştiren konut işlemleri mekansal disiplinler açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak bağlantısının güçlülüğüne rağmen mekansal disiplinler açısından yadsınamaz bir öneme sahip olan konut işlemleri konusunda yürütülen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışma, Menteşe'nin konut piyasası dinamiklerini konut işlemleri aracılığıyla keşfetmeyi amaçlamaktadır. Üç farklı veri seti kullanılmaktadır (Açık Sokak Haritası (i), Türkiye İstatistik Kurumu tarafından toplanan hane, konut ve ofis verileri (ii), Tapu ve Kadastro Müdürlüğü tarafından toplanan tapu işlem istatistikleri (iii)). Çalışmada yöntem olarak mekansal heterojenlik için Moran's I ve mekansal rastgelelik için LISA uygulanmıştır. Bulgular, çeperde yer alan mahallelerin mesafe açısından şehir merkezine çok yakın olmasına rağmen konut piyasalarında merkeziliğin rolünü ve karma arazi kullanımının önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *Konut İşlemleri, Konut Satış Hacmi, Satılık Konut, Menteşe.*

*Bu çalışmanın ilk hali 16-18 Mayıs 2022 tarihinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde düzenlenen 7. Kent Araştırmaları Kongresi'nde sunulmuştur.

**Assist. Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, MUĞLA.
e-mail: esmaaksoy@mu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-5931-5547>)

***Res. Assist., Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Architecture, Department of City and Regional Planning, MUĞLA.
e-mail: meldaabalaban@mu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-3529-8148>)

1. INTRODUCTION

A housing transaction can be defined as transferring the easement or ownership rights of a housing unit between two or more parties. Both private and public real estate entities have been monitoring housing transaction data to forecast housing market risks, housing price appreciations, housing mobility patterns, and urban growth or degrowth trends. Turnover rates and housing transactions are the key indicators of housing mobility patterns gathered by processing related data such as title deeds, sales volume, start points and endpoints of the parties. On the other hand, the frequency of housing transactions influenced by the circumstances of externalities such as natural catastrophes, epidemics, economic downturns, and exchange rate fluctuations may also exhibit diverse trends according to spatial dynamics and investment choices within short to medium time frames (Fisher et al., 2004: 241). Hence, monitoring housing transactions within their geographic territories or sub-markets is crucial.

There is a reciprocal relationship between housing transaction volumes and the patterns of material and nonmaterial decisions of governments, agencies, investors, and households regarding the housing market at both macro and micro levels. At the macro level, housing transaction volumes are procyclical to general economic market conditions (Genesove and Mayer, 1994: 1). Market conditions and market size, which indicates the number of vendees and vendors, have a substantial effect on the volume of housing sales and the frequency of housing transactions since these parameters depend on the liquidity in the real estate market and vice versa. On the other hand, at the micro level, housing transactions can potentially cause socio-spatial disparities within neighbourhoods. Regarding housing mobility, housing transactions can be seen as the two ends of the relocation process that primarily takes place within proximity, within the same submarket (Dieleman et al., 2000: 243). Therefore, household mobility patterns can alter neighbourhood dynamics such as urban growth or degrowth, quality of housing and neighbourhood, socio-economic characteristics, and type of tenure. The changes in these dynamics shape national policies regarding the local economy, social segregation, urban development, and distribution of urban services and infrastructure. To elaborate, in places where housing transaction volumes are high, deterioration happens more quickly as households do not prefer to reside long enough, causing them not to feel any commitment to the neighbourhood or unwilling to make any housing expenditure. There are a limited number of disaggregated studies with respect to how directly housing mobility can affect neighbourhood dynamics, albeit the strong relationship among them (Coulter et al., 2011: 2743).

Owner-occupation is preferable to rental housing because housing transactions involve investment decisions and money exchanges between a buyer and seller. This situation has moulded the geography of studies since the share of rental housing is much lower in the UK and the US than the owner-occupied housing ratio, as opposed to the European case. Yet similarly, Türkiye has a higher ratio of owner-occupiers at 57%, than tenants at 28%, besides others with roughly 14% due to some imprecisions (Özdemir Sarı, 2022: 24). Because of the long-standing government housing policy that has encouraged homeownership, Türkiye has this type of tenure structure, which makes it noteworthy to analyse the country's housing transaction volumes. Studies in this field are generally associated with mortgage and financial markets, price levels, socioeconomic features of households, and their life cycles, as well as the behaviour of households and investors towards housing unit attributes.

All these arguments point out the necessity of observing and evaluating housing transaction volumes and their characteristics in Türkiye to identify the existence of sub-housing markets, determine the spatial characteristics of neighbourhoods where high/low housing sales are observed, observe future housing market trends, and to reveal what kind of investments in which neighbourhoods will stimulate the housing market. This study aims to reveal possible housing development directions, buckling neighbourhoods in the Menteşe district, and dynamics through spatial statistics by using housing sales data. The main contribution of the study is having a spatial analysis of housing markets in different parts of the Menteşe after the changes in legal status through Law numbered 6360 Great Metropolitan Municipality enacted in 2012. Nonetheless, one of Türkiye's most significant challenges in conducting research is the collected data being insufficient, inconsistent, outdated and closed to the public. Even though different institutions have collected the housing data, they are not consistent with each other in terms of value, categorisation, and format, which makes it challenging to execute comparative studies. For instance, the household characteristics in a particular address are stored in the National Address Registry

Database (UAVT). However, it is devoid of dwelling unit attributes that don't align with the results of the other surveys (Sarioğlu Erdoğan, 2022: 72). Hence, housing sales numbers are employed as the best alternative to provide some insights into housing mobility trends on a district level. As a followed method of analysis, spatial heterogeneity of housing transaction volumes in neighbourhood level has been measured through Moran's I which is an indication of whether similar values of a particular variable are closer together in space thus detecting the presence of the clustering of similar values. Lately, a local indicator of spatial association (LISA) has been applied to detect spatial randomness of high/low housing transaction volumes.

This study consists of six main parts. A review of housing transaction volume and factors affecting household transaction decisions is presented after the introduction. The next section overviews the current condition of housing transactions in Türkiye and Muğla. It also elaborates on the spatial dynamics of Menteşe districts during the last decades. Section 4 describes the data and methods of the study. The following section reveals the findings regarding housing transaction volume and turnover ratio, local indicators of spatial association and spatial and demographic characteristics of clusters. The last section concludes the overall findings and crucial points to be included in the housing policies and market of Menteşe.

2. LITERATURE REVIEW

The changing perception in housing policies, especially the ones favouring homeownership, has triggered studies focusing on the housing transaction as a means of several social, spatial, and economic processes. However, the dominance of neoliberal, finance-centred policies and the 2008 mortgage crisis has affected the economic aspects of housing transactions, on which great hopes have been pinned regarding profit through price appreciation (Rolnik, 2013: 1059). This issue once again highlighted the problem of unequal distribution of housing stock while favouring some areas with extreme activity in housing studies and transactions.

Housing transactions are subjected to two different aspects: the first is related to household characteristics and housing mobility. At the same time, the latter is concerned with the spatial repercussions of housing policies and the surrounding built environment within a neighbourhood. Any change in housing prices, mobility patterns of households, urban development, and shrinkage due to the volume of housing transactions has been the subject of many spatial studies. For many years, the understanding that homeowner households are economically better than renter households has changed. One of the prominent supporters of this situation is that the increase in homeownership in some countries due to cultural or political factors has yet to make these countries wealthier. However, it is argued that homeowners are more likely to stay put than renters (Rohe and Stewart, 1996: 37; Kim and Horner, 2003: 1417) for many reasons. Mortgage payments are among the most inverse major drivers of household mobility decisions. Due to the lack of mortgage, tenants are considered more mobile since they have lower moving costs than homeowners and are legally flexible (Weinberg, 1979: 222; Quigley and Weinberg, 1977: 48). The higher ratios of down-payment and high transaction cost/fee defined by authorities are also associated with decreased housing transaction volume in different periods, neighbourhoods, and households (Ma and Zubairy, 2021: 629). For instance, without observing the price change in examined years between 2004-2017, Erdoğan and Memduhoğlu (2019: 224) revealed that transaction cost in the form of additional tax expectation for the upcoming year also leads to an increase in housing transactions in the last month of a year in Türkiye.

Considering only the owner-occupier market, any subject leading to a decrease in housing prices, such as the experience of unemployment and high interest rates, is listed in the associations of high volume in housing sales (de Wit et al., 2013: 229). On the contrary, as Oikarinen argues, transaction volumes utilised as an early indicator of the change in housing prices (2012: 42), and findings of Clayton et al. (2010: 17) support the positive correlation between housing prices and transaction volume in the regional housing markets of the USA. Also, the opportunity cost of keeping an empty house in a high price period on the market increases. The possibility of any downward change leads to an increase in transaction volume by decreasing the reservation price of sellers (Cipollinia and Parla, 2020: 3). Yet, a study on UK 11 regional housing markets indicates the convergence for house prices and transaction volumes; also, volumes converge to their equilibrium faster than house prices (Tsai, 2014: 73). Also, including newly built but sold before the completion of housing units at the end of all processes

to the housing price index leads to distortion of the relation among prices and transactions (Hill et al., 2023: 1). The difference between these findings can be interrelated with the time lag models between the price and transaction data.

The housing transaction volume is closely connected with the household characteristics rather than their modes of tenure. If housing needs trigger housing mobility and transactions, Kim and Horner (2003: 1416) point out the dissatisfaction of households directed/oriented at the housing unit or neighbourhood. As Can argues, geographic space defines the satisfaction of the environment for households; higher satisfaction means a lower desire to change that location (1998: 61). Also, the decision to move location affects the housing transactions in geography. Residential location is primarily specific to the local dynamics since most housing relocation occurs within short distances or the same housing submarkets (Clark, 1986). Two-thirds of the households in the USA move within their county of origin or birthplace (Weinberg, 1979: 219). It is worth indicating the cruciality of short-distance mobility for planners to comprehend and control the possible changes in the spatial character and quality of neighbourhoods (Quigley and Weinberg, 1977: 42) and for real estate agencies to minimise possible housing market fluctuations. Housing typology is also considered a neighbourhood and housing characteristic to determine housing transaction volumes. Batog and Forsys spatially analysed housing transactions in Szczecin for different housing estates and reached the smallest number of transactions in estates with mainly single-family houses and distance from the centre (2014: 41).

The population growth in the case of the newly formed households and the inflowing population is also associated with a rise in housing transaction volumes due to the housing needs of newcomers (Erdoğan and Memduhoğlu, 2019: 207). Any change in demographic characteristics of households affects household mobility because of changing needs, hence, the volume of housing transactions. As long as households have similar needs, they do not attempt to move. Also, for people who stay in one place longer, the possibility of moving decreases due to the social or physical ties with the housing unit, neighbours, and neighbourhood (Coulter et al., 2011: 2757). In the same study, households with younger ages are positively hypothesised to have high transaction volumes and mobility compared to their older counterparts. Regarding macro dynamics in England and Wales, the credit market liberalisation and growth in household numbers, particular cohort groups associated with a high number of housing transactions (Ortalo-Magne and Rady, 2004: 299).

In the case of the second category, housing transaction volume and turnover rates with housing prices or value appreciation are evaluated together with their spatial repercussions. In this perspective, the high share of homeownership is the first pillar of relations to low residential mobility and neighbourhood stability. The high value and good physical condition of the property are evaluated as an indicator in spatial settings that can be anchored/maintained at the same level by homeownership. Housing prices increase as homeowners are more inclined to conserve and improve their homes and community and build strong social interactions and a sense of belonging. High property values and better maintenance attract more public and private services, resulting in excellent neighbourhood stability and low transaction volume. Coulton et al. argue that residential turnover can be a source of neighbourhood vitality and progress (2012) rather than negative consequences. However, the confines of positive repercussions could be clearer since the increase in homeownership, to a certain extent, may lead to displacement and gentrification in a neighbourhood (Ding and Hwang, 2020: 6).

The existence of some desired land-use characteristics and the location of a neighbourhood has been linked to housing transaction volumes and frequencies. Accessibility to the central business district and other centres in Ohio are questioned by Kim and Horner (2003: 1418); they approached housing transactions as the duration between two sales of the same unit and shorter commuting time (0-5 minutes) is determined as a statistically significant variable indicating more housing transaction in the same period. Regarding land uses, Margulis (2001: 646) observed the apparent effects of school districts and the quality of schools on housing transactions. Jia and Ke differentiate households based on their experiences as first-time homebuyers and repeated buyers; the latter are more informed on the local housing markets and the power of accessibility to amenities such as CBD, schools, and parks (2023: 1106).

Last, other micro and macro factors have also shaped housing transactions and accompanying variables. Extremities in local housing and labour market conditions, such as tight housing supply and foreign demand (Henley, 1998: 422; van Ham and Feijten, 2008: 1161), led to the actions to limit housing transactions. For instance, restriction of transaction volume (for buyers other than their first home and foreign investors) has been used as a housing policy tool to prevent extreme increases in housing prices in China. While the restrictions affected these buyers, developers did not drop prices. They behaved in a manner consistent with an expectation that the restrictions were temporary and that waiting to sell would be more profitable than dropping prices (Somerville et al., 2020: 13).

3. HOUSING MARKET AND TRANSACTIONS IN TÜRKİYE AND MUĞLA

In Türkiye, the first cycle of a housing sale before selling a unit is being a homeowner; housing transactions are conditional on homeownership. Homeownership refers to obtaining a title deed or another legal document that justifies the ownership right of a housing unit. Legal procedures and requirements for obtaining ownership rights to a housing unit can differ among countries. However, there are four processes for legally being a homeowner in Türkiye:

(i) Monetary transfer between two holders in the form of “sale”, “sale with mortgage”, and “compulsory sale” to win full ownership.

(ii) The transfer of ownership in the form of “inheritance”, “donation”, and “trade-off” and etc. without requiring a money exchange.

(iii) Selling the ownership right to someone and transferring the right to use to someone else in the form of “bare ownership and transfer of right to the easement” embodies the first two categories.

(iv) “Expropriation” is compulsory confiscation by the government over private property for the use of public interest.

Several attempts have shaped these four main processes, yet all are focusing on homeownership in Türkiye. For a long period, the lack of housing production in quantity has been seen as a main obstacle to the increase in homeownership rate. Therefore, each government has supported housing production for sale based on its ideological orientation. Very few housing policies have focused on the private rental sector and none on public rental housing. This tendency has also continued after the 2000s by fostering the construction sector through public and mostly private bodies.

Nevertheless, more than these attempts have been needed to increase the homeownership ratio; however, Türkiye has experienced a decreased ratio from 87% in 2000 (TURKSTAT, 2000) to 60.7% (TURKSTAT, 2021). According to Coşkun (2016: 206), Türkiye remains outside the two models consisting of countries with developed housing finance and high transaction volume and the latter having underdeveloped housing finance and low transaction volume because of the high level of transactions in the housing market despite the difficulty in accessing housing loans. From another point of view, in Türkiye, the fact that there is no increase in the share of owner-occupier households does not mean that housing transactions do not continue. Based on the TURKSTAT (2023), housing production and sales represented in Table 1, more than 8 million new units were started to be produced between 2013 and 2022 and more than 14 million housing units were sold between 2013 and 2023. The decreasing share of first-hand housing sales and mortgaged sales is remarkable.

Table 1: Housing production and sales between 2013 and 2023

Years	Housing production based on construction permit	Total housing sales	The share of first-hand sales	The share of mortgaged sales
2013	836171	1157190	45,73%	39,76%
2014	1027306	1165381	46,47%	33,44%
2015	893428	1289320	46,43%	33,69%
2016	1002726	1341453	47,09%	33,51%
2017	1397778	1409314	46,81%	33,57%
2018	665948	1375398	47,37%	20,13%
2019	318275	1348729	37,94%	24,65%
2020	553338	1499316	31,33%	38,24%
2021	722994	1491856	30,94%	19,74%
2022	692952	1485622	30,97%	18,87%
2023	No data	993835	29,97%	16,75%

All these findings load a unique characteristic of the Turkish housing market. Despite this uniqueness in the housing market, the number of studies focusing on housing market transaction volumes in Türkiye could be much higher. Some of these studies, as highlighted by Aliefendioğlu et al. (2019: 1), observed the factors affecting the housing turnover frequency in Çankaya as urban development trends, comfort perception, proximity to school or workplace, and household requirements through micro-data consisting of homebuyers of observed year. Also, the role of an increase in sales prices and loan interest rates on the decision to purchase housing is the postponement resulting in a decrease in sales (Atasoy ve Tanrıvermiş, 2021: 480). Muti (2020: 277) questioned the relationship between total housing sales and title deed fee rates and revealed a reciprocal and positive effect, indicating low title deed fees related to high housing sales volumes. Gürbüzler and Aksoy Khurami (2023) benefited housing transaction volumes to overview the handover process in the low-income social housing project and the administration housing project of the Housing Development Agency in Türkiye.

Housing transaction is also a tactic to heat markets. As Aksoy Khurami and Özdemir Sarı (2022) stated, the number of new annual housing plunged under the growing numbers of households in 2019, and the balance slightly slid in favour of new households between 2020 and 2021. Through the focus of cities in Türkiye, calculations regarding annual housing production per added household between 2018 and 2021 have shown clues on who has the housing transactions. 60 out of 81 provinces display different levels of oversupply, yet the sale of housing units in these provinces does not fall behind country averages. In short, housing transactions have been observed in Türkiye and have not only motivated to have a housing unit to live in but also for many other purposes. Also, these statistics indicate the existence of multiple homeownerships in the country as the share of owner-occupier households has remained the same or decreased. From another point of view, the existence of unrecorded intergenerational transfers of housing units has been evident based on the mode of tenures category in the Household Budget Survey and the Survey of Income and Living Conditions produced by TURKSTAT. Other as a mode of tenure category refers to households living in their relatives' houses without paying rent or below market level. These households can be considered one's housing is (using rights) transferred to but unrecorded in the official system.

Muğla, the focus of this study, is evaluated in the oversupply category (Aksoy Khurami and Özdemir Sarı, 2022). Also, Muğla is one of the four cities that level of construction is at the edge of meeting the demands due to the increasing number of households between 2000-2014. Considering the housing price index, Muğla has been high compared to the other cities of Türkiye; the process can be divided into two periods: 2010-2019 and 2020-2023. While the housing price index for the first period was going hand in hand with the country average for the TR32 region where Muğla is located, the difference for the second period is observed (for Türkiye, 154,9 in 2020 and 1129,6 in 2023; for TR32 region 181,7 in 2020 and 1527,6 in 2023) (TCMB, 2023). The effect of COVID-19 is noticeable. Also, Muğla includes several sub-markets; each has its characteristics and very low substitutability with others. Menteşe and some other districts far away from the coastal line host a permanent population, while

each coastal district has their specific attributes and temporary population. Therefore, to avoid any extremities in this study, the Menteşe district and the period before 2020 have been decided to study.

Before going into details of results, it is worth indicating the spatial and housing development of Menteşe concerning the land uses and spatial development. Until the Early Republican period, the urban settlement of Menteşe had preserved its spatial existence within the borders of the historical urban site, which corresponds to the following neighbourhoods: Balıbey, Camiikebir, Emirbeyazıt, Hacı Rüstem, Karamehmet, Karşıyaka, Kiremittin, Muslihittin, Müştakbey, Orhaniye, Orta and Şeyh. However, this does not indicate that all the buildings within the aforementioned neighbourhoods fall under the provisions of historical urban sites, as they cover buildings that only carry historical and architectural values of the 19th century and earlier periods, together with the buildings around Cumhuriyet Square. As a part of nationwide efforts towards conservation planning, Muğla enacted a categorisation and definition process of the mentioned urban site and registered buildings in the 1970s (Akçura, 1993: 244). Even though the efforts of preparing a conservation plan started in 1996, the Revision Plan of Muğla City Center Conservation Plan officially announced the area as a Historical Muğla Urban Site in 2001. Beginning from the 19th century, the traditional city centre located in the north-south axis had expanded east from Arasta, including small-scale production and retail shops, to a new commercial centre with inns and bigger shops. The structural changes of the Ottoman period in terms of administration and social norms required an administrative centre near the new commercial pattern. The formation of a new commercial and administrative centre reoriented the main transformation axis along the east-west axis in the city between Konakaltı and Saburhane Square in the 19th century (Aktüre, 1993: 80).

From the 20th century onwards, urban settlement gradually expanded towards the fertile lands of Muğla Plain, with the first urban development plan of Muğla prepared in 1936. The plan concentrated on the main transportation axes through the east-west axis along the new administrative centre, which was shifted from Konakaltı to Cumhuriyet Square. The primary purpose of the plan was to integrate a new urban pattern reflecting the characteristics of the early republic around new boulevards. Topographic thresholds such as mountains, creeks and forests within the historical urban site had been restraining urban growth towards north, west and south-west directions. Since Kızıldağ, Yılanlı and Hamursuz Mountains encircle the site, the urban settlement has been forced to expand towards the fertile lands in the south. As the urban population and development speed increased, the earliest examples of building cooperatives and apartment blocks with 4-storeys emerged in Emirbeyazıt and Orhaniye neighbourhoods between the 1960s and 1970s (Osman, 1993: 216). The transition of housing stock from single houses with one or two storeys to 4-storey apartment blocks has increased the housing demand even more by pressuring the fertile lands of Muğla Plain. 1950 onwards, as the urban population had been dramatically increasing, existing housing stock could not meet such higher demands. Thus, squatter housing emerged as an illegal formation instead of the undersupplied housing sector. In the city centre, squatter houses adjoined the west, east and southeast borders of the historical urban site. Therefore, the third urban development plan of 1982 aimed to control urban development and improve urban quality. To that end, 1982 plan decisions led to urban redevelopment in three squatter housing prevention zones located on the outskirts of the historical site within Karamehmet and Orhaniye Neighbourhoods. These areas have undergone urban redevelopment; some are being transformed into 4-storey buildings in the Karamehmet region, while some of them have turned into single houses with 2-storeys in Karşıyaka and Orhaniye. Düğerek Neighbourhood was determined as a new urban growth area to prevent these types of uncontrolled urban development. Meanwhile, the south periphery of the city centre was intended to delimit with conservation policies regarding Muğla Plain and the emergence of the small-scale industrial zone.

The compact urban pattern that developed around the historical urban site, which continued until the 1990s, has now been replaced by a leap-frog development in the urban periphery due to the natural thresholds and land-use decisions. The last urban development plan in 2004, the development of the city's built environment was said to be sustained by forming strong relationships with rural areas of Düğerek, Yeniköy and Kötekli (Koca, 2015: 22). Having the passage of Denizli Highway between Kötekli, Yeniköy and Karabağlar Villages together with the construction of Muğla Sıtkı Koçman University in 1992, and Yücelen Hospital in 1996, urban sprawl can be first observed in Kötekli and Yeniköy Neighbourhoods. A new ring road connecting the provinces of Aydın and Denizli has opened to the southern edge of the Muğla Plain. Increasing the accessibility of surrounding settlements and villages with the new Aydın-Denizli Ring Road has brought important commercial, public, and industrial uses to the road between the University area and Bayır Neighbourhood. Similarly, High-rise TOKI housing estates and Muğla Training and Research Hospital, built

near the university campus area from the 2010s to the present, have also attracted important commercial and public buildings along the ring road. In the 2004 plan, Akçaova was added as an urban development area.

Metropolitan Municipality Law in 2012 and the above-mentioned land use decisions were evaluated together. Kötekli, Yeniköy and Bayır Neighbourhoods, already in the transition of the rural-urban interface, have gained urban area status. Moreover, rural villages gaining the status of urban neighbourhoods resulted in single houses / villas or single building blocks. Hereby, it can be said that from the 2000s onwards, leap-frog urban development pattern on the east-west axis goes from Düğerek to Bayır Neighbourhoods, while the north-south axis goes from the city core to the Kötekli Neighbourhood. The existence of hospitals, university, industrial and other working areas increases the housing demand relatively in Kötekli, Yeniköy, Orhaniye, Emirbeyazit, Muslihittin, Karamehmet and Bayır Neighbourhoods compared to others. However, due to geographical thresholds, land use, and plan decisions in the city, fringe neighbourhoods remained disconnected and isolated from the city centre and each other.

4. DATA AND METHODS

4.1. Data

According to TURKSTAT's housing statistics, there are five different ranges of annual housing sales figures, of which Muğla falls into the second highest range between 2019 and 2022 (when İstanbul, Ankara and İzmir are disregarded for being outliers). Due to its abundance of tourist attractions, natural resources, and Mediterranean climate, Muğla is one of the most sought-after destinations for housing preferences. Furthermore, since the COVID-19 epidemic began, there has been an increase in housing mobility to accommodate changing trends in housing unit attributes such as being located in a warm climate, with a garden or an open space, etc. (Subaşı and Baycan, 2022: 1181). Yet, higher housing demand and having several Special Environment Protection Areas, historical, archaeological, and natural sites, geographic thresholds have limited the range of urban development in terms of available space. In other words, Muğla is one of the cities where the housing supply cannot meet the housing demand, which makes it significant to investigate this study to work on housing transaction volumes and frequencies. Menteşe, the central district of Muğla, was selected as a case study area instead of touristic coastal districts to exclude the secondary housing effect, seasonal migration, and mobility. Neighbourhoods of the Menteşe district are presented in Figure 1. It is worth indicating that after the change in the Law numbered 6360, Muğla became a Great Metropolitan Municipality in 2012, and previous villages were turned into district neighbourhoods. The other neighbourhoods in Figure 1 refer to these villages-neighbourhoods. Due to their rural characteristics, the role of agricultural land and the low number of housing units in transactions, these neighbourhoods are the first to be eliminated from the scope of this study. The remaining neighbourhoods were categorised based on their central, historical, and peripheral characteristics.

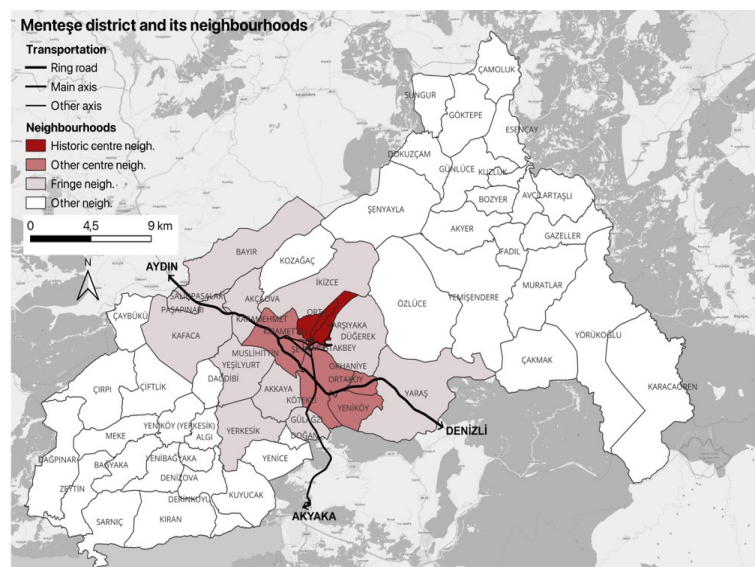

Figure 1: Menteşe district and its neighbourhood

This study employs three different datasets (Open Street Map (i), Household, housing and office data collected by the Turkish Statistical Institute (ii), Title deed transaction statistics by The Directorate of Land Registry and Cadastre (iii)) to investigate housing transactions in Menteşe district between 2013 and 2019. It first utilises and aggregates the number of housing units, households, and offices on the district level for 2013 and 2019 retrieved from the Address Based Population Registration System (ADNKS) and National Address Database. As shown in Figures 1 and 2, neighbourhoods are evaluated based on their centrality characteristics: historic city centre, city centre and fringe neighbourhoods.

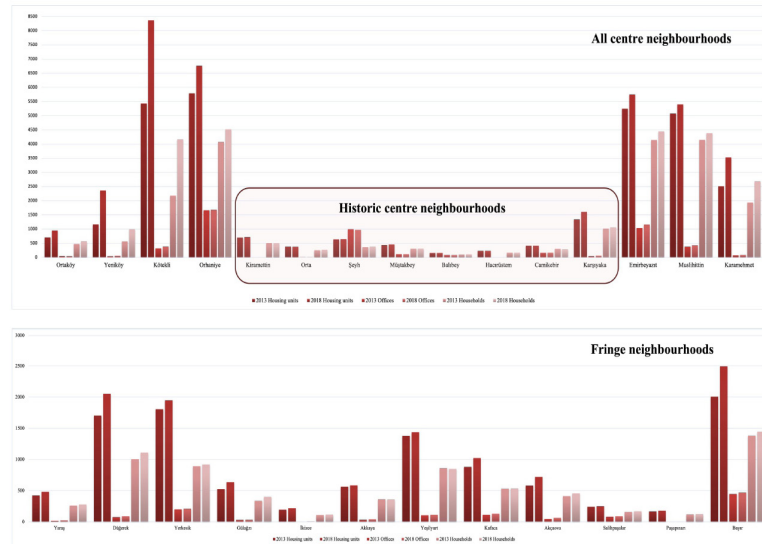

Figure 2: The number of housing units, offices, and households in 2013 and 2019

Although there are different admittances to investigate housing transaction volume, such as handling of individual transaction data (e.g., acquisitions), some others use transaction data in an aggregated form over selected geographic entities that are important in the livery of mortgage services and products (e.g., census tracts, central cities, or metropolitan statistical areas). This study adopts an aggregation based on the neighbourhood borders.

The first sales category constitutes the core part of this study since housing sale numbers are the rare data type that can be monitored since it is the only available data in Türkiye. The Directorate of Land Registry and Cadastre (TKGM), under the jurisdiction of the Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change, is a public entity accountable for collecting data on real estate properties TKGM has promising digital databases, which still a work in progress, such as Registry and Cadastre Information System (TAKBİS), Spatial Property System (MEGSİS), etc., yet they are insufficient and have limited access. Furthermore, THGM offers an online inquiry system that provides housing sales figures for each cadastral plot on a satellite map. Hereby, this study uses the annual housing transaction data from the plot inquiry system to assess the spatial distribution of housing transaction frequencies on a district level to examine current trends in residential mobility patterns.

Since 2010, annual housing transaction data on a national level has been made available by TGKM’s inquiry under four following categories: “property sales,” “property sales with a mortgage,” “independent section sales,” and “independent section sales with a mortgage”. While property sales comprise the land and buildings, independent sections cover only the buildings within a land. Therefore, the second dataset for the study is the exchange of title deeds that falls under the categories regarding independent sections in 27 neighbourhoods of Menteşe from 2013 to 2019. Since the raw data on housing sales have not been divided into different property functions, lands, offices, stores and others except for the housing units were excluded from the data.

In this process, Open Street Maps (OSM) has been employed as a third dataset to differentiate whether a transaction is observed in a residential unit. In addition to the attribute table of OSM, land use characteristics of a unit subject to transaction have been questioned through Google Maps. The processed housing transaction data aggregates housing transaction volumes within the boundaries on a neighbourhood scale, as represented in Figure 3.

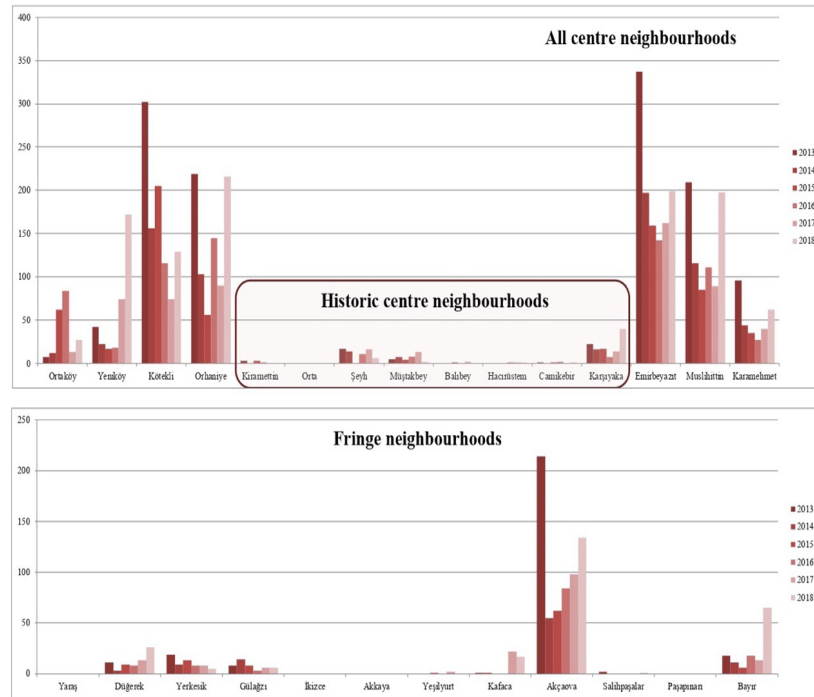

Figure 3: The number of housing transactions at the neighbourhood level between 2013 and 2019

4.2.Methods

The study concentrates on spatial analysis of housing market trends by interrogating housing transaction volumes in Menteşe, Muğla. While it employs housing transactions at the neighbourhood level, it also calculates/ utilises the housing turnover ratio as a share of housing transactions in the total number of housing units within a neighbourhood. As a first attempt, housing turnover ratio and transaction volumes are evaluated descriptively based on their accumulation in a specific location, their frequencies, and the development process and timeline of these neighbourhoods. Due to the low number of transactions and housing units, eight historic centre neighbourhoods are merged, and the total number of housing units, housing transaction volume and housing turnover ratio are considered in their evaluations. The result of the first step is visualized in Figure 4.

Secondly, the global spatial autocorrelation was first computed to show the existence of clustering within the housing transaction volumes of neighbourhoods. To check whether spatial heterogeneity exists, Moran’s I is the best-known statistic to apply (Getis and Ord, 1992: 189). A negative value for I indicates that a feature has neighbouring features with dissimilar values ($I = -.334$). Next, local spatial autocorrelation is computed to show the individual clusters of the housing transaction volumes. After checking the spatial randomness based in favour of an alternative of clustering housing transactions, a local indicator of spatial association (LISA) has been applied. Providing a significant statistic for each location and a proportional relationship between the sum of the local statistics and a corresponding global statistic has enabled the interpretation of relations in housing transaction volumes at the neighbourhood level in Figure 5.

Lastly, observed and statistically significant clusters are evaluated in terms of their spatial and demographic characteristics, such as the existence of main axis and land use decisions, change in the number of households, and vacancy ratio of housing units. To conduct these analyses and visualise the results, geographic information system tools have benefited, and the results are represented in the following section.

4.3.Limitation and Contribution

The dataset and methods employed in this study have several limitations, yet contributions to the existing literature. First, unfortunately, due to the lack of housing price variables for housing units subjected to transactions, the price cannot be considered. For this reason, no judgment can be reached regarding the

housing price as a determinant of the housing transactions in the centre and the periphery. Secondly, since housing transactions have been aggregated at the neighbourhood level, the location and locational advantages of housing units cannot be discussed. Similarly, factors affecting the sale of housing units, such as the façade and floor of the unit, the size of the unit, the age of the building, and whether units are new or second-hand, are not included in the study.

The contribution to the existing literature stems from the fact that this study examined and revealed the effects of change in legal status from villages to neighbourhoods in the periphery of Menteşe. It also enabled the observation of the city's new growth directions, where housing development is targeted, and established its relationship with the housing market. This study also makes a profound contribution, unlike other studies that examine the housing market specifically for Muğla, as it focuses on Muğla city centre as a place free from seasonal and secondary housing effects, and at the level of neighbourhoods, and has the quality to guide sub-scale plans.

5. FINDINGS AND RESULTS

5.1. Housing Transactions and Housing Turnover Ratio

As indicated in the data section, housing transactions have been aggregated based on the neighbourhood borders of Menteşe. The volume classified on natural breaks represents a multifaceted pattern in Menteşe in Figure 4. First, the central neighbourhoods (Emirbeyazıt, Orhaniye, Muslihittin, Kötekli, Yeniköy and Karamehmet) are in higher volumes than historic centre neighbourhoods. Some neighbourhoods in the periphery become prominent due to their transactions, such as Akçaova, Bayır, Kafaca, Paşapınarı, Yerkesik, Gülağzı and Düğerek. Whereas some other neighbourhoods are represented with shallow transaction volumes, as shown by the lightest colour, the historic centre ones belong to this category. As mentioned in the literature, the low volume of housing transactions is part of a relationship that can be evaluated in multiple ways.

A low level will negatively affect the relocation process; the alternatives that households have during the relocation process will decrease, and their chances of finding a house according to their preferences will decrease. From another perspective, a low housing transaction volume may indicate high household satisfaction. The historic centre neighbourhoods are assumed to be the most stable and accessible location of a city. To query the validity of this condition in Menteşe, other factors are beginning to gain importance. In other words, to make this evaluation more accurate, it is necessary to refer to variables such as housing stock vacancy rate, housing and workplace stock and change in the number of households.

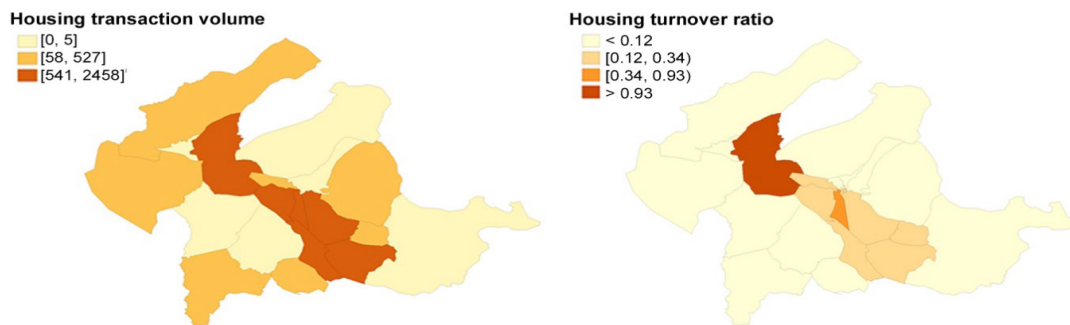

Figure 4: Housing transaction volume and turnover ratio between 2013 and 2018

Regarding the housing turnover ratio, the number of housing transactions is divided by the number of housing units in that neighbourhood. Results are given in Figure 4, right-hand side map. The ratio varies between 0 to 93 per cent, as observed the highest in Karamehmet, Muslihittin, Akçaova and Emirbeyazıt neighbourhoods and the lowest in peripheral and historic centre neighbourhoods. In these variations, the role of the development history of neighbourhoods is evitable. Karamehmet neighbourhood is one of the recently developed central neighbourhoods of Menteşe, and even though located at the periphery, Akçaova has the potential to be the new growth direction of the Menteşe district because of the natural limits in other parts of Menteşe and given development rights in Akçaova and its surroundings. Other newly developed neighbourhoods, such as Kötekli,

Yeniköy and Ortaköy, indicate a high turnover ratio. The high number and ratio of housing turnover in recently developed neighbourhoods indicate the first sales of the relevant housing units.

In addition, it is possible to interpret these neighbourhoods with high housing transaction volume. Still, the ratio of housing turnover is low, as a tiny portion of the house is changing hands compared to the high amount of housing stock. When these neighbourhoods are evaluated in terms of location, it is encountered that most of them are peripheral neighbourhoods and were described as villages in their previous legal status. Yet, they have lost their rural character with the Law on the Establishment of Fourteen Metropolitan Municipalities and Twenty-Seven Districts and Amendments at Certain Law and Decree no. 6360 since 2012 and are experiencing a transition towards urban and multi-storey housing typology (e.g., Bayır, Kafaca, Gülağzı, Yerkesik and Dügerek).

5.2. Local Indicator of Spatial Association

The spatial association model describes and visualises spatial distributions, identifies atypical locations or spatial outliers, and determines spatial association patterns, clusters, or hot spots (Anselin, 1998: 80). Locally, based on the significance map and clustering criteria, each spatial location is referred to as a characteristic. This study questions the housing transaction volumes at the neighbourhood level, as shown in Figure 5. First, evaluating the statistical significance needs a consideration of the randomisation process.

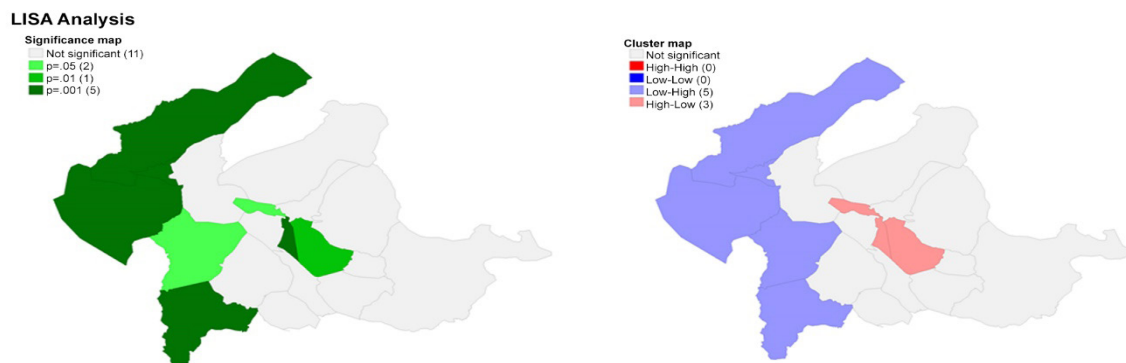

Figure 5: The results of LISA analysis based on the housing transaction volume between 2013 and 2018

While the statistical significance level at which each neighbourhood can be regarded as making a meaningful contribution to the global spatial autocorrelation outcome, this study adopts 0.05 as a score. Then, the cluster map and the significance map are combined to see which locations contribute most strongly to the global outcome and in which direction. High-High stated that neighbourhoods represent high values of the housing transaction volumes in that neighbourhood and its neighbours having high transaction volumes. As indicated in the legend, light blue neighbourhoods are in Low-High, referring to spatial outliers, low housing transaction volume neighbourhoods are surrounded by high transaction volume ones. It means that the average of the neighbours turns out to be much higher than the case under spatial randomness. In other words, lighter colour represents a significantly negative spatial autocorrelation outcome.

At the Menteşe neighbourhood level, eight neighbourhoods are revealed as statistically significant in determining their contributions. West and north peripheral neighbourhoods of Menteşe called Yerkesik, Yeşilyurt, Kafaca, Salihpaşalar, Paşapınarı, and Bayır stand out with their low housing sales volumes when compared to all neighbourhoods and their neighbouring neighbourhoods, and this prominence has also been proven to be a statistically significant difference. To question the reasons for the low volume, the beginning of the transition of these neighbourhoods from rural to urban texture and the change in the number of households and housing units between the years covered by the study should be questioned. Orhaniye, Emirbeyazıt and Muslihittin are in the High-Low cluster, referring to the high housing transaction volume in these neighbourhoods, but low transaction volume neighbourhoods also surround them.

5.3. Spatial and Demographic Characteristics of Clusters

To examine the factors affecting meaningful clusters, housing transaction volume at the neighbourhood level, the change in the number of housing units, the change in the number of offices, housing vacancy ratio at the end of the period, neighbourhoods' categories, the existence of important land-uses being worth to entire district (e.g., hospital, university, library etc.) have been questioned, and results are shown in Table 2 and Figure 6. The average represents the mean values of 27 neighbourhoods in Menteşe. Positive values in the change in the number of variables indicate an increase from 2013 to 2019.

First, neighbourhoods in the Low-High cluster (Yerkesik, Yeşilyurt, Kafaca, Salihpaşalar and Bayır) have recognised a comparatively lower change in the number of households and offices. It means that the demand due to the increase in population is not a case for observing high housing transactions. On the contrary, low housing transaction volumes have been revealed because of the limited change in population, hence, the demand side. Although there were limited changes in the number of households, the number of housing units (including under-construction and existing housing units) relatively increased, especially in the Bayır neighbourhood. However, this increase in the number of housing units did not cause a significant increase in the housing transaction volume in Bayır between 2013 and 2019. The main reason for this situation is that the housing units have not yet found their new owners (they are under construction, or the sales of the new housing units have not yet taken place even though the units have been completed).

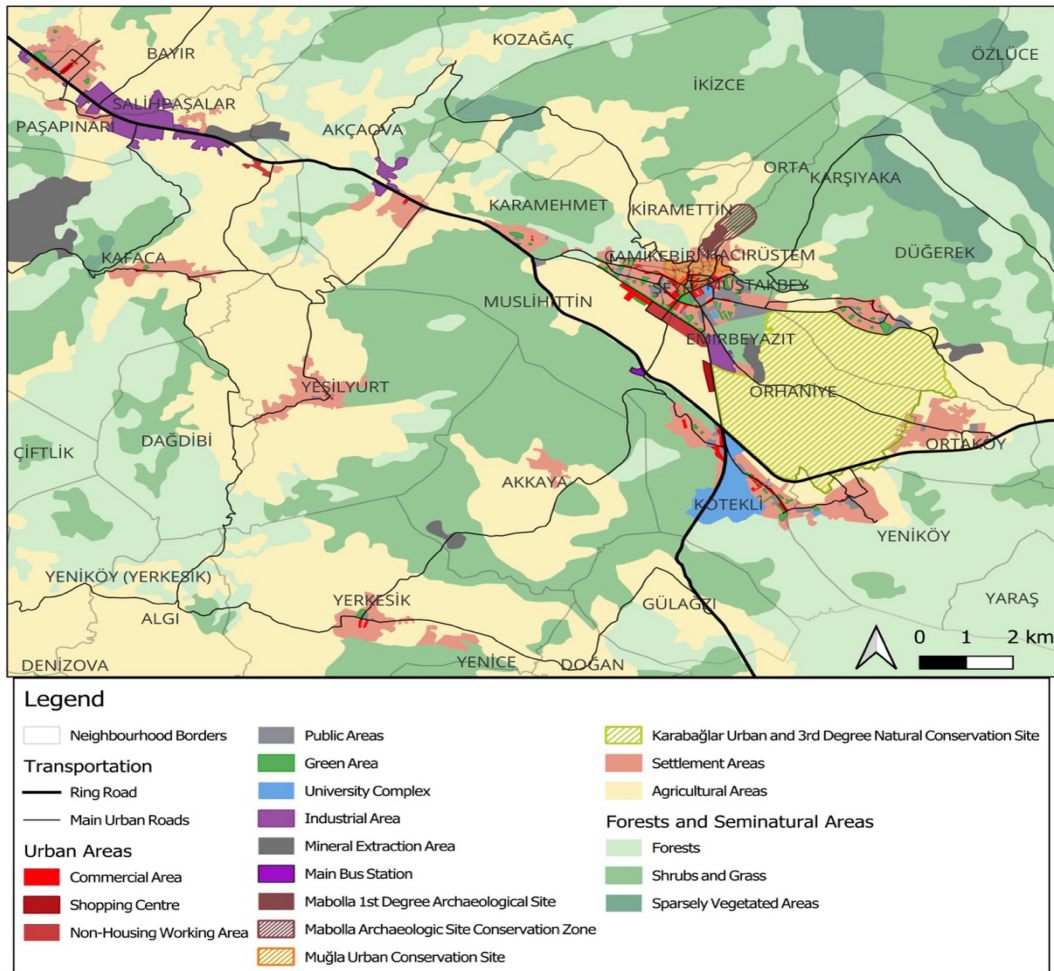

Figure 6: Landuse characteristics of selected neighbourhoods of Menteşe

On the other hand, regarding the housing vacancy ratio, the high vacancy rate of the peripheral neighbourhoods shows that they cannot be a part of the housing market in the Menteşe district. Even if the distance between peripheral neighbourhoods and the city centre is short for any metropolitan city, this is not the case for residents of Menteşe. Each commuting time is considered long, and commuting itself is expensive for Muğla. Also, it is argued that the lack of different land uses, such as working areas in these neighbourhoods, shapes these preferences.

Table 2: Spatial and demographic characteristics of statistically significant clusters

	The change in the number of households	The change in number of housing units	The change in the number of offices	Housing vacancy ratio	Neighbourhoods' categories	The existence of important land-uses being worth to entire district
Menteşe District Average	242	460	21	0,39	-	-
Yerkesik	28	145	11	0,53	Periphery	X
Yeşilyurt	-16	59	7	0,41	Periphery	X
Kafaca	4	140	16	0,48	Periphery	X
Salihpaşalar	8	9	7	0,33	Periphery	√
Bayır	63	488	22	0,42	Periphery	√
Orhaniye	439	976	19	0,33	Centre	√
Emirbeyazıt	305	500	123	0,23	Centre	√
Muslihittin	238	324	44	0,19	Centre	√

Secondly, neighbourhoods in the High-Low cluster (Orhaniye, Emirbeyazıt and Muslihittin) constitute a significant share of the population and housing stock of Menteşe. The higher housing transaction volume of these neighbourhoods compared to the neighbourhoods located in the city and their surroundings can undoubtedly be explained by the change in the number of housing units and households. However, the housing vacancy ratio is much below the hinge average, indicating that the long-term vacancy-unfilling situation observed in the peripheral neighbourhoods does not exist in these neighbourhoods. Even though these neighbourhoods host most of the lodgement housing units (units cannot be on the transaction and served for government officers), their high transaction volumes show that they are still among the preferences of households regarding housing stock quality, location, and walkability.

6. CONCLUSION

This study examined changing housing transaction patterns in the Menteşe District of Muğla through the central and peripheral divisions among neighbourhoods. The findings revealed the role of centrality in housing markets even though all the neighbourhoods on the periphery are very close to the city centre in terms of distance. On the other hand, although the previous villages of the city, the peripheral neighbourhoods, gained the status of centre with the legal regulations in 2012, it was observed that they did not have the expected acceleration between 2013 and 2018. Even though serious development and legal status changes have been made to revitalise the periphery, the existence and dominance of three central neighbourhoods (Orhaniye, Muslihittin, Emirbeyazıt) are decisive in the Menteşe housing market.

The planning decisions in Menteşe are also observed through their significant effects on the transactions in the housing market. These peripheral neighbourhoods are characterised by their dormitory characteristics, which means only housing units exist in neighbourhoods. Therefore, the role and importance of mixed land use

in making these neighbourhoods a living environment should be questioned. On the other hand, the existence and quality of urban services such as infrastructure, transportation, and education should also be increased to make these areas attractive. According to the findings, the fact that all members of households continue to come to the city centre for their daily lives (work, education, health, etc.) is an obstacle to these neighbourhoods located on the periphery becoming part of the city as expected.

Aiming to reveal possible housing development directions and buckling neighbourhoods in the Menteşe district, neighbourhoods in the west direction through Yatağan showed their dominance. As a result, it has been revealed that the investments made in this direction do not give the expected effect, even if they are supported via new housing construction. These results showed the necessity of taking a series of measures to manage the existing stock rather than new production, especially in the city centre. In that respect, the historical city centre neighbourhoods cover a significant area in Menteşe with easy access. However, evaluating these neighbourhoods regarding occupancy and vacancy revealed a high housing vacancy ratio. Whether it is a pseudo-high or not, rather than opening new areas for development and encouraging housing production in the periphery, considering housing units not actively used in the city centre through restoration studies may come to the fore as a policy.

This study did not benefit from any housing price variable due to the need for more records at the neighbourhood level. For further studies, examining housing transactions can utilize housing prices gathered from real estate value assessment reports or any real price indicators. In that way, the effects of the housing prices and the price change can be observed to predict the likelihood of high housing transactions.

Last but not least, the housing market and transaction volumes are highly responsive to the crises in society. During the previous five years, the COVID-19 pandemic and the Ukraine-Russian war have affected the Turkish housing sub-market in many ways. For instance, cities located at the Aegean and Mediterranean coastal lines of Türkiye hosted many Russian and Ukrainian tourists for years. Still, they were faced with high demand and limited supply. Although the examined period of this study did not include after 2019, it is evident that the effects of these events on housing transaction volumes should be monitored.

REFERENCES

- Akçura, N. (1993). "Muğla'da Geleceğe Yönelik Çabalar: Tarihi Çevre Koruması", *Tarih içinde Muğla*, (Ed: I. Tekeli), Middle East Technical University, Faculty of Architecture Press, Ankara.
- Aksoy Khurami, E. and Özdemir Sarı, Ö. B. (2022). "Trends in housing markets during the economic crisis and Covid-19 pandemic: Turkish case", *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 6, 1159-1175.
- Aktüre, S. (1993). "19. Yüzyılda Muğla", *Tarih içinde Muğla*, (Ed: I. Tekeli), Middle East Technical University, Faculty of Architecture Press, Ankara.
- Aliefendioglu, Y., Bazame, R. and Tanrivermis, H. (2019). Analysis of Housing Turnover Frequency and the Factors Affecting Residential Mobility: A Case of Çankaya District of Ankara Province, Turkey. ERES, European Real Estate Society (ERES). Retrieved October 10, 2023, https://econpapers.repec.org/paper/arzwpaper/eres2019_5f261.htm.
- Anselin, L. (1998). "Exploratory spatial data analysis in a geocomputational environment", *Geocomputation: A Primer*, (Ed: P. A. Longley, S. M. Brooks, R. McDonnell and W. MacMillan), Wiley, New York, Chichester, Toronto and Brisbane.
- Atasoy, T. and Tanrivermiş, H. (2021). "Türkiye'de konut kredisi hacmi ile seçilmiş makroekonomik faktörler arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 59, 461-484.
- Batog, B. and Forys, I. (2014). "Spatial analysis of housing market transactions in Szczecin", *Acta Universitatis Lodzianis Folia Oeconomica*, 6/309, 31-43.
- Can, A. (1998). "GIS and Spatial Analysis of Housing and Mortgage Markets", *Journal of Housing Research*, 9/1, 61-86.

- Cipollinia, A. and Parla, F. (2020). "Housing market shocks in Italy: A GVAR approach", *Journal of Housing Economics*, 101707.
- Clayton, J., Miller, N. and Peng, L. (2010). "Price-volume correlation in the housing market: causality and comovements", *J Real Estate Finance Econ*, 40/1, 14-40.
- Coşkun, Y. (2016). "Konut Fiyatları ve Yatırımı: Türkiye için Bir Analiz", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/2, 201-217.
- Coulter, R., van Ham, M. and Feijten, P. (2011). "A longitudinal analysis of moving desires, expectations and actual moving behaviour", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 43/11, 2742-2760.
- de Wit, E. R., Englund, P. and Francke, M. K. (2013). "Price and transaction volume in the Dutch housing market", *Regional Science and Urban Economics*, 43, 220-241.
- Dieleman, F. M., Clark, W. A. V. and Deurloo, M. C. (2000). "The geography of residential turnover in twenty-seven large US Metropolitan Housing Markets, 1985-95", *Urban Studies*, 37/2, 223-245.
- Ding, L. and Hwang, J. (2020). "Effects of gentrification on homeowners: Evidence from a natural experiment", *Regional Science and Urban Economics*, 83, 103536.
- Erdoğan, S. and Memduhoğlu, A. (2019). "A spatiotemporal exploratory analysis of real estate sales in Turkey using GIS", *Journal of European Real Estate Research*, 12/2, 207-226.
- Fisher, J., Gatzlaff, D., Geltner, D., and Haurin, D. (2004). "An analysis of the determinants of transaction frequency of institutional commercial real estate investment property", *Real Estate Economics*, 32/2, 239-264.
- Genesove, D. and Mayer, C. J. (1994). "Equity and time to sale in the real estate market". National Bureau of Economic Research Working Paper Series, Working Paper No. 4861. Retrieved October 20, 2023, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=227955.
- Getis, A. and Ord, J.K. (1992), "The analysis of spatial association by use of distance statistics", *Geographical Analysis*, 24/3, 189-206.
- Gürbüz, M. R. and Aksoy Khurami, E.. (2023). "Sosyal Konut ve İdare Konut Projelerinde El Değiştirme: Sivas, Merkez İlçe Örneği", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/1, 1-28.
- Henley, A. (1998). "Residential mobility, housing equity, and the labour market", *The Economic Journal*, 108/447, 414-427.
- Hill, R. J., Pfeifer, N., Steurer, M. and Trojaneck, R. (2023). "Warning: Some transaction prices can be detrimental to your house price index", *The Review of Income and Wealth* (online first).
- Jia, S. and Ke, Q. (2023). "Heterogenous buyers and housing transaction prices: a case study of Guangzhou, China", *Journal of Housing and the Built Environment*, 38, 1099-1118.
- Kim, T.K. and Horner, M. W. (2003). "Exploring spatial effects on urban housing duration", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 35/8, 1415-1429.
- Koca, F. (2015). "Muğla'da Kentsel Büyüme, Çeper-Kuşak Oluşumu ve Değişen Kent Formu", *Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı, I. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 217-230.
- Ma, E. and Zubairy, S. (2021). "Homeownership and housing transitions: Explaining the demographic composition", *International Economic Review*, 62/2, 599-638.
- Margulis, H. (2001). "Household mobility, housing traits, public goods, and school quality in Cleveland's metropolitan statistical area", *Urban Affairs Review*, 36, 646-677.
- Muti, A. (2020). "Tapu Harç Oranlarındaki İndirimin Konut Satışları Üzerine Etkisinin Araştırılması", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 277-287.
- Oikarinen, E. (2012). "Empirical evidence on the reaction speeds of housing prices and sales to demand shocks", *Journal of Housing Economics*, 21/1, 41-54.
- Ortalo-Magne, F. and Rady, S. (2004). "Housing transactions and macroeconomic fluctuations: a case study of England and Wales", *Journal of Housing Economics*, 13, 287-303.
- Osmay, S (1993). "1950-1987 Döneminde Muğla Kenti", *Tarih içinde Muğla*, (Ed: I. Tekeli), Middle East Technical University, Faculty of Architecture Press, Ankara.

- Özdemir Sarı, Ö. B. (2022). "The Turkish housing system: An overview". *Housing in Turkey: Policy, Planning, Practice*, (Ed: Ö. B. Özdemir Sarı, E. Aksoy Khurami, N. Uzun), Routledge, London.
- Quigley, J. M. and Weinberg, D. H. (1977). "Intra-urban residential mobility: A review and synthesis", *International Regional Science Review*, 2/1, 41-66.
- Rohe, W. M. and Stewart, L. S. (1996). "Homeownership and neighborhood stability", *Housing Policy Debate*, 7/1, 37-81.
- Rolnik, R. (2013). "Late neoliberalism: The financialization of Homeownership and Housing Rights", *International Journal of Urban and Regional Research*, 37/3, 1058-1066.
- Sarioğlu Erdoğdu, G. P. (2022). "Limitations of housing research data in Turkey and Proposals for a better system", *Housing in Turkey: Policy, Planning, Practice*, (Ed: Ö. B. Özdemir Sarı, E. Aksoy Khurami, N. Uzun), Routledge, London.
- Somerville, T., Wang, L. and Yang, Y. (2020). "Using purchase restrictions to cool housing markets: A within-market analysis", *Journal of Urban Economics*, 115, 103189.
- Subaşı, S. Ö. and Baycan, T. (2022). "Impacts of the COVID-19 pandemic on private rental housing prices in Turkey", *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 6/3, 1177-1193.
- TCMB. 2023. Housing Price Index. Retrieved December 23, 2023, https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/.
- Tsai, I. C. (2014). "Ripple effect in house prices and trading volume in the UK housing market: new viewpoint and evidence", *Economic Modelling*, 40, 68-75.
- TURKSTAT. 2000. General Population Census Database. Retrieved December 22, 2023, <https://biruni.tuik.gov.tr/nufusapp/idari.zul>.
- TURKSTAT. 2021. Building and Housing Qualifications Survey 2021. Micro Data Set. Ankara: Turkish Statistical Institute.
- TURKSTAT. 2023. Construction and Housing Statistics. Retrieved December 22, 2023, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=73&locale=tr>.
- van Ham, M. and Feijten, P. (2008). "Who wants to leave the neighbourhood? The effects of being different from the neighbourhood population on wishes to move", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 40, 1151-1170.
- Weinberg, D. H. (1979). "The determinants of intra-urban household mobility", *Regional Science and Urban Economics*, 9/2-3, 219-246.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:03.11.2023 Accepted/Kabul: 02.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1385570

Research Article/Araştırma Makalesi

Gezgüç Kaya, G. M. (2024). "Darbelerin ABC(Ş)'Si Arjantin, Brezilya, Şili (Chile) ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 169-190.

DARBELERİN ABC(Ş)'Sİ ARJANTİN, BREZİLYA, ŞİLİ (CHILE) VE TÜRKİYE ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME* **

Gözde Müşerref GEZGÜÇ KAYA***

Öz

Askeri darbeler ülkelerin siyasi tarihlerinde dönüm noktasıdır. Karşılaştırmalı siyaset açısından da darbeler önemli siyasal olayların başında gelmektedir. Farklı ülkelerde meydana gelen darbeleri karşılaştırmak darbeler tarihini anlamak ve yorumlamak açısından önemlidir. Türkiye'deki darbeler açısından geniş bir literatür bulunurken, farklı ülkelerde meydana gelen darbeleri karşılaştırmalı bir yöntemle değerlendiren çalışmalar azdır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye ve Latin Amerika'da, aynı dönemde yaşanan askeri darbelerin ne gibi benzerliklerinin ve farklılıklarının olduğunu ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında Latin Amerika'da darbelerin ABC'si (Argentina-Brazil-Chile) olarak değerlendirilebilecek Arjantin, Brezilya ve Şili ile Türkiye karşılaştırılacaktır. Karşılaştırmaya konu olan darbeler, Arjantin 1976, Brezilya 1964, Şili 1973 ve Türkiye 1980 askeri darbeleridir. Bu darbeler, Dönemini/devrini, Arka planını/altyapısını, Retoriğini, Bürokrasisini, Ekonomik yorumu ve Etkisi olmak üzere belirlenen referans noktaları üzerinden değerlendirilmiştir. Referans noktaları "DARBE" ismi verilen bir modele dönüştürülmüştür. Bu modelin daha sonra benzer çalışmalarda fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Askeri darbe, Latin Amerika, Arjantin, Brezilya, Şili, Türkiye, Karşılaştırmalı siyaset.

THE ABC OF MILITARY COUPS IN ARGENTINA, BRAZIL, CHILE, AND TÜRKİYE: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

Military coups are turning points in the political history of countries. In comparative politics, coups are among the most important political events. Comparing coups in different countries is important for understanding and interpreting the history of coups. While there is a large literature on coups in Türkiye, there are few studies that evaluate coups in different countries with a comparative method. The aim of this study is to identify the similarities and differences between military coups in Türkiye and Latin America during the same period. The study compares Argentina, Brazil and Chile, which can be considered as the ABC of coups in Latin America (Argentina-Brazil-Chile), with Türkiye. The coups compared are the military coups in Argentina in 1976, Brazil in 1964, Chile in 1973 and Türkiye in 1980. These coups were evaluated according to the following reference points: Period/era, background/infrastructure, rhetoric, bureaucracy, economic interpretation, and impact. These reference points were transformed into a model called "DARBE" (the original named DARBE which abbreviation for the initials of these reference point in Turkish). It is believed that this model may be useful for similar studies in the future.

Keywords: Military Coup, Latin America, Argentina, Brasil, Chile, Türkiye, Comparative politics.

*Bu çalışma araştırmacının Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında 2017 yılında kabul edilen "Arjantin (1976), Brezilya (1964), Şili (1973) Ve Türkiye'de (1980) Askeri Darbeler: Karşılaştırmalı Bir İnceleme" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

**Bu çalışmanın bir bölümü "Latin Amerika ve Türkiye'de Darbeler: Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme" başlığı ile 5 Kasım 2016'da gerçekleştirilen 14. Ulusal Lisansüstü Konferansında sunulmuş ve özet bildirisi olarak yayınlanmıştır

***Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, MUĞLA.

e-posta: gozdegezguc@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7227-2780>)

1. GİRİŞ

Karşılaştırmalı siyaset, siyaset biliminde önemli alanlardan ve yöntemlerden biridir. Sartori (1991) siyasal konularda herhangi bir olayın, sürecin, kurumun veya davranışın anlamlandırılabilmesinde karşılaştırmalı çalışmaların önemli olduğunu vurgular (s. 245). Karşılaştırmalı siyaset, siyasal sistemler, aktörler ve süreçler arasındaki benzerlik ve farklılıkları ampirik olarak tanımlamayı, açıklamayı ve tahmin etmeyi amaçlar (Caramani, 2017:4).

Karşılaştırmalı siyaset çalışmalarının daha çok kamu politikaları, siyasal sistem ve hükümet sistemi gibi belli konulara odaklandığı görülmektedir. Günümüzde gelişen, çeşitlenen ve karmaşıklaşan siyasal süreçler yeni konuları ve olguları karşılaştırmalı siyaset açısından incelenebilir kılmaktadır. Bugün için dünya üzerinde siyasal norm haline gelen demokrasi, zaman zaman antidemokratik süreçlerle sınanabilmektedir. Demokrasiden sapmaları gösteren olayların başında askeri darbeler gelmektedir.

Ülkelerin demokratik siyasetinde önemli olayların başında askeri darbeler gelmektedir. Bu çalışma askeri darbeler üzerinden karşılaştırma yapmayı amaçlamaktadır. Belli bir konunun herhangi bir ülkede gelişimini ve belli dönemdeki durumunu karşılaştırabileceğimiz gibi o konunun farklı ülkelerde nasıl vuku bulduğunu, etkilerini ve sonuçlarını da karşılaştırmak mümkündür. Örneğin Türkiye’de yaşanmış 1960 ve 1980 askeri darbeleri karşılaştırılabilir. Bunun yanında Türkiye’deki bu darbelerden biri, başka ülke/ülkelerdeki darbelerle karşılaştırmalı çalışılabilir.

Askeri darbe dendiği zaman Latin Amerika akla gelen bölgelerin başındadır ve bu konu açısından pek çok örnek olay sunmaktadır. Bu çalışma Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye’de yaşanmış olan belli darbeleri karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Latin Amerika’daki her ülke tek tek ele alınıp Türkiye ile karşılaştırılması mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Latin Amerika’da darbelerin ABC’si olarak değerlendirilebilecek ve benzer dönemlerde yaşamış oldukları askeri darbeler nedeniyle karşılaştırma için uygun örnek olduğu düşünülen Arjantin, Brezilya ve Şili (Argentina-Brazil-Chile) tercih edilmiştir. Birbirlerinden uzak coğrafyalara, tarihsel ve kültürel yapıları sahip olan bu ülkelerin, darbelerle ilgili geçirdikleri siyasi deneyimlerinin karşılaştırılıp hem benzer hem de farklı yanlarının ortaya konması önemlidir. Kısacası, 1960-1980 yılları arasında her iki coğrafyada da yaşanan askeri darbeler karşılaştırmalı çalışma için ilgi çekici bir temel oluşturmaktadır.

Darbelerin incelenmesi, farklı ülkelerdeki siyasi, kültürel ve tarihi bağlamların göz önüne alınmasını gerektirir. Bu nedenle, karşılaştırmalı siyaset yöntemi, darbelerin nasıl gerçekleştiği, neden meydana geldiği ve hangi sonuçları doğurduğu konularını ele alırken çok faydalı olabilir. Karşılaştırmalı siyaset, farklı ülkeler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların anlaşılmasına yardımcı olurken, aynı zamanda darbelerin derinlemesine analizini sağlar.

Ülkelerin yaşadıkları darbeler karşılaştırılırken bazı referans noktaları belirlenmiş ve darbeler bu referans noktaları üzerinden karşılaştırılmıştır. Bu referans noktaları, hem söz konusu darbeleri holistik bir şekilde değerlendirmeyi sağlayacak hem de söz konusu ülkeyi bu konu bağlamında değerlendirmeye imkanı verecek noktalardır. Bu sebeple araştırmacı tarafından karşılaştırmayı sağlayacak belli referans noktası belirlenmiş ve darbelerin (D)önemini/devrini, (A)rka planını/altyapısını, (R)etoriğini, (B)ürokrasisini ve (E)konomik yorumunu ve etkisini karşılaştıran bir model oluşturulmuştur. Modele referans noktalarının baş harflerinden yola çıkarak “DARBE” ismi verilmiştir. Bu modelle belirlenmiş beş ayrı başlık bulursa da bu başlıklar altına ele alınan konuların birbirinden bağımsız olduğu düşünülmemelidir. Konular belli sınırlar içerisinde kategorize edilmiş olsa da başlıklar arasında geçişler olduğu görülecektir. Bu çalışma darbelerin siyasal, toplumsal, ekonomik ve uluslararası konjonktürden oluşan sac ayakları olduğu kabulüne dayanmaktadır. Ve bu sac ayakları birbirinden ayrı incelenemeyeceği için modele konu olan başlıkların keskin ve birbirinden bağımsız sınırları olması beklenemez.

DARBE Modeli kapsamında karşılaştırılan referans noktalarının detayları ise şunlardır: orduların yapıları, orduların ilerici rolü, askeri darbe geçmişi, askeri darbelerin dönem olarak ne zaman yaşandığı, askeri darbe-ekonomik kriz ilişkisi, askeri darbe ve ekonomik birikim rejimi, askeri darbelerin meşrulaştırılması, askeri darbeden önceki sivil iktidarlar, askeri iktidarın ne kadar sürdüğü, askeri iktidar-diktatör/cunta, askeri darbe ve anayasa, askerin iktidardan çekilmesi-demokrasie dönüş, askeri darbe ve ABD ilişkisi, askeri darbe döneminde yaşanan hak ihlalleri. Bu modelin darbe karşılaştırması yapılacak başka çalışmalara da yardımcı olabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, bahsi geçen darbeleri tek tek ele alıp incelemek değildir. Söz konusu ülkelerde gerçekleşen bu darbelerin benzerliklerini ve farklılıklarını anlayıp ortaya koymaktır. Çalışmanın birinci bölümünde karşılaştırmaya altyapı sağlayacak kuramsal bir çerçeve sunulacaktır. İkinci bölümde ele alınan ülkelerdeki askeri darbelere panoramik bir çerçeve oluşturulacaktır. Son bölümde ise, bu çalışmanın özgün kısmını oluşturan karşılaştırma bulguları değerlendirilecektir.

2.ASKERİ DARBE: NEDİR, NEDENLERİ VE DARBEYE ETKİ EDEN FAKTÖRLER NELERDİR?

Darbe, Fransızca *coup d'état*, Besong (2005) tarafından “devletin felce uğraması” veya “hükümete darbe vurulması” olarak tanımlanmıştır (s. 2). Luttwak (1996), darbeyi, devlet aygıtının stratejik bir bölümüne sızma ve bu sayede hükümeti, kalan kısmın kontrolünden de men etme şeklinde tanımlamaktadır. Bu iki tanım da aslında askerin ya da ordunun tam olarak adı geçmez. Darbe sadece ordu tarafından yapılmaz. Powell ve Thyne (2011) de buna işaret ederek, darbenin ordu tarafından yapılabileceği gibi, devlet içindeki siyasi elitlerin örtük ve yasadışı yöntemleriyle de yapılabilir (s. 252). Ancak darbelerde ordu veya asker gibi güvenlik güçlerinin merkezi bir rolü vardır. Thomson’un tanımına bakıldığında darbeyi, hükümetin ani ve hukuksuz bir şekilde dağıtılması ve bu süreçte güvenlik güçlerinin önemli bir rol oynaması olarak tanımlamaktadır (Thomson, 2010: 134).

“Darbe, siyasi iktidarın güç kullanılarak veya güç kullanma tehdidiyle, yasal olmayan yollardan değiştirilmesidir. Bu genellikle bir ülkedeki en örgütlü ve kapsamlı silahlı güç olan ordu veya onun desteklediği bir grup eliyle gerçekleştirilir. Darbeden sonraki düzen de aynı güç tarafından korunur, sürdürülür veya devredilir.” (TBMM Komisyon Raporu, 2012: 53).

Darbe, Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde “bir ülkede baskı kurarak, zor kullanarak veya demokratik yollardan yararlanarak hükümeti istifa ettirme veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme işi” olarak tanımlanmaktayken “ülkede bir grup tarafından örgütlü bir biçimde silah zoruyla baskı kurularak veya seçim dışındaki demokratik usuller kötüye kullanılarak mevcut hükümeti istifa ettirme veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme işi” olarak değiştirilmiştir. İlk tanımdaki “demokratik yollardan” doğru bir ifade değildir. Bir yönetimin “demokratik yollardan” devrilmesi nasıl olabilir diye düşünülebilir. Örneğin seçimler de demokratik yollardan “yönetimi deviren” değil ama siyasi iktidarı değiştirebilen bir araçtır. Dolayısıyla buradaki tanımın hatalı olduğu görülmektedir. Darbeden bahsediliyorsa, bu eylem demokratik olmayan ve şiddet içeren özelliklere sahiptir. Aynı zamanda, demokratik yollarla kurulmuş olan yönetimi saf dışı bırakarak herhangi bir meşru ve yasal zemin armaksızın –ki darbeyi meşrulaştırmak için çeşitli nedenler ortaya konabilir- kendi yönetimini kurar. TDK’nın darbe tanımını güncellediği ikinci tanımı ise daha isabetlidir.

Askeri darbe, müdahale, devrim, muhtıra, cunta gibi kavramlar birbirleriyle aynıymış gibi görünebilir; ancak değildir. Bu kavramları şemsiye bir başlık olarak askeri müdahale altında toplamak mümkündür. Her askeri darbenin bir askeri müdahale olduğu söylenebilir. Bununla birlikte her askeri müdahale bir darbe değildir. Askeri müdahale başlığı geniş bir eylem içeriğine sahiptir. Türkiye’den örnek verilecek olsa, 1960ve 1980 darbeleri, 1971 muhtırası, 28 Şubat post-modern darbesi, 27 Nisan e-muhtırası gibi olaylar farklı kavramlarla tanımlanmalarına rağmen sonuçta birer askeri müdahaledir (Utku, 2014). Devrim kavramına bakıldığında en yaygın ve en genel kullanımıyla, hükümetin yasa dışı, anti-demokratik veya şiddet içeren bir şekilde devrildiği durumlar için kullanılmaktadır. Bu eylemi halk kitleleri ordu başlatabilir ya da bir tarafın başlattığı bu eyleme sonradan diğer taraf katılım gösterebilir. Devrimler, Handelman’ın da (2004) belirttiği gibi, askeri darbelere kıyasla daha fazla şiddet içeren, sadece yöneticileri yerinden etmekle kalmayıp önemli politik ve ekonomik güç dengelerini de değiştiren, başarıya ulaşıncı eski elit tabakanın yerini yenisi alan süreçlerdir (s. 345). Diğer bir kavram muhtıra ise, askeri darbeye göre daha “yumuşak” bir müdahale biçimi olarak tanımlanabilir. Onu askeri darbeden ayıran nokta, doğrudan ya da dolaylı yoldan hükümeti düşürebilse de parlamentoyu dağıtmamasıdır. Muhtıranın Latin Amerika siyaset bilimi literatüründeki karşılığı “pronunciamento”dur.¹ Luttwak (1996) bu kavramı İspanya ve Güney Amerika türü askeri bir hükümet darbesi olarak tanımlar (s. 23). Cunta ise “konsey; bir devrim veya darbe ile iktidara el koyan grup” anlamına gelmektedir (Heywood, 2010: 64).

¹ Askeri müdahale ya da darbe dendiğinde akla ilk gelen bölge olan Latin Amerika’da, siyasete karşı yapılan neredeyse her askeri müdahale, içerikleri göz önünde bulundurularak farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Miguens, bu konuda yaptığı çalışmada, “levantamientos”, “pronunciamentos”, “planteamientos”, “cuarteladas”, “asonada” ve “chiranda” olmak üzere altı askeri müdahale çeşidinden bahsedip bunları tanımlamıştır. Detaylı bilgi için bkznz. Miguens, 1971:12-13.

Askeri darbeler neden olur, sorusu kritik olmakla birlikte cevaplamaı oldukça güçtür. Darbelerin nedenleri sosyal, siyasal ve ekonomik başlıklar altında sınıflandırılabilir. Diğer taraftan darbenin nedenleri yorumlanırken, bu başlıkların uluslararası konjunktürle birlikte ele almak gerekmektedir. Linz ve Stepan (1974), askeri müdahalelerin nedenlerini birden fazla faktörle değerlendirmişlerdir. Onlara göre, siyasal gücün yapısı ve mevcut siyasal iktidarın meşruluğu gibi sivil siyasete ait sorunlar askeri müdahalelerin nedeni olabilir. Bunların yanı sıra nüfus artışı, sanayileşme, kentleşme gibi bazı sosyal tabanlı yapısal değişimlerin de askeri müdahale olasılığını artırabilir (ss. 38-45). Nordlinger (1977), “askerler ne zaman müdahale eder” sorusunu cevaplarırken siyasal iktidarın meşruiyetlerini kaybetmeleri argümanına dayanır. Karsten (1989), bu sayılan nedenlerin dışında, çok yaygın olmamakla birlikte, ordunun sadece kendi iktidar arzusunu gidermek için de darbe yapabileceğini belirtir. Literatürde kabul görmüş derin ekonomik krizler, siyasi yolsuzluklar gibi darbe nedenlerine ordunun kurumsal kimliği ile ilgili olanları da ekler. Örneğin ordu değerlerinin aşığılanması ve ordu çıkarlarının tehdit altında olması Karsten’e göre darbelerin nedenleri arasındadır (ss. 10-11). Güllalp’e (1993) göre, ekonomik krizler darbelerin gerçekleşmesinde önemli rol oynar. Her darbeden önce ekonomik krize eşlik eden bir siyasal kriz yaşandığı ve bu nedenle de ordunun devleti kurtarma güdüsüyle demokratik siyasetin sınırlarını aşan bir girişimde bulunabilmektedir (s. 26).

Ekonomik krizleri sadece ülkelerin iç dinamikleriyle açıklamak yetersizdir. Uluslararası ekonomik ve siyasal konjunktürle birlikte değerlendirmek gerekir. Bazı dönemlerde ülkelerin benimsediğı ulusal siyasal/iktisadi politikalar ile uluslararası siyasal/iktisadi düzen arasındaki makas açılabilir. Darbe de bu noktada ulusal siyasal gidişatın uluslararası siyasal/iktisadi düzen ile uyumlu hale getirilmesi için devreye girmektedir (Balta, 2016). Araştırmada ele alınan ülkelerde yaşanan darbelerin ekonomik birikim modelinin tıkanıdığı ve değiştiğı dönemlere rastladığı görülmektedir. Ekonomik sorunların siyasal ve sosyal alana yansımalarıyla birlikte askeri darbelerin nedenleri kompleks bir yapıya dönüşmektedir.

Bir diğer önemli soru, askeri darbelere etki eden faktörlerin neler olduğudur. Askeri yapı ve demokratik siyasal kültürün bu sorunun cevaplanmasında önemli parametreler olarak karşımıza çıkar. Bu konular, askeri darbeleri anlamada büyük önem taşımaktadır.

Demokratik siyasal kültürün gelişmişlik düzeyi ile askeri darbe arasında basit bir denklem kurulabilir. Siyasal kültürün yüksek olması darbenin gerçekleşme olasılığı düşürürken tersi durumda askeri darbe olasılığı artmaktadır. Finer (2009) ve Luttwak (1996) toplumun siyasal kültür seviyesi ne kadar yüksek olursa, askeri müdahale olasılığının da o kadar düşük olacağını belirtmektedir. Siyasal kültür düzeyi yüksek ülkelerde siyasal bilinci gelişmiş toplumsal gruplar sahip oldukları siyasal değerleri koruma eğiliminde olacaktadırlar (Finer, 2009: 87; Luttwak, 1996: 26). Finer’in sınıflandırmasında Hem Türkiye hem de Arjantin, Brezilya ve Şili zayıf siyasal kültür düzeyi kategorisindedir. Ancak Türkiye bu kategoride biraz daha olumlu bir tablo sergilemektedir (ss.87-88).

Siyasal kültür düzeyi ve askeri darbe iktidarı arasında da bir bağlantı söz konusudur. Darbe sonrası kurulan askeri iktidarın siyasal kültür düzeyi düşük ülkelerde daha uzun sürdüğü görülmektedir. Örneğin Arjantin’de 17 yıl (kesintilerle), Brezilya’da 21 yıl ve Şili’de 16 yıl asker iktidarda kalmıştır.

Askeri darbelerden sonra, iktidarın sivillere ne zaman devredileceğı önemli bir konudur. Bazen asker iktidardan çekilmemek için gerekli yasal değişiklikleri yaparak durumunu meşrulaştırmak ve iktidarını devam ettirmek isteyebilir. İktidarın sivillere devredildiğı durumlarda da askerin vesayeti devam edebilir. Ancak bu aşamadan sonra da demokratik siyasete kaldığı yerden devam etmek zordur. Çünkü askeri iktidar döneminde tesis edilen yasal ve kurumsal pratikler sivil siyasette de sürdüğü görülür.

3.ARJANTİN, BREZİLYA, ŞİLİ VE TÜRKİYE’DE ASKERİ DARBELER PANORAMİK BİR BAKIŞ

Darbeler uzun süredir siyaset biliminin önemli bir konusu olup tarihi, demokrasi kadar eskiye dayanır. Modern anlamda ilk darbe ise “18 Brumaire” olarak bilinen ve Marx’ın “Bonapartizm” olarak kavramsallaştırdığı, 18.yüzyılda Fransa’da Napolyon Bonaparte ile Louis Bonaparte arasında geçen iktidarı elde etme sürecidir (Marx, 2016). 20. yüzyıla gelindiğinde askeri darbeler yoğun olarak Soğuk Savaş dönemi içerisinde (özellikle de 1960’lı ve 1970’li yıllarda) gerçekleşmiştir. Latin Amerika’da 1907-1991 yılları arasında (yani 84 yılda) toplam 133 askeri darbe yaşanmıştır. 20. yüzyılda darbelerin, %52’si Soğuk Savaş döneminde gerçekleşmiştir (Candan, 2014: 41-44).

Bu çalışmada karşılaştırılacak olan darbeler (Arjantin 1976, Brezilya 1964, Şili 1973 ve Türkiye 1980) ülkelerin yaşamış oldukları ilk ve tek darbeler değildir. Aşağıda bu durumlar ilgili bir tablo (Tablo 2) oluşturulmuştur. 20. yüzyılda ele alınan ülkelerde darbelerin tarihlerine bakıldığında Arjantin’de ilk darbenin 1930 yılında yaşandığını arkasından 1943, 1955, 1962, 1966 ve 1976 darbelerinin gerçekleştiği görülmektedir. Brezilya’da da ilk darbe tıpkı Arjantin gibi 1930 yılında yapılmıştır. Arkasından 1945 ve 1964 yaşanan darbeler demokrasiye sekteye uğratmıştır. Şili’de ise 1924-1932 yılları arasında toplam 6 askeri darbe yaşanmıştır. 1932’den 1973 yılına kadar asker kışlasında kalmıştır. Askerin siyasete müdahalesi olmaksızın geçen yaklaşık 40 yıllık süre Latin Amerika için uzun sayılabilir. 1973’e gelindiğinde dünyada üne kavuşmuş askeri darbe gerçekleşmiştir. Darbeler konusundaki bu nicel çokluk ülkelerin tarihlerini darbeler bağlamında dönemleştirmeyi de mümkün kılmaktadır. Aşağıda bu dönemleştirmeyi kullanarak ülkelerin darbe panaromaları sunulacaktır.

Türkiye’de yaşanan askeri müdahaleleri ise cumhuriyet öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayırmak mümkündür. Cumhuriyet öncesi askeri müdahaleler Tanzimat döneminden itibaren incelenmektedir. Cumhuriyet sonrası dönemde, demokrasinin ilk kesintiye uğradığı 1960 askeri darbesi, 1971 muhtırası ve karşılaştırmaların esas konusu olan 1980 askeri darbesidir. Bunların yanı sıra 1990’lı ve 2000’li yıllarda askeri müdahaleler de yaşanmıştır. Cumhuriyet öncesi süreç, Tanzimat döneminden itibaren Kuleli Olayı, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet, 31 Mart Vakası ve Bab-ı Ali Baskını’nı kapsamaktadır. Cumhuriyet sonrası dönemdeki askeri müdahaleler ise 1960 askeri darbesi, 1971 askeri muhtırası ve karşılaştırmaların esas konusu olan 1980 askeri darbesidir. Türkiye’nin askeri müdahalelerle olan sınavı 1980 darbesiyle sonlamamıştır. “Post-modern darbe” (1997), “e-muhtıra” (2007) ve 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleşen askeri darbe girişimi Türkiye’nin daha yakın siyasi tarihinde karşılaştığı askeri müdahalelerdir. Hatta bu süreç Türkiye’nin on yılda bir gerçekleşen askeri müdahale döngüsüne girdiği şeklinde yorumlanmaktadır. 1960’tan sonra 12 Mart 1971 ‘de asker, muhtıra ile müdahalede bulunmuştur. 12 Eylül 1980’de ise Türk siyasal hayatı açısından ciddi bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilecek bir askeri darbe yaşanmıştır.

Battaglino, Arjantin tarihini sivil-asker ilişkileri açısından üç döneme ayırmıştır. İlk dönem, 1862-1930 arasını kapsar. Bu dönemde 1862-1916 arasında anayasal monarşi, 1916-1930 arasını da sınırlı demokrasi olarak değerlendirilmiştir. Sivil üstünlük ve askeri müdahalelerin başarıya ulaşamaması bu dönemin özellikleri olarak değerlendirilmiştir. İkinci dönem, 1930-1983 yılları arasında tekrarlayan askeri darbelerle tanımlanmaktadır. Arjantin’de hükümetlerin sivil ve asker arasında el değiştirdiği bir süreç başlamıştır. Özellikle 1973-1983 yılları arasındaki askeri iktidar, bu açıdan Arjantin tarihindeki en şiddetli olanı olarak kabul edilebilir. Bunun nedeni de başlıca siyasal, ekonomik ve sosyal güçler arasında yaşanan çatışmanın diğer dönemlerle kıyaslandığında daha yüksek düzeyde oluşudur. Son dönem ise, 1983-1999 yılları arasını kapsamaktadır. Bu devre de ilk dönemdeki gibi sivil rejimlerin hakim olduğu bir süreçtir. Hatta bu devre tam demokrasi olarak değerlendirilmektedir (Battaglino, 2005:3-4). Yani Arjantin için askeri darbeler yönünden kritik dönem ikinci devre, özellikle de 1930-1983 arasındadır. Bu 53 yıl içinde Arjantin’de 1930, 1943, 1955, 1962, 1966 ve 1976 yıllarında olmak üzere 6 askeri darbe gerçekleşmiştir.

Brezilya’da 1889-1985 yılları arasında yani yaklaşık 100 yıllık süreçte ilk ikisi II. Dünya Savaşı öncesinde, üçüncü darbe II. Dünya Savaşı bitiminde Estado Novo’dan demokrasiye geçişte, son iki darbe ise 1954 ve 1964’te gerçekleşen toplam 5 askeri darbe yaşanmıştır. Bu darbelerle ilgili olarak ilk askeri darbeye birlikte cumhuriyetin kurulduğunu, ikinci askeri darbeye oligarşinin siyasi iktidar tekelinin yıkıldığını, üçüncü askeri darbeye Getulio Vargas’ın sivil diktatörlüğünün son bulduğunu, 1945 sonrasındaki iki darbeye ise ülkede radikal dönüşümler yapılmasına karşı çıkan, yeni toplumsal muhalefeti ezen ve kurulu düzeni korumaya yönelik tutucu süreçler yaşandığı söylenebilir.

Çalışmaya konu olan 1964 darbesi, Brezilya Silahlı Kuvvetleri’nin devlet başkanını devirerek ülke yönetimine el koyduğunu bildirmesiyle başlamıştır. Asker bu darbesini ‘1964 Devrimi’ olarak adlandırmıştır. Onlara göre bu darbenin yapılmasının öncelikli nedeni, dönemin en büyük tehlikesinden korunmak, yani komünizmin iktidarı ele geçirmesini önlemek ve askeri kurumları korumaktır. Diğer bir neden ise, yapılması gereken yasal reformlar için düzenin yeniden kurulmasıdır (Skidmore, 1988: 18).

Şili’de darbeler ilki 1924-1932 yıllarını kapsayan ve bu kadar kısa bir zamanda 6 darbenin yaşandığı, ikicisi ise 1973 yılında yapılan darbeyle başlayıp 1990 yılına kadar süren 17 yıllık askeri iktidarı kapsayan iki dönemde incelenebilir. 1924 ve 1932 yılları arasında darbelerle yaşayan Şili’de bir yıl içerisinde arka arkaya dört darbe ve yedi hükümet kurulmuş, 1932 yılında yapılan başkanlık seçimiyle darbeler süreci tamamlanmıştır. Bu tarihten itibaren Salvador Allende’nin iktidara geldiği 1973 askeri darbesine kadar Şili siyaseti Latin Amerika’da benzersiz bir örnek olmuştur. Bu dönemde sadece Şili, içinde büyük Marxist partilerinde de olduğu seçimsel demokrasiyi devam ettirmiştir (Drake, 2003: 87).

4.KARŞILAŞTIRMA: “DARBE” MODELİ

4.1. Dönemsel Özellikler

Bu başlık altında darbelerin dönemsel özellikleriyle ilişkilendirilecek konulara karşılaştırılacaktır. Darbelerin yaşandığı dönemler, darbe sonrasında askeri iktidarın yönetimde kaldığı süre, askerin iktidardan ayrılıp demokrasiye dönüş ele alınacaktır.

4.1.1. Darbelerin Yaşandığı Dönem Açısından Benzerlik

Karşılaştırmaya konu olan darbelerin dönemsel ortak özelliği Soğuk Savaş döneminde (1945-1991) gerçekleşmiş olmasıdır. Türkiye’de 1960, 1971 ve 1980 askeri müdahaleleri, Arjantin’de 1955-1962-1966-1976 darbeleri, Brezilya’da 1964 darbesi ve Şili’de 1973 darbesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu üç ülkenin dışında bölge incelendiğinde, Soğuk Savaş içerisinde yaşamış oldukları askeri darbelerin bağımsızlıklarından itibaren meydana gelenlere oranı %52’dir. Ayrıca bu dönemde Türkiye ve Latin Amerika’nın dışında, gelişmekte olan çoğu ülkede de belli aralıklarla askeri darbeler yaşanmıştır.

Soğuk Savaş koşullarının darbeleri nasıl tetiklediğine kısaca değinmek gerekirse, Batı İttifakı ile Sovyet Bloku arasındaki güç mücadelesi uluslararası siyasette farklı mekanizmaların işletilmesini beraberinde getirmiştir. Bu mekanizmalarından biri de darbelerdir. ABD, Sovyetler Birliği arasındaki güç mücadelesinde stratejik ülkeleri yanına çekmek için darbeleri bir yöntem olarak kullanmıştır. Bu yöntem için yerine getirilmesi gereken yasal araçlar doktrinler, anlaşmalar ve işbirlikleriyle oluşturulmuştur. Örneğin, Milli Güvenlik Doktrini’yle Latin Amerika’yı etkileme hedefiyle herhangi bir güvenlik sorununda ABD’nin müdahale etmesi gerektiği düşüncesi benimsenmiştir (Balci, 2016: 46; Candan, 2014: 37).

ABD’nin Milli Güvenlik Doktrini, 1823 yılında yayımlanan Monroe Doktrini’nin Soğuk Savaş dönemiyle uyumlu hale getirilmiştir. Bu sayede “Amerika Amerikalılarını” ilkesi yerine, ABD’nin kıtada herhangi bir güvenlik sorununda müdahale edebileceği bir yapılanma oluşturulmuştur. Bu bağlamda kıtadaki ülkeler arasında iş birlikleri gerçekleştirilmiştir. Örneğin Rio Paketi ve Amerikan Devletleri Örgütü gibi anlaşmalar yapılmıştır. ABD, sadece kendi kıtasında değil, diğer bölgelerde de Soğuk Savaş koşullarına uygun faaliyetler yürütmüş ve askeri anlamda pek çok ülkede etkili olmuştur. Candan’ın (2014) ifadesiyle ABD dünyanın jandarmalığına yükselmiştir (s.37).

4.1.2. Askeri İktidar Süresi

Türkiye’deki askeri iktidarın ele alınan Latin Amerika ülkelerindekine göre çok kısa sürdüğü görülmektedir. Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye’de darbeden sonra askeri iktidarın ne kadar sürdüğü aşağıdaki Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Askeri İktidar Süreleri

Ülke	Darbe	Askeri İktidarın Sona Ermesi	Süresi
Arjantin	Nisan 1976	Aralık 1983	7 yıl
Brezilya	Nisan 1964	Mart 1985	21 yıl
Şili	Eylül 1973	Mart 1990	17 yıl
Türkiye	Eylül 1980	Kasım 1983	3 yıl

Bu ülkelerde askerin iktidarda kalış süreleri arasındaki farkı dört parametreyle açıklamak mümkündür. İlk parametre, orduların özellikleriyle ilgilidir. Latin Amerika’da düzenli ve profesyonel ordular ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından kurulmuştur. Bağımsızlık öncesinde orduların kişisel nitelikler taşımakta olup “libertadismo” (kurtarıcılık) ve “caudillismo” (siyasi liderlik) gelenekleri öne çıkar. Bu geleneklerin ordunun yeni kurumsal yapısına da aktarılmış olabileceği göz ardı edilmemelidir. Özellikle “caudillismo”, yani siyasi liderlik geleneği “olağandışı koşullar nedeniyle ünlü ve karizmatik askeri liderlerin öne çıkarak sivil hükümeti yönettiği durumlar” (Birdişi, 2013) olarak tanımlandığında, bu analiz daha anlamlı hale gelecektir. “Kurtarıcılık” ve “siyasi liderlik” mirasları Latin Amerika’da darbe sonrasındaki askeri iktidar sürelerinin uzunluğunu açıklamada önemli detaylardır. Türkiye’de profesyonel ordunun kökleri ise, Osmanlı İmparatorluğuna, 14.yüzyıla kadar gider. Fakat, Türkiye Cumhuriyeti’ne kalmış olan mirasta, askeri bürokrasinin sivil otoriteye tam anlamıyla bağlanamamıştır. Bunda Osmanlı’dan devralınan gelenekler ve cumhuriyetin kuruluşunda ordunun oynadığı rolün etkisi büyük pay sahibidir. Dolayısıyla Türkiye’de profesyonelliğinin farkında ama iç düzene karşı duyarlılığı yüksek bir orduyla karşılaşmaktadır. Bu özellikler de onun darbe yapmasını engelleyemese de darbeden sonraki iktidar sürecini kısaltmaktadır.

İkinci parametre, siyasal kültürün askeri iktidar süresi üzerinde etkisidir. Siyasal kültürün gelişmişliği ile askeri darbe riski arasında da bir ilişki vardır. Demokratik siyasal kültürün gelişmiş olduğu yerlerde askeri darbe gerçekleşme riski azalmaktadır. Aynı ilişkinin askeri iktidar süreleri üzerine de etkili olduğu söylenebilir. Luttwak’ın (1996) tespiti, bu yönde yorum yapmayı desteklemektedir. Luttwak, siyasal kültürü gelişmiş bir ülkede darbenin başarıya ulaşma ihtimalinin çok düşük olduğunu belirtir. Çünkü, belli siyasal olgunluğa ulaşmış toplum kesimleri, askerin devirdiği meşru iktidarı geri almak üzere harekete geçeceklerdir (Luttwak, 1996: 26-27). Finer’e göre ise, gelişmiş siyasal kültürlerde askeri müdahale gerçekleşme olasılığı çok düşüktür; gerçekleşse dahi askeri yönetimin iktidarda kalma olasılığı neredeyse yoktur. Zayıf siyasal kültürlerde ise askeri iktidar hem meşru kabul edilebilir hem de meşruiyetini kaybedebilir. Minimal (yani en düşük) siyasal kültürde ise askeri iktidar kolayca ayakta kalabilir; meşru olup olmamasının bir önemi yoktur (Finer, 2009). Finer’in bu analizleriyle beraber değerlendirildiğinde Latin Amerika’da askeri iktidarların uzun süreli olmasının zayıf- minimal siyasal kültürle ilgisi olabileceği sonucuna varmak mümkündür. Türkiye’de ise Latin Amerika’ya göre daha kısa süreli askeri iktidarın olması demokratik açıdan zayıf siyasal kültür düzeyiyle açıklanabilir.

Üçüncü parametre, askerin darbeyi meşrulaştırdığı argüman ve sivil siyasete dönüş konusunda vaadi önemlidir. Örneğin; Arjantin’de 1966 darbesinde ordu, amaçlarının geçici olmadığını ve uzun süre iktidarda kalmak istediğini deklare etmesi; 1976 darbesinde Ulusal Yeniden Örgütlenme sürecinin uygulamaya konulması uzun sürecek askeri iktidarın göstergeleridir. Gunther’in belirttiği gibi, 1966 darbesinde Ongania, politik dengeyi ve ulusal bütünlüğü sağlamak ve yenilikler yapmak için 10 yıl iktidarda kalacağını belirtmiştir (Gunther, 1971: 71). Brezilya’da durum farklıdır. Branco, darbeden hemen sonra sivil hayata dönüleceğini açıklamış olsa da diğer askeri yetkililerden destek görmemiş hatta darbe tehdidiyle karşılaşmıştır. Bu durum, ordunun sivil siyasete dönüş konusunda ortak bir yaklaşıma sahip olmadığını göstermektedir. Şili’de de askeri iktidarın sivil yönetime dönülmesi konusunda bir önceliği bulunmamaktadır. Türkiye’ye bakıldığında ise, darbeyi gerçekleştiren cunta en kısa sürede sivil siyasete geçilmesine öncelik vermiştir. Yine Türkiye’de darbenin nedeni olarak demokrasideki kötü gidişatın düzeltilmesi vurgusu, askeri iktidarın kısa sürmesinde etkilidir. Lombardi, aslında askerlerin darbe yapmaya gönüllü olmadıklarını, bir anlamda (demokrasiye “çekidüzen” vermek) için zorunda kaldıklarını ve kısa sürede de iktidarı sivillere devrettiklerini belirtmektedir (Lombardi, 1997). İncelenen Latin Amerika ülkelerindeki darbelerde askerin iktidardan kısa sürede ayrılma gibi bir vaadi yoktur. Hatta bu ülkelerde asker çoğu darbesini “Devrim” olarak nitelendirmektedir.

Dördüncü parametre ise, Latin Amerika’daki askeri darbelere direniş, Türkiye’ye göre daha güçlüdür. Bu durum, Latin Amerika’daki askeri iktidarların siyasi, ekonomik ve toplumsal düzeni kontrol altına almasını zorlaştırmaktadır. Türkiye’de ise siyaset kurumları altında uzun süredir yaşanan bir gelenek mevcuttur. Ayrıca Türk siyasal kültüründe güçlü bir devlet geleneği bulunmakta ve otorite merkezi bir noktadadır. Darbelerin yaşandığı dönemlerde, Latin Amerika’yla karşılaştırıldığında Türkiye’de askeri otoritenin kabul edilmesi daha kısa sürede gerçekleşmekte ve bu da askerin fiili iktidarının süresini kısaltmaktadır.

4.1.3. Askeri İktidarın Çekilmesi-Demokrasiye Dönüş

Bu başlıkta sorulması gereken soru “asker ne zaman kışlasına döner”, olmalıdır. Askerin kışlasına dönmesini sağlayan faktörler birincisi, başlangıçta belirtilen hedeflerine ulaşmaları; ikincisi, ekonomik sorunların yönetimi zorlaştırması; üçüncüsü, yönetimin ordunun iç uyumunu tehdit etmesi; dördüncüsü ise, askeri iktidarın meşruiyetini kaybetmesidir. Bu faktörlerle değerlendirildiğinde, Türkiye’deki askeri iktidarın yönetimi sivillere devretmesi birinci grupta, yani başlangıçta belirtilen hedeflerine ulaşmalarıyla gerçekleşmiştir. Şili’deki demokrasiye geçiş sürecini ise askeri iktidarın meşruiyetini kaybetmesiyle ilişkilendirilebilir. Arjantin ve Brezilya’da ise durum farklıdır. İki ülkenin sivil siyasete dönüşü askeri iktidar döneminde yaşanan ekonomik problemlerin yönetimi zorlaştırmasına ve askerin meşruiyetini kaybetmesine bağlanabilir. Arjantin’de 1976’da sivil siyasete geçildiğinde enflasyon oranı %1000’lere yaklaşmıştır. Diğer yandan uzun süren askeri iktidar onun kaygan olan meşruiyet zeminini daha da tehlikeye sokabilir. Bu durumda meşruiyet zeminini sağlamlaştırmak için çaba sarf edecektir. Örneğin, askeri yönetimin yumuşatılmaya çalışılması; daha çok sivil bakan atanması; siyasal partilerle iletişime geçme gibi adımlar atılmıştır. Aynı dönemde yaşanan ‘Falkland Sorunu’ da askeri iktidarın kendini bir güç gösterisiyle yeni meşruiyet zemini yaratmaya çalıştığının göstergesi olarak yorumlanabilir. Brezilya’daki duruma bakıldığında, Arjantin’deki gibi askeri iktidarın son dönemlerinde ciddi bir ekonomik kriz yaşandığı görülmektedir. Aslında 1970’lerin sonuna kadar ekonomide “Brezilya mucizesi” yaratmış olan askeri iktidar, bu istikrarını çeşitli nedenlerden dolayı devam ettirememiştir. Toplumdan gelen yoğun baskılar, kitle gösterileri, grevler askeri iktidarın meşruiyetini kaybettiğinin göstergesi olmuştur.

Şili ve Türkiye’de de sivil yönetime geçişte ekonomik göstergeler çok olumlu değildir. Örneğin Şili’deki askeri iktidar Brezilya’daki gibi “Şili mucizesi” yaratmış olsa da 1980’lerin ilk yıllarında bu tablo tersine dönmüştür. Ancak ekonomik göstergelerin, iktidarın sivillere devredilmesinde Arjantin ve Brezilya’daki kadar etkili olmadığını belirtmek gerekir. Şili’de demokrasiye dönüşte halkın ısrarlı talebi çok etkilidir. Haggard ve Kaufman (1997) yapmış oldukları çalışma da bu değerlendirmeyi destekler. Onlara göre, askeri iktidardan demokrasiye geçişte ekonomik krizler ve siyasal talepler etkilidir. Demokrasiye dönüş sürecinde Türkiye ve Şili’de ulusal ve uluslararası baskılar daha belirleyiciyken, Arjantin ve Brezilya’da yaşanan ağır ekonomik kriz etkilidir (Haggard ve Kaufman, 1997: 269-270).

Ekonomik kriz eşliğinde demokrasiye geçişlerde iktidarı devralan siviller ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Mesela Arjantin ve Brezilya’da durum böyle olmuştur. Türkiye ve Şili ise bu açıdan diğer iki ülkeye göre daha iyi durumdadır. Karşılaştırılan ülkeler için bu noktada şöyle bir sonuca varmak mümkündür: Ekonomik açıdan en başarılı askeri yönetim bile, kendinden sonraki sivillere yüksek enflasyon, gelir adaletsizliği ve yoksulluk gibi ekonomik problemler bırakmıştır (Haggard ve Kaufman, 1997: 278).

Askeri iktidardan demokrasiye geçiş sürecinde iki benzerlik noktası daha bulunmaktadır. Birincisi, askeri iktidarın protesto edilmesinde görülmektedir. Latin Amerika’da askeri iktidarın halk tarafından protesto edilmesi sırasında oldukça yaratıcı sloganlar ve yöntemler kullanıldığı görülmektedir. Benzer protesto şekilleri Türkiye’de de kullanılmıştır.² İkincisi ise, askerlerin iktidarı devrettikleri sivil hükümetlerin nitelikleridir. Arjantin, Brezilya ve Şili gibi ülkelerde askeri yönetimden sivil yönetimlere geçişte, halkın seçtiği partiler genellikle darbenin devirdiği partilerin ideolojileriyle benzerlik gösterir. Örneğin, Arjantin’de 1983 seçimlerinde, Radikal Parti adayı Alfonsin kazanmış, Alfonsin aynı zamanda Peronistlerin de oylarını kazanmıştır. Benzer şekilde, Brezilya’da 1985 seçimlerinde PMDB’nin adayı Tancredo Neves kazanmıştır. Şili’de ise, sol eğilimli 17 partinin oluşturmuş olduğu Demokrasi için Partiler İttifakı adayı Aylwin kazanmıştır. Türkiye’de ise 1983 seçimlerinde 1980 askeri iktidarının desteklediği Turgut Sunalp’in başkanlığındaki MDP yerine Turgut Özal liderliğindeki ANAP seçilmiştir. Haggard ve Kaufman’ın Türkiye’deki bu durumla ilgili tespiti, her ne kadar askeri iktidarın desteklediği parti seçilmemiş olsa da aslında seçilen kişi askeri iktidarın ekonomi politikalarının uygulayıcısı olduğu yönündedir (Haggard ve Kaufman, 1997: 274).

² Örneğin Şili’de Pinochet için “o düşecek, o düşecek” şarkısı bestelenmiş ve Pinochet’yi oldukça kızdırmıştır. Yine insanların akşam 8’de tencere tava çalması ayrı bir protesto şekli olarak değerlendirilmiştir. Hatta bu protesto şekli Türkiye’de de “Susurluk Olayında” kullanılmıştır. Brezilya’da askeri iktidarın 1970 FIFA Dünya Kupasının ardından kullandığı “Ya sev, ya terk et!” sloganı da Türkiye’de de sivil iktidarlara ve siyasetçilere tarafından kullanılmıştır.

4.2. Arka Plan ve Altyapı

4.2.1. Orduların Yapıları

Geçmişleri göz önüne alındığında Latin Amerika ve Türk ordularının yapıları itibariyle birbirinden tamamen farklıdır. Burada en önemli farklılık orduların kuruluşundadır. Ordunun sahip olduğu bazı kurumsal özellikler vardır. Bunlar hiyerarşi, disiplin, profesyonellik, eğitim, sosyal sorumluluk ve misyon, grup bilinci ve dayanışmadır. Örneğin, bir örgüt olarak ordunun sahip olduğu hiyerarşi, disiplin, profesyonellik, eğitim, sosyal sorumluluk ve misyon ve grup bilinci ve dayanışma özellikleri (Örs, 1996: 26-32), Türk ordusuna 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun adım adım kurmuş olduğu sistemin mirası olarak geçmiştir. Türk ordusunun aksine, Latin Amerika ordularının ise bu altı özelliği içeren kurumsal yapıda örgütlenmesi bağımsızlık savaşlarından çok sonra olmuştur. Latin Amerika'da tam anlamıyla profesyonel orduların ortaya çıkışı 19. yüzyılın ortalarına denk gelir. Öncesinde ise, profesyonellikten uzak, daha çok kişisel ilişkilerle bir araya getirilmiş askerlerin oluşturduğu ordular söz konusudur.

Askeri okulların kuruluşu incelendiğinde, Brezilya'da 1840'ı, Şili'de 1886'yı ve Arjantin'de ise 1869'u bulmuştur (Rouquie, 1986: 71-74). Osmanlı İmparatorluğu'nun ise, bir modernleşme hamlesi olarak Avrupa'daki modern orduların gerisinde kaldığını kabul ederek başlatmış olduğu reform süreciyle 18. yüzyılın son çeyreğinde askeri okullar açmaya başlamıştır. Askeri güç bakımından değerlendirildiğinde ise, Osmanlı ordusunun 14., 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa'ya kıyasla önde olduğu söylenebilir.

Ele alınan ülkelerde orduların eğitimleri konusunda benzer süreçler göz çarpar. Her iki coğrafyada orduların eğitiminde II. Dünya Savaşı'na kadar Fransız ve Alman ekolleri hakimdir. Hem orduların eğitimleri için Fransa'dan ve Almanya'dan misyonlar getirilmiş hem de Fransa ve Almanya'ya askeri öğrenci gönderilmiştir (Rouquie, 1986: 85-90; İba, 1998: 24-35; Ünsaldı, 2008: 154-155). Örneğin Brezilya'dan Almanya'ya eğitime gidip dönen askerler için sonrasında "Genç Türkler" (El Turco) lakabının takılmış olması da yine ele alınan ülkelerin askeri eğitimler konusunda benzerliğin ve etkileşimin göstergesidir.

II. Dünya Savaşından sonra orduların eğitiminde ABD'nin etkisi görülmektedir. Bu eğitimlerin darbeler üzerindeki etkisi göz ardı edilmemelidir. Özellikle USARSA/SOA en fazla tartışmaların döndüğü okuldur. Araştırmacı Lesley Gill'in (2009) Darbeciler Okulu kitabında USARSA'nın çeşitli ülkelere gelen askerlere darbe eğitimi verildiği belirtilmektedir. Örneğin, Arjantin'de 1981 yılında askeri iktidara 6 aylık başkanlık yapan Galtieri ve Viola bu okulda eğitim almıştır. Bu okulun kapatılması için sivil bir faaliyet yürüten SOA Watch'un yayınladığı bilgilere göre, 1946 yılından itibaren 931 Arjantinli, 355 Brezilyalı ve 2405 Şilili asker bu okuldan mezun olmuştur. Ayrıca bu okul "Diktatörler Okulu", "Katiller Okulu" ve "Ölüm Mangasının Yuvası" olarak da anılmaktadır (w/soaw).

Eğitimler, orduların geçmişten getirdikleri farklılıkları azaltan bir etkiye sahip olup onları birbirine yaklaştırmaktadır. Bahsi geçen ülkelerde orduların eğitimi konusunda önceleri Alman ekolü, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da ABD'nin etkisi kurumsal yapılarındaki farkın azalmasında etkili olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, eğitimlerin belli programlarla ve işbirlikleriyle uyumlu hale getirilmesi (örneğin NATO), orduların kurumsal yapılarında benzer dönüşümler meydana getirmiştir.

Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye'de orduların yapıları bakımından farklı oldukları tespit edilen bir başka nokta da geçmişteki rolleriyle ilgilidir. Amerika kıtasının keşfinden itibaren kendilerini koruma ve savunma rolleri, makus kaderleri olarak tarihin ileriki evrelerinde de devam etmiştir. Bu nedenle Latin Amerika orduları daha çok savunma ve korunma rollerini üstlenmişlerdir. Kendilerine yönelik saldırıları ve istilaları önlemek için savunma gerçekleştirmişlerdir. Kıta içerisinde komşu ülkelere yönelik saldırıları ise kendi çıkarlarını gözeterek Batılı güçler bastırmıştır. Osmanlı ordusuna bakıldığında, Latin Amerika'daki bu özelliklerin aksine Avrupa'nın gözünü korkutan fetihçi bir yapıya sahiptir.

Her ne kadar eğitim süreçleri Latin Amerika ve Türkiye ordularını birbirine yaklaştırsa da geçmişleri ve kurumsal özellikleri belli açılardan bu orduları farklı kılmaktadır. Örneğin profesyonellikleri değerlendirildiğinde farklı noktalar tespit edilebilir. Bu noktada Huntington'ın profesyonellik yaklaşımından (her ne kadar tartışmalı

olsa da) yararlanılabilir. Huntington, Latin Amerika ve Türk sivil asker ilişkileri konusundaki bazı değerlendirmeler yapmıştır. Geri kalmış, güvenlik sorununun yaşandığı ve akabinde askeri gücün arttığı Latin Amerika’da askerin özelliği, yüksek düzeyde siyasi gücü ve düşük düzeyde askeri profesyonelliğinin bulunmasıdır. Buna karşılık Türkiye’de ise, askerin yüksek düzeyde siyasi gücü ve aynı şekilde yüksek askeri profesyonelliği mevcuttur. Türkiye’de sürekli güvenlik tehdidi altında bulunan ve askeri değerlere sempati ile bakan bir toplum vardır. Bir yandan askerin yüksek düzeyde siyasi güce sahip olması desteklenirken, diğer yandan askeri profesyonellik ve sivil denetim korunabilir (Huntington, 2004: 134-135). Kısacası Huntington Latin Amerika ve Türkiye orduları için siyasi güç ve profesyonellik düzeyi üzerine yaptığı analizle, ordular arasındaki farkı ortaya koymuştur.

4.2.2. Orduların İlerici Rolü

Orduların ülke geçmişinde oynadığı rol çok önemli olup özellikle bağımsızlık süreçlerinde gösterdikleri başarı ve kahramanlıklar bu kurumlara büyük prestij sağlamaktadır. Hem Arjantin, Brezilya ve Şili’de hem de Türkiye’de ordu bağımsızlık sürecinde öncü ve kurtarıcı rol oynamıştır. Tabii ki burada Türkiye’nin hiçbir zaman sömürge olmadığını belirtmek gerekir.

Latin Amerika’nın bağımsızlık sürecinde askerler ilerici ve öncü rollerde olmuştur. Bu durum Latin Amerika kültüründe askerlere yönelik genel bir güvenin oluşmasını sağlamıştır. Bolivar gibi asker idollerinin (hatta caudillo yani kurtarıcıların) etkin rolü, Latin Amerika’da askeri darbeler sürecinde, bağımsızlık mücadelesi ile demokrasi mücadelesi arasındaki farkın kaçırılmasına neden olmuştur (Candan, 2014: 44-45). Örneğin Brezilya’da hem bağımsızlığın kazanılmasında hem de cumhuriyete geçişte de ordu öncü rol oynamıştır. Brezilya’da “birinci cumhuriyet” ya da “eski cumhuriyet” bir askeri darbe ile kurulmuştur. Yeni kurulan cumhuriyetin başkanı darbe ekibinin içinden bir isim Marshal Deodoro da Fonseca olmuştur. Türkiye’de ordunun ilerici rolü değerlendirildiğinde Arjantin, Brezilya ve Şili’yle paralellik gösterdiği söylenebilir.

Diğer yandan Latin Amerika’da bağımsızlık süreci sonrasında orduların modernleştirilmesiyle birlikte özerklik payları artmış ve bu durum da onların siyasete müdahalesini kolaylaştırmıştır. Örneğin, Arjantin’de siyasal kutuplaşmanın arttığı 1930 ile 1983 yılları arasında sivil ve askeri hükümetlerin iktidara geldiği bir döngü yaşanmıştır. Brezilya’ya bakıldığında, 1922-1927 yılları arasında tarihe ‘tenentismo’ olarak geçen subayların hareketiyle karşılaşmıştır. Bu hareket, siyasi iktidara karşı olduğu gibi, büyük ölçüde askerlerin kendi çıkarları konusunda yaşadıkları tedirginlikten kaynaklanmış ve Brezilya’da “birinci cumhuriyet”in sonunu hazırlamıştır. Şili’deyse, 1924-1932 yılları arasında asker, 8 yıl kadar kısa sayılabilecek bir süre içerisinde toplam 6 darbeye siyasete müdahale etmiştir.

Burada Şili ordusuyla ilgili şöyle bir açıklama yapmak isabetli olacaktır. Şili ordusu gelenek olarak anayasalcılık ve sivil otoriteye bağlılık göstermiş hatta 1973’teki askeri darbeye kadar bu özellikleriyle övünmüştür. Ancak 1924-1932 yılları arasında bu özelliklerini kaybetmiştir. Sonrasında da yaklaşık 40 yıl kışkırtılmasında kalmıştır. Şili ordusu bu özellikleri Portales zamanındaki düzenlemelerle sağlanmıştır. Rouquie’nin de bahsettiği gibi, Portales döneminde ordu, sivil siyasete müdahale yatkınlığı olan subaylardan arındırılmıştır; orduya sivil iktidarın üstünlüğünü benimsettirilmiştir (Rouquie, 1986: 62).

Türkiye’de cumhuriyetin kurulmasının ardından orduya, TSK İç Hizmet Kanunu’nun 35. maddesinde³ yasal ifadesini bulan “cumhuriyetin koruyuculuğu ve kollayıcılığı” görevi verilmiştir. Ordu, müdahaleleri için bu maddeye dayanarak yasal zemin oluşturmuştur. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ordunun siyasete müdahale süreci incelendiğinde, tek parti döneminde siyasette arka planda kaldığını, bu dönemin sonuna doğru müdahale eğiliminin ortaya çıkması da 1960’a kadar doğrudan bir müdahalesinin olmadığı görülmektedir.

Ordu, bağımsızlık sürecinde oynadığı ilerici ve kurtarıcı rolü, ele alınan darbelerde de öne çıkmaktadır. Hem Şili’de Pinochet’in hem de Türkiye’de Evren’in, darbe olmasaydı ülkenin kaosa sürükleneceği ve bu durumdan ülkenin asker sayesinde kurtulmuş olduğu minvalindeki açıklamaları bunun için iyi birer örnektir.

³ TSK İç Hizmet Kanunu 35.madde: “Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti’ni kollamak ve korumaktır.” Bu madde uzunca süre tartışma konusu olmuş ve 2013 yılında değiştirilmiştir. Değişiklikten sonraki hali ise şöyledir: “Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; yurtdışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askeri gücün muhafazasını ve güçlendirilmesini sağlamak, TBMM kararıyla yurtdışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır.”

4.2.3. Askeri Darbe Geçmişi

Darbeleri hasta demokrasilerin semptomları olarak değerlendiren Serra'nın (2011) bu yorumundan yola çıkarak, askeri darbelerin bir kere yaşanmasının ardından bu durumun tekrarlama ihtimalin yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumu doğrular nitelikte olan aşağıdaki tabloda (Tablo 2) Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye'de sadece karşılaştırmaya konu olan değil, 20. yüzyılda gerçekleşen diğer askeri darbeler de gösterilmiştir. Pion-Berlin'in (2011) de belirttiği gibi, gerçekleşen her darbe kendisinden sonra yapılacak olan darbenin kabul edilmesini kolaylaştırmaktadır (s. 298). Tabii ki bu durumu bir darbeyi, kendisinden sonra yapılanın nedeni olarak değerlendirmemek gerekir.

Tablo 2: 20. Yüzyılda Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye'de Askeri Darbeler

Ülke	I. Darbe	II. Darbe	III. Darbe	IV. Darbe	V. Darbe	VI. Darbe	VII. Darbe
Arjantin	1930	1943	1955	1962	1966	1976	
Brezilya	1930	1945	1964				
Şili	1924	1925	1931 (Temmuz)	1931 (Eylül)	1932 (Temmuz)	1932 (Eylül)	1973
Türkiye	1960	1980					

Sampford'un (2010) "iyi darbe" olarak ifade ettiği, askerin kötü yönetimi devirip özgür ve adil seçim ortamını oluşturarak kışlasına dönmesi durumu, sonraki darbelere ve darbecilere örnek teşkil etmesi açısından sorunlu bulunmaktadır. Örneğin Cemal (2013), Türkiye'de 1960 askeri darbesi için "iyi darbe", 1980 için de "kötü darbe" sınıflandırması yapıldığını belirtmektedir. Aslında Türkiye'deki durum tam da Sampford'un tespit ettiği gibi gerçekleşmiştir: önce "iyi darbe", arkasından da "kötü darbe" gelmiştir.

Arjantin'de 1976 askeri darbesi siyasal hayatındaki ilk darbe olmamakla birlikte belli aralıklarla 6 darbe gerçekleşmiştir. Burada dikkat çeken nokta, iki darbe arasındaki sürecin gittikçe kısalmasıdır. Brezilya'da da benzer bir durum söz konusudur. 1964 askeri darbesinden önce belli aralıklarla 2 darbe yaşanmıştır. Şili ise diğer iki Latin Amerika ülkesinden farklı olarak 1973 askeri darbesinden önceki en yakın darbe yaklaşık 40 yıl önce gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra Şili, 1932-1973 yılları arasında Latin Amerika'da bu kadar uzun süre kesintisiz demokratik seçim yapan tek ülkedir. Rouquie'nin (1986) belirttiği gibi, askerin duygu ve inançları ne olursa olsun, ordu içindeki çoğulcu oydaşma, meşru iktidarın sahiplerine destek olma temelinde düzenlenmiştir. Şili'de ordu 1932'den sonra kışlasına çekilmiş ve sivil iktidara bağlılığı kabul etmiştir (ss. 241-242). 1973 askeri darbesiyle birlikte Şili'de yaklaşık 40 yıllık kesintisiz demokrasi süreci sekteye uğramıştır.

21. yüzyılın ilk 20 yılında Latin Amerika'daki darbelerle ilgili söylenmesi gereken, bir önceki yüzyıla göre gerilemiş olduğudur. Bu süreç içerisinde Latin Amerika'da 3'ü başarısız 5'i başarılı 8 darbe gerçekleşmiştir. Bu başarılı darbelerden birisi de Brezilya'da 2016 yılında yaşanmıştır. Ancak yeni darbelerin (neo-golpizm) bir önceki dönem darbelerinden ayrıldığını ifade etmek gerekir (Özkan, 2021: 377-378). Türkiye'de de 2000 sonrası dönemde Brezilya ile aynı tarihte, yani 2016'da bir başarısız darbe girişimi yaşanmıştır.

4.2.4. Askeri Darbe ve ABD İlişkisi

Askeri darbelerden bahsedilirken ABD'nin pozisyonu her zaman ilgi çekici bir konu olmuştur. Hatta "ABD'de neden hiç askeri darbe olmaz", sorusuna "Çünkü orada Amerikan Elçiliği yoktur" şeklinde Soğuk Savaş döneminden kalma bir ironi mevcuttur. Gerek ele alınan Latin Amerika ülkelerindeki gerekse Türkiye'deki darbelerde ABD'nin payı her zaman tartışılan bir konudur.

1980 darbesindeki ABD etkisini ele alan görüşler üç grupta incelenmektedir. İlk grupta, ABD'nin darbeye ilişkisi somut delillere (belgeler ve dokümanlar vs.) dayandırılarak ele alınır. İkinci grupta, ABD'nin Türkiye'ye darbe desteklemesinin ulusal çıkarlarına uygun olduğu ve dünyanın belirli bölgelerinde benzer politikalar izlediği savunulur. Üçüncü grupta ise, Amerikan dış politikasının otoriter yönetimlere yönelik fikirleri ve dünya algılamalarının da göz önünde bulundurularak, Washington'un Ankara'da iktidarı darbe ile değiştirmek istemesinin mümkün olduğu iddia edilir (TBMM Komisyon Raporu, 2012: 655-656). 1980 darbesi için CIA Ankara

istasyon şefi Paul Henze'nin ABD'ye "bizim çocuklar yaptı" diye haber vermesi, olayın ABD'nin bilgisi dahilinde ve koordinasyonunda gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca darbe ve sonrasında izlenen politikalarla ABD'nin çıkarları arasında uyum gözlenmektedir. Yine, ABD'nin Soğuk Savaş döneminde üçüncü dünya ülkelerinde gerçekleşen darbelerle ilişkisini ortaya koyan birçok çalışma mevcuttur (TBMM Komisyon Raporu, 2012: 657).

Türkiye'deki 1980 darbesinde olduğu gibi, Arjantin, Brezilya ve Şili'de de ABD'nin etkisinin tespit edileceği çeşitli kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin, Şili'deki 1973 darbesinde ABD'nin rolü, Henry Kissenger'in (dönemin başkanının ulusal güvenlik danışmanı ve dışişleri bakanı) "*Ülkesinin insanlarının sorumsuzluğu yüzünden bir ülkenin komünist olmasına seyirci kalamayız. Meseleler Şilili seçmenlerin kararına bırakılmayacak kadar önemlidir.*" şeklindeki ifadesiyle açıkça ortaya konmuştur. ABD'nin bu sürece ne kadar dahil olduğunu anlamak için darbe öncesi döneme bakmak gerekmektedir. ABD'nin en büyük endişesi, Allende'nin kuracağı komünist bir rejimle Şili'nin Latin Amerika'nın en güçlü ülkesi olması ve bu durumun ABD'nin bölgesel çıkarlarına zarar vermesiydi. Ayrıca, Şili'deki darbe öncesinde CIA'in yürüttüğü gizli operasyonlar yakın zamanda deşifre edilmiştir. Arjantin'e gelindiğinde ise, ABD yönetiminin açıklanmasına izin verdiği gizli belgelerin yayınlanmaya başlanması, ABD'nin 1976 darbesinden önce Arjantin'de istihbarat faaliyetlerini artırdığını göstermektedir. Brezilya da Arjantin ve Şili ile benzer bir süreci paylaşmaktadır. Brezilya'daki askeri darbenin 40. yıl dönümünde ortaya çıkan belgeler, ABD'nin bu darbeye dahil olduğunu göstermiştir. Hatta ABD, askeri darbeyi desteklemek için 'Operation Brother Sam' adıyla bir acil durum planı oluşturmuş ve darbe yapacaklara yardımcı olmuştur.

Arjantin, Brezilya ve Şili'deki darbelerde ABD etkisi incelenirken Latin Amerika'nın ABD için jeopolitik önemi de göz önünde bulundurulmalıdır. Küba Devriminden sonra SSCB, kıtanın güneyiyle ilişkisini güçlendirmiştir. Bölgedeki özgürlükçü-milliyetçi hareketlere destek olmuş ve 1960'lı yıllarda ciddi ekonomik yardımlar yapmıştır. Erman'ın (2013) belirttiği gibi, Arjantin, SSCB'nin bölgedeki en önemli ticari ortağı haline gelmiştir. Ayrıca Brezilya ve Şili ile de yakın ilişkiler kurulmuştur. Ancak ABD, Latin Amerika ülkeleri ile SSCB arasındaki her türlü ekonomik veya diplomatik ilişkiyi tehlikeli bulmuştur. ABD, kıtayı diğer bir deyişle "arka bahçesi"ni istediği şekilde kontrol altında tutabilmek için bölgesel anlaşmalar ve organizasyonlar geliştirmiştir. Örneğin, Latin Amerika ülkelerinin ordularına askeri yardımlar yaparak, başka bir ülkede olası bir Küba Devrimine benzer sürecin gerçekleşmesini önlemeye çalışmıştır (Candan, 2014: 75).

Darbeler ABD etkisini işaret eden diğer bir konu askeri yardımlardır. ABD'nin askeri yardımları II. Dünya Savaşı'nın akabinde programlı bir şekilde uygulamaya konduğu görülmektedir. Bunun nedeni SSCB'yi çevreleme stratejisidir. Örneğin bu dönemde uygulanan Truman Doktrini çerçevesinde imzalanan Askeri Yardım Anlaşması, ABD'nin Türk ordusu üzerinde denetimine de olanak sağlamıştır. Yardımların yanı sıra Türkiye, 1952'de NATO'ya üyeliği ile birlikte Türk ordusunun komutası NATO Karargahı'na bağlanmış ve iki kutuplu dünya düzeninde ABD'nin liderliğini üstlendiği Batı Savunma sistemi içine dahil olmuştur. Truman Doktrini dahilinde yapılan yardımın TSK'ya nasıl yansıdığını Özdağ (1997) eğitim, teçhizat ve altyapı olmak üzere üç alanda ele almıştır: Birincisi, TSK'da Amerikan savaş doktrininin kabulünü sağlamak ve askeri eğitimi Amerikanlaştırmak; ikincisi, silah alımında ABD'nin tek kaynak olması; üçüncüsü, ülkenin altyapısının ABD stratejisine uygun bir şekilde inşasını sağlayarak, ABD'nin askeri ve ekonomik çıkarlarını korumak (s. 160).

Özellikle darbe dönemlerinde ABD'nin askeri yardımlarının en yüksek boyuta ulaştığı görülmektedir. Örneğin Şili'de Allende'nin başkan olarak seçildiği dönemde ABD'nin orduya yaptığı yardım 800 milyon dolarken, bu miktar darbenin öncesinde 10 milyar 900 milyon dolarla en yüksek seviyesine ulaşmıştır (Candan, 2014: 77).

4.2.5. Darbeden Önceki Sivil İktidar

Arjantin, Brezilya ve Şili'de askeri darbelerden önceki iktidarların ortak özelliği sol politikaları izleyenler partilerin yönetimde olmasıdır. Örneğin Arjantin'de 1976 darbesinden önce, J.D. Peron'un ölümü nedeniyle karısı Isabel Martinez de Peron iktidarı devralmıştır. Brezilya'da 1964 darbesi öncesinde iktidarda olan Goulart'ın yürüttüğü ve yürütmek istediği politikalar sol ideolojiyle uyumludur. Şili'de ise Allende'nin ünü dünya geneline yayılmıştır.

Türkiye'de 1980 askeri darbesi öncesi siyaset istikrarsızlık hakimdi. 1977'den 1980'e kadar (Ecevit'in güvenoyu alamayan hükümeti sayılmazsa) 3 hükümet kurulmuştur. Ecevit hükümeti sola, Demirel hükümetleri

ise sağa yakındı. Darbe sırasında iktidarda olan Demirel hükümetine rağmen, Latin Amerika'da sol, Türkiye'de sağ iktidarların olması askeri darbelerin gerçekleşmesinde sonucu etkilememiştir. Örneğin, Ecevit'in azınlık hükümeti güvenoyu alsaydı sonuç nasıl olurdu, sorusuna çeşitli cevaplar vardır. Bu tarz soruların yanıtlanması zor olmakla birlikte, dönemin koşulları göz önünde bulundurularak tartışıldığında, sonucun çok da farklı olmayacağı açıktır.

Askeri darbelerin devirdiği iktidarlar, ekonomik krizi aşmak için önerilen istikrar programlarını uygulamaya cesaret edememiştir. Bunun en önemli nedeni, iktidardaki siyasi partinin tabanını kaybetmek istememesidir. Örneğin, Goulart iktidarı, Brezilya'da yaşanan ekonomik kriz için IMF'nin öngördüğü çözüm olan 3 yıllık bir plan hazırlamıştır. Ancak, planı uygulamak yerine tabanın tepkisini hesaba katarak vazgeçmiş (Skidmore, 1988: 13-14) ve parti politikasına uygun temel reformlar yapmıştır. Türkiye'ye bakıldığında ise, Demirel'in sağ hükümeti 24 Ocak kararlarını imzalamış ve uygulamaya başlamıştır. Ancak, programın öngörülen hızda uygulanmamıştır. Demirel, programı yavaşlatarak parti tabanından gelecek tepkiyi azaltmaya çalışmıştır. Her iki örnekte de, askeri darbelerden önce farklı ideolojik görüşlere sahip iktidarların darbenin gerçekleşmesini engelleyici etkisi olmamıştır.

4.3. Retorik: Darbelerin Meşrulaştırılması

1960'lardan itibaren ABD'nin Latin Amerika'da askeri rejimlere olan ilgisinin temel nedenlerinden biri, Küba Devrimi'nin bölgede yayılma olasılığıydı. Soğuk Savaş döneminde ABD, Latin Amerika'daki hakimiyetini tehdit eden durumları önlemek için askeri darbeler başta gelen araçlardı. ABD, 1947 yılında yürürlüğe koyduğu Milli Güvenlik Yasası ile "iç düşman" tehdidi durumunda iç güvenliği sağlamak için askeri bir aktör gibi hareket etme rolünü tanımlamıştır. Bu "iç düşman" terimi, öncelikle komünizm ve terörizm gibi şiddet eylemlerini ifade etmektedir. Böylece ordu, ülkesini, vatandaşlarını, kamu düzenini ve güvenliğini korumak için harekete geçebilirdi.

Bu durumu Türkiye örneği üzerinden Mahir Kaynak'ın darbelerin belli bir şeması olup olmadığına dair görüşleriyle açıklamak mümkündür. Ona göre, öncelikle halkı komünizm, faşizm ya da bölünme gibi tehlike veya tehdidin olduğuna inandırmak gerekir. Bu tehlikeler olabileceği gibi gösterilerek askeri müdahale gerçekleştirilir (Kaynak, 2006: 27). 1980 askeri darbesi gerçekleştirilmesinde terör ve anarşinin temel neden olarak gösterildiği ancak darbe sonrasında yeni bir ekonomik modelin ve dış politikanın uygulamaya konulduğu görülmektedir. Kaynak'ın (2006) aktarıyla "...problem, terör ve anarşi değildi. Türkiye'den yapması beklenen buydu: Ekonomi politikasını, dış politikasını değiştirmek ve siyasi katılımı azaltmak." (Kaynak; 2006: 111).

Arjantin'deyse, 1962'de ordunun harekete geçmesinde Frondizi'nin Peronistlere ve Küba'ya olan yakın tutumu etkilidir (Postacı, 2012: 131). 1966 darbesindeyse ordunun sunduğu sebeplerden birisi toplumda artan terör ve anarşi; diğeri ise, siyasal partilerin ve liderlerin toplumda kutuplaşmaya neden olan davranışlarıdır (O'Donnell, 1979: 115-116). Bu noktada terör ve şiddet olaylarını tetikleyen süreçle ilgili iki görüş olduğunu belirtmek gerekir. Birincisi, terör ve şiddet olaylarını ilk tetikleyen faktör askeri diktatörlüktür. İkincisi de, askeri diktatörlüğe tepki gösteren muhaliflerin askerlerden daha çok şiddet gösterdiği (Kılıç, 2013: 260; Postacı, 2012: 135). Arjantin'de 1960'larda yeraltı örgütlenmeleri artmış, ilerleyen zamanda Cordobazo ve Montonero olarak adlandırılan çeşitli ayaklanmalar, Trelew ve Ezeiza olarak bilinen katliamlar yaşanmıştır. Bu terör ve şiddet olaylarının Peron döneminde ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir. 1976 darbesindeyse bakıldığında, komünizmi durdurmak, kamu güvenliğini ve düzenini yeniden sağlamak cuntanın ileri sürdüğü gerekçeler arasındadır.

ABD'nin Brezilya Büyükelçisi Lincoln Gordon'un Brezilya'da 1964 askeri darbesinde söylemiş olduğu "Bu darbe, Batı'nın komünizme karşı en büyük zaferi; Küba'nın nükleer silahtan arındırılmasından da Berlin Duvarı krizinden de daha büyük!" cümlesi, darbenin gerçekleştirilmesindeki komünizmi etkisini göstertmektedir. Aynı içerik Şili'de de karşımıza çıkmaktadır. Henry Kissinger'in yukarıda da belirtilen ifadesi "*Ülkesinin insanların sorumsuzluğu yüzünden bir ülkenin komünist olmasına seyirci kalamayız. Meseleler Şilili seçmenlerin kararına bırakılmayacak kadar önemlidir.*" gayet açıklayıcıdır. Burada Allende iktidarı refere edilmiştir. Bu arada Allende'nin almış olduğu ulusallaştırma kararlarına karşılık Şili'de bulunan büyük ABD şirketlerinin CIA iş birliğiyle grevler, sokak gösterileri düzenledikleri bilinmektedir.

Bu konu, Türkiye için Kaynak'ın (2006) değerlendirmesine göre, Türkiye'deki darbelerin nedeni anarşiye bağlanamaz. Darbe olması için çeşitli sorunlar üretildiğini ve yıkıcı faaliyetler yürütüldüğünü savunmaktadır.

Aslında askeri darbe yapılması amaçlandığı için anarşik faaliyetler üretilmektedir. Darbe sonrasında sadece anarşiyile uğraşılmayıp siyasal düzenlemeler yapılıyor (ss. 76-77). Kısacası Kaynak, anarşinin darbeyi yapacaklar tarafından üretildiğini ve darbenin bahanesi olarak kullanıldığını savunmaktadır.

4.4. Bürokrasi

4.4.1. Darbe ve Anayasa: Askeri İktidarın Yapmış Olduğu Anayasa ve Demokrasiye Dönüş Sonrası Yapılan Anayasa

Askeri darbe sonrasında yapılan anayasaların incelenmesi iki ana başlık altında yapılabilir: Birincisi, askeri iktidar tarafından yapılan anayasa; ikincisi, demokrasiye dönüşten sonra yapılan anayasa. Anayasa yapımı, temel toplumsal tercihlerin belirlenmesi demektir. Bu tercihler siyaset, hukuk, ekonomi gibi alanlarla ilgilidir ve ideolojik bir niteliğe sahiptir. Anayasalar genellikle toplumun kritik dönemlerinde yapılırlar ve kolay değiştirilemezler. Elbette zamanla çeşitli sebeplerle kısmen değiştirilebilirler; ancak tam anlamıyla bir anayasa değişikliği veya yeni bir anayasanın yapılması toplum yaşamında nadir görülür. Temel toplumsal tercihleri kimin yapacağı sorusu kritik değerde olup cevabından hareketle anayasa yapımı sürecinin “demokratik” ve “demokratik olmayan” niteliğini belirler. Demokratik anayasa yapım sürecinde tercihler halk tarafından yapılırken, demokratik olmayan anayasa yapımında ise, halk süreç dışında kalmakta ve anayasa iç veya dış güçler tarafından empoze edilmektedir (Gönenc, 2011:1).

Yukarıda bahsedilen anayasa yapım süreçlerine göre, ele alınan ülkelerde darbe sonrası yapılan anayasalar iç güçler tarafından empoze edilen demokratik olmayan anayasa yapım sürecinden geçmişlerdir. Anayasaların yapılmasında ve yürürlüğe girmesinde genellikle darbeyi gerçekleştiren kadrolar söz sahibi olmuşlardır. Örneğin Türkiye’de 1982 Anayasası askeri darbeyi gerçekleştiren kadronun yer aldığı MGK ve Danışma Meclisi’nden oluşan bir kurucu meclis tarafından yapılmıştır.

Brezilya’da 1964 askeri darbesinden sonra yeni anayasa 1967 yılında yapılmış ve bu tarihe kadar 1946 Anayasası yürürlükte kalmıştır. Askeri iktidar bu arada kendisi için gerekli gördüğü yasal zeminini bazı maddeleri yeni anayasada da yer almış olan “Kurumsal Yasa”larla sağlamıştır. 1967 Anayasası askeri iktidar tarafından yeterli görülmemeyerek 1969 yılında üzerinde değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden sonra yeni bir anayasa daha yapılmış, hatta Brezilya’nın 7. anayasası olarak değerlendirilmiştir.

Şili’de yeni anayasa 1973 askeri darbesinden 7 yıl sonra yapılmıştır. Askeri iktidar 1925 Anayasasını kaldırmadığını ve bu anayasanın “devletin zorunlulukları”nın emrinde olacağını ifade etmiştir. Ancak askeri iktidar ülkeyi kanun hükmünde kararnamelerle yönetmiştir. Darbe anayasası 11 Eylül 1980 tarihinde yapılan referandumda %67’lik evet oyu ile kabul edilmiş ve 11 Mart 1981’de yürürlüğe girmiştir. Anayasanın 90. maddesi silahlı kuvvetlerin ‘Cumhuriyetin kurumsal düzeninin garantisini’ olduğunu ifade etmektedir. Yani anayasanın askere vesayet yetkisi tanıdığı anlamına gelmektedir. Valenzuela (1990), Pinochet’nin bu maddeyi 1980 Anayasası’nın başlıca yeniliklerinden biri olarak değerlendirdiğini ve silahlı kuvvetlerin ve polisin siyasi fonksiyonunu sonunda tanıdığını şeklinde yorumladığını belirtmiştir.

Arjantin’de anayasa süreci karşılaştırılan ülkelere farklıdır. 1853 yılında yapılan anayasanın yerine yeni bir anayasa yapılmamış; bu anayasada 1860, 1866, 1898, 1949, 1957 ve 1994 yıllarında ciddi değişiklikler yapılmıştır. Darbelerden sonra asker iktidar zaman zaman anayasada reformlar yapmıştır. Örneğin, 1955’teki askeri darbe anayasada reform yapmak için harekete geçmiştir. Benzer şekilde, 1966 darbesinden sonra askeri iktidar anayasa yerine geçecek bir hukuki düzenleme olan “Temel Statü” hazırlamıştır. 1972’de General Lanusse, anayasada değişiklikler yapmıştır. 1976 darbesinde ise asker, Ulusal Yeniden Örgütlenme Süreci ile yasal değişiklikleri ayrıntılı bir şekilde planlamıştır.

Askeri darbe sonrasında karşılaştırılan 4 ülke içerisinde Türkiye’nin anayasa yapımı konusunda daha hızlı davrandığı görülmektedir. Hatta bu ülkelere Arjantin’de yeni anayasa yapılmamıştır. Anayasa yapımı konusundaki bu farkın nedeni, Pion-Berlin’in (2011) belirttiği gibi, Latin Amerika’da darbelerin oldukça uzun sürmesi, askerin iktidarı sivillere hemen devretmemesi ve bu yüzden askeri iktidarlar kendilerinden sonra oluşacak düzen ve istikrar konusunda endişe yaşamamalarıdır (ss. 296-297).

Karşılaştırılan ülkeler içerisinde demokrasiye döndükten sonra anayasa yapan tek ülke Brezilya'dır. Bu anayasanın da ne kadar demokratik koşullar altında yapıldığı tartışmalıdır. Çünkü anayasa, her ne kadar demokratik yollarla seçilmiş bir Kurucu Meclis tarafından yapılmış olsa da ordunun yoğun etkisi altında hazırlanmıştır. Özbudun (1993) süreçle ilgili, Brezilya'daki 1988 Anayasası'nın "yeni anayasanın de facto baskı altındaki temsili bir meclisçe yapılması" örneği sunduğunu belirtmektedir (s. 70).

Şili'de 1980, Türkiye'de 1982 anayasaları askeri iktidar tarafından yapılmış olup demokrasiye dönüş, askeri iktidarın oluşturmuş olduğu anayasalar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Hatta askeri iktidar, demokrasiye dönüşün anahtarı olarak anayasaların kabul edilmesi şartını ileri sürmüştür. Örneğin Türkiye'de askeri iktidar, seçimlerin ancak yeni anayasanın kabul edilmesinden sonra yapılabileceğini duyurmuştur.

Bu anayasalar demokratik tartışma ortamından uzakta yapılmıştır. Kabul aşamasında halkoyuna sunulmuş olsalar da bu, anayasaların demokratik olduğu anlamına gelmez. Aynı zamanda bu anayasalar demokrasiye döndükten sonra askeri vesayetın devam ettiğinin göstergeleridir. Demokrasiye döndükten sonra bu anayasalar üzerinde her ne kadar değişiklik yapılmış olsa da askeri vesayetın izleri silinememiştir.

4.4.3. Askeri İktidar: Diktatör/Cunta

Karşılaştırılan ülkelerden Türkiye ve Şili'deki askeri iktidarlar bir isimle özdeşleşmiştir. Her ne kadar bu ülkelerde askeri darbe bir cunta tarafından gerçekleştirilmiş olsa da, askeri iktidarın sadece bir lideri var gibidir ve Türkiye'de Kenan Evren Şili'de ise August Pinochet bu karakterdedir.

Türkiye'de 12 Eylül 1980 sabahı, emir-komuta zinciri içerisinde darbeyi gerçekleştiren cunta kendini Milli Güvenlik Konseyi (MGK) olarak adlandırmıştır. MGK, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, KKK Nurettin Ersin, HKK Tahsin Şahinkaya, DKK Nejat Tümer ve JGK Sedat Celasun'dan oluşan beş kişilik ekip olmakla birlikte devlet başkılığı ve MGK Başkanlığı Kenan Evren tarafından yürütülmüştür. Her ne kadar MGK bir cunta görünümünde olsa da Kenan Evren'in ön planda olduğu görülmektedir. Ancak Pinochet ile karşılaştırıldığında Evren yönetiminin Yarımoglu'nun (2022) da belirttiği gibi "düzenleyici" (s.102) konumda kaldığını belirtmek gerekir.

Şili'de Pinochet yönetimi uzun süre iktidarı ve kuvvet komutanları üzerindeki hakimiyeti nedeniyle aslında kişisel bir diktatörlüğe dönüşmüştür (Huntington, 1993: 107). Pinochet'nin kendi alanındaki ününü benzeri diktatörlerden çok fazla sembol ve işleve sahip olmasıyla açıklamak mümkündür. Gerger'in (1986) Pinochet ile ilgili tespitleri bu durumu çok iyi ifade etmektedir (s. 1715):

"Augusto Pinochet, dört dörtlük bir simge, türünün tüm özelliklerini içinde barındıran gerçek bir temsilcisi. Ama Pinochet bir kişi, bir kişilik değil; daha ziyade tarihsel bir tipolojinin, sosyo-ekonomik bir zincirin düşünceden ziyade bir eylemin ete kemiğe bürünmüş bir göstergesidir yalnızca. Böyle olunca, Pinochet'i bir kişi, bir insan, bir şahsiyet olarak değil de tarihsel bir olgunun aracı, canlı organizması olarak ele almak gerekir. Genelde devrim ile karşı devrimin, emperyalizm ile bağımsızlığın, sömürü ile özgürlüğün, yurtseverlik ile işbirlikçiliğin, burjuvazi ile işçi sınıfının, daha da özelden, Amerikan Emperyalizmi ile Latin Amerika'nın demokrasi ile militarizmin karışık ilişkilerinin boyutları içinde bir anlam ifade ediyor, tarihsel bir kişilik olmasa da bir misyon kazanıyor General Augusto Pinochet..."

Arjantin ve Brezilya'da ise askeri iktidar cunta yönetiminde sürmüştür. Arjantin'de 7 yıl süren askeri iktidar boyunca sırasıyla, Jorge Rafael Videla, Roberto Viola, Carlos Lacoste, Leopoldo Galtieri, Alfredo Saint-Jean, Reynaldo Bignone başkanlık yapmıştır. Bu isimler arasında Videla iktidarı en uzun süre elinde tutan isimdir. Askeri iktidar, Şili'deki kişisel diktatörlüğün aksine, iktidarın ordu ve polis içindeki cuntalarca bölge ve alt bölge bazında paylaşılarak her türlü sınırlamadan uzak bir serbestlikle kullanılmış ve bir baskı aygıtı oluşturmuştur (Kılıç, 2013: 275). Brezilya'ya bakıldığında, askeri iktidar süresince 5 isim başkanlık yapmıştır. Bunlar sırasıyla Marshal Humberto de Alencar Castelo Branco, Artur da Costa e Silva, Emilio Garrastazu Medici, Ernesto Beckmann Geisel, Joao Baptista de Olivera Figueiredo'dur. Bu başkanlar içerisinde Figueiredo 6 yıllık süresiyle en uzun görev yapan isimdir. Brezilya'da diğer ülkelerden farklı olarak, "düzenli bir halefiyet mekanizması işletmiş" olduğu da görülmektedir (Özbudun, 1993: 71).

4.5. Ekonomik Yorum

4.5.1. Darbeler ve Ekonomik Kriz İlişkisi

Soğuk Savaş döneminde Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye’de yaşanan askeri darbelerin temel nedeni iki kutuplu dünya düzeninin ideolojisine uygun bir şekilde, komünizm tehlikesi olarak gösterilmiştir. Ancak bu ülkelerin hepsinde askeri darbeden önce ciddi ekonomik krizler olduğu bilinmektedir. Ekonomik krizlerin nedeni ise, İİS politikalarının tıkanmasıdır.

Latin Amerika 1930-1960 yılları arasında ekonomik anlamda nispeten istikrarlı bir dönem yaşanmıştır. Ancak 1960’lı yıllardan itibaren İİS politikaları tıkanmaya başlamış, bütçe açıkları, yüksek enflasyon, dış borç ödeme sorunları, döviz, üretim ve yatırım darboğazları gibi problemlerle karşılaşmıştır. Bu ekonomik kriz toplumsal tepkiyi tetiklemiş hatta 1960’lı yıllarda kıtanın güneyinde toplumsal hareketler yükselmiştir. Örneğin Küba’da ekonomik sorunların etkisiyle hızlanan işçi ve köylü hareketleri 1959’da Küba Devrimi’ne yol açmıştır. Bu devrimin, diğer Latin Amerika ülkelerine sıçramaması için, burjuvazi krize giren rejimi koruyabilmek adına orduyla işbirliği yapmıştır (Topal, 2008: 34-35). Anti-komünizm bu dönemde askeri darbelerin özel motivasyonu olarak kullanılmıştır. Bu açıdan, Arjantin’de 1976, Brezilya’da 1964 ve Şili’de 1973 darbelerinin, ideolojik olarak sol iktidarlar sırasında gerçekleşmesi tesadüf değildir.

Arjantin’de 1976 darbesinden önce, Isabel Peron’un derin bir ekonomik krizle mücadele etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu krizle başa çıkabilmek için 1975 yılında Ekonomi Bakanı Celestin Rodrigo’ya bir program hazırlatmıştır. Türkiye’deki 24 Ocak Kararlarına benzeyen bu program El Rodrigazo olarak bilinmektedir (Sever, 2012).

Brezilya’da da 1964 askeri darbesinden önce bir ekonomik kriz söz konusudur. Goulart hükümeti bu krize çözüm üretebilmek için ilk olarak politikacı San Thiago Dantas ve Ekonomi Bakanı Celso Furtado’nun ABD ve IMF ile görüşerek hazırlanmış olduğu bir programı uygulamaya koymuştur (Reid, 2014: 95). Ancak Goulart, Dantas-Furtado Planı olarak bilinen bu programı uygulama konusunda istekli olmamıştır. Zaten bu plan 6 ay uygulandıktan sonra rafa kalkmış ve Goulart ekonomik krize çözüm olacağını düşündüğü fakat hem kendi hem de Brezilya sivil hayatının sonunu hazırlayan Temel Reformlarını yürürlüğe koymuştur.

Şili’ye bakıldığında, Allende’nin uyguladığı ve Şili Sosyalizm Yolu olarak değerlendirdiği politikalar ilk etapta ekonomiye olumlu yansısı da 1972’den itibaren bu durum tersine dönmüştür. Örneğin 1972 yılının sonunda enflasyon %200’lere çıkmıştır (Rojas, 1985: 248; Keech, 2004: 29).

Darbe ve ekonomik kriz arasındaki ilişki bakımından Türkiye de diğer ülkelerden farklı değildir. İlk olarak 1977 yılında belirtilen ortaya çıkan ekonomik kriz 1980’e gelindiğinde ciddi bir boyuta ulaşmıştır. Krizin çözümü için IMF’nin danışmanlığında 24 Ocak Kararları hazırlanmıştır.

4.5.2. Darbe ve Ekonomik Birikim Rejimi

Ele alınan ülkelerde askeri darbelerle ekonomik birikim rejimleri arasındaki bağlantı dikkat çekicidir. Karşılaştırmaya konu olan darbeler, ekonomik birikim rejiminde değişiklik yaşandığı dönemde gerçekleşmiştir. Bu ülkelerde yeni neoliberalizmin uygulanması ve buna eşlik eden toplumsal, siyasal yapıların hazırlanması amacıyla bir araç olarak askeri darbelerin kullanıldığı görülmektedir.

Neoliberalizme geçişte askeri darbelerle neden gerek duyulduğu önemli bir sorudur. İlk cevap, ithal ikameci sanayileşme (İİS) döneminde uygulanan politikaların artık terk edilmesi gereklidir. İİS politikaları ücretleri ve yaşam standartlarını yükselterek ekonomik canlılık sağlamıştır. Fakat bu durum yeni birikim modelinde geçerli değildir. Bununla birlikte neoliberal modelde, uluslararası alanda rekabet edebilmek için maliyetleri düşürmek oldukça önemlidir. Ayrıca ihracatın artması için devalüasyona gidilmesi yeni modelin bir diğer bileşenidir. Bu durumda Türkiye’de 1960 askeri darbesinden sonra hazırlanan 1961 Anayasasının yeni ekonomik birikim modeliyle uyumlu olmadığı görülmektedir. İkinci olarak, uluslararası siyasal konjonktür ve jeopolitik gelişmelerin bu iktisadi süreçle keşşesidir (TBMM Komisyon Raporu, 2012: 653-654). Örneğin Şili’de Allende, Arjantin’de Peron iktidarı bu birikim modelinin yürütülmesinde diğer ülkelere “kötü” örnek olacağı için tehlikeli bulunmuştur.

Her ne kadar farklı coğrafyalarda olsalar da, yeni ekonomik birikim rejimlerinin uygulanması askeri darbelerden önceye ya da sonraya rastlamaktadır. Arjantin ve Şili’den farklı olarak, Türkiye’de neoliberalizme geçiş kararı darbeden önce alınmıştır. Brezilya’da ise tam anlamıyla neoliberalizme geçiş 1980’lerin sonuna doğru, yani askeri iktidardan sonra gerçekleşmiştir.

Aslında 1964 Brezilya darbesi İİS’nin krizini çözmek için yapılmış olması açısından farklılık arz etmektedir. Bu yönüyle 1964 darbesinin, Türkiye’de İİS’nin siyasal ve toplumsal altyapısını hazırlayan 1960 darbesiyle benzer olduğu söylenebilir. Brezilya’da bu darbeyle ekonomik kriz çözülmüş hatta ekonomide “Brezilya mucizesi” olarak adlandırılan bir büyüme başlamıştır. 1970’lerin sonuna doğruysa ciddi bir ekonomik kriz yaşanmıştır. Harvey’in (2007) de belirttiği gibi, Brezilya’da İİS, 1964 askeri darbesinin sayesinde, bir aşamaya kadar başarılı olabilmıştır. 1970’lerin ortalarından itibaren neredeyse tüm dünyayı etkileyen ekonomik bunalımın üstesinden gelmek için Brezilya’da hali hazırdaki askeri iktidar tarafından neoliberal politikalar adım adım ekonomide uygulanmaya başlanmıştır. Örneğin Figueiredo’nun başkanlığı sırasında IMF’nin 5 yıllık istikrar programı uygulanmıştır.

Arjantin’deki 1966 darbesi de Brezilya’daki 1964 darbesiyle aynı nedenden ortaya çıkmıştır. Hatta O’Donnell (1979) bu darbeleri “bürokratik otoritarizm” yaklaşımıyla yorumlamıştır. Arjantin’deki 1966 darbesiyle İİS’nin krizine Brezilya tarzı bir modeli temel alan çözüm üretilmiştir. Ancak bu noktada Arjantin’deki 1976 darbesini, 1966 darbesinden çok da bağımsız düşünmemek gerekir.

Neoliberal ekonomik birikim modelinin en sert uygulandığı ülke Şili olmuştur. Hatta bu konuda Şili “şok tedavisini” askeri darbeye yaşayan ilk ülkedir. Şili üzerinde uygulanan bu askeri darbe deneyi daha sonra -Arjantin ve Türkiye gibi- başka ülkelere de transfer edilmiştir. Bu özelliklerinden dolayı Şili için “neoliberalizmin mutfağı”, “neoliberal laboratuvar” (Candan, 2014) gibi tanımlamalar mevcuttur.

4.6. Etki: Askeri Darbenin Hak İhlalleri

Askeri darbeler, insan haklarına yönelik ihlallerin ciddi boyutta yaşandığı dönemlerdir. Bu dönemlerde, siyasal aktörlerinin (partiler, sendikalar gibi) yasaklandığı ya da faaliyetlerinin durdurulduğu, grevlere ve siyasi muhalefete izin verilmediği, muhalif olanların hapse atıldığı, sürgüne gönderildiği ve işkenceye uğradığı görülmektedir. Ayrıca kişiyi doğrudan etkileyen yaşam hakkı ihlali, işkence ve kötü muamele, askeri iktidarın yıkıcılığının bir diğer alandaki göstergesidir. Arjantin, Brezilya, Şili ve Türkiye’de askeri iktidarın baskı, şiddet eylemleri ve hak ihlalleri oldukça benzerdir.

Askeri iktidarların bu yönüyle ilgili bir karşılaştırma yapmak rahatsız edici olsa da bu konuda Latin Amerika istatistiklerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Aşağıdaki Tablo 3’te Arjantin, Brezilya ve Şili’de askeri iktidar sırasında uygulanan baskı ve şiddete ait bazı veriler bulunmaktadır.

Tablo 3: Askeri İktidar Sırasında uygulanan Baskı ve Şiddet

Kategori	Brezilya	Şili	Arjantin
Dönem	1964-79	1973-89	1976-83
En Ağır Baskının Uygulandığı Dönem	1969-73	1973-77	1976-80
Ölümler ve Kayıplar	300+	3.000-5.000	20.000-30.000
Siyasal Tutuklular	25.000	60.000	30.000
Sürgüne Gönderilenler	10.000	40.000	500.000
Askeri mahkemede yargılanan kişi sayısı (tahmini)	7.378+	6.000+	350+
Af	8/28/79	4/19/78	9/23/83
İnsan hakları raporu	Nunca Mais (1985)	Retting Report (1991)	Nunca Mas (1984)
Nüfus (1988)	144 milyon	13 milyon	32 milyon

Kaynak: Argentine National Commission on the Disappeared (1986); National Commission on Truth and Reconciliation (1993); Drake (1996): 29-30; Nino (1996): 64, 80; Miranda and Tibtjrcio (1999): 15-16. aktaran: Pereira, 2003:28.

TBMM’de darbeleri incelemek üzere komisyon kurulmuş ve bu komisyonun çalışmaları sonucunda 2012 yılında araştırma raporu yayınlamıştır. Bu rapora göre- yukarıdaki tablo 3’ün verilerine paralel olacak şekilde-Türkiye’deki durum ile ilgili şu bilgiler sıralanabilir: 650 bin kişi gözaltına alınmıştır; 1 milyon 683 bin kişi fişlenmiştir; 230 bin kişi yargılanmıştır; haklarında idam cezası verilen kişilerden 50’sinin infazı gerçekleşmiştir; 300 kişi kuşkuyla bir şekilde ölmüştür; 171 kişinin işkenceden öldüğü belgelenmiştir (TBMM Komisyon Raporu, 2012: 842-843).

Askeri darbelerin insan haklarına etkileri ‘Hakikat Komisyonları’yla ortaya konmaktadır. “Hakikat komisyonları, geçmiş insan hakları ihlalleriyle ilgili olayların, sebeplerin ve bu ihlallerin sonuçlarının saptanması için kurulan resmi, adli olmayan ve geçici bir süre görev yapan kurumlardır.” (Çelikkın, s.24). Arjantin’de askeri diktatörlük sonrasında 1983 yılında kurulan CONADEP (Kayıplar Üzerine Ulusal Komisyon) hakikat komisyonunun ilk ciddi örneği olarak kabul edilir. Arjantin’den önce 1971’de Uganda’da ve 1982’de Bolivya’da hakikat komisyonları kurulmuş ve çalışmalar yapmış olsa da bu çalışmalara dair raporlar yayımlanmamıştır. Bu yüzden Arjantin ilk olma özelliğine sahiptir.

Ele alınan Latin Amerika ülkelerinde askeri iktidarla hukuki boyutta hesaplaşma ilk olarak Arjantin’de görülmektedir. Arjantin’de sivil iktidar dönüşün hemen ardından, yani Alfonsin’le birlikte cunta yargılamalarına başlamıştır. Alfonsin’in çıkartmış olduğu bir kararname ile CONADEP kurulmuştur. Bu komisyonun asli görevi, ‘1976 ile 1983 yılları arasından yaşanan zorla kaybetmelerin nedenlerini araştırmak ve kayıpların kimliklerini tespit etmek’tir. Komisyon faaliyetlerini tamamladıktan sonra yayımlanan Nunca Mas (Bir Daha Asla) başlıklı rapora dayanarak Alfonsin döneminde yargılamalar için harekete geçilmiştir. Bu dönemde Alfonsin’in ‘iki şeytan teorisi’ olarak adlandırılan stratejiyle generallerin yanı sıra solcu gerilla liderlerini de yargılayarak bir çeşit ‘denge politikası’ yürüttüğü de belirtilmektedir (Çelikkın, 2014: 82-83). Diğer taraftan Alfonsin sivil-asker ilişkilerinde sivil siyasetin lehine olacak düzenlemeler yapmıştır. Yargılamalar Alfonsin dönemi sonrasında kesintilerle de olsa devam edilmiştir. Videla, 1985 yılında, 66 kişinin katledilmesi ve 93 kişinin işkence görmesinden sorumlu olması nedeniyle cezaevine girmiştir. Cezaevinde 5 yıl kaldıktan sonra Menem döneminde çıkartılan af yasasından yararlınsa da 2009 yılında bu af kanununa itiraz edilmiş ve tekrar yargılanıp cezaevine girmiştir. Haziran 1982 ile Aralık 1983 tarihleri arasında askeri iktidara başkanlık eden Bignone da 2010 yılında yapılan yargılamalarda 25 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.

Arjantin’e benzer bir şekilde Şili’de darbe sonrası askeri iktidar sırasından işlenen insan hakları ihlallerinin araştırılması için Şili Ulusal Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu ilk sivil başkan Aylwin tarafından kurulmuştur. Darbede görev almış bazı subaylarla ilgili 1993 yılında insan hakları ihlalinde bulunmak, işkence yapmak, kasıtlı cinayet işlemek suçlarıyla yargılamalar başlatılmıştır. Pinochet ise mahkumiyet almadan 2006 yılında ölmüştür. 2010 yılında Şili Katolik Kilisesi, Devlet Başkanı Sebastian Pinera’dan askeri darbe döneminde yaptıklarından pişman olanların affedilmesini istemişse de Başkan Pinera kabul etmemiştir. Darbenin yapıldığı günün ulusal bayram olarak kutlanmasını öngören düzenlemenin 1998 yılında kaldırılmıştır. Bu gelişme askeri iktidar dönemiyle hesaplaşmadaki bir diğer adımdır. Diğer yandan 2005 yılında yapılan bir düzenlemeyle sivil siyasetin güçlendirilmesi için başkana “*darbeye teşebbüs eden komutanları görevden alma yetkisi tanınmış ve ordunun siyasete müdahil olmasına meşruiyet kazandıran idari yapılar yeniden düzenle*”miştir (Çelikkın, 2014: 87).

Arjantin ve Şili’de olduğu gibi Brezilya’da da ‘Resmi Hakikat Komisyonu’ kurulmuştur. Ancak bu komisyon biraz gecikmeli olarak 2012 yılında kurulmuştur. Bunun öncesinde Sao Paulo Başpiskoposu Kardinal Paulo Evaristo Arns’in liderliği ve Dünya Kiliseler Konseyi’nin desteği ile 1985 yılında bir komisyon kurulmuş ve ‘Brasil: Nunca Mais’ adıyla bir rapor yayımlamıştır. “Raporun yayınlanmasından on yıl kadar sonra Brezilya ordusu sistematik işkence iddialarının doğru olduğunu kabul etti. Bu doğrultuda 1995 yılında çıkartılan bir yasa ile cunta döneminde 136 kişinin öldürüldüğü kabul edildi ve Ölümler ve Kayıplar Özel Komisyonu kurulmasının ardından bir tazminat programı başlatıldı...” (Çelikkın, 2014: 114-115). Brezilya’nın yargılamalar konusunda geç kaldığını, bunun da nedeninin askerlerin kendilerini korumak için darbe döneminde almış oldukları önlemler olduğunu belirtmek gerekir. Yine askeri iktidarın insan hakları ihlaliyle ilgili bir diğer belge de 2007 yılında yayınlanan “Gerçeğe Ulaşma ve Bellek Hakkı” adında resmi bir kitaptır. Bu kaynakta da federal ajanlar, tecavüz, işkence, cezaevindekilerin yargısız infazla öldürülmeleri ve mağdurların cesetlerinin saklanması gibi suçlarla suçlanmaktadırlar (<http://bianet.org/bianet/insan-haklari/101463-sili-ve-brezilya-darbecileriyle-hesaplasiyor>).

Türkiye’de hakikat komisyonu oluşturulmamıştır. TBMM Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu kurulmuştur ancak bu Komisyon yukarıdaki örneklerde bahsedilen hakikat komisyonu niteliğine sahip değildir. Zaten Komisyonun da kendisini hakikat komisyonu olarak niteleme hedefi yoktur. Komisyon Raporu’nu içeriğinde darbeler öncesinde ve sonrasında gerçekleşen olaylar, darbelerin toplum ve kurumlar üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir (Maviş, 2016: 358). Türkiye darbe sorumlularıyla hukuki hesaplaşma geç bir tarihe kalmıştır. 2010 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle darbe sorumlularının yargılanmasını engelleyen anayasa maddesi kaldırılmıştır. Bu tarihten önce, darbe sorumlularının yargılanması için hukuki girişimlerde bulunulmuş olsa da Anayasanın “geçici 15.maddesi” nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. 2010 yılında yapılan değişiklik sonrasında (yani 30 yıl sonra) darbe sorumlularının yargılanması için süreç başlamıştır. 2014 yılında verilen kararda Kenan Evren ve Tahsin Şahinkaya hakkında müebbet ve rütbelerinin sökülmesi istenmiştir. Kararın Yargıtay’da onanması beklenirken Evren ve Şahinkaya vefat etmişlerdir. Dolayısıyla Yargıtay aşamasında olan dava düşmüş ve kararlar kesinleşmemiştir.

Arjantin’deki Madres de Plaza de Mayo (Mayıs Meydanı Anneleri) askeri iktidar sırasında kayıp edilmiş çocukları için bir eylem şekli geliştirerek dönemin simgesi olmuştur. İlk eylemlerini 1977 yılında, Buenos Aires’te bulunan Başkanlık Sarayı’nın önündeki Mayıs Meydanı’nda gerçekleştirmişlerdir. Hatta Mayıs Meydanı Anneleri Türkiye’deki Cumartesi Anneleri’nin esin kaynağıdır. Şili’de de buna benzer bir eylem vardır. Kayıp yakınları “Agrupacion de Familiares de Detenidos Desaparecidos-AFDD” (Gözaltında Yakınları Kaybolanlar Derneği) adında bir dernek kurmuştur. Aslında bu dernek Arjantin’dekinden daha önce, 1974 yılında kurulmuş olsa da kayıpların sayıca daha fazla olmasının etkisiyle Arjantin’in Mayıs Meydanı Anneleri daha bilinen bir örnektir.

SONUÇ

Demokratik sistemlerde seçimle gelen siyasi iktidarı zor kullanarak ortadan kaldıran askeri darbelerin demokrasi ile bağdaşması beklenemez. Demokrasinin sürekli gelişip ilerleyeceği beklense de gerçek durum oldukça farklıdır. Ülkeleri demokratikleşmeden saptıran ve demokrasiyle yönetilirken diktatörlüğe dönüştüren askeri darbeler bu konuda pek çok örnek sunmaktadır. Demokrasiye sekteye uğratan darbelerden sonra, demokratik değerlerin norm haline gelmesi uzun süreler almaktadır.

Askeri darbeler, tek bir nedenle açıklanamayacak kadar karmaşık olaylardır. Bir askeri darbe incelenirken, onun ekonomik, siyasi ve toplumsal içeriğe sahip bir formülden oluştuğunu ve bunların da uluslararası konjonktürden bağımsız değerlendirilemeyeceği açık bir şekilde görülmektedir. Değişen koşullarda bile, darbelerin analizi bu formül göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Aynı şekilde askeri darbelerle ilgili bir karşılaştırma yapılırken bu içerikler göz önüne alınmalıdır.

Bir kez bile olsa, askeri darbe yaşamış olan demokrasiler için bu tehlikenin her zaman nüks edebileceği görülmektedir. Türkiye’de ilk darbenin gerçekleştiği 1960’tan sonra, 10 yıllık aralıklarla askeri müdahalenin yaşandığı bir döngüyle karşılaşmaktadır. Diğer taraftan askeri müdahalelerin üzerinden uzun süre geçse de tekrar yaşanabileceğini Şili örneğinde görülmektedir. Şili’de asker siyasetten 40 yıl -ta ki 1973’te yaşanan asker darbeye kadar- uzak kalmıştır.

Yapılan askeri darbe karşılaştırmasında ele alınan ülkelerde benzer süreçler yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda, geçmişlerine bakıldığında orduların yapıları farklı olmakla birlikte, II. Dünya Savaşı’ndan sonra kurumsal açıdan bu farkın ABD’nin etkisi altında yapılan eğitimlerle, programlarla ve işbirlikleriyle kapandığı, ülkelerin geçmişinde ordunun oynadığı rolün benzediği, askeri darbe geçmişlerine bakıldığında ülkelerin karşılaştırmaya konu olan darbelerin dışında önceden de deneyim yaşadığı, -karşılaştırmaya konu olan- darbelerin benzer dönemlerde meydana geldiği, darbelerle ekonomik kriz arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu, darbelerin ardından ekonomik birikim rejimlerinde değişim yaşandığı, darbelerin meşrulaştırılmasında benzer bir retorik kullanıldığı, darbelerde ABD’nin doğrudan etkisinin olduğu, darbe döneminde ciddi boyutta hak ihlallerinin yaşandığı görülmektedir.

Yukarıda tespit edilen benzerliklerin yanında, bazı farklılıklar olduğu, fakat *bu farklılıklar karşılaştırmanın genelini bozacak ya da ülkeleri bu karşılaştırmanın dışında tutmayı gerektirecek durumlar olmadığını* belirtmek gerekir. Zaten bu çalışmanın önceliği karşılaştırılan ülkelerde darbeler hakkında birebir aynıyetler kurmak

değildir. Yapılan karşılaştırmanın amacı, benzerlikler ve farklılıklar üzerinden askeri darbeleri analiz edip anlamlı bir şekilde yorumlamaktır. Böylece diğer darbeleri de anlamak kolaylaşacaktır. Bu karşılaştırmadaki farklılıklara bakıldığında örneğin darbeden önceki sivil iktidarlar açısından Türkiye farklılık arz etmektedir. Ancak bu farklılık darbelerin gerçekleşmesinde bir role sahip değildir. İkinci farklılık noktası, askeri iktidarın yürütülmesi sırasında diktatör ve cunta olarak iki farklı durumun varlığıdır. Askeri iktidar Türkiye’de Evren’le, Şili’de de Pinochet ile özdeşleşmiştir. Arjantin ve Brezilya’da ise cunta yönetimi söz konusudur. Bu farklılık askeri iktidarın yürütülmesini etkilememiştir. Üçüncü farklılık noktası, darbe ve anayasa yapımı ile ilgilidir. Türkiye’de, Brezilya’da ve Şili’de, askeri iktidar sırasında yeni anayasa yapılmıştır. Arjantin de ise, yeni bir anayasa yapılmamış fakat askeri iktidarın yasal değişiklikleri anayasayı etkilemiştir. Demokrasiye dönüş sonrası yeni anayasa sadece Brezilya’da yapılmıştır. Bu farklılık Brezilya anayasasının demokratik olduğu anlamına gelmemektedir. Dördüncü farklılık noktası, askeri iktidarın çekilmesi-demokrasiye dönüş konusundadır. Bu noktada askerin iktidarı sivilere devretmesinde ve demokrasiye dönülmesinde ekonomik krizlerin ve siyasal ve toplumsal taleplerin iç içe geçmiş olduğu görülmektedir. Son farklılık ise askeri iktidar süreleridir. Bu konuda Türkiye ile ele alınan Latin Amerika ülkeleri arasında ciddi bir farklılık görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Balcı, M. (1967). İhtilaller ve Darbeler Tarihi, 2.baskı, Cem, İstanbul.
- Balta, E. (2016, 22 Temmuz). “Darbe Neden Olur?”, *Birikim Dergisi*. Elde edilme tarihi: 12 Ekim 2016, <http://www.birikimdergisi.com/haftalik/7818/darbe-neden-olur#.WltWdRjBJ0t>
- Battaglino, J. M., (2005). Cycles of Civil-Military Relations in Argentina- A Framework Analysis. Working Paper 125. Universidad de Belgrano.
- Besong, V. (2005). *Coup d’etats in Africa: The Emergence, Prevalence and Eradication*. Stanford University, California.
- Bianet, Şili ve Brezilya Darbecileriyle Hesaplaşıyor, Elde edilme tarihi: 6 Haziran 2017, <http://bianet.org/bianet/insan-haklari/101463-sili-ve-brezilya-darbecileriyle-hesaplasiyor>
- Birdişli, F. (2013). “Sivil Asker İlişkileri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Siyasal Hayat*, (Ed: A. Karadağ), Orion, Ankara.
- Candan, K., T. (2014). *Neoliberal Laboratuvar: Şili Türkiye ile Benzerlikler, Farklar, Kıyaslar*. Notabene, Ankara.
- Caramani, D. (2017). Introduction to Comparative Politics, *Comparative Politics*, (Ed: D. Caramani), Oxford University Press, Oxford.
- Cemal, H. (2013). İyi Darbe, Kötü Darbe! T24. Elde edilme tarihi: 21 Ekim 2016, <http://t24.com.tr/yazarlar/hasan-cemal/iyidarbe-kotu-darbe,7024>
- Çelikkan, M. (2014). Hakikat Komisyonları, İstanbul: Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, Anadolu Kültür, Elde edilme tarihi: 12 Nisan 2017, <http://hakikatadalethafiza.org/wpcontent/uploads/2014/12/Hakikat-Komisyonlar%C4%B1.pdf>
- Drake, P. (2003). “Chile, 1930-1958”, *Chile Since Independence*, (Ed: L. Bethell), Cambridge University Press, Cambridge.
- Erman, K. (2013). SSCB’nin Latin Amerika Politikaları ve Günümüze Yansımaları. 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Elde edilme tarihi: 27 Ekim 2016, <http://www.21yyte.org/arastirma/amerikaarastirmalari-merkezi/2013/08/25/7171/sscbnin-latin-amerika-politikasi-vegunumuze-yansimalari>
- Finer, S. E. (2009). *The Man on Horseback: The Role of Military in Politics*, 5.Baskı, Transaction Publishers, New Brunswick (USA).
- Gerger, H. (1986). Pinochet: “Kapitalizmin, Dünü, Bugünü, Yarını, Özü”, *Çağdaş Liderler Ansiklopedisi*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gill, L. (2009). *Darbeler Okulu*, (Çev: B. Erdoğan), Sosyal İnsan, İstanbul.
- Gönenç, L. (2011). Anayasa Yapımı. TEPAV Anayasa Çalışma Metinleri. Elde edilme tarihi: 25 Ekim 2016, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1317886508-3.Anayasa_Yapimi.pdf
- Gunther, J. (1971). *Güney Amerika Gerçeği*, (Çev: A. Saydar), Geçiş, İstanbul.

- Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm Sınıflar Ve Devlet*, Belge, İstanbul.
- Haggard, S., Kaufman, R.R. (1997). "The Political Economy of Democratic Transitions", *Comparative Politics*, Vol. 29, No. 3, 263-283.
- Handelman, H. (2004). Üçüncü Dünyanın Meydan Okuyan İlerleyişi, (S. Yıldız ve K. Kaya, Çev.), Kaknüs, İstanbul.
- Harvey, D. (2007). "Neoliberalism as Creative Destruction", *The ANNALS of the American Academy Political and Social Science*, 610, 22-44.
- Heywood, A. (2010). *Siyaset*, (Özipek vd, Çev.) 3.baskı, Adres, Ankara.
- Huntington, S. P. (1993). Üçüncü Dalga. (Çev: E. Özbudun), Yetkin, Ankara.
- Huntington, S. P. (2004). Asker ve Devlet: Sivil-Asker İlişkilerinin Kuram ve Siyaseti, (Çev: K. U. Kızılaslan), Salyangoz, İstanbul.
- İba, Ş. (1998). *Ordu Devlet Siyaseti*. Çivi yazıları, İstanbul.
- Kaynak, M. (2006). *Darbeleri Demokrasi*, Timaş, İstanbul.
- Keech, W., R. (2004). Democracy, Dictatorship and Economic Performance in Chile. Paper presented at the Latin American Meeting of the Econometric Society, Santiago, Chile. Elde edilme tarihi: 8 Ağustos 2016 <http://fmwww.bc.edu/repec/esLATM04/up.7151.1083008433.pdf>
- Kılıç, M. (2013). *Soğuk Savaş'tan Bugüne Darbeler ve Devrimler*, 1.cilt. Cem, İstanbul.
- Linz, J., J. ve Stepan A. (1974). *The Breakdown of Democratic Regimes, Crisis, Breakdown and Reequilibration*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Lombardi, B. (1997). "The Return of the Reluctant Generals?", *Political Science Quarterly*, Vol. 112, No. 2, Summer, 191-215.
- Luttwak, E. (1996). *Bir Uzmanın Gözüyle Darbe*, (Çev: E. İ. Polat) Yaba, Ankara.
- Marx, K. (2016). *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, (Çev: E. Özalp), Yordam, İstanbul.
- Maviş, V. (2016). "Yapıcı Adalet Yaklaşımı Olarak Hakikat Komisyonları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 349-392.
- Miguens, J. E. (1970/71). "The New Latin American Military Coup", *Studies in Comparative International Development*, 6(1), 3-15.
- Nordlinger, E., A. (1977). *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*, Prentice Hall, New Jersey.
- O'Donnell, G. A. (1979). *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Institute of International Studies University of California, Berkeley
- Örs, B. (1996). *Türkiye'de Askeri Darbeler Bir Açıklama Modeli*. Der, İstanbul."
- Özbudun, E. (1993). *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Bilgi, İstanbul.
- Özdağ, Ü. (1997). *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut, İstanbul.
- Özkan, M. (2021). "Latin Amerika Askeri Darbeleri: Nedenleri, Sonuçları ve Etkileri", *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 4(2), 371-390.
- Pereira, A., W. (2003). "Political Justice under Authoritarian Regimes in Argentina, Brazil, and Chile", *Human Right Review*, 4(2), 27-47.
- Pion-Berlin, D. (2011). "Turkish Civil Military Relations: A Latin American Comparison", *Turkish Studies*, 12 (2), 293-304.
- Postacı, A. (2012). *The Military Interventions of 1976 in Argentina and 1980 in Turkey: An Analysis and Comparison of the Civil-Military Relations*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Powell, J. M. ve Thyne, C., L. (2011). Global Instances of Coups From 1950 to 2010: A New Dataset. *Journal of Peace Research*. 48 (2), 249-259.
- Reid, M. (2014). *Brazil: The Troubled Rise of a Global Power*. USA: Yale University Press. Elde edilme tarihi: 7 Eylül 2016 <http://library.brown.edu/create/fivecenturiesofchange/chapters/chapter-6/presidents/joao-goulart/>

- Rojas, J. (1985). Şili: Dün ve Bugün, (Çev. Y. Öner), Latin Amerika'da Militarizm, Devlet ve Demokrasi Dosyası. Dünya Sorunları Dizisi-2, (Der. R. Zarakolu, Ş. Akçar), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Rouquie, A. (1986). *Latin Amerika'da Askeri Devlet*, (Çev. C. Akalın), (Düz: Ş. Tekeli), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Sampford, C. (2010). "Making Coups History", *World Politics Review*, (22), s. 1-10.
- Sartori, G. (1991). "Comparing and Miscomparing", *Journal of Theoretical Politics*, vol 3, 243-257.
- Serra, N. (2011). *Demokratikleşme Sürecinde Ordu Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Reformu Üzerine Düşünceler*, (Çev: Ş. Tokel) İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sever, A. (2012). Darbe Zenginleri de Hesap Vermeli, elde edilme tarihi 24 Ekim 2016 http://latinbilgi.net/index.php?eylem=yazi_oku&no=3776.
- Skidmore, T., E. (1988). *The Politics of Military Rule in Brazil, 1964-1985*, Oxford University Press, New York.
- SOA Watch, Elde edilme tarihi: 23/10/2016, <http://www.soaw.org/index.php>
- Thomson, A. (2010). *An Introduction to African Politics*, Routledge, London.
- Topal, A. (2008). *Latin Amerika'yı Anlamak*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2012). Türkiye Büyük Millet Meclisi Darbeleri Ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Raporu.
- Utku, O. (2014). "Darbe-Muharref Bir Kavram", *Birikim Dergisi*, Elde edilme tarihi: 5 Ocak 2017, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/529/darbe-muharref-bir-kavram#.WIpKI7HBJ0s>
- Ünsaldı, L. (2008). *Türkiye'de Asker ve Siyaset*. (O. Türkay, Çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Valenzuela, J.S. (1990, December). Democratic Consolidation In Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions. Kellogg Institute, Working Paper, 150. Elde edilme tarihi: 20 Aralık 2016, <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/150.pdf>
- Yarımoğlu, S. (2022). "Pretoryenizmin Sürekliliği Açısından Latin Amerika ve Türkiye'deki Askeri Darbeler: 1960-1980", *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 5(1), 93-107.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.12.2023 ✓Accepted/Kabul:20.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1399760

Research Article/Araştırma Makalesi

Durmuş Şenyapar, H. N. (2024). "Identifying Pandemic Era Consumer Trends: Sentiment Analysis of Social Media Posts", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 61, Denizli, pp. 191-213.

IDENTIFYING PANDEMIC ERA CONSUMER TRENDS: SENTIMENT ANALYSIS OF SOCIAL MEDIA POSTS

Hafize Nurgül DURMUŞ ŞENYAPAR*

Abstract

The COVID-19 pandemic has significantly impacted consumer purchasing habits and lifestyles. This study analyzes 1,500 posts from Instagram, YouTube, and Facebook and found a transition towards online shopping and digital service engagement, focusing on convenience and safety. Positive sentiments were prevalent, indicating consumer acceptance and adaptation to new norms. Health and safety concerns were heightened, focusing on sanitizers, masks, and health supplements. Financial strategies were reevaluated, leading to increased budget-consciousness and a preference for essential goods over luxury items. Travel and leisure restrictions led to a preference for local and at-home alternatives, such as staycations and local tourism. Remote work and online education also emerged, suggesting a longer-term transformation in work and learning environments. Consumer commitment to sustainability and ethical consumption increased, with support for local businesses and eco-friendly products. This study offers insights into the evolving consumer psyche and foresight into lasting consumer behavior changes.

Keywords: COVID-19, Consumer behaviors, Online shopping, E-commerce, Lifestyle changes.

PANDEMİ DÖNEMİ TÜKETİCİ TRENDLERİNİN BELİRLENMESİ: SOSYAL MEDYA GÖNDERİLERİNİN DUYGU ANALİZİ

Öz

COVID-19 salgını, tüketicilerin satın alma alışkanlıklarını ve yaşam tarzlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Instagram, YouTube ve Facebook'taki 1.500 gönderinin analiz edildiği bu çalışmada, kolaylık ve güvenliğe odaklanan online alışveriş ve dijital hizmet katılımına doğru bir kayma tespit edilmiştir. Tüketicilerin yeni normları kabul ettiğini ve bunlara uyum sağladığını gösteren olumlu duyguların yaygın olduğu tespit edilmiştir. Sağlık ve güvenlik kaygıları artmış, dezenfektanlar, maskeler ve sağlık takviyelerine odaklanılmıştır. Finansal stratejiler yeniden değerlendirilmiş, bütçe bilinci artmış ve lüks ürünler yerine temel malların tercih edilmeye başlanmıştır. Seyahat kısıtlamaları ve boş zaman kısıtlamaları, konaklamalı tatil ve yerel turizm gibi yerel ve evde alternatiflerin tercih edilmesine yol açmıştır. Uzaktan çalışma ve çevrimiçi eğitim, uzun vadeli bir dönüşüme işaret etmektedir. Tüketicilerin sürdürülebilirlik ve etik tüketime olan bağlılığı, yerel işletmelere ve çevre dostu ürünlere verilen destekle birlikte artmıştır. Bu çalışma, değişen tüketici psikolojisine dair içgörüler ve kalıcı tüketici davranışı değişikliklerine dair öngörüler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: COVID 19, Tüketici davranışları, Online alışveriş, E-ticaret, Yaşam tarzı değişiklikleri.

*Ph.D., Gazi University, ANKARA.

e-mail: nurguld@gazi.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-0927-1643>)

1. INTRODUCTION

Amidst the COVID-19 pandemic, individuals underwent significant alterations in their everyday routines, including modifications in their shopping behaviors influenced by multiple causes (Haleem et al., 2020). Initially, implementing lockdowns and social distancing protocols significantly increased online buying as individuals aimed to limit face-to-face interactions and decrease the likelihood of being exposed to the virus (Prati & Mancini, 2021). The shift to e-commerce was made more accessible by closing non-essential physical stores, which compelled consumers to embrace digital platforms for their shopping needs (Dianda & Pandin, 2021; Galhotra & Dewan, 2020; Liu, 2021). In addition, apprehensions regarding possible scarcities and interruptions in the distribution network encouraged individuals to accumulate necessary things, resulting in panic purchasing and hoarding behaviors (Cohen & Rodgers, 2020; Hobbs, 2020; Sen-Crowe et al., 2021). Furthermore, the economic repercussions of the pandemic, including unemployment and financial instability, prompted individuals to adopt a more frugal approach and actively pursue cost-effective purchases (Cassells et al., 2020; Murray & Olivares, 2020). Moreover, changes in lifestyle and objectives, such as a heightened emphasis on health and hygiene, have impacted consumer preferences towards items such as cleaning supplies, personal protection equipment, and health-related products (Debata et al., 2020). The pandemic precipitated a multifaceted interaction of elements, encompassing public health considerations, economic constraints, and shifts in lifestyle, which profoundly modified individuals' purchasing behaviors throughout this timeframe. Consumer purchasing habits are multifaceted and influenced by various factors, ranging from personal preferences to broader economic trends (Di Pietro & Pantano, 2012; Safitri, 2018; B. J. Ali & Anwar, 2021; Gu et al., 2021). At the individual level, factors such as income, age, gender, and cultural background play a significant role. While younger consumers often prioritize purchases that align with their lifestyle and identity, such as fashion and technology, older consumers might focus more on health and wellness products (Joung, 2014; Koskinen et al., 2017). Economic factors, including income levels and employment status, significantly shape purchasing habits (Rydell, 2021). In times of economic prosperity, consumers are more likely to indulge in luxury items and nonessential goods. Conversely, during economic downturns, there is a noticeable transition towards more budget-conscious spending, emphasizing essentials and value-for-money purchases (Khan et al., 2020; Morgeson et al., 2020). Technological advancements have also revolutionized consumer purchasing habits. The rise of e-commerce platforms has made shopping more convenient and accessible, increasing online purchases across various product categories (B. J. Ali, 2020). Social media and digital advertising have become powerful tools for influencing consumer decisions, often swaying them toward trend-driven purchases (Pop et al., 2022). Environmental and ethical considerations increasingly influence consumer behavior (Trudel, 2019). A growing market segment prefers sustainable, eco-friendly, and ethically produced goods, reflecting a broader societal transition toward environmental consciousness (Tandon et al., 2020; Yue et al., 2020). Psychological factors like branding and advertising play a crucial role as well. Brands that successfully establish a solid emotional connection with their audience often see greater customer loyalty and spending (Handriana et al., 2020; Hameed et al., 2021). Similarly, promotional strategies such as discounts, limited-time offers, and loyalty programs can effectively drive sales by creating a sense of urgency or rewarding repeat purchases (Yeon et al., 2019; Hoenink et al., 2020; Rahman et al., 2020; Wu et al., 2021). In addition, cultural and societal trends cannot be overlooked.

Global events, cultural transitions, and political changes can significantly influence consumer behavior. The COVID-19 pandemic has significantly impacted consumer behavior, necessitating an examination of various external factors such as government interventions, technological advancements, and the pervasive influence of social media. Consequently, businesses have been compelled to integrate digital transformations into their marketing strategies to adapt to the evolving view (Cruz Cárdenas et al., 2021). The advent of the COVID-19 pandemic has brought about a significant reconfiguration of the notion of sustainability, as it has engendered far-reaching disruptions across various areas such as commerce, health and safety, supply chains, labor force dynamics, cash flow management, consumer demand patterns and marketing strategies (Hakovirta & Denuwara, 2020). The COVID-19 pandemic led to a surge in online shopping and an increased focus on health and safety products (Laato et al., 2020; Peña García et al., 2020). The COVID-19 pandemic has profoundly impacted consumer purchasing habits, reshaping them significantly. One of the most immediate effects was the transition toward online shopping (Koch et al., 2020). As lockdowns and social distancing measures were implemented worldwide,

consumers increasingly turned to E-commerce platforms for essential and nonessential goods (Khayru, 2021; Erjavec & Manfreda, 2022). This transition reflected a necessity due to physical store closures and a preference for the perceived safety of online shopping. There was also a notable change in the types of products consumers prioritized. Spending on travel, dining out, and entertainment drastically declined due to restrictions and safety concerns (Moon, 2020; Shamshiripour et al., 2020; Zhong et al., 2021). Conversely, there was a surge in demand for products related to home life, such as home office equipment, home improvement items, and leisure goods like books, games, and workout equipment (Fadinger & Schymik, 2020; Relihan et al., 2020). This trend indicates that consumers adapt their lifestyles to spend more time at home. Another significant trend was the increased focus on health and wellness products. Items such as face masks, hand sanitizers, vitamins, and health supplements saw unprecedented demand (Berardi et al., 2020; Çimke & Yıldırım Gürkan, 2021; Das et al., 2022). This transition reflected a broader awareness and concern for health and hygiene after the pandemic. The pandemic also accelerated the adoption of contactless payments and digital wallets (Kee et al., 2022; Puriwat & Tripopsakul, 2021; Shishah & Alhelaly, 2021). Concerns over virus transmission through physical cash led to a preference for these safer, more hygienic payment methods. This transition will likely have lasting effects on how consumers approach transactions in the future. Grocery shopping habits transformed as well. There was a marked increase in the use of online grocery services and a preference for stockpiling essential items, reflecting concerns about supply chain disruptions and the desire to minimize shopping frequency (Grashuis et al., 2020; Tyrväinen & Karjaluoto, 2022). Sustainability and ethical considerations also came into sharper focus. The pandemic highlighted vulnerabilities in global supply chains and the importance of supporting local businesses, leading to a rise in conscious consumerism. Many consumers started preferring products that were locally sourced, ethically made, and environmentally friendly (Dua et al., 2020; Abhari et al., 2021). Psychologically, the pandemic induced a sense of uncertainty and economic concern, leading to more cautious spending habits (Kämpfen et al., 2020). Consumers became more budget-conscious, seeking value for money and prioritizing essentials over luxury items. The COVID-19 pandemic dramatically altered consumer purchasing habits. The transition to online shopping, changes in product priorities, heightened health and hygiene awareness, adoption of digital payment methods, modifications in grocery shopping behavior, increased focus on sustainability, and a more cautious spending approach are some of the critical changes that have reshaped the consumer view, with many of these trends likely to have lasting effects beyond the pandemic. This study searches into two critical aspects of consumer behavior transformations triggered by the COVID-19 pandemic: the online shopping experience and transitions in priorities and lifestyle changes.

The pandemic has significantly perturbed consumer behavior, leading to a notable redistribution of consumption patterns across various categories. Moreover, this unprecedented crisis has expedited the transition from traditional offline modes of consumption to online behavior, profoundly impacting marketing strategies and policies (Hoekstra & Leeflang, 2020). The pandemic has accelerated the transition to E-commerce and fundamentally altered consumer lifestyles and priorities. The online shopping experience has become the norm, with consumers relying heavily on digital platforms for essential and nonessential purchases. This transition is coupled with significant changes in lifestyle priorities, with an increased focus on health, home-centric products, and a general reevaluation of what consumers deem essential. These changes represent a substantial departure from pre-pandemic consumer behaviors and attitudes. The advent of the COVID-19 pandemic has engendered a notable transformation in societal attitudes toward consumerism, explicitly manifesting as a transition from materialistic inclinations to a more spiritually oriented consumer mindset. This paradigmatic alteration can significantly influence the future trajectory of business models in the post-pandemic era (Mehta et al., 2020).

The consumer behavior patterns observed during the COVID-19 crisis resemble those witnessed in previous societal upheaval instances. Notably, the media has emerged as a potent force in shaping and molding these behaviors, exerting a substantial influence on individuals' decision-making processes (Loxton et al., 2020). Furthermore, the COVID-19 pandemic has impacted online advertising and its correlation with consumer behavior. This is particularly evident in the crucial role that social media and mass media play in influencing the behaviors of consumers during the acute crisis (Gopalakrishnan & Gopalakrishnan, 2022).

The COVID-19 pandemic has significantly influenced consumer behavior, resulting in notable transitions in E-commerce sales and heightened engagement with social media platforms (Argyropoulou et al., 2023). As a

prominent platform within the digital view, social media presents significant avenues for influencing human behaviors and concurrently facilitating the observation of resultant effects. This study used sentiment analysis to evaluate consumer emotions and attitudes regarding e-commerce and lifestyle priorities. Sentiment analysis, a form of natural language processing, was used to analyze online consumer reviews, social media conversations, and survey responses to understand the depth of consumer sentiments towards the online shopping experience and their evolving lifestyle priorities during the pandemic (Manguri et al., 2020; Alamoodi et al., 2021). Sentiment analysis in this context can reveal consumer emotions and perceptions (Harba et al., 2021:). The online shopping experience can uncover feelings ranging from satisfaction and trust to frustration and distrust, highlighting areas of strength and opportunities for improvement in E-commerce. Regarding transitions in lifestyle priorities, sentiment analysis can expose how consumers emotionally relate to changes in their daily lives, such as increased health consciousness, home investment, or altered work-life balance. These insights can inform how businesses adapt to these new consumer needs and preferences. These topics were chosen due to their significant impact on consumer behavior during the COVID-19 pandemic.

Understanding the online shopping experience is crucial for businesses aiming to optimize their E-commerce strategies in a digitally dominated market. Similarly, insights into transitions in lifestyle priorities can guide companies in aligning their product offerings and marketing strategies with the evolved needs of their consumers. This study offers valuable benefits, including providing businesses with data-driven insights to enhance customer satisfaction, helping them to stay relevant in a rapidly changing market, and contributing to the academic literature by documenting a unique transition in consumer behavior during an unprecedented global event.

This study aims to comprehensively investigate the transitions in consumer behavior triggered by the COVID-19 pandemic, with a dual focus on the online shopping experience and transitions in lifestyle priorities. The objectives are twofold: first, to understand how the pandemic has reshaped the online shopping view, and second, to explore consumers' evolving priorities and lifestyles. This research holds significant importance as it searches into the unprecedented changes brought about by the pandemic, offering valuable insights for businesses and contributing to the academic discourse on consumer behavior during a global crisis. A methodologically rigorous approach was employed to achieve these objectives. Social media content, a rich source of real-time consumer sentiments, was analyzed using Brandmentions, an advanced API-based web service known for its comprehensive data aggregation capabilities. Facebook, Instagram, and YouTube were selected for analysis, aiming to capture diverse demographic sentiments. Despite constraints on historical data, the study focused on current data, utilizing specific keywords to extract relevant posts, and conducting a combination of quantitative and qualitative analyses. Ethical guidelines were strictly followed, ensuring the anonymity and privacy of individuals. The methodology provides a snapshot of prevailing sentiments. It lays the groundwork for future research, advocating for comparative analyses across different pandemic phases and encouraging the exploration of innovative data extraction techniques to overcome current limitations. Through its methodological rigor, this study aims to contribute valuable insights for businesses navigating the evolving view of consumer behavior and for researchers seeking a nuanced understanding of the lasting impact of the pandemic on consumer sentiments and shopping behaviors.

2.METHODOLOGY

To understand the evolving consumer sentiment in the wake of the COVID-19 pandemic, this study employed a targeted analysis of social media content using Brandmentions, an advanced API-based web service renowned for its comprehensive data aggregation capabilities. BrandMentions is a cutting-edge Social Mention tool designed expressly to meet the ever-changing needs of social media search. It functions as a thorough aggregator, gathering user-generated content from multiple social media networks into a unified and easily accessible stream of information. Combining this data allows for a thorough examination and representation of user activity patterns, providing an essential understanding of audience emotions, preferences, and trends. BrandMentions is primarily designed for social media monitoring, enabling organizations and people to efficiently monitor and evaluate the online conversations related to their brand in real time. Through monitoring mentions, engagements, and sentiment analysis, users may thoroughly comprehend how their brand is regarded and discussed on various online platforms. This enables them to make informed decisions and engage in strategic planning for their brand (Kubovics et al., 2021).

A total of 1,500 social media posts were gathered from prominent sites, namely Facebook, Instagram, and YouTube, on November 25, 2023. These platforms were selected based on their extensive adoption among diverse demographic segments, with a strategic intent. Facebook and YouTube, predominantly utilized by individuals aged 25-34, provide valuable insights into the viewpoints of older age groups. In contrast, Instagram, mostly used by those between 18 and 24, offers excellent insights into the preferences and habits of younger demographics (Statista, 2023b, 2023a, 2024). The selection of these platforms was driven by the aim to capture a broad spectrum of consumer sentiments. With its visual-centric content, Instagram offers unique insights into consumer lifestyles and purchasing experiences. As a platform for long-form video content, YouTube provides detailed consumer opinions and narratives. Facebook's diverse content formats make it a comprehensive source for understanding a wide range of public sentiments.

Given the constraints of accessing historical data due to recent restrictions imposed by social media companies (e.g., X's policy changes), this study focused exclusively on current data. The keywords "Covid-19", "Market," "Shopping," "Purchase," "Buy," "Order," and "Lifestyle" were used to extract relevant posts, aiming to identify trending topics and prominent sentiments during the pandemic. The social media posts were analyzed with the help of random posts shared in 2023 using specific keywords. The analysis of social media posts associated with keywords associated with the pandemic would shed light on the effects of the pandemic on consumer shopping habits and the potential long-term consequences of this change.

It is important to note that this study did not include such a comparison due to the unavailability of historical data from the utilized API service. Instead, the research concentrated on trend analysis during the pandemic to discern prevailing consumer behaviors and sentiments.

A combination of quantitative and qualitative methods was used to analyze the posts. The frequency of related keywords in posts highlighted by the designated keywords was quantitatively analyzed to evaluate consumer engagement regarding the pandemic. Posts' feelings were qualitatively classified as positive or negative using Brandmentions' sentiment analysis techniques. This dual method, offering contextual richness and statistical insights, made the data more deeply understood.

This study strictly adhered to ethical guidelines for social media research, ensuring the anonymity and privacy of individuals in the data collection and analysis processes. No personally identifiable information was used or collected at any stage. Other important details are listed below:

- **Justification of Platform Selection:** The rationale for selecting Facebook, Instagram, and YouTube was based on their high usage and appeal to diverse demographic segments, thus providing a comprehensive view of consumer sentiment across age groups.
- **Data Collection Limitations:** The study acknowledges the limitation of not including a pre-pandemic comparative analysis due to the unavailability of historical data from social media platforms and the restrictions on data extraction processes imposed by social media owners.
- **Focus on Current Data:** The research was designed to analyze current data to identify dominant themes and sentiments during the pandemic, using specific keywords related to consumer behavior and market trends

3.RESULTS AND DISCUSSION

Sentiment analysis was conducted to evaluate public sentiment regarding the impact of COVID-19 on shopping behaviors and lifestyle changes. The study utilized social media platforms, Facebook, Instagram, and YouTube, to collect user posts, harnessing these platforms' vast and diverse user bases to provide a broad and varied perspective. The search terms "Covid-19", "Market," "Shopping," "Purchase," "Buy," "Order," and "Lifestyle" were employed to find relevant content to identify popular themes and emotions during the pandemic. These posts collectively garnered 5,521 likes and 12,255 shares, indicating high engagement and relevance among social media users, as seen in Figure 1.

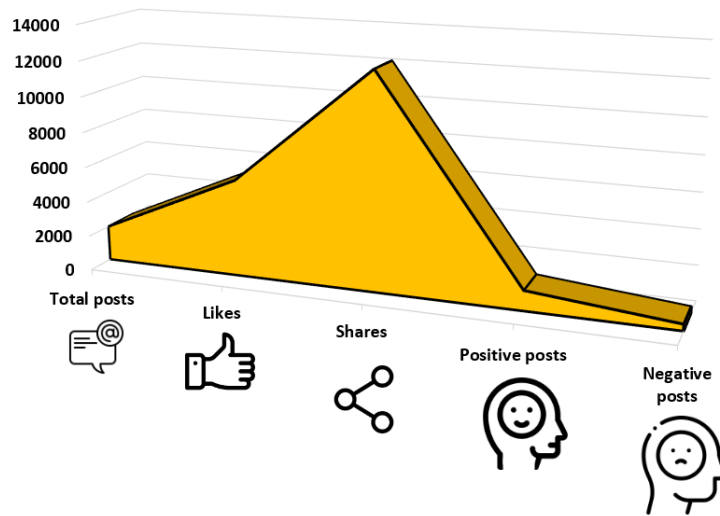

Figure 1: The Primary Conclusions Drawn from The Mentions

Of these posts in Figure 1, 1132 were classified as positive, while 368 were negative, as given in Figure 2. This indicates a predominantly positive sentiment among social media users regarding how they adapted their shopping and lifestyle habits in response to the pandemic.

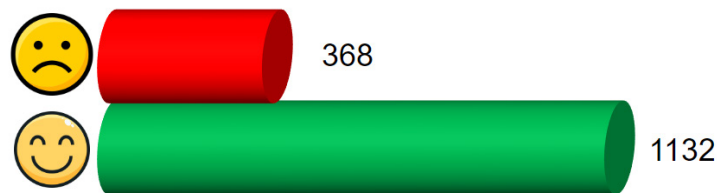

Figure 2: An Emotional Examination of Mentions

The distribution of posts across platforms, given in Figure 3, was as follows: 39% from Instagram, 31% from YouTube and 30% from Facebook. The predominance of Instagram posts, known for their visually oriented and lifestyle-focused content, aligns well with the nature of the study. It suggests that users on Instagram were more actively engaged in sharing experiences and perspectives related to lifestyle changes during the pandemic. YouTube’s second-highest contribution reflects the platform’s role in providing a space for detailed, narrative-driven content, often encompassing shopping experiences and lifestyle vlogs. Facebook’s equal share highlights its continued relevance as a platform for a more diverse demographic to share and discuss their pandemic experiences. The high number of shares relative to likes could indicate that the content generated strong reactions that users were compelled to share within their networks, possibly to inform or support others navigating similar experiences. This aspect underscores the communal aspect of social media during challenging times.

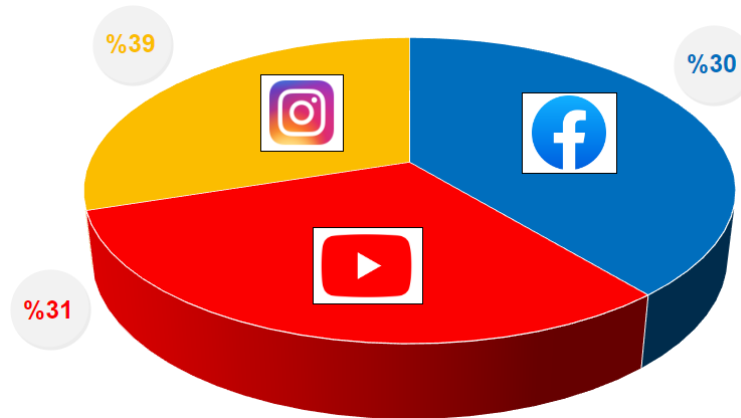

Figure 3. Platforms Analyzed

3.1. Word Cloud Analysis

This study also employed word cloud analysis to visualize the frequency and prominence of specific terms within the dataset of social media posts concerning consumer behaviors during the COVID-19 pandemic. The word cloud revealed a constellation of terms that map the consumer view during this period. Central to this view are 'online shopping' and 'E-commerce,' reflecting a pivot to digital platforms as consumers seek alternatives to traditional in-store purchases. The prominence of 'delivery times,' 'contactless delivery,' and 'free shipping' understates the heightened value placed on efficient and safe delivery options, aligning with public health directives and personal safety preferences. Moreover, health-related items such as 'sanitizers,' 'masks' and 'disinfectants' dominated the discourse, indicating a collective prioritization of health and hygiene products. 'Health supplements' and 'online groceries' also featured heavily, focusing on maintaining health and well-being through diet and nutrition. The consumer transition towards practicality and preparedness is further exemplified by the terms 'stockpiling' and 'food delivery,' reflecting the impulse to secure essential goods center uncertainty. Additionally, 'local produce' emphasizes a community-oriented approach, likely driven by a desire to support local businesses and ensure food security. Economic factors play a significant role, as indicated by the presence of 'budgeting,' 'luxury goods,' 'essential items,' and 'financial constraints.' These terms reveal the financial recalibration that consumers have undergone, balancing between necessary expenses and discretionary spending in the face of economic instability. The pandemic's impact on leisure and lifestyle is visible in the prevalence of terms such as 'streaming services,' 'home workout,' 'gaming,' and 'do-it-yourself projects,' illustrating the search for at-home entertainment and self-improvement during lockdowns. The work-life sphere has been similarly transformed, evidenced by 'remote work,' 'home office,' 'online education,' and 'homeschooling,' highlighting the massive transition to virtual environments for professional and educational purposes. An environmental and ethical undercurrent is captured by 'sustainable products,' 'eco-friendly,' and 'support local,' suggesting a conscientious consumer mindset that values sustainability and community resilience. Finally, 'travel restrictions,' 'staycations,' and 'local tourism' signal the adaptations in travel habits as consumers navigated the limitations imposed on mobility and sought alternative forms of recreation closer to home. The word cloud analysis, also given visually in Figure 4, provides a vivid illustration of the multifaceted impact of COVID-19 on consumer purchasing habits and lifestyles. It reflects a complex interplay of health concerns, economic adjustments, transitions in work and education patterns, and a redefined engagement with leisure, underscoring the pandemic's role as a catalyst for profound behavioral change.

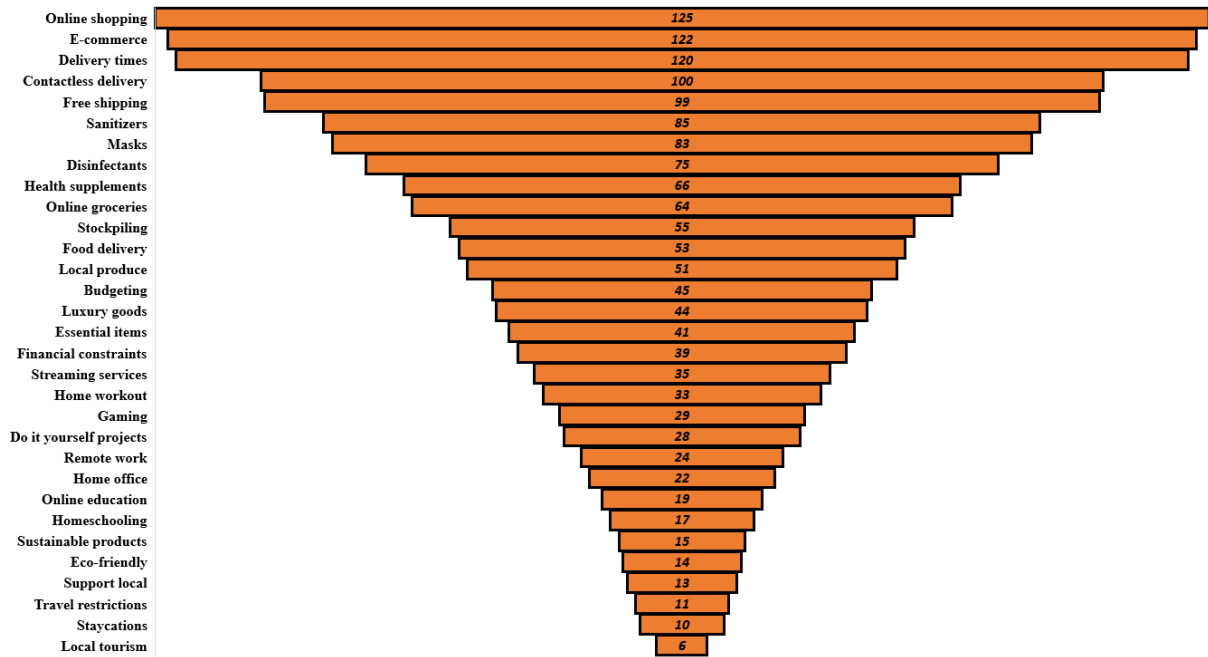

Figure 4: Word cloud analysis

3.2. Trend Analysis and Interpretation of Findings

The COVID-19 pandemic has significantly impacted online shopping and lifestyle. The closure of physical stores and the need for safe shopping options have led to a surge in online and mobile sales (Vorapongpisut, 2020). Consumers’ behavioral intention to shop online has been influenced by perceived severity and vulnerability to COVID-19, propensity for self-isolation, and subjective norms. Additionally, the convenience and ease of use of online shopping platforms have been crucial in shaping consumers’ purchasing behavior during the pandemic (Müller Pérez et al., 2023; Yee et al., 2023). Interpersonal influences and electronic word of mouth have also been found to affect consumers’ intention to buy online products and services (Prasad & Mitra, 2022). The growth of E-commerce, particularly in the beauty sector, has been accelerated by the increasing number of online shopping users during COVID-19. Overall, the pandemic has transitioned consumer behavior, with more reliance on online shopping for various needs and necessities. The forthcoming trend analysis, predicated upon the empirical findings of this investigation, illuminates the profound ramifications of the COVID-19 pandemic on the intricate tapestry of consumer behavior and lifestyles.

3.2.1. Rise of E-commerce and Digital Services

The ascent of E-commerce and digital services marks a significant transformation in consumer behavior, profoundly influenced by the advent of the COVID-19 pandemic. The COVID-19 pandemic expedited the transition toward online grocery purchasing (Duffy et al., 2022). The word cloud analysis of this study underscores this transition, with ‘online shopping,’ ‘E-commerce,’ and ‘online groceries’ emerging as focal points, painting a picture of a consumer base that has increasingly turned to the digital area for its purchasing needs. This pivot is not merely a matter of preference but a response to the unprecedented circumstances that have necessitated minimizing physical interactions. Online purchasing, commonly called e-shopping or e-commerce, has significantly expanded recently. However, online sales experienced a remarkable surge during the COVID-19 pandemic (Ma et al., 2022; Patwary & Khattak, 2022). ‘Online shopping’ has burgeoned, with consumers seeking the breadth of selection and the convenience of home delivery that online platforms offer. ‘E-commerce’ has become the backbone of retail, with traditional brick-and-mortar stores rapidly expanding their online presence or, in some cases, transitioning entirely to digital storefronts to meet this new demand. Moreover, the surge in ‘online groceries’ indicates a foundational change in even the most basic consumer needs, such as food shopping, showing trust in digital platforms to reliably deliver fresh produce and staples. The pandemic has significantly influenced consumer behavior, leading to a substantial surge in online shopping activity (Espinoza

et al., 2021). The emphasis on 'delivery times' reflects consumers' expectations for prompt service, highlighting how the value proposition of e-commerce is about availability and efficiency. In the context of a pandemic, where every excursion carries risk, the ability to receive goods promptly is not just a convenience but a safety measure. 'Contactless delivery' further amplifies this sentiment, as it addresses the health and safety concerns that have become paramount. 'Free shipping' has emerged as a significant enticement in the online shopping experience, often tipping the balance in consumers' decision-making processes. It alleviates the perceived extra cost of online purchasing and positions E-commerce as a cost-effective alternative to in-store shopping.

3.2.2. Health and Safety Prioritization

The COVID-19 pandemic has brought about an unprecedented focus on health and safety, with personal protective equipment and hygiene products becoming integral to daily life. The apprehension of illness prompted an increased prevalence of online purchasing for food and medicinal items (Nguyen et al., 2021). The word cloud analysis conducted for this study reflects this paradigm transition, with terms like 'sanitizers,' 'masks,' 'disinfectants,' and 'health supplements' dominating social discourse. These keywords are more than mere products; they represent a collective awareness and proactive stance towards health and safety, which has become deeply ingrained in consumer behavior. The COVID-19 pandemic has precipitated a scarcity of personal protective equipment (PPE), thereby instigating a surge in panic-driven consumer behavior characterized by stockpiling and an increased dependence on private philanthropic contributions and electronic commerce platforms (Ippolito et al., 2020). The advent of the COVID-19 pandemic has precipitated a notable transition in consumer behavior, particularly their heightened emphasis on hygienic necessities and a concomitant reduction in impulsive purchases of personal care items (Soudi & Bouallala, 2020). 'Sanitizers' have transitioned from convenience to a necessity, carried by individuals as faithfully as their wallets and phones. Similarly, 'masks' have become a universal symbol of the times, serving as both a protective barrier and a public health message. 'Disinfectants' have also seen a surge in use, with households and businesses rigorously incorporating them into cleaning routines to create safe environments. The heightened demand reflects an acute consciousness of surface transmission risks and a commitment to eliminating them. 'Health supplements' have witnessed a parallel rise, buoyed by a focus on immunity boosting and wellness. This trend has been propelled by the desire for proactive health management, particularly fortifying the body's defenses.

3.2.3. Supply Chain and Shopping Habits

The advent of the COVID-19 pandemic brought about a significant transformation in the dynamics of supply chains and consumer purchasing behaviors, as indicated by the prevalence of terms such as 'stockpiling,' 'food delivery,' and 'local produce' as corroborated by the findings of this research. These terms encapsulate a multifaceted response to the challenges posed by the pandemic, highlighting a significant alteration in how consumers approach acquiring goods. The COVID-19 pandemic has undeniably substantially impacted online buying and lifestyle. Research has indicated that the perceived seriousness of the pandemic has resulted in atypical buying patterns, as individuals experience a sense of urgency to make preparations for quarantine or other situations that disrupt their usual way of life (Laato et al., 2020). 'Stockpiling' became a common practice as uncertainties about the duration and impact of the pandemic mounted. Consumers began purchasing goods in larger quantities, driven by precautionary motives and the fear of potential shortages. This behavior was particularly noticeable in the early stages of the pandemic when images of empty shelves and reports of supply disruptions were frequent. Fear appeal, specifically about health and economic concerns, has significantly impacted consumer behavior, thereby influencing conventional and digital shopping practices in the context of the ongoing COVID-19 pandemic (Eger et al., 2021). Stockpiling extended beyond essential commodities like toiletries and non-perishable foods to include a broader array of goods, from medical supplies to shelf-stable groceries. The COVID-19 pandemic has brought to the forefront a significant issue about the scarcity of medical protective equipment. This scarcity has, in turn, triggered a series of behavioral responses among individuals characterized by impulsive buying tendencies. These tendencies are primarily driven by two critical psychological factors: the fear of missing out and the bandwagon effect (Zhang et al., 2022). This trend has had complex implications for supply chains, with sudden spikes in demand leading to challenges in inventory management and distribution logistics. The phenomenon of panic buying witnessed during the COVID-19 pandemic can be

understood through the lens of social sciences, particularly by examining the interplay of internal and external factors. This behavior has resulted in several consequences, including price hikes, product shortages, heightened dissatisfaction, and an overall increase in utility for specific individuals (Md. et al. et al., 2022).

The COVID-19 pandemic has substantially influenced consumer behaviors, resulting in a notable surge in demand for online food delivery services (Chaiongart et al., 2021). 'Food delivery' services, which are among the findings of this research, have experienced exponential growth as consumers sought to reduce the frequency and need for physical shopping excursions. With health authorities recommending social distancing, food delivery became a convenience and public health measure. The COVID-19 pandemic has precipitated a surge in the consumption of locally sourced items, primarily driven by heightened apprehensions surrounding food safety. This trend has been further bolstered by the widespread adoption of online grocery shopping platforms, panic buying, and the stockpiling of food supplies (El Bilali et al., 2021). The observed patterns of consumer behavior center the COVID-19 crisis demonstrate a remarkable resemblance to the behavioral responses witnessed in previous instances of societal upheaval, characterized by panic purchasing and the adoption of herd mentality (Loxton et al., 2020). The term 'Local produce' underscores a parallel trend where consumers, perhaps wary of the fragility of global supply chains, have shown a renewed interest in sourcing food locally. This turn towards localism has been part of a broader desire to support community businesses, reduce environmental impact, and ensure the freshness and quality of produce. The emphasis on local sourcing has provided economic support to local farmers and producers and fostered a sense of community resilience. It may also reflect a strategic consumer response to potential global supply chain vulnerabilities, such as those caused by international shipping delays or export restrictions. The pandemic has catalyzed a deeper examination of how societies sustain themselves, manage resources, and build more resilient systems capable of withstanding future crises.

3.2.4. Economic Adaptation

The COVID-19 pandemic has engendered profound and enduring alterations in human behavior, thereby instigating consequential transformations in consumer patterns. The pandemic has the potential to induce enduring alterations in consumer characteristics, purchasing behaviors, global interdependencies, and psychographic tendencies, thereby exerting an influence on marketing endeavors (Zwanka & Buff, 2021). The economic upheaval brought on by the COVID-19 pandemic has led to significant economic adaptation for consumers worldwide. As job security wavers and the global economy reels from the impact of widespread lockdowns and business disruptions, the terms 'budgeting,' 'luxury goods,' 'essential items,' and 'financial constraints' have become increasingly prevalent in social media conversations analyzed for this study, indicative of a transition in consumer spending behaviors. 'Budgeting' has emerged as a critical strategy for households as individuals and families navigate financial uncertainty. The COVID-19 pandemic has precipitated a discernible decline in household expenditure and a concomitant rise in savings (Waliszewski & Warchlewska, 2021). The increased focus on budgeting reflects a collective effort to manage finances more prudently, reduce unnecessary expenditures, and allocate resources toward sustaining livelihoods over an indefinite period of economic instability. In tandem with the trend towards careful financial planning is the redefinition of 'luxury goods' and 'essential items.' Consumers exhibited reduced price sensitivity and were more willing to pay a premium (Rahmani & Kordrostami, 2023:481-492). The heightened risk perception concerning the COVID-19 pandemic is positively associated with an increased willingness to pay (WTP) for a range of commodities. This inclination can be attributed to the emotional experience of awe and the perceived loss of control that individuals may experience in this public health crisis (O. Li & Qian, 2022).

The pandemic has prompted consumers to reconsider what they classify as necessities. There has been a discernible pivot away from luxury and discretionary items, often associated with personal indulgence or status symbols, in favor of essential goods, products, and services that meet basic needs and support remote working and living environments. This transition is less about asceticism and more about recalibrating spending to align with a 'new normal' prioritizing health, well-being, and security over luxury and leisure. The term 'financial constraints' understates the challenges many consumers face as they grapple with reduced incomes or unemployment. The COVID-19 pandemic has engendered notable transitions in consumer behavior, wherein the prevailing sentiments of anxiety and fear have exerted discernible influences on the consumption patterns

of essential goods. At the same time, the prevalence of depression has been observed to impact the acquisition of nonessential commodities (Crosta et al., 2021). The prevalence of heightened health-related concerns has transformed internet buying into a means of deriving pleasure, while the dread of COVID-19 has amplified the need for indulgent spending (Masmoudi, 2021).

This period of economic adaptation also blurs the lines between luxury and essential items, with some previously considered luxury goods being reclassified as essentials due to their perceived value in enhancing the quality of life during lockdowns. For example, once seen as a luxury, tech gadgets are now essential for staying connected, working from home, or facilitating online learning. The term 'budgeting' reflects an immediate response to financial pressures and signifies a potential long-term transition in consumer values and behaviors, with a greater emphasis on financial literacy and resilience. The reticence to spend on 'luxury goods' may not entirely reverse even as economic conditions improve, suggesting a possible lasting change in consumer attitudes towards consumption.

3.2.5. Adaptation to Home-Centric Living

The ongoing COVID-19 pandemic has precipitated a notable transformation in consumer behavior, particularly in home cooking, cultivating healthy lifestyles, and prioritizing safety. Concurrently, this unprecedented global health crisis has significantly impacted individuals' psychological well-being, leading to heightened tension and unease within retail environments (Mykytenko et al., 2021). The COVID-19 pandemic has precipitated a surge in the need for cost-effective alternatives to meet individuals' daily needs. This heightened demand for affordable substitutes encompasses a wide range of essential goods. At the same time, the specific desire for wellness and entertainment products is contingent upon the occupational and socioeconomic circumstances of consumers and their families (Das et al., 2022). The COVID-19 pandemic has precipitated a sweeping transition to home-centric living, a trend captured by the increased mention of terms such as 'streaming services,' 'home workout,' 'gaming,' and 'do it yourself projects' in social media posts as revealed in this study. This transition is emblematic of a broader reconfiguration of domestic life as individuals and families adapt to spending more of their daily lives within the confines of their homes.

The popularity of 'Streaming services' has experienced a rapid and significant increase. At the same time, conventional modes of entertainment, including cinemas, theaters, and live events, have become inaccessible owing to lockdowns and social distancing tactics. The home has transformed into a multimedia hub, with streaming becoming the central entertainment artery, delivering diverse content ranging from movies and series to documentaries and live performances. The personalization of media consumption, with on-demand access and many choices, has redefined the entertainment view, making it more tailored and intimate.

The imposition of home confinement measures in response to the COVID-19 pandemic has been found to have adverse effects on various aspects of individuals' lifestyles. Specifically, physical activity levels have declined, while daily sitting time and unhealthy eating behaviors have increased. However, it is worth noting that there has been a significant decrease in the prevalence of alcohol binge drinking during this period (Ammar et al., 2020). The present study reveals that engaging in regular fitness routines within the confines of one's home during the lockdown period has elicited a gradual augmentation in positive self-perception and motivation among individuals. This phenomenon has been found to play a pivotal role in assisting individuals in surmounting psychological challenges and addressing concerns about physical fitness (Kaur et al., 2020). Therefore, 'Home workout' has become a staple in many people's routines, with the closure of gyms and fitness centers prompting individuals to seek alternative ways to maintain their physical health. Social media platforms have burgeoned with live-streamed classes, fitness challenges, and a surge in the purchase of home exercise equipment. This pivot to home fitness reflects a desire to stay physically active and a wider recognition of the importance of health and well-being, particularly in a health crisis. The sphere of 'gaming' has expanded beyond its traditional audience, becoming a source of social interaction, stress relief, and escapism during the pandemic. The COVID-19 pandemic has profoundly influenced internet traffic patterns, particularly video streaming, conferencing, and gaming services. Notably, the behavior of younger users has emerged as a significant factor in this context (da Silva et al., 2021). The prevalence of engaging in video game activities has witnessed a notable surge in enforced

confinement, commonly called the lockdown. This surge has been accompanied by a discernible positive influence on individuals' overall well-being, encompassing various facets such as cognitive stimulation, social interaction, and reduced anxiety and stress levels (Barr & Copeland Stewart, 2022). Video games have offered a unique form of engagement, allowing people to connect with others in virtual environments and providing a much-needed sense of community and shared experience during times of isolation.

The COVID-19 pandemic has been instrumental in precipitating a notable surge in the area of E-commerce, accompanied by a surge in panic buying, a suppression of demand, an upswing in do-it-yourself activities, an escalation in app utilization, an increased reliance on machine learning, a heightened emphasis on data internet security and a proliferation of online marketing and shopping platforms (Bausch et al., 2021). As determined in the findings of this study, 'Do it yourself projects' have witnessed a renaissance as individuals allocate their newfound time to hobbies and household projects. Adapting to home-centric living speaks to the human capacity for resilience and innovation as traditional activities are reimagined to fit a new context. The long-term implications of this transition are profound. As individuals become accustomed to and even prefer these new modes of living, some changes will likely persist beyond the pandemic. The entertainment and fitness industries, in particular, may find lasting transformation as digital and home-based options continue to evolve and meet consumer demand. Furthermore, embracing home-centric activities has implications for mental health, with the benefits of engaging in pastimes counterbalancing the stresses of pandemic life. Adapting to home-centric living is a multifaceted phenomenon reflecting more profound societal changes. It is a testament to the flexibility of human behavior and the ability to find fulfillment and opportunity within the constraints imposed by extraordinary circumstances. While initially born out of necessity, this transition has opened up new avenues for living that may redefine what it means to be at home.

3.2.6. Work and Education Transformation

The advent of the COVID-19 pandemic has catalyzed a profound transformation in work and education, compelling a mass migration from traditional office and classroom settings to remote modalities. As revealed in this study, the terminology populating social media narratives 'remote work,' 'home office,' 'online education,' and 'homeschooling' mirrors this paradigm transition and encapsulates the broader societal and technological evolutions underpinning it. The concept of 'remote work,' one of the study's main findings, has evolved from a niche flexibility option to a global *modus operandi*. S. Wrycza et al. (2020) found that the advent of the COVID-19 pandemic has sparked a substantial surge in the inclination towards remote work, as evidenced by a notable escalation of over 60% in X users' engagement with this subject matter. This surge has been further accentuated by a staggering fifteen-fold increase in discussions surrounding remote work during the pandemic. This heightened interest will probably persist and continue to be a prominent topic of discourse even in the aftermath of the pandemic (Wrycza & Maślankowski, 2020). Corporations and small businesses alike have reoriented their operational frameworks to accommodate work-from-home arrangements, precipitated by the need to maintain business continuity while adhering to social distancing mandates. The prevalence of remote work during the COVID-19 pandemic exhibits a discernible pattern wherein industries populated by individuals with higher education and remuneration embrace this mode of work to a greater extent. Moreover, employers within these industries express a firm anticipation that remote work will continue to be a prevalent practice within their respective organizations even after the conclusion of the crisis (Bartik et al., n.d.). The term 'home office' has thus entered the common lexicon, representing a physical and symbolic reconfiguration of residential spaces into professional environments. This transition extends beyond the mere placement of a desk or a computer in a living space; it involves adopting digital communication tools, cybersecurity measures, and workflow management systems that facilitate the complex dynamics of virtual collaboration and productivity. The COVID-19 pandemic has substantially influenced remote work software, prompting organizations to enhance efficiency and data security measures while ensuring the seamless continuity of business operations (He et al., 2022). Working remotely during the COVID-19 pandemic has been found to correlate negatively with physical and mental well-being. This can be attributed to a multitude of factors, including but not limited to reduced opportunities for physical exercise, altered dietary patterns, diminished social interactions with colleagues, the presence of children within the household, various distractions, irregular work hours, and suboptimal workstation arrangements (Xiao et al., 2021). In addition, the advent of the COVID-19 pandemic has necessitated a significant transition in work

arrangements, with remote working emerging as a prominent mode of operation. This transition has not been without its consequences, particularly in psychological well-being. One notable outcome of this transition is the heightened prevalence of technostress among individuals engaged in remote work. Technostress, in this context, refers to the psychological strain experienced by individuals due to their interaction with technology in the workplace. Empirical evidence suggests a positive association between workload and techno stressors, which are the specific stress-inducing factors stemming from the use of technology. The increased workload experienced by remote workers is often due to the blurring of boundaries between work and personal life (Molino et al., 2020).

'Online education' and 'homeschooling' reflect a similar upending of traditional learning paradigms. From primary schools to universities, educational institutions have rapidly deployed remote learning platforms, leveraging technology to deliver curricula and maintain educational standards. The term 'online education' encompasses a range of practices, from live virtual classrooms to self-paced e-learning modules, which have been implemented to ensure pedagogical continuity. 'Homeschooling,' too, has seen an uptick not just as a stopgap measure but also as a deliberate choice by parents seeking greater involvement in their children's learning journeys or as an alternative to the constraints of virtual school settings. The aggregate effect of these trends is the emergence of a new reality where the boundaries between work, school, and home are increasingly blurred. This convergence has brought about multifaceted challenges and opportunities. On the one hand, it has led to greater flexibility, potential cost savings, and the elimination of commute times, contributing to an enhanced work-life balance for some. On the other hand, it has introduced complexities related to workspace limitations, the integration of professional and personal life, and the need for a solid digital infrastructure.

The advent of online homeschooling as a response to the COVID-19 pandemic has engendered a discourse within the educational community. Center the global COVID-19 pandemic, the implementation of home-based learning has emerged as a promising educational alternative for children, presenting potential advantages for their prospects and the well-being of their families (Suzanna et al., 2020). The COVID-19 pandemic has precipitated a paradigm transition in education, necessitating the adoption of online homeschooling to ensure continuity in children's academic pursuits. This transition, however, has not been without its consequences. It has been observed that children are experiencing a range of challenges, including sleeping disorders, heightened screen usage, and fluctuations in mood. Consequently, parents have understood that health professionals must be adequately equipped and cognizant of children's emotional and behavioral requirements during these unprecedented times (Reséndiz Aparicio, 2021). While it is acknowledged that this mode of instruction was deemed acceptable for students, educators have raised concerns regarding the potential impact on students' engagement, concentration, and scholastic achievements. Moreover, it has been posited that implementing eye protection measures may be imperative to mitigate any adverse effects associated with prolonged screen exposure (Zhao et al., 2020). Implementing a digital behavior change intervention to foster physical activity and mitigate anxiety in the COVID-19 homeschooling context yielded noteworthy improvements in children's anxiety levels and instances of digital eye strain (Zheng et al., 2021). Additionally, implementing school closures as a response to the COVID-19 pandemic has had a discernible impact on the disparities in children's reading habits, thereby exacerbating existing inequalities (Reimer et al., 2021). Notably, a distinct socioeconomic gradient exists in the availability and accessibility of learning opportunities during homeschooling. Furthermore, the transition to remote work and online education has sparked a reevaluation of traditional productivity and educational success metrics. Companies and educational institutions are exploring new ways to measure performance and engagement outside the physical oversight that previously characterized these environments. The social media commentary surrounding 'remote work' and 'home office' setups also reflects a cultural reckoning with notions of productivity and the nature of collaborative work. Similarly, discussions about 'Online education' and 'Homeschooling' reveal a collective contemplation of the efficacy, equity, and future trajectory of educational models. In essence, the work and education transformation is not merely a reactive transition but a reimagining of how societies can function when spatial and geographical constraints are redefined. Given the reduced need for commuting and office space, this transformation has potential long-term implications for urban planning, real estate, technology development, and environmental considerations. The endurance of these trends will likely hinge on the post-pandemic evaluation of their efficacy, sustainability, and desirability, informed by the collective experiences narrated through social media and beyond.

3.2.7.Sustainability and Ethical Consumption

The COVID-19 pandemic has had a complex and wide-ranging effect on consumer behavior, particularly internet buying. The COVID-19 pandemic has engendered a lasting influence on consumer behavior, precipitating a notable transition toward digital platforms and a heightened emphasis on safety, hygiene, health, and environmental consciousness (Garcez et al., 2021:1 6). The pandemic has impacted customers' intention to purchase environmentally friendly products (Chen et al., 2022). As illuminated by social media discourse, it reveals a burgeoning commitment among consumers to sustainability and ethical consumption. This analysis revealed the recurring appearance of terms such as 'sustainable products,' 'eco-friendly,' and 'support local' in public posts. This signals a decisive transition towards environmental stewardship and social responsibility within the marketplace. The advent of the COVID-19 pandemic has engendered notable transitions in consumer behavior, particularly about sustainable products. There has been a discernible increase in the frequency of purchases and the willingness to pay for sustainable goods. Furthermore, heightened environmental awareness and corresponding behavioral changes have been observed due to the pandemic. Notably, women have exhibited a greater propensity for embracing sustainable consumption and engaging in environmentally conscious behaviors (Dangelico et al., 2022). 'Sustainable products' has become a clarion call for consumers demanding goods produced and distributed in ways that mitigate environmental impact. This encompasses a range of attributes, from sourcing raw materials employing renewable resources to the longevity and biodegradability of the final product. The trend reflects a growing consumer consciousness about the ecological footprint of their purchases and a desire to contribute positively to the environment. 'Eco-friendly' goes beyond products and extends to consumer behaviors and lifestyles. It involves a holistic approach to living, where individuals make deliberate choices that favor environmental health, such as reducing energy consumption, minimizing waste, and selecting products with minimal packaging or recycled materials. Eco-friendly behaviors also include advocating for and supporting green initiatives, indicating that consumers are increasingly factoring the environment into their daily decisions. 'Support local' taps into the ethical aspect of consumption. The transition of consumers from farmers' markets to local small independent retailers has had a discernible impact on the view of food retailing (J. Li et al., 2020). Amid the global health crisis, consumers have rallied around local businesses, recognizing the value of community support and the benefits of short supply chains. This term aims to bolster local economies and reflects a broader understanding of the interconnectedness of economic practices and social well-being. It suggests a transition towards a more localized, community-based economy where the proximity of producer to consumer is valued for its transparency, contribution to reducing carbon emissions, and capacity to foster local employment and craftsmanship. The implementation of the COVID-19 lockdown measures has been found to have a significant impact on individuals' inclination to engage in the consumption of sustainable and locally produced brands. This phenomenon can be attributed to subjective norms and perceived behavioral control, crucial in shaping individuals' attitudes toward such consumption behaviors (Alexa et al., 2021). This pivot towards sustainability and ethical consumption is not a mere trend but represents a significant reorientation of consumer values. As the pandemic has exposed vulnerabilities in global supply chains and highlighted the fragility of ecosystems, consumers have become more introspective about their impact on the planet and society. The increasing demand for sustainable and ethically produced goods drives innovation in product design, manufacturing processes, and business models. The narrative encapsulated by 'sustainable products,' 'eco-friendly,' and 'support local' in social media content is more than a transient response to the current crisis. It indicates a transformative wave reshaping consumer identities and market views, heralding a future where sustainability and ethics are integral to consumption and production.

3.2.8.Travel and Leisure Reimagined

The COVID-19 pandemic has significantly affected the financial performance of the travel and leisure industry and drastically redefined the sector, compelling consumers to adapt to new realities. The COVID 19 pandemic (Lee & Chen, 2022). The global pandemic has profoundly impacted the travel and tourism industry, necessitating a comprehensive evaluation and adjustment to facilitate a prosperous resumption of business operations and travel activities (Wilson & Chen, 2020). This study vividly captures this transition in the increased use of terms like 'travel restrictions,' 'staycations,' and 'local tourism' in social media conversations, painting a picture of a world where traditional travel paradigms are being rethought and reshaped.

The COVID-19 pandemic has profoundly impacted global consciousness, potentially leading to a paradigm transition in the travel and tourism industry. This transition entails incorporating global consciousness as a fundamental value in the products and experiences offered by this sector, thereby fostering sustainability (Galvani et al., 2020). 'Travel restrictions' have become ubiquitous in the global lexicon, reflecting the myriad limitations imposed on international and domestic travel during the pandemic. These restrictions, ranging from complete border closures to quarantine mandates, have significantly curtailed the freedom and ease of travel that was once taken for granted. The implementation of travel restrictions has caused interruptions in people's ability to move and has resulted in changes in the types of transportation they use. Individuals have adjusted their cognitive behavior towards travel in response to perceived hazards and the implementation of measures to mitigate those risks (Barbieri et al., 2020). The COVID-19 pandemic has resulted in significant upheaval to the worldwide economy, with initial estimates indicating a potential decrease of 20 to 30% in international arrivals (Gössling et al., 2020). The impact of these restrictions extends beyond mere inconvenience; it represents a fundamental disruption to how individuals, families, and businesses perceive and engage with travel. In response to these constraints, 'staycations' have emerged as a popular alternative, allowing people to indulge in leisure activities within or near their homes. This trend represents a transition from travel as a journey to distant places to a concept where relaxation and enjoyment can be found close to home. Staycations often involve staying in local hotels, exploring nearby attractions, or simply transforming one's home into a personal retreat. This trend not only aligns with travel limitations but also reflects a growing appreciation for local experiences and the comforts of home. Hotels that employ staycation marketing methods via social media and websites experience a favorable effect on their room occupancy rates amid the COVID-19 pandemic (Ridwan & Kusumah, 2022). Simultaneously, 'local tourism' has gained traction, spotlighting a surge in interest in exploring local destinations and attractions. The COVID-19 pandemic has impacted the attitudes and intentions of inhabitants toward local tourism. The limited travel options and the adoption of community citizenship practices have been significant factors in this influence (Xu et al., 2022). With international travel options limited, many are discovering the beauty and diversity of their immediate surroundings. This form of tourism supports local economies, promotes cultural appreciation, and often involves a smaller carbon footprint than traditional tourism. The rise in local tourism signifies a deeper understanding and appreciation of one's own region, fostering a sense of community and belonging. The reimagining of travel and leisure is not just a circumstantial response to the pandemic; it signifies a profound transition in consumer values and behaviors. People are increasingly seeking experiences that are not only enjoyable but also safe, sustainable, and responsible. There is a growing recognition of the need to balance the desire for exploration and leisure with health, safety, and environmental impact considerations. This transformation in the travel sector has implications for the industry's future. It prompts a re-evaluation of tourism models, encouraging the development of more sustainable and community-centric approaches. It also presents opportunities for innovation in how travel and leisure experiences are designed and marketed. The narrative around 'travel restrictions,' 'staycations,' and 'local tourism' reflects a broader societal adaptation to a new normal. It understates the resilience and creativity of individuals in seeking out leisure and relaxation center constraints. As the world gradually emerges from the pandemic, the lessons and habits formed during this period may continue to influence travel and leisure choices, potentially leading to a more balanced, sustainable, and locally focused approach to vacation and unwind.

4.CONCLUSION

The lifestyle and online shopping sectors have been significantly impacted by the COVID-19 pandemic, which has altered numerous facets of consumer behavior, purchasing patterns, and the dynamics of online commerce. This study has offered a panoramic view of the profound transitions in consumer purchasing habits and lifestyle adjustments brought about by the COVID-19 pandemic. By analyzing 1,500 social media posts collected from platforms integral to modern consumer expression, Instagram, YouTube, and Facebook, this research has illuminated how deeply the pandemic has impacted every facet of consumer behavior. The study's sentiment analysis has revealed a predominantly positive response to the accelerated transition to e-commerce and the adoption of home-centric lifestyles. With a substantial 1132 out of 1500 posts reflecting positive sentiments, consumers have largely embraced the new norms of shopping and living despite the challenges posed by the pandemic. The significant rise in online shopping, contactless delivery, and digital services underscores a societal

pivot towards digital solutions that offer convenience and safety in transactions, a trend likely to persist as a permanent fixture in the retail world. Concurrently, the analysis has highlighted an increased focus on health and wellness products, mirroring the collective concern for health and hygiene. Keywords such as 'sanitizers,' 'masks,' and 'disinfectants' have defined the zeitgeist and signaled a transition towards a more health-conscious society. The surging demand for these products has been matched by a wave of innovation in product offerings and a rethinking of public health strategies. The word cloud analysis has further reinforced the importance of local produce and the support for local businesses, reflecting a growing awareness of global supply chain vulnerabilities and a desire for economic resilience at the community level. The terms 'budgeting,' 'luxury goods,' 'essential items,' and 'financial constraints' have painted a picture of a more budget-conscious and value-seeking consumer, suggesting a recalibration of financial priorities that may redefine consumption patterns for years. The study has also shed light on the reconfiguration of domestic life, with the home emerging as a hub for work, education, fitness, and entertainment. This transition has not only transformed physical spaces but has also had psychological implications, influencing how individuals perceive work-life balance, personal development, and mental health. Furthermore, the research has highlighted the recalibration of travel and leisure, with 'travel restrictions,' 'staycations,' and 'local tourism' becoming more than temporary responses to mobility constraints. They represent a fundamental transition in how leisure is conceptualized and experienced, with potentially long-lasting impacts on the travel industry. This study contributes to the academic literature by documenting these transitions and offering a predictive lens for future consumer behavior trends. It provides valuable insights for businesses, marketers, and policymakers, who must navigate the evolving view of consumer needs and preferences. Businesses can harness this information to refine their strategies, developing consumer-centric products and services that align with convenience, health, and sustainability values. Consumers' resilience and adaptability suggest a forward momentum toward a more digital, health-conscious, and community-oriented society.

The COVID-19 pandemic has triggered unprecedented transitions in consumer behavior, necessitating meticulous examination to understand its profound impact. Disrupting established norms, the crisis has prompted consumers to reassess priorities, preferences, and purchasing habits. Comparative analyses spanning pre- and post-pandemic periods offer nuanced insights, discerning genuine transitions from transient fluctuations. However, limitations on accessing previous data and stringent social media platforms' data standards have hindered comprehensive research. Future endeavors could bridge this gap by exploring innovative data extraction techniques and leveraging new technologies. By conducting comparative analyses across various phases of the pandemic, researchers can search for evolving consumer sentiments and behaviors. This includes examining shopping trends before the pandemic, during its peak, and throughout the recovery phase. Expanding the scope to diverse social media platforms promises to provide a multi-faceted view of consumer sentiment dynamics, enriching our understanding of how major global events shape consumer behaviors and preferences over time.

While the full extent of the pandemic's long-term impact on consumer behavior remains to be seen, the trends identified in this study offer a roadmap for the evolving marketplace. As the world grapples with the pandemic's aftermath, the consumer view has been indelibly altered, setting the stage for a new era of consumerism marked by innovation, adaptability, and a redefined sense of community and well-being.

REFERENCES

- Abhari, S., Jalali, A., Jaafar, M., & Tajaddini, R. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on small businesses in the tourism and hospitality industry in Malaysia. *Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship*, 24(1), 75–91. <https://doi.org/10.1108/JRME-07-2020-0091>
- Alamoodi, A. H., Zaidan, B. B., Zaidan, A. A., Albahri, O. S., Mohammed, K. I., Malik, R. Q., Almahdi, E. M., Chyad, M. A., Tareq, Z., Albahri, A. S., Hameed, H., & Alaa, M. (2021). Sentiment analysis and its applications in fighting COVID 19 and infectious diseases: A systematic review. *Expert Systems with Applications*, 167, 114155. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2020.114155>
- Alexa, L., Apetrei, A., & Sapena, J. (2021). The COVID-19 Lockdown Effect on the Intention to Purchase Sustainable Brands. *Sustainability*, 13(6), Article 6. <https://doi.org/10.3390/su13063241>
- Ali, B. J. (2020). *Impact of COVID 19 on Consumer Buying Behavior Toward Online Shopping in Iraq* (SSRN Scholarly Paper 3729323). <https://papers.ssrn.com/abstract=3729323>

- Ali, B. J., & Anwar, G. (2021). *Marketing Strategy: Pricing Strategies and Its Influence on Consumer Purchasing Decision* (SSRN Scholarly Paper 3837579). <https://papers.ssrn.com/abstract=3837579>
- Ali, Md. R., Khan, A. G., Islam, Md. N., & Akram, U. (2022). Determinants of panic buying during COVID 19: Causes and consequences. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 15(1), 34–56. <https://doi.org/10.1108/IJQSS-12-2021-0187>
- Ammar, A., Brach, M., Trabelsi, K., Chtourou, H., Boukhris, O., Masmoudi, L., Bouaziz, B., Bentlage, E., How, D., Ahmed, M., Müller, P., Müller, N., Aloui, A., Hammouda, O., Paineiras Domingos, L. L., Braakman Jansen, A., Wrede, C., Bastoni, S., Pernambuco, C. S., ... On behalf of the ECLB COVID19 Consortium. (2020). Effects of COVID 19 Home Confinement on Eating Behaviour and Physical Activity: Results of the ECLB COVID19 International Online Survey. *Nutrients*, 12(6), Article 6. <https://doi.org/10.3390/nu12061583>
- Argyropoulou, M., Tzavara, D., & Argyropoulou, R. (2023). Exploring How the Covid 19 Pandemic has Changed Greek Consumers' Habits. *KnE Social Sciences*, 61–72. <https://doi.org/10.18502/kss.v8i1.12635>
- Barbieri, D. M., Lou, B., Passavanti, M., Hui, C., Lessa, D. A., Maharaj, B., Banerjee, A., Wang, F., Chang, K., Naik, B., Yu, L., Liu, Z., Sikka, G., Tucker, A., Foroutan Mirhosseini, A., Naseri, S., Qiao, Y., Gupta, A., Abbas, M., ... Adomako, S. (2020). A survey dataset to evaluate the changes in mobility and transportation due to COVID 19 travel restrictions in Australia, Brazil, China, Ghana, India, Iran, Italy, Norway, South Africa, United States. *Data in Brief*, 33, 106459. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2020.106459>
- Barr, M., & Copeland Stewart, A. (2022). Playing Video Games During the COVID 19 Pandemic and Effects on Players' Well Being. *Games and Culture*, 17(1), 122–139. <https://doi.org/10.1177/15554120211017036>
- Bartik, A. W., Cullen, Z. B., Glaeser, E. L., Luca, M., & Stanton, C. T. (n.d.). *What Jobs Are Being Done at Home During the Covid 19 Crisis? Evidence from Firm Level Surveys*.
- Bausch, C. L., Milan, G. S., Graciola, A. P., Eberle, L., & Bebbler, S. (2021). The COVID 19 pandemic and the changes in consumer habits and behavior. *Revista Gestão e Desenvolvimento*, 18(3), 3–25.
- Berardi, A., Perinelli, D. R., Merchant, H. A., Bisharat, L., Basheti, I. A., Bonacucina, G., Cespi, M., & Palmieri, G. F. (2020). Hand sanitizers amid CoViD 19: A critical review of alcohol based products on the market and formulation approaches to respond to increasing demand. *International Journal of Pharmaceutics*, 584, 119431. <https://doi.org/10.1016/j.ijpharm.2020.119431>
- Brandmentions. (n.d.). *BrandMentions | Upgrade the way you monitor your brand competitors*. <https://brandmentions.com/>
- Cassells, R., Duncan, A., Dockery, M., Kiely, D., & Mavisakalyan, A. (2020). Potential Job Losses in the COVID-19 Pandemic.
- Chaiongart, K., Jongtrakansombut, N., Chuenwatthana, T., & Yeesin, P. (2021). The Impacts of COVID 19 Crisis upon the Consumer Behaviours in Mueang Khon Kaen District, Thailand. *International Journal of Current Science Research and Review*, 4(9), 1123–1127.
- Chen, X., Rahman, M. K., Rana, Md. S., Gazi, Md. A. I., Rahaman, Md. A., & Nawi, N. C. (2022). Predicting Consumer Green Product Purchase Attitudes and Behavioral Intention During COVID 19 Pandemic. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.760051>
- Cohen, J., & Rodgers, Y. van der M. (2020). Contributing factors to personal protective equipment shortages during the COVID-19 pandemic. *Preventive Medicine*, 141, 106263. <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2020.106263>
- Çimke, S., & Yıldırım Gürkan, D. (2021). Determination of interest in vitamin use during COVID 19 pandemic using Google Trends data: Infodemiology study. *Nutrition*, 85, 111138. <https://doi.org/10.1016/j.nut.2020.111138>
- Crosta, A. D., Ceccato, I., Marchetti, D., Malva, P. L., Maiella, R., Cannito, L., Cipi, M., Mammarella, N., Palumbo, R., Verrocchio, M. C., Palumbo, R., & Domenico, A. D. (2021). Psychological factors and consumer behavior during the COVID 19 pandemic. *PLOS ONE*, 16(8), 0256095. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0256095>
- Cruz Cárdenas, J., Zabelina, E., Guadalupe Lanás, J., Palacio Fierro, A., & Ramos Galarza, C. (2021). COVID 19, consumer behavior, technology and society: A literature review and bibliometric analysis. *Technological Forecasting and Social Change*, 173, 121179. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121179>

- da Silva, C. A. G., Ferrari, A. C. K., Osinski, C., & Pelacini, D. A. F. (2021). *The Behavior of Internet Traffic for Internet Services during COVID 19 Pandemic Scenario* (arXiv:2105.04083). arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2105.04083>
- Dangelico, R. M., Schiaroli, V., & Fraccascia, L. (2022). Is COVID 19 changing sustainable consumer behavior? A survey of Italian consumers. *Sustainable Development*, 30(6), 1477–1496. <https://doi.org/10.1002/sd.2322>
- Das, D., Sarkar, A., & Debroy, A. (2022). Impact of COVID 19 on changing consumer behaviour: Lessons from an emerging economy. *International Journal of Consumer Studies*, 46(3), 692–715. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12786>
- Debata, B., Patnaik, P., & Mishra, A. (2020). COVID-19 pandemic! It's impact on people, economy and environment. *Journal of Public Affairs*, 20(4), e2372. <https://doi.org/10.1002/pa.2372>
- Di Pietro, L., & Pantano, E. (2012). An empirical investigation of social network influence on consumer purchasing decision: The case of Facebook. *Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice*, 14(1), 18–29. <https://doi.org/10.1057/dddmp.2012.10>
- Dianda, A., & Pandin, M. G. R. (2021). E-Commerce in Strengthening The Economy During The Covid-19 Pandemic: A Historical Review. *Jurnal Ekonomi & Bisnis JAGADITHA*, 8(2), 179–186.
- Dua, A., Ellingrud, K., Mahajan, D., & Silberg, J. (2020). Which small businesses are most vulnerable to COVID 19—And when? McKinsey & Company, 18.
- Duffy, E. W., Lo, A., Hall, M. G., Taillie, L. S., & Ng, S. W. (2022). Prevalence and demographic correlates of online grocery shopping: Results from a nationally representative survey during the COVID 19 pandemic. *Public Health Nutrition*, 25(11), 3079–3085. <https://doi.org/10.1017/S1368980022001756>
- Eger, L., Komárková, L., Egerová, D., & Mičík, M. (2021). The effect of COVID 19 on consumer shopping behaviour: Generational cohort perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 61, 102542. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102542>
- El Bilali, H., Ben Hassen, T., Baya Chatti, C., Abouabdillah, A., & Alaoui, S. B. (2021). Exploring Household Food Dynamics During the COVID 19 Pandemic in Morocco. *Frontiers in Nutrition*, 8. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnut.2021.724803>
- Erjavec, J., & Manfreda, A. (2022). Online shopping adoption during COVID 19 and social isolation: Extending the UTAUT model with herd behavior. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 65, 102867. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102867>
- Espinoza, M. C., Ganatra, V., Prasanth, K., Sinha, R., Montañez, C. E. O., Sunil, K. M., & Kaakandikar, R. (2021). Consumer Behavior Analysis on Online and Offline Shopping During Pandemic Situation. *International Journal of Accounting & Finance in Asia Pasific (IJAFAP)*, 4(3), Article 3. <https://doi.org/10.32535/ijafap.v4i3.1208>
- Fadinger, H., & Schymik, J. (2020). The costs and benefits of home office during the COVID 19 pandemic: Evidence from infections and an input output model for Germany. *Covid Economics*, 9(24), 107–134.
- Galvani, A., Lew, A. A., & Perez, M. S. (2020). COVID 19 is expanding global consciousness and the sustainability of travel and tourism. *Tourism Geographies*, 22(3), 567–576. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1760924>
- Garcez, A., Franco, J., & Correia, R. A. F. (2021). Tourism and COVID 19: Impacts and Implications on the Tourist Consumer Behavior. *2021 16th Iberian Conference on Information Systems and Technologies (CISTI)*, 1–6. <https://doi.org/10.23919/CISTI52073.2021.9476405>
- Galhotra, B., & Dewan, A. (2020). Impact of COVID-19 on digital platforms and change in E-commerce shopping trends. *2020 Fourth International Conference on I-SMAC (IoT in Social, Mobile, Analytics and Cloud) (I-SMAC)*, 861–866. <https://doi.org/10.1109/I-SMAC49090.2020.9243379>
- Gopalakrishnan, G., & Gopalakrishnan, M. (2022). The Role and Importance of Online Advertising in Shaping Malaysian Consumer Behaviour During the COVID 19 Pandemic. *Journal of Marketing and Consumer Research*, 87(0), 43.
- Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2020). Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID 19. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(1), 1–20. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>
- Grashuis, J., Skevas, T., & Segovia, M. S. (2020). Grocery Shopping Preferences during the COVID 19 Pandemic. *Sustainability*, 12(13), Article 13. <https://doi.org/10.3390/su12135369>

- Gu, S., Ślusarczyk, B., Hajizada, S., Kovalyova, I., & Sakhbieva, A. (2021). Impact of the COVID 19 Pandemic on Online Consumer Purchasing Behavior. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 16(6), Article 6. <https://doi.org/10.3390/jtaer16060125>
- Hakovirta, M., & Denuwara, N. (2020). How COVID 19 Redefines the Concept of Sustainability. *Sustainability*, 12(9), Article 9. <https://doi.org/10.3390/su12093727>
- Haleem, A., Javaid, M., & Vaishya, R. (2020). Effects of COVID-19 pandemic in daily life. *Current Medicine Research and Practice*, 10(2), 78–79. <https://doi.org/10.1016/j.cmrp.2020.03.011>
- Hameed, I., Hyder, Z., Imran, M., & Shafiq, K. (2021). Greenwash and green purchase behavior: An environmentally sustainable perspective. *Environment, Development and Sustainability*, 23(9), 13113–13134. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-01202-1>
- Handriana, T., Yulianti, P., Kurniawati, M., Arina, N. A., Aisyah, R. A., Ayu Aryani, M. G., & Wandira, R. K. (2020). Purchase behavior of millennial female generation on Halal cosmetic products. *Journal of Islamic Marketing*, 12(7), 1295–1315. <https://doi.org/10.1108/JIMA-11-2019-0235>
- Harba, J. N., Tigu, G., & Davidescu, A. A. (2021). Exploring Consumer Emotions in Pre Pandemic and Pandemic Times. A Sentiment Analysis of Perceptions in the Fine Dining Restaurant Industry in Bucharest, Romania. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(24), Article 24. <https://doi.org/10.3390/ijerph182413300>
- He, X., Meng, X., Wang, Y., & Wang, Z. (2022). *The Impact of COVID 19 on Various Aspects of Remote Work Software and Future development*. 2761–2767. <https://doi.org/10.2991/aebmr.k.220307.450>
- Hobbs, J. E. (2020). Food supply chains during the COVID-19 pandemic. *Canadian Journal of Agricultural Economics/Revue Canadienne d'agroéconomie*, 68(2), 171–176. <https://doi.org/10.1111/cjag.12237>
- Hoekstra, J. C., & Leeflang, P. S. H. (2020). Marketing in the era of COVID 19. *Italian Journal of Marketing*, 2020(4), 249–260. <https://doi.org/10.1007/s43039-020-00016-3>
- Hoenink, J. C., Mackenbach, J. D., Waterlander, W., Lakerveld, J., van der Laan, N., & Beulens, J. W. J. (2020). The effects of nudging and pricing on healthy food purchasing behavior in a virtual supermarket setting: A randomized experiment. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 17(1), 98. <https://doi.org/10.1186/s12966-020-01005-7>
- Ippolito, M., Gregoretti, C., Cortegiani, A., & Iozzo, P. (2020). Counterfeit filtering facepiece respirators are posing an additional risk to health care workers during the COVID 19 pandemic. *American Journal of Infection Control*, 48(7), 853–854. <https://doi.org/10.1016/j.ajic.2020.04.020>
- Joung, H. M. (2014). Fast fashion consumers' post purchase behaviours. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 42(8), 688–697. <https://doi.org/10.1108/IJRDM-03-2013-0055>
- Kämpfen, F., Kohler, I. V., Ciancio, A., Bruin, W. B. de, Maurer, J., & Kohler, H. P. (2020). Predictors of mental health during the Covid 19 pandemic in the US: Role of economic concerns, health worries and social distancing. *PLOS ONE*, 15(11), 0241895. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0241895>
- Kaur, H., Singh, T., Arya, Y. K., & Mittal, S. (2020). Physical Fitness and Exercise During the COVID 19 Pandemic: A Qualitative Enquiry. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.590172>
- Kee, D. M. H., Lai, K. H., Lee, J. C., Lee, K. J., Lee, J. L., Yosanti, I., & Aryani, D. N. (2022). Do You Have a Digital Wallet? A Study of E Wallet during the COVID 19 Pandemic. *International Journal of Accounting & Finance in Asia Pasific (IJAFAP)*, 5(1), Article 1. <https://doi.org/10.32535/ijafap.v5i1.1413>
- Khan, N., Hassan, A. U., Fahad, S., & Naushad, M. (2020). *Factors Affecting Tourism Industry and Its Impacts on Global Economy of the World* (SSRN Scholarly Paper 3559353). <https://doi.org/10.2139/ssrn.3559353>
- Khayru, R. K. (2021). Opinions about Consumer Behavior during the Covid 19 Pandemic. *Journal of Social Science Studies (JOS3)*, 1(1), Article 1. <https://doi.org/10.56348/jos3.v1i1.6>
- Koch, J., Frommeyer, B., & Schewe, G. (2020). Online Shopping Motives during the COVID 19 Pandemic—Lessons from the Crisis. *Sustainability*, 12(24), Article 24. <https://doi.org/10.3390/su122410247>

- Koskinen, V., Ylilähti, M., & Wilska, T. A. (2017). "Healthy to heaven"—Middle agers looking ahead in the context of wellness consumption. *Journal of Aging Studies, 40*, 36–43. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2016.12.006>
- Kubovics, M., Zaušková, A., & Ščepková, S. (2021). Possibilities of Visualization of The Groundswell Sentiment.
- Laato, S., Islam, A. K. M. N., Farooq, A., & Dhir, A. (2020). Unusual purchasing behavior during the early stages of the COVID 19 pandemic: The stimulus organism response approach. *Journal of Retailing and Consumer Services, 57*, 102224. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102224>
- Lee, C. C., & Chen, M. P. (2022). The impact of COVID 19 on the travel and leisure industry returns: Some international evidence. *Tourism Economics, 28*(2), 451–472. <https://doi.org/10.1177/1354816620971981>
- Li, J., Hallsworth, A. G., & Coca Stefaniak, J. A. (2020). Changing Grocery Shopping Behaviours Among Chinese Consumers At The Outset Of The COVID 19 Outbreak. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie, 111*(3), 574–583. <https://doi.org/10.1111/tesg.12420>
- Liu, J. (2021). E-commerce in the pandemic and beyond: Online appendix, url: https://www.bis.org/publ/bisbull36_appendix.pdf.
- Li, O., & Qian, D. (2022). An analysis of the relationship between risk perceptions and willingness to pay for commodities during the COVID 19 pandemic. *Journal of Consumer Affairs, 56*(1), 257–275. <https://doi.org/10.1111/joca.12407>
- Loxton, M., Trusket, R., Scarf, B., Sindone, L., Baldry, G., & Zhao, Y. (2020). Consumer Behaviour during Crises: Preliminary Research on How Coronavirus Has Manifested Consumer Panic Buying, Herd Mentality, Changing Discretionary Spending and the Role of the Media in Influencing Behaviour. *Journal of Risk and Financial Management, 13*(8), Article 8. <https://doi.org/10.3390/jrfm13080166>
- Ma, W., Gan, C., Vatsa, P., Yang, W., & Zheng, H. (2022). Factors affecting online shopping frequency: Lessons from New Zealand. *SN Business & Economics, 2*(6), 41. <https://doi.org/10.1007/s43546-022-00214-5>
- Manguri, K. H., Ramadhan, R. N., & Amin, P. R. M. (2020). X Sentiment Analysis on Worldwide COVID 19 Outbreaks. *Kurdistan Journal of Applied Research, 54*–65. <https://doi.org/10.24017/covid.8>
- Masmoudi, M. H. (2021). "Looking for Fun or Escaping the Fear?" How Can COVID 19 Cyberchondriacs Enjoy the Online Shopping During the Pandemic. *4*(2), 37–45.
- Mehta, S., Saxena, T., & Purohit, N. (2020). The New Consumer Behaviour Paradigm amid COVID 19: Permanent or Transient? *Journal of Health Management, 22*(2), 291–301. <https://doi.org/10.1177/0972063420940834>
- Molino, M., Ingusci, E., Signore, F., Manuti, A., Giancaspro, M. L., Russo, V., Zito, M., & Cortese, C. G. (2020). Wellbeing Costs of Technology Use during Covid 19 Remote Working: An Investigation Using the Italian Translation of the Technostress Creators Scale. *Sustainability, 12*(15), Article 15. <https://doi.org/10.3390/su12155911>
- Moon, S. (2020). Effects of COVID 19 on the Entertainment Industry. *IDOSR Journal of Experimental Sciences, 5*(1), 8–12.
- Morgeson, F. V., Hult, G. T. M., Mithas, S., Keiningham, T., & Fornell, C. (2020). Turning Complaining Customers into Loyal Customers: Moderators of the Complaint Handling–Customer Loyalty Relationship. *Journal of Marketing, 84*(5), 79–99. <https://doi.org/10.1177/0022242920929029>
- Murray, S., & Olivares, E. (2020). Job Losses During the Onset of the COVID-19 Pandemic: Stay-at-home Orders, *Industry Composition and Administrative Capacity* (SSRN Scholarly Paper 3633502). <https://doi.org/10.2139/ssrn.3633502>
- Müller Pérez, J., Acevedo Duque, Á., Rettig, P. V., García Salirrosas, E. E., Fernández Mantilla, M. M., Izquierdo Marín, S. S., & Álvarez Becerra, R. (2023). Consumer Behavior after COVID 19: Interpersonal Influences, eWOM and Digital Lifestyles in More Diverse Youths. *Sustainability, 15*(8), Article 8. <https://doi.org/10.3390/su15086570>
- Mykytenko, N. V., Biliavska, Y. V., & Kyiv National University of Trade and Economics. (2021). Determinants of Consumer Behaviour in the COVID 19 Pandemic. *THE PROBLEMS OF ECONOMY, 3*(49), 175–184. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-3-175-184>

- Nguyen, M. H., Armoogum, J., & Nguyen Thi, B. (2021). Factors Affecting the Growth of E Shopping over the COVID 19 Era in Hanoi, Vietnam. *Sustainability*, 13(16), Article 16. <https://doi.org/10.3390/su13169205>
- Patwary, A. L., & Khattak, A. J. (2022). Interaction Between Information and Communication Technologies and Travel Behavior: Using Behavioral Data to Explore Correlates of the COVID 19 Pandemic. *Transportation Research Record*, 03611981221116626. <https://doi.org/10.1177/03611981221116626>
- Peña García, N., Gil Saura, I., Rodríguez Orejuela, A., & Siqueira Junior, J. R. (2020). Purchase intention and purchase behavior online: A cross cultural approach. *Heliyon*, 6(6), e04284. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04284>
- Pop, R. A., Săplăcan, Z., Dabija, D. C., & Alt, M. A. (2022). The impact of social media influencers on travel decisions: The role of trust in consumer decision journey. *Current Issues in Tourism*, 25(5), 823–843. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1895729>
- Prasad, N., & Mitra, D. (2022). *Impact of Perceived Security, Perceived Usefulness (PU) and Perceived Ease of Use (PEOU) on Customers' Purchase Intent in Online Shopping During the COVID 19—Pandemic*. <http://ir.nbu.ac.in/handle/123456789/4980>
- Prati, G., & Mancini, A. D. (2021). The psychological impact of COVID-19 pandemic lockdowns: A review and meta-analysis of longitudinal studies and natural experiments. *Psychological Medicine*, 51(2), 201–211. <https://doi.org/10.1017/S0033291721000015>
- Puriwat, W., & Tripopsakul, S. (2021). Explaining an adoption and continuance intention to use contactless payment technologies: During the COVID 19 pandemic. *Emerging Science Journal*, 5(1), 85–95.
- Rahman, M. S., Hossain, M. A., Hoque, M. T., Rushan, M. R. I., & Rahman, M. I. (2020). Millennials' purchasing behavior toward fashion clothing brands: Influence of brand awareness and brand schematicity. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 25(1), 153–183. <https://doi.org/10.1108/JFMM-07-2019-0137>
- Rahmani, V., & Kordrostami, E. (2023). Price sensitivity and online shopping behavior during the COVID 19 pandemic. *Journal of Consumer Marketing*, 40(4), 481–492. <https://doi.org/10.1108/JCM-07-2021-4777>
- Reimer, D., Smith, E. andersen, I. G., & Sortkær, B. (2021). What happens when schools shut down? Investigating inequality in students' reading behavior during COVID 19 in Denmark. *Research in Social Stratification and Mobility*, 71, 100568. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2020.100568>
- Relihan, L., Ward, M., Wheat, C. W., & Farrell, D. (2020). The early impact of COVID 19 on local commerce: Changes in spend across neighborhoods and online. *Covid Economics*, 1–28.
- Reséndiz Aparicio, J. C. (2021). How the COVID 19 contingency affects children. *Boletín Médico Del Hospital Infantil de México*, 78(3). <https://doi.org/10.24875/BMHIM.20000140>
- Ridwan, O. R., & Kusumah, A. H. G. (2022). HOTEL STRATEGY USING STAYCATION MARKETING IN FACING THE COVID 19 PANDEMIC. *JHSS (JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL STUDIES)*, 6(1), Article 1. <https://doi.org/10.33751/jhss.v6i1.4981>
- Rydell, L. (2021). Cognitive Attitudes, Behavioral Choices and Purchasing Habits during the COVID 19 Pandemic. *Journal of Self Governance and Management Economics*, 9(4), 35–47.
- Safitri, I. (2018). The influence of product price on consumers' purchasing decisions. *Review of Integrative Business and Economics Research*, 7, 328–337.
- Shamshiripour, A., Rahimi, E., Shabanpour, R., & Mohammadian, A. (Kouros). (2020). How is COVID 19 reshaping activity travel behavior? Evidence from a comprehensive survey in Chicago. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 7, 100216. <https://doi.org/10.1016/j.trip.2020.100216>
- Sen-Crowe, B., Sutherland, M., McKenney, M., & Elkbuli, A. (2021). A Closer Look Into Global Hospital Beds Capacity and Resource Shortages During the COVID-19 Pandemic. *Journal of Surgical Research*, 260, 56–63. <https://doi.org/10.1016/j.jss.2020.11.062>
- Shishah, W., & Alhelaly, S. (2021). User experience of utilising contactless payment technology in Saudi Arabia during the COVID 19 pandemic. *Journal of Decision Systems*, 30(2–3), 282–299. <https://doi.org/10.1080/12460125.2021.1890315>

- Soudi, N., & Bouallala, F. (2020). The Impact of Covid 19 Crisis on The Hedonic Purchase Behavior: Case of Care Products. *Journal of Research in Administrative Sciences (ISSN: 2664 2433)*, 9(2), Article 2.
- Suzanna, S., Sasmoko, S., Lumban Gaol, F., Oktavia, T., & Matsuo, T. (2020). Exploration of Technology Home based Learning Guidance for Parents and Students during the Covid 19 Pandemic. *2020 9th International Congress on Advanced Applied Informatics (IIAI AAI)*, 122–127. <https://doi.org/10.1109/IIAI AAI50415.2020.00033>
- Statista. (2023a). Instagram: Age distribution of global audiences 2023. Statista. <https://www.statista.com/statistics/325587/instagram-global-age-group/>
- Statista. (2023b). U.S. Facebook demographics age 2023. Statista. <https://www.statista.com/statistics/187549/facebook-distribution-of-users-age-group-usa/>
- Statista. (2024). Global YouTube user age & gender distribution 2024. Statista. <https://www.statista.com/statistics/1287137/youtube-global-users-age-gender-distribution/>
- Tandon, A., Dhir, A., Kaur, P., Kushwah, S., & Salo, J. (2020). Why do people buy organic food? The moderating role of environmental concerns and trust. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57, 102247. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102247>
- Trudel, R. (2019). Sustainable consumer behavior. *Consumer Psychology Review*, 2(1), 85–96. <https://doi.org/10.1002/arcp.1045>
- Tyrväinen, O., & Karjaluo, H. (2022). Online grocery shopping before and during the COVID 19 pandemic: A meta analytical review. *Telematics and Informatics*, 71, 101839. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2022.101839>
- Vorapongpisut, V. (2020). Influence of online shopping channel on sales volume of beauty products during COVID 19. *Chulalongkorn University Theses and Dissertations (Chula ETD)*. <https://doi.org/10.58837/CHULA.IS.2020.26>
- Waliszewski, K., & Warchlewska, A. (2021). Comparative analysis of Poland and selected countries in terms of household financial behaviour during the COVID 19 pandemic. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 16(3), Article 3. <https://doi.org/10.24136/eq.2021.021>
- Wilson, M. E., & Chen, L. H. (2020). Re starting travel in the era of COVID 19: Preparing anew. *Journal of Travel Medicine*, 27(5), 108. <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa108>
- Wrycza, S., & Maślankowski, J. (2020). Social Media Users' Opinions on Remote Work during the COVID 19 Pandemic. Thematic and Sentiment Analysis. *Information Systems Management*, 37(4), 288–297. <https://doi.org/10.1080/10580530.2020.1820631>
- Wu, Y., Xin, L., Li, D., Yu, J., & Guo, J. (2021). How does scarcity promotion lead to impulse purchase in the online market? A field experiment. *Information & Management*, 58(1), 103283. <https://doi.org/10.1016/j.im.2020.103283>
- Xiao, Y., Becerik Gerber, B., Lucas, G., & Roll, S. C. (2021). Impacts of Working From Home During COVID 19 Pandemic on Physical and Mental Well Being of Office Workstation Users. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 63(3), 181. <https://doi.org/10.1097/JOM.0000000000002097>
- Xu, J. (Bill), Choi, H. C., Lee, S. W., & Law, R. (2022). Residents' attitudes toward and intentions to participate in local tourism during and after the COVID 19 pandemic. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 27(5), 473–488. <https://doi.org/10.1080/10941665.2022.2091945>
- Yee, T. M., Govindan, S., Munusami, C., & Yusop, H. (2023). Determinants of Online Consumer Purchase Behavior during COVID 19 Pandemic in Metropolitan City: Implications in Post Pandemic. *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities (MJSSH)*, 8(3), Article 3. <https://doi.org/10.47405/mjssh.v8i3.2186>
- Yeon, J., Park, I., & Lee, D. (2019). What creates trust and who gets loyalty in social commerce? *Journal of Retailing and Consumer Services*, 50, 138–144. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.05.009>
- Yue, B., Sheng, G., She, S., & Xu, J. (2020). Impact of Consumer Environmental Responsibility on Green Consumption Behavior in China: The Role of Environmental Concern and Price Sensitivity. *Sustainability*, 12(5), Article 5. <https://doi.org/10.3390/su12052074>

- Zhang, J., Jiang, N., Turner, J. J., & Pahlevan Sharif, S. (2022). The Impact of Scarcity on Consumers' Impulse Buying Based on the S O R Theory. *Frontiers in Psychology, 13*. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2022.792419>
- Zhao, Y., Guo, Y., Xiao, Y., Zhu, R., Sun, W., Huang, W., Liang, D., Tang, L., Zhang, F., Zhu, D., & Wu, J. L. (2020). The Effects of Online Homeschooling on Children, Parents and Teachers of Grades 1–9 During the COVID 19 Pandemic. *Medical Science Monitor, 26*. <https://doi.org/10.12659/MSM.925591>
- Zheng, Y., Wang, W., Zhong, Y., Wu, F., Zhu, Z., Tham, Y. C., Lamoureux, E., Xiao, L., Zhu, E., Liu, H., Jin, L., Liang, L., Luo, L., He, M., Morgan, I., Congdon, N., & Liu, Y. (2021). A Peer to Peer Live Streaming Intervention for Children During COVID 19 Homeschooling to Promote Physical Activity and Reduce Anxiety and Eye Strain: Cluster Randomized Controlled Trial. *Journal of Medical Internet Research, 23*(4), 24316. <https://doi.org/10.2196/24316>
- Zhong, Y., Oh, S., & Moon, H. C. (2021). What Can Drive Consumers' Dining Out Behavior in China and Korea during the COVID 19 Pandemic? *Sustainability, 13*(4), Article 4. <https://doi.org/10.3390/su13041724>
- Zwanka, R. J., & Buff, C. (2021). COVID 19 Generation: A Conceptual Framework of the Consumer Behavioral Transitions to Be Caused by the COVID 19 Pandemic. *Journal of International Consumer Marketing, 33*(1), 58–67. <https://doi.org/10.1080/08961530.2020.1771646>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.10.2023 ✓Accepted/Kabul: 30.01.2024

DOI:10.30794/pausbed.1369807

Research Article/Araştırma Makalesi

Baş, H. (2024). Derviş Mehmed Efendi and Russia Embassy Report (1755)", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 61, Denizli, pp. 215-228.

DERVİŞ MEHMED EFENDİ AND RUSSIA EMBASSY REPORT (1755)

Halit BAŞ*

Abstract

The reports submitted by the sefirs (ambassadors) assigned by the Ottoman State to establish relations with other states since its establishment were called sefâretnâme. Sefâretnâmes were written about many different countries and are important documents that give information about Ottoman foreign policy. The meticulousness in the selection of ambassadors and the appointment of experienced statesmen to the post have increased the importance of these reports in terms of being a source for scientific studies. The sefâretnâmes, which have rich observations and comments about the country visited, have included developments in education, economy, technology, art and administration. Thus, it also contributed to the development and modernization of the Ottoman State. On the other hand, these reports have been important historical sources for European historians. Sefâretnâmes have been published in various forms such as articles, books, book chapters and graduate theses. In this study, the manuscript copy of Derviş Mehmed Efendi's 1755 dated Russia Sefâretnâmesi in Fatih Millet Library, numbered 829, is evaluated. The aforementioned sefâretnâme has not been analyzed and published as a separate work before. The original images and the transcribed text of the Sefâretnâme are also included in our article. Thus, it is aimed to contribute to academic studies by publishing another sefâretnâme.

Keywords: *Sefir, Sefâretnâme, Derviş Mehmed, Russia, Ottoman.*

DERVİŞ MEHMED EFENDİ VE 1755 TARİHLİ RUSYA SEFÂRETNÂMESİ

Öz

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren diğer devletlerle ilişki kurmak için görevlendirdiği sefirlerin (elçilerin), elçilik vazifesiyle ilgili sundukları raporlara sefâretnâme denilmiştir. Sefâretnâmeler, birçok farklı ülke hakkında yazılmıştır ve Osmanlı dış politikası hakkında bilgi veren önemli vesikalardandır. Elçi seçiminde titizlik gösterilmesi ve göreve tecrübeli devlet adamlarının atanması, bilimsel çalışmalara kaynak olması, bu raporların önemini ayrıca arttırmıştır. İçeriğinde gidilen ülke ile ilgili zengin gözlem ve yorumlar bulunan sefâretnâmeler eğitim, ekonomi, teknoloji, sanat, idare vb. hakkında gelişmelerden bahsettiğinden Osmanlı Devleti'nin gelişimi ve modernleşmesine de katkı sağlamıştır. Diğer taraftan bu raporlar Avrupalı tarihçiler için de önemli tarih kaynakları olmuştur. Sefâretnâmeler makale, kitap, kitap bölümü ve lisansüstü tez çalışmaları olmak üzere çeşitli şekillerde yayımlanmıştır. Bu çalışmada Derviş Mehmed Efendi'nin 1755 tarihli Rusya Sefâretnâmesi'nin Fatih Millet Kütüphanesinde 829 numara ile kayıtlı yazma nüshası değerlendirilmiştir. Söz konusu sefâretnâme daha önce müstakil olarak ele alınıp yayımlanmamıştır. Makalemize sefâretnâmenin orijinal görüntüleri ile transkript edilmiş metni de eklenmiştir. Böylelikle bir sefâretnâme daha yayımlanarak akademik çalışmalara katkı sunması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Sefir, Sefâretnâme, Derviş Mehmed, Rusya, Osmanlı.*

*Asst. Prof. Dr., Iğdır University, Faculty of Science and Letters, Department of History, IĞDIR.
e-mail: halit.bas@igdir.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-6790-1634>)

INTRODUCTION

Diplomacy, briefly in the dictionary, is a set of treaties regulating international relations; It has been defined as the work and art of representing one's country in a foreign country and in international meetings (*Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/>). In a longer and more detailed way, diplomacy is a method used in the conduct of international relations through envoys/ambassadors, as well as the art of diplomats. In this respect, diplomacy is a method, that is, a means, not the purpose of conducting international relations. A state's ability to protect its own interests against other states without resorting to violence or friction is possible with diplomacy, which replaces brute force, and through diplomacy, states find the opportunity to reconcile their interests (Versan, 1995: 89-90). Diplomacy is a scientific field of study that emphasizes artistic subtleties. An Ottoman source called diplomacy 'fenn-i müzakerat-ı hariciye' (Hüseyin Âgâh Bey, 1312: 9).

Diplomacy is also the history of international relations (Kodaman and Akçay, 2010: 75-76).¹ Although its importance has increased over time, the existence of diplomatic activities has been mentioned since prehistoric times (Versan, 1995: 89). It has been recorded that when inter-site and overseas relations increased in ancient Greek history, ambassadors who were authorized to negotiate and who were highly respected while performing their duties assigned (Kınlı, 2006: 68).

About the development of the diplomacy method, Hüseyin Agâh Bey², who served in the Ottoman State's foreign service (Bâb-ı Âli Translation Chamber - Bâb-ı Âli Tercüme Odası) and authored works on diplomacy and law, described the transition to modern diplomacy as follows:

"As soon as they established a policy procedure in Europe, the main governments felt the need to engage with each other. The European states that corresponded with each other began to send officials to each other to observe the policies of the states with which they had mutual relations. The influence of diplomats in European states began even before the Treaty of Westphalia signed between the governments of Germany, France and Sweden in 1648 to end the famous 30-year war, that is, when Cardinal Richelieu³ was the French prime minister. To deal with the foreign relations administration, which has an increasing importance among the states, it was especially necessary to establish a separate unit and this unit was called the Ministry of Foreign Affairs in each state" (Hüseyin Âgâh Bey, 1312: 15-16).

Kemal Paşazâde Said Bey, the author of the work called '*Sefirler ve Şehbenderler*', one of the first original works on Ottoman diplomacy, expressed this situation in his work as follows:

"It is one of the oldest traditions for nations and states to send envoys or representatives to each other to declare war, make peace, establish alliances, etc. to propose something. In the 15th century, the rise of science and education in Europe, the invention of gunpowder, and the occurrence of extraordinary events such as the discovery of America led to an increase in the importance of diplomacy." (Said Bey, 1307: 9-11; Dönmez, 2010: 9).

In addition to the wars between Catholic and Protestant states for the development of diplomacy in Europe and the Treaty of Westphalia that was signed at the end of the Thirty Years Wars (1618-1648), a definition that sees the 1815 Vienna Congress as important turning points is included in the '*Muhbir*' Newspaper as follows.

"The state of the Rim priest (Pope) was the only example to send envoys, since the relations of states with each other in the early periods were not in a tight and honest structure. The wars that took place between the Catholic and the Protestants afterwards enabled the states to follow the relationship with each other and to accept this situation. Other states, especially the French state, took care to send envoys. And at that time the embassy had a simpler structure. The application of

1 Timuçin Kodaman and Ekrem Yaşar Akçay, "Diplomatic History in The Ottoman Empire from Founding to Decadence and Heritage To Turkey", *Suleyman Demirel University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, No 22, 2010, p. 75-76.

2 For detailed information about Hüseyin Agâh Bey and his works, see (Yörük, 2006: p. 99-128).

3 Cardinal Richelieu, whose real name was Armand Jean du Plessis, was appointed to the advisory council by King Louis XIII in 1624. He was influential in French domestic and foreign politics from 1624 until his death in 1642. He played a role in setting the parameters of the peace process that resulted in the settlement of the Thirty Years' War in 1648 (Osborne, 2018: 1-3).

the extraordinary ambassador, which was a single degree, took on a more complex structure later on, and embassy officers were appointed at different degrees. The ambassadors divided into three classes in the new structure were: 1. Class ambassadors, 2. Class executive officers and middle ambassadors, and third class residents and charge d'affaires" (*Muhbir*, 1283: 3-4).

Considering the definitions mentioned above and its historical development, before the modern period, diplomacy was based on sending representatives abroad for a certain period of time to fulfil a specific purpose and returning after completing their duties. In other words, the diplomacy method based on extraordinary embassies is called 'ad hoc' diplomacy. Ad hoc diplomacy, thus, had a temporary nature that was not permanent (Tuncer and Tuncer, 1998: 11). It is known that the modern diplomacy structure, that is, the transition from ad hoc diplomacy to permanent diplomacy, emerged in Italy in the second half of the 15th century (Kurtaran, 2022: 303). The Peace of Westphalia, which ended the Thirty Years' War, has been turning point and was associated with the emergence of modern states and the establishment of a new international order (Salihpaşaoğlu and Gümüş Boyacı, 2020: 191-224).

Various sources are taken as reference in the studies on the history of diplomacy. This study analyses Derviş Mehmed Efendi's *Sefaretnamesi*, which is one of the original sources on the history of diplomacy and especially the history of Ottoman diplomacy.

Derviş Mehmed Efendi and his *sefaretnâmes* have been mentioned in academic studies on Ottoman-Russian relations and *sefâretnâmes* (these studies constitute the source of this article and are included in our bibliography). However, although the aforementioned *sefir* and the *sefaretnâme* are mentioned in many studies, as far as we can determine, the original *sefaretnâme* has been used as a source in postgraduate (master's and doctoral) theses (see Demir, 2012; Yeşilyurt, 2017). Derviş Mehmed Efendi's 1755 Embassy to Russia has not been analysed in a separate work.

The 1755 dated Derviş Mehmed Efendi's Russia *Sefâretnâme* (Fatih Millet Library manuscript copy) constituted the main source of our study. The history of Ottoman Diplomacy and the history of the *sefâretnâmes* have been explained and related. In this context, Ottoman-Russian relations have been analysed and the quality of this *sefâretnâme* as a source for historical studies has been discussed.

Another important aim and contribution of this study is the publication of an important document. A significant number of known *sefâretnâmes* have been transcribed and published as independent books, some in the form of graduate theses and some in academic journals for the benefit of researchers. The manuscript copy of the *sefâretnâme* we are dealing with was obtained from the Fatih Millet Library and has not yet been published. In the appendices of our study, the original images of the manuscript copy of the *sefâretnâme* along with the transcript text are included. This study will contribute to the increase in the number of published *sefâretnâmes*, researchers and future studies.

OTTOMAN DIPLOMACY

In the Ottoman geography, soldiers, merchants and dervishes were the first groups to come into contact with the outside world. Later on, Crimean khans, beys, voivodes and kings under Ottoman rule, sailors, travellers and merchants etc. informed about foreign countries and served as a means of transferring culture as well (Turan, 2004: 59; Bilim, 1999: 205). At the beginning, the Ottoman Empire had diplomatic relations with states such as Byzantium, Karamanoğlu, Candaroğlu, Germiyanoğlu, Mamluks, Akkoyunlular, Karakoyunlular and Timurids. As it grew, conquered Rumelia and Anatolia and expanded its dominance in the Black Sea and Mediterranean coasts, Italian states such as Genoa, Venice and Milan, which had important interests in these regions, sent ambassadors to the Ottoman Empire in order to establish diplomatic relations. (İpşirli, 1995: 8).

In the classical period, the prominent office in foreign relations in the Ottoman Empire was *reisülküttâb*, and the institution was *reisülküttâplık*. *Reisülküttâb*, who was the head of the clerk and offices of the *Divan-ı Hümayun* until the end of the 17th century, was attached to the '*nişancı*' (A senior official in the Ottoman bureaucracy and a member of the *Divan-ı Hümayun*). In the second half of this century, when the administration left the palace

and moved to *Babiali* (Ottoman government), *reisülküttâb* and *reisülküttâplık* were also removed from the nişancı order and joined the *sadrazam* (grand viziership). In *sadrazam*'s office (besides his bureaucratic duties), foreign affairs were left entirely to the *reisülküttâb*. In the 18th century, the importance of the *reisülküttâb* increased in direct proportion to the increasing importance of diplomacy for the Ottoman Empire. Due to his preoccupation with foreign affairs, such as relations with foreign ambassadors, the *reisülküttâb* was described by foreign writers and travellers as the minister of foreign affairs (*hariciye nazırı*) (Uzunçarşılı, 1988: 242-245; Bilim, 2019: 172; Ahışalı, 2007: 546; İnalçık, 1964: 682).⁴

*Amedci*⁵, who was the chief of staff of the *reisülküttâbs*, was one of the other prominent officials in foreign relations. Among the broad duties under his responsibility, such as his chief, *reisülküttâb*, there were also affairs related to foreign relations. In this sense, he was responsible for being present at the meetings of the *reisülküttâb* with the representatives of foreign states, making the necessary correspondence, ensuring that he communicated with foreign diplomats and consuls, and archiving the minutes of speech and other documents (Uzunçarşılı, 1988: 56; Aktaş, 1991: 12; Sander, 2016: 159).

As for the ambassadors sent by the Ottoman Empire to other states, from the 16th century onwards, they were divided into two classes: ambassadors or middle ambassadors, depending on the type of mission or the importance of the state to which they were sent. In addition to these, those who were sent with a simple duty or especially with the duty of delivering a letter were called *nâmeres*, and sometimes officers under the name of *çavuş* were sent for secondary services (Unat, 2008: 19).

Especially since the conquest of Istanbul, foreign states had sent ambassadors to Istanbul. The first of these ambassadors was the '*Venetian balyos*'. During the reign of Sultan Mehmed the Conqueror, according to the agreement made with the Venetians, the captives were returned, friendship was established between the two sides, and a joint struggle was carried out against the pirates in Dardanelles and the Aegean Sea. In the following years, the Venetian ambassadors were followed by the Polish (1475), Russian (1497), French (1525), Austrian (1528) and Dutch (1612) ambassadors (Bilim, 2019: 33; Arı, 2004: 36). The term *balyos* was used as the equivalent of ambassador for representatives of other states as well as the representatives of Venice (Şakiroğlu, 1992: 43).

Although the above-mentioned states switched to permanent diplomacy at an early date, the Ottoman Empire sent envoys/ambassadors to foreign countries as deemed necessary, in other words, on an ad hoc basis until the end of the 18th century. In other words, the ad hoc diplomacy method continued to be applied until the end of the 18th century, and the Ottoman Empire was one of the states that applied this method until the latest dates (Tuncer and Tuncer, 1998: 11).

In academic studies, the continuation of ad hoc diplomacy in the Ottoman Empire until late periods has been attributed to various reasons. According to this:

The first view is that this situation may be related to ancient traditions. The point to support this inference is that there was no permanent embassy practice in previous Islamic and Turkish states (İpşirli, 1995: 8).

Another reason is that the Ottoman Empire had a strong position against other states thanks to its increasing political influence in the 14th and 15th centuries. Thanks to this strong position, the Ottoman Empire did not accept any state as equal to itself, and this situation led the Ottoman Empire to adopt the one-sided diplomacy method that determined its own rules. Thus, it was interpreted that having a permanent envoy in weak states would harm its own superiority (Çiftçi, 2018: 682). Since the state was very strong militarily at that time and obtained everything it wanted by fighting when necessary, the diplomacy of the period was not permanent but

⁴ Until 1836, when the Ottoman Ministry of Foreign Affairs was established, all functions of foreign affairs were carried out by the *reisülküttâb*. Eventually, the Ministry of Foreign Affairs was formed from the offices of *reisülküttâb* and the last *reisülküttâb* was appointed as the first minister. See also (Çetinsaya, 2020: 29).

⁵ Although the existence of the *âmedî* department is thought to be quite old, the term *âmedî* is found only in the last quarter of the 18th century (Aktaş, 1991: 12). According to İnalçık, the establishment of this department must have been around 1777. In the period when the *Âmedci* gained importance, his main duties included drafting the letters to be sent by the grand vizier to the prime ministers of foreign states, being present at the meetings of the *reisülküttâb* with the representatives of foreign states, keeping the minutes of their meetings, and following up their correspondence with the ambassadors and consuls of foreign states (İnalçık, 1964: 675).

ad hoc. This means making agreements, participating in ceremonies, giving orders, offering to surrender without bloodshed before the war, etc. was shaped (Kodaman and Akçay, 2010: 81).

The Ottoman administration had various intelligence services. Thanks to this intelligence network, the need to have permanent ambassadors in other countries was not felt. As another reason, during the periods when the state was strong, it was not wanted to be in a situation tied in the political and diplomatic games and commitments of Europe, so the method of permanent diplomacy was not welcomed. In this way, the Ottoman Empire had the opportunity to move freely (İpşirli, 1995: 8).

The Ottoman Empire resisted the implementation of the new diplomatic procedure for a long time; nevertheless, with the loss of its military and political power, it had to accept that the unilateral understanding of diplomacy was abandoned in the 18th century and that it was an international field in which the rules were mutually determined (Talbot and McCluskey, 2016: 270; Çiftçi, 2018: 681). The first permanent embassy was opened in London and Yusuf Ağâh Efendi was assigned here as the first permanent ambassador (1793).⁶ From this point of view, Beydilli expressed this change in the attitude of the Ottoman Administration as follows: Based on his saying, he does politics in his powerful times, and he gives space to diplomacy only to the extent that it serves his own interests. In the phase where it loses its power, the opposite stance occurs; it reproaches politics and diplomacy, and preaches honesty and integrity (Beydilli, 2022: 9).

SEFİR AND SEFÂRETNÂME

'*Sefir*' corresponds to ambassador in the dictionary, and '*sefaret*' corresponds to embassy and envoy duty (Şemseddin Sami, 2005: 724-726). The reports prepared and presented by the ambassadors sent by the Ottoman Empire to other states about the places they went, the statesmen they met, the political events and the work they did, starting from Istanbul, were called '*sefâretnâme*' (Pakalın, 1972: 138).

Ambassadors were sent by the Ottoman Empire to other states to announce the enthronement of the Ottoman rulers as they ascended the throne, to attend the coronation ceremonies in foreign countries and to congratulate the new head of state. In addition, ratification of the signed agreements, re-establishment of friendship relations, negotiation of disputed border issues, post-war peace treaty, sending the reply written by the sultan to the letter of the foreign head of state and/or the letter of the grand vizier, giving condolences, strengthening-reinforcing relations between the two states and helping foreign countries Ambassadors were appointed for various reasons, such as (Unat, 2008: 17-19).

Sefâretnâmes is a kind of travel book, as it introduces the places where the ambassadors passed from the moment they left Istanbul until their return, the destinations they stayed, the settlements reached and the peoples there. Since it can be defined as a memoir in that it contains testimonies in person, it is counted as a literary genre besides its political content, and it can be said that its literary aspect predominates because it does not include details that are confidential in official meetings (Beydilli, 2009: 289). Despite the criticisms made on the value of Sefâretnâmes as a source for historical research, it is thought that these works are a development program and have an impact on innovation movements as of the period they were written (Altuniş Gürsoy, 2006: 160; Şahin, 2007: 65; Ercan, 1984: 263). However, sefâretnâmes contain important information in terms of social life, transportation-logistics, politics, diplomacy and art history (Baş, 2022: 138).

Since its establishment, the Ottoman State has sent ambassadors to the states it has been in contact with many times. However, considering its long-term relations with other states and its life span of more than six centuries, quite a few (forty-nine) *sefaretnames* could be identified. The majority of these belong to the 18th century, also called the age of diplomatic revolution, when the importance of foreign relations increased due to the intensity of diplomatic relations (Topaktaş, 2014: 2-3; Korkut, 2003: 493). According to Ortaylı, this century is a period when the Ottoman world observed Europe and Russia, compared them and wrote them down. Sefâretnâmes is one of the most important records written for this purpose. So much so that these works have been important sources for the history of European historians' own societies (Ortaylı, 1987: 13).

⁶ The British government initially did not welcome this first attempt by the Ottoman Empire to establish a permanent embassy. It was only on the second attempt that negotiations could begin and an agreement was reached between the Ottoman and British states on the appointment of an Ottoman resident ambassador in London (Yalçınkaya, 2001: 121; Yurdusev, 2004: 30).

The low number of Sefâretnâmes can be attributed to the late start of the writing of the sefâretnâmes. On the other hand, it is known that the tradition of writing sefâretnâme goes back to much older times. According to Unat, it is not correct to conclude that there were no such reports in earlier dates, since the *sefaretnâmes* identified coincide with the dates after the second half of the 17th century (Unat, 2008: 43).

THE BEGINNING AND DEVELOPMENT OF OTTOMAN-RUSSIAN RELATIONS

When the Ottoman-Russian relations are analysed in general terms from the perspective of Sefâretnâme, the first contact can be traced back to the first official letter sent by Ivan III to Bayezid II (1481-1512) through the Crimean Khan Mengli Giray Khan (1478-1515) in 1492 (Pritsak, 1999: 69; Özkan, 2007: 48). Moscow, which was under heavy pressure from Poland-Lithuania at this time, established good relations with the Crimean Khanate in the face of this pressure, and thus became an ally of the Ottoman Empire. After Mengli Giray dealt the fatal blow to the Golden Horde in 1502, Moscow was freed from the pressure of an important enemy. Making good use of this opportunity, Moscow not only provided commercial and financial developments, but also provided political benefits (İnalçık, 1999: 25). Russia, which emerged as a rival to the Ottoman Empire in the commercial activities between Asia and Europe, continued its westward and eastward expansion during the reign of Ivan IV (1533-1584). Although Russia could not achieve its goals in the West, it achieved significant successes in the East, such as the capture of Kazan in 1552 and Astrakhan in 1554. With the capture of Kazan and Astrakhan, Russia became an Empire (Acar, 2009: 99; İnalçık, 1999: 29).

Until the Treaty of Karlowitz (1699), Russia was not able to establish direct relations with Istanbul. Although Ottoman-Russians were amicable before this treaty, the sultans who saw their country superior to Russia did not want to have diplomatic relations with Russia as “equal” states. Instead the 18th century was a period when Ottoman-Russian relations. However, this was about to change in the 18th century since commercial and cultural relations as well as the wars with Russia in this century left deep traces in the history of the two countries (Klein, 2010: 90; Ortaylı, 2008: 146; Brisku, 2019: 3).

The Ottoman Empire, which started to weaken after the Treaty of Karlowitz in 1699, became the focus of attention of neighboring states such as Austria-Russia, which became stronger due to its large lands on three continents, and countries that made significant progress towards becoming an overseas colonial empire such as England-France, which were not neighbors (Beydilli, 2022: 387). The efforts of the states that wanted to benefit from this situation of the Ottoman Empire, which experienced the first great losses after the Treaty of Karlowitz, was accepted as an important turning point in Ottoman diplomacy (Birsell, 1940: 137; Arı, 2004: 53). With this peace treaty, the title of Empire of the Russian tsar, called the Prince of Moscow, was accepted by the Ottoman Empire. This was an important development in terms of Ottoman-Russian relations (Savaş, 2007: 30).

In particular, the rivalry between the Ottoman and Russian states witnessed great wars that started with the Battle of Cehrin in 1677-1678. In Cehrin and the following Prut Wars of 1710-1711, the Ottoman Empire still showed its military superiority, but could not take advantage of the opportunity to destroy the Russian army (Kumkale, 1997: 28). In 1722, Peter I (Crazy-Great) captured Derbend in the Persian Campaign and established the Holy Cross Palanka (a kind of small fortress) on the Sulak River. By 1735, after Peter's death, the palanka was abandoned, and the Russians withdrew. Despite this, the Russians continued to gradually increase the challenge to the military superiority of the Ottomans, and finally, with the 1739 Belgrade Treaty, this bloody rivalry was replaced by a period of peace for about 30 years until 1768 (Kurtaran, 2015: 589-606; Kurat, 2011: 34; Brisku, 2019: 6).

When Derviş Mehmed Efendi was appointed as the ambassador, Elizabeth Petrovna (1741-1762), the daughter of Peter I was on the throne of Russia (Söylemezoğlu, 1943: 270-288). During the reign of Elizabeth I, diplomatic relations with European powers were strong; In addition, it was an important period in terms of military, economy and education. Elizabeth was both described as a successful monarch with her diplomatic agreements (Acar, 2009: 174-177), and was criticized that Russian foreign policy in this period was not very remarkable. The loss of Russian gains with Elizabeth's death can be shown as the reason for this contradictory situation. Despite her extravagant, lazy and undisciplined attitude, Elizabeth also went down in history as a figure who brought joy and happiness to her nation with her over-loving and gentle nature, trying to continue the legacy of her father Peter (Vernadsky, 2009: 205; Riasanovsky and Steinberg, 2011: 255-257).

While this was the case on the Russian side, with the 1739 Treaty of Belgrade, the Ottoman Empire entered a period of peace in its European relations. In this period of peace, the Ottoman Empire, which ruled over a wide geography, had the opportunity to be more interested in diplomatic activities (Beydilli, 2022: 201). In this sense, the reign of Mahmud I (1730-1754) was evaluated as one of the brightest periods of Ottoman diplomacy as of the Treaty of Belgrade (1739) (Savaş, 2007: 30).

DERVİŞ MEHMED EFENDİ

Of all sefâretnâmes only forty-nine were known. In the 18th century, due to intensive diplomatic relations, most of the sefâretnâmes were written in this century (Korkut, 2007: 20). Eight of these are Russian sefâretnâmes (Yalçinkaya, 1996: 332). One of them, Derviş Mehmed Efendi's sefaretname dated 1755 is the main subject of this study.

Life of the Ambassador: Derviş Mehmed Efendi was trained as a 'mühürdar'⁷ by İzzet Ali Pasha, the deputy grand vizier. He served as 'çavuşlar katibi'⁸ and 'küçük rûznâmçecilik'⁹. In 1755 and 1764, he was appointed as ambassador to Russia twice. After his first ambassadorship, he worked as 'cizye'¹⁰ accountant', 'süvari mukataacısı'¹¹ and 'sipah katibi'¹² (Unat 2008: 99). Derviş Mehmed Efendi, who completed his second ambassadorial mission, died in Bender during his return (1764-1765) (Mehmed Süreyya, 1996: 414). A sefâretnâme was written as a report about his first mission.

Reason for being sent as an ambassador: Upon the death of the Ottoman Sultan Mahmud I (1730-1754), his younger brother Osman III (1754-1757) ascended the throne (Uzunçarşılı, 2011: 336-337). Upon the change of throne, it was decided to send ambassadors to Christian states in accordance with the 'Düvel-i Nasaraya Elçi Gönderilmesi Hakkında Kanun' (İrtem, 1942: 4; Afyoncu, 2009: 113). Derviş Mehmed Efendi was appointed as ambassador to Russia to announce the accession of Osman III. In addition to announcing the change of sultan, his other duty was to personally observe the fortresses on the Ottoman-Russian border and gather information about the latest situation (Demir, 2012: 11).

The appointment of Derviş Mehmed Efendi as ambassador was also an important milestone for Russia. In 1741, according to an agreement signed in Petersburg, the Ottomans had agreed to grant the title of Emperor to the Russian tsars. However, they had not received a name from the Ottoman rulers from that date until 1755. After Derviş Mehmed Efendi delivered the *sadrâzam* (grand vizier) letter to the Russian chancellor, the Russian authorities became confident in this regard (Mehmed Hakim Efendi, 2019: 315).

A DESCRIPTION OF DERVİŞ MEHMET'S EMBASSY REPORT (1755)

Although it was not published independently in Latin letters, it was published in Turkish in *Vasıf Tarihi, Tarih-i Gülşen Maârif*, in *Akşam* Newspaper dated 15 June 1942 (under the title Derviş Mehmet Efendi Petersburg'da, written by Süleyman Kani İrtem) and in French in *Journal Asiatique* (see Appendix). In addition to these publications, there are manuscripts in Topkapı Palace Emanet Hazinesi, *Seyyid Hakim Tarihi* and finally *Fatih Millet Library* (Unat, 2008: 101). Along with these publications, we have the Fatih Millet Library manuscript among the manuscript copies. The manuscript copy in question is registered in the library with the number 829. It is written in *rik'a* handwriting. It includes a cover page and 10 pages. There is a foundation seal on the cover which shows that *Ali Emiri Efendi* donated this manuscript (see appendix).

In the sources of Ottoman history, it is seen that the term '*elçi* (ambassador)' is used instead of the word '*sefir*'. The office or duty was also called '*sefâret*' many times. This information given by Faik Reşit Unat is partially correct when we look at the sefâretnâmes that have been published. From this point of view, in Derviş Mehmed Efendi's '*Rusya Sefâretnâmesi (1755)*', both the terms '*elçi*' and '*sefir*' (sefir-i mümaileyh, elçi-i mümaileyh, elçi

7 Mühürdar, an official in the entourage of the grand vizier, ministers and governors who sealed official documents (Pakalın, 1993: 609).

8 Çavuşlar katibi, the supervisor of the *Divan çavuşları* and the person who supervised the execution of the punishments imposed according to the provisions of the law (Pakalın, 1993: 339).

9 Küçük ruznamçeci, a clerk who kept records of daily revenues and expenditures (Pakalın, 1972: 60).

10 Cizye is a type of tax levied on non-Muslim citizens (Pakalın, 1993: 297).

11 Mukataacı is one of the officials in charge of the leasing of state property (Pakalın, 1993: 578).

12 Sipah katibi was one of the officials who kept the records of the cavalry (Sertoğlu, 1986: 319).

efendi) are used; however, although both terms are used, '*sefir-i mümaileyh*' is more preferred when it comes to the person of Derviş Mehmed Efendi.

Another issue that should be mentioned here is who wrote the *sefaretnâmes*. Sefaretnames were sometimes written by the ambassador himself, and mostly by a '*sır katibi (private clerk)*' in the ambassador's entourage (Beydilli, 2007: 24). This sefâretnâme was not written by the ambassador himself, but by a scribe in his entourage.

CONSIDERATIONS IN THE ELECTION OF AMBASSADORS

Great care was taken in the selection of ambassadors to represent their country with their dressing, behavior and appearance. The ambassador should have been a person who would establish or maintain peace and tranquility between the two countries (Tuncer and Tuncer, 1998: 33). For this reason, ambassadors were chosen from people at certain social and cultural levels and people who had performed state duties at various levels. With these features, all of those selected were from the '*kalemiye*' class, namely bureaucrats (Bilim, 2019: 45-46).

Derviş Mehmed Efendi, as mentioned above, was appointed as the Russian ambassador twice, in 1755 and 1764, after holding important positions in the Ottoman bureaucracy. One of the issues that made the people stand out in the selection of ambassadors was that they were experienced in foreign affairs, and the fact that the ambassador was a '*çavuş*' who was one of the officers involved in embassy communications and that he was appointed as an ambassador for the second time in 1764 after the embassy duty mentioned here indicated this sensitivity. This shows that the ambassador master successfully fulfilled at least his first ambassadorial duty.

PREPARATION AND ROUTE

The Ambassadors or envoys to Russia were generally walking from the west to the north of the Black Sea using the land route. Derviş Mehmed Efendi arrived in Bender, which is located in the northwest of the Black Sea, thirty days after departing from Istanbul on January 15, 1755, with his embassy regiment. In Bender, he continued the march by taking the Beşlü Agha as his entourage, and then rested for ten days in a place called '*Vasiliko*' on the Russian border. After the preparations, the Embassy delegation continued its route to Kiev. Upon arrival in Kiev, a banquet was held for the Ambassador and his delegation by the General of the Citadel. The delegation, after resting for two days in Kiev on these dates, which came to the middle of March, reached Kozluca, the location of the Kazakh Major, and then Bihne. On March 25, '*Tuğla*' was reached, then Moscow. Then, respectively, Novograd, after '*Monastery*', finally Petersburg. About three and a half months (one hundred and seven days) from the day he set out (May 2, 1755) he was able to appear before the Empress (Derviş Mehmed Efendi: 1-5).

On the sixty-fifth day of his arrival in St. Petersburg, Ambassador Derviş Mehmed Efendi, who received a reply letter from the Empress, and the '*embassy regiment*', set off for Istanbul after receiving a reply from the Russian prime minister ten days later. The ambassador and his delegation reached Bender in forty-two days and Istanbul twenty days after Bender (Unat, 2008: 99-101; Derviş Mehmed Efendi: 10). The total time between the embassy regiment's departure from Istanbul for duty and its return was two hundred and forty-three days (eight months).

AMBASSADOR EXCHANGE

Envoys sent simultaneously were exchanged mutually at the border of these states when two neighboring states were in question, or at a predetermined location if they were not neighbors. This exchange was called '*mübadele*' in Ottoman diplomacy. The exchange of ambassadors at the border took place for purposes such as negotiating after the war, delivering certified copies of a treaty. However, there would be no exchange in the case of giving the news of a new ruler's accession to the throne or sending a unilateral envoy to congratulate for the same reason (Can, 2020: 90). Derviş Mehmed Efendi and his entourage were not subject to the exchange, as they were assigned to inform about the change in the Ottoman throne.

RECEPTION AND HOSPITALITY OF THE AMBASSADOR AND THE EMBASSY DELEGATION

The embassy delegation would be welcomed by guides (mihmândâr) in the countries they were assigned to. Accompanied by the guide, they would be hosted in the places they visited and stayed.

Regarding the arrival of the Ottoman envoy, Ottoman ambassadors and statesmen did not compromise the application of this principle by refusing and insisting on the invitations of foreign statesmen who invited them in accordance with the understanding of “al-kâdimu yûzâru”. The main idea of the diplomatic principle is the same as the contacts made at the borders; not to make the first move or visit and to bring the interlocutor to his feet, thus protecting the honour of states during representation before foreign statesmen (Savaş, 2007: 50-51). Ambassador Derviş Mehmed Efendi also showed sensitivity to this point throughout the journey.

When Ambassador Derviş Mehmed Efendi and his entourage first arrived at the Polish border, they were greeted by a mihmandar and organized a feast for them. Later, when they reached Moscow, the Old Russian capital, they were hosted and offered treats and then moved to Petersburg. On reaching Petersburg, he was first hosted in the prime minister’s mansion. When the ambassador was invited to the Empress’s palace, he presented the Sultan’s letter with a ceremony, which was his main duty. After the letter was delivered, he stayed as a guest of the Empress.

Ottoman ambassadors were shown tours of places that were especially worth seeing, such as the opera, observatory and promenade of the country they visited (Savaş, 2007: 69). During the days spent in St Petersburg, at the request of the Empress, the ambassador was shown around the promenades of St Petersburg. The Ambassador attended a party the following night. On another day, he had a conversation with the Empress in the palace garden accompanied by music.

PRESENTATION OF GIFTS AND LETTERS

It is known that ambassadors always bring valuable gifts to the rulers and notables of the countries they are sent to, regardless of their duties. In the text of the Sefâretnâme and in the archive documents, there is no information about a gift sent by the Ottoman Sultan and sent to the sultan through the ambassador. However, the hand mirror sent by the Ottoman Sultan Osman III to the Russian Queen Elizabeth (Petrovna) is included in the catalogue of the Russian Hermitage Museum (see Photograph 1).

Photograph 1: Hand mirror sent by the Ottoman Sultan Osman III to the Russian Queen Elizabeth (Petrovna)¹³

¹³ The gift ‘hand mirror’ was made in England and decorated with gold, silver, glass, cut diamonds and rubies; it is currently on exhibition in the Hermitage Museum in Russia. See Western European Jewellery. See <https://www.hermitagemuseum.org/>: https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/explore/collections/master/sub/lut/p/z1/xZJNb8lwDlb_ynbgGDkhdobAwKxSt3GgNHkgkobSqz25SMraL9-KbdJY9XGYT7Zsq3Hev2ChBikTpoiT0xR66S0tZBs9cQ5I3SIQz-YjDF3RuMpj-jzbM7gFSTIUucgzKFNd2mRgWCYsE1GAuTQNUMO8SkKGPUQJZ (Accessed 13 Apr 2023); “Hand Mirror”, <https://www.hermitagemuseum.org/>: <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/113206> (Accessed 13 Jan 2023).

On the other hand, there is another record related to the issue of gifts. According to this record, Mehmed Efendi's cautious attitude during his mission was observed and appreciated by the Russians. In order to get closer to Derviş Efendi, the Russian officer Obreskov¹⁴ decided to send him a gift of expensive furs such as sable, ermine and squirrel. However, Derviş Mehmed Efendi thanked him politely for this offer (Amelicheva, 2016: 409). This initiative should be regarded as a diplomatic manoeuvre, rather than sending a gift to the Ottoman sultan or an innocent desire to give a gift to the ambassador.

The ambassadors were bringing letters written by the Ottoman Sultan and the Grand Vizier to the rulers and prime ministers of the states they went to, regarding their duties. Among these letters, especially the '*Nâme-i Hümâyuns*', which was the letter of the sultan, required great protocol practices both during travel and in the procession and acceptance ceremonies.

On the morning of the day he arrived in Petersburg, the capital of Russia, the envoy Derviş Mehmed Efendi visited the Russian prime minister at his residence and presented the grand vizier's letter "kemâl-i âdab ile". Then, as mentioned above, in accordance with the principle of *al-kâdimu yüzâru*, the envoy set off from his home to the Russian palace with the empress's invitation officer and his large entourage to deliver the sultan's letter to the empress as his last duty (Derviş Mehmed Efendi: 5). On the twenty-second day of Rajab of the Hijri calendar (4 May 1755), he went to the Empress's palace to deliver the *nâme-i hümâyûn* and after sitting in the guest room for a short time, the ceremony of delivering the letter began. After the gifts were presented, when the Empress went before her, a crowd of men and women were present on her right and left.

In this atmosphere, the ambassador raised the *nâme-i hümâyûn* he was holding in his right hand above his head, walked through the centre of the crowd, approached the empress and said: "This is the *nâme-i* friendliness of His Majesty Sultan Osman bin Mustafa Khan, the most glorious and honoured Sultan Osman bin Mustafa Khan, to the Empress of Russia, the most honoured and valued Empress of Russia," and placed the *nâme* with great care on the silk throne (*dîbâ serîr*) right next to the Empress. The Empress, as a sign of respect for the *nâme* and its owner, the Sultan, sat down for a chat with the ambassador and offered him treats.

OBSERVATIONS ON RUSSIA

Since the '*sefâretnâmes*' contain information and comments on many subjects by observation during the march and embassy activity, they contain a rich content about the route and the country visited. The most important reason for the rich and elaborate nature of the content of '*sefaretnâme*' is the request of the sultans themselves. This information has taken its place in the reform history of the Ottoman Empire and some of them have been encouraging (Altuniş Gürsoy, 2006: 139-140).

The first recorded observation is a military workshop witnessed while walking from Kiev to Moscow in the town of Tuğla, which is six days' walk from Moscow. 'Workshops for the production of war equipment were established in the town. Water mills powered by water power were utilised in these workshops' (Derviş Mehmed Efendi: 4). According to this statement, war equipment was produced by using water power with a system established on the side of the river passing through the town.

In the *Sefaretnâme*, the information about Moscow and its castle about how they were built, their location, the waterways between them and Petersburg, and the various shipments were given as follows: "*Moscow is a large fortress built of brick, which was taken from the King of Sweden by war. A river flows in front of it, foodstuffs and other goods are transported to Petersburg by ships on this river*" (Derviş Mehmed Efendi: 4).

When the delegation reached the Russian capital, the history of Petersburg was briefly mentioned in the *sefâretnâme* as the first observations, and the reasons for the change and transformation of this city in the historical process were explained. In addition, the transportation and transportation opportunities of the capital were described and the things that were done for their development were mentioned as follows.

¹⁴ Alexis Mikhailovich Obreskov served in Istanbul between 1752-1768 as the Russian kapı kethüdası (Kapı kethüdası is the name given to the officials appointed to follow up the affairs of the governors of the sanjak, departments and patriarchate in official offices in the Ottoman Empire). Obreskov was imprisoned in Yedikule at the beginning of the 1768-1774 Ottoman-Russian War and was kept there until 1771 (Demir, 2012: XXIII).

“Petersburg was originally covered with swamps and forests; Since a great river called Neva runs through it, close to the Danube, the king liked this land and decided to establish a city here. The forest trees were cut down and the ground was strengthened by raising it with a quay. Then houses were built on the banks of the river facing the river, and a shipyard was built here by leveling the ground with tin and bricks on the shore. here are the boats etc. they started to build. The Neva River, which emptied into the Baltic Sea, would not remain desolate and calm as the ships of the neighboring states were constantly passing by. When there was a lot of snow in winter days, the bridge could not be used. It was possible to cross sometimes by boat and sometimes by walking over the frozen river without a boat” (Derviş Mehmed Efendi: 7).

While visiting the Petersburg shipyard, the guide was asked questions about the place and the answers were recorded in the ‘sefâretnâme’. In general, there are rich descriptions in the ‘sefâretnâme’.

“When we went to the shipyard the next day, we saw about twenty-five galleons here. When we asked what purpose you would use them for, we got the answer, ‘We are sailing to the Baltic Sea and then to the ocean and we are giving maritime training to our soldiers’. Then we arrived at the Empress’s palace. A garden was set up in a high place of the palace. In its garden, the fountains squirting water up to the waist of the human were practically exhibiting a water art. There were many pools here. We watched another show using animal figures with musical accompaniment. Apart from what I have mentioned, we have inspected the cannons made of iron and bronze and their weights in the Empress’s mansion, the castle and other places as an example of high quality production”.

“The wooden royal palaces had large windows and were covered with embroidered paper. However, the walls of the room where the Empress spent the night were decorated with silk fabric, and the ceilings were flat, without recesses or projections. According to the transplant, the household was not furnished with furniture and only chairs. They sat on these chairs” (Derviş Mehmed Efendi: 9).

CONCLUSION

The Ottoman Empire continued the ad hoc diplomacy method until later than the Western states. The reports written by ambassadors sent to other states temporarily for various reasons were called sefâretnâme. These reports contain the protocol duties and traveling observations of the ambassador. In this study, Derviş Mehmed Efendi’s sefâretnâme has been analyzed and translated into Latin letters using scientific methods.

Without a specific writing standard, the weight given to the subjects and the length of the text varied according to the author and the state of relations with the counterpart state. Derviş Mehmed Efendi’s sefâretnâme”, which we have analyzed, has a short textual content compared to the other sefâretnâmes in general. With this aspect, some of the topics of preparation, entourage, gifts during the embassy activity are not mentioned at all, while others are mentioned very briefly.

After the 1739 Treaty of Belgrade (until the Ottoman-Russian War of 1768-1774), this activity, which coincided with the forty-years of peace, also took place under peaceful conditions in relations with Russia. The reflections of this were very evident in the entire embassy process. Namely, the Ottoman envoy was welcomed and guided in the best way by the Russian host. He was well welcomed in the places where he stayed and the required care was taken in performing the procedures necessary for representing the state. Derviş Mehmed Efendi’s well-educated background and his experience in the state and especially in the ambassadorship were effective in this situation.

Despite the short content of the text, important points on issues concerning the Ottoman Empire are touched upon in the sefâretnâme, and even if briefly, it provides important information about Russia, such as the Russian road routes, transport facilities and practices, military fortresses, buildings and manufactories. Of course, it should also be noted that considering the criticism that the sefâretnâmes lacked political content, this sefâretnâme was also predominantly a travelogue.

REFERENCES

- Acar, K. (2009). *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Afyoncu, E. (2009). *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Ahışalı, R. (2007). "Reisülküttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 34, İstanbul, p. 546-549.
- Aktaş, N. (1991). "Âmedci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 3, İstanbul, p. 12-12.
- Altuniş Gürsoy, B. (2006). "The Role of Ambassadors and Their Official Reports in the Turkish Modernization", *Bilig*, No 36, p. 139-165.
- Amelicheva, M. V. (2016). *The Russian Residency in Constantinople, 1700-1774: Russian-Ottoman Diplomatic Encounters*. Doctoral Thesis, Georgetown University, Washington
- Arı, B. (2004). "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period", *Ottoman Diplomacy - Conventional or Unconventional?*, A. N.Yurdusev (ed.), Macmillan, London, p. 36-65.
- Baş, H. (2022). "An Evaluation on the Observations and Activities of the Ottoman Ambassadors on the Istanbul-Petersburg Route According to the Russia Sefaretnames", *1st International Social Science Symposium Proceeding Book*, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, Erzurum, p. 136-152.
- Beydilli, K. (2007). "Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, Vol. 30, p. 9-30.
- Beydilli, K. (2009). "Sefâretnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 36, İstanbul, p. 289-294.
- Beydilli, K. (2022). *Osmanlı'da Devletlerarası İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Bilim, C. (2019). *Osmanlı Dış İlişkileri*, Onbir Yayınları, İstanbul.
- Bilim, C. Y. (1999). "XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Sefaretnâmeleri", *Osmanlı*, Vol. 8, Güler Eren (ed.), Yeni Türkiye Yayınları Ankara, p. 205-210.
- Birsel, C. (1940). *Devletler Hukuku -Giriş-*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Brisku, A. (2019). "Ottoman-Russian Relations", *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, Oxford University Press, Oxford, p. 1-20.
- Can, M. (2020). "Ambassador Exchange in the Ottoman State", *History Studies*, No 12/1, p. 87-102.
- Çetinsaya, G. (2020). "Diplomasi: Tarihsel Giriş", *Dönüşen Diplomasi ve Türkiye*, Ali Resul Usul and İsmail Yaylacı (ed.), Küre Yayınları, İstanbul, p. 15-45.
- Çiftçi, H. (2018). "Osmanlı Devleti'nin XVIII. Yüzyılda Diplomasi Alanında Geçirdiği Değişimin Diplomatik Dile Yansıması", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, p. 681-693.
- Demir, U.(2012). *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)*. Doctoral Thesis, Marmara University, Institute of Turkic Studies, İstanbul.
- Derviş Mehmed Efendi. *Derviş Mehmed Efendi Sefaretnâmesi*. İstanbul.
- "Diplomasi", *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/> (Accessed 16 Jan 2023).
- Dönmez, A. (2010). "Kemal Paşazâde Said Bey and His Work 'Sefir ve Şehbenderler', *The Pursuit of History*, No 3, p. 1-34.
- Ercan, Y. (1984). "Napoleon İstilâsı Sırasında Bir Türk Diplomatının Gözü ile Viyana Şehri", *Osmanlı Araştırmaları*, Vol. 4, p. 261-280.
- "Hand Mirror", <https://www.hermitagemuseum.org:> <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/113206> (Accessed 13 Jan 2023).
- Hüseyin Âgâh Bey (1312). *Sefir ve Şehbenderler Hukuk ve Vezâifi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.
- İnalçık, H. (1964). "Reis-ül-küttâb", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Vol. 9, MEB Basımevi, İstanbul, p. 671-683.
- İnalçık, H. (1999). "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, p. 25-36.
- İpşirli, M. (1995). "Elçi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 11, İstanbul, p. 3-15.
- İrtem, S. K. (1942). Derviş Mehmet Efendi Petersburg'da, *Akşam*, 15 June, p. 4.
- Kınlı, O. (2006). *Osmanlı'da Modernleşme ve Diplomasi*, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara.

- Klein, D. (2010). "The Sultan's Envoys Speak: The Ego in 18th-Century Ottoman Sefâretnâmes on Russia", *Many Ways of Speaking About the Self*, Ralf Elger and Yavuz Köse (ed.), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, p. 89-102.
- Kodaman, T. and E. Y. Akçay, (2010). "Diplomatic History in The Ottoman Empire From Founding to Decadence and Heritage To Turkey", *Suleyman Demirel University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, No 22, p. 75-92.
- Korkut, H. (2007). *Osmanlı Elçileri Gözü ile Avrupa*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- Korkut, H. (2003). "Studies on Ottoman Sefaretnames (Ambassadorial Accounts)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, No 2, p. 491-511.
- Kumkale, T. T. (1997). *Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya - XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kurtaran, U. (2015). "Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri", *Bellekten*, No 79, p. 589-610.
- Kurtaran, U. (2022). "Westphalia Antlaşması'ndan Fransız İhtilali'ne Kadar Diplomasinin Tarihsel Gelişimi (1648-1789)", *İlçâğ'dan Viyana Kongresi'ne Diploması*, Ahmet Dönmez (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara, p. 301-342.
- Mehmed Hâkim Efendi. *Hâkim Efendi Tarihi*, Vol. 1, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî*, Vol. 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Muhbir*, 25 Kanunievvel 1283, p. 3-4.
- Ortaylı, İ. (1987). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayın, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Osborne, T. (2018). "Richelieu Cardinal (1585-1642)", *The Encyclopedia of Diplomacy*, p. 1-3.
- Özkan, S. H. (2007). "XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz'in Güvenliği Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları*, No 14, p. 47-62.
- Pakalın, M. Z. (1972). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vol. 3. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, Vol. 1, MEB Yayınları, İstanbul.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, Vol. 2, MEB Yayınları, İstanbul.
- Pritsak, O. (1999). "1491-1532 Yıllarında Osmanlı-Moskova İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, p. 65-71.
- "Relation de l'Ambassade du Dervich Mehemed Efendi a Petersbourg" (1826). *Journal Asiatique*, p. 118-125.
- Riasanovsky, N. V. and M. D. Steinberg (2011). *Rusya Tarihi*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- Said Bey (1307). *Sefirler ve Şehbenderler*, Matbaa'ı Ebuşşâziya, Kostantiniyye.
- Salihpaşaoğlu, Y. and Ö. T. Gümüş Boyacı (2020). "A Myth of Modern State and Sovereignty: Peace Of Westphalia", *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Vol. 15, No 1, p. 191-224.
- Sander, O. (2016). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara.
- Savaş, A. İ. (2007). *Osmanlı Diplomasisi*, 3F Yayınevi, İstanbul.
- Söylemezoğlu, G. K. (1943). *Rusya Tarihi*, Kanaat Kitabevi, Ankara.
- Şemseddin Sami (2005). *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Şahin, E. (2007). "Sefaretnames In Our Classical Literature As An Literary Genre", *Turcology Research*, No 33, 2007, p. 61-68.
- Şakiroğlu, M. H. (1992). "Balyos", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 5, p. 43-47.
- Talbot, M. and P. McCluskey (2016). "Introduction: Contacts, Encounters, Practices: Ottoman-European Diplomacy", *The Journal of Ottoman Studies*, No 48, p. 269-276.
- Topaktaş, H. (2014). *Osmanlı Lehistan Diplomatik İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Tuncer, H. and H. Tuncer (1998). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- Turan, N. S. (2004). "The Changing of Western Image in the Ottoman Diplomacy and the Influence of the Ambassadors", *Trakya University Journal of Social Science*, Vol. 6, No 2, 2004, p. 57-86.

- Unat, F. R. (2008). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi*, Vol. 4, Chapter 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Vernadsky, G. (2009). *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Versan, R. (1995). "Tarih Boyunca ve Günümüzde Diploması", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No 10, p. 89-96.
- Western European Jewellery. <https://www.hermitagemuseum.org/>: https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/explore/collections/master/sub/!ut/p/z1/xZINb8lWdIb_ynbgGDkhdoeAwKxSt3GgNHkgkobSqc25SMraL9-KbdJY9XGYT7Zsq3Hev2ChBikTpoiTOxR66S0tZBs9cQ5I3SIQz-YjDF3RuMpj-jzbM7gFSTIUucgzKFNd2mRgWCYsE1GAuTQNUMO8SkKGPUQJZ (Accessed 13 Apr 2023).
- Yalçınkaya, M. A. (1996). "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri", *OTAM*, No 7, p. 319-338.
- Yalçınkaya, M. A. (2001). "Türk Diplomasininin Modernleşmesinde Reisülkittab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, No 21, p. 109-134.
- Yeşilyurt, E. (2017). *Osmanlı Sefirlerinin Gözünden Rusya*, Master Thesis, Ordu University, Institute of Social Sciences, Ordu.
- Yörük, A. A. (2006). "The First Law Dictionaries of Turkey (1870-1928)", *Journal of Turkish Legal History*, No 2, p. 99-128.
- Yurdusev, A. N. (2004). "The Ottoman Attitude Toward Diplomacy", *Ottoman Diplomacy - Conventional or Unconventional?*, A. N. Yurdusev (ed.), Macmillan, London, p. 5-35.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:03.11.2023 Accepted/Kabul:20.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1385495

Research Article/Araştırma Makalesi

Gündüz, K., Yücel, N. ve Kışman, Z. A. (2024). "Nato Propaganda Posterlerinin Eye Tracking ve GSSR Yöntemleri ile Analiz Edilmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 229-247.

NATO PROPAGANDA POSTERLERİNİN EYE TRACKING VE GSR YÖNTEMLERİ İLE ANALİZ EDİLMESİ

Koray GÜNDÜZ*, Nurcan YÜCEL**, Zülfükar Aytaç KİŞMAN***

Öz

Günümüzde gelişen teknoloji ile birlikte kurum ve kuruluşlar daha geniş kitlelere ulaşmayı hedeflemektedir. Bu kitlelere ulaşmak amacıyla çeşitli görsel ve işitsel mesajlar hazırlanmaktadır. Kurum ve kuruluşlar hazırlamış olduğu bu mesajları bireylere ulaştırma ihtiyacı duymaktadır. Ulaştırılmak istenen mesajlar çeşitli iletişim araçlarıyla hedef kitleye ulaştırılmaktadır. Bu iletişim araçlarından biri olan posterler gönderilmek istenen mesajları çeşitli görseller aracılığıyla ulaştırmayı mümkün kılmaktadır. Bu araştırma kapsamında, NATO tarafından hazırlanan ve iletilen mesaj açısından benzer içeriğe sahip olan posterlerin AOI (ilgi alanı) belirlenmiş ve bu posterler karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. NATO'nun kuruluş amacı, misyonu ve faaliyetleri göz önünde bulundurularak NATO tarafından çeşitli amaçlarla hazırlanan ve halkla buluşturulan bu posterlerin amaçlarına ne derece ulaştığı ve hedef kitle açısından nasıl algılandığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmada nörobilim yöntemlerinden Eye Tracking (Göz Takip) ile GSR (Deri İletkenliği) yöntemleri kullanılmıştır. Posterlerin ilettiği mesajların ve görsel içeriklerin katılımcılar üzerindeki etki düzeyi tespit edilmeye çalışılmıştır. GSR (Deri İletkenliği) verileri incelendiğinde; posterler üzerinde görsellerin olduğu posterlerin daha yüksek değerlere sahip iken posterler üzerinde sadece yazı bulunan görsellerin daha düşük düzeyde değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Nörobilim, Eye Tracking, GSR, Poster.

ANALYSIS OF NATO PROPAGANDA POSTERS USING EYE TRACKING AND GSR METHODS

Abstract

Today, along with the developing technology, institutions and organizations aim to reach a wider audience. Various visual and audio messages are prepared to reach these audiences. The Institutions and organizations need to convey these messages to individuals. The messages to be conveyed are delivered to the target audience through various communication tools. Posters, one of these communication tools, make it possible to convey the messages desired to be sent via various visuals. Within the scope of this research, the AOI (area of interest) of the posters prepared by NATO and having similar content in terms of the message conveyed were determined and these posters were analyzed comparatively. Considering NATO's founding purpose, mission and activities, it has been tried to understand how these posters which were prepared by NATO for various purposes and brought to the public, reached their goals and how they were perceived by the target audience. Eye Tracking and GSR (Skin Conductivity) methods, which are among the neuroscience methods, were used in the study. The effectiveness level of the messages and visual contents conveyed by the posters on the participants was tried to be determined. When GSR (Skin Conductance) data were analyzed, it was found that the posters with visuals on the posters had higher values, while the visuals with only text on the posters had lower values.

Keywords: Neuroscience, Eye Tracking, GSR, Posters.

*Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ELAZIĞ.
e-posta: gunduz2393@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9734-3290>)

**Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ELAZIĞ.
e-posta: nyucel@firat.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6845-1284>)

***Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, ELAZIĞ.
e-posta: aytac@firat.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5573-5448>)

1. GİRİŞ

Gelişen teknoloji ile birlikte kurum ve kuruluşlar varlıklarını devam ettirebilmek ve daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla çeşitli faaliyetler gerçekleştirmektedirler. Gerçekleştirilecek faaliyetler geniş kitlelere sunulmaktadır. Bu doğrultuda kurum ve kuruluşlar geniş kitlelere ulaşmak amacıyla çeşitli tanıtım faaliyetleri (reklam filmleri, reklam görselleri, halkla ilişkiler, poster, billboard, propaganda vb.) yürütmektedirler. Reklam görselleri, halkla ilişkiler, poster, billboard, propaganda gibi öğelere yoğun bir şekilde maruz kalan bireyler farkında olmadan bu faaliyetler hakkında zihinlerinde belirli bir bilgi birikimine sahip olmaktadır. Bu tanıtım faaliyetleri için yüksek harcamalar gerçekleştirilmektedir. Bu faaliyetlerin etkileyici olması önem arz etmektedir. Her türlü halkla ilişkiler, propaganda ve reklam gibi faaliyetlerinin etkinliği anketler aracılığıyla ölçümlenmek istendiğinde bireylerin yanıltıcı yanıtlar vermesi kaçınılmaz bir durum olmaktadır. Bu aşamada daha doğru veriler elde etmek amacıyla nörobilim yöntemlerinden faydalanılarak somut verilere ulaşılabilmektedir.

Nörobilim yöntemlerinden; Eye Tracking (Göz Takip) analiz yöntemi ile bireylerin reklam faaliyetlerinde hangi noktalara baktığı, odaklanma süresi gibi veriler elde edilmektedir. Bireyler bu yöntemle herhangi bir soru ile karşılaşmadığı için görselleri rahat bir şekilde incelemekte ve görseller üzerinde hangi noktaları incelediği hakkında net sonuçlara ulaşılmaktadır. Bir diğer nörobilim yöntemi olan GSR (Deri İletkenliği) analiz yöntemi ile bireyin iki parmağına bağlanarak herhangi bir uyaran karşısında derisinde meydana gelen elektriksel akım ölçümlenmektedir. Elde edilen veriler doğrultusunda reklam ve tanıtım faaliyetlerinin etkinlik düzeyi daha net bir şekilde açıklanabilmektedir.

NATO her yıl çeşitli kartlar ve takvimler düzenleyerek bunları genel merkezin duvarları ile masalarını süsleyerek çalışanlarına takdir yetkisinin önemini hatırlatmaya çalışmaktadır. Bu eserlerin zamanın meşruiyetinin kanıtı olduğu belirtilmektedir. Posterler, NATO'nun grafik servisi tarafından hazırlanmaktadır (Nato, 2021).

Bu araştırmada, NATO'nun hazırlamış olduğu posterlerde verilmek istenen mesajlar doğrultusunda belirlenen ilgi alanlarına katılımcıların odaklanma ve ilgi düzeylerini belirlemek amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında NATO tarafından hazırlanmış olan posterlerde bireylerin hangi noktalara baktığı ve posterleri izlerken deride meydana gelen değişim tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda elde edilen veriler ile katılımcıların görsel dikkat düzeyleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. NATO

II. Dünya savaşı sonrasında ortaya çıkan büyük yıkımın sonrasında 1945-1949 yılları arasında ekonomik imar baskısı altında kalan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) yayılmacı politikaları karşısında kaygı yaşamışlardır. Çekoslovakya'daki 1948 darbesi, 1948'de Berlin'in SSCB tarafından kuşatma altına alınması, batılı ülkelerin egemenliklerine yönelik tehditler gibi gelişmeler İngiltere, Lüksemburg, Belçika, Hollanda ve Fransa'nın aralarında müşterek bir bağ kurarak kuvvetlerini birleştirmek amacıyla anlaşma imzalamalarına yöneltmiştir. 1948'de Brüksel Antlaşmasının imzalanması sonucunda kurulan Batı Avrupa Savunma Örgütü, Batı Avrupa'nın güvenliğini sağlama noktasında önem teşkil etmiştir. Brüksel Antlaşması imzalayan ülkeler, Kuzey Atlantik İttifakını sağlamak amacıyla, müzakerelere başlamışlardır. Batı Avrupa Birliği Antlaşması ile taraflar arasında bir savunma sistemi ortaklaşa kurarak, kültürel ve ekonomik ilişkileri güçlendirme kararı alınmıştır (Doğan, 2004:28). Kuzey Atlantik Antlaşması, kısa ve 14 maddeden oluşmuştur (Nato, 2021). Kuzey Atlantik Antlaşması 12 ülke tarafından 1949'da imzalanmış ve NATO (North Atlantic Treaty Organization) kurulmuştur (Mfa, 2020).

Bununla birlikte NATO'nun kuruluş amacı; Sovyet yayılmacılığı düşüncesine karşı Batı Devletlerinin özgürlüklerinin korunması ve nükleer silah, kimyasal ve biyolojik tehditlerine yönelik güvenliklerinin tedbirlerinin alınması şeklinde ifade edilmiştir (Birsal, 2012:112).

Tablo 1: NATO'ya Üye Olan Ülkeler

Belçika (1949)	Norveç (1949)	Macaristan (1999)	Slovakya (2004)
Kanada (1949)	Hollanda (1949)	Polonya (1999)	Slovenya (2004)
Danimarka (1949)	Portekiz (1949)	Çek Cumhuriyeti (1999)	Arnavutluk (2009)
ABD (1949)	Birleşik Krallık (1949)	Bulgaristan (2004)	Hırvatistan (2009)
Fransa (1949)	Türkiye (1952)	Estonya (2004)	Karadağ (2017)
İzlanda (1949)	Yunanistan (1952)	Letonya (2004)	
İtalya (1949)	Almanya (1955)	Litvanya (2004)	
Lüksemburg (1949)	İspanya (1982)	Romanya (2004)	

Kaynak: (Nato, 2021)

Ayrıca NATO'nun öncelikli amacı; üyelerini dış tehditlere karşı koruyarak ortak değerlere inanan ülkeleri bir arada tutup, birlikteliklerini sembolize etmektir (Oğuzlu, 2012:9). Diğer bir ifadeyle NATO'nun amacı; üyelerinin güvenliklerini ve özgürlüklerini korumaktır. Müttefiklerin ortak değerlerine sahip çıkarak, ittifak, hukukun üstünlüğü, bireysel özgürlük, demokrasi ve uyumsuzlukların barışçıl yollar ile çözüme kavuşturulması değerlerini Avrupa- Atlantik bölgesinde yaymaya çalışmaktadır (Mfa, 2020).

NATO; sosyal, ekonomik, siyasi ve çevresel unsurlarını ifade ederek, güvenlik kavramını benimseyerek, doğal kaynakların azalması, güvenlik mücadeleleri, kirlilik ve sonucundaki felaketleri, bölgesel gerilimlere ve şiddete sebep olan koşulları incelemektedir. Gelişmekte olan ülkelerin bulunduğu Avrupa-Atlantik bölgesinde sınır ötesi etkilerinden ötürü çevresel baskının yaratabileceği ciddi etkilerin önlenmesi NATO'nun öncelikleri arasında yer almaktadır (Çolakoğlu, 2012:104).

Bu bilgiler doğrultusunda NATO'nun organları ile birlikte bunlara bağlı alt komiteleri de yer almaktadır. Bunlar;

Kuzey Atlantik Konseyi: Konseye üye ülkelerin bir araya gelmesiyle üyelere diyalog kurmalarını sağlamaktadır. Dışişleri Bakanları ile yılda iki defa, üye ülkelerin daimi temsilcileri ile haftalık toplanmaktadır. Konsey toplantılarına genel sekreter başkanlık etmektedir (Güzel, 2019:15-16). Konseyde kararlar oybirliği ile alınmaktadır. NATO'nun nihai karar yetkisi sivil ve siyasi otoritede bulunmaktadır (Doğan, 2004:30-31).

Genel Sekreter: Sekreterliğin başkanı, kuruluşun en yüksek memuru olmakla birlikte dört yıl süreliğine seçilmektedir. Ana organa ve komitelere başkanlık etmektedir. Öte yandan genel sekreterliğe bağlı uzmanlık daireleri, bilimsel işler dairesi, siyasi işler dairesi, savunma desteği işleri dairesi, savunma planlaması ve politika dairesi, lojistik, altyapı ve konsey hareket dairesi olarak görevini yürütmektedir (Güzel, 2019:15-16). Konseyin kurduğu komiteler arasında en önemli olanları; nükleer planlama grubu, savunma-silahlanma direktörleri, bütçe, ekonomik sorunlar, siyasi sorunlar, nükleer savunma sorunları, altyapı, ulaşım ve iletişim komiteleridir (Doğan, 2004:30-31).

Askerî Komite: En yüksek askerî organ olarak görevini sürdürmektedir. Üye ülkelerin genelkurmay başkanlarından veya daimi görevli olan askeri personel temsilcilerinden oluşmaktadır. Komitenin daimî merkezi olan Brüksel'de yılda bir veya iki kez toplanmaktadır. Savunma ve planlama komitesini ve Genel Sekreteri bilgilendirmek, eş güdümü sağlama ve danışmanlık görevleri bulunmaktadır. NATO kuvvetlerinin bölgeler arası eş güdümünü komite sağlamaktadır (Güzel, 2019:15-16).

Ayrıca, NATO farklı uluslararası kuruluşlarla da işbirliği yapmaktadır. Bunlar; Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'dir (Nato, 2021).

Soğuk savaşın bitmesi ile uluslararası ilişkiler ve devletlerin dış politikalarındaki değişikliklerin yaşanması sonucunda "risk, tehdit, güvenlik ve savunma" ifadeleri revize edilmiştir. Stratejik savunma yerine stratejik güvenlik kavramının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu dönemdeki koşullarda kurulmuş olan uluslararası örgütlerde kendilerini yeniden tanıtmaya amacı gütmüşlerdir. Yaşanan gelişmelerle birlikte NATO, üye ülkelerinin güvenliğini garanti altına almak ve yeni koşullara göre kendini uyarlamak çabasına girişmektedir (Demir, 2016:236).

Böylece, NATO'nun Soğuk Savaş sonrası dönemde üç temel önceliği bulunduğu görülmektedir. Birincil önceliği; Batı Avrupa ile Merkezi ve Doğu Avrupa'nın bütünleşmesini sağlamaktır. İkincil önceliği; Rusya Federasyonuna yeni yapı içinde uygun bir yer verilmesi ve imkânların sağlanmasıdır. Soğuk savaş sonrasında oluşan fırsatlardan faydalanamayan Avrupa bölgelerine istikrar sağlayacak imkânların sağlanması üçüncül önceliğini oluşturmaktadır (Özlük ve Özlük, 2014: 213).

Soğuk Savaş sonrasında NATO'nun, yeni stratejisi 1991 yılında Roma'da gerçekleşen zirvede şeklini almış ve yeni politikaları benimsemiştir. Bu maddeler; Sovyetler Birliği (Rusya Federasyonu) artık düşman olmadığı, Nükleer, kimyasal ve biyolojik silahların yayılmasının diğer bir tehdit unsuru olduğu, NATO yeni tehdit unsurları ile mücadelede askeri güçten ziyade siyasal ve ekonomik araçlara daha fazla önem vereceği, NATO'nun yeni barış koruma rolü üstlenebileceği ve ittifakın koruma alanı dışında da operasyonlarda bulunabileceği, Orta ve Doğu Avrupa'daki riskler ile Kuzey Afrika ve Ortadoğu'dan gelebilecek potansiyel askeri tehditlerin NATO ittifakı için yeni tehdit unsurları olduğu, NATO daha hareketli, daha hızlı ve ileri teknoloji ihtiva eden askeri güçle donatılacağı, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile yeni ve yakın ilişkilerin geliştirileceği şeklinde sıralanmıştır (Doğan, 2004:34).

NATO, soğuk savaş sonrasında iki misyon belirlemiştir. Daha çok ülke ile genişleme sağlamak ve ihtiyaç duyulan bölgelerde olaylara müdahale etmektir (Birsal, 2012:113). Türkiye, ilk başvurusunu Mayıs 1950'de Yunanistan ile birlikte yapmış ve (Doğan, 2004:28-29) NATO'nun genişleme faaliyetleri de 1952 yılında Türkiye ile Yunanistan'ın katılması ile gerçekleşmiştir. Diğer genişleme faaliyetleri ise; 1955 yılında Batı Almanya ve 1982'de İspanya'nın üyeliği ile devam etmiştir. 1999 yılında Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan'ın katılımı ile genişleme faaliyetlerini sürdürmüştür. Romanya, Bulgaristan, Litvanya, Letonya, Estonya ve Slovenya'nın 2004 yılında katılımı sonrasında 2009 yılında Hırvatistan ve Arnavutluk'un katılımı ile genişleme faaliyetleri gerçekleşmiştir (Özalp, 2018:408).

3. NÖROBİLİM KAVRAMI

Sinir sisteminde davranış ve öğrenme ilişkisini, fizyolojisi, biyokimyası, anatomisi veya moleküler biyolojisini inceleyen nörobilim; karar verme, düşünme, öğrenme, problem çözme, dil, hissetme, anımsama ve yargılama gibi zihinsel süreçlerin incelendiği bir bilim dalı olarak ifade edilmektedir. İnsan beyninin nasıl çalıştığı ve karar verdiğini tespit etmek amacıyla bireylerin dürtüsel, duyuşsal ve beş duyu organının algıladığı uyarılara karşı tepkilerini beyin görüntüleme yöntemleriyle ölçülmesi yapılmaktadır (Senior vd., 2007:155). Nörobilimsel yöntemler vasıtasıyla bireylerin davranışlarının analiz edilmesinde yeni yöntemler kullanılmaktadır (Bayassova ve Kazan, 2016:73).

Nöroloji bilimindeki teknolojik gelişmelerle nöropazarlama, davranışsal iktisat ve nörofinans bilimleri alanlarında daha iyi çözümler yapabilmektedir (Altunöz ve Altunöz, 2017:77). Nöropolitika, bireylerin karar verme süreçlerini ve politik eğilimlerini incelemek için uygulanan bir ölçme ve araştırma yöntemlerinden biridir. Beynin, kişi, olay veya partiye karşı göstermiş olduğu reaksiyonu ölçümlemeye çalışmaktadır (Noroiletisim, 2019). Nöropolitika; davranışsal sonuçlar yerine deneysel çalışmalarla insan sinir sisteminden alınan verileri analiz etmektedir (Çakar ve Ülman, 2012:329). Literatürde yer alan araştırmalar incelendiğinde;

Bruneau vd., (2002) tarafından yapılan araştırmada, göz hareketi verilerine, bunların analizinde neyin yer aldığına ve mevcut HCI araştırma ve kullanılabilirlik değerlendirme uygulamasına neler ekleyebileceğine dair genel bir bakış sunmaktadır.

Nourbakhsh vd., (2013) tarafından yapılan araştırmada, bilişsel iş yükü düzeyinin sınıflandırılmasında iki sinyalin galvanik cilt tepkisi (GSR) ve göz kırpmalarının birçok özelliğini değerlendirmiştir. Deney, dört zorluk seviyesine sahip aritmetik görevleri içeriyordu ve sınıflandırma için iki tür makine öğrenimi algoritması uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar, göz kırpması ve GSR'nin incelenen özelliklerinin iş yükü seviyelerini makul bir şekilde ayırt edebildiğini ve iki yöntemin özelliklerini birleştirmenin bilişsel yük sınıflandırmasının doğruluğunu artırdığını göstermektedir.

Cuesta vd., (2018) tarafından yapılan araştırmada, dikkatin bilişsel süreçleri ve değerlendirmenin duyuşsal süreçlerinin göz takibi, yüz ifadesi ve galvanik cilt tepkisi (GSR) kullanarak analiz etmektir. Araştırma 19 katılımcı

ile gerçekleştirilmiştir. 9 katılımcıya rastgele müzik versiyonlu reklam, 10 katılımcıya ise sessiz versiyonlu reklam gösterilmiştir. Araştırmanın sonuçları incelendiğinde; müzikli reklam, müziksiz reklama göre daha yüksek bir GSR seviyesine yani uyarılma derecesine (duygu) sahip olduğunu, yüz ifadesinde ise müzikli versiyonda “zevk” ve “katılım” değişkeninin önemli ölçüde yüksek olduğunu ancak yüz ifadesiyle ölçülen “dikkat” değişkeninin değerlendirilmesi gruplar arasında farklılık göstermediğini, ilgi alanlarının ısı haritalarında da hiçbir farkın olmadığı tespit edilmiştir.

Cuesta vd., (2018) tarafından yapılan çalışmada, bu alanda kullanılan 3 psikofizyolojik değişkenin (göz takibi, galvanik cilt tepkisi (GSR) ve yüz duyguları) etki mekanizmalarını analiz etmektir. Araştırma 35 katılımcı ile gerçekleştirilmiş olup, katılımcılar dört farklı ambalaj türünü incelemiştir. Katılımcılara araştırma sonrasında anket soruları yöneltilmiştir. Araştırmanın sonuçları incelendiğinde; altta yatan mekanizmanın daha iyi anlaşılmasını sağlayan tüm değişkenler arasında tutarlı bir ilişki modeli olduğunu ve bazı önemli cinsiyet farklılıkları bulunmuştur.

Born vd., (2019) tarafından yapılan çalışmada, görev performansının belirleyicileri olarak en iyi şekilde hizmet eden modalitelerin kombinasyonlarını çok modlu fizyolojik verilerle belirlemektir. Araştırmada, EEG'nin görev performansının iyi bir belirleyicisi olmasına rağmen, GSR gibi ek modalitelerin daha doğru tahmin olasılığını artırdığını göstermektedir.

Borawskaa vd., (2021) tarafından yapılan çalışmada, sosyal kampanyalardaki medya mesajlarının değerlendirilmesi için nörofizyolojik veri toplama konusunda iyi uygulamalar sunan EEG, GSR, HR, Eye Tracker gibi cihazlar için sinyal kaydı sırasında en sık karşılaşılan zorluklar tespit edilmiştir.

He vd., (2022) tarafından yapılan çalışmada, bir sürüş simülatörü çalışmasında 33 sürücüyü uygulanan üç bilişsel yük düzeyini sınıflandırmada birkaç makine öğrenimi modelinin performansını araştırmaktadır. Genel olarak, hem fizyolojik hem de göz izleme önlemlerinin kullanılması, sürücü durumu algılama uygulamaları için umut vaat ettiği belirtilmektedir.

Yücel ve Göker, (2020) tarafından yapılan çalışmada, sosyal yardım içerikli afişlerin etkinliği ve nasıl algılandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Eye-Tracking (göz izleme) yöntemi kullanılarak deneysel bir çalışma yürütülmüş ve yardım afişlerinin görsel etkileri, ısı haritası verileriyle tespit edilmeye çalışılmış ve sonuçlar analiz edilip yorumlanmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde; Kızılay'ın hazırladığı kampanya görsellerinin amacına ulaştığı gözlemlenmiştir.

Gür, (2023) tarafından yapılan çalışmada, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan sosyal pazarlama temalı görsellerin görsel ve mesaj etkisinin tespit edilmesidir. Bu doğrultuda, gönüllü katılımcıların sosyal mesaj içerikli görsellere yönelik ilgi düzeylerinin saptanması hedeflenmiştir. Eye Tracking cihazı ile gönüllü katılımcılardan elde edilen gerçek zamanlı veriler yorumlanarak çeşitli çıkarımlar yapılmıştır.

Teknolojik aletler laboratuvar ortamında katılımcı gruplar üzerinde kullanılarak fiziksel tepkilerinin ölçümlendiği Eye Tracking (Göz Takip) ve GSR (Deri İletkenliği) gibi yöntemler aracılığıyla tespit edilmektedir (Tüzel, 2010:166). Eye Tracking (Göz Takip) yöntemi; göz bebeği hareketlerinin kızılötesi ışınlar aracılığıyla izlenmesi ile kalitatif veya kantitatif sonuçlar sunan bir teknolojik yöntemdir. Bireylerin web sayfası, reklam filmi, ambalaj, sahne, yayın, paket vb. üzerinde hangi noktalara incelediğine belirlemeye yardımcı olan bir araştırma yöntemidir. Bu yöntem ile bireylerin hangi noktaları sırası ile baktığı, odaklanılan alanlar ve bu alanlara odaklanma süreleri hakkında geniş bilgiler sunmaktadır (Ömur ve Aydoğdu, 2017:1297). Göz izleme, bir bireyin bakış pozisyonlarını ve göz hareketlerini kaydetmektedir. Geliştirilen göz izleme sistemleriyle takip ve etkileşimi en iyi noktaya ulaştırmak hedeflenmektedir (Çetintaş ve Tuncer, 2023:425).

Çok uzun yıllardan beri görsel algı konusu araştırılmaktadır. Görsel algı, üzerinde en fazla araştırmanın yapılmasına ve en çok bilinen algı türü olmasına rağmen, halen bu konuda hakkında pek çok sorunun yanıt bulunmadığı görülmektedir. Dış dünya ile etkileşim halinde iken beynin içinde nelerin gerçekleştiğini gerçek zamanlı olarak görmek, yüksek maliyetli araçlar ile kısıtlı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu süreci, kullanıcıların davranışlarını ve beynin dış dünyaya açılan penceresi olan gözlerin hareketini (Eye Tracking) takip ederek tahmin etmek büyük ölçüde mümkün olmaktadır (Çağiltay, 2016:302-303).

Şekil 1: Eye Tracking Cihazı

Kaynak: (Tobiipro, 2021)

GSR (Deri İletkenliği) vücudun heyecana bağlı olarak meydana gelen tepkilerin fizyolojik yansımına söylenmektedir. Birey herhangi bir durum karşısında heyecanlandığında vücut terlemekte ve böylece derideki tuz oranında artış gözlemlenmektedir. Tuzluluk oranı deride meydana gelen elektriksel direnci artırmakta ve deriden geçen akımı azaltmaktadır. Durumun böyle olması ölçülebilir elektriksel iletim değeri elde edilmektedir. İki parmağa takılan elektrotlar vasıtasıyla elektriksel iletim belirlenmektedir (Beyaz ve Beyaz, 2015:123). Uyarılma, bireylerin duygusal durumunu tespit etmek için çok önemli bir boyut olmaktadır. Uyarılma seviyesinin, çok düşük amper seviyeleri (miliamper seviyesinde) vererek ve voltajı ölçerek cildin elektrik direncini ölçen galvanik cilt tepki ölçüsü (GSR) ile ilişkili olduğu gösterilmiştir. GSR, literatürde elektrodermal yanıt (EDR), psikogalvanik refleks (PGR) ve cilt iletkenlik direnci (SCR) gibi farklı isimlerle anılan bir psikofizik yöntemdir (Çakar vd., 2017: 347). GSR, cilt iletkenlik seviyesindeki değişikliklerin yardımıyla alışveriş sürecinde katılımcıların sempatik sinir sisteminde meydana gelen duyguları ölçmek için kullanılmaktadır. Sensörden elde edilen veriler değerlendirilirken, yüksek bir cilt iletkenliği verisi katılımcının duygusal durumunun normal olduğu, düşük veri seviyesi ise katılımcının duygusal durumunda bir değişiklik/fark olduğu anlamına gelmektedir (Özmen vd., 2022: 11). GSR cihazı görseli Şekil 2’de gösterilmiştir;

Şekil 2: GSR Cihazı

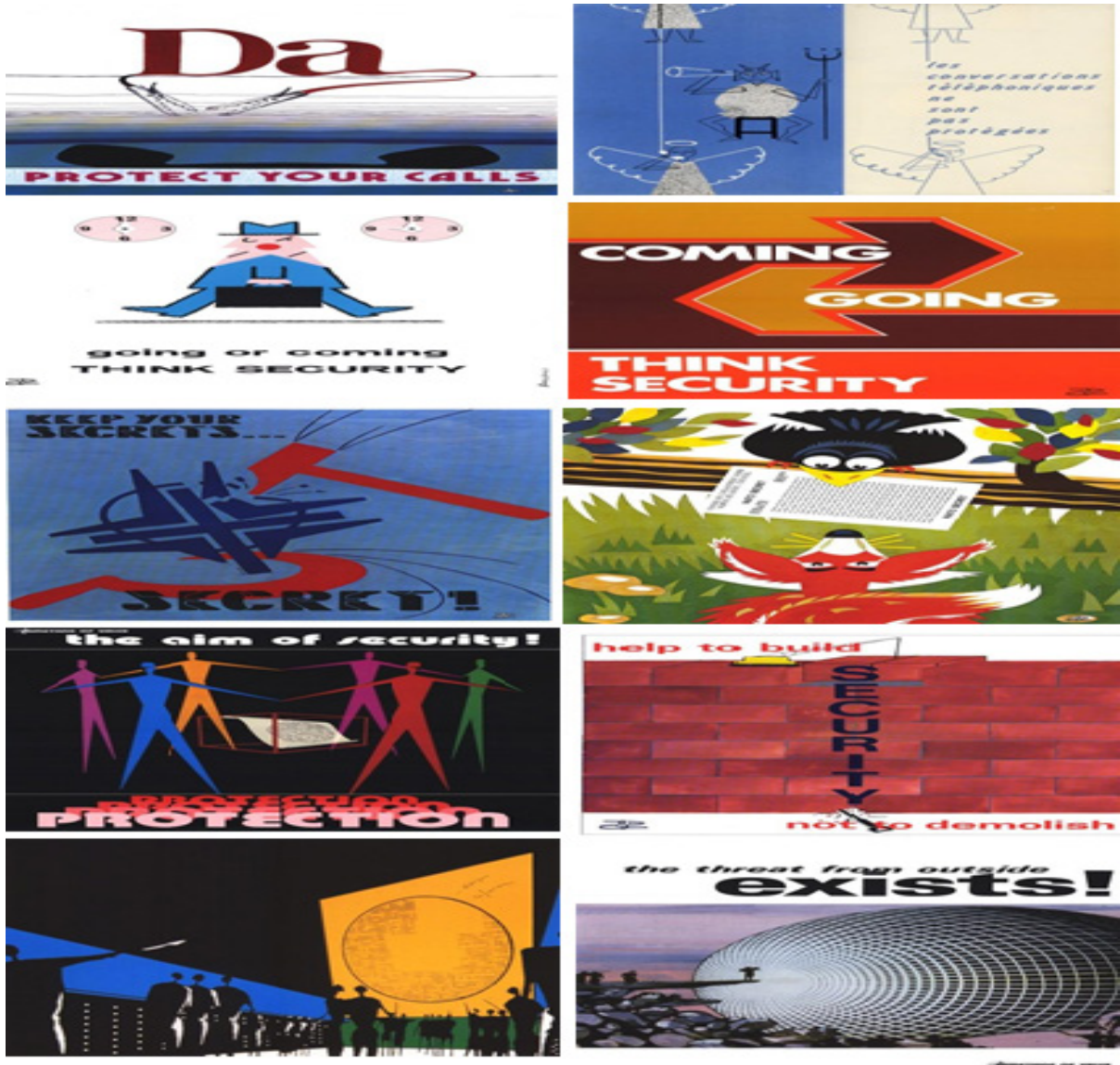
Kaynak: (Shimmersensing, 2021)

4. YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı; NATO’nun hazırlamış olduğu posterlerde verilmek istenen mesajlar doğrultusunda belirlenen ilgi alanlarına katılımcıların odaklanma ve ilgi düzeylerini belirlemektir. Bu amaçla araştırmada Nörobilim araştırma yöntemlerinden Eye Tracking (Göz Takip) ve GSR (Deri İletkenliği) analiz yöntemleri kullanılmış ve veriler Tobii Pro Lab programı ile kaydedilmiştir. Araştırmada kullanılan görsel içerikler alanında uzman kişiler ile değerlendirildikten sonra belirlenmiştir. Araştırmanın amacına uygun olacağı için aynı temayı içeren farklı görsellerin karşılaştırılması araştırmada kullanılan görsellerin seçilmesini sağlamıştır. Araştırma kapsamında NATO’nun resmi sitesinde yer alan posterler seçilmiştir. Seçilen posterlerden benzer temayı içeren posterler birbirleri ile ilişkilendirilerek karşılaştırılması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda 10 poster belirlenmiş ve birbiri ile benzer temayı işleyen posterler kendi aralarında sınıflandırılmıştır. Posterlerin etkinliği ölçümlenerek elde edilen bulgular doğrultusunda potansiyel varsayımlar sunulmuştur. NATO tarafından hazırlanan ve iletilen mesaj açısından benzer içeriğe sahip olan posterlerin katılımcılar üzerindeki görsel dikkat

düzei nedir? araştırmanın sorusunu yanıtlanmaya çalışılmıştır. Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden biri olan deneysel araştırma yöntemi uygulanmış ve kolayda örnekleme ile seçilmiş 30 gönüllü katılımcı (öğrenci, memur ve akademisyen) ile demografik olarak farklı gruplardan katılımcılar ile gerçekleştirilmiştir. Literatürde, hareket içermeyen görsellerde göz izleme (Eye Tracking) tekniği ile yapılan analizler, 14 katılımcıya uygulandığında %80 doğruluk payı, 21 katılımcıda ise %90 doğruluk payı olduğu belirtilmektedir (Şenduran, 2019: 6). Gönüllü katılımcılara her bir poster beşer saniye izlettirilmiştir. Araştırma Fırat Üniversitesi Pazarlama ve Nöropazarlama Araştırma Merkezinde gerçekleştirilmiştir.

Gönüllü katılımcıların her biri için 5 noktalı kalibrasyon işlemi yapılmış ve hata payı minimum düzeyde tutulmaya çalışılmıştır. Göz takip cihazı kalibrasyon işleminde katılımcıların sağ ve sol gözündeki hareket sapmalarının 0,5 ten az olması araştırmanın geçerlilik ve güvenilirlik açısından önem arz ettiği belirtilmektedir (Özmen ve Karaman, 2020:112). Araştırmaya başlamadan önce 5 katılımcı üzerinde pilot bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın sonuçları doğrultusunda her bir katılımcının odaklanma bölgelerini daha net belirlemek, takip eden posterden elde edilen verileri daha sağlıklı ölçmek ve bu durumun ortaya çıkaracağı hataların standart sapmasını en aza indirmek için çalışmaya başlamadan önce boş bir ekran görseli üzerinde (+) işaretini takip etmesi istenmiştir. Böylece, katılımcıların belirli bir bölgeye odaklanmaları engellenmek istenmiştir. Gerçekleştirilen pilot çalışmada süreci olumsuz etkileyen bir faktörün olmadığı tespit edilmiştir.

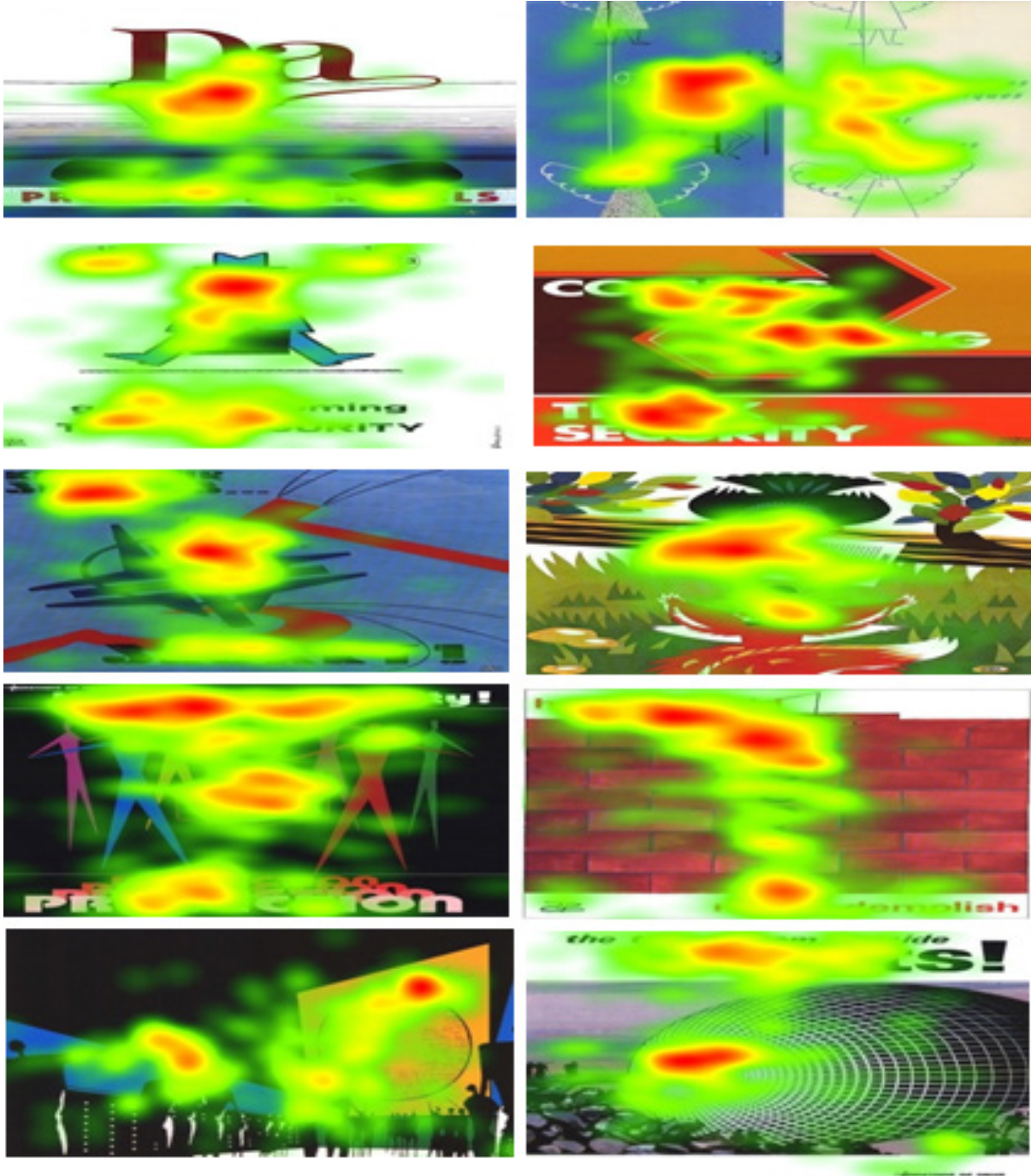
Şekil 3: NATO' ya Ait Posterler

5. ANALİZ VE BULGULAR

Bu bölümde; Eye Tracking ile GSR (Deri İletkenliği Cihazı) yöntemleri kullanılarak katılımcılardan elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

5.1. Katılımcılara Ait Isı Haritası (Heat Map)

Eye Tracking (Göz Takip) analiz yöntemi ile 15 kadın ve 15 erkek olmak üzere toplam 30 gönüllü katılımcıya posterler gösterilmiştir. Katılımcıların posterleri izledikten sonra odaklandıkları noktaların ısı haritaları elde edilmiştir. Isı haritasında; kırmızı renkler yoğun bakılan bölgeleri gösterirken, yeşil ve sarı renkler ise daha az bakılan bölgeleri göstermektedir.

Şekil 4: Posterlerin Isı Haritaları

Gönüllü katılımcıların izlemiş olduğu posterlere ait Heat Map (Isı Haritası) incelendiğinde; poster üzerinde yer alan resimlere ve yazılara çok yoğun bir şekilde odaklandıkları tespit edilmiştir.

Öte yandan, GSR (Deri İletkenliği) ile katılımcılar posterleri izlerken deri altında meydana gelen elektriksel aktivite değişimleri kayıt altına alınmıştır. Deri iletkenliği (GSR), katılımcıların duygusal durumunun - veya 'duygusal uyarılmasının' yoğunluğunu yansıtan ter bezi aktivitesindeki değişiklikleri ifade etmektedir. GSR ölçümleri, ter bezi aktivitesindeki değişikliklerden kaynaklanan elektriksel aktivitedeki değişiklikleri tespit ederek çalışmaktadır. Deri iletkenlik yanıtı (SCR), hem duyu hem de dikkat ile ilişkili sempatik otonomik aktivitenin dolaylı bir ölçüsünü ifade etmektedir. İnsanlarda, SCR'lerin genliği, pozitif veya negatif duygusal değere sahip görsel uyarılar tarafından ortaya çıkan uyarılma düzeyi ile ilişkisini tanımlamaktadır (Laine vd., 2009:1749). Katılımcılara ait SCR (Skin Conductance Response) Count Average: katılımcıların deri iletkenlik tepkisi sayıları ortalamaları Tablo 2'de karşılaştırılmıştır.

Tablo 2: Katılımcılara Ait GSR- SCR Count Average Verilerinin Karşılaştırılması

Ortalama SCR Sayısı (SCR Count Average)	
1. Poster: (0,70)	2. Poster: (0,80)
3. Poster: (0,70)	4. Poster: (0,53)
5. Poster: (0,57)	6. Poster: (0,60)
7. Poster: (0,73)	8. Poster: (0,70)
9. Poster: (0,70)	10. Poster: (0,87)

30 Katılımcıdan elde edilen GSR (Deri İletkenliği) verileri Tablo 2'te gösterilmiştir. Bu doğrultuda;

1. ve 2. posterin verileri karşılaştırıldığında; 2. postere ait ortalama SCR sayısı değerlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

3. ve 4. posterin verileri karşılaştırıldığında; 3. postere ait ortalama SCR sayısı değerlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

5. ve 6. posterin verileri karşılaştırıldığında; 6. postere ait ortalama SCR sayısı değerlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

7. ve 8. posterin verileri karşılaştırıldığında; 7. postere ait ortalama SCR sayısı değerlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

9. ve 10. posterin verileri karşılaştırıldığında; 10. postere ait ortalama SCR sayısı değerlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların, belirlenen poster içeriklerinde yer alan resimlere ve yazılara odaklanma yüzdeleri ilgi alanı belirlenerek aşağıda incelenmiştir.

5.2.İlgi Alanları (Area Of Interest- AOI) İle Belirlenen Bölgelerin İncelenmesi

Yukarıda gösterilen ısı haritası bulgularına ek olarak seçilen posterler üzerinde NATO'nun vermek istediği mesajlar doğrultusunda belirli ilgi alanları belirlenmiştir. Bu doğrultuda belirlenen bu alanlara katılımcıların ilgi düzeyleri incelenmiş ve katılımcıların posterlerde belirlenen ilgi alanlarına odaklanmaları arasında farklılıkların olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Görsel dikkat, karmaşık bilişsel süreçler hakkında etkili bilgi elde etmenin önemli bir yoludur. Sabitleme süresi, bilginin bilişsel olarak işlenmesini yansıtabilir ve bir bölgenin sabitleme süresi ne kadar uzunsa, bölgede sunulan içerik veya bilgi katılımcı için o kadar çekici olmaktadır (Fu vd., 2022:3).

Posterler üzerinde belirlenen ilgi alanlarının (Area of Interest-AOI) verilerini ifade eden terimler aşağıda açıklanmıştır (Tobiipro, 2021):

● **Toplam Sabitleme Süresi (Total Fixation Duration):** Bu metrik, bir AOI (veya bir AOI grubuna ait tüm AOI'ler) içindeki tüm tespitler için sürenin toplamını ölçmektedir.

• Sabitleme Sayılarının (Fixation Count): Bu metrik, ilk önce bir AOI veya AOI grubuna sabitlemeden önce katılımcının medyaya sabitleme sayısını ölçmektedir. Sabitleme sayısı AOI içeren ortam ilk görüntülediğinde başlar ve katılımcı AOI'ye sabitlendiğinde durmaktadır.

• Toplam Ziyaret Süresi (Total Visit Duration): Bu metrik, aktif bir AOI (veya AOI grubu) içindeki tüm ziyaretlerin süresini ölçmektedir. Toplam Ziyaret Süresi, aktif bir AOI'nin (veya AOI grubunun) ziyaret sürelerinin toplamı olarak tanımlanmaktadır.

• Ziyaret Sayıları (Visit Count): Bu metrik, aktif bir AOI (veya AOI grubu) içindeki ziyaret sayısını ölçmektedir. Ziyaret, aradaki zaman aralığı olarak ifade edilmektedir. AOI grupları için ziyaret, bölgeye ait herhangi bir aktif AOI üzerindeki ilk sabitleme arasındaki zaman aralığı olarak ifade edilmektedir.

Şekil 5: İlgili Alanı (Area of Interest- AOI) seçilen 1. ve 2. Poster

Gönüllü Katılımcılara ait Eye Tracking (Göz Takip) verileri incelendiğinde;

Toplam Sabitleme Süresi Ortalaması incelendiğinde; 1. Posterde belirlenen birinci alana (sarı ile seçili alan) ortalama 1,34 sn. (%54,10) ikinci alana (mor ile seçili alan) ise ortalama 1,14 sn. (%45,90) iken 2. Posterde birinci alana (yeşil ile seçili alan) ortalama 1,4824 sn. (%50,01) ikinci alana (mavi ile seçili alan) ise ortalama 1,4817 sn. (%49,99) olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 1. ve 2. Posterde katılımcıların sabitleme süresi ortalaması içerisinde en fazla birinci alana sabitleme olduğu görülmüştür.

Sabitleme Sayılarının Ortalaması incelendiğinde; 1. Posterde belirlenen birinci alana (sarı ile seçili alan) 6,47 ikinci alana (mor ile seçili alan) ise 5,40 iken 2. Posterde birinci alana (yeşil ile seçili alan) 6,83 ikinci alana (mavi ile seçili alan) ise 6,40 ortalama değerlerinde sabitlendikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 1. ve 2. Posterde katılımcıların sabitleme sayılarının ortalaması içerisinde en fazla birinci alana sabitlendikleri görülmüştür.

Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları incelendiğinde; 1. Posterde belirlenen birinci alana (sarı ile seçili alan) 1,75 sn. (%55,04) ikinci alana (mor ile seçili alan) ise 1,43 sn. (%44,96) iken 2. Posterde birinci alana (yeşil ile seçili alan) 2,01 sn. (%51,15) ikinci alana (mavi ile seçili alan) ise 1,92 sn. (%48,85) ortalama süresinde ziyaret edildiği tespit edilmiştir.

Ziyaret Sayıları Ortalamaları incelendiğinde; 1. Posterde belirlenen birinci alana (sarı ile seçili alan) 1,97 ikinci alana (mor ile seçili alan) ise 1,40 iken 2. Posterde birinci alana (yeşil ile seçili alan) 2,10 ikinci alana (mavi ile seçili alan) ise 1,50 ortalama değerlerinde ziyaret ettikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 1. ve 2. Posterde katılımcıların ziyaret sayıları ortalaması içerisinde en fazla birinci alanda ziyaret edildiği görülmüştür.

Şekil 6: İlgili Alanı (Area of Interest- AOI) seçilen 3. ve 4. Poster

Gönüllü Katılımcılara ait Eye Tracking (Göz Takip) verileri incelendiğinde;

Sabitlenme Süresi Ortalaması incelendiğinde; 3. Posterde belirlenen birinci alana (pembe ile seçili alan) ortalama 1,97 sn. (%70,29) ikinci alana (turuncu ile seçili alan) ise ortalama 0,83 sn. (%29,71) iken 4. Posterde birinci alana (yeşil ile seçili alan) ortalama 1,68 sn. (%63,03) ikinci alana (turkuaz ile seçili alan) ise ortalama 0,99 sn. (%36,97) olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 3. ve 4. Posterde katılımcıların sabitleme süresi ortalaması içerisinde en fazla birinci alana sabitleme olduğu görülmüştür.

Sabitlenme Sayılarının Ortalaması incelendiğinde; 3. Posterde belirlenen birinci alana (pembe ile seçili alan) 7,57 ikinci alana (turuncu ile seçili alan) ise 4,17 iken 4. Posterde birinci alana (yeşil ile seçili alan) 8,53 ikinci alana (turkuaz ile seçili alan) ise 3,30 ortalama değerlerinde sabitlendikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 3. ve 4. Posterde katılımcıların sabitleme sayılarının ortalaması içerisinde en fazla birinci alana sabitlendikleri görülmüştür.

Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları incelendiğinde; 3. Posterde belirlenen birinci alana (pembe ile seçili alan) 2,44 sn. (%69,98) ikinci alana (turuncu ile seçili alan) ise 1,05 sn. (%30,02) iken 4. Posterde birinci alana (yeşil ile seçili alan) 2,48 sn. (%67,95) ikinci alana (turkuaz ile seçili alan) ise 1,17 sn. (%32,05) ortalama süresinde ziyaret edildiği tespit edilmiştir.

Ziyaret Sayıları Ortalamaları incelendiğinde; 3. Posterde belirlenen birinci alana (pembe ile seçili alan) 1,93 ikinci alana (turuncu ile seçili alan) ise 1,17 iken 4. Posterde birinci alana (yeşil ile seçili alan) 1,97 ikinci alana (turkuaz ile seçili alan) ise 1,23 ortalama değerlerinde ziyaret ettikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 3. ve 4. Posterde katılımcıların ziyaret sayıları ortalaması içerisinde en fazla birinci alanda ziyaret edildiği görülmüştür.

Şekil 7: İlgili Alan (Area of Interest- AOI) seçilen 5. ve 6. Poster

Gönüllü Katılımcılara ait Eye Tracking (Göz Takip) verileri incelendiğinde;

Sabitlenme Süresi Ortalaması incelendiğinde; 5. Posterde belirlenen birinci alana (yeşil ile seçili alan) ortalama 0,54 sn. (%48,35) ikinci alana (pembe ile seçili alan) ise ortalama 0,57 sn. (%51,65) iken 6. Posterde birinci alana (mavi ile seçili alan) ortalama 1,71 sn. olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 5. Posterde ikinci alana sabitleme olduğu görülmüştür.

Sabitlenme Sayılarının Ortalaması incelendiğinde; 5. Posterde belirlenen birinci alana (yeşil ile seçili alan) 2,63 ikinci alana (pembe ile seçili alan) ise 2,57 iken 6. Posterde birinci alana (mavi ile seçili alan) 6,07 ortalama değerlerinde sabitlendikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 5. Posterde birinci alana sabitlendikleri görülmüştür.

Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları incelendiğinde; 5. Posterde belirlenen birinci alana (yeşil ile seçili alan) 0,63 sn. (%48,30) ikinci alana (pembe ile seçili alan) ise 0,67 sn. (%51,70) iken 6. Posterde birinci alana (mavi ile seçili alan) 2,00 sn. (%67,95) ortalama süresinde ziyaret edildiği tespit edilmiştir.

Ziyaret Sayıları Ortalamaları incelendiğinde; 5. Posterde belirlenen birinci alana (yeşil ile seçili alan) 0,93 ikinci alana (pembe ile seçili alan) ise 0,90 iken 6. Posterde birinci alana (mavi ile seçili alan) 2,40 ortalama değerlerinde ziyaret ettikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 5. Posterde katılımcıların ziyaret sayıları ortalaması içerisinde en fazla birinci alanda ziyaret edildiği görülmüştür.

Şekil 8: İlgili Alanı (Area of Interest- AOI) seçilen 7. ve 8. Poster

Gönüllü Katılımcılara ait Eye Tracking (Göz Takip) verileri incelendiğinde;

Sabitlenme Süresi Ortalaması incelendiğinde; 7. Posterde belirlenen birinci alana (mor ile seçili alan) ortalama 0,51 sn. (%45,65) ikinci alana (sarı ile seçili alan) ise ortalama 0,61 sn. (%54,35) iken 8. Posterde birinci alana (turkuaz ile seçili alan) ortalama 1,65 sn. olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 7. Posterde katılımcıların sabitleme süresi ortalaması içerisinde en fazla ikinci alana sabitleme olduğu görülmüştür.

Sabitlenme Sayılarının Ortalaması incelendiğinde; 7. Posterde belirlenen birinci alana (mor ile seçili alan) 2,53 ikinci alana (sarı ile seçili alan) ise 2,63 iken 8. Posterde birinci alana (turkuaz ile seçili alan) 7,37 ortalama değerlerinde sabitledikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 7. Posterde katılımcıların sabitleme sayılarının ortalaması içerisinde en fazla ikinci alana sabitledikleri görülmüştür.

Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları incelendiğinde; 7. Posterde belirlenen birinci alana (mor ile seçili alan) 0,59 sn. (%46,36) ikinci alana (sarı ile seçili alan) ise 0,69 sn. (%53,64) iken 8. Posterde birinci alana (turkuaz ile seçili alan) 2,07 sn. ortalama süresinde ziyaret edildiği tespit edilmiştir.

Ziyaret Sayıları Ortalamaları incelendiğinde; 7. Posterde belirlenen birinci alana (mor ile seçili alan) 1,0 ikinci alana (sarı ile seçili alan) ise 0,90 iken 8. Posterde birinci alana (turkuaz ile seçili alan) 2,30 ortalama değerlerinde ziyaret ettikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda; 7. Posterde katılımcıların ziyaret sayıları ortalaması içerisinde en fazla birinci alana ziyaret edildiği görülmüştür.

Şekil 9: İlgili Alanı (Area of Interest- AOI) seçilen 9. ve 10. Poster

Gönüllü Katılımcılara ait Eye Tracking (Göz Takip) verileri incelendiğinde;

Sabitlenme Süresi Ortalaması incelendiğinde; 9. Posterde belirlenen birinci alana (pembe ile seçili alan) ortalama 1,19 sn. iken 10. Posterde birinci alana (lacivert ile seçili alan) ortalama 1,75 sn. olduğu tespit edilmiştir.

Sabitlenme Sayılarının Ortalaması incelendiğinde; 9. Posterde belirlenen birinci alana (pembe ile seçili alan) 4,93 iken 10. Posterde birinci alana (lacivert ile seçili alan) 7,13 ortalama değerlerinde sabitledikleri tespit edilmiştir.

Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları incelendiğinde; 9. Posterde belirlenen birinci alana (pembe ile seçili alan) 1,40 sn. iken 10. Posterde birinci alana (lacivert ile seçili alan) 2,37 sn. ortalama süresinde ziyaret edildiği tespit edilmiştir.

Ziyaret Sayıları Ortalamaları incelendiğinde; 9. Posterde belirlenen birinci alana (pembe ile seçili alan) 2,00 iken 10. Posterde birinci alana (lacivert ile seçili alan) 1,77 ortalama değerlerinde ziyaret ettikleri tespit edilmiştir.

Araştırma kapsamında posterlerin tamamı ilgi alanı seçilerek incelendiğinde; Posterlerin farklı renklerle boyalı olması o alanın ilgi alanı olarak seçildiğini belirtmektedir.

Tablo 3: 1. ve 2. Posterlerin Tamamı İlgi Alanı Olarak Tanımlanması Durumu

	1. Poster	2. Poster
Sabitlenme Süresi Ortalaması	2,67	2,99
Sabitlenme Sayılarının Ortalaması	13,23	13,37
Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları	4,06	4,32
Ziyaret Sayıları Ortalamaları	1,17	1,20

1. ve 2. Posterlerin verileri karşılaştırıldığında; 2. Posterin sabitleme süresi, sabitleme sayısı, ziyaret süresi ve ziyaret sayıları ortalamalarının daha yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 4: 3. ve 4. Posterlerin Tamamı İlgi Alanı Olarak Tanımlanması Durumu

	3. Poster	4. Poster
Sabitlenme Süresi Ortalaması	3,11	2,88
Sabitlenme Sayılarının Ortalaması	13,40	12,70
Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları	4,22	4,36
Ziyaret Sayıları Ortalamaları	1,33	1,13

3. ve 4. Posterlerin verileri karşılaştırıldığında; 3. Posterin sabitleme süresi, sabitleme sayısı ve ziyaret sayılarının ortalamalarının yüksek olduğu 4. Posterin ise; toplam ziyaret süresi ortalamasının daha yüksek değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5: 5. ve 6. Posterlerin Tamamı İlgi Alanı Olarak Tanımlanması Durumu

	5. Poster	6. Poster
Sabitlenme Süresi Ortalaması	3,07	3,06
Sabitlenme Sayılarının Ortalaması	13,50	11,60
Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları	4,31	4,36
Ziyaret Sayıları Ortalamaları	1,23	1,10

5. ve 6. Posterlerin verileri karşılaştırıldığında; 5. Posterin sabitleme süresi, sabitleme sayısı ve ziyaret sayılarının ortalamalarının yüksek olduğu 6. Posterin ise; toplam ziyaret süresi ortalamasının daha yüksek değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 6: 7. ve 8. Posterlerin Tamamı İlgili Alanı Olarak Tanımlanması Durumu

	7.Poster	8.Poster
Sabitlenme Süresi Ortalaması	2,99	3,08
Sabitlenme Sayılarının Ortalaması	14,13	14,17
Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları	4,20	4,21
Ziyaret Sayıları Ortalamaları	1,20	1,27

7. ve 8. Posterlerin verileri karşılaştırıldığında; 8. Posterin sabitleme süresi, sabitleme sayısı, ziyaret süresi ve ziyaret sayıları ortalamalarının daha yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 7: 9. ve 10. Posterlerin Tamamı İlgili Alanı Olarak Tanımlanması Durumu

	9.Poster	10.Poster
Sabitlenme Süresi Ortalaması	3,10	3,09
Sabitlenme Sayılarının Ortalaması	12,27	12,97
Toplam Ziyaret Süresi Ortalamaları	4,17	4,32
Ziyaret Sayıları Ortalamaları	1,10	1,10

9. ve 10. Posterlerin verileri karşılaştırıldığında; 9. Posterin sabitleme süresi ortalamasının yüksek olduğu 10. Posterin ise; sabitleme sayısı ve toplam ziyaret süresi ortalamasının daha yüksek değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan ziyaret sayıları ortalamalarının eşit değerlere sahip olduğu görülmektedir.

6. SONUÇ

Bu araştırmada, NATO'nun hazırlamış olduğu posterlerde verilmek istenen mesajlar doğrultusunda belirlenen ilgi alanlarına katılımcıların odaklanma ve ilgi düzeylerini belirlemek amaçlanmıştır. NATO tarafından hazırlanan ve iletilen mesaj açısından benzer içeriğe sahip olan posterlerin katılımcılar üzerindeki görsel dikkat düzeyinin tespit edilmesi araştırma sorusuna yönelik gerçekleştirilen araştırmada; NATO tarafından hazırlanmış olan posterlerde bireylerin hangi noktalara baktığı ve posterleri izlerken deride meydana gelen değişim tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda elde edilen veriler ile katılımcıların görsel dikkat düzeyleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Nörobilim araştırma yöntemlerinden Eye Tracking (Göz Takip) ve GSR (Deri İletkenliği) kullanılarak gerçekleştirilen araştırma sonucunda elde edilen bulgular genel olarak değerlendirilecek olur ise;

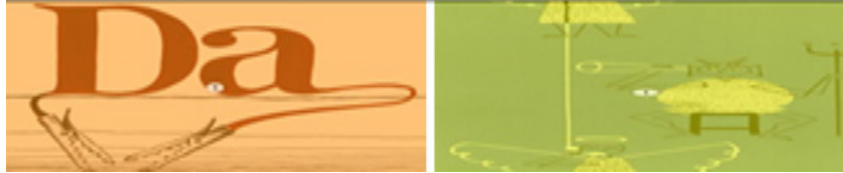
GSR (Deri İletkenliği) ile elde edilen veriler doğrultusunda (1 ve 2), (3 ve 4), (5 ve 6), (7 ve 8) ve (9 ve 10) numaralı posterlerin verileri karşılaştırıldığında; (2, 3, 6, 7, 10) numaralı posterlere ait ortalama SCR sayısı değerlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Eye Tracking (Göz Takip) ile ilgi alanı olarak tüm alanın seçilmesi durumunda veriler incelendiğinde; (1 ve 2), (3 ve 4), (5 ve 6), (7 ve 8) ve (9 ve 10) numaralı posterlerin verileri karşılaştırıldığında; (2, 3, 5, 8, 10) numaralı posterlerin verilerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Bu doğrultuda GSR (Deri İletkenliği) ile Eye Tracking (Göz Takip) ile elde edilen bulgular karşılaştırıldığında;

GSR (Deri İletkenliği) ile (2, 3, 6, 7, 10) numaralı posterlerin yüksek değerlere sahip iken; Eye Tracking (Göz Takip) ile (2, 3, 5, 8, 10) numaralı posterlerin daha yüksek değerlere sahip olduğu belirlenmiştir. Bu veriler doğrultusunda (2, 3, 10) numaralı posterlerin her iki cihazda da yüksek değerlere sahip iken; GSR (Deri İletkenliği) yönteminde (6, 7) numaralı posterlerin değerleri yüksek, Eye Tracking (Göz Takip) yönteminde (5, 8) numaralı posterlerin daha yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir.

Eye Tracking (Göz Takip) ile ilgi alanı olarak belirli bölgelerin seçilmesi durumunda veriler incelendiğinde;

Şekil 10: 1. ve 2. Poster

1. ve 2. Posterde katılımcıların sabitleme süresi ortalaması, sabitleme sayılarının ortalaması ve ziyaret sayıları ortalaması içerisinde en fazla birinci alana sabitleme olduğu görülmüştür.

Şekil 11: 3. ve 4. Poster

3. ve 4. Posterde katılımcıların sabitleme süresi ortalaması, sabitleme sayılarının ortalaması ve ziyaret sayıları ortalaması içerisinde en fazla birinci alana sabitleme olduğu görülmüştür.

Şekil 12: 5. ve 6. Poster

5. Posterde Sabitleme Süresi Ortalaması incelendiğinde; ikinci alana sabitleme olduğu tespit edilmiştir. 5. Posterde Sabitleme Sayılarının Ortalaması ile Ziyaret Sayıları Ortalamaları incelendiğinde; birinci alana sabitledikleri görülmüştür. 6. Posterde ilgi alanı sadece bir bölge seçildiğinden dolayı karşılaştırılması yapılmamıştır.

Şekil 13: 7. ve 8. Poster

7. Posterde Sabitleme Süresi Ortalaması ile Sabitleme Sayılarının Ortalaması incelendiğinde; katılımcıların sabitleme süresi ortalaması içerisinde en fazla ikinci alana sabitleme olduğu tespit edilmiştir. 7. Posterde Ziyaret Sayıları Ortalamaları incelendiğinde; katılımcıların ziyaret sayıları ortalaması içerisinde en fazla birinci alana ziyaret edildiği görülmüştür. 8. Posterde ilgi alanı sadece bir bölge seçildiğinden dolayı karşılaştırılması yapılmamıştır.

Öte yandan 9 ve 10 numaralı posterlerin ilgi alanları bir tane seçildiğinden dolayı karşılaştırılması yapılmamıştır.

Bu araştırma ile Eye Tracking (Göz Takip) analiz yöntemi ile katılımcıların posterlerde nerelere baktığını ve GSR (Deri İletkenliği) analiz yöntemi ile tepki düzeyleri incelenmiştir. Araştırma sonucunda katılımcıların posterlere odaklanmalarına bakıldığında poster üzerinde yer alan tüm alana baktıkları gözlemlenmiştir. Posterler üzerinde belirli ilgi alanları seçilmiştir. Seçilen bu alanlar hakkında katılımcılardan elde edilen veriler incelenmiştir. Ayrıca posterlerin tamamı ilgi alanı seçilerek incelemeler yapılmıştır. GSR (Deri İletkenliği) verileri incelendiğinde ise; posterler üzerinde görsellerin olduğu posterlerin daha yüksek değerlere sahip olduğu belirlenmiştir. Posterler üzerinde sadece yazı bulunan görsellerin daha düşük düzeyde değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Posterlerin renkli görseller barındırması katılımcıların ilgilerini çekmektedir.

Sosyal yardım içerikli afişlerin etkinliği ve nasıl algılandığı tespit etmeye çalışan Yücel ve Göker (2020)'in ısı haritası verileriyle tespit edilen Kızılay'a ait kampanya görsellerinin amacına ulaşması arasında yapılan araştırma benzerlik göstermektedir.

Gelecekte yapılacak araştırmalarda Eye Tracking, GSR yöntemlerinin yanı sıra EEG yönteminin de eklenerek üç yöntemin senkronize bir şekilde kullanılmasıyla katılımcı herhangi bir görsel içeriğe bakarken deride meydana gelen değişimleri ve beyinde hangi bölümlerin aktif olacağı hakkında daha detaylı veriler elde edilebilecektir. Ayrıca araştırmada memur, öğrenci ve akademisyenlerden oluşan örneklem grubunun haricinde farklı mesleki gruplara veya yaş grubuna uygulanması durumunda farklı sonuçların çıkıp çıkmayacağı yeni araştırmalar ile ortaya çıkacaktır.

Nörobilim ile katılımcılara herhangi bir dış müdahale olmadığı için katılımcılar daha rahat bir şekilde hareket etmektedirler. Durumun böyle olması ile katılımcılar posterleri herhangi bir baskı altında olmadan istekleri doğrultusunda inceleme yapmaktadırlar. Böylece daha sağlıklı veriler elde edilmektedir. Elde edilen veriler doğrultusunda posterlerin etkinlikleri ölçümlenebilmektedir. Nörobilimin yeni bir alan olması bakımından bu alandaki çalışmaların az olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda bu çalışmanın bundan sonraki çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir. Nörobilim araştırmalarının deneysel çalışma olması ve yüksek maliyetli olması bakımından literatürde az çalışmaların olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Altunöz, U. ve Altunöz, H. (2017). *“Davranışsal Ekonomi (Nörofinans)”*, 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Amodio, D. M., Jost, J. T., Master, S. L., and Yee, C. M. (2007). “Neurocognitive Correlates of Liberalism and Conservatism”. *Nature Neuroscience*, 10(10), S.1246–1247.
- Bayassova, A. ve Kazan, H. (2016). “Gerçek Eylem Olarak Nöropazarlama: Tüketici Davranışları Uygulaması”. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(5), 71- 86.
- Beyaz, A. ve Beyaz, R. (2015). “Traktörde Güvenlik Amaçlı Galvanik Deri Tepkisi Sensörü Kullanım Olanaklarının Belirlenmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 21. Ulusal Ergonomi Kongresi Özel Sayısı, 3(3), 121-125.
- Birsel, H. (2012). “Başlangıçtan Günümüze NATO Sorunsalı “Madalyonun İki Yüzü”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25, 109-124.
- Borawska, A., Duda, J., and Biercewicz, K. (2021). “Best Practices Of Neurophysiological Data Collection For Media Message Evaluation In Social Campaigns”. *Procedia Computer Science*, 192, 4017-4026.
- Born, J., Ramachandran, B. R. N., Romero Pinto, S. A., Winkler, S., and Ratnam, R. (2019). “Multimodal Study Of The Effects Of Varying Task Load Utilizing EEG, GSR And Eye-Tracking”. *bioRxiv*, 798496.
- Bruneau, D., Sasse, M. A., and McCarthy, J. D. (2002). “The Eyes Never Lie: The Use of Eyetracking Data in HCI Research”. *ACM*.
- Cuesta, U., Martínez-Martínez, L., and Niño, J. I. (2018). “A Case Study in Neuromarketing: Analysis of The Influence of Music on Advertising Effectiveness Through Eye-Tracking, Facial Emotion And GSR”. *Eur. J. Soc. Sci. Educ. Res*, 5(2), 73-82.

- Cuesta, U., Niño, J. I., and Martínez-Martínez, L. (2018). "Neuromarketing: Analysis Of Packaging Using Gsr, Eye-Tracking And Facial Expression". In Papper presented at The European Conference on Media, Communication & Film.
- Çağiltay, K., (2016). "İnsan Bilgisayar Etkileşimi ve Eğitim Teknolojileri". Öğretim Teknolojilerinin Temelleri: Teoriler Araştırmalar Eğilimler, 297-314.
- Çakar, T. ve Ülman, Y. I., (2012). "Nöropolitika ve Etik". Y. I. Ülman ve F. Artvinli (Ed), *Değişen Dünyada Biyoetik, Türkiye Biyoetik Derneği XVII*, 327-335, İstanbul.
- Çakar, T., Rızvanoğlu, K., Öztürk, Ö., Çelik, D. Z., and Gürvardar, İ. (2017). "The Use Of Neurometric And Biometric Research Methods İn Understanding The User Experience During Product Search Of First-Time Buyers İn E-Commerce". In Design, User Experience, and Usability: Theory, Methodology, and Management: 6th International Conference, Canada, 342-362.
- Çetintaş, D. ve Tuncer, T. (2023). "Okuma Anındaki Göz Hareketlerini Görselleştirme ve Analiz Etme". *Fırat Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 35 (1) , 425-432.
- Çolakoğlu, E. (2012). "NATO'nun Çevreye İlişkin Rolü". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 101-112.
- Demir, S. (2016). "21. Yüzyılda Barış ve Güvenliğin Tesisinde NATO'nun Rolü". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 9(18), 235-252.
- Doğan, N. (2004). "Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Uluslararası Sistem, NATO'nun Rolü ve Türkiye'nin Stratejik Konumu". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 25-41.
- Fu, H., Zhu, H., Xue, P., Hu, X., Guo, X., and Liu, B. (2022). "Eye-Tracking Study of Public Acceptance of 5G Base Stations in the Context of the COVID-19 Pandemic". *Engineering, Construction and Architectural Management*, (ahead-of-print).
- Gür, Y. E., (2023). "Sosyal Pazarlama Görsellerinin Görsel ve Mesaj Etkilerinin İnsan-Bilgisayar Etkileşimi Kapsamında Eye Tracking Yöntemi İle İncelenmesi". (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Güzel, A. O., (2009). "NATO'nun Yeni Misyonu: Soğuk Savaş Sonrası Güvenlik Algılamaları". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- He, D., Wang, Z., Khalil, E. B., Donmez, B., Qiao, G., and Kumar, S. (2022). "Classification of Driver Cognitive Load: Exploring The Benefits of Fusing Eye-Tracking And Physiological Measures". *Transportation research record*, 2676(10), 670-681.
- Kanai, R., Feilden, T., Firth, C., and Rees, G. (2011). "Political Orientations are Correlated with Brain Structure in Young Adults". *Current Biology*, 21(8), 677-680.
- Laine, C. M., Spitler, K. M., Mosher, C. P., and Gothard, K. M. (2009). "Behavioral Triggers of Skin Conductance Responses and Their Neural Correlates in the Primate Amygdala". *Journal of Neurophysiology*, 101(4), 1749-1754.
- Mfa. (2020). *Nato tarihçe*. <http://www.mfa.gov.tr/nato-tarihce.tr.mfa>.
- Nato. (2021). *Pay Members*. https://www.nato.int/nato-welcome/index_fr.html.
- Noroiletisim. (2019). "Nöropolitika, Politik Eğilimler ve Karar Verme Süreci". <http://noroiletisim.blogspot.com/2019/01/noropolitika-politik-egilimler-ve-karar.html>.
- Nourbakhsh, N., Wang, Y., and Chen, F. (2013). "GSR and Blink Features for Cognitive Load Classification". In Human-Computer Interaction-INTERACT 2013: 14th IFIP TC 13 International Conference, Cape Town, South Africa, September 2-6, 2013, Proceedings, Part I 14, 159-166.
- Oğuzlu, T. (2012). "NATO'nun Dönüşümü ve Geleceği". *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 4(20), 8-18.
- Ömur, S. ve Aydoğdu, A. G., (2017). "Göz İzleme Araştırmaları ve İletişim Alanında Yeni Yönelimler". *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(4), 1296-1307.
- Özalp, M. (2018). "Fayda ve Zararlar: Çıkmakla Kalmak Arasında Türkiye-NATO ilişkileri". *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 404-421.

- Özlük, E., ve Özlük, E. (2014). "NATO'yu Anlamak: Dönüşümü, Yeni Kimlikleri ve Uyum Süreçleri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 209-225.
- Özmen, E., ve Karaman, E. (2020). "E-Ticaret Sitelerindeki Gizlilik Sözleşmelerinin Göz Hareketlerini İzleme Yöntemiyle İncelenmesi". *Journal of Business in The Digital Age*, 3(2), 108-116.
- Özmen, E., Karaman, E., ve Bayhan, N. A. (2022). "Users' Emotional Experiences in Online Shopping: Effects of Design Components". *OPUS Journal of Society Research*, 19(45), 6-18.
- Schreiber, D., Fonzo, G., Simmons, A. N., Dawes, C. T., Flagan, T., Fowler, J. H., and Paulus, M. P. (2013). "Red Brain, Blue Brain: Evaluative Processes Differ in Democrats and Republicans". *PLOS ONE*, 8(2), 1-6.
- Senior, C., Smyth, H., Cooke, R., Shaw, R.L., and Peel, E. (2007). "Mapping the Mind for the Modern Market Researcher". *Qualitative Market Research*, 153-167.
- Shimmersensing. (2021). <http://www.shimmersensing.com/products/gsr-optical-pulse-development-kit>.
- Şenduran, F. (2019). "Göz Takip Sisteminin (Eye Tracker) Spor Biliminde Kullanılması: Yeni Araştırmacılar İçin Kılavuz". *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 17(4), 1-13.
- Tobiipro. (2021). *Product finder*. <https://www.tobiipro.com/product-listing/tobii-pro-x2-30/>.
- Tobiipro. (2021). *User Manuals*. <https://www.tobiipro.com/siteassets/tobii-pro/user-manuals/tobii-pro-studio-user-manual.pdf>.
- Tüzel, N. (2010). "Tüketicilerin Zihnini Okumak: Nöropazarlama ve Reklam". *Marmara İletişim Dergisi*, 16, 163-176.
- Yücel, A., ve Göker, Z. (2020). "Kızılay'ın Sosyal Yardım İçerikli Afişlerinin Eye-Tracking ile İncelenmesi". *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1), 183-213.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 03.01.2024 ✓Accepted/Kabul: 31.01.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1414275

Research Article/Araştırma Makalesi

Can, M. (2024). "You and I": The Idea of Oneness With Love in the Early Seventeenth-Century British Poetry and Thirteenth-Century Anatolian Sufi Poetry", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 61, Denizli, pp. 247-256.

"YOU AND I": THE IDEA OF ONENESS WITH LOVE IN THE EARLY SEVENTEENTH-CENTURY BRITISH POETRY AND THIRTEENTH-CENTURY ANATOLIAN SUFI POETRY

Meltem CAN*

Abstract

Early seventeenth-century English verse and thirteenth-century Anatolian Sufi poetry, though from different cultures and eras, converge in their exploration of going beyond material existence through love. In the verses of Edmund Spenser, John Donne, George Herbert, Mawlana Jalaluddin Rumi, Yunus Emre and Haji Bektash Veli, love emerges as a medium for spiritual awakening that liberates individuals from mundane life and socio-political conflicts and leads to an elevated consciousness merged with the divine. Thus, this article will analyse Donne's "A Valediction: Forbidding Mourning," Rumi's "You and I," Spenser's "An Hymne in Honour of Heavenly Love," Emre's "Lovers Die Not," Herbert's "Love III," and Veli's "The Transcendence of Saints" in light of Plato's idea of Oneness and the Sufi doctrine of wahdat-i wujud and suggest that these poems reveal love as a transformative power enabling individuals to transcend their worldly existence and become One with the beloved, namely the divine.

Keywords: *John Donne, Edmund Spenser, George Herbert, Mawlana Jalaluddin Rumi, Yunus Emre, Haji Bektash Veli.*

"SEN VE BEN": ON YEDİNCİ YÜZYIL BAŞI İNGİLİZ ŞİİRİ VE ON ÜÇÜNCÜ YÜZYIL ANADOLU TASAVVUF ŞİİRİNDE AŞK İLE BİRLİK DÜŞÜNCESİ

Öz

On yedinci yüzyıl başı İngiliz şiiri ile on üçüncü yüzyıl Anadolu Tasavvuf şiiri, farklı kültürlerle ve dönemlere ait olsalar da, aşk aracılığıyla maddi varoluşun ötesine geçme arayışlarında birleşirler. Edmund Spenser, John Donne, George Herbert, Mevlana Celaleddin Rumi, Yunus Emre ve Hacı Bektaş Veli'nin dizelerinde aşk, bireyleri dünyevi yaşamdan ve sosyo-politik çatışmalardan özgürleştiren ve ilahi olanla bütünleşmiş yüksek bir bilince götüren manevi bir uyanış aracı olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla, bu makale Donne'ın "Veda: Yas Tutmak Yasak," Rumi'nin "Sen ve Ben", Spenser'ın "Tanrısal Aşk Onuruna İlahi" Emre'nin "Âşıklar Ölmez", Herbert'in "Aşk III," ve Veli'nin "Erenler Demi" şiirlerini Platon'un Birlik düşüncesi ve tasavvuftaki vahdet-i vücud öğretisi ışığında ele alacak ve bu şiirlerin aşkı, bireylerin dünyevi varlıklarının ötesine geçip sevgiliyle, yani tanrıyla Bir olmalarını sağlayan dönüştürücü bir güç olarak tasvir ettiğini öne sürecektir.

Anahtar kelimeler: *John Donne, Edmund Spenser, George Herbert, Mawlana Jalaluddin Rumi, Yunus Emre, Haji Bektash Veli.*

*Instr. Dr., Manisa Celal Bayar University, School of Foreign Languages, MANİSA.
e-mail: meltemcan@gmail.com.tr (<https://orcid.org/0000-0002-8561-804X>)

Miseries and joys have no religion or country, nor does love. Beyond an emotion, love has been an enigmatic part of existence for ages and a subject of interest for poets, artists and philosophers. One of the most influential figures in Western thought, Plato, in his Symposium (5th BC), also touches upon love and defines this mysterious feeling as “of the good’s being one’s own always” (Plato, 2017: 41). Claiming that all the beings in the visible world are mere shadows and imitations of the Forms which are immaterial, flawless and unchanging concepts or ideals residing in the invisible realm of Ideas, Plato asserts that every being has a soul desiring the Good that stands for the soul of all the souls in the world. Hence, as goodness partially resides in the material world, man feels attracted to the beauty of the beloved. Accordingly, the strong attraction of the individual to beauty and goodness is the manifestation of the eagerness and fascination of all beings for the Good (2017: 42). Plato’s ideas about love and the Good have had a great impact on Western and Eastern thoughts and initiated many doctrines built upon the tenet of cosmic unity created by a perfect god. As artistic manifestations of those ideas, the verses of the Metaphysical poets and the Anatolian Sufi thinkers address oneness as a central theme and elaborate on the ideas of unity and singularity of existence via love. Thus, “A Valediction: Forbidding Mourning” and “You and I” stand out as works that picture love directed to another human being and delineate the unified souls of the lovers that bestow them a higher presence. On the other hand, the idea of love is explored via a devotee’s lens and presented as the divine love in “Love III”, “An Hymne in Honour of Heavenly Love,” “Lovers Die Not” and “The Transcendence of Saints” which all communicate the worshipper’s desire for reunion with god or namely the Beloved. Nevertheless, regardless of its addressee, love is outlined in all the verses as a transmuting force that urges the individual to undergo a major change by leaving his old self behind for a unique, non-conformist and free version of self. In other words, written in ages and lands weary of invasions, conflicts and upheavals, Donne, Rumi, Herbert, Spenser, Emre and Veli all represent absolute peace, felicity and salvation via the annihilation of the self in the beloved, or the Beloved, which echoes the Platonic idea of love that signifies a journey towards oneness; a voyage beginning with physical love, proceeding with the unification with the beloved’s soul and ending with the union with the Good.

Few poets in English Verse have merged love with such intellectual complexity and profundity as John Donne (1572-1631). A prominent figure in the metaphysical school of poetry that readdresses existence, truth or causality with conceits and wit, Donne stands out with his sensual love poems beside his religious verses exploring his relation to god. Framing the mutual attachment of two souls, his “A Valediction: Forbidding Mourning” exalts a sacred, timeless and unique state of love against a carnal affection. Believed to be a farewell speech Donne wrote for his wife while leaving for a diplomatic mission to France in 1611, the poem foregrounds the persona’s request of his beloved not to mourn and “make [...] noise” with “tear-floods” after their separation but act solemnly like “virtuous men” do when they are “pass[ing] away” (Donne, 1993: 1093). Moreover, Donne’s verse elaborates on the duality between the understanding of the majority, namely “laity” and the lovers’ mystical and esoteric attachment to one another that can only be comprehended by the clergy (1993: 1093). Thus, upon warning his beloved that expressing their sorrow will disgrace the greatness and sublimity of their love, the speaker highlights their heavenly feelings for each other via a metaphor resembling their love to the movements of heavens that are unnoticed, innocent and “greater” contrary to the love of ordinary people that is like a massive earthquake that “brings harms and fears” (1993: 1093). Thus, common love is portrayed as superficial and destructive in contrast to the lover’s experience which is spiritual and divine. Accordingly, owing to the servitude of “dull sublunary lovers” to physical intimacy and sexual desire, the speaker claims that the infatuation of those cannot last long after losing each other’s company (1993: 1093). Through its portrayal of the lover’s bond as a pure and immanent devotion beyond a physical or sensual attachment, the poem highlights the transcending experience of love by suggesting true love as a gift unifying two souls against the baseness of carnal intimacies. In other words, the poem pictures love as an exceptional, spiritual affinity that bestows the lovers the dignity and sanctity beyond mundane, everyday existence or physical love: “But we by a love so much refined,/ That our selves know not what it is,/ Inter-assured of the mind,/ Care less, eyes, lips, and hands to miss” (1993: 1093). In that sense, via the portrayal of the lovers’ sublime states and their indifference to the material world, “A Valediction: Forbidding Mourning” sets forth the spiritual attachment of the two lovers as a path to a more elevated and higher self that ignores physical togetherness or infatuations, which corresponds with the Platonic idea of love framing a tendency towards the Good/ Beautiful and sublimates human by unveiling the uniqueness in one’s soul:

in the construction of harmony and rhythm there is no difficulty in discerning the influence of love, and love as a duality is not as yet in evidence here. The well-ordered individuals, including those who, while not yet well-ordered, will be helped by love to become so, who should be gratified, and their love safeguarded. Theirs is the beautiful, the heavenly Love that is from the Heavenly Muse (Plato, 2017: 19)

Donne's poem treats the state of wholeness by rendering the unified souls of the lovers despite their compulsory separation: "Our two souls therefore, which are one, / Though I must go, endure not yet/ A breach, but an expansion,/ Like gold to airy thinness beat" (Donne, 1993: 1093). While the oneness of the lovers' souls resembles "an expansion" that is like the gold leaves stretched to greater surfaces after being beaten, the word "expansion" here also suggests love as a powerful part of existence residing always in the cosmos, a force one is never devoid of. Thus, by mirroring the mystical attachment that has eradicated their egos and led them to a spiritual, peaceful state, the poem sets forth love both as a transcending force the lovers have embraced and "an antidote to the impermanence and mortality that characterize the rest of the world" (Guibbory, 2006: 138). Moreover, the poem also sets forth a metaphor of compass to underline their strong bond and oneness in two different selves: "If they be two, they are two so/ As stiff twin compasses are two;" (Donne, 1993: 1093). The persona resembles the fixed foot of the compass to the beloved's soul that "makes no show/ To move" and his to the foot moving around the other one (1993: 1093). Thus, as long as her soul resides in the centre of the existence of the persona, his soul can always find its way, "come home" and be whole like the outer circle that can only be flawless via the foot in the centre (1993: 1093): "Thy firmness makes my circle just,/ And makes me end where I begun" (1993: 1093). In this respect, as a symbol of perfection and oneness, the circle represented in the poem not only illuminates their sacred love that merges their souls into one that is unadorned but perfect like a circle but also signifies love against "the fragmentation and corruption the speaker finds in the world" (Guibbory, 2006: 141). Therefore, "A Valediction: Forbidding Mourning" puts forth the attachment between two souls as an immortal, sublime love that is more emancipating and unique than physical, temporary affections to highlight the selfless domain of love turning the lovers into transcendent figures strongly connected to one another, the cosmos and existence.

The idea of love that uncovers a unique version of self that centralizes Donne's "A Valediction: Forbidding Mourning" is also masterfully treated by another great poet-philosopher who lived three centuries earlier in Anatolia. An exceptional devotee and great poet like Donne, Mawlana J. Rumi (1207-1273) with his *Matnawiye Ma'nawi, Diwane Kabir and Rubaiyat communicates his universal and timeless doctrines based on unconditional tolerance, goodness and love*. He was a prominent Sufi master whose verse touches upon his devotion to God and love for his friend and spiritual guide Shams Tabrizi. His poetry and Donne's poems meet on common ground in their attempts to represent the contrast between earthly and divine love through the dichotomy of body and soul. Moreover, as the bold and original voices of their ages, both poets juxtapose spirituality and passion in their love poems without fear of religious dogmatism. Concerning the portrayal of love in the verse of the great mystic, Rumi's idea of love is shaped by the tenet of the unity of existence and oneness, namely a "primordial existence with god wherein the creator and the created are found together" (Zarrabi-Zadeh, 2014: 36). To clarify, according to Rumi, love is the primal cause of the creation of the cosmos which is always in motion due to this mysterious force. In other words, the Sufi thinker "connects [the state of selflessness of non-existent entities] to [their] essential love for the being who is their divine origin, the love that leaves no place for anything but the divine in them" (2014: 36). Thus, the Sufi thought of *wahdat-i wujud* that stands for the unity of being or existence centralizes his ideas of love and oneness. Defined as the "ascent of the finite to the infinite by outdoing oneself", *wahdat-i wujud* is a belief echoing Plato's ideas in its portrayal of love as the desire of all beings to reunite with God (Atalay, 1991: 81). This Sufi doctrine defines God as an eternal soul and the entire universe as a reflection and manifestation of God's "wujud (body) out of which all other realities emanate (1991: 81). Furthermore, *wahdat-i wujud* involves three main stages in becoming one with the divine. The first degree is the phase of "nefi" that is going beyond oneself, and the second is "ispat-ı mihas" that stands for proving one's qualification for the divine love (1991: 80). The final and highest stage a human being can attain is "Fena fi Allah" which means absolute unification with God, the absolute reality in which there is no lover but only God (1991: 80). Accordingly, Rumi, in his poetry, offers love not only as the essence of all creations but also as a bridge between the material and immaterial, finite and infinite. Love in his verse is not a mere human emotion, but an immanent desire beyond human will, a transmuting power that erases ego, doubts and worldly aspirations and makes one soul yearn only

for its mate: "Because of that fore-ordainment all the particles of the world/ repaired as mates and are in love with their own mate/ Every particle of the universe is desiring its mate,/ just like amber and the blade of straw" (M. J. al-Dīn Rumi, 1925, ll. 4401–2). Thus, love is "the root of existence" intrinsic in each atom that is attracted by this mysterious energy in their cosmic movements (Rustom, 2013: 192):

After having delved into the Ocean of Love [...] one's own qualities, self-perception and 'ego' cease to be... What subsists is [...] the soul transformed by the power of love so that it can dwell in the sacred presence of God, not as an individual 'I' that is separate from God but an 'I' that is wholly indistinguishable from the Ocean (Rustom, 2013: 192).

His "You and I" like Donne's poem addresses the spiritual bond between two lovers and offers the heart as the home of both love and faith guiding the soul to God. Love urges the lover to annihilate himself in the beloved and become a whole, one immanent being. Thus, the lover rises from the realm of mortals, loses himself in the divine and becomes an eternal non-being that has returned to his origin/God/the Beloved. In that regard, love in Rumi's poem is a transforming experience that awakens man into the love of the divine. Capturing the Sufi philosophy that puts forth love as the highest state of existence; "Fena fi Allah," "You and I" recurrently highlights the oneness of the lovers while ironically referring to them as "you and I" (Rumi, 2000: 36). Like Donne's persona communicating the lovers' spiritual togetherness despite their physical singularities, Rumi's particular verse pictures the perfect union of their souls indistinguishably merged into one another with love, "one in soul" despite materialized in two bodies; being "apparently two" (2000: 36). Furthermore, the persona draws a parallel between their dignified state and nature by referring to "the stars" "watching" them, "the birds singing" to them and their transformation into "a thin crescent moon", which all points out their unified self immanent in every particle in the universe (2000: 36). Thus, the references to nature communicate the persona's ecstatic state and rapture with love that has heightened the lovers from their everyday existence into a timeless divine presence dissolved into the universe. Their "indifference to idle speculations" also suggests the unique presences of the lovers due to their undermined egos and "unselfed" transcended beings that "will be together" (2000: 36).

Even what is more amazing
is that while here together, you and I
are at this very moment in Iraq and Khorasan In one form upon this earth,
and in another form in a timeless sweet land (Rumi, 2000: 36).

Thus, defining love as a cosmic force unifying the individual with the universe/God, "You and I" sets forth love directed to the human as the manifestation of divine love and a path to awakening, mystical rebirth and becoming both all and nothing.

While Donne and Rumi's particular poems highlight the voyage of the individual from a mundane presence towards a spiritual ecstasy and emancipation through the perfect union of the lovers' souls, Spenser, Emre, Herbert and Veli's poems thematize divine love and man's mystic journey in which the devotee as the lover yearns for a reunion with God. Accordingly, as one of the most prominent figures of the English Renaissance, Edmund Spenser (1552-1599), in his poetry, merges Christian teachings with courtly, Platonic and Neoplatonic ideas of love, which is a tradition in his time:

the metaphysical and mystical aspects of Platonism (as Neo-Platonism) and of Christianity had interacted upon each other until they can be distinguished, in the age of Spenser only by determining whether the mysticism is predominantly intellectual and metaphysical like that of Florentine Platonists [...] or emotional and devotional like that of the medieval and Renaissance Roman Catholic mystics. (Bennett, 1935: 134).

His *Fowre Hymns* (1596) that involves "An Hymne in Honour of Beautie", "An Hymne in Honour of Heavenly Beautie", "An Hymne in Honour of Love" and "An Hymne in Honour of Heavenly Love" illustrates the poet's concerns for his unrequited love to God and Jesus Christ through a hierarchical structure built upon earthly beauty, earthly love, divine beauty and heavenly love. As a work exploring what a true devotee is to do to attain God's love, Spenser's "An Hymne in Honour of Heavenly Love" comes forth with its portrayal of Jesus Christ as the symbol of love and love itself as a bridge between worldly and heavenly presences, namely,

between God and man. The poet-persona advises man to love the divine “[w]ith all [his] heart, with all [his] soul and mind” and obey God’s rules to be loved by the Beloved (Spenser, 1849: 20). Going beyond one’s carnal desires, ego and material world is also presented as a must for reaching divine love since worldly pleasures and “[w]eak fancies” “stir up affections base” (1849: 20). Hymnes reflect Spenser’s Platonic ideas and suggests the ultimate love as “a purgation of passion” (Fletcher, 1911: 453). In this regard, man is to follow the example of Christ who has sacrificed himself voluntarily for the salvation of humanity and “give [him]self unto [God] full and free” (Spenser, 1849: 20). Furthermore, portraying love as a possession, “Heavenly Love” illuminates the search of man “spirit” for possessing and being “possessed” by the divine, which suggests the Platonic idea of love as Jefferson Fletcher also asserts: “But, say the Platonists, what the mind truly knows, it possesses; therefore, truly knowing God’s mind, or Wisdom, or Sapience, the true and faithful lover shall at last attain the object of love, which is possession; he shall possess, become one wit” (Fletcher, 1911: 457). Therefore, the poem sets forth an analogy of sensual love to mirror how divine love takes up man’s soul:

Then shalt thou feel thy spirit so possessed
And ravished with devouring great desire
Of his dear self, that shall thy feeble breast
Inflame with love, and set thee all on fire
With burning zeal, through every part entire. (Spenser, 1849: 20).

Thus, man’s affiliation with God is mirrored as an intimate relationship mimicking the fervent affair of two lovers. Spenser’s speaker delineates the invasion of one’s heart by divine love with a connotative diction echoing copulation. In other words, the soul is conquered by God’s love very much like the body seduced and overtaken by sexual desires stirred by the beloved’s body. In that regard, referring to the Platonic ladder that begins with earthly love and ends with divine love, the persona renders God’s love as the highest state of being that makes him “plainly see” and “delight [God’s] sweet and amiable sight”, thus changes his self into a more eminent existence dissolved in “celestial love” and filled with “heavenly thoughts far above human skill” (Spenser, 1849: 20). Therefore, through the representation of the ascent of man’s soul to the divine presence, “A Hymne in Honour of Heavenly Love” is the lyrical attempt of the poet to call for seeking divine love rather than yielding to earthly pleasures or mundaneness.

On the other hand, as an eminent Anatolian mystic and contemporary of Rumi, Yunus Emre (1238-1320) is one of the leading poets of the Turkish language whose lines communicate tolerance, humanistic values and divine love. Concerning the two forms of love directed to the divine and the human in Sufi doctrine, his poetry explores “true love” (aşk-ı hakiki) which as the divine love is a means to the reality behind the illusionary world rather than the “allegorical love” (aşk-ı mecaz) leading the lovers to God (Köprülü, 2014: 347). As the reflection of the idea of wahdat-i wujud in Emre’s works, his Beloved is a timeless, eternal being from which all the cosmos originated and incarnated with striking diversity. Thus, for the poet, love surrounds nature, humans and God while life and death are nothing but the works of love (Bayrakdar, 1991: 21). Thence, as an unadorned and sincere poetic expression of his “true love”, his verse communicates his suffering for being separated from the divine and his strong yearning for reunion. Accordingly, conveying his agony for being parted from the divine and his cry for returning to his creator, the poet-persona of “Lovers Die Not”¹ voices like a lovelorn person longing to reunite with his beloved. In other words, the poem echoes love lyrics, which is also illustrated through the metaphor of a non-healing, invisible wound that stands for eternal love: “*Yârab bu ne derttir derman bulunmaz/ (My God, what pain is this which has no remedy?)/ Ya bu ne yaradır zahmı belirmez/ (What wound is this, it bleeds, yet no mortal can see) (Emre, 2013: 201)*. Nevertheless, the persona moves beyond his remonstrant attitude about his suffering and portrays divine love as a mystic power transforming him into a lover who is emancipated from earthly, materialistic and common ways of the world and “who is never weary of love” in his ecstatic state: “*Benim garip gönlüm aşktan usanmaz/ (What shall I do with my heart? Love never makes it weary)/ Varır aşka düşer hiç bana dönmez (It goes and plunges into love--never returns to me)” (2013: 201)*. As divine love requires man to annihilate his ego to ascend to a sublime being, the lover in Emre’s poem negates his self and turns a blind eye to everything except for the beloved/God:

1 “Lovers Die Not” (CXLIV) has been translated by Talat Halman (Yunus Emre-Selected Poems, Talat Halman, Publication of the Ministry of Culture, Ankara-Turkey, (Emre, 1988) Retrieved from <https://www.frmr.com/9358709-post1.html>

*Âşık olan gönül aşktan usanmaz/ The heart in love is never weary of love
Âşık ki cana kaldı âşık olmaz/ A lover absorbed in his own selfhood is no lover;
Canın terk itmeyen mâ'şuku bulmaz/ One must give up one's life to find beloved beauty." (Emre, 2013: 201).*

Thanks to love, the restraints of the material world and the vision of the afterlife lose their meaning for the persona. Thus, ironically, only through being stuck in the beloved, the persona becomes truly free as all other things cease to exist for the lover except for love: "Âşık bir kişidir bu dünya malın (The lover knows full well that all these worldly possessions) / Âhıret korkusun bir pula saymaz/ (And all fear of the hereafter are not worth a penny)" (Emre, 2013: 201). The fact that with "true love", the individual leaves his beastly side behind and embraces an unselfish and transcendent self also turns death from a dark, frightening erasure into a cherished part of existence that marks the return to origin/God:

*Âşık öldü diye selâ verirler/ They proclaim him dead and they chant prayers for the lover;
Ölen hayvan durur âşıklar ölmez/ Death is for beasts alone, it's not the lover's destiny.
Yunus bu tevhide gark oldu gitti/ Yunus plunged: He now stands immersed in the Oneness of God;
Geri gelmekliğe akli derilmez./ His mind will never return from Eternal Unity. (Emre, 2013: 201).*

Thus, in its treatment of the reunion with the creator, "Lovers Die Not" sets forth becoming one with the divine as the most supreme state of being while offering love as a force transforming, regenerating, completing and awakening the individual into absolute bliss and peace. Yunus Emre, in his poem, reflects the unity of existence or wahdat-al wujud and incorporates Platonic and Sufis views that every being yearns to attain and merge into the Good/Beloved/God. In that sense, Emre's speaker, like those of Donne, Rumi and Spenser, unchains himself from the bonds of society, ego and material world to reach a higher self, much like the caveman in Plato's allegory.

On the other hand, as another great figure of English Metaphysical Poetry, George Herbert (1593-1633) also meditates on the idea of divine love and explores man's affiliation to God in his works. Marked by pure diction, the directness of expression, intellectual wordplays and unique conceits, his verse centres on religious issues and "the relationships between the world of daily reality and the world of transcendent reality that gives it meaning" (Hodgkins, 2010: 47-48). His poems were published in *The Temple: Sacred Poems and Private Ejaculations* (1633), which according to Herbert, offers "a picture of the many spiritual conflicts that have passed between God and [his] soul, before [he] could subject [his soul] to the will of Jesus, (his) Master in whose service [he has] now found perfect freedom" (Walton, 1888: 277-278). First appeared in the main section of *The Temple*; Love (III) is a part of "The Church" and his third verse in his sequence with the same title. Portraying a loving God soothing the uncertainties Herbert experienced in his devotional life, the poem illuminates the nature of love concerning a man's desire to be a true devotee.

Based on a dialogue between the persona and the divine personified as Love, Herbert's verse delineates God as a welcoming and forgiving host who attempts to persuade the self-critical guest to stay despite his imperfections and failures as a worshipper. In that sense, the portrayal of God as a tender host presented as Love rather than the Lord, Father or the Almighty echoes the Platonic idea of the Good which is the perfect, absolute source of life and embodiment of goodness. Thus, through entitling his sequence and personifying God as Love, the poet meditates on the affiliation between love and faith and pictures "an experience of love" that is "the love of man and God" rather than "an idea of heaven" (Bloch, 1978: 331-332). Besides, the sincere dialogue between the persona and Love also suggests love as an impetus much more effective and crucial than the punishment of hell and rewards of heaven for the devotee to re-embrace his faith. Moreover, the "dust and sin" persona feels "[g]uilty of" signifying earthly affairs and pleasures that have kept the worshipper away from God's grace, which illustrates Plato's views on the vulgarity of existence in the material world and man's innate yearning for returning to the Good or the Ultimate Being (Herbert, 1993: 1388). Nevertheless, the forgiving Love refuses all the objections of the speaker who feels himself undeserving of divine love, draws him "nearer", "took [his] hand" and assures the guest that He is the creator of all beings, including his guest with all the vices and virtues of his worshipper. Eventually, the persona submits to Love, "sit[s] and eat[s]", thus finally becoming

a part of God's domain, which underlines the speaker's reconciliation and reunion with the divine (1993: 1388). Herbert's persona reaches a sublime and liberated state upon experiencing forgiveness and love of the divine and becoming a part of God's being. In other words, through projecting upon the formation of self from an incomplete, self-critical state into an assured and self-affirming presence, the poem incorporates the idea that divine love bestows man a serene and eminent self filled with peace and love rather than self-doubts, guilt or fear of God's punishment. Furthermore, Anna Williams in his "Gracious Accommodations: Herbert's 'Love III'" (1984) claims that the poem illustrates "a biblical trope of Christ the bridegroom [and] the soul as bride" that is "shy" in "her wedding fest" yet "later asks to take a humbler position in the household" (1984: 17). Thus, as a verse beginning with the word "Love" and representing the intimacy between the devotee/ lover and the beloved/ God, the poem is Herbert's lyrical attempt to form a bridge between God and the self. In other words, the poem universalizes and humanizes the divine by portraying God as a source of compassion, forgiveness and tolerance as close to man as a host to his guest rather than a distanced, unreachable being. Hence, through the ending that dramatizes the Communion and the celebration of divine love, the poem not only merges the ordinary with the extraordinary and the human with the divine but also visualizes "the end of that journey and the beginning of a new life that no symbols, no words, no human poetry could ever accommodate" (1984: 18).

Similar to Herbert and Emre in his portrayal of God as the beloved, Hacı Bektashi Veli (1208-1270) is the founder of Bektashism, a highly influential and popular Sufi order in Anatolia and the Balkans. Still a mystery to scholars and historians, the preeminent Anatolian mystic puts forward the divine love as the utmost aspiration for the individual and calls for embracing humane values and purifying the self with modesty and love in the opuses attributed to him; *Makalat* (Discourses) and *Vilayetname-i Hacı Bektash-i Veli* (Hagiography of Hacı Bektaşî Veli). Besides expressing his teachings that frame the notions of peace, fraternity, tolerance and love of humanity and God, his verse also situates the human in the centre of the universe. Moreover, Veli's poetry is built upon the Bektashi idea of the threeness of "Love of Universe-God-Man" which suggests love towards the created as the only means to attain the love of the creator and foregrounds the heart as the home of God as sacred as Kaaba (Şişman, 2013: 29–30). Furthermore, as a humanistic school, Bektashism sets forth the idea that the soul can reach absolute truth thanks to God's attributes residing in itself. In other words, the Bektashis highlight the God in man/ woman's soul and his or her journey from material to meaning (women are not regarded as lesser human beings in Veli's teachings). As the path to divine love lies in one's self-realization, the person is to know himself or herself first to know beyond his or her self. In that regard, his "The Transcendence of Saints" (Erenler Demi) revolves around Bektashi philosophy and addresses the idea of *wahdati wujud* (unity of existence) by depicting God as a star from which there is no other being apart.

Haktan emrolundu geldim cihana / With God's command I came into the world
Girdim açtım mail oldum ol burca / Entered, opened, fell for that star
Kamil oldum, hak kelamın okudum/ I turned into a perfect human being, read God's word
Elif kaddim, dal yazıldı ol burca / Aleph, Holy lines were written in that star. (Veli, 2011: 161).

God is delineated as a star distanced yet ever-present. With the star metaphor, the poem communicates the Bektashi tenet that God is as close to the person as his heart which is the home of the divine. Nevertheless, the creator is also as far as a star from the individual who is to annihilate his/her ego to be "insan-ı kamil", namely a perfect human being that is unified with God. The star image also portrays the divine as the guide in darkness always shining if one looks above. Furthermore, very much like Rumi's poem, the symbol of the star not only suggests nature as the manifestation of God but also underlines divine love as the creating cause of the natural world. On the other hand, the persona's emphasis on the fact that he "came into the world" with God's will signifies the Sufi tenet that every being has come from God and will eventually return to its creator. As another imagery that epitomizes "true love" as a spiritual birth and awakening, the persona "opened his eyes" to the reality of the divine by reading the word of the creator in every creation (Veli, 2011: 161). In that regard, Veli's verse underlines the idea that divine love is not a matter of coincidence but a state of illumination that requires effort, courage and contemplation. On the other hand, the poem also pictures the heart as the foremost path to God rather than lodges, monasteries, convents or "God's mansion" the "traders" attend (Incel, 2019: 62–63). Nevertheless, unlike those hypocrites, the persona has become a lover who cannot content himself with the

ways of the world. In a state of exile for being separated from God, Veli's speaker does not have a calm moment for "days and nights" (Veli, 2011: 161):

*Konaktan bezirgan çıkagörünce/ At the sight of the trader from the mansion's door
Ne gündüzüm gündüz, ne gecem gece/ Neither day nor night as before
Bir burç vardır cümle burçlardan yüce/ Above all stars, one shines from afar
Muhammed Miraç'a çıkar ol burca /Muhammad ascends, to that star. (Veli, 2011: 161).*

Due to his love and "desire for his master" that has recreated him and perfected his imperfectness, the persona no longer feels himself to belong to this world where there is "[n]o place left" for the people whose sole concern is God's love (Veli, 2011: 161). Thus, "The Transcendence of Saints" mirrors love as a force that creates a new self after which man can no longer conform to his society, feel a part of everyday life and satiated with its pleasures that all seem too simple. Consumed by love, the persona communicates his long-lasting search for the Beloved and his strong desire to dissolve into God:

*Anlımıza yazılıptır yazılar/ Destined for experiences
Mürid olan müşşidini arzular/ His master, a true disciple desires
Yeryüzünde yer kalmadı gaziler/ No place remained on earth, ghazis.
Ar yüzünden bir yol gider ol burca/ From modesty a road goes to that star. (Veli, 2011: 161).*

On the other hand, the ending of the poem calls for "search[ing]" for God through the creator's manifestations in this world, emancipating himself from the bonds of his cultural and social environment and "transcend[ing]" into a new being one with the divine for eternal happiness. Veli's last lines suggest that one has to look into his heart as "[f]rom each heart a road goes to that star" (Veli, 2011: 161).

*Hacı Bektaş Veli arayıp bulmuşam/ I, Hacı Bektaş Veli sought and found
Erenler deminden bir pay almışam / From the transcendence of saints, I took my share
Bir hakikat deryasına dalmışam/ Plunged into a sea of truth
Her gönülden bir yol gider ol burca / From each heart a road goes to that star. (Veli, 2011: 161).*

Thus, after "diving into a sea of truth", the persona-poet finally consumes himself in "true love" and becomes one with God by reaching the stage of "hakikat" (truth) (Incel, 2019: 62). Thus, as a direct, lyrical expression of divine love, "The Transcendence of Saints" not only communicates the poet-persona's longing for being God's beloved and returning to the creator but also illustrates his spiritual journey to realize his highest human potential and become insan-ı kamil. Since, for many Sufi mystics like Hacı Bektashi Veli, it is not the rewards of Heaven or the punishment of Hell, but the love of the divine that leads man to ascend to his sublime state of non-being and unify with God, which is also elaborated in Spenser's, Emre's and Herbert's verses. Those poems in their representation of divine love set forth a humanized and universal God's image through rendering the divine as the beloved one feels within himself rather than far above the sky.

To conclude, John Donne, Mawlana J. Rumi, Edmund Spenser, Yunus Emre, George Herbert and Hacı Bektashi Veli all meet on common ground in their portrayal of love that is not only a transmuting and liberating experience which emancipates the human being from the chains of sublunary desires and reason but also an immanent power which bestows recognition, a sense of wholeness, a state of perfection and a 'new' self through becoming one with the divine. In other words, thanks to the love directed towards either a human being or God, the reasoning self goes beyond the material world and a new consciousness uncovers itself. In that sense, the self transcends its limits not by falling in love but by being the love itself. Thus, through picturing the power of love that unveils the human essence and desire for spiritual awakening, "A Valediction: Forbidding Mourning," "You and I," "An Hymne in Honour of Heavenly Love," "Lovers Die Not," "Love III", and "The Transcendence of Saints" communicate long-lasting and universal mystical wisdom via poetry. Above all, those poems highlight the reality of being human by mirroring man's timeless urge to go beyond the visible and take shelter in a greater being with the enigmatic feeling of love. As these outstanding poems reflect, despite being the voices of different ages and lands, poets speak the language of humanity, words of love.

REFERENCES

- Atalay, B. (1991). *Bektaşilik ve edebiyat*. Ant Yayınları.
- Bayrakdar, M. (1991). *Yunus Emre ve aşk felsefesi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bennett, J. W. (1935). Spenser's 'Fowre Hymnes': Addenda. *Studies in Philology*, 32(2), 131–157. <https://www.jstor.org/stable/4172270>
- Bloch, C. (1978). George Herbert and the Bible: A Reading of 'Love (III)'. *English Literary Renaissance*, 8(3), 329–340. <https://www.jstor.org/stable/43446928>
- Donne, J. (1993). The Norton Anthology of English Literature, Vol. 1 - Abrams, Meyer H. (editor): 9780393962871-AbeBooks. In *A Valediction: Forbidding Mourning* (6th ed., Vol. 1: 1093). Norton. <https://www.abebooks.com/9780393962871/Norton-Anthology-English-Literature-Vol-0393962873/plp>
- Emre, Y. (1988). Lovers Die Not. In T. S. Halman (Trans.), *Yunus Emre Selected Poems*. Publications of the Ministry of Culture. <https://www.nadirkitap.com/yunus-emre-selected-poems-talat-sait-halman-kitap31347457.html>
- Emre, Y. (2013). Aşıklar Ölmez. In A. Gölpınarlı (Ed.), *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*. İş Bankası KültürYayınları. <https://www.dostkitap.com/yunus-emre-hayati-ve-butun-siirleri>
- Fletcher, J. B. (1911). A Study in Renaissance Mysticism: Spenser's 'Fowre Hymnes'. *PMLA*, 26(3), 452–475. <https://doi.org/10.2307/456836>
- Guibbory, A. (2006). Erotic Poetry. In *The Cambridge Companion to John Donne* (pp. 133–149). Cambridge University Press.
- Herbert, G. (1993). Love III. In M. H. Abrams (Ed.), *The Norton Anthology of English Literature, Vol. 1* (6th ed., Vol. 1). W.W. Norton & Company. <https://www.abebooks.com/9780393962871/Norton-Anthology-English-Literature-Vol-0393962873/plp>
- Hodgkins, C. (2010). *George Herbert's Pastoral: New Essays on the Poet and Priest of Bemerton*. University of Delaware Press.
- Incel, F. (2019). *Hacı Bektaş Veli'de Tanrı Alem İlişkisi* [Master of Arts, Hitit Üniversitesi]. <http://earsiv.hitit.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11491/5506/ferit-ince2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Köprülü, M. F. (2014). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Alfa. <https://www.alfayayinlari.com/kitap.php?id=10245>
- Plato. (2017). *Symposium or Drinking Party* (Eric Salem, Eva Brann, & Peter Kalkavage, Trans.). Hackett Publishing.
- Rumi, M. J. al-Dīn. (1925). *The Mathnawī of Jalālu'ddīn Rūmī* (Reynold A. Nicholson, Trans.; Vols 1 & 2). Messrs Luzac & Co. <https://archive.org/details/mathnawinicholsonvol2/page/n5/mode/2up>
- Rumi, J. (2000). You and I. In *Love Is a Stranger: Selected Lyric Poetry of Jelaluddin*. Shambhala.
- Rustom, M. (2013). The Ocean of Nonexistence. *Mawlana Rumi Review*, 4(1), 188–199. <https://doi.org/10.1163/25898566-00401012>
- Şişman, M. (2013). *Hacı Bektaş Veli*. Sepya Yayınları. <https://www.nadirkitap.com/haci-bektas-veli-mustafasisman-kitap8285405.html>
- Spenser, E. (1849). In R. W. Griswold (Ed.), *The Sacred Poets of England and America: For Three Centuries*. D. Appleton & Company.
- Veli, H. B. (2011). Erenler Demi. In Kahraman Yusufoglu (Ed.), *Hünkar Hacı Bektaş Veli*. Nakkaş Yapım.
- Walton, I. (1888). *Izaak Walton's Lives of John Donne, Henry Wotton, Richard Hooker and George Herbert*. G. Routledge.
- Williams, A. (1984). Gracious Accommodations: Herbert's 'Love III'. *Modern Philology*, 82(1), 13–22. <https://www.jstor.org/stable/437671>
- Zarrabi-Zadeh, S. (2014). Jalāl al-Dīn Rūmī's Mysticism of Love-based Annihilation. *Mawlana Rumi Review*, 5, 26–72. <https://www.jstor.org/stable/26810330>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:01.11.2023 Accepted/Kabul:26.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1384474

Research Article/Araştırma Makalesi

Gülcan, N., Boyacıoğlu, N. ve Özdemir Höl, A. (2024). "Finansal Piyasalarda Stres Etkisi: Sektör Pay Senetleri Üzerine Bir Uygulama", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 257-268.

FİNANSAL PİYASALARDA STRES ETKİSİ: SEKTÖR PAY SENETLERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Nazlıgül GÜLCAN*, Namıka BOYACIOĞLU**, Arife ÖZDEMİR HÖL***

Öz

Finansal sistemin baskı altında olduğu ve finansal piyasaların normal işleyişinde kesintilerin yaşandığı durum olarak tanımlanan finansal stres, piyasaları çeşitli kanallar vasıtasıyla olumsuz etkileyerek belirsizlik ortamının oluşmasına ve ekonomik aktivitenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Bu çalışmada finansal stresin Borsa İstanbul sektör pay senetleri piyasasına etkisi araştırılmıştır. Araştırma kapsamında finansal stres göstergesi olarak Finansal Stres Endeksi, Borsa İstanbul sektör pay senetleri olarak Borsa İstanbul Bankalar, Elektrik, Finansallar, Hizmet, Holding&Yatırımlar, Kimyasal, Petrol&Plastik, Leasing ve Factoring, Menkul Kıymet Yatırım Ortaklığı, Metal Ana, Metal Harici Mineral Ürünleri, Metal Ürünleri&Makineler, Odun, Kağıt&Baskı, Sınai, Sigorta, Tekstil&Deri, Toptan Satış&Perakende Ticaret, Turizm, Ulaştırma, Yiyecek&İçecek endeksleri ve ayrıca Borsa İstanbul 100 Endeksi dikkate alınmıştır. Veri seti Mart 1997-Eylül 2022 dönemi aylık/kapanış verilerinden oluşmaktadır. Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testi sonucuna göre finansal stresten Borsa İstanbul 100, Bankalar, Finansallar, Holding&Yatırımlar, Kimyasal, Petrol&Plastik, Menkul Kıymet Yatırım Ortaklığı, Metal Ana, Metal Harici Mineral Ürünleri, Metal Ürünleri&Makineler, Odun, Kağıt&Baskı, Sigorta, Tekstil&Deri, Toptan Satış&Perakende Ticaret ve Turizm endekslerine doğru nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Finansal Stres, Sektör Pay Senetleri, Fourier Toda-Yamamoto.*

STRESS EFFECT ON FINANCIAL MARKETS: AN APPLICATION ON SECTOR STOCKS

Abstract

Financial stress, defined as a situation where the financial system is under pressure and disruptions occur in the normal functioning of financial markets, adversely affects markets through various channels, leading to the emergence of uncertainty and a slowdown in economic activity. This study investigates the impact of financial stress on the Istanbul Stock Exchange sector stock market. As part of the research, the Financial Stress Index has been considered as the indicator of financial stress, while the Istanbul Stock Exchange sector stock market includes the Istanbul Stock Exchange Banks, Electricity, Financials, Service, Holdings&Investments, Chemical, Petroleum&Plastic, Leasing and Factoring, Securities Investment Trusts, Primary Metal, Non-Metallic Minerals, Metal Products&Machinery, Wood, Paper&Printing, Industrial, Insurance, Textile&Leather, Wholesale&Retail Trade, Tourism, Transportation, Food&Beverage indices, in addition to the Istanbul Stock Exchange 100 Index. The dataset consists of monthly/closing data for the period March 1997-September 2022. According to the causality test results of Fourier Toda-Yamamoto (2016), a causality relationship has been found from financial stress towards the Istanbul Stock Exchange 100, Banks, Financials, Holdings&Investments, Chemical, Petroleum&Plastic, Securities Investment Trusts, Primary Metals, Non-Metallic Minerals, Metal Products&Machinery, Wood, Paper&Printing, Insurance, Textile&Leather, Wholesale&Retail Trade, and Tourism indices.

Keywords: *Financial Stress, Sector Stocks, Fourier Toda-Yamamoto.*

*Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, BURDUR.

e-posta: nazligulgulcan@mehmetakif.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1390-0820>)

**Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Gölhisar Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, BURDUR.

e-posta: nboyacioglu@mehmetakif.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8338-3574>)

***Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, BURDUR.

e-posta: aozdemir@mehmetakif.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9902-9174>)

1. GİRİŞ

Finansal sistem bir ekonominin sürdürülebilir büyüme, istihdam ve sosyal refah yaratması için temel işlevleri yerine getirmektedir (Kremer, 2016: 106). Büyük Buhan, Küresel Finansal Kriz, Avrupa Borç Krizi ve son olarak yaşanan COVID-19 pandemisinin finansal piyasaları olumsuz etkileyerek belirsizlik ortamını artırdığı, finansal sistemin temel işlevlerini yerine getirmesini engellediği görülmüştür. Yaşanan bu sistemik krizler finansal stresin artmasına yol açmakta, bu krizlerin etkilerinin daha da derinleşmesine sebep olmaktadır. Illing ve Liu (2006)'ya göre finansal stres, finansal piyasa ve kurumlarda oluşan belirsizlik ile değişen kayıp beklentileri tarafından ekonomik birimlere uygulanan güçtür. Balakrishnan vd. (2009), bir finansal stres dönemini finansal sistemin baskı altında olduğu ve aracılık etme yeteneğinin zarar gördüğü bir dönem olarak belirtmişlerdir. En genel anlamda finansal stres, finansal piyasaların normal işleyişinde bir kesinti olarak ifade edilmektedir. Finansal stresin daha spesifik bir tanımını yapmak oldukça zordur, çünkü hiç bir finansal stres dönemi birbirinin aynısı değildir. Yine de ekonomistler belirli kilit olguları finansal stresle ilişkilendirmeye çalışsa da bu olguların önemi bir finansal stres döneminden diğerine farklılık gösterebilmektedir. Finansal stres farklı niteliklere sahip olsa da genel olarak (i) varlıkların temel değerlerine ilişkin artan belirsizlik, (ii) diğer yatırımcıların davranışları hakkında artan belirsizlik, (iii) artan bilgi asimetrisi, (iv) riskli varlıkları elde tutma isteğinde azalma (kaliteye kaçış), (v) likit olmayan varlıkları elde tutma isteğinde azalma (likiditeye kaçış) gibi durumlar, finansal stres dönemlerinin tümünde gözlemlenmektedir (Hakkio ve Keeton, 2009: 6-11).

Finansal piyasa koşullarını etkileyen olaylar, yatırımcıların risk değerlendirmeleri, tercihlerdeki değişiklikler, beklenmeyen finansal veya kurumsal kayıplar ya da belirli politikalar gibi iç veya dış kaynaklı olmaktadır. Genel olarak bu tür olaylar, finansal piyasalardaki fon arz veya talebini dolayısıyla varlık fiyatlarını şekillendirmekte, böylece finansal sistemin birçok bölümünü etkilemektedir (Balakrishnan vd., 2009: 6). Finansal stres, çeşitli iletim kanalları aracılığıyla ekonomik aktiviteyi etkileyebilmektedir. Birincisi, artan finansal stres finansal olmayan kurumlar ve hane halklarını riskten kaçınır hale getirerek yatırım ve tüketim kararlarını ertelemelerine, bu durum da reel ekonomik aktivitenin yavaşlamasına yol açmaktadır (reel opsiyon kanalı). İkincisi, yüksek belirsizlik ve asimetric bilgi koşullarında şirketler ve hanehalkının düşük net değeri, kredileri için daha az teminata sahip olduklarından fon sağlama kapasitelerini azaltmaktadır. Bu nedenle borç verenler kredi mevcudiyetini kısıtlayarak daha yüksek tazminat talep etmektedir. Böylece borç alanların yatırımlar, istihdam ve harcamaları azaltmasından dolayı ekonomik aktivite baskılanmaktadır (finansal hızlandırıcı mekanizma). Üçüncüsü, yüksek finansal stres dönemlerinde bankaların sermayesi, bilançolarındaki mevcut krediler ve diğer varlıklar üzerindeki daha düşük karlar veya zararlar nedeniyle aşınmaktadır. Böylece bankalar kaldıraçlarını azaltmak zorunda kalarak borç verme konusunda daha isteksiz hale gelmektedir. Bu durum ise şirketlerin sermaye harcamalarını düşürmesine ve hane halkının harcamalarını azaltmasına yol açarak daha keskin bir ekonomik gerilemeye neden olmaktadır (banka sermaye kanalı). Kısacası bu üç kanal finansal stresin ekonomik aktivitedeki düşüşlerle ilişkili olduğunu göstermektedir (Ferrer vd., 2018: 446-447).

Finansal stres olaylarının reel ekonomiye olumsuz yayılma potansiyeli nedeniyle finansal stresin doğru bir şekilde ölçülmesi, bu olaylara yönelik uygun politika tepkileri geliştirmek için piyasa gerilimlerine ilişkin açık ve zamanında sinyallere ihtiyaç duyan politika yapıcılar için önemli olmaktadır (Monin, 2019: 1). Finansal stres genel olarak gözlemlenememekte; ancak muhtemelen çok çeşitli finansal değişkenlere yansımaktadır. Son yıllarda Avrupa Merkez Bankası (ECB), Federal Rezerv Bankası (FRED), Uluslararası Para Fonu (IMF), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ve Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) farklı ülkelerin mevcut finansal istikrar durumlarının değerlendirilmesi ve izlenmesi için finansal stres endeksleri geliştirmiştir (Aboura ve Van Roye, 2017: 58). Finansal Stres Endeksi, (i) Döviz Piyasası Baskı Endeksi (DPBE), (ii) ülke kredi riskini ölçen getiri farkları, (iii) pay senedi getirileri ve (iv) bu getirilere dair belirsizlik algılamaları ve son olarak (v) bankacılık sektörü riskliliğini ölçen "beta" değeri olmak üzere çeşitli alt bileşenlerden oluşmaktadır. Bu alt bileşenler endeksin hesaplanması sırasında bir araya getirilmekte ve tek bir bileşik endeks olan Finansal Stres Endeksi'ni oluşturmaktadır (Elekdağ vd., 2010: 3-4). Bu çalışmada St. Louis Federal Rezerv Bankası'nda Kliesen ve Smith (2010) tarafından yayınlanan St. Louis Finansal Stres Endeksi (STLFSI) kullanılmıştır. Kliesen ve Smith (2010), finansal koşulların "gerçek zamanlı" anlık görüntüsünü oluşturmak amacıyla, üç kategoriye tanımlanan 18 farklı haftalık değişkeni dikkate almaktadır: yedi faiz oranı serisi, altı getiri farkı, beş diğer gösterge (döviz ve enflasyonist baskılar). Bu endeks 1993 yılından itibaren haftalık olarak güncellenmektedir. STLFSI değişkenler arasındaki ortak

A. Özdemir Höl

hareketleri yakalamayı amaçlayan temel bileşenler analizi kullanılarak hesaplanmaktadır. Böylece değişkenlerin birlikte hareket ettikleri zamanlar tanımlanmakta, bu da finansal stresin olduğu dönemleri göstermektedir (MacDonald, 2019: 8-10). 1993 yılının sonlarında başlayan endeksin ortalama değeri sıfır olarak tasarlanmış, bu yüzden sıfır değeri normal finansal piyasa koşullarını temsil etmektedir. Sıfırın üzerindeki değerler ortalamanın üzerindeki finansal piyasa stresine işaret ederken, sıfırın altındaki değerler ortalamanın altındaki finansal piyasa stresine işaret etmektedir (FRED, 2024). Bu endeks, yalnızca makroekonomik beklentilerin değerlendirilmesi ile para ve maliye politikası önlemlerinin tasarlanmasında faydalı olmakla kalmamakta, aynı zamanda finansal sektör ve koşulların kırılma eğiliminin değerlendirilmesinde de faydalı olmaktadır. Böylece sorunsuz işleyen bir finansal sisteme de katkıda bulunmaktadır. Örneğin finansal stresin arttığı dönemlerde sadece kısa vadeli faiz oranlarının değiştirilmesi yeterli olmamaktadır. Piyasalardaki likidite yetersizliği koşullarında oluşan varlık değerleri hakkında artan belirsizlik ve borç verenlerin bu varlıkları teminat olarak kabul etme isteksizliği, dolayısıyla kredi aracılığını azaltmakta ve reel ekonomik aktiviteyi olumsuz etkilemektedir. Bu koşullar altında politika yapıcılar likidite sorunlarıyla başa çıkmak için geleneksel olmayan politika önlemlerine başvurmak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle finansal stresin ölçülmesi, yalnızca makroekonomik politikanın tasarımı ve uygulanması açısından önemli olmakla kalmamakta, aynı zamanda dolaylı olarak pürüzsüz, sağlam ve daha esnek bir finansal sisteme katkıda bulunmaktadır (Cevik vd., 2013: 372).

Bu çalışmada ekonomik aktiviteleri çeşitli kanallar vasıtasıyla etkileyen finansal stresin Borsa İstanbul sektör pay senedi piyasasına etkisi Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testiyle araştırılmaktadır. Bu çalışmayla Finansal Stres Endeksi'nin alt bileşenlerinden biri olan pay senetlerinin finansal stresten etkilenip etkilenmediği sektörel bazda ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Araştırma sonucunda elde edilen sonuçların pay senedi piyasasında tasarruflarını değerlendirmek isteyen, pay senedi piyasasında risk yönetimi yapmak isteyen taraflara yardımcı olacağı düşünülmektedir. Çalışma finansal stresin pay senetleri üzerindeki etkisini sektörel bazda araştıran ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Çalışmanın bir diğer özelliği ise değişkenler arasındaki ilişkinin yumuşak geçişli yapısal kırılmaları da dikkate alan Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testiyle araştırılmasıdır. Çalışma dört bölüme ayrılmıştır. Çalışmanın giriş bölümünde finansal stres ve finansal piyasalara etkisi açıklanmış, ikinci bölümünde finansal stresin ekonomik ve finansal göstergelere etkisini araştıran çalışmaların özet bilgilerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde araştırmanın veri seti, yöntem ve analiz bulguları belirtilmiştir. Son bölümde ise analizden elde edilen bulguların değerlendirildiği sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Küresel ekonomik krizlerden sonra ortaya çıkan finansal istikrarsızlık ve şokların neden olduğu durumları tespit etmek için önceden temel göstergeler dikkate alınırken, daha sonraları farklı piyasalardan grup değişkenlerin birleştirilmesiyle geliştirilen yeni endeksler hesaplanmaya başlanmıştır. Bu endekslerden biri de Finansal Stres Endeksi'dir. Yapılan literatür araştırmasıyla finansal stres konusunu alan çalışmalar incelendiğinde, bu çalışmalarda finansal stres göstergesi için farklı kuruluşların hesaplamaları ile geliştirilen endekslerin ya da çalışmayı yapan araştırmacıların farklı matematiksel ve istatistiksel yöntemlerle hesapladıkları endekslerin temel alındığı görülmüştür. Literatürdeki çalışmalar genellikle farklı dönemlerdeki stres seviyesinin ölçülmesi ve strese sebep olan piyasaların karşılaştırılması ya da finansal strese çeşitli ekonomik faaliyetler ve finansal değişkenler arasındaki ilişkinin ortaya koyulması şeklindedir. Bu çalışmalardan bazılarının özet bilgilerine aşağıda yer verilmiştir:

Finansal stresin ölçülmesi ve stresten etkilenen piyasaların ve sektörlerin karşılaştırılmasına ilişkin olarak; Cardarelli vd. (2011), on yedi gelişmiş ekonomide döviz, bankacılık ve menkul kıymet piyasalarındaki stresini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda bankacılık piyasasında ortaya çıkan sıkıntı ve stresin diğer piyasalara göre daha derin ve daha uzun gerilemelere sebebiyet verdiği bulgusuna ulaşmışlardır. İkinci (2013), Türkiye'de 01.08.2002-31.01.2013 döneminde bankacılık ve kamu sektörü, para ve döviz piyasalarında oluşan stres seviyelerinin toplamını kullanarak finansal stres analizi ile frekansı yüksek bir finansal stres göstergesi oluşturmuştur. Çalışmanın sonucunda en önemli stres kaynağının yüksek stres döneminde kamu sektörü, normal stres döneminde bankacılık sektörü, küresel kriz döneminde ise döviz ve menkul kıymet piyasasının olduğu sonucuna ulaşmıştır. MacDonald vd. (2018), çalışmalarında Euro bölgesi ekonomilerinde stresin etkilerini çok değişkenli bir GARCH modeli ile analiz ederek bankacılık sektörü ve para piyasalarından reel ekonomiye yoğun bir stres aktarımı ve çevre ile çekirdek ülkelerden stresin yayılma etkisinin olduğunu ifade etmişlerdir.

A. Özdemir Höl

Piyasa stres dönemlerini ve finansal stresin yüksek olduğu dönemlerde finansal piyasalardaki durumu belirleyen çalışmalardan; Magkonis ve Tsopanakis (2016), G5 ekonomilerinde finansal ve mali stresin bağlılık derecesini ölçmek amacıyla her bir ekonomideki yayımları ve kesitsel etkilerini araştırdıkları çalışma sonucunda, bu iki endeksin özellikle küresel mali kriz sırasında ve sonrasında daha fazla etkileşim halinde olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Bülbül ve Akgül (2018), Türkiye’de stresin yüksek olduğu dönemleri araştırmak amacıyla 1990-1, 2017-2 dönemlerini baz alarak finansal stres endeksini oluşturmuşlar ve finansal istikrar izlenerek Markov Rejim Değişim Modeli ile stres dönemlerini düşük, normal ve yüksek olarak ayırmışlardır. Çalışmanın sonucunda ise ekonomik krizin olduğu dönemlerin yüksek stres dönemleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Duprey vd. (2017), yirmi yedi Avrupa Birliği ülkesinde geçmişte ortaya çıkan sistematik finansal stres olaylarının kronolojik olarak sıralamasını Markov değişim modelleri ve Eşit Vektör Otoregresif Modeli ile yapmışlardır. Çalışmanın sonucunda, ülke düzeyinde aylık Mali Stres Endeksi (CLIFS) ve endüstriyel üretim bilgileri ile finansal piyasa stres dönemlerini belirlemişlerdir. Ishrakieh vd. (2020), Lübnan’da IFEFSI olarak isimlendirdikleri kapsamlı bir finansal stres endeksi geliştirerek finansal stresin etkilerini Varyans Eşit Ağırlık (VEW) yöntemini kullanarak ölçmüşlerdir. Çalışmada IFEFSI’nin yüksek ve pozitif değerlerinin daha fazla ekonomik sıkıntıların olduğu dönemi, daha düşük ve negatif değerlerinin ise daha durgun dönemleri işaret ettiği tespit edilmiştir. Das vd. (2019), çalışmalarında gelişmekte olan yirmi dört menkul kıymet piyasasının ABD merkezli çeşitli makroekonomik şoklar sonucu ortaya çıkan ekonomik politika belirsizliği, jeopolitik risk ve finansal strese karşı verdiği tepkileri araştırmışlardır. Yükselen menkul kıymet piyasalarının Ocak 1997-Mayıs 2018 dönemi aylık verileri parametrik olmayan niceliksel nedensellik testleriyle analiz etmişler, çalışmanın sonucunda ise farklı menkul kıymet piyasalarındaki şokların nedensellik ve yoğunluk açısından heterojen olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Finansal stres ile çeşitli ekonomik faaliyetler ve finansal değişkenler arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmalardan; Cevik vd. (2013), Türkiye’nin 1997-2010 dönemi verileriyle oluşturdukları finansal stres endeksi ile ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkiyi koşullu talep analiziyle (CCA) araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda finansal stresin ekonomik faaliyetleri etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Van Roye (2014), Almanya’daki ekonomik aktiviteler ile finansal stres arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmasında, otoregresif eşik vektör modellemesiyle endeksin belirli bir eşiği aştığında ekonomik aktivitelerin yavaşlamasına neden olduğu, endeksin bu eşiğin altında iken ekonomik aktiviteleri etkilemediği bulgusuna ulaşmıştır. Adanur Aklan vd. (2015), Türkiye’deki finansal stres ile ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla 01.01.2002-28.10.2014 dönemi günlük verileriyle finansal stres endeksi oluşturmuşlardır. Çalışmalarının sonucunda Türkiye’deki finansal stres ile ekonomik faaliyetler arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını belirtmişlerdir. Reboredo ve Uddin (2016), ABD’deki finansal stres ve politika belirsizliğinin enerji ve emtia piyasaları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 1994-2015 dönemi verilerinin Granger nedensellik testiyle araştırıldığı çalışmanın sonucunda, emtia getiri dağılımının orta ve üst dilimlerinde nedensellik ilişkisi olduğu; ancak diğer hiç bir dilimde herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Dahalan vd. (2016), çalışmada Malezya’da belirlenen bazı finansal ve ekonomik göstergeler ile temel bileşenler analizi aracılığıyla oluşturulan Finansal Stres Endeksi’nin kredi riski, borsa oynaklığı, dış borçlanma, bankacılık sektörü kırılma endeksi ve döviz piyasası baskı endeksindeki artışların sonucu arttığı bulgusuna ulaşmışlardır. Kaya ve Kılınç (2016), çalışmalarında Türkiye’deki Ağustos 2002-Eylül 2015 dönemi aylık verileriyle finansal sıkıntı endeksi oluşturmuş, Granger nedensellik testi ve VAR modeli aracılığıyla bu endeksin ekonomik faaliyetleri etkilediği bulgusuna ulaşmıştır. Polat (2021), çalışmasında Euro Bölgesi Finansal Stres Endeksi (CISS) ile petrol fiyat şokları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Eylül 2000-Haziran 2018 dönemi aylık verilerin TVP-VAR modeliyle analiz edildiği çalışmada, pozitif petrol fiyat şoklarının özellikle ekonomik kriz dönemlerinde finansal ve makroekonomik değişkenleri olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir. Alsu (2020), Türkiye’de FSI ile portföy yatırımları, doğrudan yabancı yatırımlar ve dış borç stoğu arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. 1994-2018 dönemi yıllık verilerinin ARDL sınır testiyle analiz edildiği çalışma sonucunda, FSI ile portföy yatırımları arasında ters orantılı, dış borç stoğu ile doğru orantılı bir ilişki olduğu; ancak doğrudan yabancı yatırımlar ile FSI arasında anlamlı bir ilişki olmadığı bulgusuna ulaşmıştır. Ertuğrul (2021), finansal stres ile muhasebe verilerinin değerlerine etkisini araştırdığı çalışmasında, 2009-2018 dönemi BİST’te işlem gören şirketlerden oluşan bir örneklem ile Ohlson’un O-Skoru Metodu ile hesapladığı finansal stresi kullanmıştır. Çalışmanın sonucunda ise finansal stres ile kazançların değeri arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu, defter değerini ise etkilemediği bulgusuna ulaşmıştır.

3.UYGULAMA

3.1. Metodoloji

Zaman serisi analizlerinde değişkenler arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde tahmin edilmesi için serilerin birim kök içermemesi diğer bir ifadeyle durağan olması gerekir. Durağanlık genel olarak bir zaman serisinin ortalama, varyans ve kovaryansının zamana göre değişmemesidir (Gujarati, 2003: 250). Literatürde serilerin durağanlık değerlendirilmesinde genelde birim kök testleri kullanılmakta olup, bu çalışmada da serilerin durağanlığının tespit edilmesi için Fourier-Sollis (2018) birim kök testi tercih edilmiştir.

Ranjbar vd. tarafından geliştirilen Fourier-Sollis (2018) birim kök testinde, zaman serilerindeki sert ve yumuşak yapısal kırılmalar modele fourier fonksiyonuyla dahil edilmiştir. Bu testte iki aşamalı bir tahminleme süreci söz konusudur: İlki, En Küçük Kareler (EKK) yöntemi kullanılarak modele ait kalıntılar tahmin edilmektedir. İkinci aşamada ise F istatistiğiyle fourier fonksiyonundaki trigonometrik terimlerin anlamlılığı test edilir. Fourier-Sollis (2018) birim kök testinin denklemleri Eşitlik 1 ve 2’de verilmiştir:

$$\Delta \hat{\varepsilon}_t = [1 - \exp(-\theta_1 \hat{\varepsilon}_{t-1}^2)] \{ [1 + \exp(-\theta_2 \hat{\varepsilon}_{t-1})]^{-1} \gamma_1 + (1 - [1 + \exp(-\theta_2 \hat{\varepsilon}_{t-1})]^{-1}) \gamma_2 \} \hat{\varepsilon}_{t-1} + v_t \quad (1)$$

$$\Delta \hat{\varepsilon}_t = \delta_1 \hat{\varepsilon}_{t-1}^3 + \delta_2 \hat{\varepsilon}_{t-1}^4 + \sum_{i=1}^k \psi_i \Delta \hat{\varepsilon}_{t-i} + v_t \quad (2)$$

Denklemlerde belirtilen $\hat{\varepsilon}_t$ geçiş değişkenini, v_t ise sıfır ortalama ve sabit varyanslı hata terimini ifade etmektedir. Ayrıca Becker vd. (2006) tarafından oluşturulan F test istatistiği Eşitlik 3’te verilen denklemle hesaplanmaktadır:

$$F = \frac{(ESS_R - ESS_{UR})/2}{ESS_{UR}/(n-1)} \quad (3)$$

Eşitlik 3’te belirtilen ESS_R kısıtlı modele ilişkin kalıntı kareler toplamı, ESS_{UR} kısıtsız modele ilişkin kalıntı kareler toplamını ifade etmektedir. Fourier-Sollis (2018) birim kök testinin temel hipotezi ‘Seriler arasında birim kök yoktur ($H_0: \delta_1 = \delta_2 = 0$)’ şeklinde oluşturulmuştur. Bu test sonucunda hesaplanan test istatistiği, k ve T’ye göre oluşturulan kritik değerlerden mutlak değerce büyükse serinin durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Nazlioglu vd. (2016) tarafından geliştirilen Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testinde ise Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testinde oluşturulan Vektör Otoregresif (VAR) modelde sabit terim yerine bağımlı değişkendeki yapısal kırılmaların dahil edilmesi için fourier terimler eklenmiştir. Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testinin denklemi Eşitlik 4’te verilmiştir:

$$Y_t = \alpha_0 + Y_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + Y_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 Y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d} Y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Denklemlerde belirtilen p optimal gecikme uzunluğunu, d maksimum eşbütünleşme derecesini ifade etmektedir. Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testinin temel hipotezi ‘Seriler arasında nedensellik ilişkisi yoktur ($H_0: \beta_1 = 0$)’ şeklinde oluşturulmuştur. Test sonucu hesaplanan Wald ya da F test istatistiği, asimptotik ve bootstrap p değerlerinden büyük olması durumunda seriler arasında nedensellik ilişkisine ulaşılmaktadır.

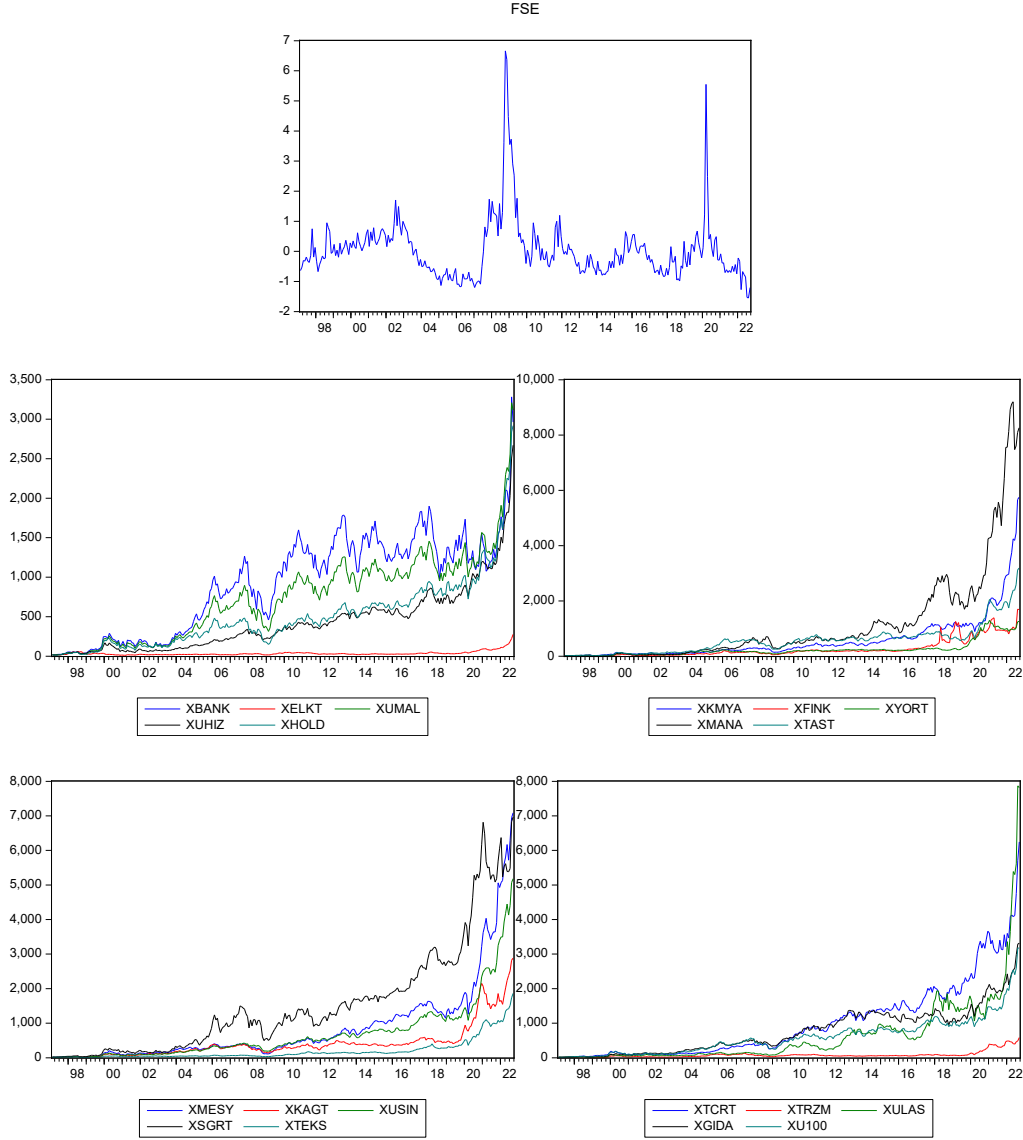
3.2. Veri ve Bulgular

Çalışmada finansal stresin Borsa İstanbul sektör pay senetleri piyasasına etkisi araştırılmıştır. Araştırma kapsamında finansal stres göstergesi olarak Finansal Stres Endeksi (FSE), Borsa İstanbul sektör pay senetleri olarak Borsa İstanbul Bankalar (XBANK), Elektrik (XELKT), Finansallar (XUMAL), Hizmet (XUHIZ), Holding&Yatırımlar (XHOLD), Kimyasal, Petrol&Plastik (XKMYA), Leasing ve Factoring (XFINK), Menkul Kıymet Yatırım Ortaklığı (XYORT), Metal Ana (XMANA), Metal Harici Mineral Ürünleri (XTAST), Metal Ürünleri&Makineler (XMESY), Odun, Kağıt&Baskı (XKAGT), Sınai (XUSIN), Sigorta (XSGRT), Tekstil&Deri (XTEKS), Toptan Satış&Perakende Ticaret (XTCRT), Turizm (XTRZM), Ulaştırma (XULAS), Yiyecek&İçecek (XGIDA) endeksleri ve ayrıca Borsa İstanbul 100 (XU100) Endeksi incelenmiştir. Veri seti Mart 1997-Eylül 2022 dönemi aylık/kapanış verilerinden oluşmaktadır.

A. Özdemir Höl

Finansal Stres Endeksi verileri 'Federal Reserve Bank of St. Louis', Borsa İstanbul sektör pay senedi fiyat verileri 'tr.investing.com/indices'ten elde edilmiştir. Araştırmada ilk olarak durağanlık analizi için Fourier-Sollis (2018) birim kök testi, ardından nedensellik ilişkisinin varlığının tespiti için Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testinden yararlanılmıştır.

Araştırma kapsamına alınan değişkenlere ait zaman yolu grafikleri Şekil 1'de belirtilmiştir.

Şekil 1: Değişkenlerin zaman yolu grafikleri

Şekil 1'de verilen değişkenlerin zaman yolu grafiklerine göre tüm serilerde çoklu rejim değişikliklerinin olduğu, ayrıca Borsa İstanbul 100 ve sektör pay senedi fiyat serilerinin artan trendde olduğu görülmektedir.

Araştırmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistik bilgileri Tablo 1'de belirtilmiştir.

A. Özdemir Höl

Tablo 1: Tanımlayıcı istatistikler

Değişken	Ortalama	Medyan	Maks.	Min.	Standart Hata	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	Olasılık
FSE	0.0351	-0.1318	6.6589	-1.5520	1.0152	3.0565	17.3143	3109.095	0.0000
XBANK	910.1576	1072.590	3282.640	17.3700	605.1953	0.1233	2.6399	2.4448	0.2945
XELKT	35.4049	27.4300	276.7200	10.9000	28.7627	4.2846	27.8060	8839.228	0.0000
XUMAL	737.7303	792.4950	3208.740	15.4800	538.1466	0.8790	5.0120	91.6084	0.0000
XUHIZ	423.8291	336.0500	2670.010	13.1900	406.9181	1.9826	8.8989	648.3248	0.0000
XHOLD	501.5193	422.7700	2917.670	12.7800	445.6005	2.1255	9.9210	846.6277	0.0000
XKMYA	576.5030	299.1000	5747.120	14.3200	814.2863	3.3570	17.1404	3144.548	0.0000
XFINK	260.4977	162.8450	1698.090	9.7600	323.8710	1.9943	6.5039	361.7351	0.0000
XYORT	247.5059	190.5400	1301.180	12.9500	277.6683	2.3244	7.5406	541.9362	0.0000
XMANA	1128.649	557.5550	9203.840	10.8600	1729.441	2.7471	10.8922	1186.743	0.0000
XTAST	568.1817	563.9550	3185.600	15.5400	517.8972	2.0013	8.4711	589.7270	0.0000
XMESY	877.3152	390.9150	7085.260	14.9300	1236.199	2.7768	11.3112	1282.298	0.0000
XKAGT	416.7432	318.5750	2881.760	11.4700	489.5029	2.6855	10.5016	1092.402	0.0000
XUSIN	687.1551	406.2050	5178.480	14.2700	868.1676	2.6675	11.1808	1224.132	0.0000
XSGRT	1533.816	1122.505	6964.110	16.7300	1596.013	1.5330	4.8152	162.9278	0.0000
XTEKS	197.6238	75.4250	1862.570	9.2200	303.4865	2.8997	11.6987	1402.687	0.0000
XTCRT	998.6188	535.7850	6246.540	11.5500	1104.184	1.5716	5.7065	220.7997	0.0000
XTRZM	84.2821	58.8650	585.0200	7.8000	97.0099	2.9362	11.4417	1357.106	0.0000
XULAS	632.4131	237.1900	7867.790	14.3600	1008.777	3.9161	23.6628	6266.408	0.0000
XGIDA	760.6669	570.5150	3314.590	13.4800	651.4935	0.9592	3.9429	58.6400	0.0000
XU100	593.5141	539.9500	3179.990	14.2700	520.1072	1.7251	7.8238	451.3774	0.0000

Tablo 1’de verilen tanımlayıcı istatistik bilgilerine göre sektör pay senedi serileri arasında en düşük ortalamaya Elektrik Endeksi’nin, en yüksek ortalamaya Sigorta Endeksi’nin; standart hata verilerine göre en düşük volatiliteye Elektrik Endeksi’nin, en yüksek volatiliteye Metal Ana Endeksi’nin sahip olduğu belirlenmiştir. Çarpıklık katsayılarına göre tüm serilerin sağa çarpık, basıklık katsayılarına göre sadece Bankalar Endeksi’nin normal dağılıma göre daha basık bir dağılım, diğer tüm serilerin normal dağılıma göre daha sivri bir dağılımı olduğu görülmektedir. Jarque-Bera normallik testi sonucuna göre Bankalar Endeksi’nin normal dağıldığı fakat diğer tüm serilerin normal dağılmadığı belirlenmiştir.

Araştırmada serilerin durağan olup olmadığının belirlenmesi için tüm serilerde çoklu rejim değişikliklerinin görülmesinden dolayı Fourier-Sollis (2018) birim kök testi uygulanmıştır. Bu testin sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Fourier-Sollis (2018) birim kök testi sonuçları

Değişken	Model Türü	Fourier-Sollis Test İstatistiği	Kritik Değerler			F Test İstatistiği
			%1	%5	%10	
FSE	Sabit	22.82344(3)***	7.832	5.75	4.774	36.13878***
	Sabit ve Trendli	24.99737(3)***	9.934	7.524	6.407	35.60997***
XU100	Sabit	75.78770(1)***	9.78	7.472	6.395	99.41891***
	Sabit ve Trendli	75.16964(1)***	11.789	9.265	8.121	53.75141***
XBANK	Sabit	73.41918(1)***	9.78	7.472	6.395	252.50068***
	Sabit ve Trendli	82.32925(1)***	11.789	9.265	8.121	49.06066***
XELKT	Sabit	38.93387(2)***	8.396	6.152	5.156	38.27714***
	Sabit ve Trendli	36.99509(1)***	11.789	9.265	8.121	63.32005***
XUMAL	Sabit	56.63892(1)***	9.78	7.472	6.395	135.21780***
	Sabit ve Trendli	56.82726(2)***	10.616	8.178	7.051	21.99009***
XUHZ	Sabit	120.1509(1)***	9.78	7.472	6.395	103.66261***
	Sabit ve Trendli	121.8743(1)***	11.789	9.265	8.121	93.31069***
XHOLD	Sabit	57.77040(1)***	9.78	7.472	6.395	78.35147***
	Sabit ve Trendli	54.14252(1)***	11.789	9.265	8.121	89.79923***
XKMYA	Sabit	185.7730(1)***	9.78	7.472	6.395	61.81457***
	Sabit ve Trendli	184.0447(1)***	11.789	9.265	8.121	130.02446***
XFINK	Sabit	53.61500(1)***	9.78	7.472	6.395	88.29445***
	Sabit ve Trendli	65.87181(1)***	11.789	9.265	8.121	222.25592***
XYORT	Sabit	24.42495(1)***	9.78	7.472	6.395	45.71184***
	Sabit ve Trendli	11.85331(1)***	11.789	9.265	8.121	161.52316***
XMANA	Sabit	10.62842(1)***	9.78	7.472	6.395	69.24666***
	Sabit ve Trendli	9.80678(1)**	11.789	9.265	8.121	179.75541***
XTAST	Sabit	58.04887(1)***	9.78	7.472	6.395	52.78944***
	Sabit ve Trendli	57.10867(1)***	11.789	9.265	8.121	56.76646***
XMESY	Sabit	40.03409(1)***	9.78	7.472	6.395	69.84848***
	Sabit ve Trendli	38.78151(1)***	11.789	9.265	8.121	170.60731***
XKAGT	Sabit	32.24260(1)***	9.78	7.472	6.395	40.96005***
	Sabit ve Trendli	23.71525(1)***	11.789	9.265	8.121	137.90163***
XUSIN	Sabit	56.19879(1)***	9.78	7.472	6.395	69.55630***
	Sabit ve Trendli	57.68299(1)***	11.789	9.265	8.121	148.30672***
XSGRT	Sabit	39.44614(1)***	9.78	7.472	6.395	105.65485***
	Sabit ve Trendli	18.45098(1)***	11.789	9.265	8.121	248.25968***
XTEKS	Sabit	46.38035(1)***	9.78	7.472	6.395	61.02475***
	Sabit ve Trendli	45.89141(1)***	11.789	9.265	8.121	207.80544***
XTCRT	Sabit	79.70035(1)***	9.78	7.472	6.395	152.64728***
	Sabit ve Trendli	73.28238(1)***	11.789	9.265	8.121	216.51188***
XTRZM	Sabit	13.51635(2)***	8.396	6.152	5.156	48.12926***
	Sabit ve Trendli	17.11986(1)***	11.789	9.265	8.121	122.48082***
XULAS	Sabit	205.3544(1)***	9.78	7.472	6.395	64.61149***
	Sabit ve Trendli	190.4910(1)***	11.789	9.265	8.121	81.15956***
XGIDA	Sabit	42.69781(1)***	9.78	7.472	6.395	167.79227***
	Sabit ve Trendli	52.45066(3)***	9.934	7.524	6.407	55.43715***

Not: Tabloda yer alan Ranjbar vd. (2018) Fourier-Sollis birim kök testi kritik değerleri 'Ranjbar, O., Chang, T., Elmi, Z. M. ve Lee, C.-C. (2018). A New Unit Root Test against Asymmetric ESTAR Nonlinearity with Smooth Breaks, Iranian Economic Review (IER), 22(1), 51-62' kaynağından elde edilmiştir. *** and **, %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini; parantez içi değerler ise frekans değerlerini belirtmektedir.

A. Özdemir Höl

Tablo 2'deki Fourier-Sollis (2018) birim kök testi sonuçlarına göre tüm serilerin hem sabit hem de sabit ve trendli modellerinde frekans değerleri için hesaplanan test istatistikleri kritik değerlerinden mutlak değerce büyük olduğundan tüm serilerin düzey değerlerinde yapısal kırılmali doğrusal olmayan durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin belirlenebilmesi için Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testi uygulanmıştır. Testin sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testi sonuçları

Nedenselliğin Yönü	Mwald İstatistiği	Bootstrap p Değeri
FSE→XU100	27.921(3,12)**	0.017
FSE→XBANK	36.177(3,9)***	0.000
FSE→XELKT	5.939(3,4)	0.212
FSE→XUMAL	39.520(3,12)***	0.001
FSE→XUHZ	17.931(3,12)	0.138
FSE→XHOLD	25.810(3,12)**	0.018
FSE→XKMYA	27.250(3,12)**	0.018
FSE→XFINK	12.998(3,8)	0.184
FSE→XYORT	19.434(3,10)*	0.071
FSE→XMANA	25.977(3,12)**	0.026
FSE→XTAST	22.865(3,12)**	0.047
FSE→XMESY	25.809(3,12)**	0.020
FSE→XKAGT	34.823(3,12)***	0.001
FSE→XUSIN	14.552(3,12)	0.265
FSE→XSGRT	20.131(3,12)*	0.099
FSE→XTEKS	37.702(3,12)***	0.004
FSE→XTCRT	27.562(3,12)**	0.012
FSE→XTRZM	27.690(3,12)**	0.019
FSE→XULAS	14.838(3,11)	0.182
FSE→XGIDA	18.906(3,12)	0.112

Not: Tabloda belirtilen → nedenselliğin yönünü; parantez içi değerler sırasıyla frekans değerlerini ve optimal gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. ***, ** ve *, sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini belirtmektedir. p değeri ise 1000 yinelemeli olarak elde edilmiştir.

Tablo 3'teki Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testi sonucuna göre finansal stres ile Borsa İstanbul 100, Bankalar, Finansallar, Holding&Yatırımlar, Kimyasal, Petrol&Plastik, Menkul Kıymet Yatırım Ortaklığı, Metal Ana, Metal Harici Mineral Ürünleri, Metal Ürünleri&Makineler, Odun, Kağıt&Baskı, Sigorta, Tekstil&Deri, Toptan Satış&Perakende Ticaret ve Turizm endeksleri arasında tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda finansal stres, Borsa İstanbul 100, Bankalar, Finansallar, Holding&Yatırımlar, Kimyasal, Petrol&Plastik, Menkul Kıymet Yatırım Ortaklığı, Metal Ana, Metal Harici Mineral Ürünleri, Metal Ürünleri&Makineler, Odun, Kağıt&Baskı, Sigorta, Tekstil&Deri, Toptan Satış&Perakende Ticaret, ve Turizm endekslerinin Granger nedenidir.

4.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

2008 yılında yaşanan küresel finansal kriz ve küresel finansal krize benzer şekilde etkili olan COVID-19 pandemisi, geleceğe yönelik bir belirsizlik ortamı oluşturmuştur. Artan bu belirsizlik finansal baskı ortamı oluşturarak çeşitli kanallar vasıtasıyla ekonomik sistemin yavaşlamasına yol açmaktadır. Finansal sistemin baskı altında olduğu ve piyasaların normal işleyişinin kesintiye uğradığı dönemler, finansal stres dönemleri olarak tanımlanmaktadır. Piyasalarda finansal stresi artıran olaylar reel ekonomiyi olumsuz etkilediği için bu olayları engelleyebilmek, gerekli politikaların uygulanabilmesi ve önlemlerin alınabilmesi için finansal stresin ölçülmesi oldukça önemlidir. Finansal stresi ölçebilmek için hem ulusal hem de küresel düzeyde finansal stres endeksleri geliştirilmiştir.

A. Özdemir Höl

Bu çalışmada yatırımcılar, politika yapıcılar ve araştırmacılara yardımcı olması açısından finansal stresin sektör pay senetleri üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Araştırma kapsamında finansal stres göstergesi olarak Finansal Stres Endeksi, Borsa İstanbul sektör pay senetleri olarak Borsa İstanbul Bankalar, Elektrik, Finansallar, Hizmet, Holding&Yatırımlar, Kimyasal, Petrol&Plastik, Leasing ve Factoring, Menkul Kıymet Yatırım Ortaklığı, Metal Ana, Metal Harici Mineral Ürünleri, Metal Ürünleri&Makineler, Odun, Kağıt&Baskı, Sınai, Sigorta, Tekstil&Deri, Toptan Satış&Perakende Ticaret, Turizm, Ulaştırma, Yiyecek&İçecek endeksleri ve ayrıca Borsa İstanbul 100 Endeksi verileri kullanılmıştır. Mart 1997-Eylül 2022 dönemi aylık/kapanış verilerinin Fourier Toda-Yamamoto (2016) nedensellik testiyle analiz edildiği çalışmada, finansal stresten Borsa İstanbul 100, Bankalar, Finansallar, Holding&Yatırımlar, Kimyasal, Petrol&Plastik, Menkul Kıymet Yatırım Ortaklığı, Metal Ana, Metal Harici Mineral Ürünleri, Metal Ürünleri&Makineler, Odun, Kağıt&Baskı, Sigorta, Tekstil&Deri, Toptan Satış&Perakende Ticaret ve Turizm endekslerine doğru nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır. Finansal Stres Endeksi'nden Borsa İstanbul sektör pay senetlerinden Elektrik, Hizmet, Leasing ve Factoring, Sınai, Ulaştırma, Yiyecek&İçecek endekslerine doğru ise bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Bu endekslerin genel olarak insanların temel ihtiyaçlarını karşılayan işletmelerin pay senetlerinden oluştuğu düşünüldüğünde elde edilen bu sonuçların şaşırtıcı olmadığı söylenebilir. Finansal stresin arttığı dönemlerde yatırımcılar, insanların temel ihtiyaçlarını (kalkınma, gıda, elektrik vb.) karşılayan işletmelerin ayakta kalabileceği ve bu işletmelerin üretimlerini kesintisiz sürdürebileceği düşüncesiyle bu işletmelerin pay senetlerine yatırım yapmaya devam edebilirler. Dolayısıyla bu durum bu işletmelere ait pay senetlerinin değerinin korunmasına veya artmasına neden olabilir. Böylece finansal stresin arttığı dönemlerde bile söz konusu işletmeler piyasadaki değerlerini koruyarak stres dönemlerinden etkilenmeyebilirler.

Bu sonuçlar Çevik vd. (2013), Adanur Aklan vd. (2015) ve Kaya ve Kılınç (2016) tarafından yapılan çalışmalarla benzer niteliktedir. Finansal stres, sistematik risklerin artmasına sebebiyet vermektedir. Bu durum da ekonomik aktiviteler ve piyasaların etkilenmesine yol açmaktadır. Finansal istikrarsızlık ve şokların sebebiyet verdiği finansal stres zamanlarının politika yapıcılar tarafından çok iyi yönetilmesi gerekmektedir. Piyasalar ve ülke ekonomilerinde finansal strese yol açan faktörler tespit edilmeli ve bu olumsuz durumla başa çıkmak için çözüm yolları aranmalıdır. Ayrıca finansal piyasalarda etkin bir ortamın oluşturulması için stres koşullarında pay senetlerinin etkilenme durumlarının göz önünde bulundurulması, pay piyasalarında yer alan yatırımcıların kazanç yönetimleri açısından da önem taşımaktadır. Bu çalışma sonucu elde edilen bilgilerin hem politika yapıcılar hem de yatırımcıların karar alma aşamalarında yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aboura, S. ve Van Roye, B. (2017). "Financial Stress and Economic Dynamics: The Case of France", *International Economics*, 149, 57-73. <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2016.11.001>
- Adanur Aklan, N., Çınar, M. ve Kanalcı Akay, H. (2015). "Financial Stress and Economic Activity Relationship in Turkey: Post-2002 Period", *Yönetim ve Ekonomi*, 22(2), 567-580.
- Alsü, E. (2020). "Finansal Stres İndeksi ile Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Portföy Yatırımları ve Dış Borç Stoku Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi", *ETÜ Sentez İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1, 29-44. <https://doi.org/10.47358/sentez.2020.2>
- Balakrishnan, R., Danninger, S., Elekdag, S. ve Tytell, I. (2009). "The Transmission of Financial Stress from Advanced to Emerging Economies", *IMF Working Paper*, WP/09/133, 1-53.
- Becker, R., Enders, W. ve Lee, J. (2006). "A Stationarity Test in the Presence of an Unknown Number of Smooth Breaks", *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Bülbül, H. ve Akgül, I. (2018). "Türkiye Finansal Stres Endeksi ve Markov Rejim Değişim Modeli ile Yüksek Stres Dönemlerinin Belirlenmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(3), 125-140.
- Cardarelli, R., Elekdag, S. ve Lall, S. (2011). "Financial Stress and Economic Contractions. *Journal of Financial Stability*", 7, 78-97. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2010.01.005>
- Cevik, E. I., Dibooglu, S. ve Kenc, T. (2013). "Measuring Financial Stress in Turkey. *Journal of Policy Modeling*", 35(2), 370-383. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.06.003>
- Dahalan, J., Abdullah, H. B. ve Umar, M. (2016). "Measuring Financial Stress Index for Malaysian Economy", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(3), 942-947.

A. Özdemir Höl

- Das, D., Kannadhasan, M. ve Bhattacharyya, M. (2019). "Do the Emerging Stock Markets React to International Economic Policy Uncertainty, Geopolitical Risk and Financial Stress Alike?", *North American Journal of Economics and Finance*, 48, 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2019.01.008>
- Duprey, T., Klaus, B. ve Peltonen, T. (2017). "Dating Systemic Financial Stress Episodes in the EU Countries", *Journal of Financial Stability*, 32, 30-56. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jfs.2017.07.004>
- Ekinci, A. (2013). "Financial Stress Index for Turkey", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14(2), 213-229.
- Elekdağ, S., Kanlı, İ. B., Samancıoğlu, Z. ve Sarıkaya, Ç. (2010). "Finansal Stres ve İktisadi Faaliyet", *Central Bank Review*, 10(2), 1-8. <http://www.tcmb.gov.tr/research/review>
- Ertuğrul, M. (2021). "Finansal Stresin Muhasebe Verilerinin Değer İlişkisine Etkisi", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 23(1), 22-47. <https://doi.org/10.31460/mbdd.723794>
- Federal Reserve Bank of St. Louis. (2022). *St. Louis Fed Financial Stress Index*, <https://fred.stlouisfed.org/series/STLFSI2>, Erişim Tarihi: 10.10.2022.
- Federal Reserve Bank of St. Louis. (2024). *St. Louis Fed Financial Stress Index [STLFSI4]*, <https://fred.stlouisfed.org/series/STLFSI4>, Erişim Tarihi: 19.02.2024.
- Ferrer, R., Jammazi, R., Bolós, V. J. ve Benítez, R. (2018). "Interactions between Financial Stress and Economic Activity for the US: A Time-and Frequency-varying Analysis Using Wavelets", *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 492, 446-462. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2017.10.044>
- Gujarati, D. N. (2003). *Basic Econometrics* (4. Baskı). McGraw-Hill, New York.
- Hakkio, C. S. ve Keeton, W. R. (2009). "Financial Stress: What Is It, How Can It Be Measured, and Why Does It Matter", *Economic Review*, 94(2), 5-50.
- Illing, M. ve Liu, Y. (2006). "Measuring Financial Stress in a Developed Country: An Application to Canada", *Journal of Financial Stability*, 2(3), 243-265. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2006.06.002>
- Investing.com, <https://tr.investing.com/> (Erişim Tarihi: 10.10.2022).
- Ishrakieh, L. M., Dagher, L. ve El Hariri, S. (2020). "A Financial Stress Index for a Highly Dollarized Developing Country: The Case of Lebanon", *Central Bank Review*, 20, 43-52. <https://doi.org/10.1016/j.cbrev.2020.02.004>
- Kaya, E. ve Kılınç, A. (2016). "Türkiye için Finansal Sıkıntı Endeksinin Ölçümü ve Finansal Sıkıntı Endeksinin Reel Ekonomik Faaliyetler ile İlişkisi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı, 402-413.
- Kliesen, K. L. ve Smith, D. C. (2010). *Measuring Financial Market Stress. Economic Synopses*, Federal Reserve Bank of St. Louis.
- Kremer, M. (2016). *Macroeconomic Effects of Financial Stress and the Role of Monetary Policy: A VAR Analysis for the Euro Area*, *International Economics and Economic Policy*, 13(1), 105-138. <https://doi.org/10.1007/s10368-015-0325-z>
- MacDonald, R., Sogiakas, V. ve Tsopanakis, A. (2018). "Volatility Co-movements and Spillover Effects within the Eurozone Economies: A Multivariate GARCH Approach Using the Financial Stress Index", *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 52, 17-36. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2017.09.003>
- MacDonald, J. (2019). *Financial Market Stress: Measuring Spillover Effects Across Countries* (Doctoral Dissertation, Bates College).
- Magkonis, G. ve Tsopanakis, A. (2016). "The Financial and Fiscal Stress Interconnectedness: The Case of G5 Economies", *International Review of Financial Analysis*, 46, 62-69. <http://dx.doi.org/10.1016/j.irfa.2016.03.019>
- Monin, P. J. (2019). *The OFR Financial Stress Index*. *Risks*, 7(1), 25, 1-21. <https://doi.org/10.3390/risks7010025>
- Nazlioglu, S., Gormus, A. ve Soytaş, U. (2016). "Oil Prices and Real Estate Investment Trusts (REITs): Gradual-shift Causality and Volatility Transmission Analysis", *Energy Economics*, 60, 168-175.
- Polat, O. (2021). "Petrol Fiyat Şokları ve Finansal Stres Arasındaki Zaman-Değişimli İlişki: AB Bölgesi için TVP-VAR Analizi", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(25), 689-702. <https://doi.org/10.14784/marufacd.976465>

A. Özdemir Höl

Ranjbar, O., Chang, T., Elmi, Z. M. ve Lee, C. C. (2018). "A New Unit Root Test Against Asymmetric ESTAR Nonlinearity with Smooth Breaks", *Iranian Economic Review*, 22(1), 51-62. <https://doi.org/10.22059/IER.2018.65349>

Reboredo, J. C. ve Uddin, G. S. (2016). "Do Financial Stress and Policy Uncertainty Have an Impact on the Energy and Metals Markets? A Quantile Regression Approach", *International Review of Economics and Finance*, 43, 284-298. <http://dx.doi.org/10.1016/j.iref.2015.10.043>

Van Roye, B. (2014). "Financial Stress and Economic Activity in Germany", *Empirica*, 41, 101-126. <https://doi.org/10.1007/s10663-013-9224-0>

Online Kaynaklar

<https://www.borsaistanbul.com>

<https://fred.stlouisfed.org/series/STLFSI4>

<https://www.investing.com> <https://evds2.tcmb.gov.tr>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.11.2023 ✓Accepted/Kabul:22.01.2024

DOI:10.30794/pausbed.1384296

Research Article/Araştırma Makalesi

Öztürk Aykaç, N. (2024). "Bir Turizm Yöresinde Çiftçi Olmak: Antalya'nın Demre İlçesinde Fenomenolojik Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 269-299.

BİR TURİZM YÖRESİNDE ÇİFTÇİ OLMAK: ANTALYA'NIN DEMRE İLÇESİNDE FENOMENOLOJİK BİR ARAŞTIRMA

Nilüfer ÖZTÜRK AYKAÇ*

Öz

Bu çalışma, bir sahil bölgesinde yaşayan ve tarımla uğraşan bireylerin günlük hayat deneyimlerini ele almaktadır. Turizm ve tarım, kent hayatı ve kentteki toplumsal örgütlenme açısından farklı alanlar açmaktadır. Bu iki farklı alanın birbirine temas etme durumu ise bazı yerlerde tecrübe edilmekte ve bu deneyim keşfedilmeye açık toplumsal içerikler taşımaktadır. Hem turizm hem de tarım bölgesi olan yerler, bu bakımdan özel bir önem arz etmektedir.

Araştırmada Antalya ilinin Demre ilçesi araştırma bölgesi olarak seçilmiş, burada yaşayan 9 çiftçiyle görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler yarı-yapılandırılmış görüşme formu yardımıyla gerçekleştirilmiş ve katılımcılara Demre'ye ve Demre'deki günlük yaşam deneyimlerine dair sorular yöneltilmiştir. Görüşmelerden elde edilen verilerle, turizm ve tarımın Demre özelindeki ikili varlığı bağlamında bölgedeki toplumsal deneyimler ve anlamlar ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Demre, Seracılık, Turizm, Turist, Çiftçi, Nitel araştırma.

BEING A FARMER IN A TOURISM REGION: A PHENOMENOLOGICAL RESEARCH IN DEMRE DISTRICT OF ANTALYA

Abstract

This study deals with daily life experiences of individuals living in a coastal region and laboring in agriculture. Tourism and agriculture open different areas in terms of urban life and social organization in the city. The contact of these two different areas is experienced in some places, and this experience carries social contents that are open to discovery. Places that are both tourism and agricultural zones are of special importance in this regard.

In the research, Demre district of Antalya province was chosen as the research region, and interviews were conducted with 9 farmers living here. The interviews were conducted with the help of a semi-structured interview form and the participants were asked questions about Demre and their daily life experiences in Demre. With the data obtained from the interviews, social experiences and meanings in the region were revealed in the context of the dual existence of tourism and agriculture in Demre.

Keywords: Demre, Greenhouse cultivation, Tourism, Tourist, Farmer, Qualitative research.

*Dr. Öğr. Üyesi, Karamanöğlü Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, KARAMAN.
e-posta: dr.niluferozturk@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-2469-0758>)

1. GİRİŞ

Bireyin toplumsal yaşamının şekillendiği alanlardan biri, hayatını geçirdiği yerdir. Yerin anlamı, hissettirdikleri, değeri; yeri deneyimleyenlerin toplumsal muhayyilesiyle şekillenir. Bireylerin çalışma yaşamları, günlük alışkanlıkları, boş zaman etkinlikleri gibi başlıkların içinde bulunduğu günlük hayat, yerin görünümüleri olan, yaşanan kent ve mekânla, bu kent ve mekânlarda gerçekleştirilen eylemlerle, içinde yaşanan sosyal dünya ile de ilişkilidir. Dolayısıyla yaşanan yerin sosyo-ekonomik durumu ve kimliği de bu deneyimleri etkilemekte ve bireylerin yaşam dünyasında inşa ettikleri anlamı şekillendirmektedir.

Yaşam dünyası, sosyal bilim literatüründe özellikle fenomenolojik bir kavram olarak anlamını bulmakta ve fenomenolojik araştırmaların odaklandığı temel unsur olmaktadır. Turistik bir yerde çiftçi olmak, bu kapsamda fenomenolojik bir deneyim olarak değerlendirilebilmektedir. Bu çalışmada, Antalya'nın batı sahil şeridindeki ilçelerinden biri olan Demre'de çiftçilik yapan bireylerle gerçekleştirilen görüşmelerden hareketle, bir turizm yöresinde çiftçi olmanın anlamı araştırılmıştır.

Çalışmada Antalya ilinin Demre ilçesi, araştırma bölgesi olarak seçilmiştir. Bu seçimin yapılmasında, Demre'nin turizm ve tarım arasında ikili bir kimliğinin bulunması ve bunun Demrelilerce tecrübe edilmesi belirleyici olmuştur. Demre, turistik bir bölge olmanın yanında sera üretimiyle tarımsal ekonomiye de büyük katkı sağlamaktadır. Demre'de turizmle geçimini sağlayanlar olmakla birlikte, Demre'nin yerli halkının temel geçim kaynağı olarak tarım sektörü öne çıkmaktadır. Demre'nin sahip olduğu bu ikili yönün Demre halkı üzerindeki etkilerinin önemli olduğu düşünülmektedir. Demre'nin bu özelliklerinin bireylerin sosyal yaşantısı açısından ne anlama geldiği ve bir turizm bölgesinde çiftçi olarak yaşamının bireylerin yaşam dünyasındaki karşılığı araştırmanın temel problematiğini oluşturmaktadır. Bu problematikten hareketle nitel bir araştırma tasarlanmış ve yarı-yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla Demre'de yaşayan 9 çiftçiyle mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar aracılığıyla oluşturulan veriler, yorumsamacı bir perspektifle değerlendirilmiş ve içerik analizi tekniğiyle yorumlanmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde Demre'ye dair çalışmanın zeminini besleyen bazı araştırmalar bulunmaktadır. Literatür taramasında incelenen çalışmalar, Demre'yle ilgili olanlar ve çiftçilik ile turizmin kesiştiği çalışmalar olmak üzere iki kısımda özetlenmektedir.

Gülşah Yörük'ün 2010 yılında tamamladığı *İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Demre'nin Değerlendirilmesi* başlıklı yüksek lisans tezinde, Demre'de bulunan Noel Baba Kilisesi, Myra Ören Yeri ve kaya mezarları, batık yeraltı şehri gibi Hristiyanlık inancına yönelik tarihî miras mekânları özelinde bir inceleme gerçekleştirilmiş ve bazı önerilerde bulunulmuştur. Bu öneriler arasında gününbirlik turist ziyaretlerinin en az bir günü Demre'de geçirecek şekilde planlanması, buna imkân sunacak turistik hizmetlerin sağlanması, ilgili tarihî yerlerde çevre düzenlemelerinin iyileştirilmesi ve yerel halka yönelik inanç turizmi bilgilendirmesi yapılması bulunmaktadır (Yörük, 2010: 75).

Demre'ye dair sosyal içerikli araştırmalarından biri, "Antalya'da İnanç Turizminin Sosyolojik Çözümlemesi: Demre Myra Örneği" başlıklı makaledir (Dikici ve Sağır, 2012). Söz konusu araştırmada, bu çalışmada da sorulan temalardan birisi olan Myra özelinde inanç turizmine dair bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. 18 kişiyle yapılan mülakatlar neticesinde elde edilen bulgular arasında, Hristiyanlık'a yönelik bir inanç merkezi olan Myra kaynaklı turizmin ve turistlerin Demrelilerin gözünde ekonomik bir temelde değerlendirildiği; turistlere yönelik yaklaşımın genel Türk toplum değerleri arasında tanımlanan misafirperverlik temelinde olduğu ancak bazı katılımcıların turistleri toplumun ahlakına aykırı olarak gördüğü gibi değerlendirmeler yer almaktadır.

Seda Tezcan'ın "İnanç Turizminin Tanıtılmasına Yönelik Ölçek: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması" (2023a) başlıklı makalesinde, inanç turizminde halkla ilişkiler ve tanıtım odağından bir ölçek geliştirmek amaçlanmış, bu doğrultuda Demre'ye inanç turizmi amacıyla gelen turistlere anket uygulanmış ve ölçeğin güvenilirliği test edilmiştir. 400 kişiye uygulanan ölçeğin, Hristiyan turistler için Hac etkinliği olarak gerçekleştirilen Aziz Nikolas Kilisesi ziyaretine yönelik halkla ilişkiler faaliyetleri ve turistlerin tutumlarına dair algıların ortaya çıkarılmasına fayda sağlayacağı belirtilmiştir. Tezcan'ın aynı yıl içinde bu ölçeği kullandığı *İnanç Turizmi Kapsamında Halkla*

İlişkiler Faaliyetlerinin İncelenmesi: Demre Örneği (2023b) başlıklı doktora tezinde, Demre’de inanç turizminin gelişimi için yapılan öneriler arasında halka inanç turizmi ve turistlerle ilgili bilgilendirme yapılması bulunmaktadır.

“Demre’nin Kültür Turizmi Potansiyelinin Değerlendirilmesi” (Zayım, 2018) başlıklı çalışmada da kültür turizmi açısından Demre’nin mevcut durumu ve bunun gelecekte iyileştirilmesine yönelik öneriler bulunmaktadır. Bu öneriler arasında Demre’nin turizm potansiyeli açısından doğal, kültürel ve tarihî yönlerinin güçlü olmasının yanında kitlesel turizm gibi çevreye zarar verici unsurlara karşı dikkatli olunması ve ekoturizm gibi çevre dostu alternatifler önerilmektedir.

Merve Zayım’ın Mehmet Bayartan ve Mustafa Kahraman’la birlikte 2022 yılında yayımladığı “Değişen Turizm Algısında Kamp/Karavan Turizmi: Demre Örneği” makalesinde ise Demre, alternatif turizm olanaklarından kamping açısından incelenmiş ve bölgenin doğal, tarihî ve kültürel çekici özelliklerine vurgu yapılmıştır. Ayrıca kamp yollarının iyileştirilmesi, bazı kamp bölgelerinin sivrisineklerden arındırılması gibi önerilerde de bulunulmuştur.

Demre’ye dair bir diğer çalışma, Emre Akça’nın 2021 yılında tamamladığı *Aziz Nikolas ve Demre Aziz Nikolas Kilisesi* adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada Aziz Nikolas’ın kimliği ve manevi değerine dikkat çekilmiş, kilisenin Hristiyanlar için Hac ibadeti kapsamında bir mekân olduğu ve bu yönüyle Demre’nin ve Türkiye’nin inanç turizmine yönelik sosyal ve ekonomik faydalar sağladığı ifade edilmiştir.

Demre’ye dair en güncel çalışmalardan biri olarak Selin Şen tarafından hazırlanan ve Batı Antalya Kalkınma Ajansı’nca 2021 yılında yayımlanan rapor ise Demre’nin hem tarım hem turizm yönüne dikkati çekmekte; bu noktadaki avantajlarını ve risklerini ortaya koymaktadır. Raporla Demre’nin doğal güzelliği ve tarihî kimliğine vurgu yapılmakta, bu noktada bazı uyarılar ve önerilerde bulunulmaktadır. Demre’nin kitle turizmi rantına açılmaması, ekolojik turizm olanaklarının güçlendirilmesi söz konusu uyarı ve öneriler arasındadır.

Demre özelinden çıkıp genel olarak bakıldığında literatürde doğrudan çiftçilerin turizme dair farkındalıklarını konu edinen makale sayısı sınırlıdır. Bu noktada iki çalışmaya özel olarak değinmek gerekir. İlki, İsmail Ukav ve Burçin Cevdet Çetinsöz tarafından kaleme alınan “Adıyaman İlinde Çiftçilerin Tarım Turizmi Üzerine Algılamaları” (2015) başlıklı makaledir. Adıyaman ili ve ilçelerine bağlı 33 köyde 132 kişiye uygulanan anketten elde edilen veriler üzerine kurulu olan çalışmada, çiftçilerin tarım turizmine ekonomik fayda özelinde baktıkları, ayrıca tarım turizminin çevreye herhangi bir olumsuz etkisinin olmadığını düşündükleri tespit edilmiştir. İkinci makale ise “Tarım Turizminin Gelişim Potansiyeline Yönelik Çiftçilerin Tutumlarının Araştırılması” (2020) başlığıyla Gözdegül Başer tarafından yazılmıştır. Gazipaşa (Antalya) ilçesinde çiftçilerle gerçekleştirdiği görüşmeleri esas alan Başer, genel anlamda çiftçilerin tarım turizmine yönelik tutumlarının olumlu olduğunu, ancak bahçelerin düzenlenmesi, yol, internet, tuvalet gibi altyapı çalışmalarının tamamlanması, ilave arazilerin devreye sokulması için maddi desteğe ihtiyaç duyduklarını söylemektedir. Ayrıca Gazipaşa’da tarım turizminin gelişebilmesi için “bilgi paylaşımı, eğitim, tanıtım, acentelerle iletişim, koordinasyon” gibi konularda organizasyon eksiklikleri bulunduğu da vurgu yapmaktadır.

Belli bir meslek grubuna odaklanmak yerine bir yerde yaşayan halkın genelini çalışmaya dâhil eden yayınlar ise çoğunlukla tezlerden oluşmaktadır. Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi’nde yerel halkın turizme bakışını konu edinen çok sayıda lisansüstü tez bulunmaktadır. Bu tezlerde incelemeye tabi tutulan “turizm” kelimesi; “ekolojik turizm, gastronomi turizmi, inanç turizmi, kırsal turizm, kış turizmi, kültür turizmi, sağlık turizmi, spor turizmi, tarım turizmi ve yayla turizmi” olmak üzere turizmin pek çok dalını kapsamaktadır. Söz konusu çalışmalara detaylı bir şekilde bakıldığında, yerel halkın turizm algısı ve turizmin gelişimine yönelik tutumlarını ortaya koymak için şu yerleşim birimlerini kapsayan lisansüstü tezlerin hazırlandığı görülmektedir: Adana, Adıyaman, Alanya (Antalya), Antalya, Ayder (Çamlıhemşin/Rize), Belek (Serik/Antalya), Beypazarı (Ankara), Beyşehir (Konya), Bilecik, Bingöl, Bitlis, Boğazkale (Çorum), Bozcaada (Çanakkale), Burdur, Büyükkada (İstanbul), Demirköy (Kırklareli), Demre (Antalya), Dereiçi (Savur/Mardin), Diyarbakır, Edirne, Edremit (Balıkesir), Efes (Selçuk/İzmir), Eğirdir (Isparta), Elazığ, Erdek (Balıkesir), Erzurum, Eskişehir, Giresun, Gölyazı (Nilüfer/Bursa), Haymana (Ankara), Isparta, İbradı (Antalya), Kalecik (Ankara), Kapadokya (Nevşehir), Karaman, Kastamonu, Kepez (Antalya), Kırklareli, Konya, Konyaaltı (Antalya), Kuşadası (Aydın), Kuyucak (Keçiözü/İsparta), Malatya, Manavgat (Antalya), Manisa, Mardin, Marmaris (Muğla), Mazı (Bodrum/Muğla), Mersin, Midyat (Mardin), Mordoğan (Karaburun/İzmir), Mudurnu (Bolu), Muğla, Nevşehir, Niğde, Ordu, Ortaca (Muğla), Perşembe (Ordu), Rize, Safranbolu (Karabük),

Seferihisar (İzmir), Serik (Antalya), Sivas, Sivrihisar (Eskişehir), Şanlıurfa, Şirince (Selçuk/İzmir), Tekirdağ, Trabzon, Tunceli, Zeytinli (Edremit/Balıkesir). Listede en çok geçen illere bakıldığında Antalya'nın 9, İzmir ve Muğla'nın ise 4'er farklı yerleşim yerinin bu tezlerde araştırma alanı olarak seçildiği görülmektedir. Bu arada literatürde, bu tezlerden üretilerek yayımlanmış çok sayıda makale ve bildiriye de rastlamak mümkündür. Lakin bu tezler ile onlardan üretilen makale ve bildirileri kısa kısa da olsa tanıtmak bir makalenin boyutunu aşacağı için, burada ilgili yayınların merkeze aldıkları yerleşim yerlerinden ismen bahsedilmekle yetinilmiştir. Bahse konu olan lisansüstü tezler içerisinde çiftçilerden elde edilen verileri öne çıkaran tek çalışma, Meltem Merkez tarafından hazırlanan *Yerel Halkın ve Çiftçilerin Kırsal Turizm Üzerine Algılarının İncelenmesi: İzmir-Karaburun, Mordoğan Örneği* (2019) başlıklı tezdur. Mordoğan (Karaburun/İzmir) beldesinde yaşayan yerel halk ve çiftçilerle yapılan anket çalışmasından elde edilen veriler ile araştırma bölgesinde faaliyet gösteren kırsal turizm paydaşlarıyla yapılan yarı-yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen veriler, tezin ana materyalini oluşturmaktadır. Meltem Merkez'in ulaştığı verilere göre yerel halk, çiftçiler ve paydaşlar; kırsal turizmin doğal, kültürel ve tarihî kaynakların korunmasını sağlayacağını, turistlerin yöreye gelmesiyle esnafın ve halkın kazanç elde edeceğini, bu vesileyle bölgede yerel ortaklıkların ve işbirliğinin artacağını, yörede yaşayan gençlerin ve kadınların sosyal yaşama katılımlarının teşvik edileceğini düşünmektedirler.

Özellikle Demre'ye dair çalışmaların sağladığı zemin ve ortaya çıkan literatür boşluğu, turizmle birlikte tarımla ilgili toplumsal meselelerin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu sebeple, bu çalışmada Demre'deki çiftçilerin günlük yaşantısına ve turizme bakışına odaklanılmıştır.

3. TEORİK BAZI İZAHATLAR

Çalışmada fenomenolojik bir deneyim olarak değerlendirilen "turizm bölgesinde çiftçi olmak", Demre'de katılımcıların deneyimlediği günlük yaşam özelinde bir alanı araştırmaya açmaktadır. Çalışmada Demre'nin tarım ve turizm kimliğine odaklanıldığından, seracılık ve turizm verilerin oluşturulduğu ve yorumlandığı ana eksenler olmaktadır. Bu çerçevede katılımcıların çiftçilik yaşantıları üzerinden Demre'deki yaşamları ve turizme bakışları konu edinilmiştir. Dolayısıyla çalışmada Demre özelinde çiftçilik ve turizm algısı incelenmiştir. Bu bağlamda turizm sosyolojisi bağlamında kısmi bir tartışma alanı da açılmıştır.

Turizm sosyolojisi, turizmin toplumsal anlamına odaklanan, bu çerçevede turizmin toplumsal etkileri, ekonomik, fiziksel/çevresel ve sosyokültürel etkileri, turist eğilimleri ve tipleri, turist-yerli halk etkileşimleri, turist-görevli ilişkileri gibi başlıkları konu alan bir alt disiplindir (Güler, 1978; Doğan, 2004; Avcıkurt, 2009). Turizm sosyolojisi bağlamında farklı turizm çeşitleri ve turist-yerli etkileşimleri kısmen çalışmaya dâhil edilmiştir. Deniz turizmi, yayla/dağ turizmi, inanç ve tarih turizmi, sağlık turizmi ve tarım turizmi oluşturulan veriler bağlamında karşılık bulan turizm çeşitleri arasındadır. Demre'de örnekleri görülen yahut görülebilecek turizmin farklı tipleri katılımcıların deneyimleri ve yorumları çerçevesinde çalışmaya dâhil edilmiş; ilgili bölümlerde ve çalışmanın sonuç bölümünde bu konulara ilişkin bazı değerlendirmeler ve öneriler sunulmuştur. Turizme ait bu alt başlıklar bulgu ve yorumlama kısmında tanıtılarak oluşturulan verilerle ilişkisi kurulmuş ve tartışılmıştır.

Demre idari değil toplumsal bir ölçekte kent olarak deneyim alanı sunmaktadır. Kent ve köy, yerleşim birimi olarak iki farklı birim şeklinde kabul edilmekle birlikte, köy ve kent verili ve tamamen karşıt özelliklere haiz ideal tipler olarak kabul edilmemiştir. Bu çalışmada geçen kent, köy olmayan bir yerleşim birimi olarak düşünülmeyle beraber çalışmamızda katı ve keskin bir köy/kır hayatı karşıtlığı inşa edilmemiştir. Zira köy ve kentin özellikleri, onlara atfedilen/yüklenen anlamlar değişebilmekte yahut benzeşebilmektedir. Demre özelinde tarımsal üretimle birlikte turizmin de oluşu, kırsallığın ve kentselliğin bir arada deneyimini mümkün kılan bir yaşantı sunmaktadır.

İnsanlığın doğadaki yerleşimi, yerleşme coğrafyası açısından kır yerleşimi ve şehir yerleşimi olarak iki ana eksenle değerlendirilebilmektedir (Akova, 2019: 88). Temel geçim kaynağını doğadan, yani tarım ve hayvancılıktan sağlama kır yerleşiminde görülürken, doğal coğrafi ortam üzerine inşa edilen yapay unsurlar aracılığıyla süregiden yaşam şehir coğrafyasında deneyimlenmektedir. Turizm gibi şehir yerleşimine dönük bir faaliyete sahip olmanın yanında seralar özelinde kırsal yerleşim, Demre şehir coğrafyası bağlamında görülmektedir. Öte yandan Demre turizminin önemli bir kısmı da deniz üzerinden sağlandığı için, Demre'nin doğal unsurları Demre'deki yaşantıyı önemli ölçüde belirlemektedir.

Çalışmada verilerin yorumlanmasında ilgili yerlerde kent sosyolojisiyle ilgili kavramlar ve kuramlara yer verilmiştir.

Kent ve günlük yaşam¹, katılımcıların gözünde yapılan işle doğrudan bağlantılı olmakta ve bu eksende şekillenmektedir. Günlük hayat, “hayatın bir günden başlayarak genişleyen zaman birimi boyunca, failerin amaç ve değer yönelimli olarak kendileri ya da bir başkası için fayda üretmek üzere çalıştıkları, kesintili olduğu kadar süregelen, tekrarlı olsa da sıradanlaşmaya dirençli veçesi ve hayatın günbegün inşa edildiği en temel parçası” olarak tanımlanmaktadır (Kurtuluş, 2023: 419). Buradaki tanımdan hareketle, katılımcıların Demre’deki günlük hayatları önemli görülerek çalışmaya konu edilmiştir.

Bu kısımda belirtilen kavramlarla ilgili tanımlar ve tartışmalar, çalışmanın bulgular ve yorumlama kısmında yer aldığından tekrara düşmemek ve makale sınırlarını aşmamak adına burada detaylı bir teorik tartışmaya yer verilmemiştir.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma nitel araştırma yöntem ve teknikleri kapsamında gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın tasarlanmasında, araştırma deseninin seçilmesinde, örneklemin belirlenmesi, veri oluşturma ve veri analiz yöntemleri gibi aşamalarda ve etik hususlarda nitel araştırma yöntem ve tekniklerine uygun bir süreç izlenmiştir.

4.1. Araştırmanın Takvimi

Bölgeye yaklaşık 30 yıldır yapılan turistik ziyaretler neticesinde oluşan ilgiyle araştırma konusuna dair bir merak uyanmıştır. 2022 yılı yaz aylarında sahaya dair ön araştırma yapılmış, katılımcılara ulaşmayı sağlayacak muhtemel araçlarla iletişime geçilmiş ve katılımcı adaylarına ön bilgilendirme yapılmıştır. Sahaya dair söz konusu ön araştırma sürecinin tamamlanmasının ardından resmî etik kurul izni alma aşamaları başlatılmıştır. Çalışma kapsamındaki görüşmeler, 31.10.2022 tarihli resmî etik kurul onayının çıkmasının ardından 2023 yılı Temmuz-Ağustos aylarında Demre’de gerçekleştirilmiştir.

4.2. Etik Hususlar

Sosyal araştırmalarda etiğe ilişkin beş ana nokta; kamunun bilgi edinme hakkı, araştırmacının gerçeği arama ve yansıtma hakkı, bireyin mahremiyet ve güvenlik hakkı, bireylerin onay verme veya onayı geri çekme hakkı, araştırmacının rolü unsurlarına odaklanmaktadır (Kümbetoğlu, 2012: 174-175). Çalışmada bu unsurlar gözetilmiş ve sürecin bütün aşamalarında etik hususlara riayet edilmiştir.

Bu çalışma saha araştırması verilerine dayanmakta olup araştırmaya başlamadan önce bağlı bulunulan kuruma başvurularak kurumun sorumluluğundaki Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu’na araştırma öneri raporu sunulmuştur. Kurulun incelemesinin ardından yazılı onay alınmış, bu onay dâhilinde çalışmaya başlanmıştır. Çalışma kapsamında ulaşılan katılımcılara araştırmaya dair hem sözlü olarak bilgi verilmiş hem de gönüllü katılım formu iletilerek kendilerinin yazılı onayı alınmıştır. Katılımcılara aktarılan bilgiler arasında araştırma amacının açıklanması ve kısa tanıtımıyla birlikte katılımcıların hangi amaçla araştırmaya dâhil edildikleri, kendileriyle görüşmenin ne şekilde ve hangi uzunlukta gerçekleşmesinin planlandığı, kendileri aracılığıyla oluşturulan verilerin nasıl kullanılacağı, kimliklerinin gizli tutulacağı, istedikleri anda çalışmadan çekilebilecekleri ve çalışmaya katılım onaylarını geri çekebilecekleri yer almaktadır. Tüm bu hususların açık biçimde yazıldığı ve katılımcılar tarafından onaylanan gönüllü katılım formları yalnız ihtiyaç halinde araştırmacının ulaşacağı şekilde arşivlenmiştir. Katılımcılara kabul etmeleri halinde ses kayıt cihazıyla görüşmelerin kayıt edileceği, istemedikleri durumda kullanılmayacağı, ses kaydına başlandığı durumda istedikleri anda kaydın durdurulacağı ve istemezlerse kayıt alınsa dahi kayıttaki bilgilerin kullanılmayacağı açıkça anlatılmıştır. Tüm katılımcılar ses kaydının alınmasını kabul etmiş olup ek olarak saha gözlem notları da tutulmuştur. Görüşme sırasında ve sonrasında katılımcılara sorulara verdikleri cevaplar ihtiyaç duyulduğunda teyit ettirilmiş, bazı cevaplar farklı sorularla kontrol edilmiş ve cevaplardan oluşturulan veriler desteklenmiştir. Katılımcılara, araştırma bulguları raporlanıp yayımlandığında kendilerinin haberdar edileceği bilgisi de verilmiştir.

1 Çalışmada, literatürde yaygın olarak yer alan “gündelik hayat” yerine “günlük hayat” terimi bilinçli olarak tercih edilmiştir. İngilizce yazında everyday life (gündelik hayat) ve daily life (günlük hayat) şeklinde bu ayrım yer almaktadır. Konuya ilişkin detaylı bir tartışma için bkz. Kurtuluş, 2023.

4.3. Geçerlik ve Güvenilirlik Stratejileri

Bilimsel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik, bulguların doğruluğu ve inanılabilirliğiyle ilgili olup büyük önem taşımaktadır. Geçerlik, araştırmada belirlenen amaca yönelik uygun bir araştırmanın gerçekteleşmesi ve araştırma sonuçlarının doğruluğu; güvenilirlik ise araştırma tekrarlandığında bulguların yinelenebilir olup olmadığı ile ilgilidir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 255; Gökçe, 2019: 85).

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik denetlemeleri çeşitli testlerle ölçülüp sayısal olarak aktarılabilirken nitel araştırmaların doğası gereği bu noktada sayısal veriler yerine alınabilecek önlemler bulunmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 255). Bu araştırmada da nitel araştırmaların felsefesine uygun geçerlik ve güvenilirlik stratejilerinden bazıları kullanılmıştır. Creswell (2019: 195), nitel araştırmalarda yorumların doğruluğunu değerlendirmek için çoklu geçerlik yöntemlerini kullanmayı önermektedir. Bu çalışma özelinde araştırmacı rolünün belirtilmesi ve düşünömsellik, üçgenleme (triangulation), akran ve uzman (hakem) incelemesi, katılımcı teyidi, ortamda gözlemci bulundurma stratejileri kullanılmıştır.

Araştırmacı düşünömselliği (Creswell ve Miller, 2000: 127); araştırmacının ön yargılarını, sosyal, kültürel ve tarihsel etkilerin araştırmaya olası etkilerinin farkındalığı gibi unsurları kapsamaktadır. Bu çalışmada araştırmacı, Demre ilçesini turistik ziyaretleri vesilesiyle tanımaktadır. Bu tanışıklığı katılımcılara aktarılmış, bu aktarımın katılımcılardaki etkisi gözlenmiştir.

Üçgenleme (triangulation), farklı kaynaklardan (görüşme bilgileri sunan farklı katılımcılar, farklı araştırmacılar, farklı teoriler vs.) kanıt toplayarak veri oluşturmak yoluyla araştırmanın doğruluğunun teyit edilmesi olarak ifade edilebilir (Creswell, 2019: 195). Çalışmada bu amaçla farklı yaşlardan, farklı cinsiyetlerden katılımcılarla görüşölmüş, yorumlamada farklı teorilerden destek alınmış ve görüşmelerden oluşturulan veriler dışında farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler de kullanılmıştır. Bu kaynaklar arasında belediye ve kaymakamlık gibi resmî kurumların web sayfalarından elde edilen veriler bulunmaktadır.

Çalışmada, görüşmeler esnasında sorulara verilen cevaplar katılımcılara tekrarlanarak teyitleri alınmıştır. Ayrıca bazı katılımcılara görüşmelerden sonra ulaşım sağlanarak verilere dair doğrulama yapılmıştır. Katılımcı teyidi, geçerliği sağlamadaki etkinliğine ek olarak görüşmelerde araştırmacı ile katılımcılar arasında temalara ve anlamlara dair uzlaşı sağlanmasını, kod ve anlam doygunluęuna² ulaşıldığından emin olunmasını mümkün kılmıştır.

Araştırma, akran bir diğer araştırmacının değerlendirmesine sunulmuştur. Ayrıca uzman hakemlerin incelemesine de müracaat edilmiş ve onların önerileri doğrultusunda araştırma metninde düzenlemeler yapılmıştır.

Araştırmada bazı katılımcılara ulaşmayı sağlamada aracı kişilerden destek alınmıştır. Görüşmelerde özellikle katılımcıların seradaki üretim sürecine dair anlatımlarındaki bazı teknik terimleri (dolama, fisil atma vs.) araştırmacıya açıklamada ortamda bulunan gözlemci destek sağlamıştır. Ek olarak ağız farklılığından dolayı bazı katılımcıların soruları anlamasında ve cevapları aktarmasında gözlemciden destek alınmıştır. Gözlemci, katılımcılara yönelik yönlendirici bir müdahalede bulunmamıştır.

4.4. Araştırmacının Rolü ve Konumsallığı

Saha araştırmalarında ve nitel araştırmalarda araştırmacının rolü, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Araştırmacı, araştırma sürecinden ve araştırmaya katılan tüm kişilerden sorumlu olup süreçte oluşabilecek riskler konusunda dikkatli olmalı ve her aşamada araştırma etiğine uygun davranmalıdır (Kümbetoğlu, 2012: 176-177).

Araştırmacı, her konuya kendi ön bilgisi ve ön yargısı penceresinden yaklaşmakta, ancak aynı zamanda açıklık ilkesi gereğince başkalarının görüşlerine ve fikirlerine açık olma, kendi görüşlerinin ve ön yargılarının farkına varma ve sorgulama zorunluluğunu taşımaktadır (Gökçe, 2019: 117-118). Bu farkındalık ve sorgulama, araştırmacının konumsallığı olarak ifade edilebilecek bir zemine yöneliktir. Araştırmacının kimliği, cinsiyeti, ideolojik-politik

² <https://www.youtube.com/watch?v=75onXR6NeUI&t=303s>, Erişim tarihi: 13.01.2024.

duruşu, bağlı olduğu epistemik cemaat gibi unsurları içine alabilen konumsallığı, Kaçar Tunç'un (2020) da dikkat çektiği gibi, düşünümsel (refleksif) bir durumdur. Araştırmacının araştırma sürecinin başındaki ve içindeki konumu bazı açılardan (etnik kimlik, cinsiyet gibi) verili olmakla birlikte, bizzat araştırmacının kendisi tarafından bu konunun farkında olmak, bulgular üzerindeki etkisini kontrol altında tutmak söz konusu düşünümsellik bağlamındaki eylemsel araçlar arasında yer almaktadır. Bilimsel bir yolculuk olarak araştırma süreci ve nitel araştırma deneyimi, düşünümsel bu bakış doğrultusunda yalnızca ortaya çıkan veriler açısından değil, verinin oluşturulma süreci açısından da verimli bir deneyim olmaktadır.

Bu çalışmada araştırmacı, araştırma bölgesinden uzakta yaşamakta ve araştırmaya konu edilen katılımcıların çalıştığı sektörden farklı bir sektörde çalışmaktadır. Bunlarla birlikte araştırmacının bölgeyle yaklaşık 30 yıllık tanışıklığı bulunmaktadır; yaz tatilleri, kış tatilleri gibi farklı dönemlerde bölgeye gelmiş olup bölgenin özellikle turizmle ilişkisinden, siyasal süreçlerinden kabaca haberdardır. Bu bakımdan araştırmacı, araştırmada hem kısmen "içeriden" hem de "dışarıdan" bir pozisyon yüklenmiştir. Demre'yi tanımak açısından "içeriden" olan konum, Demre'li olmamak, çiftçi olmamak, sürekli Demre'de yaşamamak açısından "dışarıdan" olmak şeklinde tezahür etmektedir.

Çalışma fenomenolojik bir desene dayandığından araştırmacının ön yargılarının, deneyimlerinin vs. askıya alınmasının gerekliliği daha özel bir önem taşımaktadır. Bu noktada Demre'yi tanıyor olmaya rağmen çiftçilik ve çiftçinin gözünden turizm aşına olunan bir durum değildir. Araştırmacının meslek ve deneyim bakımından katılımcılarla ortaklığı bulunmamaktadır; katılımcıların gözünde araştırmacı "bölge yerlisi" ya da "hemşehri" değil, "yerli turist" konumuna yakın bir mesafede kabul edilmiştir. Demre'yle olan 30 yıllık tanışıklığından ötürü, katılımcıların gözünde araştırmacı diğer "turist"lerden ayrıştırılmış, "yabancı" ve "yerli" arasında bir konuma yerleştirilmiştir. Görüşmeler sırasında Demre'ye dair unsurlarda "siz bunu hatırlarsınız, siz bunu duymuşsunuzdur" şeklindeki ifadeler, bu konumu işaret etmektedir. Bununla birlikte araştırmacının bölge yerlilerinden olmadığı; deniz, turizm gibi temalar özelinde "size göre deniz..." ve seracılık özelinde "siz bunu bilmezsiniz" gibi ifadeler ışığında yabancılaştırıldığı ve farklı olarak konumlandırıldığı da anlaşılmıştır.

4.5. Araştırma Problematiği

Nitel araştırmaların tercih edilme sebebinde Creswell (2020: 48-49), bir grup veya evreni çalışma, kolaylıkla ölçülemeyen değişkenleri belirleme veya susturulmuş sesleri duyma ihtiyacından doğan, bir problem veya konunun keşfedilmesi gerekliliğini işaret eder. Bu ihtiyaçtan hareketle bu çalışmada turistik bir bölge olan Demre'de yaşayan ve çiftçilik yapan bireylerin günlük hayat sorunsalı ve Demre'ye yükledikleri anlam problem edinilmiştir. Demre'nin hem turizm hem tarım bölgesi oluşu örneğindeki ikili yapısı, odaklanılan fenomenin çiftçiler örnekleminde açığa çıkarılmasına olanak tanımaktadır.

Fenomenolojik araştırmalarda, katılımcıların deneyimlerinin olduğu bağlam araştırılmaktadır (Creswell, 2019: 265). Bu araştırmanın odağı, çiftçilik yapan Demrelilerin Demre'deki günlük hayatları ve Demre'yi anlamlandırmaları üzerinedir. Nitel araştırmalar toplumsal gerçekliğin derinliğine odaklandığı için, araştırmanın problematikliği anlamın üretildiği bağlam(lar)ı ortaya çıkarmak üzerinedir. Bu sebeple nitel araştırmalara "ne" ve "nasıl" gibi sorular ekseninde başlanır (Creswell, 2020: 140) ve araştırma problematikliği bu ekseninde şekillendirilir. Bu çalışmanın temel araştırma sorusu, çiftçilerin Demre'deki günlük hayat deneyimlerinin nasıl olduğu üzerinedir. Bu bağlamda katılımcılara Demre'deki günlük hayat deneyimlerinin, Demre'ye yükledikleri anlamların, turizme bakışlarının neler olduğu sorulmuştur. Günlük hayatlarını "sera dönemi" ve "boş/sera dışı dönem, tatil dönemi" şeklinde sınıflandırarak anlatmalarının ardından bu soru, "sera dönemi" ve "sera dışı dönem" şeklinde iki ayrı soru olarak sorulmuş ve her birine verdikleri cevaplardan hareketle görüşme formunda yer alan sorulara ek olarak görüşmeler esnasında anlık sorular üretilmiştir.

4.6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Nitel araştırmalar, sınırlandırılmış bir alandan derinlemesine veri oluşturma ve bu verilerin yorumlandığı araştırmalardır. Bu çalışma, Demre ilçesiyle ve bu ilçede ikamet edip seracılık yaparak geçimini sağlayan katılımcılarla sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmadan elde edilen veriler, görüşülen katılımcılar vasıtasıyla oluşturulan verilerle sınırlı olup evrensel genelleme iddiası taşımamaktadır. Bununla birlikte katılımcılarla benzer sosyal alanlarda yaşayanlar özelinde temsili bir genellemeye sahip olduğu söylenebilir.

4.7. Araştırma Yaklaşımı ve Deseni

Nitel araştırmalar, bilgiye ve toplumsal gerçekliğe ulaşma açısından farklı paradigmalara göre inşa edilmektedir. Söz konusu paradigmlar ise gerçekliğin doğasını sorgulamaya açan ontolojik, bilen ve bilinen arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırarak gerçekliği nasıl bildiğimizi araştırmaya açan epistemolojik, dünyaya ilişkin bilgiyi nasıl elde ettiğimize odaklanan metodolojik bağlam olmak üzere üç temel unsura dayanmaktadır (Denzin ve Lincoln, 1998: 185-186). Bu çalışma yorumsamacı paradigma ışığında tasarlanmış fenomenolojik bir araştırmadır.

Yorumlayıcı yaklaşım, köklerini Wilhelm Dilthey ve Max Weber'den alan, insanların günlük yaşam bilgisinin anlaşılmasına odaklanan; kendi toplumsal dünyalarını nasıl oluşturduklarına ve sürdürdüklerine dair anlayış ve yorumlara varmak üzere insanların doğal ortamlarındaki toplumsal olarak anlamlı eylemlerinin gözlemlenmesi ve kaydedilmesi yoluyla yapılan sistematik analizdir (Neuman, 2012: 130-131). Yorumlayıcı yaklaşımın vücut bulduğu araştırma tiplerinden birisi de fenomenolojik araştırmalardır.

Fenomenoloji, bütün nitel araştırmalar üzerinde etkiye sahip bir felsefe olarak algılanmakla birlikte, fenomenolojik araştırmalar kendi özel yönetsel stratejileri ve odak noktası bulunan bir nitel araştırma yaklaşımı olarak kabul edilmektedir (Merriam, 2013: 25-26). Fenomenolojik araştırmalar, aynı fenomeni deneyimleyen katılımcıların deneyimlerine odaklanmaktadır. Bu tip çalışmalarda, araştırma probleminin fenomenolojiye uygunluğuna karar verilerek çalışmanın ilgili olduğu fenomen belirlenmektedir (Creswell, 2020: 83). Fenomenolojik sosyoloji, günlük hayatı/ yaşam deneyimini çözümler, tanımlar; günlük hayata dair anlamların inşa edilmesini problem edinerek bu yönüyle pozitivist metodolojiye ilişkin eleştirilerin bir parçası olarak değerlendirilir (Abercrombie, Hill ve Turner, 2006: 291). Araştırmacı tarafından ilgili deneyimin paranteze alındığı, yani bu alanlara dair anlam ve değer yüklü önceki farkındalıkları dışarıda bırakarak yapılan analiz, deneyimi ve anlamı deneyimcilerin gözünden yalın haliyle anlamayı amaçlar. Bu çalışmada Demre gibi turistik bir ilçede yaşamak ve çiftçilik yapmak fenomenolojik bir deneyim olarak kabul edilmiş ve katılımcıların bu deneyimi konu edilmiştir.

Toplumsal aktörlerin günlük hayatta ve toplumsal dünyada edindikleri tecrübelerden hareketle oluşturduğu toplumsal inşalar, sosyal bilim araştırmacısı tarafından sosyolojinin bilimsel ilkelerine göre keşfedilir, incelenir ve toplumsal aktörün inşası üzerinden yükselen ikinci bir inşa olarak açıklanır (Schütz, 2018: 306). Fenomenoloji (olgubilim) araştırmalarında veri analizi, bu tip yaşantıları ve anlamları ortaya çıkarmaya yöneliktir ve bu sebeple görüşmeler, başlıca veri oluşturma kaynağı olarak kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 74-75).

Bu çalışmada yorumlayıcı fenomenolojik araştırma deseni kullanılmıştır. Fenomenolojik araştırmanın bir çeşidi olan yorumlayıcı fenomenoloji, araştırmacının ön bilgisinden ve kuramın rehberliğinden faydalandığı, konumlandırılmış bir özerkliği kabul eder³.

4.8. Örneklem Tekniği

Çalışmada amaçlı örneklem tekniğine göre örneklem belirlenmiş ve bu kapsamda katılımcılara ulaşılmıştır. Belirli bir amaçla veya odaklanılan konuyla ilgili olarak, çeşitli yöntemler aracılığıyla belirli kriterlere uyan olası tüm örnekleri seçerek örneklemin önceden düşünülüp belirlendiği bir teknik olan amaçlı örneklem tekniği, çoğunlukla nitel araştırmalarda tercih edilen olasılıklı olmayan örnekleme teknikleri arasındadır (Neuman, 2012: 320-321; Punch, 2014: 183). Bu kapsamda çalışmada Demre'de yaşayan, çiftçilikle uğraşan bireyler örneklem grubu olarak belirlenmiştir. Örneklem içinde maksimum çeşitlilik sağlanmaya çalışılarak farklı yaş gruplarından, farklı cinsiyetlerden bireyler çalışmaya dâhil edilmiştir.

Fenomenolojik araştırmalarda çalışmaya dâhil edilen bireylerin 3-15 kişi arasında değişebileceği ifade edilmektedir (Creswell, 2019: 265). Araştırmanın problematiği dâhilinde sorulan sorular, oluşturulan veriler, analiz ve yorumlamaya bağlı olarak örneklem büyüklüğüne karar verilmiş (Merriam, 2013: 79), bu kapsamda 9 kişiyle görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerde veri tekrarları başladığı, kod ve anlam doyumuna ulaşılarak veri doygunluğuna erişildiği noktada görüşmeler sonlandırılmıştır.

³ Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=BK__jKHC1rl&t=2965s, Erişim tarihi: 13.01.2024.

4.9. Veri Oluşturma Tekniği

Amaçlı örneklem tekniğine göre ulaşılan bireylerle yarı-yapılandırılmış görüşme formu üzerinden mülakatlar/derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. 30 dakika ile 90 dakika aralığında gerçekleştirilen görüşmelere gönüllü katılımcıların rızasıyla başlanmış ve veri doygunluğuna ulaşıldıktan sonra görüşmeler bitirilmiştir. Görüşme yapılan kişiler isimleri gizlenerek “katılımcı” adı altında kayıt altına alınmış ve her biri, veriler işlenirken numaralar verilerek kodlanmıştır. Görüşmeler esnasında ortamda bulunan gözlemci, katılımcıların aktardığı bilgilere dair ihtiyaç durumunda araştırmacıya açıklamalarda bulunmuş, katılımcıları ya da araştırmacıyı yönlendirmemiştir.

Çalışma için önceden hazırlanan yarı-yapılandırılmış görüşme formu rehber olarak kullanılmış, görüşmeler esnasında görüşmenin içeriğine göre yeni sorular oluşturularak katılımcılara yöneltilmiştir.

4.10. Katılımcıların Belirlenmesi ve Katılımcılara Erişim

Çalışmada, amaçlı örneklem tekniğine göre belirlenen özelliklere uygun katılımcılar tespit edilmiş ve rızaları gözetilerek çalışmaya dâhil edilmişlerdir. Bu katılımcılara, önceden irtibat kurulan bazı tanıdıklar ve araçlar vasıtasıyla ulaşılmıştır. Örneklem grubu olarak Demre’de yaşayan ve serada çiftçilik yapan bireyler seçilmiştir. Amaçlanan örnekleme uygun ve bu özelliklere sahip katılımcılara araçlar vasıtasıyla ulaşılmış, çalışma kendilerine anlatılmış ve kabul edenlerle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bağlı bulunulan kurumun etik kurulundan alınan izin çerçevesinde hazırlanan gönüllü katılım formu (araştırmacı onam formu) katılımcılara iletilmiş ve yazılı onayları alınarak görüşmeler kendilerinin tercih ettiği mekânlarda gerçekleştirilmiştir.

4.11. Katılımcı Listesi

Araştırma kapsamında ikisi kadın yedisi erkek olmak üzere toplam 9 kişiyle görüşme yapılmıştır. Katılımcıların tümü Demreli ve çiftçidir. 2’si hariç (K.5 ve K.9) geri kalanların hepsi yaşamının tümünü Demre’de geçirmiştir. Bahse konu olan 2 kişi ise birkaç yıllık ara hariç hep Demre’de yaşamıştır ve araştırmanın yapıldığı zaman Demre’de yaşamaya devam etmektedir. K.5 lise eğitimi sırasında ve kısa bir süre meslek hayatında, K.9 ise üniversite eğitimi sırasında Demre dışında ikamet etmiştir. Katılımcılara dair diğer bazı bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur:

Tablo 1: Katılımcılara Dair Bilgiler

	Yaşı	Cinsiyeti	Medeni Durumu	Eğitim Durumu	Hane İçi Kişi Sayısı
K.1	59	Erkek	Evli	Lise mezunu	Eşi ve çocuğuyla beraber 3 kişi
K.2	63	Erkek	Evli	İlkokul mezunu	Eşiyle beraber 2 kişi
K.3	36	Erkek	Evli	Lise mezunu	Eşi ve 3 çocuğuyla beraber 5 kişi
K.4	63	Kadın	Evli	İlkokul 5’ten terk	Eşiyle beraber 2 kişi
K.5	67	Erkek	Evli	Lise (öğretmen lisesi) mezunu	Eşi ve çocuğuyla beraber 3 kişi
K.6	57	Kadın	Evli	Lise terk	Eşi ve çocuğuyla beraber 3 kişi
K.7	41	Erkek	Evli	Lise mezunu	Eşi ve 2 çocuğuyla beraber 4 kişi
K.8	67	Erkek	Evli	İlkokul mezunu	Eşiyle beraber 2 kişi
K.9	25	Erkek	Bekâr	Üniversite (yüksek lisans) mezunu	Kardeşi, anne ve babasıyla beraber 4 kişi

4.12. Verilerin Analizi ve Yorumlanması

Çalışmadan elde edilen veriler yorumsamacı bir perspektiften ele alınmış, içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. Verilerin analizinde herhangi bir bilgisayar programı kullanılmamıştır. Katılımcıların Demre’deki günlük hayatları ve çiftçi kimlikleri temelinde Demre’ye, turizme, çiftçiliğe vs. yükledikleri anlamlar ve deneyimler sorgulanmış; bu anlamlar içerik analizi tekniği ile fenomenolojik olarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

İçerik analizi, nitel ve nicel araştırmalarda kullanılabilen bir veri analiz tekniğidir (Gökçe, 2019). Metinler, dokümanlar, görüşmeler gibi birçok yazılı unsur, içerik analizinin kullanılacağı veri kaynaklarıdır. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi çerçevesinde mülakat verilerinin yorumlanmasında kullanılmıştır.

Görüşmelerden oluşturulan veriler deşifre edildikten sonra kodlanmış ve temalara ulaşabilmek amacıyla kategorilere ayrılmıştır. Doğru temalara ulaşabilmek ve verileri doğru yorumlayabilmek adına kodlama işlemi birkaç kez gerçekleştirilmiş, veriler tekrar gözden geçirilerek ve tekrar kodlanarak kategoriler oluşturulmuştur⁴. Oluşturulan kategorilerden temalara ulaşılmış ve bu temalar altında bulgular yorumlanmıştır.

İçerik analizinde, oluşturulan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmak amaçlanmakta; bu amaçla betimsel analizde özetlenen yorumlar daha derin bir analize tabi tutularak oluşturulan veriler önce kavramsallaştırılmakta, ardından ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir biçimde düzenlenmekte ve veriyi açıklayan temalar saptanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 227).

İçerik analizi tekniğinde, genel uzlaşma bulunan içerikler araştırmaya dâhil edilir ve üzerinde uzlaşma sağlanmayan içerikler araştırma dışında tutulur (Gökçe, 2019: 85). Çalışmada görüşmelerden oluşturulan veriler, bu çerçevede analiz edilmiş; katılımcıların yüklediği anlamlar, ortak ve benzer anlamların yüklendiği temalar temelinde bir sınıflandırma yapılmıştır. Elde edilen verilerde fenomenolojik ayıklama yapılmış ve temalarla örtüşmeyen veriler dışarıda bırakılmıştır.

Temalar ve kategoriler oluşturulurken ve yorumlanırken bazı kuramsal yaklaşımlardan destek alınmıştır. Bunlar özellikle turizmle ilgili sınıflandırmalarda kullanılmış, turizm teorilerinde yer alan turizm tipleri, verilerle örtüşükleri oranda kullanılmış ve başlıklar buna göre oluşturulmuştur.

4.13. Saha Notları ve Sahadaki Deneyimler

Görüşmeler katılımcıların tercihleri ışığında ikamet ettikleri evlerde yahut bölgedeki kafelerde gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların evlerinin görüşme mekânı olarak tercih edildiği durumlarda ortam olarak ev içi ile ev dışı (bahçe, balkon) kullanılmıştır.

Görüşmeler yaz aylarında gerçekleştirildiği için turizm deneyimi aktif olarak gözlenebilmiş ve katılımcılara bu çerçevede sorular yöneltilmiştir. Çalışma zamanı, katılımcıların aktif olarak serada üretim yapmadığı ve seraya sınırlı olarak gittiği, zamanlarını gönüllü olarak araştırmacıyla paylaşabildikleri bir dönemdir.

Görüşmelerin samimi ve rahat bir ortamda gerçekleştiği, katılımcıların görüşmelere istekle ve ilgiyle katıldıkları gözlemlenmiştir.

Sahadaki görüşmeler esnasında görüşme notları tutulmasının yanında katılımcıların onayıyla ses kaydı alınmış, söz konusu kayıtlar deşifre edilerek yazıya aktarılmıştır.

5. BULGULAR VE YORUMLAMA

Çalışmada “Demre, seracılık ve turizm” ana temalardır. Bu temalar veriler ışığında alt başlıklara ayrılmış ve yorumlanmıştır. Temaların altındaki başlıklar, görüşmeler aracılığıyla oluşturulan verilerin yorumlanmasıyla şekillenmiş ve başlıklarda da alana ilişkin oluşturulan veriler kullanılmıştır.

5.1. Demre: “Finike ile Kaş arasında Demre olduğunu kimse bilmezdi”

Demre, coğrafi konum itibarıyla Antalya ilinin batı tarafındaki sahil şeridinde bulunan ilçelerden biridir. Antalya’ya 147 km uzaklıktaki ilçenin doğusunda Finike, batısında Kaş ilçeleri bulunmaktadır. Demre nüfus bakımından her iki ilçeden de daha az nüfusa sahiptir. Demre’nin nüfusu, 2022 yılı itibarıyla 27.691’dir.⁵ Ancak özellikle yaz aylarında iklime ve turizme bağlı olarak nüfusta hareketlilik gözlemlenmektedir. Bölgeye yaz tatilini geçirmek için gelen turistler nüfusta artı yönlü hareketlilik sağlarken, bölgedeki yerli halkın bir kısmının batıdaki komşu ilçe olan Kaş sınırlarındaki Gömbe Yaylası’na gitmesi aşağı yönlü hareketliliğe sebep olmaktadır.

Demre’nin bağlı olduğu Antalya, bir Akdeniz şehri olarak Akdeniz’e özgü özelliklere sahiptir. İkliminden yer şekillerine, temel geçim kaynaklarından yaşam tarzına bu özellikler, geçmişleri Antik Yunan’a uzanan bir tarihsel akışta anlamını bulmaktadır. Akdeniz şehirleri, Lefebvre (2017: 115)’e göre, okyanus kıyısında yer almadıkları için denizlerinde gel-git olmaz, dolayısıyla Ay hareketlerine göre değil Güneş’in döngüsel zamanıyla yönetilirler.

⁴ Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=pa6uPduzC5o&t=8>, Erişim tarihi: 13.01.2024.

⁵ Erişim adresi: <http://www.demre.gov.tr/mahalli-idareler>, Erişim tarihi: 12.01.2024.

Bu zaman mevsim sıcaklıklarını da şekillendirerek tarımsal üretimin belirlendiği temel dinamik olarak sera işiyle geçimini sağlayan Demreliler için de temel referanstır.

Öner'in bölgede gerçekleştirdiği coğrafya çalışmalarına göre (1996: 115), Demre'nin de içinde bulunduğu bölgede eskiden beri insan ve doğal çevre arasında etkileşimlerin olduğu, doğal çevre şartlarının insanların hayatını büyük ölçüde yönlendirildiği görülmektedir. Toprak yahut denize bağılılıkla süregiden toplumsal hayat, Demre özelinde bu ikilikte devam etmektedir.

Demre Akdeniz kıyı şeridinde yer aldığı için bölgede Akdeniz ikliminin özellikleri görülmektedir. Kışları ılık ve yağışlı, yazları sıcak ve nemli olan bu iklim tipi, tarımda "turfanda sebzeçilik" olarak bilinen sera üretimi yapılmasına imkân tanımaktadır. Demre turizm olanaklarına sahip bir ilçe olmakla birlikte, temel geçim kaynağı olarak tarım sektörü öne çıkmaktadır. Demre Kaymakamlığı'nda yer alan bilgilere göre; ilçede 15.582 dekar kapalı sera alanı, 1.640'ı Ziraat Odası ve İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğü'ne kayıtlı olmak üzere toplam 3.789 çiftçi bulunmaktadır⁶. Çalışma bağlamında görüşülen katılımcılar da bu gruptan seçilmiştir.

Demre, tarihi eski çağlara uzanan, köklü geçmişe sahip bir yerdir. Demre Belediyesi'nin web sayfasında yer alan resmî bilgilere göre Demre, ilk defa 1904 yılında Eynihal adıyla köy statüsüne kavuşmuş; 12 Ocak 1968 tarihinde 4 köyün birleşmesiyle belediye; 4 Temmuz 1987 gün ve 3392 sayılı yasayla da Kale adıyla ilçe olmuştur. 24 Mart 2005 tarih ve 5322 sayılı Kanun'la Kale ismi "Demre" olarak değiştirilmiştir.⁷

Demre Belediyesi'nin misyonu, internet sayfasında "*Demre'yi tarımı korumak kaydıyla bir tarih, kültür ve turizm ilçesi yapma hedefinde ilerlemek amacıyla güvenilir, saydam, verimli ve kaliteli hizmet etmek için elimizden gelen gayreti göstermek*"⁸ olarak belirtilmiştir. Bu ifadede Demre'nin ikili kimliği net olarak ifade edilmektedir. Demre'nin tarım ilçesi kimliği vurgulanıp onu korumanın altı çizilmekte; buna ek olarak tarih, kültür ve turizm ilçesi olma gayesi öne çıkarılmaktadır. Bu hedefleri gerçekleştirmek adına bölgede 2019 yılından sonra turizm faaliyetlerine yönelik girişim artmış; apart oteller, bungalov evler gibi her şey dâhil otel sistemi dışındaki alternatiflere kapı açılmıştır. Belediye, sahillerde daha önce yer almayan duş ve giyinme kabini gibi kamusal hizmetleri sunarak plaj kültürünün yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Bunların yanında, hedefleri gerçekleştirmeyi sağlayacak girişimlere örnek olarak ekoturizme, yayla turizmine, tarım turizmine yönelmek ve bu tip faaliyetleri desteklemek de önerilebilir.

Demre Belediyesi'nin vizyonu ise internet sayfasında şu şekilde yer almaktadır:

"Demre'nin doğal, tarihî, kültürel mirasına sahip çıkan, bu mirası korumaya çalışan bir yaklaşım ile birlikte Demre halkının sağlıklı, huzurlu ve güvenli bir ortam içerisinde yaşamasını sağlamaktır. Bunun da ötesinde çocuklarımıza özgünlüğü, tarihî ve doğal yapısı bozulmamış yaşanılabilir bir yer bırakabilmektir. [...] Ayrıca yavaş yavaş ülkemizdeki Akdeniz kültürünün yerini alan metropol kültürünün dışında kalarak Demre'nin şirin, temiz ve güvenle yaşanan bir ilçe olarak kalmasını sağlamak için çalışmaktayız."⁹

Bu alıntıda ifade edilen unsurlar, misyon kısmında anlatılan hedeflerle örtüşmekte; doğal, tarihsel ve kültürel mirasın korunması amaçlarına atıfta bulunularak Demre'nin doğal güzelliği, tarihî kimliği ve yerel kültürü konu edilmektedir. Bu çerçevede Demre'deki deniz turizmi, inanç ve tarih turizmi, yerel festivaller gibi etkinliklerle anılmaya başlayan kültür turizmi faaliyetleri bu hedeflerle örtüşen faaliyetler olarak değerlendirilebilir. Bunlarla birlikte bir risk olarak belirtilen "Akdeniz kültürünün yerini alan metropol kültürü" ifadesi, kitlesel turizm ve onun getirdiği kalabalıklaşma, kentsel ve çevresel sorunlara dair farkındalığı işaret etmektedir. Georg Simmel "Metropol ve Zihinsel Hayat" başlıklı yazısında; metropollerde bireyin kalbiyle değil aklıyla hareket ettiği, her anı hesaplamak zorunda kaldığı için dakiklik, hesaplanabilirlik ve kesinlik gibi unsurların belirleyici olduğu, sürekli artan uyaranlara karşı bireyin zorunlu olarak duyarsızlaştığı bir durumu tasvir eder (2009: 317-329). Burada aktarılan metropol kültürünün dışında kalma, yani şirin, temiz ve güvenle yaşanan bir ilçe olarak kalma vurgusu katılımcılar nezdinde de paylaşılan ortak bir hissiyattır:

6 Erişim adresi: <http://www.demre.gov.tr/demre-tarimi>, Erişim tarihi: 30.04.2023.

7 Erişim adresi: <https://www.demre.bel.tr/8-tarihce.html>, Erişim tarihi: 30.04.2023.

8 Erişim adresi: <https://www.demre.bel.tr/5-vizyon-misyon.html>, Erişim tarihi: 27.08.2023.

9 Erişim adresi: <https://www.demre.bel.tr/5-vizyon-misyon.html>, Erişim tarihi: 27.08.2023.

“İlk övüneceğim şey, nüfusun yerli olması, dışarıdan insanın gelmemiş olması. Herkes samimi, içten, doğal; kimsenin kimseye zarar vermeyeceği, kötü bir şeyin olmayacağı, ahlaksızlığın olmayacağı bir yer burası.” (K.9)

Demre'nin yerleşik nüfusunun çoğunlukla Demre çevresinden oluşması, insanların birbirini tanınması, yakın ilişkiler kurması, F. Tönnies'in (2000) *gemeinschaft* dediği tarzda kurulan ilişkilerle örtüşmektedir. Yakınlık, akrabalık ve samimiyet temalı bir etkileşim alanı olarak tanımlanan bu ilişkiler, katılımcılarca da deneyimlenmekte ve sera işiyle uğraşan Demrelilerce paylaşılmaktadır. Ayrıca katılımcılar vizyon ve misyon başlıklarında belirtilen Demre'nin doğal, tarihî ve kültürel miras unsurlarını belirterek Demre kimliğini bu unsurlarla ilişkilendirmektedir. Demre'nin denizi, Noel Baba Kilisesi, Myra Antik Kenti gibi unsurları bu mirasın ilk akla gelen parçaları olmaktadır.

Demre, çoğunlukla yakın komşusu olduğu Finike ve Kaş'a referansla anlatılmaktadır. Başlıkta da yer alan ve katılımcılardan birinin dile getirdiği ifade, Demre'nin Türkiye genelindeki bilinirliğinin zayıf oluşuna bir atıftır. Finike, doğu sınırındaki komşu ilçe olup mesafe olarak daha yakın olmasına rağmen, Demre'nin ilçe statüsü kazanmadan önce Kaş'a bağlı olması sebebiyle, Kaş referanslarda daha fazla öne çıkmaktadır:

“[...] Demre ilçe değildi o zamanlar. Kaş'a bağlıydı. Zaten bütün eski insanlarımız Kaş'ta hallederdi işlerini. Finike ile Kaş arasında Demre olduğunu kimse bilmezdi.” (K.7)

Demre'de resmî bazı işlerin halen Kaş üzerinden yürütüldüğü, K.9'un deneyimi örneğinde de görülmektedir:

“Biz askerlik için mesela Kaş'a gidiyoruz hâlâ. Burada şube yok. Oraya gidiyorsun sağlık kontrolüne falan.” (K.9)

Kaş ilçesinin de Demre gibi tarımsal faaliyet yönünün güçlü olmasına karşın¹⁰ turizm olanakları daha gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Finike ilçesinin ise özellikle coğrafi işaret tescilli Finike Portakalı ile adını duyurması, bu isimde festivaller yapılıyor olması, sahip olduğu liman yoluyla hareketliliğin fazla olması Finike'yi de bilinirlik anlamında Demre'den daha öne çıkarmaktadır.

Katılımcıların günlük hayat etkinliklerinde, meslekleri olan çiftçilik ve bunu gerçekleştirdikleri alan olarak seracılık, yaşam faaliyetlerinin tümünü kaplamaktadır.

5.2. Seracılık: “Sebze diktin mi bütün işin sebzeyle olur”

Demre'de seracılıkla geçimini sağlayan çiftçiler için sera, zamanın örgütlenişini ve günlük hayat deneyimini belirleyen temel unsurdur. Seralar çiftçiler için iş mekânı olmanın yanında günlük yaşam döngülerini de büyük oranda belirlemektedir. Yıl içinde ve gün içinde vakitlerinin çoğunu serada yahut serayı düşünerek geçiren çiftçiler, bu sebeple turizme daha dışarıdan bakan ve yabancılaşmış bir konumda bulunmaktadır. Bu kısımda; çiftçilerin zamanı sera işi özelinde bölünmüş olarak algılamaları, deneyimlerinin bu bölünmüşlük üzerinden örgütlenmesi ve seradaki deneyimleri konu edilmektedir.

5.2.1. Zaman Algısı: “Özel zamanın yok, yazın 2 ayın var”

İnsanın toplumsal hayatındaki zaman algısı, büyük ölçüde yaşam standartları ve günlük hayatı ekseninde şekillenmektedir. Bu bağlamda sınıfsal konum ve statünün zamanın kullanımını belirlediği ve zaman algısını biçimlendirdiği de söylenebilir. Yunan üst sınıfı ve filozoflarına göre, yalnızca boş zamanı olan kişi özgür bir yaradılışa sahip olup bilgiye ulaşabilir; boş zamanın bolluğu iyi, güzel bir hayat için ön koşuldur ve kişiye kendi hayatına hükmedip yaşamın hazzını çıkarabilme imkânı tanımaktadır (Hauser, 2021: 171). Buradan hareketle, çalışmaya ciddi bir zaman ayırma zorunluluğunda ve kaygısında olanların, “boş zaman” adı altında değerlendirecekleri ve kendilerini geliştirecekleri özgün bir zaman ve hareket alanı kalmadığı söylenebilir.

¹⁰ Kaş ilçesinde 20.000 kişilik nüfusun doğrudan ve dolaylı olarak seracılıkla uğraştığı, 24.000 m² sera alanı olduğu, domates, biber, nar, buğdayla birlikte elmacılık, zeytinçilik, arıcılık, üzümçülük yapıldığı belirtilmektedir. Erişim adresi: <http://www.kas.gov.tr/ekonomik-yapi>, Erişim tarihi: 09.01.2024.

Çalışmadan elde eden verilere göre, Demre gibi bir turizm ilçesinde yaşayan insanlar için “boş zaman”¹¹ kavramının, hayatın yalnızca 2 ayında varlığı hissedilen, o dönemde de akıldaki çalışma gündeminin tamamen ortadan kalkmadığı bir dönem olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların Demre’deki günlük yaşamı, sera üretiminin aktif olduğu zaman ve pasif olduğu zaman olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Bu ikiye bölünmüş zaman deneyimi, genel olarak mevsimlere bağlı ortaya çıkmaktadır. Yaz mevsiminin büyük kısmı (temmuz ve ağustos ayları) serada aktif üretimin olmadığı zamanlar olarak değerlendirilirken, geriye kalan sonbahar, kış ve ilkbahar ayları serada aktif bir üretimin gerçekleştirildiği dönemlerdir. Serada çalışmanın belirlendiği zaman algısına göre, yaşam iki bölüme ayrılmaktadır. Bu zaman, şu şekilde belirtilmektedir: sera dönemi ve sera dışı dönem. Temmuz başında başlayan sera dışı dönemin, en geç Eylül 15’te bitmek zorunda olduğu ifade edilmektedir:

“Hasat, Eylül’ün 15’inde dikilirse örnek veriyorum 120 gün sonra domates yetişiyor. Eylül 1’de dikerseniz Ocak 1’de hasat veriyor, toplanıyor. Kışın rutin olarak 10 güne 12 güne bir hasat yapılıyor.” (K.9)

Üretimin aktif olarak yapıldığı sürenin (kış-bahar) tarımda çalışma dışında bir şey yapmaya pek olanak tanımadığı görülmektedir:

“Sera döneminde zaten havalar serinliyor. Artık [denize] gitmez oluyoruz, kış dönemi geliyor zaten önümüzde. Yaz sezonunda da 2 ay bir boşluğumuz var bizim. Onu değerlendiriyoruz.” (K.7)

Hem üretimsel hem mevsimsel olarak ifade edilen bu süreç, katılımcıların zaman algısını ve bu algı ışığındaki eylemlerini etkilemektedir:

“Ben normalde gezmeyi severim. Bugün çalışmıyorum, sıkıldım; yapıyorum bazen. Çalışa çalışa sıkıldım, binerim arabaya gezerim. Sıkıldığım anda bunları yaparım, gezerim. Yazın böyle şeyler yaparım ama kış döneminde, don olduğu dönemlerde falan bir yere kıpırdama şansımız yok açıkçası.” (K.3)

İş dışı dönem ise serada dikimin ve üretimin yapılmadığı, temmuz ve ağustos aylarını içine alan ortalama 2 aylık süreyi kapsamaktadır. Kişiler için seradan veya Demre’den ayrılarak farklı etkinliklerde bulunma ve turizme katılabilme imkânı ancak bu dönemde ortaya çıkmaktadır. Zaman açısından sera dönemine göre oldukça kısıtlı olduğu için, günlük hayata ayrılan etkinlikler de oldukça sınırlıdır. Bu döneme ilişkin K.1 şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

“Özel zamanın yok, yazın 2 ayın var. Nereye gidersen git. Temmuz’un 1’ine kadar sökersin. Salman varsa, sulanacaksa ne yapacaksın yaparsın, saman atılacaksa atarsın tarlana, sonra da ilaç verirsin, bir şeyler verirsin. Dikimden 20 gün önce, 1 ay önce. İşte Eylül’ün ilk haftasında da kaldırır, hazırlığa başlarsın. Yani 2 ayda [1 Temmuz-31 Ağustos] gittin gittin. Gitmedin mi yok. Temmuz-ağustos, 2 ay. Hadi Eylül’de bir hafta ertele dikimi. Total 70 gün.” (K.1)

K.8, sera dışı dönemde Demre’de yapılan günlük etkinliklerin neler olduğu sorusunu, bu dönemi “boş dönem” olarak kabul edip cevaplamıştır:

“Boşken? Denize gidiyoruz [gülüyor]. Bol bol gidiyoruz, yüzüyoruz. Zaten gönül istirahat istiyor. Sabah 10 gibi çoluk çocuk uyanınca sahile gidip orada yapıyoruz kahvaltıyı. Sonra sıcak basınca geri geliyoruz. Ondan sonra bir saat uyku yapıyoruz. Deniz yorgunluğunu geçiriyoruz. Ondan sonra kalkıp ekmeğini yersin.” (K.8)

K.3 bu dönemi “tatil dönemi” olarak adlandırmakta ve tatil yaparak değerlendirmektedir:

“Tatil döneminde ful gezi. Atlarım arabaya, alırım çoluğumu çocuğumu; sosyal olmayı severim, gezmeyi de severim.” (K.3)

¹¹ “Boş zaman” kavramı, sosyoloji içinde tartışmalı bir kavramdır. Birçok çalışmada yoğun olarak kullanılmakla birlikte, zamanın “çalışma” üzerinden dolu veya boş olarak nitelendirilmesi yoğun eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Sanayileşme sonrası geçilen toplumsal düzende zamanın önceki dönemlerden farklı olarak “çalışmak” ile değer kazanması ve bu sebeple çalışılmayan zamanın “boş” olarak adlandırılması bu eleştirilerin başını çekmektedir. Bu çalışmada bu eleştiriler akıldaki tutulmakla, hatta yorumlamalarda bu eleştirilere referans verilmeyle beraber katılımcılar nezdinde de zamanın bu şekilde ayrıldığı görüldüğünden “boş zaman” ifadesi kullanılmıştır.

Aktif üretimin yapılmadığı ortalama iki aylık bu dönem, dinlenme zamanı olarak görünse de aynı zamanda seranın bakım (naylon çekmek, demir kaynatmak gibi) işlerinin yapıldığı, yani fiilen seraya gidilmeye devam edildiği bir dönemdir:

“Tatil döneminde, seramızın işi bitince, seranın bakımı yoksa [...] denize gidiyoruz. Yaylada evi olanlar yaylaya gidiyor, biraz orada kafa dinlemek istiyor, serinlemek istiyor. Buradan biraz uzaklaşmak gerekiyor. Evi burada olup pikniğe gidenler oluyor Kumdağı’na, Sülüklü Plajı’na; orası halk plajı, umumi bir yer orası. Herkes gidebiliyor.” (K.9)

K.3 ise görüşmenin yapıldığı dönemde, bu dönemi çalışarak geçirenlerdendir:

“Bakın saat kaç? 14.30. Çalışmadan geliyorum ben. Seranın üzerine değiştirmek için örtüyü kaldırdık, altındaki demirler çürümüş. Naylonu, kirası... Daha üretime başlamadık. Üç çocuk var okuyor.” (K.3)

Dönemi gezmekle değerlendiren K.5 alternatiflerini geniş tutmaktadır:

“Normal işimizin haricinde, boş olduğumuz zaman, kendi yoğun yaptığımız iş olmadığı zaman, gezmeyi çok severim. Demre’nin içinde ve Demre’nin dışında gezmeyi severim. Gönlüm nereye çekerse, illa yayla olacak diye bir kural yok. Deniz-sahil olur, yayla olur, başka yerler olur, bu şekilde gezerim.” (K.5)

Sera dışı dönemde erkeklere özgü bir etkinlik olarak “kahvehane kültürü” anılmakla beraber, 2020-2021 yılları arasında yaşanan Covid 19 küresel salgınının bu süreci aksattığı ve insanların salgın öncesi eğilimine henüz dönemediği de ifade edilmiştir:

“Pandemi öncesi her mahallede [kahvehane] vardı. Öğlen 1-2 saat, yazın 2-3 saat. Ama pandemide bir kapandı, millet eve kapandı; şimdi açık, eve alışan gitmiyor tekrar. Kahve olayı bitti.” (K.1)

“Kahve kültürüm yok. Eskiden kahveye, kafeye gidiyorduk. Artık ekonomik sıkıntıdan mı nedense gitmez olduk, buluşamaz olduk arkadaşlarla.” (K.3)

Bu duruma bir tek K.5 farklı yaklaşmaktadır:

“Ben boş olduğum zaman çocukluğumdan bu yana, okul çağlarından beri, şimdi akşam olup işten çıktığımda gelip burada yemeğimi yedikten sonra üzerimi giyinirim, eve misafir gelecekmış falan hiç umurumda değil. İster yakınım olsun, ister olmasın. Çarşıda kahvehane, kiraathane veya herhangi bir pastane, belli bir yer vardır, hep oraya gideriz. [...] Daha Türkçesi, ben gündüz akşama kadar çalışsam o yorgunluğu evde değil çarşıda alıştığım yerde oturmakla üzerimden atmış olurum.” (K.5)

K.6 ise sera dönemindeki iş yoğunluğunun sonraki dönemde de “alışkanlığa dönüştüğünü” söylemektedir:

“Sanki alışkanlık oldu gibi geliyor bana. Yani bir alışkanlık oldu serada çalışmak. Yine çalışırız. Ama boş zamanlarımızda komşulara da gideriz çay içmeye. Çağırırlar veya biz onları çağırırız.” (K.6)

K.9 için çalışmanın haftalık değil neredeyse yıllık bir döngüde devam etmesi ve bu sebeple turizm etkinliklerine katılamama, duygudurumu etkileyen bir unsurdur:

“İnsanın içi böyle bir tuhaf oluyor. Şimdi genellikle burada işler Eylül’ün 10’undan sonra başlıyor, 5’i-10’u arası gibi başlıyor. Sürüm yapılıyor, sera hazırlanıyor dikime, fideyi toprakla buluşturacak şekilde. Benim içimde ukde kalıyor. Şimdi ben gidiyorum, seraya gidiyorum çalışmaya. Akşam oluyor ya, denize gideyim diyeyim ama bakıyorum yorulmuşum. Ee gitsem akşam olmuş, gitmiyorum. Yarın giderim falan diyorum, sabah kalkıyorum bakıyorum iş var, gidemiyorum. O oluyor, yani içimde ukde kalıyor. Ben de istiyorum ki bir pazarı olsun insanın, cumartesi olsun... Çiftçide olmuyor. Toprağa fideyi soktuğun an, onu tekrar topraktan çıkartana kadar tatilin yok, cumartesi pazarı yok.” (K.9)

K.9'un "içimde kalan ukde" olarak betimlediği durum, serada çalışılan zamanın hayatlarının neredeyse tümüne yayılması sebebiyle ortaya çıkmakta; bir turizm beldesinde yaşamalarına rağmen Demre'nin turizm nimetlerinden yararlanamamaya neden olmaktadır. Sanayileşme sonrası modern yaşam koşullarında "iş dışı zaman" olarak belirtilen zamanın artıyor olması, turizm faaliyetlerinin de artmasının sebepleri arasında gösterilmektedir (Doğan, 2004: 33-34). Seracılık faaliyeti, "cumartesi pazarı olmayan" bir faaliyettir. Oysa turizm, cumartesi-pazar gibi tatil günlerini içeren, iş dışı zamana yönelik bir faaliyettir. Katılımcıların işlerine, yani seralarına ayırmak zorunda kaldıkları zamanın yoğunluğundan ötürü, turizm faaliyetlerine ayıracak zamanları olmamaktadır ki bu yoğunluk, yalnızca zaman değil işin yoğunluğu açısından da deneyimlenmektedir.

5.2.2. Serada Günlük Hayat: "Sebzeyle ilgilenenin gezme şansı yok"

Demre'de seralar çoğunlukla bireylerin evlerinin hemen yanında bulunmaktadır. Nadiren evin biraz uzağında veya birkaç kilometreyi aşmayacak uzaklıkta da yer almaktadır. Sera işiyle uğraşanların günlük hayatları da çoğunlukla evleri ve seraları arasında geçmektedir.

Serada senenin yaklaşık 10 ayını alan aktif iş dönemi, sebze yetiştirme işinin gerektirdiği rutin döngüyle yaşanmaktadır. Seranın üretime hazırlanması, sebzelerin dikilmesi, bakımının yapılması, gübre ve ilaç verilmesi, arı salınması gibi rutin işlemlere ek olarak hastalık, hava şartlarının olumsuzluğu gibi risk unsurlarına karşı sürekli tetikte olma hali bu döngüyü oluşturmaktadır:

"Zaman içinde yapacağımız şeylerin planlamasını yaparız. Hepsini aynı gün içinde yapma şansımız olmaz." (K.2)

"O gün ne iş varsa onu bitirdin mi, mesela gün gün sıraya koyarsın işini. Mesela şunun şu işi var. Su işi var, bilmem gübreleme işi var. Her iş var. Açma kapama işi oluyor akşam ve sabahleyin." (K.7)

"Seraya gidersin hep. Mesela bugün seraya gittin işin yok, açar gelirsin. Serayla buranın [evinin] arası 5 km. Seraya gider açar gelirsin işin olmasa da serayla. Ertesi gün gider su verirsin. İlla ki o seraya çocuk gibi bakacaksın." (K.8)

"Gün içerisinde en çok yaptığım işler seranın sabah açılması, sonra rutin olarak kapatılması. O gün verilecek olan gübresi, ilacı, yapılacak olan işçiliği. Mesela ilk dikince 10 gün sonra, 15 gün sonra ip bağlanıyor. Alt tarafı ipe bağlanıyor, üstü tele bağlanıyor. Dolması oluyor, budaması oluyor, böyle işler oluyor." (K.9)

K.7, K.8 ve K.9'un bu şekilde betimlediği rutin, sera dönemi içinde yapılacak başka işlere zaman tanımayı zorlaştırmakta; Demre'den ayrılmayı ise imkânsızlaştırmaktadır:

"Sebze diktin mi bütün işin sebzeyle olur. Bir hastalık olunca kendine zaman ayırırsın, bütün serayı dolaşırsın. İşin varsa dahi, bir sefer günlük uğrarsın. Hava aldirmaya veya hastalık var mı diye. Başka bir işin olmaz. Ama sebzeyle önem vermiyorsan, ona da uğramazsın. Suyunu verirsin, 3 gün uğramazsın, 4 gün uğramazsın. Sonra da işte sebze farklı oluyor. Sebzeyle ilgilenenin gezme şansı yok, ben sana deyim. Bilfiil gezecek. Gece-gündüz. Domates diktiysen çatıyı kapatmazsın. Fırtına olursa kapatırsın. Don olursa kapatırsın akşamında. Sabahleyin açarsın. Gece gündüz dolaşıp bir şey var mı diye bakarsın mecbur." (K.1)

Sezonun yoğun mesaisine rağmen ürün toplama aşaması, içselleştirilen ve çiftçilik üzerinden sosyalleşmenin gerçekleştiği bir durumdur:

"Domates topluyorsun, bir fotoğraf çektiyorsun arkadaşına gönderiyorsun. İşte ben böyle yetiştirdim, seninki nasıl falan..." (K.9)

Demre'de çiftçi olmanın kadınlar için farklı bir mesaisi daha vardır. Sera işlerinde bulunmanın yanında hane içi işlerin yükü de onun üzerindedir. Bu durum bir erkek katılımcı tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

“Sabah evdeki kadın kalkıyor, çayı demliyor, kahvaltayı hazırlıyor, çocukları kaldırıyor, kocasını kaldırıyor. Kahvaltı yapıyor. Saat 7 gibi, 7.30 gibi, en geç 8 gibi. Çünkü güz döneminde saat 11.00-11.30 oldu mu, hava aşırı ısınıyor. O saatlerde gidiyoruz işte 8.00-8.30 gibi. 12 olmadan çıkıyoruz. Sonra geliyoruz, duşumuzu alıyoruz. Günde 2 kere, 3 kere alınıyor işin yoğun olduğu dönemde. Öğle yemeğimizi yiyoruz, biraz dinleniyoruz; sonra uyanıyoruz, bir çay içiyoruz, yorgunluk çayı, ikinci vakti gibi. Çay içmeden kimse burada seraya girmez. Çay o yorgunluğu atar. 4.30-5.00 gibi başlayıp hava kararana kadar, ezan okunana kadar tekrar çalışılır. O saatten sonra yapılan işin şeyi olmaz, pek bir hayrı olmaz denir. Eve gidilir.” (K.9)

Toplumsal cinsiyet bağlamında önemli olan bu durumun, bir erkek katılımcı tarafından dile getirilmesi de dikkati çekmektedir. Kadın katılımcılardan K.4 bu durumu “evin işi” adı altında özetlemekte ve bunlara ek olarak torun bakma işinden bahsetmektedir. Bir diğer kadın katılımcı da işlerin rutinliğinden bahsetmektedir:

“Sera zamanı her gün aynı iştir zaten, birbirine benzer. Toplamak, ilaç yapmak, suyunu vermek, havalandırırsın mesela. Biz beraber yaparız.” (K.6)

Bu noktada K.9 bu işleri erkeğin yaptığını belirtse de K.6 kendi hanesinde işlerin beraber yapıldığını ifade etmektedir:

“Bu işleri genelde erkek yapıyor: gübre vermeyi, ilaç yapmayı... Eşi hortum tutuyor. Kadının gübre vereni de var, ama genelde erkek ilgileniyor. Kadın daha çok onun yanında yardımcı gibi. Asıl evdeki patron o.” (K.9)

K.9’un “evdeki patron” diyerek hane içi rolleri yüklemesine rağmen K.6 tüm işlerin beraber yapıldığını ifade etmiştir.

Sera döneminin en zorlu deneyimleri hava muhalefeti ve hastalık gibi olaylardır. Bu tip olaylar, bir senenin emeğini bir anda yok edebilmektedir:

“Bizim burada kışın sebze de şöyle bir tehlike vardır: hava muhalefetinden dolayı. Soğuk, insanlar için bir afet değildir. Sadece bu aşırı rüzgâr, hortum olayları... Ne kadar seran 4-4’lük, her yeri demir olsa da Allah göstermesin bir günde yerle bir olabilir. Yani ufak bir hasar dahi senin sebzeni etkiler. Ama Demre’de sebze yapan herkes soğuğa karşı önlemini almıştır. İçerisine katı yakıt, genellikle katı yakıt kullanılır bizim burada, odun ve kömür, onun sobası var. Bu bellidir, herkes ne zaman soba yakılacağını bilir.” (K.5)

Bu noktada üretimin etrafında şekillenen stresin hemen her zaman kendilerinde olduğunu ifade eden K.9, bunun hayatlarının genelini etkilediğini şu şekilde belirtmektedir:

“Her zaman bir stres oluyor. İnsanın aklına şu gelmiyor: deniz kenarına gideyim, şunu yapayım. O gelmiyor. Acaba hastalıklı mı değil mi, arı batırdı mı batırmadı mı? Mahsul alınana kadar bunlar. Mahsulü almaya başlıyorsun, orada da kışın getirdiği hastalıklar var, pas var, külleme var, o var bu var. Şu olacak mı, bu olacak mı, gelip geçiyor. Bir bakıyorsun sezon gelip geçiyor.” (K.9)

“Sezon” olarak ifade edilen ve yılın 10 ayını kapsayan dönemin bu şekilde geçmesi, turizme ilişkin bir muhayyilenin oluşmamasının temel sebepleri arasındadır.

5.2.3. Serada Günlük Hayatın Ekonomisi: “Seracılık, kaba tabirle bir kumardır”

Kentin ekonomik karakteri bağlamında, Weber (2022: 93-104) tarihsel kent incelemelerinde kentlerin üretici ve tüketici tiplerini ayırtırken “pazar yeri”ne sahip olmaya dikkati çeker. Tarih boyunca kentlerin gücü ve bağımsızlığı noktasında önemli olan bu unsur, günümüzde de farklı bir şekilde etkili olmaya devam etmektedir. Demre, bu bakımdan üretici bir kent olarak öne çıkarken, üretilen ürünün pazar payından kazanç elde etme noktasında çiftçiler öne çıkmamaktadır. Bu bağlamda seradaki mecburiyet ve yapılan iş, maddi getirisi söz konusu olunca katılımcılar tarafından “kumar” metaforuyla anlatılmaktadır:

“Sıkıntılı bir iş yapıyoruz. Mesleğimiz sıkıntılı, zor, garantin yok. Kumar gibi düşünün. 200.000 TL yatırıyorsunuz, ne alacağın belli değil. Fiyatını belirleyemiyorsun ki, en büyük sıkıntı bu. Araba aldınız mesela falanca fiyata, satarken fiyatını belirliyorsunuz. Biz kilosunu 6-8 TL diye domates üretiyoruz, ama bunu kaçta satacağımızı bilmiyoruz. Bizim en büyük sıkıntımız bu.” (K.3)

K.5 de bu benzetmeyi kullanmakta ve alınan riske rağmen getirisinin belirsiz oluşunu bir çeşit “kumar/oyun” olarak nitelendirmektedir:

“Seracılık, kaba tabirle bir kumardır; sebze bizim burada risktir yani. Kötü tabirle kumar lafını kullandım da kumar; sonucu, ne olacağı belli olmayan bir oyundur.” (K.5)

K.3 ve K.5 tarafından *kumar* olarak tarif edilen durum, K.1 tarafından gelir-gider dengesi özelinde örneklendirilerek anlatılmıştır:

“Bizim masrafımız olmasa çiftçilik iyi. Geleceğini bilsek, ne masraf edeceğimizi... Ne masraf edeceğimizi bilmiyoruz. 3 senede bir para eder ve para alırsın, bir sene de çattının masrafı varsa ona gider. Para artırma yok.” (K.1)

Sera işinin rutinine ve risklerine değinen K.5, daha önce “kumar” olarak adlandırdığı bu durumu “moral” duygudurum ile ilişkilendirerek de anlatmıştır:

“Serayla uğraşan bir kişi, sağlığı yerindeyse, sera işi adamı yormaz. Ama [...] yapmış olduğunuz seradaki bitkinizin rahatsızlığı, hastalanması sizin moralinizi bozar. Çünkü bunun ne kadar önlemini alsanız da sizin istediğiniz şekilde olmaz. Onun sonucu ileride sizin kazancınızı, üretiminizi, alacağınızı parayı etkiler. Bu yüzden bir moralsizlik olur.” (K.5)

Kazanç-maliyet arasındaki dengesizliği K.5 zamanla değişen teknolojiye ve üretim biçimine de bağlamaktadır:

“Eskiden bu işleri, sebze işlerini sebzecelikle uğraşan aileler hep kendisi yapıyordu. [...] Tarlaya dikmek çok meşakkatli, o zamanın şartlarında, 20-30 sene önce. Bu şekilde kendi yetiştirdiği için o zamanlar aldığı parayla fazla girdi masrafı olmuyordu. Şimdi öyle değil artık. Günümüzde, nasıl anlatalım, teknoloji çağı diyoruz, şu diyoruz bu diyoruz, günümüzdeki sistemde yapılan sebzeceğin çoğu, 3'te 2'si masrafa gidiyor. Şimdi 3'te 1'i bir aileyi ne kadar geçindirir? Orası da meçhul yani.” (K.5)

Geçmişte atıfta bulunarak seranın ekonomisini anlatan K.1 ise masrafların artmasına ek olarak küresel ekonomiyi işaret etmektedir:

“Şimdi zaman değişti. Eskiden cazipti çiftçilik. İhracat olsa düzenimiz iyi. İhracat olmadı mı bittiğimiz. Bak bu sene yok, yayla bitik. Ama tezgâh bitmiyor. Tezgâh 15 TL'ye satıyor. Yerinde 2 TL domates veya 3 TL. Tezgâh 15-20 TL. Yerine göre değişiyor, semtine göre.” (K.1)

İşin riskleriyle ve artan maliyetlerle birlikte yeterli kazanç getirmeyişinin başka bir boyutuna K.5 dikkati çekmektedir. Üreticinin, ürettiği ürünün pazar tezgâhındaki veya market rafındaki fiyatını kontrol edememesi ve aradaki kârı başkalarının elde etmesi bir diğer rahatsızlık kaynağıdır:

“Sebzecelikle uğraşan insanların hepsi bana göre açlık sınırındadır. Ha ölüyorlar mı? Ölmüyorlar. Normal yaşayıp gidiyorlar. İnsanoğlunun hayat standardının çok altında bir yer burası. Ama buna rağmen giyim kuşamı vardır, motoru vardır, arabası vardır... Mesela bundan 40 sene önceki bir köyde, kırsal alanda yaşayan hali vakti perişan insanlar gibi değil. Ama şu var ki yapmış olduğu, verdiği emeğin karşılığını alamama sorunu var günümüzde. Çünkü girdiler çok felaket. [...] Ben bunu böyle söylerken bir başka yerde, İstanbul'da mesela, domates alan kişi bunu bilmiyor. İşte pazara çıktı mı, 'Domates 25 TL mi olur, 30 TL mi olur?' diyor. O da haklı. Ekonomik yönden gücü yetmiyor, o da haklı, zannediyor ki üreten bunu buraya pahalı gönderiyor. Hayır öyle değil. Biz burada 8 TL'ye veriyoruz, oraya varıncaya kadar 25 TL oluyor. Oradaki gariban pazara çıktığında 25-30 TL'lik ürün alıyor. Aradaki farkı üretimde hiç emeği olmayan aracı kişiler alıyor.” (K.5)

Bu durumun medyada sunulmuş şekli de başka bir rahatsızlık kaynağıdır. Turfanda sebze üreticisinin halkın tecrübe ettiği ekonomik sorunların sebebi gibi sunulması, K.5'e göre benzer statüye sahip insanlar arasında bir eşitsizlik algısı ortaya çıkarmaktadır:

"Ben yıllardır takip ederim, televizyonda her ayın ilk haftasında geçen ayın enflasyonu açıklanır hükümet tarafından. Her enflasyon rakamı açıklanacağında iyi bakın ekranda turfanda sebze gösterilir. [...] Hep gariban vatandaşın ürettiği ürün enflasyonun baş tetikleyicisi diye televizyonda gösteriliyor halka. Ondan dolayı işte Ankara'daki, İstanbul'daki vatandaş pazara çıktığında 'Ooo ben domates alamıyorum, önceden alıyordum 2 kg, şimdi almadan gidiyorum.' diyor. Şimdi TV'de görüyor ya, sanki enflasyonu tetikleyen bizmişiz gibi. [...] Ben de aynı şeydeyim şimdi. Kendi yöremde yaşıyorum, ben de denizin kenarındayım, ben de haftada her gün balık yiyemiyorum. Haftada bir almak bile büyük bir mutluluk." (K.5)

Demre gibi küçük yerlerdeki ve köylerdeki üreticileri ve büyükşehirlerdeki alıcıları "gariban" olarak tanımlayan K.5 için bu iki kesim de benzerdir ve benzer yaşam standartlarına sahiptir. Denizi olan bir yerde yaşamasına rağmen bu bölgede bol ulaşılması beklenen "balık" da onun için günlük tüketim ürünü olmaktan uzaktır. Ekonomi üzerinden ortaya çıkan ve bölgesel özelliklere göre farklılaşan bu durum, tüketim ve sınıfsal konum ilişkisini örneklendirmektedir.

Serada üretilen ürün para ettiğinde veya etmediğinde kişinin takındığı hâletiruhiye, K.7 tarafından şu şekilde dillendirilmiştir:

"Para etmediğinde [serayı] yıkasın geliyor, yerle bir edesin geliyor yani. Ama düzgün bir şekilde para kazandırıp bırakırsa, gayet iyi. Hem kışın sebzeni yapıyorsun, sporunu yapıyorsun, o da bir şey, kazanıyorsun. Kazandığını da yazın 2 ay içinde yiyebilirsene yiyorsun. Yiyemezsen koyuyorsun yatırım olarak bir kenara. Mesela öbür sezonu peşin girmeye çalışıyorsun, peşin almaya çalışıyorsun malzemeyi zam olmasın diye." (K.7)

Günlük hayatın biçimlenişinde, sera üretimine dayalı ekonomi kaçınılmaz olarak belirleyici olmaktadır. Bu duruma dikkati çeken K.7, bunun üreticiler arasında konuşulan bir konu olmasına rağmen, bir rekabet unsuru olmadığını ifade etmektedir:

"Yani zaten muhabbet ediyorsun, bir yere gidiyorsun sebze konuşuluyor, para konuşuluyor, sen ne kadar aldın, ben şu kadar aldım, öyle şeyler konuşuluyor. Kinlenen olmaz burada, herkes ne kazandıysa. Mahalle olduğu için, mahalleden çıkmıyorsun. Bildiğin insanlar var, bilmediğin insanlarla olmaz zaten." (K.7)

Seracılığın yüksek maliyetine, zorluklarına rağmen neden hâlâ yapıldığı yahut Demre gibi bir yerde turizme yönelmediği sorulduğunda, kişilerin çiftçilikten başka bir şey bilmediği, okumadıkları, bu meslek üzerine sosyalleştikleri gibi cevaplar alınmıştır. Bu durum ekonomik, kültürel ve sosyal sermayeleri bakımından katılımcıların çiftçilik dışında bir alternatif alanı değerlendiremediğini göstermektedir. Örneğin K.2 ve K.7 için eğitim durumu, Demre'deki yaşamı belirlemede temel etken olarak görülmekte; eğitim sermayesine sahip olunmadığı için Demre dışında bir yaşam alternatifi de düşünülmemektedir:

"Başka bir iş düşüncemiz yok. Şansımız olsa kalkıp gidelim diyeceğiz ama gidecek bir yer yok, yapacak şey yok. İlkokul mezunu nereye gidebilir? Yapacağı iş, kara toprak..." (K.2)

"Yani neye yöneleceksin? Okumadığımız için... Okumuş olsak başka yerlere gelirdik. Okumadığımız için babamların tarlaları var, onları ekmeye biçmeye çalışıyoruz. Onlarla kazanıp çocuklarımıza bakacağız işte. Çocuklarımızın geleceği için, onlara yatırım yapıyoruz." (K.7)

K.3 de benzer bir noktadan duruma yaklaşmakta, Demre halkının çoğunluğunun kendisi gibi turizm yerine seracılıkla uğraşıyor olmasını ailede başlayan sosyalleşmeyle açıklamaktadır:

“Şöyle bir şey var. Biz babamızdan gördüğümüzü yaparız. Turizm açısından gelişmemesinin sebebi bu. Görmemiş ki başka bir şey, çalıştıramaz. Görmezsen yapamazsın.” (K.3)

Turizm, bu çerçeveden bakıldığında öğrenilerek yapılabilecek bir meslek alanıdır ve bunu aile büyüklerinden görüp tecrübe etmeyen Demre halkının bir anda turizme yönelmesi/adapte olması kolay olmayacaktır.

5.3. Turizm: “Ekmeğimizi topraktan kazanıyoruz. Kaç kişi turizmle uğraşiyor ki Demre’de?”

Turizm, tüketicileri için hoş hisler ve keyifli hatıralar gibi duyuşal deneyimleri bir ürün olarak işleyen ve pazarlayan deneyim ekonomisinin hizmet alanlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Abrahamson, 2023: 233). Turizm, tüketim toplumu içinde bir alt sistem olarak ortaya çıkmıştır (Lefebvre, 2007: 114). Dolayısıyla üretim değil “tüketim” odaklı bir sektördür ve modern hayata özgü “serbest/boş zaman” eylemleri içinde faaliyet alanı bulmaktadır. Turizmin tüketicileri olan turistler ile turizm bölgesindeki yerli halk arasındaki ilişkiler, turizmin ekonomisi, turizm sebebiyle oluşan nüfus hareketliliği gibi konular turizme yönelik sosyolojik ilgiler arasında yer almaktadır (Güler, 1978: 16-24; Avcıkurt, 2009: 11-15). Bu çalışmada turizm, Demre’deki çiftçilerin gözündeki anlamı bakımından konu edinilmiştir.

Turizm, tarımla birlikte Demre’nin ikili kimliğinin önemli bir parçasıdır. Turizm konusunda Demre’nin çeşitli turizm tiplerini içine alan önemli bir potansiyeli bulunmakta, her geçen yıl burada turizm sektörünün gelişmekte olduğu görülmektedir. Demre Kaymakamlığı verilerine göre¹² ilçede toplam yatak kapasitesinin 1.147 olduğu ifade edilmekte; bunlardan Belediye ruhsatlı olarak Üçağız Mahallesi’nde 21 pansiyon ve 381 yatak kapasitesi, Demre merkez ve diğer mahallerde 10 otel-pansiyon ve 450 yatak kapasitesi bulunduğu; Turizm Bakanlığı ruhsatlı olarak ise toplam yatak kapasitesi 316 kişi olan 2 işletme bulunduğu belirtilmektedir. İlçede bulunan Çayağzı Limanı’nda faaliyet gösteren S.S. 68 Nolu Deniz Taşıyıcılar Kooperatifi bünyesinde 50, Üçağız Mahallesi İskelesi’nde ise 60 tekne olmak üzere toplamda 110 tur teknesi ile gününbirlik Kekova yöresine düzenlenen gezilerle yaklaşık 600 vatandaşın geçimini sağladığı ifade edilmektedir. İlçenin iki ana plajı olan Sülüklü ve Taşdibi sahili mevkileri Kültür ve Turizm Bakanlığınca 2011 yılında Demre Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgesi ilan edilmiştir. Bu iki bölgede toplam 9 turizm tesisi için tahsis yapıldığı, bunlardan şu an bir işletmenin 300 yatak kapasitesiyle açılmış olduğu, 4 tesisin inşaatına başlandığı, işlemleri devam eden 4 tahsis sahibi firmanın da kısa süre içinde tesis inşaatlarına başlamasının beklendiği Kaymakamlık web sayfasında belirtilmektedir.

Turistik kentler, potansiyel ziyaretçilerini özel şeylere sahip olduklarına ikna ederek turizme yönelik yatırım yapar ve dikkat çekerler. Ancak söz konusu potansiyel ziyaretçiler, kentin kendi sakinleri değil kente dışarıdan belli zamanlarda belli amaçlar için gelen “turistler” olmaktadır. Zira turizm, modern toplumlarda iş/çalışma ve “boş zaman”a ilişkin sosyal örgütlenmeyle ilgili, düzenli ve örgütlü çalışma şeklindeki karşının varlığına dayanan bir boş zaman etkinliği (Urry ve Larsen, 2022: 4) olarak tanımlanmaktadır. Urry’nin bu tanımından hareketle, turizmin tüketicisi olarak “modern turist”, yaşamını çalışma ve tatil zamanı olarak bölebilen ve çalışmadığı zaman da yaşadığı yerden ayrılarak başka yerlere seyahat edebilen bir toplumsal tip olmaktadır. Turistlerin yayılımıyla seyahat ve turizm olanakları gitgide çeşitlenmekte ve artmakta, bu olanaklar mümkün olduğu kadar geniş ölçekte turistlerin zevk ve tercihlerine yönelik olarak şekillenmektedir (Bennett, 2013: 223). Esasen, turizmin çeşitlenişi gibi “turistler” kendi içlerinde de farklı ölçütlere göre gruplandırılır, fakat yerlilere karşı turistler ortak bir ötekiliği temsil ederler. Turistlerin bu argümanlar ışığında anlaşılabilir hedef tüketiciler olarak varlığı, turizmin turistik bölge odaklı ya da bölge sakinlerinin ve turizm çalışanlarının talep ve beklentilerine yönelik olması yerine, turist merkezli bir yaşantının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Turistlerin ve yerlilerin karşılaşmasında ortaya çıkan bu turist temelli etkileşim, sosyoekonomik pozisyon bakımından farklı konumda olan bu gruplar arasındaki güç ve eşitsizlik ilişkilerinin belirmesine ve yeniden üretimine sebep olmaktadır (Wearing, Stevenson ve Young, 2022: 60-61).

Demrelilerin turizme yaklaşımı, John Urry’nin (1990) *turist bakışı* olarak isimlendirdiği bakışın oldukça uzağındadır. Turist bakışı (the tourist gaze), bireyin/turistin günlük hayatta bulunduğu yer ve deneyimlediği şeyden farklılaşan bir çağrışıma sahiptir. Zira Demreliler turizm noktasında tüketici değil bölge sakinleridir; yaşamları ve buldukları konum gereği Demre dışındaki yerler için de “turist” konumuna erişmemektedirler. Turizm, çalışmaktan arta kalan zamanlardaki sosyal etkinlikler ve gezileri kapsamaktadır. Bu zaman ve para

¹² Erişim adresi: <http://www.demre.gov.tr/demre-turizmi>, Erişim tarihi: 03.06.2023.

gerektiren, sınırlı bir meslek alanını içine alan bir durum olduğundan, turizm aktivitesi içinde bulunabilmek belli sınıfsal konumları işaret etmektedir. "Turist" kelimesi ise bu bağlamda, yalnızca tatil ve gezme için bu etkinlikte bulunabilenleri kapsayan bir anlamı ifade etmektedir. Çalışmanın katılımcıları olan çiftçi Demreliler, bu kimliğe sahip olmamakla birlikte, yaşadıkları yerin turistik özelliği sayesinde turizm ve turistlerle iç içe bir yaşantı sürmektedirler. Yaşadıkları yere ilişkin deneyimleri ise bu bağlamda turistlerin deneyiminden oldukça farklı bir içeriğe sahiptir.

Turizm, Demre için önemlidir ve Demre halkının bir kısmı geçimini turizmden sağlamaktadır. Bununla birlikte Kaş, Kemer ya da Manavgat gibi Antalya'nın daha popüler diğer sahil ilçelerine kıyasla Demre, sahip olduğu potansiyele rağmen, turizmle adı sıklıkla anılan ilçelerden değildir. Bu durum, katılımcılar tarafından kısmen eleştirilmekte; ancak Demre'nin turizmle ilişkisine de mesafeli bakılmakta, Demre'nin mevcut hali benimsendiğinden bu durumun değişmesine yönelik güçlü bir beklenti oluşmamaktadır:

"Misafir gelince anlatıyoruz. Şöyle güzel, böyle güzel... Bizim sahillerimiz çok temiz. İstanbul'a, Marmara'ya, Ege'ye göre daha temiz. Nüfus yoğun değil, bakir bir yer. Herhangi bir turizme dâhil olmayınca bakir kaldı. Öyle bakir olması daha iyi. Konyaaltı gibi olmasın." (K.3)

Antalya'nın ünlü Konyaaltı Plajı'nın referans gösterildiği risk, K.1 tarafından da dile getirilmektedir:

"50 sene sonra burası da aynı olur. Otel olsa da olmasa da bizim burada nüfus kalabalıklaşır, çevre buraya yerleşir. Yerleşince nüfus artıyor, sahil de kalabalıklaşıyor." (K.1)

Katılımcılardan K.9, Demre'nin turizm değil de tarım kimliğiyle öne çıktığına/çıkarıldığına dikkati çekmektedir:

"Biz tarım yapıyoruz, ekmeğimizi topraktan kazanıyoruz. Kaç kişi turizmle uğraşılıyor ki Demre'de? Çayağzı'ndaki tekneçiler var turizmle uğraşan, 2 tane otel var, onlar. Nüfusun çoğu, %90'ı, hatta memurları bile katsak ondan da fazlası tarımla uğraştığı için herkes farkında da, umurunda değil diyeyim. Tabii gençler istiyor ki gelişsin, bize bir istihdam alanı olsun, o kadar işsiz genç var burada, bizim ilçemizde. Hani çalışalım edelim, para kazanalım. İş arayınca çalışmak zorunda değil de iş beğenecek pozisyona gelelim isteniyor. Yani iş seçelim, zorunda kalmayalım. Onu beğenmedim bunu seçtim diyelim." (K.9)

K.9 gibi turizme istihdam odaklı bakan K.7, sadece yaz turizmini yeterli görmemekte ve son dönemde kış mevsimini geçirmek için Demre'ye gelenlerin sayısının daha da artmasını beklemektedir:

"Yavaş yavaş daha, yeni yeni... Önce öyle bir şey yoktu zaten, herkes gelmeye başladı, ortalık bir değişti, Demre değişti. Yavaş yavaş oluyor işte. Oteller oldu, bungalovlar oldu. Yabancı insanları çok görüyoruz büyük otellerden gelen. Kışlamaya da gelenler var, oluyor yani. Olması gerekiyor zaten yani, gereken bu. Olmalı ki iyi kötü çocuklarımızın da geleceğini görmek lazım." (K.7)

Bu olumlu bakışın temelinde turizmin getireceği gelirin olduğu, çocuklarının geleceğini görebilmek üzerinden üstü kapalı olarak ifade edilmektedir. K.7 devamında Demre'de öne çıkardığı turistik yerleri de sıralamıştır:

"Ya denize götüreceksin ya Noel Baba'ya götüreceksin, Myra'yı gezdirip. Bir de Çayağzı'nda tekne turumuz oluyor; Üçağzı, Kekova, Batık Şehir'imiz var, onlara gidiyoruz. Kalemiz var, Kaleköy. Bunlar yani Demre için bitirim. Geleceği, önü açık; bir turizm patlaması bekliyoruz Demre'de." (K.7)

K.9, Demre'nin turizm açısından potansiyeli olduğunu dile getirmekte; ancak yetersiz tanıtımdan ötürü bunların gereğince ilgi görmediğini ifade etmektedir:

"Şu anda yetersiz. Eksiği, tanıtılmamış olması. Burada Noel Baba Kilisesi var, dünya kutluyor Noel Baba'yı. Kilise burada, Antalya'nın Demre ilçesinde, Türkiye'de yani... Önceki belediyeler ve belediye başkanları gerekli adımları atmamış, tarımla daha çok ön plana çıkmış Demre. Turizm yönüyle Finike daha önde, onun gerisinde kalmış. Ama düşününce Myra olsun, Noel Baba Kilisesi olsun, plajı olsun, Beymelek plajı var, Taşdibi plajı var, Sülüklü plajı var, Çayağzı plajı var, 4 tane plajı var ama bir Kaş Kaputaş Plajı kadar rağbet görmüyor. Hâlbuki onlardan geri kalır yanı yok; hatta

daha sakin, daha cezbedici ama gerekli şeyler yapılmamış. Ranta açılmamış burası. Ya açtırılmak istenmemiş ya da açılmamış.” (K.9)

Demre'nin turizmle ilgili zayıf bir kimliğinin bulunuşu, çoğunlukla önceki belediye başkanlarının turizm eksenli bir politika yürütmemesine bağlanmaktadır. K.9 bu durumun 2019 yerel seçimleriyle birlikte değiştiğini de ifade etmiştir:

“Son belediye seçimlerinden sonra turizm biraz gelişmeye başladı. Daha da evrilecek. Bungalovlar olsun, açılan kafeler olsun, biraz turist çekmeye başladı. Özellikle yerli turiste cazip gelmeye başladı. O açıdan güzel oldu. [...] Ahali, tabii esnaflar çok memnun. İlla ki oturuyor, balık yiyor, bira içiyor, alkol alıyor falan. Veya tekne turuna gidiyor, turizmciler memnun. Yani onlar da istiyor gelmesini, buraya ekonomik olarak katkı vermesini.” (K.9)

K.3 de 2019 yerel seçimlerini Demre'nin turizm politikası açısından bir dönüm noktası olarak görmektedir:

“Turizm açısından şöyle kolaylık sağlanıyor. Mesela ruhsat mı verilmesi lazım, ev inşaatı ruhsatı gibi değil. [Belediye] turizmin gelişmesini istediği için herhangi bir zorluk çıkarmıyor. Bungalov mu yapacaksın, zorluk olmuyor; parası olan insanlar bu yüzden ona yöneliyor. Belediye maddi olarak destek vermese de resmî olarak işi kolaylaştırıyor birkaç senedir.” (K.3)

K.8 için turizm, getireceği ekonomik katkıdan ötürü iyi bir şeydir. Turizm sektörünün gelişiyor olması, turizm girişimcileri için kazanç getiren bir alternatiftir:

“İyi olmaz mı ya, memlekete bir kazanç gelsin. Şimdi şöyle bir şey var. Sen niye bir apart, bungalov yapıp da para kazanmayacaksın böyle bir fırsat varken?” (K.8)

Demre'nin turizm sektörüne dâhil olması noktasında yerli nüfusun ve samimiyet, yakınlık odaklı etkileşimin bozulmaması en temel beklentiler arasındadır:

“Demre keşfedilmemiş bir yer ve yeryüzünün cenneti benim gözümde. Finike gibi, Kaş gibi değil. Özellikle Kaş evli çocuklu birisinin aile babasının gidip de zevk alacağı bir yer değil. Çok kalabalık, aşırı alkol tüketimi var, yabancı da çok yerli turistten ziyade, yabancı turist çok. Bizim kültürümüze, bizim coğrafyamıza biraz ters düşüyor. Onun için Demre bir aile babası için, evli çocuklu birisi için daha cezbedici bir yer. Sakin. Nüfusu yerli. Burada birisi bir şey demez, bir şey olmaz, kötü bir şey yaşamazsınız. O noktada Demre'yle övünürüm. Ama Kaş'ta öyle bir şey yok, herkes yabancı.” (K.9)

K.9'un değerlendirmesinde öne çıkan Kaş ilçesi, daha önceki birçok ifadede olduğu gibi Demre'yi anlatmada kritik bir referans olmaktadır. Halen bazı resmî işlemlerin yürütüldüğü ve özellikle sunduğu sağlık hizmetleriyle Demre'yi besleyen komşu ilçe Kaş, Demre'nin aksine tarımdan ziyade turizm kimliğiyle öne çıkmıştır. Turizmin özellikle yabancı turiste yönelik olması, turizm hizmetlerinin içeriğini de etkilemiş; fakat bu durum K.9 için bir sorun olarak görülmüştür. Ayrıca Demre'nin sunduğu sakinlik, Kaş'ın hareketli gece hayatı için tercih edilesi bir alternatif olarak kabul edilmektedir.

Turizm Demre'de, deniz turizmi ve inanç turizminin başını çektiği birkaç alanda işletilmektedir. Ancak bu unsurların dışında, tarım ilçesi kimliğinin de turizmle bir bağlantısı kurulabilir. Tarım turizmi, bu bağlantının kurulabileceği bir alan olup yaz ve deniz turizmi gibi kitle turizminin dışında alternatif bir turizm tipi sunabilir. Agro-turizm/tarım turizmi, literatürde farklı şekillerde tanımlanmakla ve uygulanmakla birlikte, özet olarak tarım ve turizmin birlikte yapıldığı, ziyaretçilere tarımsal ürünlerin tanıtıldığı, tarımın nasıl yapıldığına yönelik bilginin ve eğitimlerin verilebildiği, kırsal yaşamın deneyimlendiği, ekolojik sürdürülebilirlik açısından önemli bir yere sahip olan turizm alt başlığıdır (Çelik Çanga, Kutlu ve Çalışkan, 2018). Aslında K.5, çiftçi olmayanların bu işin zorluğunu anlaması için deneyimlemesini ifade etmektedir. Bu durum, “tarım turizmi” adı altında alternatif bir turizm önerisini akla getirmektedir:

“Aslında insanlarımızın şöyle bir imkânı olması lazım. Mesela bizim Demre'de kışın sera altı turfanda sebzecilik yapıyor. Yiyen tüketen, Ankara ve Ankara'nın ötesinden bir aileyi getireceksin

buraya. Hiç olmazsa 1 ay veya 15 gün buradaki işleri görecek. Nasıl yapılıyor, ne şekillerde yapılıyor; işlerin hangi zorluklarla yapıldığını görmesi lazım. Görmediği müddetçe nasıl oluyor biliyor musun? Burada sanki sebze kendiliğinden yetişiyor, toplanıp geliyor gibi bir duyguları var.” (K.5)

K.5’in önerdiği bu etkinlik, tarım turizmi kapsamında gerçekleştirilebilir bir faaliyettir. Bu sayede Demre’nin tarım ilçesi olarak ekonomik ve sürdürülebilir bir karşılık daha bulması, Demreli çiftçilerin seracılık işinin ekonomik değerinin artması, turistik kimlik kazanmasıyla beraber turizm kavramına yabancılaşmalarını mümkün olabilir. Turizmi deniz faaliyetiyle sınırlandıran, kendilerine uzak bir faaliyet alanı olarak gören katılımcılar için tarım turizmi önemli bir adım olabilir. Bu noktada Kaş ilçesinde yapılan tarım fuarları, tarım turizmüne örnek olarak gösterilebilir.¹³ Demre’de de bu tip faaliyetlerin özendirilmesi, hem tarımın gelişmesi hem de tarım turizmüne yönelik bir farkındalık oluşturmaya açısından önemlidir.

K.7 ve K.9 ise kültürel turizm bağlamında değerlendirilebilecek Demre’nin yerel etkinliklerine değinmiştir:

“Festival falan yapıldı, çok güzel oldu. Demre için güzel bir şey. Kışın deve güreşlerimiz oluyor.” (K.7)

“Festivaller düzenleniyor. Onlara komşu ilçelerden Finike’den, Kumluca’dan, Kaş’tan gelenler oluyor. Panayır oluyor burada, şehir merkezinde.” (K.9)

Aşağıdaki başlıklar, turizm sektöründe aktif olarak işletilen Demre’nin turistik yer ve mekânlarını kapsamaktadır. Katılımcıların muhayyilesinde bu yerlerin anlamı ve çiftçi olarak deneyimleri analiz edilmiştir.

5.3.1. Deniz ve Deniz Turizmi: “Deniz çok iyi bir şey de, biz değerlendiremiyoruz”

Deniz, bulunduğu bölgelerde iklim ve geçim kaynağı başta olmak üzere birçok unsuru derinden etkilemiştir. Tarihte karaya karşılık denizlere hâkim olmak, birçok ülkenin politikasını belirlemiştir. Örneğin İngiliz kâşif, denizci ve kolonici Sir Walter Raleigh “Denizlere hâkim olan ticarete hâkim olur, ticarete hâkim olan ise dünya zenginliklerine hükmeder.” fikrini savunarak Britanya İmparatorluğu’nun politikalarında etkili olmuştur ve bu tip görüşler/politikalar *deniz hâkimiyeti teorisi* adı altında değerlendirilmektedir (Akengin, 2022: 48). Carl Schmitt de *Kara ve Deniz* (2018) adlı eserinde dünya tarihindeki güç mücadelelerini “kara varlığı” olmaya karşın denizler üzerinde hâkimiyet kurma çabalarına referansla anlatmaktadır. Kara ve deniz, insanın yaşadığı ve yaşamını devam ettirmek için üzerinde var olmaya ve hâkim olmaya mecbur olduğu iki mekân ve iki metafor olarak anlam kazanmıştır. Çalışmanın odağında da yer alan çiftçilik ve turizm, esasen karaya ve denize ait olma üzerinden de anlam kazanmaktadır.

Kentbilimci İlhan Tekeli (2021: 108-109), insanın denizle üç tür ilişki kurduğundan bahseder: denize bakarak, görerek; yeryüzündeki iki yer arasında denizde vapurla yahut tekneyle gidip gelerek; denize girip yüzerek. Demre bu ilişkisellikten ikisine tamamen, birine de kısmen sahiptir. Demre’de tekne ulaşımı olmasına rağmen bu daha çok ticari amaçla balık tutmak ve özellikle yaz sezonunda bölgeye yakın kıyılara yapılan tur şeklindedir. Dolayısıyla Demre için deniz ulaşımı temel bir ulaşım aracı olarak değerlendirilememektedir.

Demre için deniz, turizme araç olması dışında hem görsel açıdan estetik bir unsur, hem de yüzmeye tanıdığı imkân dolayısıyla işlevsel bir niteliğe sahiptir. Bu bakımdan katılımcıların nezdinde deniz hem vakit geçirilecek hem de seyredilecek bir değer olarak nitelendirilmektedir. Bu niteliklerle bağlantılı olarak deniz olumlu duygular ve değerlerle de ilişkilendirilmiştir. Sahilde piknik yapma mekânı olarak kullanımıyla birlikte sağlık, huzur, şifa, ferahlık, temizlik katılımcılarca en çok ilişkilendirilen unsurlar arasındadır. K.8 içinse deniz, kendini iyi hissettiği bir yerdir:

“Açık deniz iyi. Adam denizi olmayan memleketten gelir, denize gireceğim diye uğraşır, kendi memleketindeki denizin fırsatını bilmezsen. Ben 30 sene denize gittim zaten, karavanda oturdum... [Deniz] güzel hissettiriyor.” (K.8)

Çiftçiler için günlük hayatın yoruculuğu, K.1 tarafından denizi değerlendirememeye gerekçe olarak gösterilmiştir:

¹³ Erişim adresi: <https://www.kas.bel.tr/haber/2-kas-tarim-fuari-kapilarini-acmaya-hazirlaniyor-6265>, Erişim tarihi: 09.01.2024.

“Deniz çok iyi bir şey de, biz değerlendiremiyoruz. Deniz Mayıs-Eylül arası. Haziran’da gidebilirsin. Haziran’da da şöyle 1-2 saat boşluğun var. 5 saat boşluğun yok.” (K.1)

“Denize yakın olunca bizim ev, atlayıp her gün denize gidebiliyorlar. Böyle bir avantajımız var. Beymelek tarafında bizim ev. Yolu geçince denizdesin zaten. Yani o yüzden çocuklar her gün gidiyor.” (K.3)

Deniz turizmini bir katkı olarak görüp olumlu değerlendirmesine karşın K.6 kalabalık riskine dikkati çekmektedir:

“Katkı sağlar yani. Denize girmek isteyenler geliyor. Aslında tabii kalabalık da oluşur sonradan, çok da kalabalıklaşmak iyi bir şey değil.” (K.6)

Deniz turizminde otele alternatif olarak son yıllarda birçok tatil bölgesinde inşa edilen bungalov evler sorulduğunda, K.3 meseleye doğal çevre açısından yaklaşmış, olası risklere dikkati çekmiştir:

“Sonu nereye gider? Sonuçta bu Karadeniz mimarisi, Karadeniz yayla bir yer. Ağaçların orada ömrü daha uzun olur. Burası daha sahil, daha nemli. Orada mesela karda çökmesin diye öyle, burada kar problemi yokken böyle bir mimari yapıyorsun. Hepsini ağaçtan yapıyorsun. İlerleyen dönemde göreceğiz ne olacağını.” (K.3)

Sera dönemindeki günlük hayatta ortaya çıkan toplumsal cinsiyet farklılığı, sera dışı dönemdeki günlük hayata da yansımaktadır. Demre’yi gezme ve turizm olanaklarından faydalanma noktasında sorulan soruya kadın katılımcılardan biri şu cevabı vermiştir:

“Götüren olsa gideriz, götürülen olmayınca ne yapalım, gidilmiyor. Adam geliyor yatıyor, diyor ki siz gidin. Canım o öyle yatarken sen kalksan gitsen olur mu?” (K.4)

Kadınların bağımlı varoluşunu örnekendirerek gezme eylemini bir erkeğin refakatinde gerçekleştirebileceğini ifade eden K.4, bu durumu duygudurumuyla da eşleştirmiştir:

“Gezmek için şen olacaksın. İçin şen olmadıktan sonra, buruksan gezemezsin.” (K.4)

“Evdekiler haydin gidelim derslerse, götürürlerse gideriz. Sık gidilmez yani. Hep öyle alıştığımız için. Ama gideriz Soğuk Su’ya falan. Hep gelir gideriz de, ne bileyim ben, aman hadi sen git derim bazen, çok da aramam.” (K.6)

Bu durumu K.9 gözlemlerine dayanarak değerlendirmiş ve kadınların denizle mesafeli olmalarını “yüzme bilmemelerine” bağlamıştır:

“Kadınlar genelde yüzmeyi bilmiyor. Öyle olunca gitsem de ne yapacağım, ben yüzmeyi bilmiyorum zaten muhabbeti oluyor. Tamam deniz kenarında yaşıyoruz da kadınların çoğunluğu yüzme bilmiyor. Yeni nesil biliyor, 90-95 doğumlular. Diğerleri denizin dibinde yaşamış ama yıllarca öğrenmemiş, öğretmemişler.” (K.9)

Bu değerlendirmede ifade edilen -yeni nesil hariç- Demreli kadınların yüzmeyi öğrenmeyişi ve onlara yüzmenin öğretilmeyişi, toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle birlikte önceliğin denizle kurulan ilişkiler değil de seracılık olması üzerinden de okunabilir.

5.3.2. İnanç, Kültür ve Tarih Turizmi: “Eskiden çok gittik. Şimdi gidiyoruz, para istiyorlar. Bizden para istiyor adam, turist gibi”

Deniz haricinde, Demre’nin turizm unsurları arasında Aziz Nikolas (Noel Baba) Kilisesi, Myra Antik Kenti, Andriake Limanı ve bu limanın içinde bulunduğu Likya Uygarlıkları Müzesi öne çıkmaktadır. Bu yerler dünya kültürel mirası için de önemli olup Demre’yi Hristiyanlık inanç merkezlerinden biri konumuna taşımıştır.

Noel Baba olarak bilinen Aziz Nikolas'ın Kaş sınırındaki Patara'da doğduğu, daha sonra Demre sınırlarındaki Myra'da piskoposluk yaptığı ve 6 Aralık tarihinde burada vefat ettiği düşünülmektedir¹⁴. Doğum ve ölüm yılına dair kaynaklarda farklı bilgiler bulunmasına rağmen 6 Aralık günü konusunda uzlaşa vardır ve o gün, Hristiyanlarca vefatı sebebiyle anma günü olarak kabul edilmektedir. Hristiyanlar, Demre'de 1994 yılında ziyarete açılan Aziz Nikolas Müzesi'ne her yıl 6 Aralık'ta Noel Baba'yı anmak için gelmektedirler¹⁵. Bu ziyaretler genelde günübürlük olup bu amaçla Demre'ye gelen turistler gün sonunda Kaş'a gitmektedirler.

Demre'nin referanslarından olan Kaş'ta 1980'li yıllardan beri turizm odaklı bir politika işletildiği, hatta Demre'nin tarihi miraslarından olan Noel Baba Kilisesi açılışının bile Kaş'ta yapıldığı ifade edilmiştir. Bu durumun temel sebebi olarak politik ve idari gerekçeler öne çıkmaktadır:

"Şimdi şöyle bir olay var. Bizim burası şimdi nahiye mi, Kaş kaza; Noel Baba festivallerinin olduğu zamanda açılışları Kaş'ta yapıyorlar. Aslında Demre'de turizm daha fazla ama Kaş'ta olduğu için Kaş'a akın daha fazla. Bunun sebebi zaten Noel Baba'nın 80'lerde açılışını Demre'de değil Kaş'ta yapmalarından ötürü. Yoksa Demre'nin güzelliği Kaş'tan daha iyi." (K.8)

2011 yılında Demre halkıyla Demre'deki inanç turizmine yönelik yapılan Myra ve Noel Baba Kilisesi'ne dair bir araştırmada (Dikici ve Sağır, 2012) yerel halkın gözünden bu yerlerin "kısmi bir ekonomik getiri" olarak görüldüğü ifade edilmiştir. Ayrıca Demre halkının Hristiyanların bu kutsal yerlerini hoşgörü ve misafirperverlik çerçevesinde değerlendirdiği belirtilmiştir. Benzer verilere çalışmamızda da rastlanmış, ancak inanç turizmine yerli olarak maddi katkı sağlama gündeme geldiğinde farklı değerlendirmelerde de bulunulmuştur:

"Eskiden çok gittik. Şimdi gidiyoruz, para istiyorlar. Bizden para istiyor adam, turist gibi, bize de aynı. İçini değiştirdiler, bir şeyler oldu. Bir misafir gelmese, şurayı da görelim demese ben gidip de o parayı vermem. Yerlisine çok para. Anlamadığım iş bu. Yerliye öncelik olmaz mı?" (K.1)

Benzer ekonomik yönlü bir itiraz, K.2 tarafından da dile getirilmiştir:

"Fırsat bulsak gitmeyi düşünürüz de gittiğimiz yerler de oluyor, gitmediğimiz yerler de oluyor. Mesela Noel Baba'ya girme şansı yok şu zamanlarda. Biz onların verdiği parayı veremeyeceğimize göre, giremiyoruz." (K.2)

"Onlar" olarak bahsedilen turistlerle mekâna giriş ve ücret ödemek bağlamında eşit kılınmak, K.1 için olduğu gibi K.2 için de bir rahatsızlık kaynağıdır.

K.3 için de Demre'deki inanç turizmi mekânları, misafir ziyareti vesilesiyle görülecek yerlerdendir:

"Anca işte misafirlerimiz gelirse dışarıdan, onların vasıtasıyla biz de görmüş oluruz, bu şekilde gideriz. Mecburiyetten." (K.3)

K.4, K.5 ve K.7 gibi diğer katılımcılar içinse Myra ve Noel Baba Kilisesi gibi yerler çocuklukta gidilen ve uzun zamandır aşına olunan mekânlar oldukları için artık buralara yeniden gitme ihtiyacı duyulmamaktadır:

"Noel Baba'ya filan gitmeyiz hiç, çocukluğumuzda giderdik. Myra'ya falan eskilerde çıktık. Şimdi hayat koşturmacasından fırsat kalmıyor. Yaş da var." (K.4)

"Buraları [Myra, Noel Baba Kilisesi vs.], Demre'nin yerlisi olarak hiç gezme alışkanlığımız yok. Çocukluğumuzdan beri gördüğümüz için yani. Atıyorum ben 10 sene önce Myra'nın içine veyahut Noel Baba'nın içine gittiysem, ne olmuştur değişiklik olarak; belki bir temizlik olmuştur, bir görüntü değişikliği olmuştur. Benim oğlum 5-6 yıldır müzede çalışıyor; çalıştığı halde burada gezme şevkini duymaz." (K.5)

"Çocukken gittik, 30 senedir gitmedim. Noel Baba Kilisesi'ne de çocukken gittik, bir daha da gidilmiyor ki." (K.7)

14 Erişim adresi: <https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=STN01&DistId=STN>, Erişim tarihi: 07.01.2024.

15 Erişim adresi: <http://www.demre.gov.tr/aziz-nikolas-noel-baba-muzesi>, Erişim tarihi: 07.01.2024.

K.8 geçmişe atıf yaparak Demrelilerin turizmle ilişkisine farklı bir örnek vermiştir. K.8'in bahsettiği köy, Muskar denilen, bugün mahalle olan Belören'dir. Burada yer alan kalıntılar içinde Ala Kilise'nin ayakta kalabilen birkaç duvarı bulunmaktadır (Yörük, 2010: 72). Demre'nin diğer köylerinden farklı olarak burada yaşayan köylülerin antik bir alana sahip olmanın bilincinde olduğu ifade edilmiştir:

"Şimdi mesela köy içindeki gençlerin çoğu turizm odaklıdır, zaten Myra'da çalıştıkları için. Şimdi evveli Myra'nın kapısından paralı girilmezdi. Gençler turistleri götürür, işte şurası mağara şurası şöyle diye. Hâlbuki çok gezecek yer olmasa dahi adamı götürüp rehberlik yapardı. Bunu ilkokul mezunu çocuklar yapardı önce. Çat pat Almanca bilirlerdi. İngilizce, Fransızca, Rusça bilen yoktu o zaman. Şimdi hepsi biliyor. Bildikleri için rehberlik yapıyorlar. Evveli bunlar yoktu. Otobüsle gelen az olurdu. Yayan gelirlerdi çok. Şimdi rehberle geliyorlar." (K.8)

Demre, Muğla/Fethiye ve Antalya arasındaki Likya Yolu güzergâhında bulunmaktadır. K.8'in söz ettiği yayan gelen turistler, Likya Yolu'nu takip ederek Demre'ye ulaşırlar. Turizm olanaklarının daha sınırlı olduğu geçmişte bu yöntem daha çok tercih edilirken günümüzde bir hizmet sektörü olarak turizm gelişmiştir. İnanç turizmi kapsamında Hristiyan turistlere yönelik acente turlarına ve turistik gezilere Demre'deki bu tarihî mekânlar dâhil edilmiştir. Ancak Yörük'ün de 2010 tarihli çalışmasında gündeme getirdiği, Demre'ye inanç turizmi ziyaretlerinin günübirlik oluşu meselesi halen devam etmektedir.

Demre'nin diğer tarihî kimlik unsurları arasında yer alan ve Demre-Kaş arasındaki tekne turları güzergâhında bulunan Üçağız, Kaleköy gibi bazı doğal ve tarihî yerler de Kaş ile Demre arasındaki deniz sınırında bulunmaktadır. Buna ek olarak Demrelilerin yazın sıklıkla gittiği Gömbe Yaylası da Kaş sınırındadır.

5.3.3. Yayla/Dağ ve Turizm: "İletişimin olmadığı yer; sessizlik, sakinlik ve buz gibi hava"

Demre'nin yerli halkının yaz için temel etkinlik yerlerinden biri, konum olarak Kaş ile Demre sınırında bulunan Gömbe Yaylası'dır. Gömbe Yaylası'nın, Kömbe adıyla bilinen bir antik yerleşim olduğu ve tarihin eski dönemlerinde yazlık olarak kullanıldığı bilinmektedir (Çevik, 2023: 283). İdari açıdan bağlı olduğu Kaş'ın 70 km kuzeyinde bulunan Gömbe Yaylası, Osmanlı İmparatorluğu zamanında hayvan pazarı olarak kullanılmıştır; aynı zamanda en eski yağlı güreşlerin yapıldığı yerdir¹⁶. Gömbe Yaylası, Demrelilerin yaylaya çıktığı yer olmanın yanında orman alanlarının zenginliği, soğuk suları ve elma bahçeleriyle de ünlüdür. Ayrıca her yıl ağustos ayında yapılan panayırıyla ilgi çekmektedir. Yörük Festivali¹⁷ adıyla yaygınlık kazanan kültürel etkinliğin de yapıldığı bu yer, yayla turizmi olarak bilinen turizme müsait bir alandır.¹⁸ Türkiye Kültür Portalı web sayfasında listelenen bölge, turizme açık konaklama tesislerine ve restoranlarına sahiptir (Cengiz, Çobanoğlu ve Demir Barut, 2010: 350).

Katılımcıların yazın bu bölgeyi tercih etmesinde, yayla olduğu için serin olması temel sebeptir. Gömbe'de turizm olanakları olsa da katılımcıların gözünde yaz mevsimini Gömbe'de geçirmek turizm eylemi olarak düşünülmemektedir:

"Yaz sıcaktır, bunaltıcı bir havası vardır. Bizim buralarda bir de hava nemlidir, onun için böyle yapışık yapışık olur, terli terli olur, bunlar zordur. Ama yayla kesiminde bu nem oranı olmadığı için rahatsızlık görülmez. Ha sıcaktır yine orada da güneşin altı, ama bizim bu sahil gibi değildir." (K.5)

Yazın Akdeniz ikliminin sıcak ve nemli havasında deniz turizmine turist olarak dâhil olamayan katılımcılar, serin havası ve deniz turizmine kıyasla oldukça az masraflı yaşantısıyla yaylayı tercih etmektedir:

"Bizim mesela Gömbe Yaylamız vardır. Oraları bir gezip geliriz, yani başka bir alternatif yok şu anda. Yaylayı pek sevmiyoruz. Aslında sevilir yayla da, 3 gün sevilir, 5 gün sevilir. Yaşlılar seviyor yaylayı. Bir de yayla hayatı ucuz." (K.7)

Yaylayı en az tercih eden katılımcı olan K.7, bu durumu Gömbe Yaylası'ndaki sınırlı etkinlikten dolayı yaşa bağlamaktadır. Buna karşın K.8, Demre sevgisini ve Demre'ye bağlılığını vurgularken buna tek alternatif olarak yaylada yaşamayı göstermektedir:

16 Erişim adresi: <http://www.kas.gov.tr/gombe>, Erişim tarihi: 22.07.2023.

17 Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/kasta-gombe-yoruk-senligi-duzenlendi/2661809#>, Erişim tarihi: 08.01.2024.

18 Erişim adresi: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/antalya/TurizmAktiviteleri/yayla-turizmi141642>, Erişim tarihi: 08.01.2024.

“Ben [Demre’den başka bir yere] gitmem. Gidersem de yaylaya. Yaylada benim yerim var. Yaylaya bir ev bile yapmayı düşünürüm belki.” (K.8)

“Biz serin diye yaylayı tercih ediyoruz. İmkânın olsa gidiyorsun 2 gün kalıyorsun, 3 gün kalamıyorsun. Dönüp geliyorsun. Yerleşimin yok çünkü. Otele verilen parayla da bitmiyor ki. Yemesi var; çocuğun varsa onun masrafı var, onun istekleri var...” (K.3)

K.3, daha genç nesilden bir çiftçi olarak bu soruna kamp turizmi şeklinde çözüm bulmuş ve bölgeyi turistik anlamda değerlendirebilmiştir:

“Çok sevmiyoruz denizi açıkçası. Daha çok yayla gibi yerleri sevdiğimiz için. Özellikle telefonun çekmediği, elektriğin olmadığı bir yayla var Gömbe tarafında. Adı, Subaşı. Çadırımı aldım, çocuklarımı aldım, 13 gün kaldım. İletişimin olmadığı yer; sessizlik, sakinlik ve buz gibi hava. Temmuz işte, temmuz ayında yorgan ve battaniye ile yatıyoruz. Uçarsu Şelalesi’nin daha ilerisi, daha yüksek. Hiçbir şey yok. Dağlar var, çok kar yağıyor. Ağaç falan yetişmiyor. Normal bildiğiniz Konya Ovası gibi düşünün. Ama bir çayır olduğunu ve ortasında bir suyun aktığını.” (K.3)

K.9 için ara sıra gittikleri Gömbe Yaylası, Demre dışında yaşanacak yer alternatifi olarak gösterilmiştir:

“Demre dışında bir yerde yaşamak istesem herhalde yaylada yaşamak isterdim. Biz Yörük’üz, onun için orada yaşamak isterdim. Dağlarda yaşamak isterdim. Özgürlük, çobanlık, Yörüklük, sessiz sakin... Şehir sesinden uzak; araba sesinden, motor sesinden, şehrin o trafiğinden, kalabalığından, korna sesinden... Sessiz sakin... 100 tane malın olsun yani küçükbaş hayvan, yanında eşin olsun anlaşabileceğin. Daha ne.” (K.9)

Yaylaya gidil(e)mediği durumda başka bir çözüm, Demre’nin yeni yeni turizm kaynağı olmaya başlayan bir diğer doğal unsuru “Soğuk Su”dur.

5.3.4. Sağlık Turizmi: “Adeta doğal kaplıcadır Demre; şifadır”

Demre’nin turizmle bağlantılı önemli kaynaklarından biri, yerlilerce *Soğuk Su* olarak adlandırılan kükürtlü suyun çıktığı bölgedir. Burguç adındaki kayadan çıkan kaynak suyuna özellikle cilt hastalığı olanlar yoğunlukla rağbet etmektedir. Bu yerde ayrıca yine şifalı olduğu ve cilde iyi geldiği düşünülen balçık/çamur vardır. Yerel halkın hem yazın serinlemek hem de şifalanmak için düzenli olarak gittiği bölge¹⁹, 2019 yılından sonra belediye eliyle işletmeye açılarak turizm faaliyetleri kapsamına girmiştir. Sağlık turizmi kapsamında hizmet veren bu yer, katılımcıların da sıklıkla ziyaret ettiği bir mekândır.

“Bu mucizeler zaten bizde fazla. Bilen bilir. Soğuk su ayrı, sıcak su ayrı. Kumu, çakılı ayrı. Adeta doğal kaplıcadır Demre; şifadır.” (K.8)

Demre’nin sağlık turizmi kapsamındaki kaynakları, artık daha çok bilinmekte ve birçok yerden talep görmektedir. K.9 bunu ifade ederek bu yöndeki turizmin yaygınlaşmasını olumlu değerlendirmektedir:

“Soğuk Su’ya gidiyoruz serinlemek için. Yaylaya gitmeyenlerin tercihi Soğuk Su. Şifalı. Şimdi ben Soğuk Su’ya bu sene hiç boşluk vermeden 2 aydır gidiyorum, 60 gündür. Her gittiğimde işte Konyalı, Ankaralı, Ispartalı yerli turistler geliyor. Tanışıyoruz, konuşuyoruz; memnun oluyorum, yani seviniyorum. Önceden çok nadirdi gelen şifa bulmaya. Adamda rahatsızlık var, midesinde veya cildinde rahatsızlık var; duymuş bir yerden burayı, geliyor. O tek tük, genelde Finike, Kumluca, Kaş vs. diğer ilçelerden geliyorlardı ama şimdi Türkiye’nin her bir yerinden turist geliyor. Tabii yabancı turist de geliyor; gördüm geçen gün, rehber getirdi.” (K.9)

Katılımcıların birçoğu için bilhassa yazın sıklıkla gidilen bu yer, bölgeye dışarıdan gelenler için sağlık turizminin bir mekânı olmasına rağmen katılımcıların günlük rutinindeki bir unsurdur. Bölge sakinleri olarak katılım

¹⁹ Erişim adresi: <https://www.haberler.com/haberler/antalya-nin-demre-ilcesindeki-burguc-sifali-su-kaynagi-sicaktan-bunalanlarin-adresi-16149994-haberi/>, Erişim tarihi: 06.01.2024.

gösterdikleri bu etkinlik, işletmeye açılması ve tanınırlığının artması sebebiyle yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmekte, bu da turistlerle yerlilerin kesişimini artırmaktadır.

6. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, tarım ve turizm bölgesi olan bir yerde yaşayan ve tarımla uğraşan insanların yaşamına odaklanılmıştır. Kırsal yaşamın temel geçim kaynağı olan tarım ve kent yaşamına ilişkin bir alan olarak turizm, farklı yaşam örüntüleri sağlamaktadır. Bu farklılığı bünyesinde barındırabilen ve hem tarım hem de turizm kimlikleriyle ön planda olan kentler bu açıdan önemli bir araştırma alanı açmaktadır. Bu kimliğe uyan ve Antalya'nın batı sahil şeridindeki ilçelerinden biri olan Demre, hem turizm hem de turfanda sebzeçilik yapılan ve ekonomisi bu iki ana eksen üzerinde şekillenen özelliğiyle araştırma bölgesi olarak seçilmiştir. Tarım ve turizmin bireylerin günlük ve toplumsal yaşamı özelinde farklılaşan görünümü, bu çalışmada incelenmiştir.

Bir turizm ilçesinde yaşayıp tarımla uğraşmak, fenomenolojik bir deneyim olarak değerlendirilmiş ve katılımcıların Demre'ye ve Demre'deki günlük yaşamlarına dair deneyimleri ve turizme bakışları anlaşılmalı çalışılmıştır. Bu deneyimler arasında seradaki günlük rutinleri, Demre'deki günlük hayat deneyimleri, Demre'ye ve turizme dair algıları gibi unsurlar bulunmaktadır. Demre'de çiftçi olmak açısından seracılık deneyimi, turizm deneyimi ve turizme bakış sorunsallaştırılmış ve fenomenolojik açıdan değerlendirilmiştir.

Çalışmada bu amaçla Demre kent merkezinde yaşayan ve serada çiftçilik yapan 9 kişiyle yarı-yapılandırılmış görüşme formu eşliğinde mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların 7'si erkek, 2'si kadındır. Kadın katılımcıların sayıca az olmasının temelinde, sera işinde ağırlıklı olarak erkeklerin çalışması, kadınların daha çok serada çalışan erkeklere destek olmaları ve ev işlerini yapma görevini üstlenmeleri yatmaktadır. Bu tablo, toplumsal cinsiyet rollerinin kentteki günlük hayata yansımalarına dair ipuçları vermektedir. Bununla birlikte, kadınların görünürlüğü Demre'de oldukça belirgindir. Bölgede sıklıkla kullanılan traktör, motosiklet, elektrikli bisiklet, otomobil gibi taşıtların şoförü olarak kadınlar göze çarpmaktadır. Serasına, evine yahut ürününü satmaya pazara giden çiftçi kadınlar da bahsedilen grup arasındadır. Ancak bu görünürlüklerinin, bölgenin turizm olanaklarına katılmaya aynı oranda yansımadağı anlaşılmaktadır. Denize gitme gibi etkinliklerin dahi çoğunlukla erkeklerin ve aile üyelerinin refakatinde gerçekleştiği ifade edilmiştir. Demre'de kadın bir çiftçi olmak, seracılık mesaisine ek olarak ev içi işlerin yükünü üstlenmek anlamına da gelmektedir.

Çalışmada ortaya çıkan veriler, benzer habituslara sahip çiftçilerin günlük hayatlarının da benzer çevrede gerçekleştiğini, turizme benzer anlamlar yüklediklerini ve benzer deneyimlerinin olduğunu göstermektedir. Çiftçilik ve sera katılımcıların içselleştirdiği, geçim sağladıkları sektör olmadan öte zamanlarını, günlük hayatlarını ona göre şekillendirdikleri yaşamlarında kurucu bir unsurdur. Turizme şahit oluşları, onları çiftçilik kimliğinden vazgeçirebilecek nitelikte değildir ve çiftçiliğe dair sosyalleştikleri ve çiftçiliği içselleştirdikleri için turizm, sektör olarak yönelebilecekleri bir alan olmamaktadır. Demreli çiftçiler için turizm, kendilerine yabancı bir alandır. Bu çalışmadan elde edilen veriler evrensel genelleme iddiası taşımamakla beraber çalışmadaki örneklem grubu özelinde temsilî bir genellemeye imkân tanımaktadır.

Görüşmeler sonucunda, Demre'de çiftçi olmanın günlük yaşamı büyük ölçüde etkilediği ve şekillendirdiği görülmüştür. Serada çalışmanın yılın 10 ayını sabahtan akşama kadar kapsayan, kimi durumlarda (hastalık, hava koşulları vs.) akşamı ve geceyi de içine alan bir mesaiyi içerdiği ifade edilmiştir. Serada aktif üretim ve ürün toplamanın yapılmadığı 2 ayda da seranın bakımı, kontrolü, yeni üretim dönemine hazırlanması gibi işler olmakta, çiftçilerin tarım mesaisi kısmen devam etmektedir. Bu iki sürecin kendine has zorlukları ve sınırlı mali getirisi sebebiyle Demrelilerde turizme yönelik zayıf bir katılım sergilendiği dikkati çekmektedir.

Tüm katılımcılarda ortak olan tema; zamanı kullanım biçimi ve zaman algısı üzerinedir. Bütün katılımcılarda ortak olan; serada çalışmaya bağlı olarak bir takvim yılının sera zamanı ve sera dışı zaman/boş zaman olarak ikiye ayrılmasıdır. Serada çalışmanın getirdiği bir zorunluluk olarak dikim, üretim ve hasadın yapıldığı dönemlerde tüm gün çalışmak gerekirken, bu da yılın 10 ayını kapsamaktadır. Bu süre, günlük etkinlikleri oldukça sınırlamaktadır. Çiftçiliğin aile içi üyelerle desteklenerek gerçekleştirildiği durumlarda günlük hayat alanının genişlediği ortaya çıkmıştır.

İnsanları sosyal hayattan büyük ölçüde uzaklaştıran bu süreç kentteki sosyal etkinliklere, düğün-cenaze gibi törenlere katılımı da mümkün kılmamaktadır. Demre yerlilerin hayatında akrabalık, komşuluk gibi ilişkilerin samimiyet temelinde devam ettiği bir yer olduğu için bu törenler önemlidir. Ancak komşu ve akrabaların çoğu seracılıkla uğraştığı ve bu tür etkinliklere katılamama gerekçesinin sera işleri olduğunu bildikleri için, iş zamanı etkinliklere katılamamak anlaşılır bir durum olarak kabul edilmektedir.

Katılımcıların seracılıkla ilgili dile getirdiği bir diğer husus, hem serada hem de yaylada üretim yapmaya yönelik yeni bir eğilimdir. Yılın 12 ayını üretimle geçirmek anlamına gelen bu durum katılımcılarca pek benimsenmemekte, sera işi yoğun bir emek ve bakım gerektirdiğinden çiftçinin gücünün iki yere birden yetmeyeceği kanaati oluşmaktadır.

Seracılık açısından kuşaklar ve toplumsal cinsiyet dinamikleri özelinde bazı farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu farklılıklar, özellikle sera dışında zaman geçirme ve turizme yüklenen anlamlar noktasında ortaya çıkmıştır. Kadın katılımcılar sera içinde aktif üretici, yardımcı üretici, evde yemek, temizlik, çocuk bakma gibi işleri yoğun olarak sürdürmekte; dolayısıyla Demre içinde aktif olarak kentsel etkinliklere katılma, turistik mekânları gezme, denize gitme gibi etkinliklere pek zaman ayıramamaktadır. Zaman ayırabildiğinde ise bu genelde aile içindeki diğer erkek bireylerle birlikte yapılmakta; erkekler bir yere götürmedikçe kendilerinin bir yere gitme ve gezme eğilimi olmadığı anlaşılmaktadır. Kuşak farkı ise sera işine ayrılan mesainin içeriği, zamanı kullanım yöntemleri, Demre'nin turizm ve tarihsel mirasına yönelik anlayış, boş zaman etkinlikleri gibi unsurlarda ortaya çıkmıştır. Bu arada kuşaklar ve yaş bağlamında daha genç katılımcıların turizme daha olumlu baktığı, daha yaşlı katılımcıların ise turizm sebebiyle oluşabilecek kalabalık riskini öncedelediği dikkati çekmiştir.

Yaza rastlayan temmuz ve ağustos aylarında serada ürün bulunmamaktadır. Bu dönemde katılımcıların bir kısmı, genellikle daha ileri yaşta olanlar, Demrelilerin çoğunun yazın göçtüğü Gömbe Yaylası'na gitmektedir. Yaylaya gitmeyip Demre'de kalanlar ise deniz kenarında piknik yaptığını ifade etmiştir. Katılımcıların denizle ilişkisi, genellikle deniz havası alıp kenarında yemek yeme üzerinedir. Bu durumda, modern turizm kültürü olarak yorumlanabilecek plaj kültürü katılımcılarda görülmemektedir. Zira plaj kültürü; denizi yüzmek ve güneşlenmek amacıyla değerlendiren "turist" kategorisindeki farklı sosyokültürel grupların bir aktivitesidir.

Demre'nin sahip olduğu turizm olanakları, ağırlıklı olarak deniz, inanç ve kültür turizmi üzerinedir. Demre'nin tarihî ve turistik yönü, katılımcıların muhayyilesinde Demre'nin kimliğini temsil etmesiyle karşılık bulmaktadır. Katılımcılar özelinde Demre deyince akıllarına buranın tarihî yerleri ve denizi gelmektedir. Ayrıca bu yerler, katılımcılar için Demreli olmayanlara karşı övünülecek yerler olup Demre'nin bu zenginliği bir iftihar kaynağı olarak kabul edilmektedir.

Lefebvre'in de *gündelik hayatın eleştirisi* tezinde işaret ettiği gibi (2013) Demre'deki çiftçiler turizmin içinde yaşayarak, denizi görerek ancak denizin turizm için anlamının uzağında bir yaşam sergilemektedirler. Zihinlerinin her daim seradaki işlerle dolu olduğu, Demre'ye ve turizme dair anlamlarının da çiftçilik kimliği çerçevesinde oluştuğu görülmektedir. Turizmin boş zaman faaliyetleri kapsamında bir etkinlik oluşu, yaşamlarında "boş zaman"ın sınırlı yer bulduğu katılımcıların turizm deneyimine uzak ve yabancı kalmasının bir sebebi olarak ortaya çıkmaktadır.

Katılımcılar; turizme yönelik olarak Demre'nin turizm potansiyeline dikkati çekmekte, bu noktadaki yetersizlikleri ifade etmekte, yine de Demre'nin turizminin son yıllarda gelişmekte olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu vurguyla birlikte turizm sebebiyle kalabalıklaşma riski de hissedilmekte, Demre'nin Antalya'nın daha kalabalık diğer turizm ilçelerine benzememesi talebi dile getirilmektedir. Bu noktada Kaş ilçesi, Demreliler için kritik bir referans olmakta; Kaş'ın Demre'ye nazaran tanınırlığı, resmî işlerin bir kısmının halen Kaş'ta yürütülüyor oluşu bir rahatsızlık kaynağı olarak ifade edilmektedir.

Denize yüklenen anlam çoğunlukla sağlıkla ilişkilendirilmiş, denizle birlikte "Soğuk Su" olarak bilinen termal kaynak da Demre'nin temel referanslarından biri olarak gösterilmiştir. Denize, temiz bir doğaya ve yerli nüfusa sahip olmak, Demreli olmayanlara karşı bir övünç kaynağı olarak görülmektedir.

Demre'nin kent kimliği ve inanç turizmi açısından en önemli payelerinden olan Aziz Nikolas (Noel Baba) Kilisesi, Myra Antik Kenti gibi tarihî ve turistik alanlarla ilişkide "yabancılık" hissi dikkati çekmektedir. Bu yerlerin girişinin "ücretli" olması, yerlilere farklı bir giriş alternatifi sunulmaması bu yabancılık hissinin gerekçeleri olarak gösterilmiştir. Üst kuşak katılımcılar için özellikle Myra çocukken ücretsiz ve rahatça gezilen bir yer olarak kolektif hafızalarında önemli bir yer tuttuğu için yabancılık hissi bu grupta daha net ifade edilmiştir. Daha genç kuşak ise turizme daha olumlu bakmakta, turizmin Demre'deki gençlere yeni iş kapıları açacağını düşünmektedir.

Demre'de 2020 yılından beri yaygınlık gösteren ve bungalow evler olarak ifade edilen ahşap tek ailelik yapılar özelindeki turizm olanakları hem turistler hem de işletmeciler için ucuzluğu ve pratikliği sebebiyle tercih edilir olsa da, K.3'ün ifade ettiği gibi ahşap mimarinin asıl Karadeniz mimarisine uygunluğu, Akdeniz iklimi için riskleri beraberinde getirebilecek bir durumdur. Turizmin kâr getirisi ve çevreye uygunluğu nezdinde çatışabilecek bu durumun Demre ve benzer yerler özelindeki sonucu gelecekte daha net görülecektir.

Demre'nin turizm potansiyelinin açığa çıkarılmasını konu alan bir araştırmada ulaşım ve konaklama ihtiyaçlarının giderilmesine dikkat çekilmişti (Zayım, 2018). 2018'den bu yana bu noktada ilerleme kaydedilmiştir. Ancak bu ilerleme kalabalıklaşma, alt yapı yetersizliği gibi unsurlar düşünüldüğünde risk doğurmaktadır. Örneğin Demre Belediyesi'nin 2021 ve 2022 faaliyet raporlarına²⁰ da bu durum yansımış, Demre'nin nüfusunun 10 katından fazla ziyaretçiye maruz kalışı bir zayıflık olarak dile getirilmiştir. Ayrıca Demre Belediyesi'nin mali gücünün ve imkânlarının bu yoğunluğa yetemediği vurgusu yapılmış, hizmet ulaşımındaki aksaklıkların bu gerekçeden kaynaklandığı belirtilmiştir. Abrahamson da (2023: 233) mekânın turist değerini yükseltmek amacıyla turizme yönelik uyandırılan ilginin ve yapılan yatırımların genellikle kent sakinlerinin ve yerlilerin aleyhine sonuçlandığına işaret etmektedir. Bu noktada, Demre'de turizmin her şey dâhil konseptindeki kitlesel turizmden uzak, tarih ve ekoloji odaklı ekoturizm kapsamında yapılmasına yönelik Şen'in (2021: 55) uyarısı önemlidir. Burada ekoturizme ek olarak yayla turizmi, tarım turizmi gibi Demre'nin doğasına uygun ve Demrelilerin çiftçi kimlikleriyle daha kolay dâhil olabileceği alternatif turizm olanaklarının gündeme getirilmesi önerilebilir.

Demre'de, turizm çeşitliliği açısından ağırlıklı olarak deniz turizmi, Myra vs. gibi unsurlar kanalıyla kültür turizmi ve Noel Baba (Aziz Nikolas) Kilisesi üzerinden inanç turizmi yapılıyor olsa da, sahip olduğu tarım sektörü ve seracılık faaliyetleri agro-turizm/tarım turizmi olarak isimlendirilen turizm faaliyetinin yapılmasına da olanak sağlamaktadır. Tarım turizmi, Demreli çiftçilerin mevcut kimlik ve kültürleriyle dâhil olabilecekleri bir faaliyettir. Deniz turizminin başını çektiği ve ona Demre'deki inanç ve tarih turizminin eklemeli olduğu turizm tiplerine hissedilen yabancılık, tarım turizminde hissedilmeyebilir; katılımcılara farklı deneyimlerin kapıları açılabilir ve seracılıkla paralel yeni işler yapmak isteyenlere imkân sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Abercrombie, N., Hill, S. ve Turner, B.S. (2006). *Dictionary of Sociology*, 5. Baskı. Penguin Books, USA.
- Abrahamson, M. (2023). *Kent Sosyolojisi (Küresel Bir Giriş)*, (Çev: T. Kara), Küre Yayınları, İstanbul.
- Akça, E. (2021). *Aziz Nikolas ve Demre Aziz Nikolas Kilisesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uşak Üniversitesi.
- Akengin, H. (2022). *Siyasi Coğrafya (İnsan ve Mekân Yönetimi)*, 7. Baskı, Pegem Akademi, Ankara.
- Akova, İ. (2019). "Şehir Coğrafyası", *Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, (Ed: M. Doğan ve Ö. Sertkaya Doğan), Pegem Akademi, Ankara.
- Avcıkurt, C. (2009). *Turizm Sosyolojisi*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Başer, G. (2020). "Tarım Turizminin Gelişim Potansiyeline Yönelik Çiftçilerin Tutumlarının Araştırılması", *Turizm Akademik Dergisi*, 7(2), 165-188.
- Bennett, A. (2013). *Kültür ve Gündelik Hayat*, (Çev: N. Tokdoğan, B. Şenel ve U.Y. Kara), Phoenix Yayınları, Ankara.
- Cengiz, Y., Çobanoğlu, A. ve Demir Barut, Y. (2010). "Kaş", *Dünden Bugüne Antalya-I*, Antalya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Antalya.
- Creswell, J.W. (2019). *Nitel Araştırmacılar İçin 30 Temel Beceri*, (Çev: H. Özcan), Anı Yayıncılık, Ankara.

20 Erişim adresi: <https://www.demre.bel.tr/icerikler/42-faaliyet-raporlari.html>, Erişim tarihi: 29.09.2023.

- Creswell, J.W. (2020). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Çev. Ed: M. Bütün ve S.B. Demir), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Creswell, J.W. ve Miller, D.L. (2000). "Determining Validity in Qualitative Inquiry", *Theory into Practice*, 39, 124-130.
- Çelik Çanga, A., Kutlu, T. ve Çalışkan, H. (2018). "Tarım Turizminin Türkiye'deki Uygulamaları", *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*, 2(2), 450-457.
- Çevik, N. (2023). *Lykia Kitabı (Arkeolojisi, Tarihi ve Kültürüyle Batı Antalya)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Denzin, N.K. ve Lincoln, Y.S. (1998). *The Landscape of Qualitative Research (Theories and Issues)*, Sage Pub, London.
- Dikici, E. ve Sağır, A. (2012). "Antalya'da İnanç Turizminin Sosyolojik Çözümlemesi: Demre-Myra Örneği", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(22), 35-43.
- Doğan, H.Z. (2004). *Turizmin Sosyo-kültürel Temelleri*, 2. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Gökçe, O. (2019). *Klasik ve Nitel İçerik Analizi (Felsefe, Yöntem, Uygulama)*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Güler, Ş. (1978). *Turizm Sosyolojisi*, Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Hauser, A. (2021). *Sanatın Toplumsal Tarihi-I (Tarih Öncesi Çağlardan Orta Çağ'a)*, (Çev: D. Şahin), Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Kaçar Tunç, G. (2020). "Nitel Araştırmalarda Konumsallık ve Düşünümsellik: Yakınlık ve Mesafe Arası Müzakere", *Humanitas*, 8(16), 249-266.
- Kurtoğlu, A. (2023). *Günlük Hayat Üzerine Eleştirel Bir Müdahale*, Doruk Yayınları, İstanbul.
- Kümbetoğlu, B. (2012). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, 3. Basım, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Lefebvre, H. (2007). *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, (Çev: I. Gürbüz), Metis Yayıncılık, İstanbul.
- Lefebvre, H. (2013). *Gündelik Hayatın Eleştirisi-I*, (Çev: I. Ergüden), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Lefebvre, H. (2017). *Ritimanaliz (Mekân, Zaman ve Gündelik Hayat)*, (Çev: A. Lucie Batur), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Merkez, M. (2019). *Yerel Halkın ve Çiftçilerin Kırsal Turizm Üzerine Algılarının İncelenmesi: İzmir-Karaburun, Mordoğan Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi.
- Merriam, S.B. (2013). *Nitel Araştırma (Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber)*, (Çev: S. Turan), 5. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Neuman, W.L. (2012). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri I-II (Nitel ve Nicel Yaklaşımlar)*, (Çev: S. Özge), Yayınodası Yayınları, İstanbul.
- Öner, E. (1996). "Kaş-Demre Platosunda Fiziki Coğrafya Araştırmaları ve İnsan-Doğal Çevre İlişkileri", *Ege Coğrafya Dergisi*, 8(1), 109-140.
- Punch, K.F. (2014). *Sosyal Araştırmalara Giriş (Nitel ve Nicel Yaklaşımlar)*, (Çev: D. Bayrak, H.B. Arslan ve Z. Akyüz), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Schmitt, C. (2018). *Kara ve Deniz*, (Çev: G. Yıldız), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- Schütz, A. (2018). *Fenomenoloji ve Toplumsal İlişkiler*, (Çev: A. Akan ve S. Kesikoğlu), Heretik Yayıncılık, Ankara.
- Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve Kültür*, (Çev: T. Birkan), Metis Yayınları, İstanbul.
- Şen, S. (2021). *Antalya Demre Mevcut Durum Analizi (Sorunlar ve Çözüm Önerileri)*, Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı. Erişim adresi: <https://baka.ka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/antalya-demre-mevcut-durum-analizi.pdf>, Erişim tarihi: 15.09.2023.
- Tekeli, İ. (2021). "İzmir'de Katılımcı Planlama Anlayışları: İzmir-Deniz, İzmir-Tarih Projeleri", *Mekân ve Yer*, (Ed: G. Özeydin ve M. Akı), Yeniinsan Yayınları, İstanbul.
- Tezcan, S. (2023a). "Demre'de İnanç Turizminin Tanıtılmasına Yönelik Ölçek: Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması", *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication-TOJDAC*, 13(3), 803-819.
- Tezcan, S. (2023b). *İnanç Turizmi Kapsamında Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin İncelenmesi: Demre Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi.

- Tönnies, F. (2000). "Gemeinschaft ve Gesellschaft", *Şehir ve Cemiyet*, (Haz: A. Aydoğan), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Ukav, İ. ve Çetinsöz, B.C. (2015). "Adıyaman İlinde Çiftçilerin Tarım Turizmi Üzerine Algılamaları", *Mesleki Bilimler Dergisi*, 4(1), 1-13.
- Urry, J. (1990). *The Tourist Gaze (Leisure and Travel in Contemporary Societies)*, Sage Publications, London.
- Urry, J. ve Larsen, J. (2022). *Turist Bakışı 3.0*, (Çev: Y. Ekin ve O. Akbulut), 3. Basım, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Wearing, S., Stevenson, D. ve Young, T. (2022). *Turist Kültürleri (Kimlik, Mekân, Gezin)*, (Çev: A. Yılmaz), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Weber, M. (2022). *Kent*, (Çev: V.A. Coşar), Dorlion Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8. Basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Yörük, G. (2010). *İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Demre'nin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Zayım, M. (2018). "Demre'nin Kültür Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi", *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, 2018(1), 21-44.
- Zayım, M., Bayartan, M. ve Kahraman, M. (2022). "Değişen Turizm Algısında Kamp/Karavan Turizmi: Demre Örneği", *Coğrafya Dergisi*, 45, 215-227.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:03.02.2024 Accepted/Kabul: 26.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1430955

Research Article/Araştırma Makalesi

Aydın, O. (2024). "Aleksandr Çatskiy Odağında Rus Edebiyatında Gereksiz İnsan Tartışması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 301-310.

ALEKSANDR ÇATSKİY ODAĞINDA RUS EDEBİYATINDA GEREKSİZ İNSAN TARTIŞMASI

Onur AYDIN*

Öz

Rus edebiyatında gereksiz insan imgesini temsil eden ilk kahramana dair farklı görüşler bulunmaktadır. Gerçekleştirilen alan yazını taramasında Aleksandr Griboyedov'un *Akıldan Bela* oyununun ana kahramanlarından Çatskiy ya da Aleksandr Puşkin'in *Yevgeniy Onegin* adlı şiirsel romanının ana kahramanlarından Onegin isimleri öne çıkmaktadır. Bir diğer fikir birliği olmayan konu da Çatskiy'in gereksiz insan olup olmadığıdır. Çalışmamız kapsamında Rus edebiyatında ilk gereksiz insan imgesinin kim olduğuna ve Çatskiy'in bu kapsamda değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorularına yanıt aranmıştır. Çalışmada tümdengelim, karşılaştırmalı analiz ve imge merkezli çözümleme yöntemlerine başvurulmuştur. Araştırma materyallerini *Akıldan Bela* ve *Yevgeniy Onegin* eserlerinin yanı sıra gereksiz insan imgesi üzerine yapılan araştırmalar oluşturmuştur. İncelemede gereksiz insanın genel karakteristik özellikleri saptanmış ve bunlar Çatskiy'e uyarlanmıştır. Bunun sonucunda Çatskiy'in gereksiz insan özelliklerini genel olarak taşımadığı görülmüştür. Kahramanın neden gereksiz insan sayılması ya da sayılmaması gerektiğine dair çıkarımlar ortaya konmuştur. Çatskiy için gereksiz insan yerine zamansız insan nitelendirmesinin daha uygun olabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: *İmge bilimi, Griboyedov, Akıldan Bela, Çatskiy, Gereksiz insan, Zamansız insan.*

DISCUSSION OF SUPERFLUOUS MAN IN RUSSIAN LITERATURE FOCUSING ON ALEXANDR CHATSKY

Abstract

In Russian literature, there is no consensus on who the first image of a superfluous man is. In the literature review, the names of Chatsky, one of the main characters of the play "Woe from Wit" by Alexander Griboyedov, or Onegin, one of the main characters of the poetic novel "Eugene Onegin" by Alexander Pushkin, stand out. Another topic of disagreement is whether Chatsky is a superfluous man. In this study, we sought answers to the questions of who the first image of a superfluous man is in Russian literature and whether Chatsky can be evaluated in this context. Deductive, comparative analysis and image-centered analysis methods were used in the study. The research materials consisted of the works "Woe from Wit" and "Eugene Onegin", as well as research on the image of a superfluous man. In the examination, the general characteristics of a superfluous man were identified and adapted to Chatsky. As a result, it was seen that Chatsky did not generally carry the characteristics of a superfluous man. Conclusions were drawn on why the character should be considered a superfluous man or not. It was concluded that the characterization of "untimely man" would be more appropriate for Chatsky instead of superfluous man.

Keywords: *Imagology, Griboedov, Woe from Wit, Chatsky, Superfluous man, Untimely man.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, ESKİŞEHİR.
e-posta: onur_aydin@anadolu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7981-5821>)

GİRİŞ

İmge bilimi yalnızca araştırılan imgeyi değil, söz konusu imgenin ortaya çıkış nedenlerini, geçirdiği dönüşümü ve bu sürecin sonuçlarını yansıtmaları sayesinde edebiyatın sınırlarını genişletir (Ulağlı, 2006: 170). İmge ise toplumsal boyutta ve kültür sahasında yaşanan olayların düşünce sistemlerine, edebiyata ve sanata yansımış biçimi olarak tanımlanabilir. Söz konusu farklı alanların birbiriyle etkileşimde bulunması sonucu ortaya çıkan imgelerin sağlıklı bir şekilde çözümlenebilmeleri için birtakım yöntemler bulunur. İmge bilimi araştırmalarında sıkça kullanılan yöntemler; *Pageaux*, *yaratısal/kurgusal imge*, *yazar odaklı imge* ve *imge merkezli çözümlleme* olarak sayılabilir. Bunlardan *imge merkezli çözümlleme*, imgelerin oluşumuna ve gelişimine dayalı bir araştırma yöntemidir. Bu yöntemde, incelenecek olan imgenin tarih, edebiyat, sosyoloji, psikoloji gibi alanlardaki çözümlemesi yapılarak toplumla arasındaki ilişkisi ele alınır (Ulağlı, 2006: 64).

XIX. yüzyıl Rus edebiyatına köy, taşra, kent gibi mekânları niteleyen imgelerin yanı sıra kadın, erkek, küçük ve gereksiz gibi insanları niteleyen imgeler damgasını vurur. Bu imgeler arasında *küçük insan* (маленький человек) ve *gereksiz insan* (лишний человек) canlı birer tiplere dönüşmeleriyle ve eserlerde sıkça yer almalarıyla ayrı önem taşır. Gerek küçük gerekse gereksiz insanlar sosyolojik tiplemeldir, yaratıcıları tarafından dönemin koşullarına uygun bir biçimde sahneye çıkarlar. Söz konusu her iki imgenin net ve kesin çizgilerle belirlenmiş sınırları yoktur ancak genel özellikleri bakımından ortak birtakım yönleri bulunur. Bunun nedeni, toplumsal süreçlerin dinamik olması, zamana ve dönemin koşullarına bağlı olarak değişime uğraması ve karakterlerin yaratıcılarının özgün sanat anlayışlarıdır.

Genel çerçeveden bakıldığında küçük insan nitelendirilmesiyle; toplumun alt tabakasından olan, üst kesimler tarafından ezilen ve aşağılanan, duygu, düşünce ve davranışlarını farklı ve güzel bir yaşantı uğruna şekillendirmeye çalışıp bunda başarısız olan, yaşamında bir değer nesnesi belirleyip ona ulaşmakla ömrünü geçiren ve bunlar uğruna maddi sıkıntılar çeken, trajik ve yer yer trajikomik yaşam süren kişiler kastedilir. Küçük insan imgesi, XIX. yüzyıl klasik dönem Rus yazar ve şairlerinin özgün yaklaşımlarıyla şekillenerek ortaya çıkar ve bir süreç ürünüdür (Çelikeş, 2016: 1). Küçük insan imgesine kıyasla gereksiz insanın ayırt edici özellikleri daha fazladır. Bu durum edebî karakter incelemelerinde daha zengin bir içerik sağlar. En kısa biçimiyle gereksiz insan imgesiyle; içinde yaşadığı topluma yabancılaşan, sorumluluk almaktan kaçınan, düşünceleriyle davranışları çelişen, topluma yararı dokunmayan ve çevresindeki gelişmelere kayıtsız kalan, toplumunkilerle kendi değer yargıları uyuşmayan, sürekli içsel çatışmalar ve çelişkiler yaşayan soylu kesim kastedilir. Rus edebiyatında ilk gereksiz insan, Puşkin'in *Yevgeniy Onegin* (Евгений Онегин, 1833) adlı şiirsel romanın eserle aynı adı taşıyan başkahramanıdır. Onegin'in ardından Mihail Y. Lermontov'un (1814-1841) *Zamanımızın Bir Kahramanı* (Герой нашего времени, 1840) romanındaki Grigoriy Peçorin, Aleksandr İ. Herzen'in (1812-1870) *Suçlu Kim?* (Кто виноват?, 1846) adlı romanındaki Vladimir Beltov, İvan S. Turgenyev'in (1818-1883) *Gereksiz Bir Adamın Günlüğü* (Дневник лишнего человека, 1850) adlı uzun öyküsündeki Çulkaturin ve *Rudin* (Рудин, 1856) romanının eserle aynı adı taşıyan başkahramanı Dmitriy Rudin ile *Bir Soylu Yuvası* (Дворянское гнездо, 1859) romanındaki Fyodor Lavretskiy, İvan A. Gonçarov'un (1812-1891) *Oblovov* (Обломов, 1859) romanının bir tiplere dönüşmüş olan başkahramanı İlya Oblomov ile *Uçurum* (Обрыв, 1869) romanındaki Boris Rayskiy, yine Turgenyev'in *Ham Toprak* (Новь, 1877) romanındaki Aleksey Nejdanov, Anton P. Çehov'un (1860-1904) *Düello* (Дуэль, 1891) adlı uzun öyküsündeki İvan Layevskiy karakterleri, XIX. yüzyıl Rus edebiyatında öne çıkan başlıca gereksiz insanlardır.

1816-1824 yılları arasında yazılan *Akıldan Bela* 1825, 1823-1831 yılları arasında yazılan *Yevgeniy Onegin* ise 1833 yılında yayımlanır. Buradan hareketle gereksiz insan olarak değerlendirildiğinde Çatskiy'in ilk olma özelliğini de kazandığı görülür. Ancak diğerlerinin aksine Çatskiy'in gereksiz insan olup olmadığına dair tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Çalışmamız kapsamında öncelikle gereksiz insanın karakteristik özellikleri imge merkezli çözümlleme yöntemiyle belirlenecek, ardından tümdengelim yöntemiyle Çatskiy'in bu niteliklerin hangilerini taşıyıp taşımadığı ortaya konacaktır. Araştırmanın örneklemleri olarak, ilk gereksiz insan olduğu düşünülen Yevgeniy Onegin ve gereksiz insan imgesinin en parlak temsilcilerinden biri olduğu kabul edilen Grigoriy Peçorin, araştırma evreni olarak ise XIX. yüzyıl Rus edebiyatındaki tüm gereksiz insanlar seçilmiştir. İnceleme gerçekleştirilirken Onegin ve Peçorin'in özellikleri aracılığıyla Çatskiy'in karakteri, duygu ve düşünceleri karşılaştırmalı analiz yöntemiyle açığa çıkarılacaktır. İncelemenin ardından Çatskiy'in gereksiz insan imgesinin bir temsilcisi olup olmadığı hakkında bir sonuca varılması ve Rus edebiyatında ilk gereksiz insanın kim olduğu tartışmalarının çözümüne de katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

1. GEREKSİZ İNSANIN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Bir terim olarak gereksiz insan kavramı ilk olarak 1850 yılında İvan Turgenyev tarafından *Gereksiz Bir Adamın Günlüğü* eserinde geçer ancak edebî bir imge olarak kullanımı çok daha öncesine uzanır. Rus edebiyatındaki ilk gereksiz insan, Puşkin'in eseriyle aynı adı taşıyan başkahramanı Yevgeniy Onegin'dir (Nikolyukin, 2001: 485; Moran, 2014: 60; Süer, 2006: 34; Gorkin, 2006: 482). Gereksiz insan tiplemesinin köklerine inmek gerekirse Rusya tarihine kısaca bir göz atmak yararlı olacaktır. Çünkü gereksiz insan tiplemesi, XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla uzanan süreçte, birtakım toplumsal koşullar sonucunda ortaya çıkar. I. Petro (1672-1725) döneminden başlayarak soylu çocukları eğitim için yurt dışına gönderilmeye başlanır. Farklı dilleri ve kültürleri yakından tanıma olanağı yakalayan bu gençler ülkelerine döndüklerinde kendilerini bir boşluk içerisinde bulurlar. Yüzyılın sonuna doğru sıradan halk ve soylular arasındaki uçurum daha da belirginleşir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Batı eğitimi almış soylular, topluma karşı uyum ve yabancılaşma sorunu yaşamaya başlar. Bu duruma ilave olarak, toprak köleliğinin kaldırılacağı söylentileri, bu kesimin maddi olarak da kaygılı bir ruh hâline girmesine yol açar. Özellikle 1825 Aralıkçı Ayaklanması (Восстание декабристов) bu süreçte kilit rol oynar. Çünkü ayaklanma, Rusya tarihinde çarlık rejimine karşı bilinçli olarak gerçekleştirilen ilk isyan olma özelliğiyle kendinden öncekilerden ayrılır. I. Petro döneminden beri artarak süregelen soylu-sıradan halk arasındaki uçuruma devlet-soylu ve devlet-sıradan halk olmak üzere yeni uçurumlar eklenir. Kamu otoritesi, soylu kesim ve halk arasında uzlaştırıcı olma kimliğini kaybeder. Bunların doğal bir sonucu olarak XIX. yüzyılda Rusya'nın, kimlik ve yön arayışına girmesi şaşırtıcı değildir. Bu geçiş döneminde başta eğitim, ekonomi, psiko-sosyal unsurlar olmak üzere toplumsal koşullar, 1820-1860 yılları arasında Rus edebiyatında *gereksiz insan* imgesinin ortaya çıkmasını sağlayan başlıca etkenlerdir (Öksüz, 2012: 10).

Bir kavram olarak gereksiz insanın genelgeçer bir açıklaması yoktur ancak ön bilgi vermesi açısından birkaç edebiyat terimleri sözlüğüne bakmak yararlı olacaktır. Bu kapsamda gereksiz insanın, "XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus edebiyatında yer edinmiş olan sosyo-psikolojik bir tipleme" (Nikolyukin, 2001: 485), "XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus edebiyatına yerleşmiş ve soylu ile aydın kesimin karakteristik özelliklerini yansıtan bir edebî tip" (Gorkin, 2006: 482) olmak üzere genel bir tanımlaması yapılabilir. Türk edebiyat kuramcısı Berna Moran'ın (1921-1993) *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi* adlı kitabında, "zekâsı parlak, duyarlılığı ince, ama karamsar, bir işe yaramaz, topluma karşı olumsuz adam. Bazen iyi niyetli ve ümitli olsa da eyleme geçemeyen, sonunda hep yenilgiye uğrayan adam" (2014: 60) olarak açıklanır.

Edebî imgenin yalnızca tanımlaması değil aynı zamanda karakteristik özellikleri de ona ilişkin önemli ipuçları sunar. Bu bağlamda sözlükler ve ansiklopediler yardımcı kaynak niteliğindedir. Rus edebiyat tarihçisi Aleksandr N. Nikolyukin'in (1928-2023) baş editörlüğünde hazırlanan *Edebiyat Terimleri ve Kavramları Ansiklopedisi'*nde (Литературная энциклопедия терминов и понятий) gereksiz insanın özellikleri şu şekilde verilir (2001: 485): Resmî kurumlara ve topluma karşı yabancılaşan, entelektüel ve ahlaki açıdan kendini etrafındakilerden üstün gören, ruhsal açıdan yorgun olan, derin bir şüphecilik duyan, sözcükleri ile eylemleri arasında uyumsuzluk bulunan bir edebî karakterdir. Bir diğer Rus araştırmacı Aleksandr P. Gorkin'in (1936-2022) baş editörlüğünde hazırlanan *Edebiyat ve Dil. Resimli Çağdaş Ansiklopedi* (Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия) adlı kaynakta ise gereksiz insanın özellikleri detaylı olarak verilir. Eserde gereksiz insana ilişkin bu özellikler şöyle özetlenebilir:

"Sosyal ayrıcalıklar, maddi refah, eğitim, entelektüel gelişim ve manevi zarafet, keskin bir özsayı, kendi yetersizliğinin rahatsız edici bilinciyle ve acı verici refleksiyle bir arada var olan başkalarına karşı üstünlük duygusu sağlayan bir soylu kökene sahip olmak genetik özellikleridir. Onları yalnızlığa mahkûm eden benmerkezciliğin yanı sıra şüphecilik, içsel yorgunluk, sözler ve eylemler arasındaki uyumsuzluk, kanunlara ve ideolojik değerlere yabancılaşma, toplumsal yaşamda aktif olarak rol alamama ya da almak istememe gibi diğer nitelikleri bulunur. Bu tiplmeler, kendilerini gerçekleştirmekte başarısız olan, zengin yeteneklere sahip bireylerdir. Nadir istisnalar dışında, bir kariyer veya ahlaki bakımdan kendini geliştirme arzusu, hayatlarını bir kişiye, nesneye, yüksek hedefe ya da ideale adanmak onlara yabancıdır" (Gorkin, 2006: 482).

Gereksiz insanın karakteristik özelliklerine ülkemizdeki araştırmacılar da zaman zaman yer verir. Bunlardan ilki, akademisyen Türkan Olcay'dır. Olcay, *İvan S. Turgenyev* adlı kitabında gereksiz insanın tanımını yaparken ona dair özellikleri de şöyle sıralar: Soylu ve zengindir, iyi eğitilmiş ve kültürlüdür, Batı kültürünü yakından tanır, toplumsal sorunlarla yakından ilgilidir. Diğer yandan karamsardır, güçsüzdür, çelişkiler yaşar, düşündükleri ve davranışları tutarsızdır, kimseyi mutlu edemez ve kendi de mutsuzdur. Belirli bir amacı yoktur, toplumda kendine yer bulamaz ve ortamı terk eder (Olcay, 2005: 74). Bir diğer araştırmacı Esra Kadioğlu'nun *19. yüzyıl Rus Edebiyatında Gereksiz İnsan Tiplemesi* başlıklı tezinde gereksiz insanın ayırt edici özellikleri şu şekilde verilmiştir: toplum tarafından yaratılan, soylu kesime mensup, toplumun ahlak kurallarına karşı çıkan, bulunduğu ortama ayak uyduramayan, düşünce ve eylemlerinde tezatlık bulunan, çelişkiler ve içsel çatışmalar yaşayan, kayıtsız, miskin, alaycı, sorumluluktan kaçan, bir parazit gibi yaşam süren, kendini etrafındakilerden üstün gören ve onları aşağılayan, zamanını boş işlerle uğraşarak harcayan simgesel bir karakterdir (2013: 15).

Batılı kaynaklarda, Rus edebiyatındaki gereksiz insan tanımlaması verilen örneklerden pek de farklı değildir. Britannica'nın internet sitesinde söz konusu imge şöyle açıklanır: "*19. yüzyıl Rus edebiyatında sık sık karşımıza çıkan gereksiz adam, onu ulusal bir arketip hâline getirecek kadar dikkat çekicidir. Genellikle aristokrattır, zekidir, iyi eğitilmiştir, idealizm ve iyi niyetle donatılmıştır, ancak Hamlet'ininki kadar karmaşık nedenlerden dolayı etkili eylemde bulunma konusunda yetersizdir. Çevresindeki aptallığın ve adaletsizliğin farkında olmasına rağmen seyirci kalır*" (2015). Amerikalı araştırmacı Christopher Henry Carr'ın *Rus Edebiyatında "Gereksiz İnsan"ın Kurtarılması* (The Redemption of the "Superfluous Man" in Russian Literature) başlıklı doktora tezinde adı geçen imge, sürgün edilen kimse ile özdeşleştirilir: "*Oedipus gibi gereksiz insan da evi diyebileceği bir yer arayan sürgündür. Gereksiz adam genellikle uyumsuz ya da dışlanmış, toplumda bir yer bulamayan zayıf iradeli bir birey olarak düşünülür. ...Bazıları onu olumlu görse de çoğu kişi onu hedeflerinden hiçbirine ulaşamayan biri olarak görür*" (2016: 1). Rus kültürü üzerine araştırmalar yapan Amerikalı araştırmacı Jehanne M. Gheith'e göre gereksiz insan kavramı çok yönlüdür ancak anlamsız değildir ve belirli kısıtlamalara maruz bırakılmadığı sürece genel hatları şöyle tarif edilebilir: "*Gereksiz insanların ortak noktası, toplumdan radikal bir biçimde yabancılaşma ve kişisel olarak anlamlı ya da toplumsal açıdan yararlı eylemlerde bulunma konusundaki yetersizliktir. Bu karakterler aynı zamanda genellikle sonsuza kadar potansiyel olarak kalacak sözlere ya da yeteneklere sahiptirler. Son olarak, tüm gereksiz insan metinlerinin merkezinde romantik bir ilişki ve ayrılık bulunur*" (1996: 230). Çinli araştırmacı Yin Liu ile Rus araştırmacı Yevgeniy V. Nikolskiy, 2019 yılında gereksiz insan imgesini Çinli yazar Yu Dafu'nun (1895-1945) eserlerinde inceledikleri bir çalışma ele alır. Çalışmada gereksiz insanın yalnızca Rus değil Çinli yazarlar tarafından da sıkça kullanıldığı ve edebî bir imge olarak eşsiz bir sosyo-kültürel fenomen hâline geldiği vurgulanır (Liu&Nikolskiy, 2019: 43-44). Ayrıca gereksiz kişi ifadesi, "*edebî bir hayal ürünü olmaktan çok, toplumsal bir çalkantı çağından geçen bir toplumun manevi yaşamındaki refleksif bir bilinç katmanı*" olarak tanımlanır (Liu&Nikolskiy, 2019: 44).

Gereksiz insan imgesinin nesnel ve kapsamlı bir tanımlamayla ortaya konabilmesi için gerek ülkemizdeki gerekse Rusya'daki ve Batı'daki kaynaklardan örnekler verilerek genel çerçevesinin çizilmesi hedeflenmiştir. Ancak açıklamalarda görüleceği üzere gereksiz insan imgesinin net ve kesin çizgilerle çizilmiş bir tanımı yoktur. Araştırmacılar gereksiz insanın farklı yönlerini öne çıkarmışlardır. Bununla birlikte yukarıda tanımı ve özellikleri verilen gereksiz insan tiplemesinin genel karakteristik özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Soylu bir kökene sahip olma,
- Maddiyat kaygısı bulunmama,
- İyi eğitilmiş, akıllı ve kültürlü olma,
- Kendini diğer insanlardan üstün görme,
- Başta kadınlarda olmak üzere etrafındaki kişilerde hayranlık uyandırma,
- Zamanını boş işlerle harcama, topluma bir yararı dokunmama,
- Söyledikleri ve davranışları arasında çelişki bulunma,

- Bencillik, kayıtsızlık ve vurdumduymazlık sergileme,
- Amaçsızlık ve eylemsizlik içerisinde olma,
- Yararsızlık içerisinde bir asalak gibi yaşama,
- Topluma karşı yabancılaşma hissetme,
- Etrafındaki insanları üzme, onlara zarar verme,
- Sürekli bir tatminsizlik duygusu yüzünden mutlu olamama,
- Toplumda kendine yer edinememe ve ortamı terk etme.

Gereksiz insan imgesinin temsilcisi olan edebî karakterin yukarıda sayılan özelliklerin hepsini taşıması beklenemez ancak çoğuna sahip olması durumunda onun bu imgenin temsilcisi olduğu görüşünü akla getirebilir. Unutulmamalıdır ki imgeler toplumsal bellekte zaman içerisinde oluşur. Gereksiz insan imgesi de XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde oluşum sürecinin yalnızca başlangıç aşamasındadır. Söz konusu imgenin olgunlaşması yüzyıl boyunca devam eder. Bu nedenle her gereksiz insanı kendi döneminin koşullarında değerlendirmek gerekir. Diğer yandan yüzyılın tamamından bütüncül bir bakış açısından yoksun bir biçimde bir imgeyi değerlendirmenin, onun hakkında yanlış çıkarımlarda bulunmaya yol açabileceği sorununu da beraberinde getirir. Bu nedenle XIX. yüzyılın tamamı dikkate alınarak gereksiz insan imgesinin genel karakteristik özellikleri çıkarılmış ve kendi döneminin koşulları da dikkate alınarak Çatskiy'e uyarlanmıştır.

2. ZAMANSIZ İNSAN OLARAK ÇATSKİY

Aleksandr Griboyedov'un *Akıldan Bela* adlı oyununu ne zaman nerede yazmaya başladığına dair farklı görüşler bulunur. 1816 yılında Petersburg'da ya da 1820 yılında İran'da yazmaya karar verdiği iddia edilir ancak eserin 1824 yılında tamamlandığı ise daha yaygın kabul gören bir bilgidir. İlginçtir ki eser, yazıldıktan tam yedi yıl sonra Estonya'nın başkenti Tallin'de Almanca olarak basılır. Bunun nedeni, 1825 Aralıkçı Ayaklanması'nın ardından Rusya'da baskıcı uygulamaların şiddetinin artmasıdır. Nitekim 1833 yılında Moskova'da Rusça olarak yayımlanmasına izin verilse de oyunda rejimi ve düzeni eleştiren sahneler sansüre uğrar (Gündoğdu & Toprak, 2011: 5). Eser, Tallin'de yayımlandıktan altmış yıl sonra Rusçadan Türkçeye çevrilir. *Akıldan Bela*, Rusçadan dilimize çevrilen ilk eser olması nedeniyle bizim için ayrı bir önem taşımaktadır. Oyun, Dağıstan kökenli Mehmet Murat tarafından Türkçeye kazandırılır. Dönemin ilerici, mücadeleci kişilerinden olan Mehmet Murat, oyunun ana kahramanlarından Çatskiy ile kendini özdeşleştirdiği için eseri çevirmek ister (Behramoğlu, 2012: 261). Murat'ın bu tutumu, çalışmanın devamında değinilecek olan Çatskiy'i mücadele etmemekle suçlayıp gereksiz insan olarak görenlerin bakış açlarına ters düşen bir ipucu niteliğindedir.

Eserin olay örgüsü ile kahramanları, eski ve yeni çatışması, cahillik ve eğitim, yozlaşmışlık ve yenileşme hareketleri ana sorunsalları temelinde şekillenir. Oyunun olay örgüsündeki durağanlık, Famosov topluluğu tarafından sürdürülürken esere dinamizmi Çatskiy kazandırır. Sofya ve Molçalin'in arasındaki ilişkiyi baba Famosov'dan gizlemeye çalıştıkları sahneyle başlayan ilk perdede olduğu gibi Moskova'da yaşam tüm ahlaksızlığıyla ve sahteliğiyle akıp gitmektedir. Çünkü Molçalin gerçekten Sofya'yı sevmemektedir, onlara ahlak dersi vermeye çalışan baba Famosov ise evin hizmetçisi Liza'ya sarkıntılık etmektedir. Olay örgüsüne yeni bir soluk kazandıran kişi üç yıldır yurt dışında olan ve Sofya için geri dönen Çatskiy olur. İkinci perdede mevcut düzenin sıkı temsilcileri olan baba Famosov ve Albay Skalozub ile Çatskiy arasında değerler üzerine ciddi tartışmalar yaşanır. Üçüncü perdede Molçalin ve Sofya ile tartışan Çatskiy, yalnızca düşünceleri ve değerleri değil duyguları da sorgulamaya başlar, Çatskiy'in iğneleyici ve eleştirel konuşmalarından usanan Sofya, onun deli olduğu dedikodusunu çıkarır. Son perdede bu söylenti kısa süre içerisinde hızla yayılır ve Çatskiy ortamdaki ayrılır. Son perdeye kadar 'gerekli insan' olarak cahillik, gericilik, liyakatsizlik gibi birçok kötü değerle mücadele eden Çatskiy, son perdede onu gereksiz insan olarak gören araştırmacıların iddiasına göre 'gereksiz insan' kimliğine bürünerek Rusya'yı şu sözlerle terk eder:

“Siz ise (Famusov’a), bayım, siz rütbe düşkününüz, / Mutlu bir cehalet içinde uyumayı sürdürmenizi diliyorum, / Sizi evlilikle ilgili korkutmuyorum. / Kızınıza efendi biri elbette bulunur, / Bir dalkavuk ve iş adamı, / En nihayetinde tüm meziyetleriyle, / O, gelecekteki kayınpederinin aynısı olacak. ...Kimlerle birlikte oldum? / Kader beni nereye sürükledi! / Herkes beni kovuyor! / Herkes lanet okuyor! İşkenceciler kalabalığı, / Aşkta ihanet edenler, / Düşmanlıkta yorulmak bilmeyenler, / Zapt edilemeyen hikâyeciler, / Beceriksiz sivri zekâlılar, kurnaz geçinen saftirikler, / Uğursuz kocakarılar, / Uydurmalar ve saçmalıklar yüzünden kocamış ihtiyarlar / Hepiniz koro hâlinde beni deli diye karaladınız. / Haklısınız, ateşten yanmadan sıyrılacaksınız, / Kim sizinle bir gün geçirmeyi başaracak, / Sizinle aynı havayı soluyacak, / Ve sonunda akıl sağlığı bozulmadan ayakta kalacak. / İşte defolup gidiyorum Moskova’dan! / Artık buraya bir daha dönmeyeceğim (Griboyedov, 2018: 172-174).

Amerikalı araştırmacı Jehanne Gheith’e göre gereksiz insanın topluma yabancılaşması ya da bulunduğu ortamı terk etmesi olumlu bir göstergedir çünkü bu durum, gereksiz insanın iç dünyasında hissettiği asaletin bir sonucudur ve asıl tehlikeli olan ise toplumun onu kabullenmemesidir (1996: 230). Rusya doğumlu edebiyat ve kültür bilimci Marietta N. Boyko ise bunun bir kaçış olmadığını, kahramanın çektiği ıstırabını gizlemek için bir yer değiştirme şeklinde yorumlanabileceğini paylaşır (2005: 150; Akt. Coşkun, 2023: 1426). Bu bağlamda Çatskiy’in vedası, gereksiz insan imgesinin dayandığı tarihsel ve toplumsal koşulları yansıtmaya açısından önemli veriler sunar. Buna göre dönem, gereksiz insanların zamanıdır. Çatskiy’i sistem dışına iten düzen, yani başta baba Famusov, Albay Skalozub ve Molçalın olmak üzere Moskova sosyetesinden herkesin yaşamına devam ettiği statüko, korunmuş olur. Oyunun bu şekilde son bulması ile Çatskiy’in henüz zamanının gelmediği okura sezdirilir. Henüz Çatskiy ve türevlerinin sayısı çok azdır, onun gibi güç ve enerji dolu genç bir kişinin gerekliliğini hisseden Griboyedov, bir imge olarak Çatskiy’i yaratır (Orlov, 1967: 46; Akt. Coşkun, 2023: 1423). Çatskiy ile birlikte oyunun diğer ana kahramanı ve aklın temsilcisi olan Sofya, mevcut düzende yaşamaya devam ederken Çatskiy ise bu duruma daha fazla katlanamaz. Böylece henüz daha eserin olay örgüsünden Çatskiy’in gereksiz insan olmadığına dair ipuçları verilir.

Diğer gereksiz insanlar gibi Aleksandr Çatskiy de soylu bir geçmişe sahiptir, maddi açıdan herhangi bir sorunu bulunmaz. İyi bir eğitim alır ve Batı kültürünü benimser. Bu imgenin sonraki örnekleri olan Peçorin ve Onegin’den daha zeki olduğu düşünülen Çatskiy aklını olumlu yönde kullanır çünkü zekâsının yanı sıra iyi ve hassas bir kalbe de sahiptir (Gonçarov, 1955: 13). Doktor Verner ile geçen bir konuşmasında Peçorin: *“Uzun zamandır kalbimle değil, kafamla (aklımla) yaşıyorum”* (Lermontov, 2014: 249) cümlesini kurar. Zeki olması nedeniyle kendini diğer insanlardan üstün görür ve onları alaya alır. Konuşmalarıyla etrafındakileri kendine hayran bırakır ancak diğer gereksiz insanlardan farklı olarak sivri dili yüzünden insanlar ondan çekinir. Onun bu konuşma ve davranış tarzı, dönemin toplumla çatışan birçok aydını için de tipiktir (Çausova, 2017: 94). Sahtekârlığa rıza göstermeyen Çatskiy’in dilinin sivri olması her ne kadar normale akli nedeniyle toplumla sürekli çatışma içerisinde olması da o kadar sıradandır. Griboyedov Ocak 1825’te şair ve eleştirmen Pavel A. Katenin’e (1792-1853) yazdığı bir mektupta bu konudan şöyle bahseder: *“Benim komedimde bir akli başında kişiye yirmi beş aptal düşüyor ve bu adam elbette çevresindeki toplumla çelişecektir çünkü kimse onu anlamıyor, kimse onu affetmek istemiyor”* (1959: 557). Diğer yandan toplumla zıt düşse de hiçbir zaman gösterişi sevmez, içten ve sade yaşamı tercih eder, olanağı olsa da ardılları gibi ‘züppe’ gibi yaşamaktan hoşlanmaz (Gonçarov, 1955: 23). Çatskiy’in söyledikleri ve yaptıkları arasında bir çelişki ya da tutarsızlık bulunmaz, onun yalnızca duygularında bir çelişki gözlemlenir. Bunun da nedeni sevdiği kadın olan Sofya’nın ona bir türlü karşılık vermemesidir. Onun yaşadığı içsel çelişkinin nedeni ise akıl-kalp karşıtlığından kaynaklanır. Oyunun birinci perdesinde Sofya ile aralarında geçen konuşmada Çatskiy: *“Akıl, kalple iyi geçinemez”* (Griboyedov, 2018: 41), sözleriyle aslında kendisini mutsuzluğa sevk eden temel çelişkiyi açıklar. Diğer gereksiz insanlar ise tatmin olmayı bilmedikleri için hiçbir şeyden zevk almazlar ve mutlu olamazlar. Örneğin Peçorin tatmin olamama sorunundan dolayı yaşamın giderek anlamsız bir hâl aldığını paylaşırken: *“Ruhum sosyete tarafından şımartılmış, hayal gücüm huzursuz, yüreğim doyumsuzdur. Bana her şey yetersiz geliyor, zevke olduğu gibi hüzne de kolayca alışıyorum ve yaşamım gün geçtikçe daha da boş oluyor”* (Lermontov, 2014: 178); Onegin ise henüz doğuştan mutlu olmayı bilmediğini: *“Ben mutluluk için yaratılmadım / Ruhum ona yabancı”* (Puşkin, 1950: 81) sözleriyle ifade eder.

Gereksiz insanların belki de en fazla eleştiri aldıkları konu, boş harcanmış yaşamları ve toplum yararına en ufak katkılarının bulunmamasıdır. Aynı şekilde bu insanlar, belirli bir ulvi amaçtan yoksun olan, eylemsizlik içerisinde akıp giden bir yaşam süren, etrafındaki ve toplumdaki gelişmelere kayıtsız kalan, yalnızca kendilerini düşünen

tiplerdir. Puşkin şiirsel romanında Yevgeniy'i bu bağlamda şu sözlerle betimler: “*Yirmi altı yaşına kadar / Amaçsız, aylak yaşayıp / Bir hizmeti, karısı, işi olmadan / Zamanını eylemsizlikle tükettiğinden / Hiçbir şeyle uğraşmasını bilmiyordu...*” (1950: 170-171). *Akıldan Bela*'da buna olumsuz düşünceleri taşıyan ve davranışları sergileyen kesim Famusov topluluğudur. Çatskiy ise onların karşı cephesinde konumlandırılır. Çatskiy, eğitimini alıp yurt dışındaki görevini tamamladıktan sonra ülkesine döner. Gördüğü yanlışları dürüstçe ama acı bir şekilde dile getirir, kayıtsız kalamaz. Ancak etrafındakilere zarar vermez, Onegin'in arkadaşı Lenskiy'i, Peçorin'in Gruşnitskiy'i öldürdüğü ya da diğer insanlara mutsuzluk verdiği gibi bir durum Çatskiy'in yazgısında yoktur. Tam aksine üzülen, mutsuz olan, zarar gören, sevdiği kadın tarafından mağdur edilen bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Onegin Tatyana ve Olga'yı, Peçorin Vera, Meri ve Bela'yı mutsuz ederken Çatskiy'in tek isteği Sofya'nın kendisine olumlu yanıt vermesidir. Diğer gereksiz insanların aksine Çatskiy, kadınların mutsuzluğundan kendine mutluluk çıkarmaya çalışmaz. Peçorin'in kadınlarla ilgili kurduğu şu cümle her iki karakter arasındaki zıtlığı bir daha gözler önüne serer: “*Sevgim hiç kimseye mutluluk getirmedi, çünkü sevdiğim kişiler için hiçbir şeyi feda etmedim. Kendim için, kendi hazzım için sevdim onları. Onların duygularını, şefkatlerini, sevinçlerini ve acılarını açgözlülükle sömürerek kalbimin tuhaf bir gereksinimini giderdim. Ama hiçbir zaman da doyamadım*” (Lermontov, 2014: 247).

Alıntıda görüleceği üzere diğer gereksiz insanlar, kendileri için, kendi duygularını tatmin etmek için yaşarlar, karşındakiler için en ufak bir fedakârlıkta bulunmazlar. Çatskiy'in ise Moskova'ya gelmesinin tek nedeni Sofya'dır, sevdiği kadını tekrar görebilmektir. Peçorin ve Onegin'in aksine Çatskiy ilişkilerde sorumluluk almaktan kaçmaz, kadınlarla gönül eğlendirmez, onun niyeti ciddidir ve Sofya ile evlenmek istemektedir. Sofya onun bir şeyler hissetmekten aciz olduğunu düşünerek, aşkını bir gösterişten ibaret sanıp Çatskiy'e olumlu yanıt vermez (Ryabiy, 2011: 95). Sofya'nın yanıldığı nokta, onun diğer gereksiz insanlardan farklı olarak aklın yanı sıra kalp ile de donatıldığının farkına varamamasıdır, nitekim kadın kahramanımız sonrasında yanlış bir tercih yaparak Molçalın'i sever ve mutsuz olur. Ciddi bir ilişki istemeyen Onegin ise evliliğe karşı olduğunu Tatyana'ya şu sözlerle açıklar: “*İnanın bana (vicdanım kefilidir) / Evlilik bizim için bir işkence olacak / Sizi ne kadar sevsem de / Alıştıktan sonra sevmeyi bir anda bırakacağım / Ağlamaya başlayacaksınız / Gözyaşlarınız kalbime dokunmayacak / Hatta onu sadece çileden çıkaracak*” (Puşkin, 1950: 81). Peçorin'in 'evlilik' sözcüğünü duymaya dahi tahammülü yoktur, ciddi ilişki ona göre değildir. Kahramanın bu ruh hâli eserde şu sözlerle yer bulur: “*Evlilik sözcüğünün benim üzerimde sihirli bir etkisi vardır. Bir kadını ne kadar tutkulu seversem seveyim, eğer bana onunla evlenmek zorunda olduğumu yalnızca hissettirmesi sevgimin sona ermesine yeterlidir! O anda kalbim taş kesilir, bir daha da onu hiçbir şey ısıtamaz*” (Lermontov, 2014: 241).

Çatskiy'i mağdur eden yalnızca Sofya değil, Famusov topluluğunun üyeleridir. Sofya'nın çıkardığı 'deli' dedikodusunu yayan ve Çatskiy'in öyle olduğunu ateşli bir şekilde savunan bu gruptur. Dönemin Rus yaşamında bu topluluk o kadar güçlüdür ki kendi sağlığı açısından Çatskiy'in o ortamı terk etmekten başka çaresi kalmaz. Aslında bilgisiyle ve eğitimiyle soylu Moskova'sına karşı bir zafer kazanır ancak son sahnede yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Görevini başarıyla tamamladıktan sonra kendinden sonra gelenlere öncülük edebilmek için var olmayı tercih eder ve oradan kurtulur (Çausova, 2017: 105). Çatskiy'in kaderini yazarın değil dönemin toplumsal koşulların belirlediğini, onun yapması gerekeni yaptığını ve zamana göre her şeyin olması gerektiği gibi yaşandığını, geleceğin neler getireceğini ise zamanın göstereceğini ifade eden araştırmacı Aydın Süer, sözlerine şöyle devam eder: “*Griboyedov da Rus yazarların çoğu gibi kahramanının gelecekteki yazgısını belirleyememiştir. Çünkü bu bir tarihsel süreç sorunudur. Kahramanların yazgısını belirleyecek olan toplumsal olaylar ve zamandır*” (2006: 18).

Akıldan Bela oyunu ilk çıktığında politik bir eser olarak nitelendirilir. Ancak eserin ana fikri daha iyi anlaşıldıktan sonra Nikolay V. Gogol tarafından toplumsal bir oyun olarak ifade edilmesinin daha doğru olacağı iddiası ortaya atılır (Çausova, 2017: 93). Ana kahramanlardan Çatskiy de toplumun içinden çıkan gerçek bir tiptir. Çatskiy, Rus toplumsal yaşamındaki ilerici hareketlerin akıl yönünü temsil eden bir karakterdir. Toplumsal dönüşüme katkı sağlamak gibi yüce bir amacı bulunur ve bunun için de çaba gösterir. Ancak statükoyu muhafaza etmeyi arzulayan Famusov topluluğu tarafından dışlanır, kendisinin deli olduğu dedikodusu çıkarılır. Bir başka deyişle yabancılaşmaz yabancılaştırılır, terk etmez kovulur. Kahramanın yapabileceği başka bir seçenek yoktur çünkü o dönem Famusov topluluğunun toplumda söz sahibi ve güçlü olduğu zamanlardır. Bu topluluk Çatskiy'i âdeta kumar, içlerine almaz. Bunu gören Çatskiy o günün koşullarıyla sınırlandırılmış olan mücadelesini verir, mevcut düzene karşı sözlü isyan girişiminde bulunarak görevini yerine getirir ve ortamdan ayrılır. Bayrak yarışı olarak

düşünüldüğünde 1820-1860'lı yılları kapsayan bir zaman diliminde, şartlar olgunlaştığında kendisinin ardılı olacak kişilerin eyleme geçebilmelerini sağlayacak öncü koşulları yaratarak Rus toplumuna veda eder. Diğer gereksiz insanlar zaman zaman toplumdaki çürümüşlüğü farkına varırlar hatta zaman zaman bundan rahatsız da olurlar ancak tembellikleri yüzünden eyleme geçme gücünden yoksundurlar. Onlar bir boşlukta âdeta asalak gibi yaşam sürerken Çatskiy içten ve ateşli bir eylemci olarak mücadele verir (Gonçarov, 1955: 13-14). Nitekim Çatskiy'in prototipi olarak düşünülen adayların arasında Wilhelm Ludwig von Küchelbecker (1797-1846), Pyotr Ya. Çaadayev (1794-1856) ve yazarın kendisi bulunur (Çausova, 2017: 103-104). Adı geçen isimlerin ortak özelliği, 1825 Aralık'ta ayaklanması'na destek vermeleri ve birer eylem insanı olmalarıdır. Nitekim Çatskiy'i araştırmacı Nazan Coşkun: "*Yaratıcı akılla dünyayı yeniden inşa etmek gibi Prometheus¹ zihnine sahip*" biri olarak nitelendirir (2023: 1424). Çatskiy'in asıl hareketliliği davranışlarına değil zihinsel aktivitelerine yansır. Yoğun zihinsel aktivitelerinin sonucunda onun diğer karakterlerden daha üstün olmasını sağlayan yapıcı akılla donatılır. Akıl, Çatskiy'de karakterin davranışının temeli ve düzenleyicisi işlevi görür (Gorbanov, 2006: 5).

Rus yazar İvan Gonçarov'a göre Çatskiy'in Rus toplumuna vedası yalnızca fiziksel nitelik taşır. 1872 yılında yayımlanan *Milyon İstirap* (Мильон Терзаний) başlıklı eleştirel makalesinde ünlü yazar, Onegin ve Peçorin'in Çatskiy'den daha sonra ortaya çıkmasına rağmen mezarda olduğunu, Çatskiy'in ise hâlâ yaşadığını iddia eder (1955: 7-8). Gonçarov'un söylediği gibi: "*Çatskiy, yeni bir yüzyılı başlatır, bu yüzyılda onun önemi ve aklının tamamı bulunur*" (1955: 14). Çatskiy, eski yüzyılda kalan görüşlerle ve onların savunucularıyla anlaşamaz bu nedenle etrafındakilerle sürekli çatışma yaşar. Onun fikir savaşında göstermiş olduğu bu bilinç, Famosov toplumunu rahatsız eder. Hakkında çıkarılan 'deli' dedikodularından sonra başlattığı yüzyılı kendi terk etmek zorunda kalır. Diğer özelliklerinin aksine en fazla bu eylemiyle Rus edebiyatında 'gereksiz insan' imgesi çatısı altında değerlendirildiği görülür. Ancak diğer gereksiz insan tiplerini göz önünde bulundurulduğunda Çatskiy'in mücadele ettiği, sözcüklerle sınırlı olsa da değişim için sorumluluk aldığı dikkat çeker. Zamanın ve Rusya'nın koşullarında kahramanın elinden geleni o kadardır. *Akıldan Bela* sıkça 'sağırın oyunu' olarak ifade edilir (Çausova, 2017: 102). Oyunda Tugouhovskiylar sadece işlerine geleni iştir, Sofya Molçalın hakkında söylenenleri, Famosov topluluğu Çatskiy'in söylediklerini duymak istemez. Bu nedenle kahramanın mücadelesi yazar tarafından sözcüklerle sınırlandırılır. Rus toplumu Çatskiy'in sözcüklerini duymak dahi istemezken onun davranışlarını görmeye hiç hazır değildir. Nitekim Çatskiy eyleme geçseydi o zaman da eserdeki sağırlık motifinin, körlük motifine dönüşme ihtimali doğacaktı.

Çalışmadan görüldüğü üzere Çatskiy, zamanın koşullarına göre kendi mücadelesini verir. Onu gereksiz insan olarak kabul eden araştırmacılar, Çatskiy'in Famosov topluluğuyla savaşmayıp ortamı terk etmesinden yola çıkarlar. Ancak Çatskiy, gereksiz insan tanımına tam olarak uymaz, söz konusu imgenin karakteristik özelliklerinin çoğunu taşımaz. Bu nedenle onu gereksiz insan olarak nitelendirmek doğru olmayacaktır. Bir başka deyişle gereksiz insan imgesi çerçevesinden bakıldığında yalnızca 'öğrenci'² olarak sayılabilir. Bu bağlamda Çatskiy henüz olgunlaşmamış bir edebî karakterdir, kendi döneminin koşulları kapsamında mücadeleyi sürdürür, onun zamanı gelmemiştir. Akademisyen Emine İnanır'a göre o, "*geçmiş geleceğe taşıyan bir kişi*" olarak okurun karşısına çıkar (2012: 51). Çatskiy gereklidir çünkü ileride olgunlaşarak ortaya çıkacak olan gereksiz insan imgesinin öncül koşullarını oluşturur, tohumlarını eker. Karakterin gerekli ya da gereksiz olduğu tartışmasının temel nedeni, dönemin koşullarına göre değerlendirilmesi ya da değerlendirilmemesidir. Özetle bu konuda bir yargıya varabilmek için temel ölçüt zaman kavramıdır. Bu nedenle çalışma kapsamında Çatskiy için 'gereksiz insan' yerine 'zamansız insan' ifadesinin daha doğru olacağı düşünülmüştür. Çünkü henüz onun dönemi gelmemiştir, zamana ve o günkü koşullara ayak uyduramadığı için mücadelesini tamamladıktan sonra rahatsız olup toplumdan uzaklaşmıştır.

3. SONUÇ

Edebî imgeler, tek bir yazarın ya da tek bir eserin değil kolektif bilinçte, yani toplumun zihninde, süreç içerisinde oluşan düşünce ürünleridir. Aynı şekilde Rus edebiyatında gereksiz insan imgesi, yalnızca tek eserde yer verilerek ortaya çıkmış edebî bir tiplene değildir. XIX. yüzyıl Rus edebiyatının önemli yazar ve şairlerinin kalemlerinden dökülerek ve zamanla olgunlaşarak son şeklini almıştır. Çalışmada gösterilen gereksiz insanın karakteristik

1 Antik Yunan'da Zeus'a karşı gelip ateşi insanlığa armağan eden mitolojik bir kahramandır. Aydınlanma ile birlikte onurun ve özgürleşmenin sembollerinden biri hâline gelir (İndirkaş, 2005: 114).

2 Griboyedov, *Akıldan Bela* komedyasını yazmadan önce üç perdelik *Öğrenci* adlı oyununu kaleme alır. Bu eser *Akıldan Bela*'nın (Rassadin, 2001: 51-53; Akt. İnanır, 2012: 44), oyundaki başkahraman Yevlampiy Benevol'skiy de Çatskiy'in bir taslağı olarak görülür (İnanır, 2012: 45).

özellikleri de söz konusu imgenin olgunlaşmasının bütüncül bir bakış açısıyla ortaya konan sonucudur. Bir edebî karakteri gereksiz insan olarak nitelendirebilmek için ondan, temsil ettiği imgenin karakteristik özelliklerini genel bağlamda taşıması beklenir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada ülkemizdeki, Rusya'daki ve Batılı kaynaklardaki gereksiz insan tanımlarına yer verilmiş ve söz konusu imgenin genel çerçevesi çizilmiştir. Bu kapsamda *Akıldan Bela* oyununun başkahramanlarından olan Aleksandr Çatskiy'in gereksiz insan imgesini tam olarak yansıtmadığı görülmüştür. Başkahramanın gereksiz insanın ayırt edici özelliklerinden çoğunu taşımadığı saptanmıştır. Yer verilen özelliklere göre, onun diğer araştırmacılar tarafından gereksiz insan sayılabilmesinin en önemli nedeninin, mücadele etmeyip toplumdaki uzaklaşması olduğu anlaşılmıştır. Ancak burada şöyle bir ince ayırım bulunmaktadır. Çatskiy mücadele etmiş, başta Sofya ve Famusov topluluğuna karşı çetin bir düşünsel savaş vermiş hatta bu savaşta ciddi yara almıştır (deli dedikodularının yayılması). Ardından varoluşsal sorun yaşamamak için görevini tamamlayıp çözüm kapısını aralamış ve konuyu ardıllarına aktarmıştır. Bunun sonucunda kaybeden kötü düzenin savunucuları olmuştur.

Eserde bilincin ve aklın temsilcisi olan Çatskiy, o günün koşullarında Rusya'nın değişime hazır olmadığını görmüştür. Henüz onun dönemi gelmemiştir, zamana ve o günkü koşullara ayak uyduramadığı için rahatsız olmuş ve toplumdaki uzaklaşmıştır. Öncü olarak yüzyılı başlatmış ve ortadan kaybolmuştur, zamanı geldiğinde tekrar ortaya çıkacaktır. Gonçarov'un *Milyon İstirap* adlı makalesinde Peçorin ve Onegin'in mezarda, Çatskiy'in ise hâlâ canlı bir biçimde aralarında olduğunu söylemesi, bu tezi doğrular niteliktedir. Ardıllarından farklı olarak Çatskiy, değişim ve dönüşüm ateşini yakmış, çözüm için bir sonraki aşama olan, zamanı geldiğinde eyleme geçilmesinde öncül koşulların oluşma evresini başlatmıştır. Griboyedov'un eserde Aralıkçı Ayaklanması'na karşı yaklaşımı da Çatskiy'in karakteri hakkında ipucu niteliği taşır. Yazar bu ayaklanmayı, halkın desteğinden yoksun henüz olgunlaşmamış bir programla zamansız girişilen bir eylem olarak görür. Bu nedenle de ayaklanma gerekli başarıyı elde edememiştir. Aynı şekilde Çatskiy'in prototipi olarak düşünülen Griboyedov, Küchelbeker ya da Çaadayev isimlerinin hepsi Aralıkçı Ayaklanması'na destek vermiş eylem insanlarıdır. Sonuç olarak Çatskiy tiplmesi, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin koşulları dikkate alındığında 'gerekli' ancak 'zamansız' bir edebî karakter olarak nitelendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Behramoğlu, A. (2012). *Rus Edebiyatı Yazıları (XIX. ve XX. Yüzyıllar)* 2. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Boyko, M. N. (2005). *Avtorskiye miri v russkoy kulture pervoy poloviny XIX veka*, Dmitriy Bulanin, Petersburg.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. (2015). "Superfluous man". Encyclopedia Britannica, 28 Jan. 2015, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2023. <https://www.britannica.com/art/superfluous-man>
- Carr, C. H. (2016). The redemption of the "superfluous man" in Russian literature. (PhD. Thesis). Brown University.
- Coşkun, N. (2023). "Batı ve Rus Tipi Bireyselleşme Bağlamında A. Griboyedov'un Akıldan Bela Adlı Eseri", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 6/10, 1416-1428. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2023.1322>
- Çausova, İ. A. (2017). *Analiz proizvedeniy russkoy klassičeskoj literaturı XIX veka*, KDU, Moskva.
- Çelikeleş, H. H. (2016). *19. yy. İlk Yarısı Rus Edebiyatında Küçük İnsan İmgesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Gheith, J. M. (1996). "The Superfluous Man and the Necessary Woman: A "Re-Vision"", *The Russian Review*, 55/2, 226-244.
- Gonçarov, İ. A. (1955). ""Milon terzaniy" (Kritičeskiy etjud)", *Sobraniye soçineniy: V 8 t. T. 8. Stati, zametki, retsenzii, avtobiografii, izbranniye pisma* (Red.: A. P. Ribasov, A. P. Mogilyanskiy & M. Ya. Polyakov), GİHL, Moskva, 7-40.
- Gorbanyov, N. A. (2006). "O raznovidnostyah uma v komedii A.S. Griboyedova", *Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta*, vıpusk 6, 4-9. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-raznovidnostyah-uma-v-komedii-a-s-griboedova>
- Gorkin, A. P. (Gl. red.). (2006). *Literatura i yazık. Sovremennaya illyustrirovannaya entsiklopediya*, Rosmen, Moskva. Elde edilme tarihi: 4 Kasım 2023. <https://readli.net/entsiklopediya-literatura-i-yazyik-s-illyustratsiyami>
- Griboyedov, A. S. (1959). "Pismo Kateninu P. A. (pervaya polovina yanvary - 14 fevralya 1825)", *Griboyedov A. S. Soçineniya* (Sost.: V. Orlov), Goslitizdat, Moskva, 556-560.

- Griboyedov, A. S. (2018). *Gore ot uma*. SZKEO, Sankt-Peterburg.
- Gündoğdu, C. & Toprak, E. (2011). “‘Rahatsız bilinç’ ya da Akıldan Bela”, *Akıldan Bela*, (Ed: C. Gündoğdu, Çev: C. Gündoğdu & E. Toprak), İkaros Yayınları, İstanbul, 5-30.
- İnanır, E. (2012). “A. S. Griboyedov’un “Akıldan Bela” Oyununda Süje ve Eylem Sorunsalı”, *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, 8, 44-53. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/teddergi/issue/18486/194671>
- İndirkaş, Z. (2005). “Hesiodos’tan Goethe’ye Prometheus Mitologemi”, *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, 7, 107-120. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/teddergi/issue/18487/194662>
- Kadioğlu, E. (2013). *19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Gereksiz İnsan Tiplemesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Lermontov, M. Yu. (2014). “Geroy našego vremeni”, *Lermontov M. Yu. Sobraniye soçineniy: V 4 t. T. 4. Proza. Pisma. 1827-1841* (Otv. red.: N. G. Ohotin), İzdatelstvo Puşkinskogo Doma, Sankt-Peterburg, 155-267.
- Liu Y. & Nikolskiy, Ye. V. (2019). “Obraz “lišnego çeloveka” v russkoy literature XIX veka i v tvorçestve kitayskogo pisatelya Yuy Dafu”, *Filologičeskiye nauki. Voprosi teorii i praktiki*, No. 7, 43-49. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.7.9>
- Moran, B. (2014). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Nikolyukin, A. N. (Gl. red. & sost.). (2001). *Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatiy*, İntelvak, Moskva.
- Olçay, T. (2005). İvan S. *Turgenyev*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.
- Orlov, V. N. (1967). *Griboyedov*, Prosveşçeniye, Leningrad.
- Öksüz, G. (2012). “Lermontov’un “Zamanımızın Kahramanı” Adlı Romanında Gereksiz İnsan ve Kadın Karakterlerin Önemi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 1/1, 9-17. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155131>
- Puşkin, A. S. (1950). “Yevgeniy Onegin”. *Polnoye sobraniye soçineniy v desyati tomah. Tom 5. Yevgeniy Onegin. Dramatiçeskiye proizvedeniya* (Sost. B. V. Tomaşevskiy), İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 6-213.
- Rassadin, S. B. (2001). *Russkaya Literatura: ot Fonvizina do Brodskogo*, Slovo, Moskva.
- Ryabiy, İ. G. (2011). “Komediya A. S. Griboyedova “Gore ot uma”: prelomleniye traditsii”, *Vestnik Yugorskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 1/20, 92-100. <https://cyberleninka.ru/article/n/komediya-a-s-griboedova-gore-ot-uma-prelomlenie-traditsii>
- Süer, A. Ö. (2006). *XIX. Yüzyıl Rus Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Ulağlı, S. (2006). “Öteki»nin Bilimine Giriş: İmgebilim, 1. Baskı, Sinemis Yayınları, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:04.07.2023 ✓Accepted/Kabul:18.01.2024

DOI:10.30794/pausbed.1322571

Research Article/Araştırma Makalesi

Ağırbaş, S. (2024). "Croce'nin Estetiği Bağlamında Şeref Bigalı'nın Resimleri Üzerine Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 311-324.

CROCE'NİN ESTETİĞİ BAĞLAMINDA ŞEREF BİGALI'NIN RESİMLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Seda AĞIRBAŞ*

Öz

Sanatsal sezgi görüşüyle felsefe alanında farklı bir görüş ortaya koyan Benedetto Croce, sanatçının sezgi yoluyla bir imge veya bir resim ürettiğini ifade eder. Bu bağlamda doğanın ve nesnenin içindeki gizli anlamı resim sanatıyla aktaran Şeref Bigalı da eserlerinde çizgi ve renkleri sade bir derinlik içinde görselleştirip kavramsallaştırmayı sezgisel olarak anlamlandırır. Bigalı bunun salt akılla çözülebilecek bir olgu olmadığını daha çok sezgi olduğunu söyler. Sanatçı yeteneğinin de çalışmayla pekiştirilip sezgi ve kavrama yetisiyle bütünleştirildiğinde derinlikli eserlerin ortaya çıktığını dile getirir (Gezgin, 2006: 21-22)

"Sanat, doğa, insan", varlığımızın anlamı, her dönem sorguladığımız ve sorgulamaya devam edeceğimiz bir süreç. Var olduğumuz andan itibaren kavramları ve olguları sezgi yoluyla anlamlandırdık. Croce'nin deyişiyle de "sezgi bize fenomeni, görünen dünyayı, kavram ise görünmeyeni, ruhu" verdi. Bu düşüncenin en güzel yansımalarını yaşadığımız doğa vermekte, sanatçı ise ürettiği yapıtlarla ifade etmektedir. Algılarla gerçekliği, sezgilerle gerçekliği ve gerçekliği olmayan şeyleri anlamlandırarak yaşamımızı sürdürmekteyiz. Bu da benliğimiz, ruhumuz ve en önemlisi özümüz için önemli görünmektedir. Sezgi yoluyla kavradığımız doğa bize yaşam kaynağı olurken onun içinden beslenen sanat da heyecan duymamızı, haz almamızı sağlayan bir ortam sunmaktadır.

Croce'nin "sanat sezgidir" görüşü üzerinden Şeref Bigalı'nın resimlerinin değerlendirilmesinin amaçlandığı bu çalışmada sanat eserleri üzerinden Croce'nin sanat felsefesini, biçim ve içerik olarak sanatçının yapıtları özelinde değerlendirmek çalışmanın amacını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada ilk olarak Croce'nin sanat felsefesinden bahsedilecek ardından arka planıyla Türk resim sanatı tarihi içinde Şeref Bigalı'nın sanat anlayışı hakkında bilgi verilecektir. Son olarak Bigalı'nın sanat yaşamı boyunca ürettiği yapıtları, Croce'nin sanat anlayışı olan sezgisel görüş açısından değerlendirilip yorumlanacaktır.

Araştırma sırasında sanatçının kataloğlarda ve dijital ortamda yer alan eserleri incelenecek, ayrıca aile koleksiyonunda bulunan çalışmaları için görüşmeler yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: : Croce, Sezgi, Şeref Bigalı.

AN ANALYSIS OF ŞEREF BİGALI'S PAINTINGS IN THE CONTEXT OF CROCE'S AESTHETICS

Abstract

Croce, who puts forward a different view in the field of philosophy with his view of artistic intuition, states that the artist produces an image or a painting through intuition. In this context, Şeref Bigalı, who conveys the hidden meaning in nature and objects through the art of painting, makes intuitive sense of conceptualization by visualizing lines and colors in a simple depth in his works. He says that this is not a phenomenon that can only be solved by reason, but rather intuition. He also states that when the artist's talent is reinforced with work and integrated with intuition and comprehension, works of depth emerge.

"Art, nature, human", the meaning of our existence, is a process that we have always questioned and will continue to question. From the moment of our existence, we have made sense of concepts and phenomena through intuition. In Croce's words, "intuition gave us the phenomenon, that is, the visible world, and the concept gave us the invisible, in other words, the soul". The nature we live in gives the most beautiful reflections of this idea, and the artist expresses it with the works he produces.

*Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Bergama Meslek Yüksekokulu, El Sanatları Bölümü, İZMİR.
e-posta: sedaagirbas@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2649-5078>)

We live our lives by making sense of reality through perception, reality through intuition, and things that are not reality. This seems to be important for our self, our soul and most importantly our essence. While nature, which we comprehend through intuition, is a source of life for us, art, which feeds on it, offers us an environment that allows us to feel excitement and pleasure.

In this study, which aims to evaluate Şeref Bigalı's paintings through Benedetto Croce's view that "art is intuition", the aim of the study is to evaluate Croce's philosophy of art in terms of form and content in the artist's works.

In this study, Croce's philosophy of art will be mentioned first, and then information will be given about Şeref Bigalı's understanding of art within the history of Turkish painting art with its background. Finally, Bigalı's works produced throughout his artistic life will be evaluated and interpreted in terms of Croce's understanding of art, the intuitive view.

During the research, the artist's works in catalogs and digital media will be examined, and interviews will be conducted for the works in the family collection.

Keywords: *Croce, Intuition, Şeref Bigalı.*

1. GİRİŞ

İtalyan filozof, tarihçi, eleştirmen ve siyasetçi Benedetto Croce, 19. ve 20. yüzyılın başlarında etkili olan idealist felsefe akımının önde gelen temsilcilerinden biridir (Carr, 1917:113). Sanat felsefesi dâhil birçok alanda önemli katkılarda bulunan düşünür, sanat felsefesine estetik açıdan yaklaşırken, tarih ve kültürel bağlamdan ayrı düşünmek gerektiğini savunur. Ona göre sanat, tarihsel ve kültürel bir süreçtir ve bu nedenle sanat eserlerini anlamak için onları tarih ve kültür bağlamında ele almak gerekir. Sanatı, duygusal ve zihinsel bir deneyim olarak görerek, insanların kendilerini ifade etme ve etkileme biçimi olarak görür. Sanat eserlerinin, bir dönemin, bir toplumun veya bir sanatçının düşünsel, duygusal ve estetik deneyimlerinin bir yansıması olarak görür. (Murray, 2012: 100-103)

Croce, sanatı, kişisel duygusal tepkilerden ve güzellik kavramından bağımsız olarak ele almaz. Düşünürü göre sanat, ifade edenin iç dünyasını dışarıya aktarmanın bir yoludur, sanatçı da, duygularını ve deneyimlerini ifade etmek için sanat eserlerini kullanan kişidir. Sanat, bu anlamda, sanatçının öznel deneyimlerini nesnelleştiren bir araçtır. Filozofa göre, sanat eserleri öznel ifade biçimleridir ve gerçekliğin bir temsilinden daha çok, sanatçının iç dünyasının bir yansımasıdır ve sanatçı, kendini ifade etmek için sanat eserlerini kullanırken, izleyici de bu eserler aracılığıyla kendini ifade etme ve deneyimleme imkânına sahiptir. Sanat, insanların duygusal, zihinsel ve estetik tatmin sağlamasını ve düşünsel bir etkileşim kurmasını amaçlar. Croce, sanatın öznel bir deneyim olduğunu savunurken, aynı zamanda sanatın evrenselliğine de değinir. Sanatın, insanların ortak duygusal ve estetik deneyimlerini ifade etme ve paylaşma aracı olduğunu düşünür. Sanatın kişisel ifade, düşünsel etkileşim ve estetik deneyim açılarından zengin bir alan olduğunu savunur. Ona göre, sanat, insanın kendini ifade etme ve dünyayı anlama yolunda önemli bir araçtır (Wedel, 1924: 480-491).

Bu görüşün sanat eserlerinin yorumlanmasında sadece bir yol olduğunu belirtmek mümkündür. Croce'nin sanatı sezgi olarak görmesi bu görüşle sanatçının eserlerinin değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Şeref Bigalı'nın çalışmalarına bakıldığında sezgisel gücün sanatçı için ne kadar önemli olduğu hissedilmektedir. Sanatın öznel bir alan olması, ortaya çıkan eseri izleyen özne için bir estetik duygu uyandırması çalışmanın önemini; iç dünyanın dışavurumuyla eserini ortaya çıkaran kişi olarak Bigalı'nın eserlerinin yorumlanması da çalışmanın amacını ortaya koymaktadır.

2. CROCE'NİN ESTETİK YAKLAŞIMI

Croce estetiğine göre güzellik eşittir sezgidir. Sezgi ve ifadeyi özdeş olarak tutan düşünür sanatın dilinin sezgi olduğunu söyleyerek sanatçının sezgi yoluyla yapıtı ortaya koyduğunu söyler (Croce, 1992: 23).

Öncelikle sezginin kelime olarak tanımına bakıldığında hafifçe duymak, hissetmek kısmen anlamak anlamlarına karşılık gelen sezme fiilinden türetildiği söylenmektedir. Sezi ve görü deyimleriyle de dile getirilmektedir. Hançerlioğlu'nun felsefe sözlüğünde açıkladığı üzere Descartes'tan Kant'a Hamilton'dan, Dewey'e, Schopenhauer'dan Bergson'a kadar pek çok düşünürü ilgilendirdiği anlaşılmaktadır. Sezgi için doğüstü ve tinsel bilgileri öğrenme yöntemi diyen Friedrich-Heinrich Jacobi'den sonra terimin tümüyle mistik bir anlama bürünerek metafiziğe kadar bu anlamını sürdürdüğü gözlenmektedir. Ayrıca sezgi, bireyi zamanın değişmelerinden

ve dıştaki her türlü şeyden soyutlanmış en mahrem benliğin içine çeken ve bireye sonsuzluk bilgisini veren gizemli ve olağanüstü güç olarak da tanımlanmaktadır. Husserl'in *fenomenoloji*'sinde ve Theodore Lipps'in özdeşleşim teorisinde böyle bir sezginin varlığından da söz edilmektedir. Resim sanatında Empresyonizm, şiirde Sembolizm gibi pek çok sanat akımı bu tarz bir sezgi anlayışından yola çıkmaktadır. Sezgiyi gerçeğin bilinmesinde tek yöntem sayan ve onu okullaştıran ise metafizik düşünür Henri Bergson olmuştur (Hançerlioğlu, 2018: 366-370).

Croce, sanat yapıtının sonucu bir sezgi ve tüm bu sezgilere karşın felsefe araştırmasının sonucu da bir kavramdır" diye tanımlayarak sezgi ve ifadeyi özdeş kabul eder. Alexander Baumgarten, George Willem Frederich Hegel ve Emmanuel Kant gibi düşünürlerin estetik anlayışından etkilenen Croce'nin estetik görüşünün temelinde sezgi vardır. İsmail Tunalı'nın Croce'nin estetiği üzerine kaleme aldığı metinlerde ifade ettiği üzere "*kavramsal bilgi öncesinde ortaya çıkan sezgi en yalın bilme biçimidir. Algılar ile gerçekliği, sezgiler ile hem gerçeği hem de gerçekliği olmayan şeyleri bilebilmekteyiz. Algı gerçeğe bağlı, kavram zihinsel bir etkinlik, duyum ve tasavvur ise maddeye dayanmaktadır. Buna karşın bir şeyin sezgi olabilmesi için ifade olarak nesnelleşmesi gerekmektedir ve bu anlamda sezgi ifade olur...*" demektedir. Croce'ye göre yaratma sürecinde sezgi, ifadeye dönüşerek ifadeler söz, renk, ses, biçim, görüntü olarak kendisini gösterir. Bu ifade dildir. Sanatçının dili sezgisi burada en önemli husustur. Ne kadar yetenekli ne kadar teknik donanımlı olursa olsun sezgi olmadan sanatçı olunmaz. Bu anlamda sezgi ve ifade düşünüre göre aynı şeydir (Tunalı, 2012: 187).

"Sezgi deyince çoğunlukla algı yani olmuş bir gerçekliğin bilgisi anlaşılır" diyen Croce alğının da bir sezgi olduğunu, görünen nesnelere alğınının da sezgi olduğunu şu cümlelerle ifade eder: "*Yazı yazdığım oda, önümdeki mürekkep hokkası ve kâğıt, kullandığım kalem ve yazı yazdığımı göre var olan bana ait araç-gereçler, dokunduğum ve kullandığım nesnelere nesnelere alğıları sezgidir*". Aynı zamanda başka bir odada ve kentte değişik araç gereçlerle yazı yazmayı tasarlayanın da bir sezgi olduğunu düşünen Croce gerçeklikle gerçekliği olmayan arasındaki ayrımı sezginin niteliğine bağlar (Cömert, 2007: 27).

Croce'ye göre sezgi, deneyim ve duyumlarımıza anlam kazandıran imgelemdir. Ayrıca sezgi ve anlatımın bir ve aynı şey olması gibi bir sanat yapıtında biçim ve içerik ayrımının da gereksiz olduğunu ifade eder. Belirli renk ya da renk birliktelikleri, vücut biçimleri, ses ya da ses birliktelikleri, ısı ya da elektriksel olgular kısacası fiziksel kavramın içine giren her şey bağlamında sanatın fiziksel bir gerçeklik olduğu savını dışlar. Ona göre sanat bir sezgi gücüdür, sezgiştir. Bu sezgi bir ifadedir. Sanatçı ifade yoluyla bir imgelem, bir eser üretir. Eseri izleyen, dinleyen, okuyan ya da hisseden kişi ise yüzünü sanatçının ona gösterdiği yöne çevirir ve kendini orada bularak sanatçının imgesiyle bir olur. Bu anlamda duyguları yoğun olarak yaşama, hayal etme, keşfetme, tasvir etme, tezahür ettirme ve ifade etme gibi kelimler benzer söylemler şeklinde karşımıza çıkar (Yılmaz, 2015: 37-40).

Bir sanat eserinin anlamının, ifadesi mümkün olmayan özelliklerinde gizli olduğunu, anlamın duyuşal özelliklerde yattığını düşünen Croce'ye göre sanat, etkin ve içsel bir olgudur ve sanatçı iç dünyasının dışavurumuyla eserini ortaya çıkaran kişidir (Cömert, 2007: 28). Estetik yaratma sürecini izlenim, ifade, haz ve imgeleştirme olmak üzere dört aşamada tanımlayan Croce, izlenimlerle başlayan "yaratma" eyleminin ilk aşamasında sanatçının var olduğu evrene, yaşama ve birlikte olduğu topluma dair izlenimlerini bir hammadde olarak kullandığını vurgular. Duygularıyla estetiği harmanladığı bir diğer aşamada zihninde ve ruhunda beliren izlenimleri birbirinden ayırarak *ifadenin* ortaya çıktığını söyler. Gerçek yaratmanın anlatımda yoğunlaştığını, dışavurumun, sanatçının ruh ya da düşünce dünyasında beliren bir estetik görüntü olduğunu ileri sürer. Daha sonra hedonist eşlik basamağına geçer. Burada ifadeye, haz duygusunun eşlik ettiğini, en son aşamada ise estetik olgunun fiziksel görüntülere dönüşerek dile aktarımın gerçekleştiğini ifade eder (Turgut, 1990: 43). Sanat yapıtı insanların estetik duygularını harekete geçiren bir etkileyicidir. Sanat yapıtıyla etkileşime giren insan, estetik bir deneyim yaşar ve duygusal tepkilerini deneyimler. Bu deneyim, insanın estetik zevkini tatmin eder ve sanat yapıtının değerini belirler. Sezginin bir ifade dili olduğunu savunan düşünür eseri dinleyen veya izleyen bireyin yapıta bir anlam yüklediğini bu anlamın aynı zamanda yapıtı ruh ve zihin dünyasında sentezleyerek ortaya çıkaran sanatçının da anlam yüklediğini belirtir. Bu yüzden kendi içinde ereği olan bir esere dönüşür. Bir gerçekliği temsil ettiği gibi insan duygularını da dışavurumu olarak yansıdığını vurgular. Bu durumda sanatın asli görevi dışavurum veya ifade olup sanat eseri de ruhsal dünyanın ifadede vücut bulması olarak tanımlanır. Böylelikle ifade karşılığını bulduğu öznedeyi bireyde duygulanıma yol açan bir nesne işlevini görür. Platon öğretisindeki bir izlenimin taklidinden ziyade tinsel bir nesnellik dışavurumuyla bir gerçeklik kazanır (Frenzel, 1990:87).

2.1. CROCE'YE GÖRE SEZGİ

Bilincin yeniden zuhur ettiği bir süreç olarak sezgi, yani ifade fenomen dünya ile içsel dünyanın ayrıldığı noktada evreni inceleme, irdeleme, tanımlama ve açıklamaya karşı duyulan istek ve arzulara uyumlu düzenlenmiş nesnelere ve olaylar sentezi gibi görülmektedir. Bilinçli yaşamımızın her anında bir sürü duyulanımın hücumuna uğrarız-örneğin gözlerimiz açık halde başımızı soldan sağa çevirirsek birçok görsel duyulanımla karşılaşırız. Bunların yanı sıra işitmeye bağlı çeşitli duyulanımlar, hareket duyulanımlar bunlara ek olarak zevk, sıkıntı, şaşkınlık gibi duygular zihinde gelişen düşsel çağrışımlar olabilir. Bu algılar ve hisler rasgele oluşur ancak bilinç buna anlaşılır ve tanımlanabilir anlamlar yükler. Sezgiler de düşünce evreninde ortaya çıkan olguları ve nesnelere, onların izlenimlerini bütünleştirmeye yardımcı olmaktadır (Sena, 1993: 66-67).

Croce'ye göre sezgisel farkındalık ise nesnenin gerçekliğine ya da başka bir durumuna kayıtsızdır. Bir zihinsel imgenin, gerçek nesnesi duyular yoluyla algılandığı zaman da yine aynı şekilde bir seziftir. Sezgi nesnesine ilişkin herhangi bir çeşit tarihsel ya da kavramsal yargıyı da dışlar. Bir Pre-Raphaelite dönemi tablosuyla ilgili bir sezif "*bu bir pre-raphaelite tablodur*" yargısını hatta "*bu bir tablodur*" yargısını dahi içermez. Ve sezgi ruhun ekonomik ve ahlaksal anlamlardan ayrı olduğuna göre, nesnesinin niteliklerine ilişkin herhangi türden bir farkındalığı dışlar. Kısaca sezgi nesnelere, varoluş niteliklerinden, kavramsal sınıflandırmadan, eylemsel ya da ahlaksal anlamdan ve bağlamdan bağımsız benzersiz bireyler olarak kavrar (Cömert, 2007:29).

Croce sezginin düzensiz bir duyu ve duygu yığınının biçimlendirmeye ya da yapılandırmaya çalıştığını söylemez. Her sezifin aynı zamanda bir ifade olduğunu söylemeyi yeğler, bireylerin geçmişten getirdiği özelliklerini, hislerini sezgi yoluyla ifade ettiğini belirtir. Aynı zamanda bir sezifin bütün insanların paylaştığı evrensel düşünce ve duygulardan bir şeyler yansıttığını belirtir. Ama her şeyden çok "ifade etme" terimi, bir sezifin nesnesine, ilke olarak başkalarına anlatılabilen insan ruhunun içsel diliyle sunulduğu için dilsel bir biçim verdiği anlamına gelir. Bir kuş şarkısının bir bölümü bir melodinin bölümü gibi sezilebilir – zihinde böyle biçimlenir ya da ifade bulur. Gün batımında ufuk çizgisinin ve renklerin yarattığı bir görünüm gibi sezilip buna göre ifade edilebilir. Dehşet sezilince bir sözcük ya da seslerin bir ahenksizliği, çığlık atan birinin yüzü ya da bir mecaz akla gelebilir. Bu cümlelerinden Croce'nin dışavurum ile duygular arasında kurduğu bağı gözlemleriz (Kılıç ve Sayın 2020: 636-653).

Sanatın bütünüyle sezif olduğunu vurgulayan Croce'ye göre sezif sanatsaldır, bu da sanatın tanımıdır. Gündelik yaşamdaki sezifler, en büyük sanat eserlerinden daha az sanatsal değildir arada derece farkı vardır. Bir izleyici olarak kişilerin bir sanat galerisinde ya da konser salonunda görmeyi veya dinlemeyi umduğu bazı somut objeleri ya da imgelemleri "sanat yapıtı" diye adlandırma eğiliminde olduğunu bilmekteyiz. Croce bu durumu kabul etmediği gibi resim, heykel ve konser gibi oluşumların kendi başlarına sanat yapıtı olmadığını, yalnızca sanat yapıtının *dışsallaştırılmış* hali olduğunu savunur. (Kılıç ve Sayın 2020: 639-640). Sanatsal ifadenin çeşitli biçimlerinin yani sözcüklerin, seslerin, kitapların, çizgi ve renklerin sezifin tümüyle sanatsal ve sanatın da tümüyle sezgisel olduğunu-çizgilerle renklerin-farklı türden bir şeyler olduğunu ileri sürer (Yılmaz, 2015: 43-46).

Her bir sanat yapıtının kendine özgü bireysel yapısının, sanatsal tarzlarının incelenmesine gerek olmadığını belirten Croce'ye göre dönem üslupları açısından eserlerin incelenmesi, sanatın kendisinden başka bir şeyin incelenmesi anlamına gelmektedir. Üslup ile sanat eserinin birbirinden ayrışarak ilişkisel olarak kendisinden uzaklaştığını söyler. Akım ya da ekol /okul' terimleri anlatılmak istenen tarih ya da eleştiri alanlarında yanlış değerlendirilmiştir. Tür (genre) kavramı için de benzer durumun söz konusu olduğunu, sanat tarihi içinde yer alan şiir, müzik, heykel ve resim gibi alanların ayrılmasının sanatın doğasına uyumlu olmadığını bu durumun bibliyografik kolaylık açısından kabul edilebilir olduğunu savunur (Turgut, 1990:46).

Üslup ve dönem ayırımında olduğu gibi sanatsal teknik adlandırmasını da doğru bulmayan Croceci alanda sanatsal teknik bulunması da olanaksızdır. Teknikler, dönem ve akımlar sanat yapıtını dışlaştırma teknikleridir sanatsal teknikler değildir. Croce sanat yapıtlarında içerik aramayı da reddeder. Sanatın hiçbir felsefi, simgesel ya da tarihsel göndermesi yoktur. Alegori sezgisel ve sanatsal değildir. Sanatsal içerik, kimlik, akım ve üslup sanat tarihi ve sanat eleştirisi alanında niteliksel değil tanımlanmasını kolaylaştırması açısından uygundur (Tunalı, 2012: 191).

Croce'ye göre, sanat yapıtı, duygusal ve estetik deneyimlere yol açan bir ifade biçimidir, sanatçının iç dünyasının dışa yansımadır ve bir duygu veya düşüncenin estetik bir ifadesidir. Ona göre, sanat yapıtının amacı, insanların duygusal tepkilerini uyandırmak ve onları estetik bir deneyime dâhil etmektir. Yapıt, sanatçının iç dünyasının dışa yansımaları olarak ortaya çıkar ve insanları estetik deneyime dâhil eder. Sanat yapıtının değeri de, insanların yaşadığı estetik deneyimde ve duygusal tepkilerde yatmaktadır. Sonuç olarak, sanat yapıtı, duygu ve düşüncenin estetik bir ifadesidir. Sezgi de izlenimin, görünümün insan zihninde ifade bulmuş halidir.

3. TÜRK RESİM SANATINDA ŞEREF BİGALİ VE SANAT ANLAYIŞI

Ressam Şeref Bigalı, yaşamını, düşünce tarzını ve sanat anlayışını tek bir cümleyle *“dağların yüksek olduğu yerlerde nehirler derin akar”* cümlesiyle ifade eder.

1925 Bergama Göçbeyli doğumlu olan Şeref Bigalı ilk ve orta öğretimini İzmir'de tamamlar. 1944 yılında İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne girer. Sanatının oluşumunda ilk altı yıl boyunca atölyesinde çalıştığı ressam Cemal Tollu'nun etkileri görülür. 1962-1963 yıllarında Paris'e gider, Henri Goetz'den, Frochot ve Fontainebleau akademilerindeki hocalardan resim eğitimi alır. Yurda döndükten sonra 25 yıl Abidin Elderoğlu ile birlikte çalışır ve ondan da teknik bilgiler kazanır. (Özsezgin,1994:80) Bir süre Afyon, İzmir illerinde resim öğretmenliği yapar. 1978 yılına kadar İzmir Eğitim Enstitüsü (DEÜ Buca Eğitim Fakültesi) Resim bölümünde görev alır, bölümün kurulmasında ve gelişiminde önemli katkıları bulunur. Emekli olduktan sonra 2015 yılında ölümüne kadar İzmir'deki atölyesinde çalışmalarını sürdürür (Sağlam, 2001: 24).

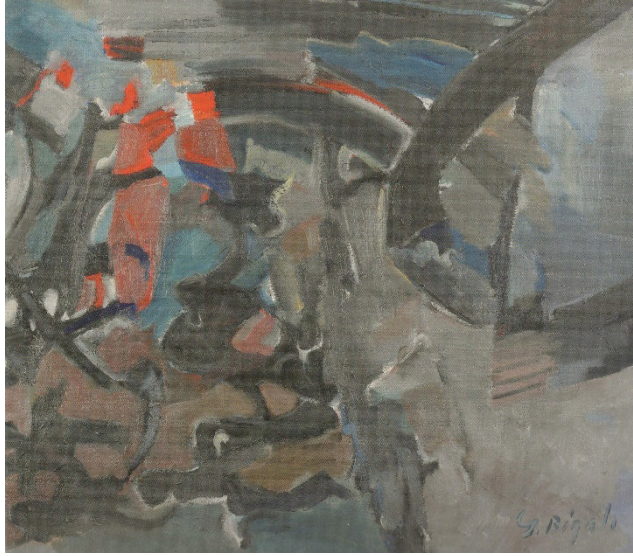
Cemal Tollu'nun atölye eğitiminde Hans Hoffmann'ın ekspresyonist desen yorumları, konstrüksiyona dayalı biçim ve mekân yorumları ile André Lhote'un kübizm kuramlarının uygulandığı bilinmektedir¹. Sanatçının yurtdışında aldığı eğitimle Tollu atölyesindeki bu uygulamaların çözümlenerek onun sanatsal yaklaşımını etkilediği görülmektedir. 1963 yılına dek soyut sanatın, Goetz çözümlenmelerinin kuramlarını ve uygulamalarını araştıran Bigalı'nın sanatında soyut yorumlara yönelme bir anlam taşır. Kaligrafik değerlerle özdeşleşen geometrik soyut leke dengesine dayalı resimler üretmeye başladığı görülür. Boya tabakalarının mat ve parlak geçişlerinin yarattığı derinlikler, bu dönem resimlerine anlam kazandıran tekniklere yöneldiğini kanıtlar (Giray, 2007: 1-4).

Sanatçının, Kübizm, Ekspresyonizm ve yer yer geometrik soyut gibi farklı üslup yaklaşımlarının görüldüğü yapıtlarında özellikle kent, köy, kır kahveleri, pazar yerleri, düğünler, çöpçüler, yağmurda gezinen insanlar gibi günlük yaşam konularını ele almaktadır. Çok figürlü kompozisyonlarında katmanlı ve doygun boya tabakası, etkileyici, çığ renkleri ve yer yer konturlarla pekiştirilmiş ayrıntıya inilmemiş yalınlık dikkati çeker. Yüzeyden çok derinliğe yönelen renkçi anlayışı ile valör, armoni, açık-koyu dengesi, renk ve biçim ilişkilerinde resim tekniğinin kurallarına öncelik verdiği anlaşılmaktadır (Köksal, 1986: 32).

Eserlerinde milli ve yöresel unsurlardan hareketle resmin evrensel dilini yakalamaya çalışmaktadır. Sanatını herhangi bir akım içinde değerlendirmek söz konusu değildir. Eserlerinde soyut/figüratif ayrımı görülmez. Tollu'nun da ifade ettiği gibi Bigalı'nın resimlerinde, hacim, konstrüksiyon ve ışık-gölge düşüncelerine sıkı sıkıya bağlılık görülmektedir. Sanat anlayışında bir sadelik vardır (Sağlam, 2001: 59-60).

Çizgi ve desene önem veren, figüre ve doğa gerçeklerine bağlı bir sanatçı olarak Bigalı, desenlerinde soyutlamaya giden, doğayı da ışık ve renk değerleri olarak sadeleştirmekten yana olan tavrı dikkati çekmektedir. **(Res.1)** Kendi bakış açısıyla yaptığı resimlerinde tekniği sezgileriyle birleştirerek uygulamaktadır (Ersoy, 1998: 97).

1 Cemal Tollu'nun Nurullah Berk, Abidin Dino, Elif Naci ve Zeki Faik İzer ile birlikte 1933 yılında "d" Grubu'nun kurulmasına öncülük etmiş ressamlar arasında olduğu bilinmektedir. Kendilerini, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Sanayi-i Nefise Birliği, Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nden sonra kurulmuş dördüncü grup oldukları için alfabenin dördüncü harfi olan "d" harfiyle adlandıran birliğin Avrupa'da Kübizm, Konstrüktivizm ve Alman Ekspresyonizm 'den etkilendikleri görülmektedir. Türk sanatının çağdaş Avrupa sanat akımları doğrultusunda gelişmesi gerektiğine inanan Tollu gibi grubun diğer üyelerinin kompozisyonlarında kübist ve konstrüktivist anlayışlardan hareket ederek sağlam düzen ve yapı kurguladıkları anlaşılmaktadır (Kalaycı, 1998:32-33).

Resim 1. Şeref Bigalı, Soyut Kompozisyon, 71x90 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1988 (Gezgin, 2006: 204)

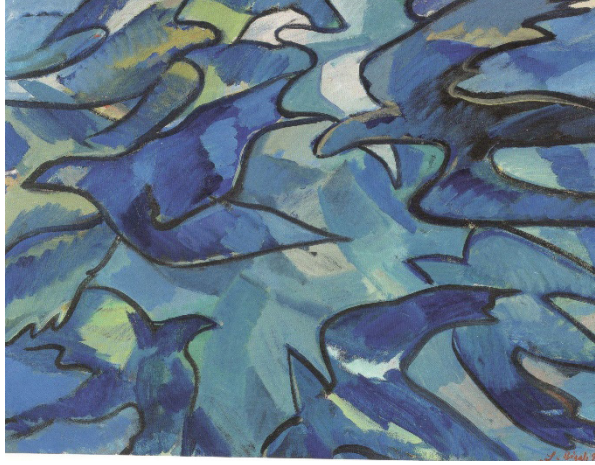
Ressam, boyanın kullanılmasına ve biçimlendirilmesine dayanan, optik görüntüden ziyade boyanın kendi biçiminin önemli olduğunu düşünmektedir. Optik mekân ve optik biçimin resimde yeri olmadığını, resmin gerektirdiği figür ve mekân biçiminin resmin mantığına uygun olması gerektiğinin bilincinde olan bir yaklaşımı benimsemektedir. Yeni konu ve biçim arayışları için sıklıkla yaz aylarında Biga'nın dar sokaklarında, feraceli giysileriyle gezinen kadınları, beygirli araba ve yerel giysili köylülerin görüldüğü, cumbalı, yosunlu, oluklu kırmızı kiremitli evlerin biçimlerini koruduğu, içinde doğup büyüdüğü, çocukluk anılarının olduğu köyünü resimlerinde tasvir etmektedir. **(Res.2)** Resimlerinde yer alan horozlar ve onların döğüşlerine ilişkin eskizler/resimsel notlar, kiremitli damlar, at arabaları, köylü kadınlar ve çeşitli manzara görüntüleri resimlerinin vazgeçilmez kaynakları olarak bilinmektedir (Turani,1996:6).

Resim 2. Şeref Bigalı, Köyümün Sokağı, 38x61 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1999 (Gıray, 2007: 65)

Bigalı'nın resimleri, konturlarla belirlenmiş figürler ve renklerle oluşturulmuş hacimlerden oluşmaktadır. Resimlerinin kompozisyonu, sert konturlarla belirlenen formlar açık- koyu leke düzenleriyle iç içe geçmiş

durumdadır. Bu renk lekeleri resmin bütün bölümlerinde mavi bir ışığın soğuk gizemiyle uyum içinde yer almaktadır. Resimlerinde içtenliğin ve samimiyetin yansıması görülmektedir. Doğadaki ağaçlara, yapraklara, çiçeklere, hayvanlara, insanlara kısacası tüm canlılara sıcak dokunuşlarla yaklaşan sanatçı, onları ayrıntıya inmeden ve soyut tarzda renk lekeleriyle yorumlamaktadır. **(Res.3)**

Resim 3. Şeref Bigalı, Mavi Kuşlar, 65x81 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1997 (Gezgin, 2006: 139).

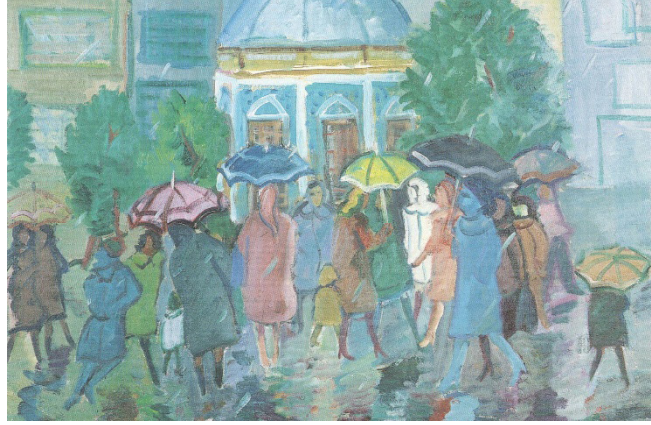
Sanatçı, çağdaş yaşamın birbirine sokaklarda yakınlaştırdığı ama aslında birbirine çok uzak, hatta yabancı insanların iç içe verilmesi, büyük kentlerdeki insan yalnızlığının görünümü kendine özgü tarzla betimlenmektedir. **(Res.4)** Özellikle yağmur yağarken, şemsiyeleriyle, değişik renklerdeki giysileriyle birbirine karışan ama yaşamın akışı içinde bir araya gelemeyen insanları, kimi zaman da ağaç altlarındaki gölgelere karışan, sessiz duruşlu insanları resmetmektedir (Günel, 1998:7).

Resim 4. Şeref Bigalı, Yağmur, 37x80 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2004 (Gezgin, 2006: 203)

Claude Monet, Eduard Manet, Auguste Renoir ve Alfred Sisley gibi Empresyonistlerin ışık ve renge duyarlı eğilimleri, doğaya karşı hassasiyetleri Bigalı'nın resimlerinde yalın bir şekilde görülür. Elderoğlu'ndan aldığı tekniği ve resme duyarlılığı kendi kültürel ve düşünsel birikimiyle anlatmayı ilke edinmiş olan sanatçının çalışmalarında yaşadığı coğrafyanın insanı, sosyal yapısı; iklimi, bitki örtüsü, doğası estetik bir dil ile ifade bulur. Bu da onun sezgisel yaklaşımını, dışavurumunu örnekler. Kompozisyonlarında figürleri, manzarayı, mekânları doğanın her bir parçasını ele alırken bütüncül anlamını koruyarak tek tek ayrıntılarla birlikte dengelyi sağlar. (Gezgin, 2006:23)

Resimlerindeki konu yelpazesi oldukça çeşitlidir. Yaşamını sürdürdüğü İzmir kenti, kentin sokakları, meydanları, çarşıları **(Res.5)** ile yaz tatillerinde sıklıkla gittiği köklerinin olduğu Biga kasabası, köyünün evleri, sokakları, kahveleri, çeşmeleri, düğünleri, kadınları ve erkekleri kısacası kent ve köy yaşamından kesitler resimlerinin ana temasını oluşturmaktadır. **(Res.6)** Bu özelliği ile estetik ifadenin sezgisel boyutuyla ele alındığı eserleri görsel bir belge niteliğindedir (A.N. Bigalı, 2000: 58).

Resim 5. Şeref Bigalı, Konak Meydanı, 55x81 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1999 (Şeref Bigalı Resim Sergisi, 3-24 Mayıs 2000, Garanti Sanat Galerisi Sergi Kataloğu)

Resim 6. Şeref Bigalı, Köyümdeki Evden, 89x116 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2001 (Giray, 2007: 64).

Yaşadığı toprakları, şahit olduğu yerleri, insanları, nesnelere, eşyayı, bunların tarihsel köklerini ve tüm Anadolu'yu ve onunla birlikte gelen değerleri estetik kavramlarla adeta bir anlatıcı olarak yorumlamaktadır. Bu yaklaşımlar, sanatındaki varoluşsallığa bir gönderme olarak nitelenebilmektedir. Varoluşu sorguladığı tuvallerinde mekân, insan, kimlik ve değer kavramlarından oluşan bir bütünlük söz konusudur. Çeşitliliği bir denge, uyum çerçevesinde teknik görgü ve birikimleriyle destekler. Resimlerindeki içsel ve derin seziler, dingin doğa ve insan betimlemelerinin yansımaları izleyiciyi adeta tuvalerinin içine çeker. İsmail Tunalı; Hegel'in gelişme dinamizmini, Bigalı'nın çalışma disiplini de görmenin olası olduğunu ifade ederek sanatçının çizimlerinde ve tuvallerinde bu dinamizmi estetik çerçeveye oturtturarak, oluşumunu tamamladığını belirtir. Sanatın durmaksızın arama ve bu arayış içinde aslında kişinin kendisini, bilincini ve varlığını geliştirip yeni varoluşlara atılarak bir bilinç açılımı ve benlik derinliği kazanma eylemi olduğunu söyleyerek Bigalı'nın evrendeki saklı gerçekliği, çevresinde gördüğü ve anlamaya çalıştığı varlık oluşumlarında aradığını söyleyerek sanatsal yaratımını bu sözleriyle açıklamaktadır (Tunalı, 2006: 45).

3.1. SANATÇININ ESERLERİNDE İFADE DİLİ=SEZGİ

“Evrenin esrar perdelerinin, mistisizmin ruhlara yangın veren heyecan dalgasıyla sezilip şuura doğan gerçeklerin şekillenmesi sanat olmuştur.”

Şeref Bigalı, Resim Sanatı, 1999.

Ressam Şeref Bigalı *sezgisel* düşünüşle birlikte çizginin basitleştirilmiş görsel temsilinde derinlik algısının sağlanabileceğini ve bunun kavramsal olarak anlaşılabilirliğini savunmaktadır. Resim dilinin sadece akılla çözülebilecek bir olgu olmadığını, *sezgisel* bir kavrayış olduğunu düşünen sanatçı yeteneğin çok çalışma gerektirdiği gibi daha fazla *sezme* ve kavrama yeteneğini gerektirdiğini düşünmektedir. “*Yetenek olmadan yaratılacak eser, iş üretimi boyutunda kalacaktır*” diyen ressam, bu bilinçle hareket eden sanatçının, eşyanın ruhuna inmek istediğini, bunun için çizgi ve desenden hareketle renkçi anlatımların da konturlarla belirlenebileceği görüşündedir. Böylelikle resimlerinde desenle sınırları zorlama eğiliminde; aynı zamanda gerçekliği kavrama bilincinde olmuştur (Bigalı,1999: 53).

Resim 7. Şeref Bigalı, *Peyzaj*, 46x55 cm, tuval üzerine yağlıboya, Ankara Resim ve Heykel Müzesi (<https://arhm.ktb.gov.tr/artists?pageIndex=1&q=%C5%9Eeref%20Bigal%C4%B1>) (Erişim 16.06.2023)

Ağaçların arasından birkaç evin görüldüğü peyzaj çalışmasında, ilk bakışta sanatçının yüzey üzerinde serbest fırça vuruşlarıyla rengi dışavurumu (sezgi-ifade) dikkati çeker. **(Res.7)** Her şey, ayrıntıdan ayıklanmış bir doğallıkla betimlenmektedir. Doğa görünümünün yarattığı ilk izlenimin sanatçının tuvalinde egemen olduğu anlaşılıyor. Ağaçların yer yer yeşil ve siyahla karışmış, maviye çalan renkler arasında, evlerin çatılarını süsleyen eflatun rengin tonları, sıcak ve soğuk renkler arasındaki birlikteliği oluşturuyor. Aradaki evler olmasa, bu resmin bir doğa görünümünden çok, soyut biçimlerin ve renklerin iç içe geçtiği lekesele bir kompozisyonu yansıttığı düşünülmektedir (Özsezgin, 1998:130-131).

Bigalı, köy yaşamının izleklerini ekspresyona dayalı renk ve kompozisyon sistemleriyle çözümlenmeye çalışır. 1947 tarihli Köy Evi bu dönem resimlerinin manzara duyarlılığını yansıtır. Eserlerinde plastik deformasyona dayalı yapısal kurgu üzerine oturan bir doğa algısı yaratır. Köy yaşamı; kahvede zaman doldurarak oturan erkekler, sokak aralarında evlerine koşan kimi zaman da toplandıkları köşelerde ikili, üçlü gruplar oluşturarak aralarında dedikodu yapan kadınlar onun sanatsal duyarlılığını yansıtan resimleridir **(Res.8)**.

Resim 8. Şeref Bigalı, *Sohbet*, 88x115 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1998 (Gezgin, 2006: 136).

Onun resimlerinde tuval yüzeyini kaplayan geometrik formlar ve sert konturların oluşturduğu geometrik soyut anlatım, doku-leke kullanımı farklı görsel öğelerle birlikte kurgulanmaktadır. Sanatçının figür ağırlıklı resimlerinde biçim-içerik özelliklerine önem verdiği, içsel dünyasındaki duygulanımlarını, sezgilerini görsel algılayışı ile sentezleyerek estetik bir seviyeye ulaştığı gözlenir. Desen ve renk kullanımı, kompozisyonlarına konu olan figür, doğa, mekân kurguları tuval yüzeyinde gelişigüzel değil bir düzen içinde armoni yaratmaktadır. (Sağlam, 2001: 59) Bigalı'nın desenlerinde renk, biçim, gölge ve kompozisyonun birlikteliği kendine özgü doğal yalınlık içinde ele alınmaktadır. Soyutlamaya dayanan çizimlerinde görsel gerçekliğin kendi boyutu içinde ele alındığı görülmektedir. Desene dayalı anlatımlarının hemen hepsinde özgün bir ifade, şiirsel bir anlam ve gerçeklikle örtüşen bir bütünlük sezilmektedir. Dışavurumcu ifadenin yer aldığı figürlü çalışmalarında çizginin gücünü; konu, figür, hayvan motifi ya da doğa tasvirlerinde (**Res.9**) manevi yaklaşımıyla anlatı-yorum zenginliğini ortaya koyduğu; izleyiciyi eserin içine çeken konuyla bir birliktelik ve anlam boyutunu gözler önüne serdiği anlaşılmaktadır (Ersoy,1998: 97).

Resim 9. Şeref Bigalı, *Kuşlar*, 19x57 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2000 (Gezgin, 2006: 176).

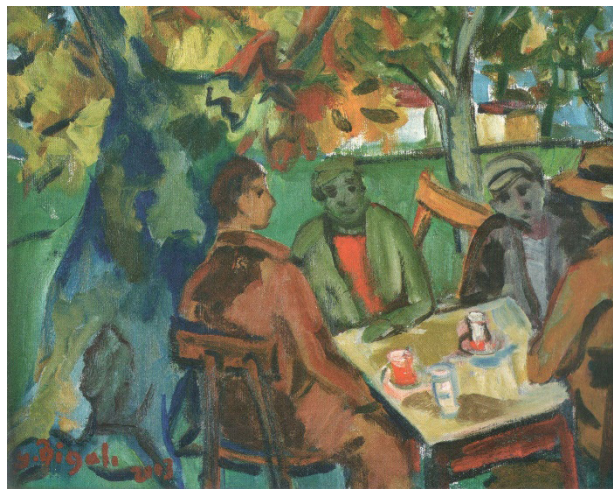
Sanatında peyzaj temasına odaklanarak geniş anlatım imkânları sunan ressam gibi Bigalı da Türk resim sanatında gelenek ile modern arasındaki dengeyi yakalamıştır. Batı resim anlayışı ile kendi kültürel değerlerini sentezleyerek sanatına yansıtmıştır. Estetik anlayışını sergilediği bu resimlerde gözlemediği Anadolu insanını tüm gerçekliği ve samimiyetiyle işlediği görülmüştür. İçsel sezislerin renk, desen ve biçim uyumuyla son derece etkin bir biçimde algılandığı tuvallerinde şiirsel ön plandadır. Konularına bakıldığında yağmur altında şemsiyeleri ile gezinen insanlar, cadde ve parklarda koşuşan yürüyen gruplar, köy kahvehanesinde oturan sohbet eden yaşlılar, köyün dar sokaklarında gezinen kadınlar tasvir edilmektedir. Figürlü çalışmalarında gerek kalın gerek ince konturlarla geometrik bir anlatım görülmektedir. Yağmur konulu eserlerinde (**Res.10**) duyarlı ve yumuşak tarzı, yer yer geometrik soyutlamaya varan anlayışı, yalın leke değerleri ve devingen renk uyumları kararlı üslubunu sergilemektedir. Figürler bir varlık kazanmakta, karmaşık ama dengeli mekân içinde telaşla betimlenmektedir.

Böylece kendi yalnızlığı içindeki insanları, yağmur sağanağı altında şemsiyelerine sığınıp birbirlerine yaklaştırmak izleyiciyi resmin derinliğine çekmektedir (Gezgin, 2006:27-28).

Resim 10. Şeref Bigalı, Yağmur, 41,5x34 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2001 (Şeref Bigalı Resim Sergisi, 16 Nisan-4 Mayıs 2001, Vakıfbank Sanat Galerisi Sergi Kataloğu)

Kasaba ve köy yaşamına ilişkin tasvirlerinde sanatçının doğaya karşı duyarlılığı güçlü bir şekilde hissedilmektedir. İnsan duyarlılığının kolektif olarak yansıdığı kahvehane temalı resimlerinde figürlerin karakterleri konturların belirginleştirildiği görülmektedir. Bu resimlerin hemen hepsinde geçmişe duyulan özlemi estetik algılamasının merkezine yerleştirerek ifade etmektedir. Bozulmamış insani değerlerin canlı olduğu ve korunduğu, en önemlisi insan sıcaklığının yaşandığı gerçeklik, sanatçının yaşam tarzı olarak kendini göstermektedir. İçsel duyguların yani sezislerin estetik düzlemde birleşmesine şahit olmaktayız. Köy kahveleri, köyün başörtülü ve feraceli kadınları günlük giysileri ve başlarındaki şapkalarıyla bıyıklı genç ve yaşlı insanları, evlerin kırmızı kiremitli çatıları, doğaya dair gözlemediği tüm detaylar devinimsel fırça vuruşlarıyla ve soyut lirik bir anlatımla işlenmektedir. Kahvehanede oturup çay içen ve sohbet eden insanların yüzlerini, ellerini, oturuşlarını ve giyimlerini kalın konturlarla vurgulamaktadır. **(Res.11)** Soyut yüzeyler yaratarak bu figürleri resme yerleştirirken renkçi paletini ve kalın boya tabakasını kullanmaktadır. Böylece figürler özgün kimliklerini korurken doğal ışık ve gölge biçimlendirmesi ile resme çekicilik katmaktadır (Gümüşay, 2008:151-153).

Resim 11. Şeref Bigalı, Kır Kahvesi, 32x40 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2003 (Giray, 2007:71)

Sanata duyulan inançla, çalışma ve üretme arzusuyla ve estetik değerlerle hareket eden ressamın eserlerinin yapıtaşını oluşturmaktadır. Bu yaklaşım “balıkçılar” konulu resimlerinde de görülmektedir. **(Res.12)** Bu insanlar doğaya karşı yaşam mücadelesi vermek ve ekmeğini kazanmak için özverili bir şekilde çalışırken tasvir edilir. Sahil kasabalarının güzelliği, kahvehanelerdeki sakin bekleyişler, aşk ve inançla yoğrulan çalışma tarzı, her yönüyle eserlerinde dile getirilir. Kırmızı sandalyeler, yeşil masalar, siyah hatlı açık kahverengi ağaçlar, beyaz bulutlar, yatlar, tekneler, mavi yüzlü insanlar, çay içen şapkalı dalgın, Anadolu kasabaları içindeki temiz insanlar resmin bir parçası olarak karşımıza çıkar. İzleyici hayatın gerçekliğine adeta tanık olmaktadır, oysa resimde figürler sadece hareket etmez, evrensel bir gerçeklik olarak estetik düzeyde yaşarlar (Şener, 1994: 24).

Resim 12. Şeref Bigalı, Balıkçılar, 60x81 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1999 (Giray, 2007:76).

4. CROCE'CI YAKLAŞIMLA SANATÇININ ESERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bir sanat yapıtı duyuşsal algılamaya açık tüm bileşenleri ile içsel bir sezinin bölünmez bir bütünlüğü ifade eder. Kuramsal olarak çözümleme aşamasında bütünlüğün içinde tek tek ayrıntıların incelenmesi gerekmektedir. Böyle bir çözümlemede sanat yapıtının temel olarak iki ilke üzerinden bir içeriksel bir de biçimsel tarafı ile incelendiği görülmektedir. Yaratım sürecinde içerikle biçim arasında bu geçişkenlikte bir sınır çizgisinin varlığı görülmemektedir. Kendi nesnel bileşimi içinde sanat eserinin söz, hareket, renk hacim ve uyum gibi unsurlar dışında bir şeyi barındırmadığı düşünüldüğünde her şeyin biçimden ibaret olduğu varsayılmıştır. Oysa sanat yapıtında algıların dışında içsel sezilerle ifadenin, özün ve hakikatin saklı olduğu içerikten ayrı tutulmalıdır. Bu nedenle bir eserde içerik ile biçimi anlam ve işaret gibi ayırt edilemiyorsa manevi anlam ve manevi bildirim gibi kavramlar ışığında bu anlamın kapsamın söz renk hareket, ışık, renk valör denge uyum gibi plastik değerler ve unsurlarla maddenin biçimlendirilişi ile bütün olarak görmek mümkündür (Kagan,1982: 403-404).

Sanat eseri estetik bir nesnedir. Estetik nesnelerin temeli estetik bilgidir. Estetik bilgi, doğrudan sezgiye dayalı bilgidir. Ersoy'un da ifade ettiği gibi tuvalinde yer verdiği doğaya ait bazı unsurlar ressamın bu ayrıntıları bir bilgi nesnesi olarak kabul ettiğini göstermektedir. *“Bu açıdan bakıldığında tuvaldeki manzara, doğadaki gerçek manzara ile aynı değildir. Doğa gerçek bir varlıktır resimdeki manzara sadece bir görünümünden oluşmaktadır. Ancak bu görünümün estetik bir değeri olduğu unutulmamalıdır. Algılarımızla kavrayabildiğimiz manzara, dışımızda var olan doğa ile özdeş değildir. Benzerlikleri vardır ancak izleyen için sadece bir ‘resim’ den ibarettir.”* Bir sanat eseri, bazı yönlerden gerçekliğe dayalı bir görünüm iken anlamı olan bir varlıktır aynı zamanda. Sanatçının özgünlüğünün ve bireyselliğinin bir ürünü olarak yapıt bu özellikleriyle benzersizliğe, evrenselliğe ve bütünlüğe ulaşmaktadır. Dolayısıyla okunan bir şiir veya hikâyede, dinlenen müzik eserlerinde ve izlenen resim ve heykellerde kısacası tüm sanat yapıtlarında izleyiciyi/dinleyici/okur kendisinden, diğer insanlardan, toplumdan ve dünyadan izler bulabilmektedir. (Ersoy, 2002:16).

5. SONUÇ

Croce'ye göre sezgi bir ifade bir dışavurumdur. Bir sanat yapıtı da bir şeyi dışı vurmaktadır. Sanatçı bu dışavurumunda izleyicinin zihninde bir özelliği veya niteliği canlandırmaktadır. Bu kavramsal bir bilgi yani sezgidir. Böyle bir nitelendirmenin elde edilmesi için sanat yapıtının bir nitelikle karakterle yüklü olması beklenir. Sanatçı dışavurumcu bir eser oluşturmuşsa bir özellik ortaya koymayı amaçlamıştır ya da seyirciyi eserin içine çekmek, kendinden bir şeyler bulmasını sağlamak istediği için de yapmış olduğu düşünülebilir. İşte tam da bu noktada ressam Bigalı da yapıtlarıyla görünür kılmayı, izleyicisinin tuvallerinde ruhsal bir bütünlüğü yakalamasını istemektedir. "Sanatçı bunu nasıl sağlamaktadır" sorusuna en belirgin yanıtı elbette eserleri vermektedir. Sezgileriyle hareket eden ressamın dışavurumcu yaklaşımını kalın konturlarında, katmanlı boya tabakasında, karmaşık düzen içindeki uyumlu fırça vuruşlarında, rengi kullanım tarzında, doku ve leke ilişkisinde ve sağlam kompozisyon anlayışında görmekteyiz.

Croce'nin estetiğindeki bir diğer ilke üzerinden değerlendirecek olursak, ona göre "...her bir sanat yapıtının kendine göre bir bireysel yapısı vardır ve bu nedenle de sanatsal tarzların incelenmesine gerek yoktur. Çünkü sanatsal üslupların incelenmesi sanatın değil sanat dışı bir şeyin incelenmesi anlamına gelmektedir ve bu yüzden 'dönemler', 'okullar', 'akımlar' gibi yaklaşımlar sanat tarihi ve eleştiri için yanlış yönelimlerdir..." (Murray,2009:101-104). Bir sanat eserinin incelenmesinde sadece bunlar yoktur elbette, psikolojik, sosyolojik, sanatçının ve eserinin çağı ve de çağdaşları içindeki yeri olarak da bakılır. Elbette sanat yapıtlarının kendine göre bireysel bir yapısı vardır. Croce'nin bu görüşünden yola çıkılarak Bigalı'nın sanatını ve eserlerini bir dönem veya akım içinde değerlendirilmediğinin mümkün olmadığı söylenebilir. Çağının tekniklerini ve üsluplarını gerek yurt içinde gerek yurt dışında aldığı resim eğitimiyle yakından takip eden bir ressam olarak bu bilgilerini kendi coğrafyasının ve kültürünün etkileri ile harmanlayarak Türk resim sanatında kendine özgü üslubunu ortaya koymuştur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Croce'ye göre sanat bir görüş ya da sezidir. Sanatçı bir imge veya resim üretir. Şeref Bigalı da bu yoldan çıkarak duygu dünyası ile düşünce dünyası arasında ayırım yaparak yer yer ikisini harmanlayarak kendi sanatını ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- Bigalı, A. N. (2000). "Ressam Şeref Bigalı Üzerine", *Sanat Çevresi Dergisi*, S.2, s.58-61.
- Bigalı, Ş. (1999). *Resim Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul.
- Carr, H.W. (1917). *The Philosophy of Benedetto Croce*, Macmillan Press, London.
- Cömert, (2007). *Benedetto Croce'nin Estetiği*, De Ki Basım Yayımları Ltd. Şti., Ankara.
- Croce. (2015) "Sanat Nedir". *Sanatın Felsefesi Felsefenin Sanatı*. (Haz: M. Yılmaz). (Çev: N. Özüaydın). Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Durant, W. (2002). *Felsefenin Öyküsü*, (Çev: E. Gürol), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Ersoy, A. (1998). *Günümüz Türk Resim Sanatı 1950'den 2000'e*, Bilim Sanat Galerisi Yayınları, İstanbul.
- Ersoy, A. (2002). *Sanat Kavramlarına Giriş*, Yorum Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Frenzel, I. (1990). *Günümüzde Felsefe Disiplinleri-Estetik* (Çev: D. Özlem), Ara Yayıncılık, İstanbul.
- Gezgin, Ü. (2006). Şeref Bigalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul.
- Giray, K. (2007). Şeref Bigalı, İzmir.
- Gümüşay, S. (2008). İnsanın Yaşam Alanlarıyla Kurduğu İlişkinin Resim Olanaklarıyla İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Günel, B. (1998). Şeref Bigalı Resim Sergisi Kataloğu, Vakıfbank Kemal Sunal Sanat Merkezi, 2001, İstanbul.
- Hançerlioğlu, O. (2018). "Sezgi", *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, s.366-370.
- Kagan, M. (1982). *Güzellik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat*, (Çev: A. Çalışlar), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Kalaycı, L. (Eylül-Ekim 1998). "75 Yıllık Plastik Sanatlar Serüvenine Bir Bakış", *Türkiye'de Sanat Plastik Sanatlar Dergisi*, Sayı 35, s.30-37.
- Kılıç, Y. - Sayın, B. "Benedetto Croce'nin Felsefesinde Sezgi-İfade Özdeşliği Bakımından Sanatın Konumu", *Kaygı*, 19(II)/2020, s. 636-653.

- Köksal, A. (1986). “Şeref Bigalı İstanbul’da”, *Milliyet*, 15 Şubat 1986.
- Murray, C. (2012). *Yirminci yüzyılda Sanatı Okuyanlar*, (Çev: S. Öncü), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Özsezgin, K. (1994). «Türk Plastik Sanatçıları”, *Ansiklopedik Sözlük*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Özsezgin, K. (1998). *Cumhuriyet’in 75. Yılında Türk Resmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sağlam, M. (2001). İzmirli Ressamlar Ansiklopedisi, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.
- Sena, C. (1993). *Estetik*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Şener, S. (1994). *Şeref Bigalı’nın Resim Sanatı Anlayışı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- Tunalı, İ. (2012). *Estetik*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Turani, A. (1996). Şeref Bigalı Resim Sergisi Kataloğu, Vakıfbank Kemal Sunal Sanat Merkezi, 2001, İstanbul.
- Turgut, İ. (1990). *Sanat Felsefesi*, Karınca Matbaacılık, İzmir.
- Wedel, T.O. “Benedetto Croce’s Theory of Aesthetic Criticism”, *Studies in Philology*, Jul., 1924, Vol. 21, No. 3 (Jul., 1924), pp. 480-491 University of North Carolina Press, <https://www.jstor.org/stable/417189>, (24.02.2023)

RESİM LİSTESİ

- Resim 1.** Şeref Bigalı, *Soyut Kompozisyon*, 71x90 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1988 (Gezgin, 2006: 204)
- Resim 2.** Şeref Bigalı, *Köyümün Sokağı*, 38x61 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1999 (Giray, 2007: 65)
- Resim 3.** Şeref Bigalı, *Mavi Kuşlar*, 65x81 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1997 (Gezgin, 2006: 139)
- Resim 4.** Şeref Bigalı, *Yağmur*, 37x80 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2004 (Gezgin, 2006: 203)
- Resim 5.** Şeref Bigalı, *Konak Meydanı*, 55x81 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1999. (Şeref Bigalı Resim Sergisi, 3-24 Mayıs 2000, *Garanti Sanat Galerisi Sergi Kataloğu*)
- Resim 6.** Şeref Bigalı, *Köyümdeki Evden*, 89x116 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2001. (Giray, 2007: 64)
- Resim 7.** Şeref Bigalı, *Peyzaj*, 46x55 cm, tuval üzerine yağlıboya, Ankara Resim ve Heykel Müzesi. (<https://arhm.ktb.gov.tr/artists?pageIndex=1&q=%C5%9Eeref%20Bigal%C4%B1>) (Erişim 16.06.2023)
- Resim 8.** Şeref Bigalı, *Sohbet*, 88x115 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1998. (Gezgin, 2006: 136)
- Resim 9.** Şeref Bigalı, *Kuşlar*, 19x57 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2000. (Gezgin, 2006: 176)
- Resim 10.** Şeref Bigalı, *Yağmur*, 41,5x34 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2001. (Şeref Bigalı Resim Sergisi, 16 Nisan-4 Mayıs 2001, *Vakıfbank Sanat Galerisi Sergi Kataloğu*)
- Resim 11.** Şeref Bigalı, *Kır Kahvesi*, 32x40 cm, tuval üzerine yağlıboya, 2003. (Giray, 2007:71)
- Resim 12.** Şeref Bigalı, *Balıkçılar*, 60x81 cm, tuval üzerine yağlıboya, 1999. (Giray, 2007:76)

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.02.2024 ✓Accepted/Kabul:04.03.2024

DOI:10.30794/pausbed.1430273

Research Article/Araştırma Makalesi

Cankal, S. (2024). "Dijital Platformlarda Kimlik İnşası ve Sunumu: Z Kuşağı Üyeleri Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 61, Denizli, ss. 325-342.

DİJİTAL PLATFORMLARDA KİMLİK İNŞASI VE SUNUMU: Z KUŞAĞI ÜYELERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Selahattin ÇANKAL**

Öz

Geleneksel ve modern dönemlere göre, postmodern dönemde bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, kimlik kavramında köklü değişimlere yol açmıştır. Bu değişimler dijitalleşmenin ve dijital platformların etkisiyle birlikte, kimliklerin dijital kimliğe dönüşmesine yol açarak, çevrimdışı ve çevrimiçi kimlik ayrımını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda yapılan araştırmanın konusu, dijital çağın içine doğup büyümüş bir nesil olan, dijital yerliler olarak da kabul edilen Z kuşağının, dijital platformlarda kimlik inşa sürecini anlamaya yöneliktir. Araştırmanın amacı ise, Z kuşağı bireylerin, dijital platformlarda inşa ettikleri çevrimiçi kimlikleri ile çevrimdışı kimlikleri arasındaki ilişkiyi ve farklılaşmayı ortaya çıkarmaktır. Araştırma sürecinde yöntem olarak, Derek Layder'in uyarlayıcı yöntembilimsel yaklaşımı kullanılmıştır. Araştırma bulgularında Z kuşağı katılımcıların, çevrimiçi kimliklerini inşa ederken, yakın çevresi ve yabancı kişilerin bulunduğu çevrimiçi ortamlara göre koşullu kimlikler inşa ettikleri tespit edilmiştir. Z kuşağı katılımcıların dijital platformlarda inşa etmiş oldukları koşullu kimliklerde, pragmatist bir davranış içerisinde oldukları görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Kimlik, Çevrimdışı kimlik, Çevrimiçi kimlik, Dijital platformlar, Z kuşağı.*

IDENTITY CONSTRUCTION ON DIGITAL PLATFORMS: A STUDY ON GENERATION Z MEMBERS

Abstract

Compared to traditional and modern periods, developments in information technologies in the postmodern period have led to radical changes in the concept of identity. These changes, together with the effect of digitalisation and digital platforms, have led to the transformation of identities into digital identities, leading to the distinction between offline and online identities. In this context, the subject of this research is to understand the identity construction process of Generation Z, which is a generation born and raised in the digital age, also accepted as digital natives, on digital platforms. The aim of the research is to reveal the relationship and differentiation between the online identities and offline identities of Generation Z individuals built on digital platforms. In the research process, Derek Layder's adaptive methodological approach was used as the method. In the research findings, it was determined that Generation Z participants construct conditional identities according to the online environments in which their close environment and strangers are present while constructing their online identities. It was observed that Generation Z participants were in a pragmatist behaviour in the conditional identities they constructed on digital platforms.

Keyword: *Identity, Offline identity, Online identity, Digital platforms, Generation Z.*

*Bu araştırma, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalında yürütülen doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, ANKARA.

e-posta: cankalselahattin@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-0396-1136>)

GİRİŞ

Benlik/kimlik kavramının ne olduğu “Ben kimim?” sorusu ile başlar ve bu iki kavram arasındaki ilişkiyi anlamak için bu soru temel bir başlangıç noktasıdır. Bireyin kimliği hakkında düşündüğü yanıt sadece kişisel bir iç görüş sağlamla kalmaz aynı zamanda içinde bulunduğu toplumun algısı ve değerleriyle de bağlantılı bir sonuca yönlendirir. Bu nedenle bireyin kimliği toplumun normları, kültürel beklentileri ve diğer bireylerin algıları ile de etkileşim halindedir. Benlik, bireyin iç dünyasını oluşturan kişisel özellikler, düşünceler, duygular, inançlar ve deneyimler gibi içsel temsillerin bütünüdür. Bu temsiller, kişinin kendisi hakkındaki bilgisi ve zihinsel temsili olarak düşünülebilir. Her bireyin kendi benzersiz varoluşunu ifade eder ve benlik zaman içinde deneyimler ve ilişkilerle şekillenir. Bu nedenle benlik sürekli bir değişim ve gelişim sürecindedir. Kimlik ise bireyin kendisini daha belirli, tanımlanabilir ve özgün bir varlık olarak algıladığı bir kavramdır. Bu algı, bireyin davranışları, ihtiyaçları, motivasyonları ve ilgileri gibi çeşitli yönlerini içermektedir. Bireyin kendini bir grup veya topluluk içinde aidiyet hissiyle tanımlaması kimlik aracılığıyla gerçekleşir ve bu aidiyet hissi, bireyin sosyal ve kültürel kimlikleriyle şekillenir. Bu açıdan kimlik, bireyin kendisini başkalarından ayırt etme ve ait olduğu toplumsal bağlamda konumlandırma biçimini yansıtmaktadır (Bilgin, 1994: 224). Benlik/Kimlik kavramı bireyin kendisini tanımlamasını sağlayan kişisel ve toplumsal bir kavramdır. Bu yönleri açısından benlik veya kimlik kavramı, bireyin kişisel özelliklerini, değerlerini, inançlarını, duygusal deneyimlerini ve yeteneklerini içermesi bakımından kişiseldir. Kimlik aynı zamanda bireyin ait olduğu toplumun normları, değerleri, inançları ve kültürel özellikleri ile ilişkili olması nedeniyle toplumsal bir kavramdır (Fearon, 1999: 11). Benlik /kimlik kavramları bu yönleri sebebiyle, bireyin kendisini anlama, algılama ve tanımlama süreçlerini yansıtan sosyal psikolojik süreçleri içeren karmaşık bir bütündür.

Erving Goffman, insanların çevreleriyle etkileşim halinde oldukları zaman farklı sosyal roller veya benliklere bürünebildikleri konusunda önemli tespitler yapmıştır. Goffman’ın bu konudaki açıklamaları, “dramaturji” kavramı üzerinden gerçekleşir. Dramaturji, günlük hayatta insanların adeta bir tiyatro sahnesindeymiş gibi davranış sergilemelerini ifade eder. Goffman, bu metaforu kullanarak “ön sahne” ve “arka sahne” ayrımını ortaya koymuştur. Arka sahne, bireylerin özel hayatını temsil ederken, ön sahne daha çok nesnel ve kamusal hayatı simgeler. Sosyal etkileşimlerde, bireyler toplumun normlarına ve beklentilerine uygun bir şekilde davranarak kendilerini sahnelemektedirler. Bu sahnelenme durumunda, insanlar toplumun olumlu bir şekilde değerlendireceği sosyal rolleri oynamaya çalışırken, aslında belirli bir imaj çizme ve olumlu bir izlenim bırakma çabası içindedirler. Goffman’a göre, kişilerin sosyal kimlikleri, toplumsal etkileşim süreçlerine dayanır ve bu süreçte sergilenen performanslar toplum tarafından şekillenir. Bireyler, başkalarının yanında buldukları ortama bağlı olarak farklı sosyal benliklerini sunarlar. Sosyal benliklerin sunumu sırasında, insanların toplumun beklentilerine uygun bir şekilde davrandıkları ön sahne ile özel hayatlarının daha gerçek ve içsel yönlerini temsil eden arka sahne arasında bir ayrım bulunmaktadır. Goffman’a göre, kişilerin toplum önünde sergiledikleri performanslar, özel alanlarındaki kişisel benliklerinden farklılık gösterebilir (Goffman, 2004: 13-44).

Kimliğin gelişim süreci, kimliklerin diğerleriyle olan ilişkilerine göre konumlandırılmasını içerir ve kişisel özellikler, toplumsal bağlantılar ve kültürel etkileşimlerden etkilenecek gelişir. Bu gelişim süreci, kimliklerin sürekli olarak üretilen bir anlamına gelir (Hall & Gay, 1996: 70-72). Bu perspektiften bakıldığında kimlik temelde bir kurgudur ve inşa sürecine dayanmaktadır (Chambers, 2014: 46). Kimliğin inşa süreci ise dışarıdan içeriye doğru gerçekleşen bir süreçtir. Yani bireylerin ait olduğu sosyal gruplarla olan iletişim ve etkileşimi sonucunda meydana gelen bir fenomendir. Bu fenomen kişinin bireysel olarak inşa etmeye çalıştığı kimlik ile içinde yaşadığı kültürün kişiye aktardığı kimlik arasındaki mesafeyi kapatma çabasından doğmuştur. Bu yüzden benlik veya kimlik, toplumun ürünü olan sosyal bir gerçekliktir ve bu sosyal gerçeklik bir toplumsal yapının içerisine yerleştirilmediği sürece anlaşılması mümkün değildir (Assmann, 2015: 140-141; Berger & Luckmann, 2008: 250-251; Bauman, 2017: 30). Kimliğin bir inşa süreci olması, onun aynı zamanda tarihsel ve toplumsal faktörlere bağlı olarak değişebildiğini göstermektedir. Bu durum, kimliklerin sürekli olarak dönüşen ve yeniden tanımlanan bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bireyler, buldukları toplumsal ve kültürel bağlama bağlı olarak farklı kimlikler inşa edebilir ve bu kimlikler zaman içinde değişebilir. Dolayısıyla kimlik, sabit ve değişmez bir yapı yerine sürekli olarak dönüşen ve yeniden tanımlanan bir yapıdır. Bu nedenle kimlikler, bireylerin yaşam deneyimleri, toplumsal etkileşimleri ve kültürel bağlamıyla bir araya gelerek sürekli olarak değişen bir yapı oluşturur. Örneğin geleneksel toplumlarda birey, kendi grubu, ailesi veya aşiretlerinin doğal üyeleri olarak kabul edilmiş ve toplumsal kimlikleri hazır olarak

bulmuştur. Modern topluma geçişle birlikte bu bağlar koparılmış ve bireyler kendilerini tanımlamak, anlamak ve bir kimlik oluşturmak konusunda zorluk yaşamıştır. Postmodern sürece gelindiğinde ise kimlikler daha çok çeşitlilik göstermiş ve bireylerin kimliklerini belirleme süreci kişisel tercihlere dayalı hale gelmiştir (Dalbay, 2018: 165).

Bauman'a (2000) göre, tarihsel süreçte geleneksel ve modern toplum, bireylerin kimliklerini ifade etme biçimlerini çeşitli sınırlamalarla kısıtlarken, postmodern dönemde benlik kavramı bu sınırlamalardan özgürleşmeyi sağlamıştır. Geleneksel normlara ve toplumsal kimliklendirmelerin baskısına karşı daha esnek bir yapıya bürünen postmodern toplumda meydana gelen inşa edilen benlik biçimi, bireylere kimliklerini özgürce inşa etme ve çeşitli kimlikler arasında geçiş yapabilme fırsatı sunmaktadır. Bu dönemde, insanlar kendi kimliklerini daha özgürce ifade edebilir ve istedikleri şekilde değiştirme ve yeniden şekillendirme gücüne sahip olmaktadır. Postmodern dönem, kimliklerin karmaşıklığını ve çeşitliliğini kabul eden bir anlayışa işaret eder ve bireylerin kimliklerini çok boyutlu bir şekilde deneyimlemesine imkân tanır. Postmodern dünyada bireylerin kimliklerinin çoğunlukla buldukları bağlam ve ilişkilerle şekillendiğini öne sürer. Sosyal ağlar, medya, kültürel etkileşimler gibi faktörler, bireylerin kimliklerini oluşturan dinamikler arasında önemli bir rol oynar. Bauman, postmodern toplumun "cemaat" ve "sürgün" olgularını ele alarak, bireylerin sürekli olarak farklı sosyal gruplara aidiyet duyduklarını ve bu gruplar arasında geçiş yaptıklarını vurgular. Bu durum, bireylerin kimliklerinin daha akışkan ve çok yönlü olmasına neden olur. Kimliğin akışkanlaşması durumu, daha önceki tarihsel süreçlerden farklı bir şekilde sürekli olarak yeniden inşa edildiği ve adapte edildiği bir postmodern gerçekliği yansıtır. Postmodern dünya, sabit toplumsal yapıların zayıfladığı bir ortamdır. Bu durum, bireylerin köklü kimliklere sahip olmak yerine daha geçici ve değişken kimliklere yönelmelerine neden olmaktadır.

Postmodern dönemde bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve dijitalleşmenin yaratmış olduğu fırsatlar sayesinde insanlara kimliklerini sanal dünyada inşa etme ve ifade etme fırsatları bulmuştur. Geçmişte «Web 1.0» olarak adlandırılan teknolojiler, masaüstü veya dizüstü bilgisayarlara dayalıydı ve kullanıcılara çevrimiçi e-posta, bankacılık ve alışveriş gibi temel hizmetler sunulmuştur. Dönemin teknolojisi telefon hatları üzerinden sınırlı bir bağlantı ile internete erişimi mümkün kılmış ve bu süreçte sanal sohbet odalarında iletişimler sürdürülmüştür. Özellikle 21. yüzyıla gelindiğinde kablosuz internet erişimi sayesinde daha geniş bant bağlantılarının yaygınlaşmasıyla birlikte çevrimiçi platformlar çok daha erişilebilir hale gelmiştir. «Web 2.0» olarak adlandırılan bu dönemde Wikipedia, iTunes, LinkedIn, Facebook, YouTube, Twitter gibi çeşitli dijital platformlar ortaya çıkmıştır. Akıllı telefonlar ve tablet bilgisayarlarının piyasaya sürülmesi ile birlikte çevrimiçi deneyim daha da yaygınlaşmıştır. Akıllı telefonlar ve bu cihazları birbirine bağlayan internet altyapısı bu iletişim biçiminin temelini oluştururken, sunulan çeşitli uygulamalar da süreci desteklemiştir. Bu yaşanan gelişmeler aynı zamanda bireyleri sanal topluluklar içine dâhil ederek yeni bir sosyalleşme deneyimi sunmaktadır. Bu sanal ortamlar, coğrafi sınırları aşarak farklı bölgelerden ve kültürlerden insanların bir araya gelmesine olanak tanımaktadır. Ancak, bu sanal topluluklar mekânsal parçalanmışlıklara neden olabilmekte ve bireylerin kimliklerinin de parçalanma sürecini beraberinde getirmektedir. Tönnies'e göre Gemeinschaft (cemaat toplumu) aile ve akrabalık ilişkilerinin hâkim olduğu bir toplumsal yapıdır. Bir toplumsal kurum olarak aile Gemeinschaft'in en temel formu görünümündedir. Bu nedenle aile, bireylerin inançlarından dünyayı algılama kapasitelerine kadar toplumsal yaşamın her alanını şekillendirmede önemli bir rol üstlenmiştir (Tönnies, 2019). Geleneksel toplumlarda sosyalleşme durumu bireylerin çevrelerindeki fiziksel mekânlarda oluşturulan aynı kültüre mensup insanların aidiyet hissiyle sınırlıdır. Sanal mekânlar ise farklı kültürlerin bir araya geldiği sanal bir sosyalleşme mekânı sunar. Howard Rheingold'un (1993) "sanal topluluklar" kavramı benzer ilgi alanlarına sahip bireyleri bir araya getirerek destek ve etkileşim sağlamaktadır. Sanal bağların meydana getirdiği bu cemaatler fiziksel dünya ile sınırlı olan iletişimin bilgisayarlar aracılığıyla sınırsız bir noktaya taşıyarak yeni toplumsal bağlar oluşturma fırsatı sağlarlar. Sanal mekânlar, toplumsal bağlamlardan ve fiziksel sınırlardan bağımsız olarak işlev görebilir ve yeni sosyal etkileşim biçimleri sağlar. Bireyler sanal ortamlarda dijital kimliklerini inşa ederken aynı zamanda geleneksel aidiyetlerden ve toplumsal normlardan kopma eğilimi gösterebilirler. Bu yeni sosyalleşme biçimi, bireylerin farklı kimlik ve ilgi alanlarına sahip diğer kullanıcılarla etkileşime geçmesine ya da benzer düşünen ortak ilgi alanlarına sahip topluluklarla bağ kurmasına olanak tanımaktadır. Bireyler, dijital ortamlarda kendi dijital kimliklerini oluştururken sıklıkla geleneksel aidiyetlerden ve toplumsal normlardan uzaklaşma eğilimi gösterirler. Bu yeni sosyalleşme biçimi, bireylerin farklı kimliklere ve ilgi alanlarına sahip diğer kullanıcılarla etkileşim kurmalarına veya benzer düşünen

ortak ilgi alanlarına sahip topluluklarla bağlantı kurmalarına olanak tanır. Dijital platformlar, kullanıcılara sanal ortamlarda oluşturdukları dijital kimliklerini diledikleri gibi özelleştirmelerine ve değiştirmelerine imkan sunar. Dijital kimlikler, kullanıcıların profil resimleri, takma adları, biyografileri ve paylaşımları aracılığıyla ifade edilir. Platformlar, bireylere sanal dünyada kendilerini ifade etme ve özgün bir varlık oluşturma konusunda geniş bir özgürlük sağlar. Kullanıcılar, çeşitli araçları kullanarak dijital kimliklerini kişiselleştirebilir ve bu kimlikler üzerinden çeşitli topluluklara dahil olabilir. Böylece bireyler geleneksel normlardan sıyrılarak, dijital dünyada çok yönlü ve özgün bir kimlik oluşturma fırsatını elde eder (Kavut, 2022: 121). Yaşadığımız toplumun sanal veya dijital bir toplum haline gelmesinde, bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler etkili olmuş ve bu durum çevrimdışı ve çevrimiçi kimlik kavramlarını ortaya çıkarmıştır. Çevrimdışı kimlik, bireyin fiziksel yaşamda sahip olduğu kişisel ve sosyal kimlik özellikleridir. İnsanlar, fiziksel dünyada yaş, cinsiyet, etnik köken, aileleri, arkadaş çevreleri, meslekleri ve diğer toplumsal faktörlerle bağlantılı bir kimlik taşırlar. Çevrimdışı kimlik, bu tür bağlantılarla şekillenen ve kişinin fiziksel dünyada nasıl algılandığını ve kabul edildiğini yansıtır. Örneğin, bir kişi fiziksel dünyada bir aile üyesi, öğrenci veya çalışan olarak çevrimdışı kimliğiyle tanımlanabilir. Çevrimiçi kimlik ise bireyin sanal mekânlarda inşa ettiği kimliği ifade eder. Bu kimlik, fiziksel dünyada sahip olduğu kimlikten bağımsız olarak şekillenebilir. Örneğin, bir kişi online bir oyun hesabında farklı kimlik özellikleri kullanabilir veya sosyal medya üzerinde belirli bir konuda uzmanlık sahibi olduğunu ifade edebilir (Lupton, 2015: 1-9; Yaşar, 2020: 138-145; Bozkurt, 2003: 4; Rab, 2007: 4).

Esasında kimlik genellikle bir gruba aidiyeti ifade ederken, dijital platformlarla birlikte ortaya çıkan sanal kimlikler bu aidiyetten koparak daha fazla sanal dünyayla bütünleşmeyi ifade etmektedir (Ertürk, 2017: 78). Bauman'ın ifadesiyle;

İnternet avatarlarının inşası bana çevrimdışı gerçekliğe kıyasla çok daha fazla imkân sunuyor. Kim olmak istiyorsam, o olabiliyorum. Bu durum, çevrimdışı hayatımdaki temsilimin güncellenmiş bir hali ya da tamamen kurgusal bir karakter ya da ikisi arasında bir yerde, nasıl görünmek istiyorsam onun inşa edilmiş bir imajı olabilir. Deleuzecü anlamda gerçek bir "organsız beden" o imajı çevrimiçi âleme yükleyen ben olabilirim ama oraya yüklenen ben oluyorum.

diyerek bu süreci tanımlamaktadır (Bauman & Raud, 2018: 73). Bu bağlamda kimliğin inşasında artık ebeveynlerin, arkadaşların veya aplikasyon üreticilerinin tasarlamış olduğu bir kimliğin avatarına dönüşebilmek muhtemeldir. Sonunda birey kendi tasarladığı kimliğin gücüne sahip olabilir ya da ambalajlanıp önüne konan bir kimliği olabilir veya sonsuza kadar rol dağılmasıyla karşılaşabilir (Gardner & Davis, 2014: 43). Dijital platformlarda çevrimiçi kimlik inşa sürecinin diğer bir parçası ise anonimlik. Anonimlik, kullanıcıların kimliklerini veya kişisel bilgilerini değiştirme yeteneğini ifade etmektedir. Çevrimiçi ortamlarda anonimlik kişisel bilgileri paylaşmadan, kimliği açığa çıkarmadan ve iz bırakmadan etkileşimde bulunma yeteneği sunmaktadır. Anonimlik, internet kullanıcılarına çevrimiçi olarak özgürce dolaşma ve ifade etme özgürlüğü sağlarken, aynı zamanda gerçek kimliklerini koruyarak güvenli bir şekilde faaliyet göstermelerine olanak tanır (Auerbach, 2004).

1. DİJİTAL YERLİLER: Z KUŞAĞININ BENLİK PERFORMANSI

Kuşak kavramı, toplumdaki yaş grupları arasındaki farklılıkları anlamlandırmak ve her bir grupta yer alan bireyleri, sahip oldukları benlik özelliklerine göre tarihsel zaman içinde konumlandırmayı ifade eder (Kılıç, 2020: 2). Son yüzyılda kuşaklar, giderek daha fazla sosyolojik yaklaşımlarla tarif edilmeye başlamıştır. Örneğin, 1950'lerde sessiz kuşak ve asi kuşak, 1960'lar hippileri, çiçek çocuklarını ve genç radikalleri ifade etmek için kullanılmıştır. Daha sonraki yıllarda ise X, Y ve Z kuşakları gibi kasten açıklayıcı olmayan adlandırmalarla bu anlamlandırmalara devam edilmiştir. Her bir kuşak, kendi benlik özelliklerine, değerlerine ve dünya görüşüne sahip olabilir ve tarihsel bağlamda konumlandırılarak incelenir. Bu kuşak kavramları, belirli yaş grupları arasındaki farklılıkları ve toplumsal değişimlerin etkilerini anlamak için önemli bir araç olarak kullanılmaktadır (Gardner & Davis, 2014).

Dijital yerli ve dijital göçmen kavramlarını ortaya çıkarmasıyla bilinen Marc Prensky, bugünün gençlerinin dijital teknolojilerle büyüyen ve tüm hayatlarını çevreleyen bir kuşak olduğunu belirtmektedir. Bu nesil, bilgisayarlar, video oyunları, dijital müzik oyuncuları, cep telefonları ve diğer dijital araçlarla zamanlarını geçirerek büyümüşlerdir. Üniversite mezunlarının bile kitap okuma süresinin dijital oyun oynama süresinden daha az olduğu bir dönemde, dijital teknolojilerin hayatlarının ayrılmaz bir parçası olduğu görülmektedir. Bu nedenle, onlara en

uygun isim “dijital yerliler” olarak adlandırılmaktadır. Dijital yerliler için bilgisayarlar, video oyunları ve internet, ana dilleridir ve dijital dilde etkileşim kurarlar. Bu teknolojik gelişmelerin etkisiyle, düşünme ve bilgiyi işleme süreçleri açısından önceki kuşaklardan farklılaşırlar. Dijital yerliler, teknolojiyi kolayca kullanabilen ve teknolojik cihazlar olmadan kendilerini eksik hisseden bir nesil olarak kabul edilmektedir (Prensky, 2001: 1-3).

Dijital yerliler, yeni teknolojik ortamlar, araçlar ve uygulamalarla dünyaya açılan bir pencereye sahiptir. Teknolojiyi günlük yaşamlarının vazgeçilmez bir parçası ve en önemli ihtiyaçları olarak görmektedirler. Bu nedenle, yeni teknolojik araçlar, uygulamalar veya diğer yeniliklerle karşılaşmak ve bunları kullanmak dijital yerliler için heyecan verici bir deneyimdir. Bu durum onların zamanını alan veya uğraştıran bir durum değil, tam tersine kendilerini güçlü ve hakim hissettikleri bir süreçtir. Dijital teknolojileri kullanırken çekingen veya hata yapmaktan korkma yerine, dijital yerliler kendinden emin ve rahat bir ruh haliyle bu teknolojileri kullanır. Bu özgüven, onların teknolojik alanlarda yetkinliklerini gösterir ve dijital dünyada daha rahat ve etkili bir şekilde iletişim kurmalarına yardımcı olur.

Dijital yerliler önceki kuşaklardan farklı olarak hayatlarının büyük bir bölümünü internette geçirmekte; bu sebepten çevrimiçi ve çevrimdışı hayatı bir bütün olarak yaşamaktadırlar. Z neslinin çevrimdışı yaşamda karşılaştıkları her şeyin bir çevrimiçi yaşamda dijital katmanı vardır. Bu noktada teknolojik açıdan son derece zeki ve becerikli olan bu nesil çok hızlı bir şekilde sanal topluluklar oluşturabilmektedir (Palfrey & Gasser, 2017: 4). Bu bağlamda yeni dijital kuşağın oluşturmuş olduğu yeni bir kültür anlayışı vardır. Onlara göre sosyal medya platformlarından resimlerini internete yükledikleri, bir başkasının video ve resimlerine bakmadıkları zaman mutlu olamadıkları bir kültürdür. Bu yüzden dijital platformlara yüklenmeyen dijital içeriklerin onlar için bir değeri yoktur (Erdem, 2010: 117). Bu açıdan dijital yerlilerin sosyalleşme süreçleri de ebeveynlerinin sosyalleşme deneyimlerinden farklı olmaktadır. Sosyalleşmenin en temel özelliklerinden olan Mead’in bahsetmiş olduğu anlamda oyun oynama davranışı fiziksel dünyadan sanal dünyaya doğru kaymış görünmektedir (Gülsoy, 2019: 193). Bu noktada dikkat çeken husus yeni neslin asosyal olmadığı aksine sosyalleşme mekânlarının değiştiği bunun da dijital platformlar aracılığıyla gerçekleştiğidir (Prensky, 2001). Oyunların yanı sıra dijital iletişim araçları, sosyal medya platformları gibi internete dayalı etkileşim unsurları dijital yerlilerin kendilerini daha rahat hissederek sosyalleştikleri mecralar haline gelmiştir (Ocak, 2013: 51-65; Gülsoy, 2017).

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatüre göre Z kuşağının sanal ortamlarda kimlik inşasına yönelik araştırmalar değerlendirildiğinde; çevrimiçi ve çevrimdışı kimlikler arasında bazı noktalarda benzerlikler ve farklılıklar söz konusu olduğu görülmektedir. Dijital platformlardaki kimlik inşası süreci, Z kuşağı bireylerin kişisel özellikleri, ilgi alanları ve deneyimlerini çevrimiçi ortamda bilinçli bir şekilde geliştirmeyi amaçladığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmalarda Z kuşağı bireylerin dijital platformlarda kendilerini ifade etme süreci kendilerini bir imaj yaratma ve kişisel imaj yönetimi olarak görülebilmektedir. Bu strateji ise bireylerin kendilerini tanıma ve sunma süreci ile ilişkilendirilmektedir. Burada ilk olarak kişinin kendisini derinlemesine anlaması ve sahip olduğu değerleri, ilgi alanlarını, becerileri, tutkuları ve hedeflerini göstermesidir. Bu açıdan dijital platformlarda kimlik inşasına yönelik strateji, kişisel imajın temelini oluşturan birçok bileşeni içermektedir. Bileşenler daha çok kişinin kendisini nasıl gösterdiği, hangi tür içerikler ürettiği, hangi platformları kullandığı, hedef kitlesiyle nasıl etkileşimde bulunduğu gibi faktörlerden oluşmaktadır. Kendi kişisel imajlarını oluşturan Z kuşağı bireyler aynı zamanda özgün olmaya ve kendilerine özgü bir ses yaratmaya çalışmaktadırlar. Dahası, izleyici kitlesiyle etkileşimde bulunarak, geri bildirimleri değerlendirmekte ve imajlarını sürekli olarak geliştirmeye çabalamaktadır. Paylaşılan içerikler, yapılan yorumlar, beğeniler, takip edilen hesaplar, oluşturulan profiller ve diğer etkileşim biçimleri üzerinden kimliklerin şekillendiği araştırmalar ile ortaya konulan çıktılar arasındadır. Kimi araştırmalarda bireylerin gerçek kimliklerini dijital alanlarda yansıttıkları görülürken kimi araştırmalarda daha çok belirli bir imaj oluşturmak adına seçici davranış sergiledikleri görülmektedir. Çevrimiçi ve çevrimdışı kimliklerin benzerliklerine işaret eden çalışmalar değerlendirildiğinde, bireylerin genel olarak çevrimdışı sahne sahip oldukları kimlikleri çevrimiçi ortamlarda da sürdürme eğilimi olduğu görülmektedir. Ancak yürütülen pek çok araştırma sonuçları daha çok çevrimiçi ve çevrimdışı kimliklerin tamamen olmasa da farklı olduğu sonucuna ulaşmıştır (İşman vd., 2016; Kavut, 2018; Özdemir, 2019; Şimşek, 2023; Yıldız, 2021; Doğan, 2021; Birgül, 2021; Boz, 2012; Dereli, 2018). Bu araştırmanın özgün değeri ise dijital platformların yeni sosyalleşme aktörü olarak ortaya çıkışının yansımalarını Z kuşağı

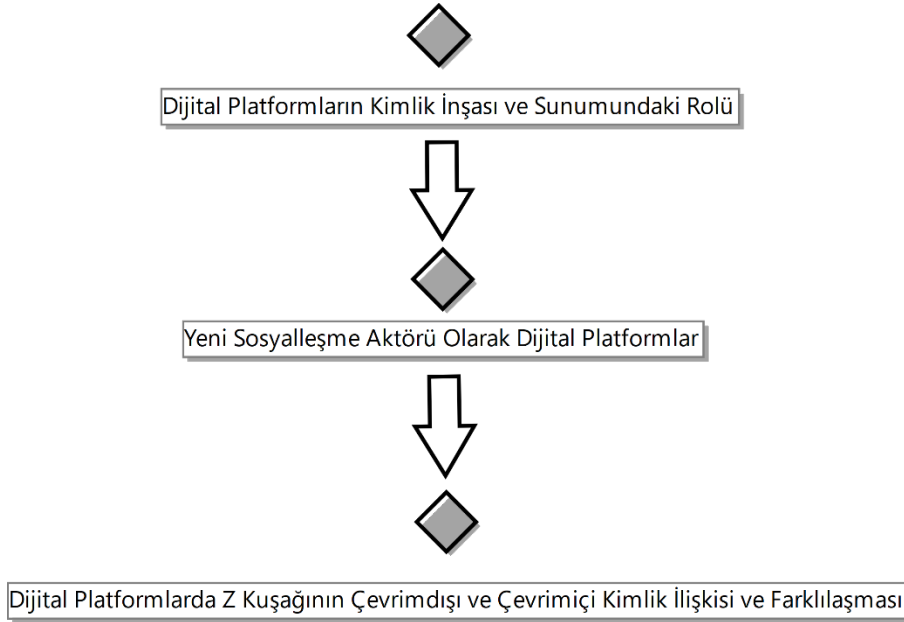
üyelerinin çevrimiçi kimlik inşa ve benlik sunum pratikleri üzerinden anlaşılmasıdır. Bu bağlamda araştırmanın konusu, dijital çağın içinde doğup büyüyen bir kuşak olan ve dijital yerliler olarak kabul edilen Z kuşağı bireylerin dijital platformlarda inşa etmiş oldukları yeni kimliklerinin sunum davranışlarına ve altında yatan nedenlere odaklanmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE SORULARI

Araştırmanın amacı Z kuşağı bireylerin dijital platformlarda inşa ettikleri çevrimiçi kimlikleri ile çevrimdışı kimlikleri arasındaki ilişkiyi ve dijitalleşmenin kimlik inşası ve benlik sunum süreçlerine yansımalarını keşfetmektir. Bu amaç doğrultusunda sürdürülen araştırma soruları ise şunlardır;

1) Dijital platformlarda inşa ettikleri çevrimiçi kimlikler ile çevrimdışı kimlik özellikleri arasındaki farklılıklar nelerdir?

2) Dijital platformlarda inşa etmiş oldukları çevrimiçi alt kimliklerin birbirleriyle ve çevrimdışı kimlikleriyle olan ilişkisi nedir?

Şekil 1: Araştırmanın bilişsel şeması

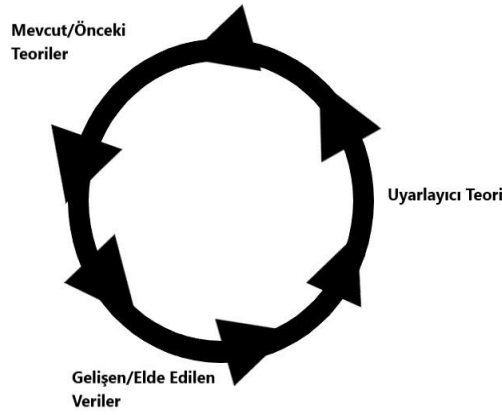
Araştırmanın bilişsel şeması, teorik ve kavramsal temel referans alınarak, araştırma soruları çerçevesinde oluşmuştur. Şema, günümüzde dijital platformların kimlik inşası ve sunumundaki rolüne vurgu yapmaktadır. Bu vurgu ise, sosyal iletişim ve etkileşimde dijital platformların yeni sosyalleşme aktörü olarak rolüne dikkat çekmektedir. Bu durumda araştırma, dijital yerliler olarak kabul edilen Z kuşağının dijital platformlarda kimlik inşa ve sunma süreçlerine odaklanarak; Z kuşağının çevrimdışı ve çevrimiçi kimlik ilişkisini ve farklılaşan yönlerinin altında yatan nedenlerin neler olduğunun anlaşılmasını ifade etmektedir.

4. YÖNTEM

4.1. Araştırmanın Deseni

Araştırmada Derek Layder'in "Uyarlayıcı Yöntembilimsel Yaklaşımı" kullanılmıştır. Layder'in "yöntembilimsel yaklaşımı", özellikle sosyal alanlar teorisi ile ilişkilendirilir. Sosyal alanlar teorisi, bireysel öznelliği anlama ve insan arzusu ile duygularının iç dünyasını kabul etme amacını taşır. Bu teori, içsel ve psikik deneyimin gerçekliğini vurgular ve modern varoluşun yeterli bir açıklaması için temel bir bileşen olarak kabul eder. Sosyal alanlar teorisi, gerçek kimliklere sahip gerçek bireylerin niyetleri, amaçları, arzuları ve hedeflerini etkileyen koşullandırıcı etkiler olarak toplumsal güçleri tanımlar. Bu yaklaşım, bireylerin içsel dünyalarını ve kişisel deneyimlerini dikkate alarak

toplumsal etkileşimler ve bağlamlar arasındaki diyalektik etkileşimi incelemeyi amaçlar (Layder, 2004: 160). Bu bağlamda, “Sosyal Alanlar Teorisi”, kişisel ve sosyal kimlik arasındaki birbirini etkileyen ilişkiselliğe odaklanır. Sosyal Alanlar Teorisi’nin içinde ortaya çıkan uyarlayıcı teorik yaklaşım, bu ilişkiyi daha fazla anlamaya yönelik bir yönetsel bakış açısını ifade eder. Layder, uyarlayıcı teorinin şekillendirilme sürecini ve temel özelliklerini dört evreli bir yapı içinde ayrıntılı bir şekilde açıklar. Layder, bu yaklaşımı oluştururken, faillik-yapı konularındaki problemleri, duygusal durumları ve kişiler arası kontrol ilişkilerini, Sosyal Alanlar Teorisi’nin genel bir temeli olarak kullanır. Bu, kişiler arası güç ilişkileri ve duygusal durumlar hakkında yeni bir teori geliştirmeyi amaçlar. Bu teorik çerçeve, farklı kişiler arası kontrol tiplerini (iyicil ve kötücül), farklı kontrol stratejilerini (örneğin, yönlendirme, duygusal manipülasyon, ikna etme, baskı yapma), farklı toplumsal bağlamları (iş, aile, romantik ilişkiler, suç) ve tipik duyguları ve duygu durumlarını (aşk, öfke, acı, onay arayışı) içerir. Bu özellikler, insan davranışlarının kişiler arası kontrolle nasıl şekillendiği ve bu kontrol sürecinin nasıl etkilendiği konusunda somut önermeler sunar. Bu önermeler, farklı kontrol tiplerinin ve stratejilerinin bireylerin temel güvenlik ve özsaygı duygularını kazanmaları, duygusal bağların güçlendirilmesi veya zayıflatılması gibi sorunlarla ilişkilidir. Aynı zamanda, insanların toplumsal etkileşimleri, deneyimleri, yaşantıları, kendilik algıları, diğer insanlar üzerindeki etkileri kontrol yetenekleri ve kapasiteleriyle ilgili veya bu alanlardaki kontrol eksiklikleriyle ilişkili olan sorunları ele alır. Bu faktörlerin insanların zihinsel sağlığını nasıl etkilediği hakkındaki sorunları da ele alır (Layder, 2006: 342). Layder’ göre, sosyal hayatın herhangi bir alanındaki belirli etkinlik/eylem ve yapı unsurlarının nasıl iç içe geçtiklerini anlayabilmek için araştırma ve teorinin bir araya getirilmesi gerekmektedir. Veriler, mevcut teorik bilgilerle süzgeçten geçirilirken ve uyarlanırken, aynı zamanda yeni elde edilen kanıtlarla teorinin hem uyarlanması hem de bu yeni kanıtlar tarafından biçimlendirilmesi gerekmektedir (Layder, 2015: 29-73). Araştırma sürecinde yapı fail ilişkisini anlamak ve bireylerin kimliklerini şekillendirmede nasıl bir rol oynadıklarını anlamak için kuramsal kavramlar, daha önce yapılan araştırmalar ve bulgulardan hareketle bu kavramlar uyarlanmıştır. Bu kavramların analiz sürecinde sosyal yapıların doğası ve failleşme süreci arasındaki bağlantı incelenmiştir.

Şekil 2: Mevcut/önceki teoriler, gelişen/elde edilen veriler ve uyarlayıcı teori arasındaki ilişkiler

Uyarlayıcı teori, birbirini takip eden unsurlar arasında dönen bir döngü olarak tasvir edilmektedir. Bu yapı, mevcut veya önceki teorik temeller ile ampirik araştırma sonuçlarının etkileşim içinde olduğunu gösterir. Bu etkileşim, iki yönlü bir süreçtir: Mevcut veya önceki teorik kavramlar, devam eden ampirik araştırmaların sonuçlarına dayalı olarak şekillenir ve gelişir. Aynı şekilde, ampirik araştırma sonuçları da mevcut teorik temellerin yeniden şekillenmesine katkı sağlar. Bu diyalektik yaklaşımda, mevcut veya önceki teoriler, devam eden ampirik araştırma sonuçlarına göre evrilirken aynı zamanda bu sonuçlar, mevcut teorik temellerin gelişimini etkiler. Bu karşılıklı etkileşim, uyarlayıcı teorinin bütünsel yapısını oluşturur ve sürekli bir dönüşüm süreci içinde bulunduğunu ifade eder.

4.2. Çalışma Grubu

Araştırmada çalışma grubu olarak, Z kuşağı olarak kabul edilen 2000 yılı ve sonrasında doğan 18-22 yaş grupları arasında olan Z kuşağı üyeler referans alınmıştır. Katılımcıların 19'u kadın 17'si erkek olmak üzere toplamda 36 katılımcıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyo Demografik Özellikleri

Kod	Yaş	Cinsiyet	Eğitim
K.1	22	Kadın	Akdeniz Ü.
K.2	19	Kadın	İmam Hatip L.
K.3	20	Kadın	Mehmet Akif Ersoy Ü.
K.4	22	Kadın	Gazi Osman Paşa Ü.
K.5	21	Kadın	Akdeniz Ü.
K.6	22	Kadın	Kafkas Ü.
K.7	21	Kadın	Selçuk Ü.
K.8	22	Kadın	Necmettin Erbakan Ü.
K.9	19	Kadın	Hacettepe Ü.
K.10	20	Kadın	Necmettin Erbakan Ü.
K.11	19	Kadın	Boğaziçi Ü.
K.12	21	Kadın	Hacettepe Ü.
K.13	22	Kadın	Necmettin Erbakan Ü.
K.14	18	Kadın	Anadolu L.
K.15	19	Kadın	Akdeniz Ü.
K.16	21	Kadın	Anadolu L.
K.17	20	Kadın	Bolu İzzet Baysal Ü.
K.18	20	Kadın	Anadolu L.
K.19	21	Kadın	Necmettin Erbakan Ü.
K.20	20	Erkek	Anadolu L.
K.21	22	Erkek	Muğla Sıtkı Koçman Ü.
K.22	18	Erkek	TED Koleji
K.23	20	Erkek	İ. Sağlık Bilimleri Ü.
K.24	19	Erkek	Anadolu Ü.
K.25	21	Erkek	Necmettin Erbakan Ü.
K.26	18	Erkek	Anadolu L.
K.27	21	Erkek	Gazi Ü.
K.28	21	Erkek	Sivas Cumhuriyet Ü.
K.29	19	Erkek	Gazi Ü.
K.30	21	Erkek	Selçuk Ü.
K.31	18	Erkek	Anadolu L.
K.32	19	Erkek	Akdeniz Ü.
K.33	19	Erkek	Anadolu L.
K.34	20	Erkek	Akdeniz Ü.
K.35	20	Erkek	Selçuk Ü.
K.36	21	Erkek	Süleyman Demirel Ü.

Katılımcılar çoğunlukla üniversite öğrencisi olup daha az sayıda katılımcı lise 12. sınıf ve üniversiteye hazırlık sürecindedir. Araştırmada katılımcıların yaş dağılımı şu şekildedir: 18 yaşında 4, 19 ve 20 yaşında 8, 21 yaşında

10 ve 22 yaşında toplam 6 katılımcı bulunmaktadır. Katılımcıların çoğunlukla 21 yaşında olduğu ve 18-22 yaş arasındaki genç yetişkinleri içerdiği görülmektedir. Katılımcıların 19'u kadın ve 17'si erkektir. Katılımcıların kodlanmasında ise "katılımcı" anlamında K.1, K.2., K.3.. diziliminde bir strateji izlenerek sonrasında cinsiyet ve yaş bilgileri verilmiştir.

4.3. Araştırma Süreci

Araştırmada sürecinin başlatılabilmesi için ilk olarak Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu'na başvurulmuş ve 10.02.2022 Tarihli ve E-35853172-300-00002029180 sayılı etik kurul komitesi kararı doğrultusunda uygun bulunmuştur. Araştırmada nitel araştırma doğası gereği aktörün bakış açısından yaşanan deneyim ve anlamların ortaya çıkarılabilmesini amaç edindiği için derinlemesine bir analiz yapmayı gerektirmiştir. Bu sebeple araştırmada veri toplama tekniği olarak mülakat (görüşme) kullanılmıştır. Mülakatlar yarı yapılandırılmış ve açık uçlu sorulardan oluşturulmuş ve görüşmeler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma soruları ise araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Araştırmada görüşme verileri Şubat 2022-Kasım 2022 tarihleri arasında 9 ayda toplanmıştır. Toplam 36 katılımcıyla görüşme sağlanmıştır. Bu bağlamda katılımcı grubu araştırmanın amacına yönelik olarak kartopu tekniği kullanılarak belirlenmiştir. Kartopu örnekleme, özellikle belirli bir özellik taşıyan bireylerin genel popülasyon içinde nadir olduğu durumlarda veya bireylerin bir araya getirilmesinin zor olduğu durumlarda kullanılan bir örnekleme tekniğidir. Bu teknik genellikle nitel araştırmaların bir parçası olarak kullanılır.

Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak için ilk olarak, katılımcılara takip ve sondaj soruları yönlendirilerek konuyla ilgili daha detaylı bilgiler elde edilmiştir. Bazı durumlarda, katılımcıların ifadeleri tekrar kendilerine yönlendirilerek araştırmacının doğru anlayıp anlamadığı teyit edilmiştir. Daha sonra güvenilirliğin temellendirilmesi amacıyla, önceki görüşmelerden belirli bir süre sonra 4 katılımcıyla yeniden görüşmeler yapılmış ve bu yeni veriler önceki verilerle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda, katılımcıların önceki görüşmelerde verdiği yanıtlarla uyumlu yanıtlar vermesi durumunda, katılımcıların samimiyeti ve tutarlılığı test edilmiştir. Bunun yanında bazı katılımcılardan kullanmış oldukları dijital platform hesaplarının araştırmacı tarafından takip edilmesi talep edilmiş, kabul eden katılımcıların bir kısmı ile takipleşilerek yapılan paylaşımlar ve görüşülen katılımcıların verdikleri cevapların doğruluğu test edilmiştir. Ayrıca bazı katılımcıların dijital platformları kullanırken yapmış oldukları paylaşımların fotoğraf ve videolarını göndererek yapmış oldukları paylaşım içeriklerini araştırmacıyla paylaşmışlardır. Bu yöntemler sayesinde, verilerin sağlıklı bir şekilde analiz edilmesi ve araştırmanın güvenilirliğinin artırılması hedeflenmiştir.

4.4. Veri Toplama Araçları

Türkiye'de bu alanda yapılan çalışmalarla ilgili görüşmeler genelde yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Pandeminin ortaya çıkması ve ardından alınan önlemler, bu konuda planlanan görüşmeleri ve araştırmaları sekteye uğratmıştır. Bu zorluklardan dolayı, katılımcılarla yapılması planlanan görüşmeler, kişisel sağlık ve güvenlikleri ön planda tutularak çevrimiçi ortamlara taşınmıştır. Çevrimiçi görüşmeler, en yaygın ve kolay erişilebilir iletişim platformlarından olan WhatsApp ve Skype üzerinden sesli olarak yürütülmüştür. Bu platformlar aynı zamanda herkesin kendi mekanında görüşmeye katılıyor olmasından dolayı hem araştırmacının hem de katılımcıların sürece rahatlıkla adapte olmasını sağlamıştır. Bu durum, görüşmelerin daha verimli geçmesine yardımcı olmuştur. Bu, görüşmelerin daha samimi ve içten bir ortamda yürütülmesine olanak tanıyan bir faktör olmuştur. Görüşmelerin çevrimiçi olarak gerçekleştirilmesi, pandemi koşullarının gerektirdiği fiziksel temastan kaçınılmasını sağlamış, katılımcıların kendilerini güvende hissetmelerine olanak sağlamıştır. Bu çerçevede, görüşmelerin çevrimiçi gerçekleştirilmesi, pandemi koşullarının getirdiği zorlukları en aza indirgeyen ve araştırmanın devamlılığını sağlayan etkili bir çözüm olmuştur.

4.5. Verilerin Analizi

Araştırmada verilerin analizi sürecinde, katılımcılardan yarı yapılandırılmış görüşme tekniğiyle elde edilen ses kayıtları öncelikle transkriptör programı aracılığıyla ses deşifresi yapılmış ve veriler MAXQDA 2020 Pro programına aktarılmıştır. Ardından program vasıtasıyla veri kaybının önüne geçilerek ayrıntılı bir kodlama sürecine girilmiştir. Kodlama sürecinde, Layder'in Uyarlayıcı Teorik Yaklaşımı referans alınarak öncelikle verileri analiz etmek ve anlamlandırmak için belirli yollar izlenmiştir. Bu izlenen yollar verileri daha geniş sosyal ve teorik

bağlama yerleştirilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda verilerin analizi sürecinde 3 temel yol izlenmiştir. Bu noktada ilk olarak kuramsal ve kavramsal çerçeveye dayalı olarak, belirli anahtar kavramlardan yola çıkılmıştır.

Layder' göre, sosyal hayatın genel boyutları için mevcut teorilerden hareket etmek, etkinliklerin ve kurumların doğasını anlamak için önemlidir ve sosyal etkinliklerin ve yapıların birbiriyle nasıl bağlantılı olduğu gibi genel soruları içerir. Layder'e göre kodlama sürecinde iki aşama bulunmaktadır: ön kodlama ve geçici kodlama süreçleri. Ön kodlama aşamasında, araştırmacı veri toplama sürecinde elde edilen katılımcı ifadelerini analiz eder ve verileri ön kodlarla etiketler. Bu aşamada, katılımcıların ifadelerinden çıkarılan geçici kodlar oluşur. Geçici kodlar, veri toplama sürecinin bir parçası olarak anlam kazanır ve katılımcıların ifadelerini anlamak için kullanılır. Ancak bu kodlar henüz tam olarak kesin ve geçerli kategorilere dönüşmemiştir. Sonradan devam eden veri toplama ve analiz sürecinde, bu geçici kodlar güçlenir ve geçerlilik kazanır. Son aşamada, bu güçlenen geçici kodlar ana esas kod ve kategorilere dönüşür. Yani geçici kodlar daha fazla analiz, veri toplama ve düşünce sürecinden geçerek ana esas kod ve kategorilere evrilir. Bu şekilde, katılımcıların ifadelerinden çıkan geçici kodlar, daha derinlemesine analizlerle güçlenerek nihayetinde ana kod ve kategorileri oluşturur (Layder, 2015:30-133). Uyarlayıcı yaklaşımda, çeşitli teorik ve özcü kaynakların farklı şekillerde bir araya getirilmesi ve bu kaynaklar arasındaki sinerjiden yararlanılarak teorinin geliştirilmesi önemlidir. Bu çerçevede, hem yönelimli kavramlar hem de açıklayıcı ağlar uyarlayıcı teoride bir arada yer alır ve kullanılır. Layder'in Uyarlayıcı Teorik Yaklaşımı'nda "yönelimli kavramlar" (domain concepts), teorik ve ampirik süreçler arasında köprü görevi gören yapı-fail ilişkisini ifade edecek kavramlardan seçilmesi önemli bir unsurdur. Yönelimli kavramlar, araştırmacılara verilerini analiz etme ve mevcut teorilerle bağlantı kurma konusunda rehberlik eder. Araştırmacılar, yönelimli kavramları kullanarak teori ve bulgular arasındaki bağlantıyı sağlar. Bu kavramlar, veri analizi sırasında analitik kategoriler ve temalar geliştirmelerine yardımcı olurken, teorik çerçevelerini daha iyi anlamalarına ve bağlandırmalarına olanak tanır. Yönelimli kavramlar, araştırma sürecinde teorik ve ampirik süreçler arasında sürekli bir diyalog ve etkileşim sağlamaya yöneliktir. Bu sayede, mevcut teorilerle verileri daha etkili bir şekilde entegre edebilir ve daha güçlü teorik bağlantılar kurulabilir (Layder, 2015: 174-184).

Araştırmanın analiz sürecinde katılımcıların verilerinden önemli temalar, düşünceler ve kavramlar belirtmek için ön kodlama tekniği uygulanmıştır. Bu işlem sonucunda, çalışmanın her bir transkriptini içeren detaylı bir ön kod listesi oluşturulmuştur. Bu sayede ön kodlama ile birlikte ortaya çıkan geçici kodlar, devam eden veri toplama ve analizi ile geçerlilik kazanarak ve güçlenerek nihai ana esas kod ve kategorilere ulaşmayı mümkün kılmıştır. Bu bağlamda ön kodlama ve geçici kodlama olarak ifade edilen işlemler, analiz boyunca hem araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen ana esas kavramlarla hem de mevcut teorik malzemelerle paralel ve karşılıklı ilişki temelinde gerçekleştirilmiştir. İkinci olarak ise ön kodlama ve geçici kodlamanın araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen mevcut teorilerle daima karşılıklı bir ilişki temelinde gerçekleşmesi teorik kavram ve fikirlerden kopmaması sağlanmıştır.

Layder perspektifine göre yönelimli kavramlar olarak teoriden seçilen Alain Touraine'nin "Özne" kavramı kullanılmıştır. Bu kavram araştırma verileriyle karşılıklı bir biçimde ilişkisi ortaya konmuş ve "Özneleşme Çabası" temasına ulaşılmıştır. Layder'den hareketle teze yön veren diğer ikinci kavram setleri ise ampirik bulgulardan elde edilmiştir. Ampirik temelli kavram setleri, mevcut önceki verilerden elde edilen teori geliştirme faaliyetinde yararlanabilecek olan en geniş kapsamlı ve ayrıntılı kaynakları temsil etmektedirler. Bu noktada "Otantik Kimlikler" diğer araştırmalardan elde edilmiş yönelimli kavramdır. Bu noktada daha önceki yapılmış literatüre dayalı çalışmalardan elde edilen veriler ile görüşmecilerin vermiş oldukları yanıtlar arasında ilişki kurularak, "Otantik Kimliklerin Sergilenmesi" temasına ulaşılmıştır. Son olarak ise, üçüncü bir kavram seti ise araştırma bulgularından üretilmiş kavramlardır. Araştırma sürecinde ampirik verilerden yola çıkarak "Daha Çok Ben Olmak" teması araştırma bulgularından türetilmiştir. Böylece tümevarım ve tümdengelim yöntemleri ve bunların temelini oluşturan ampirist ve genel teorilerin makul bir şekilde harmanlanmasına dayalı bir şekilde verilerin analiz süreci tamamlanmıştır.

4.6. Araştırma Etiği

Araştırma etiği çerçevesinde katılımcıların rızalarını almak üzere kendilerine mail aracılığıyla gönüllü katılım formları gönderilmiş ve elektronik olarak imzalayıp geri göndermeleri talep edilmiştir. Mülakat başlangıcında

katılımcının ilgili formu imzalayıp geri gönderdikten sonra kendisine tekrar teyit ettirilerek görüşmelerde ses kaydı yapılacağı ve mülakata öyle başlanacağı katılımcılara bildirilmiştir. Görüşmeler en az 30 en çok ise 180 dk sürmekle birlikte ortalama 45 dakikalık görüşmeler sağlanmıştır. Bazı görüşmeler ise katılımcının dijital platformlarda çok aktif olmamasına bağlı olarak değerlendirilmeye alınmamış ve gerekli profilleri sergileyen katılımcıların görüşmeleri araştırmaya dahil edilmiştir. İlk olarak katılımcılara araştırmacı kendisi ve çalışma konusu hakkında bilgi vermiş ve katılımcılara ilişkin tanıtıcı sorular sormuştur. Böylelikle bu süreçte araştırmacı ile katılımcı arasında güvene dayalı bir araştırma ortamı sağlanmıştır. Daha sonra ise katılımcılara araştırma soruları yönlendirilmiş ve katılımcıların kimliklerinin saklı tutulacağı ifade edilmiştir.

5. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Dijitalleşme çağıyla birlikte sosyal ilişkilerin şekli ve doğası büyük ölçüde değişmiştir. Sosyalizasyon süreçleri, geleneksel yolların yanı sıra dijital platformlar aracılığıyla da gerçekleşmeye başlamıştır. Dijital platformlar, sosyal medya siteleri, çevrimiçi topluluklar ve iletişim araçları gibi dijital ortamları ifade etmektedir. Bu platformlar, bireylerin diğer insanlarla etkileşim kurmalarını, bilgi paylaşımlarını, fikir alışverişinde bulunmalarını ve sosyal bağlar kurmalarını sağlamaktadır. Sosyolojik açıdan, dijital platformlar yeni bir sosyalleşme aktörü olarak kabul edilebilir. İlk olarak, dijital platformlar insanların coğrafi sınırlamaları aşarak küresel çapta bağlantı kurmasını mümkün kılmaktadır. İnsanlar, farklı bölgelerde yaşayan diğer insanlarla kolaylıkla iletişim kurabilir ve etkileşimde bulunabilir. Bu, sosyal bağları ve ilişkileri genişletme potansiyeline sahiptir. İkincisi olarak dijital platformlar farklı sosyal grupların ve toplulukların oluşumunu destekler. İnsanlar, benzer ilgi alanlarına sahip insanlarla bir araya gelerek çevrimiçi topluluklar oluşturabilir. Bu, insanların belirli konularda uzmanlaşmalarını, bilgi ve deneyimlerini paylaşmalarını ve ortak amaçlar etrafında bir araya gelmelerini sağlamaktadır. Dijital platformlar, bireylerin düşüncelerini yayma ve diğer insanlarla etkileşimde bulunma fırsatı sunmaktadır. Son olarak, dijital platformlar sosyal ağlar aracılığıyla insanların sosyal bağlarını güçlendirmelerini sağlamaktadır. İnsanlar, aile üyeleri, arkadaşları ve iş arkadaşları gibi önemli ilişkilerini dijital ortamlarda sürdürebilmekte ve güçlendirmektedir. İnsanların sosyal ilişkilerini ve etkileşimlerini şekillendiren ve dönüştüren bu platformlar, sosyolojik açıdan dijitalleşmenin sonucunda oluşmuş bir fenomendir (Sarı & Türker, 2021: 61-63). Araştırma bulgularına göre, Z kuşağı katılımcıların dijital platformları yeni sosyalleşme araçları olarak çeşitli kimlikli inşa ve sunum amaçları çerçevesinde kullanmış oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın bulguları; “özneleşme çabası”, “daha çok ben olmak” ve “otantik kimliklerin sergilenmesi” temalarından oluşmaktadır.

5.1. Özneleşme Çabası

“Özneleşme Çabası” teması, özne kavramıyla ilişkili olarak uyarlanmış bir kavramdır. Özneleşme bu bakımdan, bireyin her türlü kimlik kurgusundan ve baskısından kendini kurtararak gerçek kimliğini ortaya koyması ve kendini gerçekleştirme noktasında önemli bir adımdır. Bu anlamda aslında bireyin kimlik sahibi öznel olmasını sağlayan direniş hareketidir. Bireyselleşmenin ve özneleşmenin temelinde insanın toplum tarafından tanımlanmış kimliklere göre davranmak yerine karşı çıkma ve kendi benliğine ait olma güdüsü yatar. Bu sürecin temel şartı, insanın bir öznellik karşı kültürüne hapsolması ve özneyi etkin bir şekilde yıkan güçlere karşı direniş mücadelesine katılmasıdır. Özne, bedenden, güdülerden ve arzu dünyasından uzaklaşarak oluşmaz. Bu nedenle özne, kendini kanıtlayan, kendinden haz almaya çalışan, kural ve bütünleşmeye karşı isyan eden yapıdadır. Bunu gerçekleştirme ise ancak iktidara direnerek bir özne olma isteğiyle şekillenir. Bu noktada her şey, bir yandan yaratım, eylem ve çalışma, öte yandan sınırsız özgürlük ve aktörün özgürlüğünü sınırlayabilecek kamusal yaşamın her türlü ahlaklaştırma girişimine karşı çıkıştır (Touraine, 2007: 15, 108; Touraine, 2018: 348-349).

Bu açıdan özneleşme çabasının bir göstergesi olarak dijital platformların, katılımcılara sahip oldukları kimliklerin gerçek doğasını ortaya çıkarma noktasında sınırsız fırsatlar sundukları görülmektedir. Araştırmada dijital platformların, katılımcılara milli, dini, siyasi ve cinsel vb. gibi sosyal grup kimliklerini özgürce ve geniş bir kitleye duyurabilme fırsatı sundukları görülmüştür. Dijital platformlarda sosyal grup kimliklerinin yansıtılması, katılımcıların verili olarak sahip oldukları çevrimdışı sosyal grup kimliklerini çevrimiçi ortamda yeniden yorumlayarak baskılardan uzak özgür bir biçimde ifade etmesi özneleşme çabasını ifade etmektedir. Bu bağlamda “özneleşme çabası” teması, katılımcıların kendilerini dijital platformlarda sosyal grup kimliklerini özgür bir şekilde ifade etme ve toplumsal kimlik tanımlamalarından ve baskılarından sıyrılarak tanımlama süreçleridir. Aşağıda yer alan bazı katılımcıların ifadeleri bu açıdan değerlendirebilir.

Örneğin K.3'ün kullanmış olduğu dijital platformda cinsel kimliğini yansıtırma biçimi, toplumdaki heteronormatif yapıları sorgulamaya ve cinsel yönelim çeşitliliklerin kabul kavramlarını yaygınlaştırmaya yönelik bir adım olarak bir özneleşme çabasıdır. Bu durumda K.3 çevrimiçinde kendi cinsel kimliğini ifade etme özgürlüğüne yönelik hareket ederken, toplumun tepkileri, normları ve değerlerinde de uzaklaşılma fırsatı yaratmaktadır. K.3'ün cinsel kimliğini, Instagram hesabı üzerinden yansıtırken çeşitli stratejiler kullandığını şu şekilde anlatmaktadır:

“Cinsel yönelim olarak kendimi biseksüel olarak görüyorum. Instagramda 3 tane hesabım var. Bir tanesi ailemin olduğu hesap, ikincisi tamamen feminen olduğum hesap. Üçüncüsü ise maskülen görüldüğüm hesabım. Ailemin ve tanıdıklarımın olduğu hesabımda genelde çok fazla maskülen tarzımı yansıtmıyorum. Feminen hesabındaki fotoğraflarım hafif dekolteli fotoğraflar çünkü ailemin olduğu kendi hesabımda dekolteli fotoğraf atamıyorum ne yazık ki hani akrabam, ailem bana biraz ters çünkü böyle bir şeyi herkesin görmesini de istemem o yüzden öyle bir hesap açmıştım. Burada ailem yok sadece kendi yakın arkadaşlarım var hepsi tanıdığım ama beni yargılamayacak insanlar” (K.3, Kadın, 20 Yaşında).

K.3 çevrimdışı yaşamında ailesi ve akrabaları tarafından heteroseksüel bir kadın olarak bilinmektedir. Fakat K.3, aslında kendisini cinsel yönelim açısından biseksüel olarak tanımlamaktadır. K.3, cinsel yöneliminin biseksüel olmasından dolayı, çevrimiçi ortamda daha rahat bir şekilde cinsel kimliğini ifade edebilmek adına, Instagram'da üç farklı hesap kullanma stratejisi kullanmaktadır. K.3'ün Instagram hesaplarında kendine özgü tarzını uyumlu bir şekilde maskülen ve feminen yönlerini gösteren paylaşmış olduğu fotoğraflar ise cinsel kimliğini yansıtırma biçimidir. K.3 bu şekilde hem ailesi ve yakın akrabalarından gelebilecek tepkileri ortadan kaldırma, hem de cinsel kimliğini özgürce yaşayabilme imkânı bulmaktadır.

Dijital platformlarda bir başka sosyal kimlik yansıtırma biçimine örnek ise, K.4'ün Twitter hesabını milli kimliğin yansıtılması durumudur:

“Ben Atatürk ilke ve inkılaplarını benimsemiş birisiyim. Oda arkadaşımın fikirlerim çok zıttı Atatürk'e tahammülü olmayan birisiydi. Okuduğu yazarlar da Atatürk kötü yönde eleştiren yazarlardı. İşte Kadir Mısıroğlu gibi ve “ben saygı duymuyorum Atatürk'e ve onu sevenlere saygı duymuyorum” dedi. Beni çok yıpratmıştı ve üzülmuştüm. Bu arkadaşım Instagram hesabımda Atatürk ile ilgili yapmış olduğum paylaşımları görüyordu. O yüzden bu tartışmalardan sonra paylaşım yapmayı bırakmıştım. Ama Twitterda anonim hesabımda rahatça istediğim gibi içimi döke döke Atatürk ile ilgili bir şeyleri paylaşabiliyorum” (K.4, Kadın, 22 Yaşında).

K.4 kendisini, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı birisi olarak tanımlamaktadır. K.4'ün bu durumu milli kimliğiyle ilişkilidir. Fakat K.4, çevrimdışı hayatında milli kimliğini, rahat bir şekilde gösterememenin sıkıntısını yaşamaktadır. Örneğin oda arkadaşısıyla yaşamış olduğu tartışmalar ve fikir ayrılıkları bu duruma neden olmuştur. K.4 aynı sebeple, Instagram hesabında bu arkadaşından gelebilecek, tepkilerle karşılaşmamak için kendisine anonim bir Twitter hesabı açma stratejisi benimsemiştir. K.4'ün anonim bir Twitter hesabı kullanıyor olması millî kimliğiyle ilgili karşılaşmış olduğu ve karşılaşması muhtemel tepkilerden uzaklaşmak adına izlemiş olduğu bir strateji olarak değerlendirilebilir. K.4 anonim olarak kullanmış olduğu Twitter hesabında kendi adını kullanmamaktadır. Kimliğinin gizli kalması için takma bir isim kullanmayı tercih etmiştir. Twitter hesabında kullanmış olduğu profil fotoğraf ise, kendisine ait uzaktan çekilmiş bir fotoğraftır. K.4 anonim Twitter hesabında milli bayramlarda Atatürk ile ilgili görseller, yazılar paylaşarak milli kimliğini yansıtmaktadır.

Son örnek ise, sosyal grup kimliklerinden dini kimliğinin yansıtılmasıdır. Bu konuda K.25 dini kimliğini yansıtırma durumunu ifade etme durumunu şu şekilde ifade etmektedir. K.25 dini kimliğini yansıtırma durumuyla ilgili yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:

“Gerçek yaşamda kendimi Müslüman olarak lanse ediyorum. Benim aslında bir dini inancım yok. Bunu gerçek yaşamımda ifade edersem bu sosyal hayatımı büyük oranda olumsuz etkileyeceğini biliyorum. Aslında bu konuda kendimi keşfetmedim henüz ama araştırıyorum. Ben sık sık dini literatür de okurum bilgilenmek için geçen mesela bir tweet attım. “Ya biz Yunanistan, Yunanistan diyoruz, filozofların orada ortaya çıktığını söylüyoruz ama asıl baş filozof şeytandır” diye böyle bir ironi yaparak Twitterda bunu paylaşmıştım. Bu benim dini görüşümü biraz gösterir aslında”. (K.25, Erkek, 21 Yaşında).

Çevrimdışı yaşamında kendisini Müslüman olarak lanse ettiğini belirten K.25, aslında bir dini inancının olmadığını ifade etmektedir. Fakat K.25, herhangi bir dini inancının olmayışını çevrimdışı yaşamında ifade etmesinin sosyal hayatını olumsuz etkileyeceğini düşünmektedir. Bu sebeple K.25, dini kimliğiyle ilgili gerçeği Twitter hesabından ifade etme ihtiyacı duymaktadır. Bu sebeple dini kimliğini, Twitter hesabı üzerinden atmış olduğu Twitler aracılığıyla paylaşarak takipçilerine göstermeye çalışmaktadır.

5.2. Daha Çok Ben Olmak

“Daha Çok Ben Olmak” teması, katılımcıların çevrimiçi dünyada, çevrimdışı dünyada sergileyemedikleri veya çekindikleri karakteristik özelliklerini göstermelerini ifade etmektedir. Çevrimdışında çekingen veya sosyal fobisi olan kişiler için, çevrimiçi ortamlar özgürleştirici ve cesaretlendirici bir alan haline gelmektedir (Qin, 2018; Valkenburg & Peter, 2011; Joinson, 2001; Postmes et al., 2001). Özellikle çevrimdışı yaşamlarında çekingen veya sosyal fobisi olan katılımcıları, çevrimiçi platformlar cesaretlendirici bir alan haline getirmektedir. Bu durumlara örnek olarak K.10 ve K.6'nın anlattıkları verilebilir.

K.10'nun aşağıda yer alan ifadeleri çevrimdışı ve çevrimiçi ortamlarda iletişimsel durumların, karakter özelliklerinde farklılaşmaya yönelik bir örnek sunmaktadır:

“WhatsApp'ta çekingenlik konusunda bir farklılık var. Orada daha girişkenim, daha samimiyim. Sınıf ortamında söz alıp bir konuda elli kişinin önünde konuşmakta zorlanırken WhatsApp gruplarında direkt arkadaşlar bu konu hakkında ne düşünüyorsunuz diye soruyu direkt atabilirim. Kesinlikle WhatsApp'ta rahatım. Gayet özgür bir şekilde ifade ediyorum. Online ortamda özgüven açısından whatsapp'ta daha özgüvenli davranıyorum. Burada jest ve mimikleri görmemenin etkisi var. Arkadaş gruplarında rahatımdır”. (K.10, Kadın, 20 Yaşında).

K.10 çevrimdışı yaşamda insanlarla iletişim kurarken kendisini daha çekingen birisi olarak hissettiğini belirtmektedir. Fakat kullanmış olduğu whatsapp uygulamasında yer alan sınıf gruplarında ise daha girişken, samimi ve özgüvenli bir şekilde kendini ifade edebilmesi karakter özellikleri açısından bir farklılaşmanın olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, K.10'nun çevrimdışı yaşamında sosyal açıdan daha çekingen bir tavır sergilerken, çevrimiçi whatsapp grubunda daha girişken davranabilmesi sebebi, karşısındaki kişinin tepkisini anında görememesi durumuyla ilişkili olduğu söylenebilir.

Bu duruma örnek olarak K.6 kullanmış olduğu anonim Twitter hesabı sayesinde, çevrimiçinde daha cesur ve daha rahat davranabildiğini şöyle dile getirmektedir:

“...Twitter'da bazen içimden geçen şeyleri yazıyorum. Çünkü orada tanıdığım insanlar yok. Orada daha özgür ve içten olduğumu düşünüyorum. Gerçek de diyorum ki bunu herkesin içinde söyleyemem. Sonra benimle ilgili nasıl düşünürler falan diyorum. Anonim olan hesabımda daha çok kendimi ifade edebiliyorum”. (K.6, Kadın, 22 Yaşında).

K.6 anonim hesabı üzerinden Twitter'da anonim hesabı sayesinde duygu ve düşüncelerini daha rahat bir şekilde ifade edebildiğini dile getirmektedir. K.6 çevrimdışı yaşamda fikirlerini dile getirme konusunda kendisini çok rahat hissetmemektedir. Fakat kullanmış olduğu Twitter platformunda kimliğinin belirsizleştiği anonimlik durumu, tanıdığı kişilerin olmaması gibi faktörler, K.6'ya duygu ve düşüncelerini ifade etme özgürlüğü ve güvenliği yaratmaktadır.

5.3. Otantik Kimliklerin Sergilenmesi

Dijital platformlar, kullanıcıların ilgi alanlarını, değerlerini paylaşma imkânı sağlamakta ve bu da otantik kimliklerin sergilenmesini mümkün kılmaktadır. Dijital platformlarda otantik kimliklerin sergilenmesi, bireylerin kendilerini sosyal olarak tanımlama ve inşa etme süreçlerinde önemli bir role sahiptir. Bu durum bireylerin sanal dünyada da kimliklerinin özel yönlerini ifade etmelerine, güçlendirmelerine ve bu kimliklerle özdeşleşmelerine katkı sağlamaktadır. Dijital platformlar bireylere sanal ortamlarda otantik kimlikler inşa etme ve sergileme imkanları sunmaktadır. Bu da bireylerin dijital ortamda etkileşim içinde olduğu topluluklarda daha güçlü bağlar kurmasına ve kimliklerini güçlendirmesine yardımcı olmaktadır (Talbot vd. 2020: 1-22).

Dijital platformlarda “otantik kimliklerin sergilenmesi” teması iki alt temadan oluşmaktadır. Bu alt temalar yaratıcılığa dayalı ve uzmanlığa dayalı yeteneklerin sergilenmesidir. Dijital platformlarda yaratıcılığa dayalı yeteneklerin sergilenmesi, katılımcıların dijital ortamlarda sahip oldukları becerileri ve yetenekleri sergilemesidir. Katılımcıların farklı alanlarda yaratıcılıklarını ya da becerilerini diğer insanlarla paylaşmalarına olanak tanımaktadır. Dijital platformlarda uzmanlığa dayalı yeteneklerin sergilenmesi, katılımcıların çevrimdışı yaşamlarında sahip oldukları bilgi, beceri ve uzmanlık alanlarını çevrimiçi ortamların yaratmış oldukları fırsatlar sayesinde başkalarıyla paylaşılması ve gösterilmesidir. Bu durum katılımcıların dijital ortamlarda kendini ifade ederek, belirli konularda uzman olduğunu kanıtlaması ve takipçilere veya izleyicilere fayda sağlayacak içerikler üretmesi anlamına gelmektedir. Bu tür uzmanlığa dayalı yeteneklerin sergilenmesi, katılımcıların profesyonel veya kişisel hedeflerine ulaşmak için dijital dünyada bir topluluk oluşturmasına ve ilgi çekmesine yardımcı olabilmektedir. Aynı zamanda, diğer insanlara fayda sağlama, bilgi paylaşma ve etkileşimde bulunma fırsatları yaratırken kişisel ve mesleki gelişimlerini de desteklemektedir. Bu nedenle dijital platformlar katılımcıların, farklı uzmanlık alanlarından yeteneklerini sergilemek ve bilgi alışverişi yapmak için bir imkân sunduğu görülmektedir.

Örneğin çevrimdışı yaşamında üniversite öğrencisi olan K.1, Tik Tok platformunda yaratıcılığa dayalı yeteneklerini sergileyerek para kazanmaktadır. K.1 Tik Tok platformunda influencerlık yaparak yaratıcılığa dayalı yeteneklerini sergilediğini şu cümlelerle anlatmaktadır:

“Tik Tok ‘ta para kazanmak için videolar çekiyorum. Bu videoları bir şarkı ya da anlamlı sözleri arka planda müzik eşliğinde playback yaparak çekiyorum. Aşk acısı ya da haklı bir gururu sergileyen duruşlar daha çok beğeni alıyor. Bu yüzden erkek arkadaşıma dair şeyler çekmiyorum, sanki erkek arkadaşım tarafından terk edilmişim ya da ihanete uğramışım ama yıkılmamışım güçlüyüm tarzında videolar çekiyorum (K.1, Kadın, 22 Yaşında).

K.1 Tik Tok platformunda bu tarz video içerikler çekmesinin nedeni para kazanmak amacıyla. K.1 video içeriklerinde aşk acısı veya güçlü kadın imajları üzerine videolar paylaşma stratejisi izlemektedir. K.1’in bu tür video içerikleri çekmesinin nedenini ise, daha fazla beğeni almak olduğunu belirtmektedir. K.1’in izlemiş olduğu bir başka strateji ise, çevrimdışı yaşamında erkek arkadaşıyla birlikte yaşadığını belirten K.1, çevrimiçi hesabında erkek arkadaşı tarafından terk edilmiş ya da ihanete uğramış, fakat güçlü ve yıkılmamış bir kadın imajı sergilemektedir. K.1 bu şekilde Tik Tok platformunda hem influencerlık yapmakta hem de para kazanmaktadır.

Yine benzer bir başka örnek ise, çevrimdışı yaşamında üniversite öğrencisi olan K.25, çevrimiçi Twitch hesabı üzerinden oyunlar test ediciliği yaparak oyun sektörüne katkı sağlamakta ve kendi ilgi ve becerilerini de maddi bir gelire dönüştürme fırsatı bulduğunu şu şekilde belirtmektedir:

“Bilgisayar oyunlarını oynama nedenim aslında bir iş benim için gelir sağlıyor. Ben burada test ediyorum oyunu. Online bilgisayar oyunları oynuyorum bu oyunlarda genelde savaş içerikli oyunlar. Daha çok çatışma strateji gibi oyunlar. Şehir kurmak, devlet kurmak gibi aslında bakılırsa şu an günümüzdeki birçok oyunu test ettiğimi söyleyebilirim. Bunun sonucunda da maddi gelir elde ediyorum. Bilgisayar oyunu oynamaktan keyif alıyorum”. (K.25, Erkek, 21 Yaşında).

K.25 bilgisayar oyunları oynamanın ana nedeninin gelir sağlama olduğunu belirtmektedir. K.25 özellikle savaş içerikli, çatışma ve strateji odaklı oyunlar oynayarak gelir elde etmektedir. K.25 bu süreçte, hem gelir elde etmekte hem de oyunlardan keyif almaktadır. Katılımcının bilgisayar oyunlarını gelir sağlama amacıyla oynaması, onun oyun dünyasına olan ilgisini ve becerilerini değerlendirerek kazanca dönüştürme yeteneğini yansıtmaktadır. Bu oyun platformu katılımcının, çevrimdışında sergileme yeteneği bulamadığı yeteneğini, çevrimiçi ortamda eğlenceli bir şekilde göstermesini sağlamaktadır. Aynı zamanda çevrimdışı yaşamına maddi bir gelir olarak yansımaktadır.

Çevrimdışı yaşamında bir grafik tasarım öğrencisi olan K.7, Pinterest uygulaması üzerinde dijital illüstratörlük yaparak, uzmanlığa dayalı yeteneklerini sergilediğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Pinterest de yabancı insanlar var orada çok bir yazışma gibi olmuyor da herkes çizdiği şeyleri paylaşıyor orada. İllüstrasyonlar ya da photoshoptan yaptığım şeyleri paylaşıyorum. Yani sanırım takdir edilmek için yapıyorum. Çok çalışıyorum hani görün çalıştığımı der gibi. Bu çizimlerim daha çok özel zevklemlerimle alakalı”. (K.7, Kadın, 21 Yaşında).

K.7 uzmanlığa dayalı yeteneklerini sergilenmesinin arkasında yatan motivasyon, takdir edilmek veya beğeni toplamaktır. Görsel dilin kendini ifade etmede tercih ettiği bir araç olduğunu vurgulayan katılımcı için ayrıca, çizimlerini paylaşma eğilimi “takdir edilmek için” yapması, sosyal onay alma ihtiyacını ve bu onayın sanat eserleri aracılığıyla sağlanma arzusudur. Aynı zamanda, çizimlerinin paylaşımı sırasında gösterdiği çabanın altını çizerek, emeğin ve özverinin görünür olması konusundaki bir çaba içinde olduğunu göstermektedir. Bu durum, bireyin dijital ortamda hem sanatını sergileme hem de kişisel özverisini paylaşma amacını vurgulayarak, otantik bir dijital kimlik oluşturma çabasını yansıtmaktadır.

Çevrimdışı yaşamında radyo, TV ve sinema bölümü öğrencisi olan K.35 ise, Facebook ve Instagram hesaplarında kendisini gazeteci ve kameraman olarak tanıttığını şu şekilde belirtmektedir:

“Beni tanımayan kişiler sosyal medyada beni serbest gazeteci, TRT’nin muhabiri ya da kameraman olarak bilirler. Pandemi sürecinde genç Kızılay gönüllüleri ile birlikte erzak yardımı götürmüştük. Ben de o anları TRT Haber’de çekip bu haberi Instagram hesabımdan paylaşmıştım. Özellikle Facebook’ta çıkan haberlerimi paylaşıyorum. Hani televizyondan kaçırılan arkadaşım olan kişiler sosyal medyadan da haberleri görsünler yerel gündemi benim hesabım aracılığıyla takip etsinler istiyorum. Gerçek hayatta gazeteci ve kameraman değilim. Kendimi sosyal medyada gazeteci ve kameraman olarak tarif edebilirim. Sanal dışı yaşamımda radyo, TV ve gazetecilik öğrencisiyim”.
(K.35, Erkek, 20 Yaşında).

K.35 kendisini sosyal medyada gazeteci ve kameraman olarak paylaşımlar yapmasının amacı, arkadaşları ve takipçileriyle yerel gündemi ve haberleri paylaşmak ve bu şekilde televizyon haberlerini kaçırana haberleri ulaştırmak istemesidir. Bu tür gazetecilik ve kameramanlık mesleğiyle ilgili profesyonel paylaşımlar da bulunan K.35, sosyal medyayı uzmanlığa dayalı yeteneklerini sergilemek ve göstermek için kullanmaktadır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Araştırma bulgularına göre, Z kuşağı katılımcıların dijital platformları yeni sosyalleşme araçları olarak gördükleri ve çevrimdışı yaşamlarında kendilerini sunma ve izlenim yönetimi oluşturma fırsatı bulamadıkları çeşitli kimliksel yönlerini ifade etmek amacıyla kullanmış oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma bulgularından elde edilen “özneleşme çabası” “daha çok ben olmak” ve “otantik kimliklerin sergilenmesi” temaları, katılımcıların dijital platformları; kendilerini ifade etme, kimliklerini şekillendirme ve çeşitli kimlikler arasında geçiş yapmak amaçlarıyla kullandıklarını göstermektedir. Bu bağlamda Z kuşağı katılımcıların, “özneleşme çabası” teması çerçevesinde çeşitli sosyal grup kimliklerini yansıtmaya eğiliminde oldukları görülmektedir. Katılımcılar milli, cinsel ve dini sosyal grup kimliklerini, çevrimiçi platformlarda istedikleri şekillerde yansıtabilmektedirler. Bu durum, çevrimdışı ortamda yaşanan baskılardan bir kaçış ve kendilerini daha özgür bir şekilde ifade etmelerine olanak imkân vermektedir. “Daha çok ben olmak” teması katılımcıların çevrimdışı yaşamlarında çekingen olan karakter özelliklerini çevrimiçinde aşarak daha cesur bir ifade tarzı benimsemelerine ve çevrimdışı sergileyemedikleri yönlerini daha rahat bir şekilde ortaya koymalarına fırsat tanımaktadır. Bir başka tema olan “Otantik kimliklerin sergilenmesi” teması katılımcıların çevrimdışı sergileme imkanı bulamadıkları yaratıcılıklarını ve yeteneklerini dijital platformlar aracılığıyla sergilemelerine imkân sunarak göstermelerini sağlamaktadır. Bir diğer önemli sonuç ise katılımcıların dijital platformları kullanırken yakın çevresi ve yabancı takipçilerine göre çeşitli stratejiler izledikleri görülmektedir. Bu stratejiler ise kimliğin belirsiz hale getirilmesi, paylaşım içeriklerinin istenildiği şekilde düzenlenmesi, hesap ayarlarının kontrol edilmesi, profil özelliklerinin değiştirilmesi gibi stratejilerden oluşmaktadır. Bu sayede bireyler, çevrimiçi ortamlarda daha rahat ve özgür bir şekilde duygularını, düşüncelerini ifade ederek benlik performansı sergilemektedirler.

Araştırma sonucunda ortaya çıkan temalar çerçevesinde dijital platformların Z kuşağı katılımcılara, arzu ettikleri şekilde kimlikler inşa ederek; çevrimdışı yaşamın toplumsal beklenti ve sınırlamalarına karşı bir meydan okuma stratejisi ile hareket ederek kendilerine dijital ortamlarda özgür bir alan açmaktadır. Bu bakımdan dijital platformların, katılımcıların kimliklerini zenginleştirme ve çeşitlendirme konusunda önemli bir araç olduğu görülmektedir. Katılımcıların inşa etmiş oldukları çoklu sanal kimlikler ayrıca katılımcıların farklı yönlerini ifade etmelerine ve çeşitli sosyal çevrelerle etkileşime girmelerine olanak tanımaktadır. Katılımcıların çoklu çevrimiçi alt kimlikler kullanmaları ise, pragmatist davranışlarının bir yansımasıdır. Pragmatistler genellikle bir şeyin etkili

olup olmadığına, sorunları çözme yeteneğine ve uygulamada nasıl işlediğine odaklanırlar. Bazı katılımcıların farklı anonim sosyal medya hesapları aracılığıyla kendilerini daha rahat ifade etmeleri, çevrimiçi platformlarda kimlik performanslarını belirli bir amaç doğrultusunda şekillendirmelerine olanak tanınması olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda katılımcılar pragmatist bir davranış geliştirerek, işlevsel sonuçları gözetme eğiliminde oldukları görülmektedir. Bu açıdan pragmatist davranış, katılımcıların çevrimiçi kimlik performansları aracılığıyla avantajları arayıp dezavantajlı durumlardan kaçındıkları şeklinde ifade edilebilir. Örneğin bazı katılımcıların yakın çevresine çevrimiçi ortamda olumlu yönlerini ifade etmektedir. Ya da negatif yönlerini anonim hesapları üzerinden ortaya koyarak veya tanımadıkları yabancı kişilere kendilerini ifşa ederek, kendi kişisel tatmin ihtiyaçlarını karşılamak için en avantajlı çevrimiçi kimlikleri seçme eğiliminde olduklarının bir göstergesidir. Katılımcıların pragmatist bir davranış içerisinde inşa etmiş oldukları çevrimiçi alt kimlikler bu sebeplerden dolayı aslında koşullu kimliklerdir. Bu kimlikler, bireyin çeşitli duygu ve düşüncelerini ifade etmek veya çevrimdışı eksik yönlerini tamamlamak amacıyla ortaya çıkmaktadır. Koşullu kimlikler belirli durumlarda belirli bir amaca hizmet eden kimliklerdir. Bu durumlar çevresine olumlu bir benlik sergileme, çevrimdışı ortamda eksik hissettiği yönleri telafi etme gibi etkenlere dayanmaktadır. Bu durumlar katılımcıların çevrimiçi ve çevrimdışı kimlik arasındaki farklılıklara neden rahatlıkla adapte olduklarını ve bu farklılıkların ihtiyaçlarını karşılamak için neden bir araç olarak gördüklerini açıklamaktadır. Bu bağlamda katılımcıların çevrimiçi ortamlarda inşa etmiş oldukları çoklu kimlikler; özgürlük, güvenlik ve farklılık durumları arasındaki dengeyi sağlamak için geliştirilmiş bir denge mekanizması olarak düşünülebilir. Katılımcıların birçoğu, aynı dijital platformlarda takipçi listelerine göre inşa etmiş oldukları birden çok kimliğe sahiptirler. Bu çoklu kimlikler, kişisel ihtiyaçlarını karşılamaya ve kültürel olarak baskılanmış çevrimdışı kimliklerini, çevrimiçinde ifade etmeye yönelik bir eğilim içinde olduklarını göstermektedir. Bu alternatif çevrimiçi kimlikler, çevrimiçi ortamlara ve çevrimdışı ortamda gösterilemeyen veya tam anlamıyla yaşanamayan kimlik deneyimlerini telafi etme fırsatı sunmaktadır. Çevrimiçi ortamlar katılımcılara, eksik ama değerli gördükleri yönlerini yansıtmaya olanağı tanımakta ve bu da kimlik kavramını daha özel hale getirmektedir.

Sonuç olarak Z kuşağı katılımcılar için dijital platformlar aracılığıyla inşa edilen çevrimiçi kimlikler; çoklu, değişken, durumsal ve zaman içinde esnek bir kimlik olup, çevrimiçi ortamların ve hayal güçlerinin etkileşiminden doğan çeşitlilik ve hareketliliğe büyük bir uyum sağlamaktadır. Bu durum Z kuşağının çevrimiçi kimliklerini inşa etme süreçlerinde hem çevrimiçi ortamların hem de kişisel hayal güçlerinin sunduğu olanaklardan faydalanarak, kişisel gelişimlerini desteklemekte ve ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Dijital platformların meydana getirmiş olduğu bu yeni sosyalleşme biçimleri, Z kuşağı bireylerin farklı kimlik ve ilgi alanlarına sahip diğer kullanıcılarla etkileşime geçmesine ve benzer düşünen veya ilgi duyan topluluklarla bağ kurmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, çevrimdışı kimliklerin sınırlarını aşarak, sanal kimliklerin daha esnek ve çeşitlilik gösteren bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır. Çevrimiçi kimliklerin oluşturulduğu dijital platformlar, Z kuşağı katılımcıların çevrimdışı kimliklerini çeşitli yollarla tekrardan inşa etmelerine ve kendilerini farklı şekillerde sunmalarına imkân vermektedir.

KAYNAKÇA

- Assmann, J. (2015). *Kültürel Bellek*, (Çev. A. Tekin,), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Auerbach, N. (2004). *Anonymus Digital Identity in e-Government, Der Wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät "At Der Universität" At Zurich*.
- Bauman, Z. & Raud, R. (2018). *Benlik Pratikleri*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2017). *Kimlik*, (Çev: M. Hazır), Heretik Yayınları, Ankara.
- Berger, P. L. & T. Luckmann (2008). *Toplumsal Gerçekliğin İnşası*, (Çev: V. S. Öğütle), Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Bilgin, N. (1994). *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir.
- Birgöl, M. (2021). *Sosyal Medyanın Dijital Kültür ve Dijital Kimlik İlişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Boz, N. (2012). *Yeni İletişim Ortamlarında Dijital Kimlik ve Benlik Sunumu*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi,
- Bozkurt, V. (2003). "Yıkıcı Gemeinschaft'tan Öteki'siz Postmodern Kabilelere: Sanal Cemaatler", *Stradigma.coin*, Eylül 2003.

- Chambers, I. (2014). *Göç, Kültür, Kimlik*, (Çev: İ. Türkmen & M. Beşikçi), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Dalbay, R. S. (2018). ““Kimlik” ve “Toplumsal Kimlik” Kavramı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31/2, 161-176.
- Dereli, D. (2018). *Dijital Kimliklerin Sosyal Medyada Akışkanlaşması: Siber-Etnografik Bir Araştırma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi.
- Doğan, A. (2021). *Sosyal Medyada Anonim Kimlik Kullanımı Bağlamında Dijital Kimlik Sunumu; Twitter Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi.
- Erdem, E. (2010). *Elektronik Medya ve Yeni Bir Medya Olarak Sosyal Ağlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Ertürk, D. (2017). “Dijital Kimliği Sınırlı Düşünmek”, *Sosyoloji Divanı*, 5/9, 73-86, Çizgikitapevi, Konya.
- Fearon, J. D. (1999). *What is Identity (as We Now Use The Word?)*, Stanford University, California. <http://www.stanford.edu/~jfeardon/papers/iden1v2.pdf>.
- Gardner, H. & Davis, K. (2014). *App Kuşağı*, (Çev. Ü. Şensoy). Optimis Yayınları, İstanbul.
- Goffman, E. (2004). *Gündelik Yaşamda Benliğin Sunumu*, (B. Cezar, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Gülsoy, S. (2017). “Bir Uyarılma Denemesi: Dijital Oyunlarda Sahne”, *Sosyoloji Divanı*, 5/9: 149-164.
- Gülsoy, S. (2019). “Kültür ve Toplum”, (Ed: M. Özben). *İçinde, Medya ve Kültür II*. (s. 185-220). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hall, S. & Du Gay, P. (1996). *Questions of Cultural Identity*, Cromwell Press, Trowbridge.
- İşman, A., Buluş, B., & Yüzüncüyıl, K. (2016). “Sosyalleşmenin Dijitale Dönüşümü ve Dijital Benliğin Sunumu”, *TRT Akademi*, Dijital Medya Sayısı, 1/2, 608-619.
- Kavut, S. (2018). “Goffman’ın Benlik Sunumu Kuramı Bağlamında Sosyal Medyada Kimlik İnşası: Instagram Üzerine Bir Araştırma”, *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 1, 1-12.
- Kavut, S. (2022). *Sosyal, Teknolojik ve Psikolojik Boyutlarıyla Dijital Kimlik*, Konya: Çizgi Kitapevi.
- Kılıç, S. (2020). “Dijital Yerlilerin Haber Alma Alışkanlıkları”, *İletişim Çalışmalarında Dijital Yerliler*, (Ed: S. Kılıç), Nobel Kitap, Ankara.
- Layder, D. (2004). *Social And Personal Identity: Understanding Yourself*, Sage Publications, London.
- Layder, D. (2006). *Sosyal Teoriye Giriş*, (Çev: Ü. Tatlıcan), Küre Yayınları, İstanbul.
- Layder, D. (2015). *Sosyolojik Araştırma Pratiği: Teori ve Sosyal Araştırmanın İlişkilendirilmesi*, (Çev: S. Ünal), Heretik Yayınları, Ankara.
- Lupton, D. (2015). *Digital Sociology*, Routledge Press, New York.
- Ocak, M. A. (2013). “Eğitsel Dijital Oyunların Eğitimde Kullanımı”, *Eğitsel Dijital Oyunlar*, (Ed: M. O. Ocak). Pegem Akademi, Ankara.
- Özdemir, B. (2019). *Sosyal Medyada Gerçeklik Ve Sanal Kimlik İlişkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi.
- Palfrey, J. & Gasser, U. (2017). *Doğuştan Dijital: Dijital Yerlilerin İlk Kuşağını Anlamak*, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Prensky, M. (2001). “Digital Natives, Digital Immigrants”, *On the Horizon*, University Press, 9/5: 1-6.
- Rheingold, H. (1993). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Addison-Wesley.
- Qin, Y. (2018). *Chinese College Students Management of Their Online Identities. A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Education*, University of Nottingham.
- Şimşek, E. (2023). *Dijital Mahremiyet: Z Kuşağının Mahremiyet Algısının, Benlik Sunumu İnşasındaki Rolüne İlişkin Bir Analiz*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Talbot, C. V., Talbot, A., Roe, D. J. & Briggs, P. (2020). *The Management of LGBTQ+ Identities on Social Media: A Student Perspective*. *New Media and Society*, 24/8, 1729-1750.
- Touraine, A. (2007). *Bugünün Dünyasını Anlamak İçin Yeni Bir Paradigma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Touraine, A. (2018). *Modernliğin Eleştirisi*, (11 Baskı), (Çev: H. U. Tanrıöver), YKY Yayınları, İstanbul.
- Tönnies, F. (2019). *Cemaat ve Cemiyet*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2011). "Online Communication Among Adolescents: an Integrated Model of its Attraction, Opportunities, and Risks". *Journal of Adolescent Health*, 48/2, 121-127.
- Yaşar, İ. H. (2020). "Sosyal Medya ve Değişen İletişim Biçimleri", *Sosyal Medya Psikolojisi*, (Ed: Ş. Özdemir & G. D. Türk), Nobel Yayınları, Ankara.
- Yıldız, M. (2021). Sosyal Medyada Dijital Kimlik İnşasında Gözetim Toplumunun Etkisi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:02.10.2023 Accepted/Kabul:08.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1370345

Research Article/Araştırma Makalesi

Özdemiray, S. M. ve Gün, M. S. (2024). "Kamuda Yetenek Yönetimi: Politika Uygulama Boşluğuna Yönelik Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 343-360.

KAMUDA YETENEK YÖNETİMİ: POLİTİKA UYGULAMA BOŞLUĞUNA YÖNELİK BİR İNCELEME

Sema Müge ÖZDEMİRAY*, Melâhat Sümeyye GÜN**

Öz

Bu çalışmanın amacı; YÖK Ulusal Tez Merkezi ve Google Scholar veri tabanlarında yer alan, yetenek yönetimi stratejisi ile ilgili kamu kurumlarında alan araştırması yürütmüş tezleri ve makaleleri inceleyerek Türk kamu personel sisteminde yetenek yönetimi uygulamasına yönelik bir "politika uygulama boşluğu" nun varlığını değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle yetenek yönetiminin kavramsal çerçevesi ele alınmış ve yetenek yönetimi uygulamasının Türk kamu yönetiminde yer edinme süreci açıklanmıştır. Oluşturulan kavramsal çerçeve sonrasında, veri tabanlarından doküman analizi yoluyla elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Çalışmada; incelenen 41 adet akademik çalışma içerisinde 26'sının yetenek yönetimi ve uygulamalarına yönelik olumsuz algının/tutumun varlığı sonucuna ulaştığı ve bunlardan 16 tanesinin de 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesi sonrasında yayınlandığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Kamu yönetimi, Politika boşluğu, Yetenek yönetimi.*

TALENT MANAGEMENT IN THE PUBLIC SECTOR: A REVIEW OF THE POLICY IMPLEMENTATION GAP

Abstract

The aim of this study is to examine the theses and articles included in the YOK National Thesis Center and Google Scholar databases that have conducted field research in public institutions related to talent management strategy and to evaluate the existence of a "policy implementation gap" for talent management practice in the Turkish public personnel system. For this purpose, firstly, the concept of talent management has been discussed and the process of talent management practice gaining a place in Turkish public administration has been explained. After the conceptual framework was created, the data obtained through document analysis were analyzed by descriptive analysis method. In the study; it was determined that among the 41 academic studies examined, 26 of them concluded that there is a negative perception/attitude towards talent management and its practices and 16 of them were published after the Presidential Decree No. 1.

Keywords: *Public administration, Policy gap, Talent management.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, KONYA.
e-posta: smozdemiray@erbakan.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0786-8382>)

**Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İSTANBUL.
e-posta: sumeyyegun.sum@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3774-8154>)

1. GİRİŞ

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişle birlikte, adı özel sektörde daha sık duyulan “yetenek yönetimi” stratejisi kamuda da yer edinmeye başlamıştır. 2018 yılında yürürlüğe giren 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile Türk kamu personel sisteminde önemli bir gelişme olarak yetenek yönetimi uygulamalarının kamu kurumlarında da işleyebilmesine yönelik düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Ancak başarılı bir şekilde oluşturulan politikaların uygulama aşamasında aynı başarı gösterilmediği durumda politikanın amacı ve uygulaması arasında bir boşluk meydana gelebilmekte, bu da oluşturulan politikanın arzu edilen hedeflere ulaşmasında engel teşkil etmektedir. Bu nedenle 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin beraberinde getirdiği yetenek yönetimine yönelik düzenlemelerin kamu kurumlarında etkin bir şekilde uygulanıp uygulanmadığı sorusu cevaplanması gereken sorulardan bir tanesidir.

Çalışma, yetenek yönetimi uygulamasını konu edinen ve kamu kurumunda alan araştırması yürütmüş doktora ve yüksek lisans tezlerinin ve makalelerinin elde ettiği sonuçları ortaya koyarak bu soruya cevap bulma sürecine mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Böylelikle çalışma, kamu yönetiminde yetenek yönetimi stratejisine yönelik bir politika boşluğunun varlığını tartışmaya açmaya odaklanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada ilk olarak yetenek yönetiminin kavramsal çerçevesi çizilmiş, sonrasında ise çalışmanın yöntemi ve bulgularına yer verilmiştir.

2. YETENEK YÖNETİMİ KAVRAMI

Örgütler için değer yaratan en önemli iç kaynaklardan biri durumunda olan insan kaynağını en etkin ve verimli yönetmenin yolu, tarihsel süreç içerisinde sürekli değişmiştir. Son dönemde küreselleşme, çeşitlilik, sürekli değişim, belirsizlik, rekabet gibi bir dizi faktörün etkisiyle ortaya çıkan yetenek yönetimi kavramı da bu yollardan biridir. Kavramın ilk ortaya çıktığı yıl ve kaynağa dair alan yazında küçük bir belirsizlik olmakla birlikte konu ile ilgili tüm çalışmalarda McKinsey Danışmanlık Şirketi'nin ortaya attığı “yetenek savaşı” sloganına atıf söz konusudur¹. Şirketin, 2000 yılında 112 büyük firma ve 13000 yönetici ile yürüttüğü anket çalışması sonucunda yetenekleri mükemmel bir şekilde yönetme kabiliyetinin örgütler için artık daha fazla önem arz ettiğine vurgu yapması yetenek yönetimi kavramına olan ilgiyi artırmıştır. Günümüzün rekabetçi, bilgiye dayalı dünyasında; bir şirketteki yeteneklerin niteliğinin, şirketin pazardaki başarısını giderek daha fazla belirleyeceği ancak yüksek vasıflı insanlara olan talebin arzi aşması nedeniyle de büyük yetenekleri çekme ve elde tutmanın giderek zorlaştığı ifade edilmiştir. Bir kurumu diğerlerinden ayıran unsurun sahip oldukları yetenekler olduğu ve kilit pozisyonlarda güçlü yeteneklere sahip olmanın performansta büyük gelişmelere yol açtığı; yeteneğin stratejik öneminin farkında olan ve işlerini buna göre yöneten şirketlerin büyük başarılar elde edeceği belirtilmiştir. Anket neticesinde daha iyi yetenek yönetiminin, daha iyi bir performansı doğuracağına dikkat çekilmiştir (McKinsey & Company, 2001: 1-2).

Yetenek yönetimi kavramına dair ilgili alan yazında, üzerinde uzlaşa sağlanmış bir tanım olmamakla birlikte hem insan kaynakları hem de iş planlamasına yönelik stratejik ve bütünsel bir yaklaşım ya da organizasyonel etkililiğe giden yeni bir yol olduğu söylenilebilir. Yetenek yönetimi kurum içerisindeki, şimdi ve gelecekte ölçülebilir bir fark oluşturabilecek “yetenekler” olarak değerlendirilen kişilerin performansını ve potansiyelini artırır. Her seviyedeki işgücünden daha yüksek performans elde etmeyi amaçlamaktadır ve ne olursa olsun herkesin kendi potansiyeline ulaşmasına olanak tanımaktadır (Ashton ve Morton, 2005: 30).

Yetenek yönetimi, kurumun rekabet stratejisiyle paralel iş gücü planlamasının yapılması, var olan yeteneklerin analiz edilmesi ve ihtiyaç duyulan yeteneklerin tespit edilmesi, bu ihtiyacı karşılayacak nitelikteki adayların kuruma çekilmesi için uygun ortamın oluşturulması, doğru adayın belirlenerek işe alınması, kurum içindeki yetenekli çalışanların geliştirilmesi ve kurumda tutulmalarının sağlanmasını içeren stratejik bir süreçtir (Alayoğlu, 2010: 71). Çırpan ve Şen' e göre (2009: 110) yetenek yönetimi, kurumun stratejilerini uygulayarak amaçlarına ulaşmada ihtiyaç duyduğu yetenekli çalışanlar ile mevcut yetenekli çalışanları arasındaki boşluğu kapatmaya çalışan, merkezine “insan kaynağı” nı oturttuğu yönetim sürecini ifade etmektedir.

Lewis ve Heckman (2006: 140) yetenek yönetimini “doğru kişinin doğru zamanda doğru işte olmasını sağlamak” (Jackson ve Schuler, 1990: 235), “kilit pozisyonlarda liderliğin sürekliliğini sağlamak ve bireysel

¹ Bknz: Dimitrov, K. (2015). Talent Management – An Etymological Study, Vanguard Scientific Instruments in Management, 11 (2), <https://hcommons.org/deposits/item/hc:21069/>

ilerlemeyi teşvik etmek için bir kuruluşun kasıtlı ve sistematik bir çabası” (Rothwell, 2015: 6) ve “insan sermayesi motoru aracılığıyla yeteneklerin arzını, talebini ve akışını yönetmek” (Pascal, 2004: ix) olarak üç farklı boyutta ele almaktadır. Her bir tanımın çalışanları yönetmeye odaklandığını belirten Lewis ve Heckman (2006: 140), ilk tanımın bir sonuca, ikincisinin bir sürece ve üçüncüsünün belirli bir karara atıfta bulunduğu ifade etmektedir.

Yetenek yönetimi, bir kuruluş için özel değeri olan potansiyeli yüksek bireylerin olağanüstü katkılarının tam olarak sağlanabileceği şekilde sistematik olarak kuruma seçilmelerini, işe alınmalarını, geliştirilmelerini, elde tutulmalarını ve buna yönelik stratejileri kapsayan bir süreçtir (Ford vd., 2010: 3; Rothwell, 2015: 10). Yetenek yönetimine yönelik yapılan tanımların ortak noktasında, verimlilik ve etkinliği artırarak kurum başarısını artırma amacı yer almaktadır (Yumurtacı, 2014: 193; Gündüzalp ve Boydak Özkan, 2018: 21). Yapılan tanım ve vurgulardan yola çıkılarak günümüzde kurumların varlıklarını sürdürebilmesi ve başarılı olabilmesi için rekabet araçlarını bilgiye dayalı bir şekilde oluşturma zorunluluğunun örgütleri; yetenekli çalışanların kazanılması, eğitilmesi ve geliştirilmesinde kilit etkiye sahip yetenek yönetimi anlayışını benimsemeye ittiğini söylemek mümkündür.

3. KAMUDA YETENEK YÖNETİMİ

Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan işsizlik, kamu harcamalarındaki artış ve gelirden görülen azalma devletin konumunun sorgulanmasına neden olmuştur. Bu durum, liberal, kapitalist söylemlerle birlikte refah devleti konusunu da gündeme getirmiştir. “Refah devleti” anlayışının hâkim olduğu ve devletin pek çok alanda vatandaşa hizmet sunmak için ön planda olduğu bu dönemde (Usta ve Bilici, 2021: 2341) devlet, “vatandaşların beşikten mezara kadar tüm ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef” olarak görülen ve algılanan bir yapıdır (McLaughlin ve Osborne, 2002: 8). Ancak 1970’li yıllara damgasını vuran ekonomik bunalım sonucu devletin rolü tartışılmaya başlanmıştır. Devletin faaliyet alanı sınırlandırılarak etkin, etkili ve ekonomik kamu hizmet sunumunun sağlanabilmesi için yeni yönetsel yapı arayışına girilmiştir (Karcı, 2008: 41). 1980’li yıllarla birlikte sorun yönetemeyen devlet olarak teşhis edilmiş (Tuncer ve Usta, 2013: 185) ve bunun çözümü için özel sektör yönetim tekniklerinin kamu yönetiminde kullanıldığı bir yönetim anlayışı (Ateş, 2011: 7) olarak yeni kamu işletmeciliği ortaya çıkmıştır.

“Yeni kamu işletmeciliği”, kamu yönetiminde yeni bir anlayışa işaret eden, kamu yönetiminden (public administration), kamu işletmeciliğine (public management) dönüşü ifade eden bir olgudur. Geleneksel kamu yönetimi anlayışında, “kamu personel yönetimi” çerçevesinde düzenlenen kamu personel rejimi; yeni kamu işletmeciliği yaklaşımında “insan kaynakları yönetimi” çerçevesinde düzenlenmiştir (Boztepe, 2018: 202). Bu değişim örgütlerin ana kaynağı konumunda olan insana yönelik bakış açısındaki farktan kaynaklanmıştır. Geleneksel kamu yönetiminde bireyi bütüncül bir şekilde ele alan anlayış; küreselleşmeyle birlikte değişen dünya yapısının sonucunda yerini, bireylerin sadece yapılan işle ilgili özelliklerine odaklanılmasının gerekliliğine bırakmıştır (Öztürk, 2016: 54). Bu süreçte yetenek kavramının önemi keşfedilmiş ve kurumlar, rekabette güç kazanabilmek gayesiyle yetenekli çalışanları kurumlarına çekebilmek için yoğun çaba harcamışlardır (Kırmızıgül, 2021: 18). Dünyada yaşanan bu değişimle birlikte kurumların başarısı için sahip olunan yeteneklerin önemi ve yetenekli çalışanlara bağlılık daha da artmıştır. Kurumların ihtiyaç duyduğu nitelikli çalışanların belirlenmesi ve yönetilmesi ihtiyacı sonucu (Çelik ve Zaim, 2011: 33) kişinin yalnızca yaptığı işe yönelik özelliklerini ön planda tutan “yetenek yönetimi” yaklaşımı (Öztürk, 2016: 54) insan kaynakları yönetiminde yeni bir bakış açısı olarak ortaya çıkmıştır (Doğan ve Demiral, 2008: 145).

Bürokrasilerinin en yetenekli insanlardan oluşması için hükümetler çeşitli plan ve programlar oluşturarak yetenek yönetimi stratejisine yönelik adımlar atmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri’nin “Kıdemli Yönetici Hizmeti (Senior Executive Service)”, Birleşik Krallık’ın “Hızlı Akışı (Fast Stream)”, Güney Kore’nin “Kıdemli Kamu Hizmeti (Senior Civil Service)”, Singapur’un “İdari Hizmetleri (Administrative Services)”, Tayland’ın “Yüksek Potansiyel Performans Sahipleri” (High Potential Performers) ve Malezya’nın “İdari ve Diplomatik” (Administrative and Diplomatic) programları dünya genelinde yetenek yönetimi stratejisinin uygulanmasına yönelik atılan adımlara örnek gösterilebilir. Bu tür programlar kurumlarda çalışanların yeteneklerine uygun pozisyonlarda yer almalarına, terfi ve ikramiye ödemeleri ile teşvik edilmelerine, eğitim faaliyetleri ile kendi yeteneklerini keşfedebilmelerine imkân tanımaktadır (Poocharoen ve Lee, 2013: 1186).

2017 yılında referandum sonucu kabul edilip uygulanmaya başlanan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişle birlikte yetenek yönetimi stratejisi, Türk kamu yönetiminde yer edinmeye başlamıştır. Bu doğrultuda 10.07.2018 tarihli ve 30474 sayılı Resmî Gazete' de yayımlanan 1 sayılı "Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi" ile "Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi" kurulmuştur. Ofis, yetenek yönetimi bakış açısı ile insan kaynağının etkili bir biçimde planlanmasına, nesnel kriter ve araçlarla istihdam edilmesine, 21. yüzyılın gerektirdiği yetkinliklerle donatılmasına ve kamu kurumları başta olmak üzere insan kaynakları yönetiminin değişim ve dönüşümüne öncülük etmesi amacı ile kurulmuştur. Yaşanan gelişmeler ışığında, atılacak her bir adımla çalışanların özgüven ve motivasyonlarının, yetkinliklerinin, kabiliyetlerinin artırılması; hem özel sektörün hem kamu sektörünün başarısına katkı sağlayacak yetenek yönetimi modelinin inşa edilmesi hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda ofis; yenilikçi, veriye dayalı, fırsat eşitliği sunan, sürdürülebilir, hesap verebilir, şeffaf ve liyakat esaslı yetenek yönetimi araç ve uygulamalarını hayata geçirmiştir (CBİKO, 2023: 18).

Kararnamenin 527/D maddesinde insan kaynakları ofisinin görev tanımı yapılmıştır. "Türkiye'nin insan kaynakları envanterini çıkarmak ve ihtiyaç duyulan alanlarda yetenek gelişim faaliyetlerini yürütmek", "özel yeteneklerin keşfini sağlamak ve yetenek yönetimi projelerini yürütmek" ve "politika kurullarının öncelendiği alanlarda küresel düzeyde insan kaynağının tespitini yaparak milli projelere kazandırılmasını sağlamak" olarak belirtilen görevler doğrultusunda ofisin ulusal ve uluslararası boyutta yetenek yönetimi uygulamalarını gerçekleştireceği belirtilmektedir (Resmî Gazete, 2018). İlgili uygulamalar; yetenek kazanımı, mevcut yeteneklerin eğitim ve gelişmelerinin desteklenmesi, kamu kurumlarının tanınırlıklarının artırılması gibi süreçleri içermektedir (CBİKO, 2023: 62). Atay vd. (2023: 25), tüm kamu kurumlarının yetenek yönetimi sürecinde bu tür uygulama ve araçlardan faydalandığını böylece kamu kurumlarının sürekli olarak gelişmelerinin sağlandığını ve bu konudaki faaliyetlerinin standart kazandığını ifade etmiştir. Ancak kamu kurumlarındaki yetenek yönetimi uygulamasına dair ilgili tespitin geçerliliği irdelenmelidir. Nitekim kamu politikaları alanında yapılan çalışmalar, pek çok politikanın politika yapıcıların niyetlerine, politikanın hedeflerine uygun bir şekilde uygulanmadığını göstermektedir.

Etkili bir kamu politikası için, politikanın oluşturulma aşaması kadar uygulama aşaması da önem arz etmektedir. İyi (uygun) bir şekilde formüle edilmiş kamu politikasının etkin bir şekilde uygulanmaması arzu edilen sonuçlara ulaşmada önemli bir engeldir. Bu nedenle kamu politikalarında politikanın amacı ile uygulaması arasında bir boşluğun bulunmaması idealdir. Bu tespitten yola çıkarak çalışmanın bundan sonraki başlığında "yetenek yönetimi uygulaması için böylesi bir boşluk söz konusu mudur?" sorusuna cevap bulabilmek amacıyla ilgili alan yazında kamu kurumlarındaki yetenek yönetimi uygulamasını konu edinerek alan araştırması yürütmüş çalışmaların sonuçlarına yer verilmektedir. Böylelikle çalışmanın önceki başlığında ortaya konan yetenek yönetimine yönelik politika yapıcılarının beklentileri ile politika uygulama sonuçlarının paralellik arz edip etmediği sorgulanmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışma; YÖK Ulusal Tez Merkezi ve Google Scholar veri tabanlarında yer alan, yetenek yönetimi uygulamasını konu edinmiş ve alan araştırmalarını kamu kurumlarında yürütmüş olan makale ve tezleri incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda yapılan tanımlayıcı sistematik literatür taramasında veriler "araştırılması amaçlanan olgu ile ilgili bilgi barındıran yazılı materyallerin analiz ve değerlendirmesini kapsayan (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 189)" doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Bowen (2009: 27) doküman analizinin hem basılı hem de elektronik materyalleri inceleme veya değerlendirme imkânı sunan sistematik bir yöntem olduğunu ifade etmektedir. Verilerin analizinde ise betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Araştırma verilerinin amaca uygun bir şekilde sınıflandırılması, değerlendirilmesi ve sunumuna dayanan betimsel analiz sürecinde; ulaşılan tez ve makalelerin yazarları, amacı, araştırma grubu, bulguları ve değerlendirme/sonuç kısımları temel alınmıştır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda 31 Ağustos 2023- 4 Eylül 2023 tarihleri arasında YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde "yetenek yönetimi" anahtar kelimesi ile "tez adı, konu, dizin ve özetleri" kapsayacak şekilde yapılan arama sonucunda; 50 doktora tezi (49 tanesi izinli) ve 149 yüksek lisans tezine erişilmiştir. Bunlardan 6 doktora tezi ve 17 yüksek lisans tezinde kamuya yönelik değerlendirmelerin varlığı söz konusudur. 31 Ağustos 2023- 4 Eylül 2023 tarihleri arasında Google Scholar'da "yetenek yönetimi" ve "kamu" anahtar kelimeleri ile yapılan arama sonucunda 2000- 2024 yılları arasında 924 adet esere ulaşılmıştır. 2000 yılından önce herhangi bir yayına ulaşılmamıştır. Bu yayınlar içerisinde ise yetenek yönetimi konusunu bir kamu kurumunda uygulama gerçekleştirerek ele alan 18 makale olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışma; Türk kamu personel rejiminde yetenek yönetimi uygulamasına yönelik bir “politika uygulama boşluğu”nun varlığını değerlendirmeye odaklandığı için; ulaşılan 6 doktora tezi, 17 yüksek lisans tezi, 18 makale olmak üzere 41 akademik çalışmanın amaç ve sonuç bölümleri önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışmanın bundan sonraki başlığında kronolojik bir sırada, eserlerin yazarları ve başlıklarıyla birlikte amaç ve sonuçları kısaca özetlenmiştir. İncelenen çalışmalar içerisinde yetenek yönetimi uygulamalarının etkin bir şekilde gerçekleştirilmesine yönelik olumsuz bir sonuca ulaşan eserlerin yazarlarının soyadları koyu (bold), olumlu bir sonuca ulaşan eserlerin yazarlarının soyadları ise italik olarak gösterilmiştir. Soyadları italik ya da koyu bir şekilde sunulmayan yazarların eserlerinde ise yetenek yönetimi uygulamalarının etkinliğine dair bir araştırma yapılmamıştır.

5. YETENEK YÖNETİMİNE YÖNELİK ALANYAZIN: DOKTORA TEZLERİ

Filiz **Akar** (2012: 23) *“Yetenek Yönetiminin Bazı Türk Üniversitelerinde Uygulanmasına İlişkin Öğretim Üyelerinin Görüş ve Önerileri”* başlıklı doktora tezinde İstanbul ilindeki kamu üniversitesi öğretim üyeleri ve yöneticilerinin, üniversitelerinde yetenek yönetiminin yeteneği çekme, yerleştirme, geliştirme, tutma ve örgütsel yedekleme boyutlarında uygulanma düzeyine dair görüşleri ve önerilerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Akar; araştırma sonucunda, öğretim üyelerinin görüşleri doğrultusunda üniversitelerde yetenek yönetiminin yerleştirme, geliştirme, tutma ve örgütsel yedekleme boyutlarının “çok az” düzeyinde, yeteneği çekme boyutunun ise “biraz” düzeyinde uygulandığını belirtmiştir. Yetenek yönetiminin uygulanmasına dair vakıf üniversitesindeki öğretim üyelerinin görüşlerinin, kamu üniversitesindeki öğretim üyelerinin görüşlerine nazaran daha olumlu olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yöneticilerin büyük bir çoğunluğu yetenek yönetiminin, birtakım sınırlılıklar nedeniyle üniversitede uygulanmasının zor olduğunu düşünmektedir. Bir kısım yönetici ise, yetenek yönetiminin büyük oranda uygulandığını ifade etmektedir.

Seda **Gündüzalp** (2016: 6) *“Üniversitelerde Yetenek Yönetimi Kapsamında Yetenek Havuzu Oluşturmaya Yönelik Bir Model Önerisi”* başlıklı doktora tezinde yetenek havuzu oluşturmaya yönelik geliştirilen yazılım aracılığıyla üniversitelerde yetenek yönetimi kapsamında doktora öğrencilerinin yetenek matrisindeki yerini tespit ederek yetenek yönetimi modeli önerisi sunmayı amaçlamıştır. Bir devlet üniversitesindeki doktora öğrencileri ve danışmanları ile gerçekleştirilen araştırma sonucunda, doktora öğrencilerinin akademik etik, bilgi okuryazarlığı liderlik, akademik beceri durumları arasında birbirlerini etkiler yönde ilişki tespit eden araştırmacı, bu öğrencilerin akademik proje ile akademik yayın ve eğitim durumları yönünde düşük seviyede çalışma gerçekleştirdikleri sonucuna ulaşmıştır. Doktora öğrencilerinin doğru şekilde yönlendirilmeleri için danışmanlara eğitim verilmesini, üniversitelerin yetenek yönetimi sistemine geçmesini önermiştir.

Gökhan **Uludağ** (2016: 124) *“Lider-Üye Etkileşiminin, Yetenek Yönetimi ve İş Gören Performansına Etkileri Üzerine Bir Araştırma: Ankara Örneği”* başlıklı doktora tezinde lider- üye etkileşimi, iş gören performansı ve yetenek yönetimini detaylıca inceleyerek aralarındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamıştır. Ankara’daki 5 bakanlık ve 1 kamu kurumu çalışanları ile gerçekleştirdiği araştırma sonucunda lider-üye etkileşimi ile yetenek yönetimi arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ayrıca lider-üye etkileşiminin kaliteli bir şekilde gerçekleştirilmesi halinde kurumdaki çalışanların sahip olduğu yetenekleri daha etkili kullanacakları ve yetenek yönetimi stratejisini daha da artıracığı ifade edilmektedir (Uludağ, 2016: 177-179).

Yasin **Hiçyılmaz** (2021: 4) *“Okul Müdürlerinin Dönüşümcü Liderlik Stillерinin Okullarındaki Yenilik Yönetimine Etkisinde Öğrenen Örgüt ve Yetenek Yönetiminin Rolü”* başlıklı doktora tezinde okul müdürlerinin dönüşümcü liderlik seviyelerinin müdürlerin yenilik yönetimi yeterliliklerine etkisinde yetenek yönetiminin aracı olup olmadığını tespit etmeyi amaçlamıştır. İzmir ilindeki devlet liselerinde görev yapan öğretmenlerin ve müdürlerin yetenek yönetimi algılarını ölçtüğü çalışmada Hiçyılmaz (2021: 174) yetenek yönetiminin alt boyutlarının okulda düzgün bir şekilde uygulanmadığını ortaya koymuştur. Ayrıca araştırma sonucunda dönüşümcü liderlik ve yenilik yönetimi arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ve bu ilişkide yetenek yönetiminin kısmi bir şekilde aracı rol üstlendiği belirtilmektedir (Hiçyılmaz, 2021: 181).

Selahattin **Çalışal** (2021: 47) *“Sağlık Kuruluşlarında Yetenek Yönetiminin Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkisinde İş Doyumunun Aracılık Rolü”* başlıklı doktora tezinde sağlık kurumlarında yetenek yönetimi uygulamalarının örgütsel bağlılık üzerinde etkisinde iş doyumunun aracılık rolünü belirlemeyi amaçlamaktadır. İstanbul’daki 4 kamu hastanesi bünyesinde çalışanlar ile gerçekleştirilen (Çalışal, 2021: 49) araştırma sonucunda yetenek

yönetiminin örgütsel bağlılığı arttırdığını ve iş doyumunun aracılık rolü üstlendiği belirtilmiştir. Ayrıca çalışanların yetenek yönetimi algısının yüksek olduğunu ifade edilmiştir (Çalışal, 2021: 76).

Benzer şekilde hastanede uygulama gerçekleştiren Sevgi Fatma **Akarsu Cengiz** (2023: 69) “*Yetenek Yönetiminin Hemşirelerin İş Motivasyonu ve Örgütsel Güven Algıları Üzerindeki Etkisi*” başlıklı doktora tezinde Ankara ilindeki kamu hastanelerinde çalışan hemşirelerin iş motivasyonları ve örgütsel güven algıları üzerinde yetenek yönetiminin etkisini belirlemeyi amaçlamıştır. Araştırma neticesinde hemşirelerin yetenek yönetimi algılarının orta düzeyde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca değişkenler arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda yetenek yönetimi algısı arttıkça iş motivasyonu ve örgüte güven düzeyi de artacaktır. Ulaşılan bulgulara göre kurumda yetenek yönetiminin etkili bir şekilde uygulanmadığı ifade edilebilir (Cengiz, 2023: 170).

6. YETENEK YÖNETİMİNE YÖNELİK ALAN YAZIN: YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

Dicle Çayan (2011: 141) “*Yetenek Yönetiminin Çalışanların Performansı Üzerine Etkileri ve Niğde Sağlık Sektöründe Bir Uygulama*” başlıklı yüksek tezi kapsamında Niğde ilindeki 7 devlet hastanesi bünyesinde çalışanlar ile uygulama gerçekleştirerek yetenek yönetiminin hastanelerde var olup olmadığını ve çalışanların performansı üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışma sonucunda yetenek yönetimi ile performans düzeyi arasında pozitif ve doğrusal ilişkinin olduğu belirtilmektedir. Yetenek yönetiminin uygulanması halinde hastane çalışanlarının performanslarının, motivasyonlarının artacağı ifade edilmektedir (Çayan, 2011: 174).

Hüseyin Bayık (2015: 36) “*Diyanet İşleri Başkanlığında Yetenek Yönetiminin Çalışan Performansına Etkisi: Yedi Bölge Örneği*” başlıklı yüksek lisans tezi kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı çalışanları ile araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırma, Diyanet İşleri Başkanlığı’nda yetenek yönetimi uygulamaları ile performans yönetim sistemi arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır (Bayak, 2015: 35). Çalışmada iki değişken arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu belirtilmiştir ayrıca diyanet personelinin kurumlarında yetenek yönetiminin uygulandığına dair algısı olduğu ifade edilmiştir (Bayak, 2015: 53).

Ayşe Yılmaz (2015: 108-109) “*Sağlık Kurumlarında Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Çalışanların Kariyer Planlamasına Etkisi*” başlıklı yüksek lisans tezinde Samsun Eğitim ve Araştırma Hastanesi bünyesinde çalışan hemşire ve doktorların, yetenek yönetimi faaliyetlerinin kariyer planlamalarına olan etkisini ölçmeyi amaçlamaktadır. Araştırma sonucunda yetenek yönetiminin kariyer planlaması ile arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğuna ulaşılmıştır (Yılmaz, 2015: 138).

Melike **Günbey** (2016: 4) “*Yetenek Yönetimi ile İlgili Üniversite Yönetici ve Akademik Personelinin Görüşleri*” başlıklı yüksek lisans tezinde Giresun Üniversitesi akademik personeli ve yöneticilerinin yetenek yönetimi hakkındaki görüşlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırma sonucunda üniversitede yetenek yönetimi stratejisinin etkili bir şekilde uygulanmadığı belirtilmektedir.

Havva **Tarakçı** (2016: 60) “*Yetenek Yönetiminin Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi*” başlıklı yüksek lisans tezinde devlet üniversitelerindeki akademisyenler üzerinde yetenek yönetimi faaliyetlerinin etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bartın Üniversitesi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Düzce Üniversitesi, Karabük Üniversitesi ve Kastamonu Üniversitesi akademik personeli ile gerçekleştirilen araştırma sonucunda yetenek yönetiminin örgütsel bağlılık ve iş tatmini üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu, işten ayrılma niyeti üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisinin olduğu belirtilmektedir (Tarakçı, 2016: 96). Bununla birlikte katılımcılar, kurumlarındaki yetenek yönetimine yönelik faaliyetlerin yetersiz olduğunu dahası bu tür uygulamaların gerçekleştirilmediğini düşünmektedir (Tarakçı, 2016: 97).

Mahmut **Elibol** (2017: 62) “*Kamu Sağlık Hizmetleri ve Yetenek Yönetimi: İstanbul Fatih Kamu Hastaneleri Birliği Bağlamında Bir Araştırma*” başlıklı yüksek lisans tezi kapsamında İstanbul Fatih Kamu Hastaneleri Birliği Genel Sekreterliği’ne bağlı çalışanlar ile araştırma yürütmüştür. Elibol (2017: 5) araştırmanın amacını sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi gayesiyle uygulanan yetenek yönetimi stratejisinin katkısını belirlemek olduğunu ifade etmiştir. Elden edilen bulgulara göre çalışanların yetenek yönetimi algılarının düşük olduğu belirtilmektedir. Yöneticilerinin yetenek yönetimi konusunda bireysel çabalarına yönelik algı orta düzeydedir. (Elibol, 2017: 88-89).

Duygu **Gül** (2018: 3) “*Yetenek Yönetiminin Hemşirelerin İş Doymu ile Örgütsel Bağlılıkları Üzerindeki Etkisinin Araştırılması*” başlıklı yüksek lisans tezinde Çanakkale ilindeki üniversite hastanesi ve devlet hastanesi bünyesinde çalışan hemşirelerin iş doymaları ve örgütsel bağlılıkları üzerinde yetenek yönetiminin etkisini araştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmada yetenek yönetiminin iş doymu ve örgütsel bağlılığı pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Gül, 2018: 104). Ayrıca, hemşirelerin yetenek yönetimine dair algılarının düşük düzeyde olduğu ve kurumdaki yetenek yönetimi uygulamalarının yetersiz bulunduğu belirtilmektedir (Gül, 2018: 68).

Esra **Becerikli** (2019: 3) “*Millî Eğitim Bakanlığı Proje Okul Yöneticilerinin Yetenek Yönetimi ile İlgili Görüşleri*” başlıklı yüksek lisans tezinde Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı İstanbul’daki proje okulları yöneticilerinin yetenek yönetimi hakkındaki görüşlerini ve buna yönelik uygulamaları belirlemeyi amaçlamaktadır. Çalışma sonucunda proje okullarında yetenek yönetimi anlayışının olmadığı, yetenek yönetimi uygulamalarının gerçekleştirilmediği belirtilmektedir. Ayrıca bu okullarda yetenek yönetimi kültürünün olmadığı bununla birlikte bu kültürün oluşturulması için bir çaba da gösterilmediği ifade edilmektedir (Becerikli, 2019: 69-70).

Pınar **Çelikay** (2019: 3) “*Okul Yöneticilerinin Genel Öz Yeterlik İnançları ve Sahip Oldukları Liderlik Stilllerinin Yetenek Yönetimi Becerileri ile İlişkisi*” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında Mersin’deki merkez ilçelerde yer alan kamu okullarının okul yöneticilerinin liderlik davranışları ve genel öz yeterlik inançları ile yetenek yönetimi becerileri arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca yetenek yönetimi uygulamalarının eğitim kurumları açısından önemini ortaya koymaktadır. Çalışma sonucunda değişkenler arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkiden söz edilmektedir ve yöneticilerin yetenek yönetimi uygulamalarına dair bulgularından, kurumda yetenek yönetiminin uygulandığı belirtilebilir (Çelikay, 2019: 70).

Kübra **Özdilek** (2019: 65) “*Öğretmen Algılarına Göre Vizyoner Liderlik ile Yetenek Yönetimi Arasındaki İlişkide Pozitif Psikolojik Sermayenin Aracılık Rolü*” başlıklı yüksek lisans tezinde İstanbul ilinin Büyükçekmece ve Çatalca ilçelerinde yer alan liselerdeki öğretmenler ile araştırma yürütmüştür. Bu çalışmada öğretmenlerin algıları bağlamında okul müdürlerinin vizyoner liderlik ve yetenek yönetimi yeterlilikleri arasındaki ilişkinin incelenmesi ve bu ilişkide bu ilişkide öğretmenlerin pozitif psikolojik sermaye seviyelerinin aracı rolünün incelenmesi amaçlanmıştır (Özdilek, 2019: 5). Araştırma sonuçlarına göre öğretmenlerin okul müdürlerinin yetenek yönetimi becerilerine dair algılarının yüksek olduğu belirlenmiştir (Özdilek, 2019: 80). Ayrıca incelenen değişkenler arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu ve pozitif psikolojik sermayenin kısmi düzeyde aracılık rolü üstlendiği çalışmanın diğer bir sonucudur (Özdilek, 2019: 111, 124).

Şeyma **Akbay** (2019) “*Çalışanların Kişilik Özelliklerinin Yetenek Yönetimi Algılarına Etkileri: Isparta Şehir Hastanesi Örneği*” başlıklı yüksek lisans tezinde şehir hastanesindeki çalışanlar üzerinde bir araştırma gerçekleştirmiştir. Çalışmanın amacı, sağlık çalışanlarının kişilik özelliklerinin yetenek yönetimi algıları üzerinde bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymaktır (Akbay, 2019: 75). Çalışma sonucunda, kişilik özellikleri ve yetenek yönetimi arasında dolaylı ve zayıf bir ilişkinin olduğu bununla birlikte kişilik özelliklerinin çalışanların yetenek yönetimi algısı üzerinde etkisi olduğu belirtilmiştir (Akbay, 2019: 159). Araştırma bulgularına göre kurumda yetenek yönetimine dair uygulamaların düşük düzeyde olduğu ifade edilebilir.

Hasan **Yel** (2019: 3) “*Üniversitelerde Yetenek Yönetimi Uygulamaları ve Akademik Performans İlişkisi*” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi akademik personelin yetenek yönetimi uygulamalarına dair görüşlerini belirlemeyi ve yetenek yönetimi ile akademik performans arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma sonucuna göre üniversite çalışanlarının yetenek yönetimi uygulamalarına dair algıları ile akademik performansları arasında pozitif yönde orta seviyede bir ilişkinin olduğu belirtilmektedir (Yel, 2019: 61). Ulaşılan diğer bir sonuç olarak akademisyenler, kurumlarında yetenek yönetimi uygulamalarını yetersiz görmektedir (Yel, 2019: 57-60).

Salim **Yılmaz** (2019: 62) “*Kamu Kurumlarında Yetenek Algısı: Bir Kamu Kurumunda Yetenek Yönetimi Araştırması*” başlıklı yüksek lisans tezinde İstanbul ilindeki bir kamu kurumu çalışanlarının yetenek yönetimine dair algılarını ölçmeyi ve kurumda yetenek yönetimi faaliyetlerinin yürütülüp yürütülmemesinin ne ölçüde önemli olduğu hususunda bilgi sahibi olmayı amaçlamaktadır. Yürütülen araştırma neticesinde çalışanların yetenek yönetimi faaliyetlerini önemli gördükleri belirtilmektedir. Ancak bunun yanında katılımcılar, kurumda yetenek yönetimine yönelik uygulamaların olmadığını düşünmektedir (Yılmaz, 2019: 71).

Fatma **Öztürk** (2022: 48) “*Yetenek Yönetimi ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*” başlıklı yüksek lisans tezinde Denizli Pamukkale Üniversitesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi ve Uşak Üniversitesinde görev yapan doktor öğretim üyeleri, öğretim görevlileri ve araştırma görevlilerinin kurumlarındaki yetenek yönetimi uygulamaları ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu amaçla gerçekleştirilen araştırma sonucunda yetenek yönetimi algısının örgütsel bağlılık üzerinde pozitif yönde ve anlamlı bir etkisi olduğu belirtilmektedir (Öztürk, 2022: 59). Katılımcıların bulgularına göre yetenek yönetiminin işlevsel bir şekilde uygulanmadığı söylenebilir (Öztürk, 2022: 63).

Akın **Arslan** (2023: 2) “*Sağlık Kurumlarında Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Çalışanların Aidiyet Duygusuna Etkileri: Çanakkale İli Örneği*” başlıklı yüksek lisans tezinde sağlık çalışanlarının örgütsel aidiyet düzeylerini incelemeyi, yetenek yönetimine dair algılarını ölçmeyi ve yetenek yönetimi stratejisi ile örgütsel aidiyet düzeyi arasındaki ilişkiyi araştırmayı hedeflemektedir. Ayrıca çalışanların yetenek yönetimi uygulamalarına dair farkındalıklarını arttırmayı amaçlamaktadır. Çalışma Çanakkale ilindeki Gelibolu Şehit Koray Onay Devlet Hastanesi ve Gelibolu İlçe Sağlık Müdürlüğü personeli ile gerçekleştirilmiştir (Arslan, 2023: 36). Araştırma verilerine göre çalışanların yetenek yönetimi algılarının düşük düzeyde olduğu ve araştırma yapılan kurumlarda yetenek yönetimi stratejisinin etkin bir şekilde uygulanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte yetenek yönetimi uygulamaları ile örgütsel aidiyet arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir (Arslan, 2023: 55).

Melâhat Sümeyye **Gün** (2023: 63-64) “*Nepotizm ve Kamu Yönetiminde Yeni Bir Yaklaşım Olarak Yetenek Yönetimi*” başlıklı yüksek lisans tezinde Ankara ilindeki bir bakanlık çalışanları ile araştırma gerçekleştirerek kamuda çalışanların nepotizme yönelik algılarını ve yetenek yönetimi faaliyetlerinin nepotizm olgusu ile bağlantısını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırma sonucunda çalışanların yetenek yönetimine dair algılarının yüksek olduğu ancak bununla birlikte yetenek yönetiminin teşkilatında yetenek yönetimi ofisinin yer aldığı bakanlık bünyesinde etkin bir şekilde uygulanmadığı belirtilmektedir (Gün, 2023: 86).

Süleyman **Akar** (2023) “*Ortaokul Müdürlerinin Sorun Çözme Yeterliklerinin Yetenek Yönetimi Bağlamında İncelenmesi*” başlıklı yüksek lisans tezinde Gaziantep ilindeki bir devlet ortaokulunda araştırma yürütmüştür. Çalışma, yetenek yönetimi stratejisinin okulda oluşan problemlerin çözümünde kullanılarak, devlet ortaokulunda bu tür uygulamaların ne ölçüde kullanılabilir olduğunu ve müdürün sahip olduğu yeterlilikleri belirlemeyi amaçlamaktadır (Akar, 2023: 8). Araştırma sonucunda yetenek yönetiminin hedeflerin belirlenmesi, kilit pozisyonların belirlenmesi, sahip olunması gereken yetkinliklerin tanımlanması, yetenek seçme, yerleştirme aşaması problemlerin çözümünde daha çok kullanıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte eğitim ve geliştirme, performans yönetimi ve elde tutma aşamaları ise daha az kullanılmaktadır (Akar, 2023: 133). Araştırma, okul yönetiminin yaşadığı problemlerin çözümü için yetenek yönetimi uygulamalarının kullanılabilirliğinin yüzde 61 olduğunu belirtmektedir (Akar, 2023: 136).

7. YETENEK YÖNETİMİNE YÖNELİK ALAN YAZIN: MAKALELER

Tufan **Aytaç** (2014: 9) “*Okullarda Bütünleştirilmiş Yetenek Yönetimi Modeli: Öğretmen Görüşleri*” başlıklı çalışmasında devlet liselerinde görev yapan öğretmenlerin kurumlarındaki yöneticilerinin bütünleştirilmiş yetenek yönetimi modelinin gerektirdiği özelliklere sahip olup olmadıklarına yönelik fikirlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Ankara sınırlarında yer alan Altındağ, Çankaya, Etimesgut, Keçiören, Mamak, Sincan ve Yenimahalle ilçelerindeki ortaöğretim kurumlarında görev yapan öğretmenler ile araştırma yürütmüştür. Elde edilen bulgulara göre; öğretmenler yetenek yönetimi stratejisinin özel kurumlarda uygulanabilmesinin daha kolay olduğunu düşünmektedir. Ayrıca öğretmen görüşleri doğrultusunda yöneticilerin bütünleştirilmiş yetenek yönetimine yönelik özelliklere istenen seviyede sahip olmadıkları görülmektedir (Aytaç, 2014: 20).

Ayşe **Yılmaz** ve Elif **Dikmetaş Yardan** (2016: 87: 88) “*Sağlık Kurumlarında Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Hekim ve Hemşirelerin Kariyer Planlamasına Etkisi*” başlıklı çalışmalarında sağlık kurumlarında uygulanan yetenek yönetimi stratejisinin hemşire ve hekimlerin kariyer planlamasına olan etkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Samsun Eğitim ve Araştırma Hastanesi çalışanları ile yürütülen araştırmada katılımcıların yetenek yönetimi algıları ile kariyer planlamaları arasında ilişki olduğu belirtilmektedir. Sağlık kurumları, yetenek yönetimini etkili bir şekilde uygulayabildikleri ölçüde çalışanların performanslarının artacağı ifade edilmektedir.

Seda Gündüzalp ve Mukadder Boydak Özkan (2017: 368) “*Academic Potential Assessment Criteria Scale for PhD Students in The Process of Talent Management: A Validity and Reliability Study*” (Yetenek Yönetimi Sürecinde Doktora Öğrencilerine Yönelik Akademik Potansiyel Değerlendirme Kriterleri Ölçeği: Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması) başlıklı çalışmalarında üniversitelerde yetenek kriterlerini belirleyecek olan güvenilir ve geçerli “Doktora Öğrencilerine Yönelik Akademik Potansiyel Değerlendirme Kriterleri” ölçeğini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Seda Gündüzalp’ in “Üniversitelerde Yetenek Yönetimi Kapsamında Yetenek Havuzu Oluşturmaya Yönelik Bir Model Önerisi” başlıklı doktora tezinden üretilen bu makalede, bu amaç doğrultusunda Fırat Üniversitesi doktora öğrencileri ve bu öğrencilerin danışmanları ile çalışma gerçekleştirilmiş ve elde edilen veriler doğrultusunda güvenilir ve geçerli bir ölçek geliştirilmiştir.

Havva **Tarakçı** ve Melahat **Öneren** (2018: 77) “*Yetenek Yönetiminin Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri*” başlıklı çalışmalarında yetenek yönetiminin devlet üniversitelerindeki akademisyenlere olan etkisini ve yetenek yönetiminin işten ayrılma niyeti, iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bartın Üniversitesi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Düzce Üniversitesi, Karabük Üniversitesi ve Kastamonu Üniversitesi akademik personeli ile çalışma yürütülmüştür (Tarakçı ve Öneren, 2018: 78). Bu çalışma Havva Tarakçı’nın “Yetenek Yönetiminin Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bu sebeple aynı sonuca ulaşılmıştır.

Edip **Örücü** ve Ayşe Nur **Akyüz** (2018: 20) “*Algılanan Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Yenilik Performansı Üzerine Etkisi*” başlıklı çalışmalarında iki devlet üniversitesi bünyesindeki akademik personelin, kurumlarına yönelik yetenek yönetimi algısı ölçülerek yetenek yönetiminin yenilik performansına olan etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Elde edilen bulgulara göre yetenek yönetiminin yenilik performansı üzerinde pozitif yönde bir etkisinin olduğu belirtilmektedir. Ayrıca akademik personelin kurumlarına yönelik yetenek yönetimi uygulamalarını yetersiz algıladığı ifade edilmektedir (Örücü ve Akyüz, 2018: 30).

Murat Tatlı ve Ferda Üstün (2018: 892) “*Yetenek Yönetiminin Örgütsel Sinizm Üzerindeki Etkisinde Örgüt Kültürünün Düzenleyici Rolü: Aksaray İli Kamu Çalışanları Örneği*” başlıklı çalışmalarında yetenek yönetimi algısı ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide örgüt kültürünün düzenleyici olup olmadığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Aksaray’da Maliye Bakanlığı Defterdarlık çalışanları ile yürütülen araştırma sonucunda yetenek yönetiminin örgütsel sinizm üzerinde anlamlı ve negatif yönlü bir etkisinin olduğu, bu ilişkide örgüt kültürünün düzenleyici bir rol üstlendiği belirtilmektedir (Tatlı ve Üstün, 2018:905).

Gökhan Uludağ (2019: 345) “*Lider Üye Etkileşiminin Yetenek Yönetimine Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması*” başlıklı çalışmada lider-üye etkileşiminin yetenek yönetimini nasıl etkilediğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç kapsamında Ankara’da bulunan Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü, Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Sağlık İl Müdürlüğü ve İşkur İl Müdürlüğü bünyesinde çalışanlar ile araştırma yürütülmüştür. Araştırma neticesinde lider-üye etkileşiminin yetenek yönetimini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Uludağ, 2019: 351).

Aslınur **Yavuz** ve Muammer **Mesci** (2019: 92) “*Yetenek Yönetimi ve Kamu Sektöründe Bir İnceleme*” başlıklı çalışmalarında yetenek yönetimi stratejisinin kamuda ne düzeyde uygulandığını araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda bir devlet üniversitesinde görev yapan daire başkanları ile çalışma yürütülmüştür. Elde edilen verilere göre; kamu kurumlarında yetenek yönetimine yönelik faaliyetlerin yeterli seviyede olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca kamuda özel sektöre nazaran yetenek yönetimi kavramının tam olarak tanınmadığı ulaşılan sonuçlar arasındadır (Yavuz ve Mesci, 2019: 101).

Erkan **Tabancalı** ve Esra **Becerikli** (2019: 3967) “*Millî Eğitim Bakanlığı Proje Okul Yöneticilerinin Yetenek Yönetimine İle İlgili Görüşleri*” başlıklı çalışmalarında proje okullarında görev yapan okul yöneticilerinin yetenek yönetimine yönelik görüşlerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda İstanbul’da bulunan proje okulları yöneticileri ile çalışma yürütülmüştür. Katılımcıların yanıtlarından, yetenek yönetiminin yalnızca işe alma ve işe alınan kişiyi yeteneğine göre görevlendirme olarak anlaşıldığı görülmektedir. Bu durum yetenek yönetiminin işe alma, eğitim ve geliştirme, elde tutma süreçleri kapsamında bütüncül bir şekilde düşünülmediğini göstermektedir (Tabancalı ve Becerikli, 2019: 3995). Araştırma sonucunda, proje okullarında uygulanan yetenek yönetimi stratejisinin olmadığı belirtilmektedir (Tabancalı ve Becerikli, 2019: 3968).

Filiz **Akar** (2019: 514) üç devlet üniversitesindeki akademisyenler ile görüşme gerçekleştirdiği “Üniversitede Akademisyen ve Yönetici Yetenekleri: Yetenek Yönetiminin Uygulanabilirliği Konusunda Bir İnceleme” başlıklı çalışmada üniversitedeki yönetici ve akademisyen yeteneğini tanımlamayı ve akademisyenlerin görüşleri bağlamında üniversitede yetenek yönetimi stratejisinin uygulanabilirliğini betimlemeyi amaçlamaktadır. Katılımcılardan elde edilen yanıtlara göre; üniversitelerde yetenek yönetimi stratejisinin gerekli ve faydalı olduğu ancak uygulamaya geçirilmesinin zor olduğu düşünülmektedir.

Şebnem Aslan ve Arzu Kurşun (2020a: 2267) Giresun’daki devlet hastanelerinde çalışanlar ile uygulama gerçekleştirdikleri “*Yetenek Yönetimi, Örgüt Kültürü, Duygusal Zekâ Liderliği ve Psikolojik Sözleşmenin Demografik Değişkenlere Göre Farklılıkları*” başlıklı çalışmalarında, çalışanların örgüt kültürü, psikolojik sözleşme, duygusal zekâ liderliği ve yetenek yönetimine dair tutum ve görüşlerinin demografik değişkenlere göre farklılaşp farklılaşmadığını araştırmaktadır. Araştırma sonucunda çalışanların yetenek yönetimine yatkınlıklarının görev tanımlarına göre değiştiği ifade edilmektedir (Aslan ve Kurşun, 2020a: 2274).

Şebnem Aslan ve Arzu Kurşun (2020b: 170) “*Yetenek Yönetimi ile Örgüt Kültürü İlişkisinde Duygusal Zekâ Liderliğinin ve Psikolojik Sözleşmenin Aracı Rolü*” başlıklı çalışmalarında Giresun’daki devlet hastanelerinde çalışanların yetenek yönetimi davranışları ile örgüt kültürü arasındaki ilişkiyi inceleyerek psikolojik sözleşmenin ve duygusal zekâ liderliğinin aracı rolünü belirlemeyi amaçlamışlardır. Çalışma sonucunda yetenek yönetimi ve örgüt kültürü arasında anlamlı, pozitif yönlü ilişki olduğu belirtilmiştir. Bu ilişkide duygusal zekâ liderliği aracı bir rol üstlenmekte fakat psikolojik sözleşme aracı rol üstlenmemektedir (Aslan ve Kurşun, 2020b: 184).

Tufan **Aytaç** ve Cemalettin **İpek** (2021: 361-362) Kırşehir’deki okul öncesi, ilkokul ve ortaöğretim kurumlarında görev yapan okul müdürleri ve müdür yardımcıları ile araştırma gerçekleştirdikleri “*Okul Yöneticilerinin Okullarda Yetenek Yönetimi Yaklaşımının Uygulanabilirliğine İlişkin Görüşleri (Nitel Bir Analiz)*” başlıklı çalışmalarında devlette çalışan okul yöneticilerinin, okullarında yetenek yönetiminin uygulanabilirliği hakkındaki görüşlerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Elde edilen bulgulara göre, yöneticilerin büyük bir kısmı yetenek yönetimine yönelik olumlu algıya ve görüşe sahiptir. Büyük bir çoğunluk okullarında yetenek yönetimi stratejisinin uygulanabilir olduğunu ifade etmiştir. Fakat bununla birlikte yetenek yönetiminin yeteneği çekme, eğitim ve geliştirme boyutlarının bir takım yasal mevzuat nedeniyle okulda uygulanabilmesinde problemler yaşanacağı düşünülmektedir (Aytaç ve İpek, 2021: 357).

Hanife **Tiryaki Şen**, Fatma **Demirkaya**, Handan **Alan** ve Şehrinaz **Polat** (2021: 644) “*Hemşirelerin Yetenek Yönetimi Algıları ile Algılanan Liderlik Tarzı ve Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkiler*” başlıklı çalışmalarında İstanbul’daki iki devlet hastanesi bünyesinde çalışan hemşirelerin yetenek yönetimi algılarının kişilik özellikleri ve liderlik tarzı ile ilişkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, hemşirelerin yetenek yönetimine yönelik algılarının orta seviyede olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca hemşirelerin kişilik özellikleri ve liderlik tarzı ile yetenek yönetimi arasında anlamlı ilişki olduğu ulaşılan sonuçlar arasındadır (Şen vd., 2021: 652).

Kübra **Özdilek** ve Semiha **Şahin** (2021: 18) “*The Mediating Role of Positive Psychological Capital of the Relationship Between Visionary Leadership and Talent Management According to Teacher Perceptions*” başlıklı çalışmalarında öğretmenlerin algıları bağlamında okul müdürlerinin vizyoner liderlik ve yetenek yönetimi yeterlilikleri arasındaki ilişkinin incelenmesi ve bu ilişkide öğretmenlerin pozitif psikolojik sermaye seviyelerinin aracı rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda İstanbul ilinin Büyükçekmece ve Çatalca ilçelerinde yer alan lise öğretmenleri ile araştırma yürütmüşlerdir. Bu çalışma Kübra **Özdilek**’ in “*Öğretmen Algılarına Göre Vizyoner Liderlik İle Yetenek Yönetimi Arasındaki İlişkide Pozitif Psikolojik Sermayenin Aracılık Rolü*” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Bu sebeple aynı sonuca ulaşılmıştır.

Mehmet **Sağır** ve Eda **Telli** (2023: 316) “*Otantik Liderlik, Yetenek Yönetimi ve İş-Yaşam Dengesi Arasındaki Etkileşim*” başlıklı çalışmada Konya ilindeki üç kamu araştırma hastanesinde çalışan doktorlar ile araştırma yürütmüştür. Bu çalışmada otantik liderliğin yetenek yönetimi ve iş-yaşam dengesine etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca otantik liderliğin ve yetenek yönetiminin iş yaşam dengesine olan etkisinde yetenek yönetiminin aracı rolü belirlenmeye çalışılmıştır (Sağır ve Telli, 2023: 314). Bulgulardan elde edilen sonuca göre otantik liderliğin yetenek yönetimini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği; iş yaşam dengesini negatif yönde etkilediği, yetenek yönetiminin iş-yaşam dengesini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirtilmektedir. Ayrıca,

otantik liderlik il iş-yaşam dengesi arasındaki ilişkide yetenek yönetimin kısmi aracı rol üstlendiği ulaşılan sonuçlar arasındadır (Sağır ve Telli, 2023: 320-322).

Vural Akar (2023: 477) “Örgütlerde Yetenek Yönetimin Çalışanların İş Performansına Etkisi: Örgütsel Vatandaşlık Davranışının Aracı ve İşsizlik Kaygısının Düzenleyici Rolü” başlıklı çalışmada Kütahya ilindeki devlet üniversitesi çalışanlarının iş performansları üzerinde yetenek yönetiminin etkisini araştırmıştır. Ayrıca örgütsel vatandaşlık davranışının, bu ilişkide aracı etkisini ve işsizlik kaygısının düzenleyici rolünü incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma sonucunda yetenek yönetiminin çalışanların iş performansını dolaylı bir şekilde; örgütsel vatandaşlık davranışının aracılığı ile etkilediği belirtilmiştir. Ve iş performansı ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki pozitif yönlü ilişkide işsizlik kaygısının düzenleyici bir rol üstlendiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte Akar (2023: 493) çalışanların, kurumlarındaki yetenek yönetimi faaliyetleri konusunda fazla bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmiştir.

Fatma Öztürk, Ayşe İrmış ve Hicran Utkun Dincer Aydın (2023: 87) “Üniversitelerde Yetenek Yönetimi Uygulaması Algısı ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi” başlıklı çalışmalarında Pamukkale Üniversitesi, Adnan Menderes Üniversitesi, Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Celal Bayar Üniversitesi, Kocatepe Üniversitesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi ve Uşak Üniversitesi bünyesinde çalışan Doktor Öğretim Üyeleri, Öğretim Görevlileri ve Araştırma Görevlilerinin örgütsel bağlılıkları ile yetenek yönetimi algıları arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma sonucunda, katılımcıların yetenek yönetimi faaliyetlerine yönelik algılarının orta seviyede olduğu belirtilmektedir. Ayrıca örgütsel bağlılık ile yetenek yönetimi algısı arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişkinin olduğu gözlenmektedir (Öztürk vd., 2023: 103-104).

8. POLİTİKA UYGULAMA BOŞLUĞU AÇISINDAN TÜRK KAMU PERSONEL REJİMİNDE YETENEK YÖNETİMİ

Yetenek yönetimi ile ilgili alan araştırması yürütmüş çalışmaların büyük çoğunluğu hastane ve üniversitelerde gerçekleştirilmiştir. Milli eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda yapılan çalışmaların sayısının da azımsanmayacak derecede olduğu söylenebilir. Bakanlık bünyesinde ise dört uygulama gerçekleştirilmiştir. İki adet çalışmanın diğer kamu kurumlarında yürütüldüğü görülmektedir.

Tablo 1: Yetenek Yönetimi ile İlgili Kamuda Uygulama Gerçekleştiren Çalışmaların Uygulama Alanlarına Göre Dağılımı

	Hastane	Üniversite	İlkokul-Ortaokul- Lise	Bakanlık	Diğer
1	Yılmaz (2015)	Akar (2012)	Hiçyılmaz (2014)	Uludağ (2016)	Bayık (2015)
2	Yılmaz ve Dikmetaş Yardan (2016)	Günbey (2016)	Aytaç (2014)	Tatlı ve Üstün (2018)	Yılmaz (2019)
3	Elibol (2017)	Tarakçı (2016)	Özdilek (2019)	Uludağ (2019)	
4	Gül (2018)	Gündüzalp (2016)	Becerikli (2019)	Gün (2023)	
5	Akbay (2019)	Gündüzalp ve Boydak Özkan (2017)	Çelikay (2019)		
6	Aslan ve Kurşun (2020a)	Örücü ve Akyüz (2018)	Tabancalı ve Becerikli (2019)		
7	Aslan ve Kurşun (2020b)	Tarakçı ve Öneren (2018)	Aytaç ve İpek (2021)		
8	Çalışal (2021)	Yel (2019)	Özdilek ve Şahin (2021)		
9	Şen vd. (2021)	Yavuz ve Mesci (2019)	Akar S. (2023)		
10	Arslan (2023)	Akar (2019)			
11	Çayan (2023)	Öztürk (2022)			
12	Sağır ve Telli (2023)	Akar V. (2023)			
13	Akarsu Cengiz (2023)	Öztürk vd. (2023)			

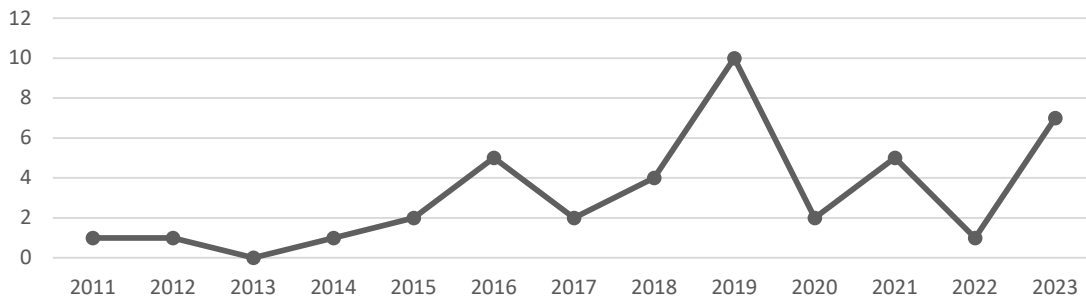
Tablo 1’de yer verilen çalışmalar içerisinde alan araştırmasını kamu hastanesinde gerçekleştiren 9 çalışmanın; üniversitede gerçekleştiren 6 çalışmanın; Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda gerçekleştiren 7 çalışmanın; bakanlıkta gerçekleştiren 2 çalışmanın ve diğer kategorisine giren kamu kurumlarında gerçekleştiren 1 adet çalışmanın, 2018 yılında kabul edilen 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi sonrası yayınlandığı görülmektedir.

Kamu hastanelerindeki durumun incelendiği 13 çalışmanın 6’sında (Akarsu Cengiz, 2023; Akbay, 2019; Arslan, 2023; Elibol, 2017; Gül, 2018; Şen vd., 2021) yetenek yönetimine dair olumsuz bir tablonun varlığı dikkat çekicidir. Diğer altı çalışmada (Çalışal, 2021; Çayan, 2023; Yılmaz, 2015; Aslan ve Kurşun, 2020a; Aslan ve Kurşun, 2020b; Sağır ve Telli, 2023) ise yetenek yönetiminin diğer örgütsel ve bireysel değişkenlerle (örgütsel bağlılık, iş doyumunu, performans düzeyi, örgüt kültürü vb.) olan ilişkisi üzerine odaklanıldığı görülmektedir. Yetenek yönetimine dair olumsuz bir algının/tutumun/durumun ortaya konulduğu altı çalışmanın 4 tanesinin ise 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi sonrası yayımlandığı görülmektedir.

Devlet üniversitelerinde araştırma yürüten 13 çalışma incelendiğinde; 6 tanesi 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi sonrasında yayınlanmış olmakla birlikte 12 tanesinde (Akar, 2012; Akar, 2019; Akar V., 2023; Günbey, 2016; Gündüzalp, 2016; Örucü ve Akyüz, 2018; Öztürk, 2022; Özürcü vd., 2023; Tarakçı, 2016; Tarakçı ve Öneren, 2018; Yavuz ve Mesci, 2019; Yel, 2019) yetenek yönetimine yönelik olumsuz algının ve tutumun varlığı mevcuttur.

Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı devlet okullarındaki durumun incelendiği 9 çalışmanın 6’sında (Akar S., 2023; Aytaç, 2014; Aytaç ve İpek, 2021; Becerikli, 2019; Hiçyılmaz, 2014; Tabancalı ve Becerikli, 2019) araştırmanın yürütüldüğü okullarda çalışanların yetenek yönetimine yönelik olumsuz algı ve tutumlarının varlığı söz konusudur. Bunlardan 4 tanesi Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi sonrası yayınlanmıştır. 9 çalışmanın 1 tanesinde (Çelikay, 2019) araştırma yürütülen kurumda yetenek yönetiminin uygulandığı ifade edilirken; iki adet çalışmada ise (Özdilek, 2019; Özdilek ve Şahin, 2021) yalnızca kurum çalışanlarının yetenek yönetimi algısının yüksek olduğu belirtilmiştir.

Bakanlık ve diğer kamu kurumlarında uygulama gerçekleştiren 6 çalışma incelendiğinde Gün (2023) ile Yılmaz’ın (2019) çalışmalarında; araştırma yürütülen kurumlarda etkili bir yetenek yönetimi uygulamasının olmadığı ifade edilmiştir. Her iki çalışmanın da 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesi sonrasına ait olması önemli bir veridir. Bayık (2015) ise çalışmasında inceleme gerçekleştirdiği kurumda yetenek yönetiminin uygulandığı sonucuna varmıştır. Bakanlıklarda araştırma yürüten diğer üç çalışmada (Tatlı ve Üstün, 2018; Uludağ, 2016; Uludağ, 2019) yetenek yönetiminin diğer örgütsel ve bireysel değişkenlerle (örgütsel sinizm, lider-üye etkileşimi vb.) olan ilişkisi üzerine odaklanılmıştır. Grafik 1’de çalışmaların yıl bazında dağılımı yer almakta olup; 2018 yılında 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin yürürlüğe girmesi ile kamuda yetenek yönetimine dair alan araştırması yürüten çalışmaların sayıca arttığı görülmektedir.

Grafik 1: Yetenek Yönetimine Yönelik Kamu Kurumlarında Alan Araştırması Gerçekleştiren Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

9. DEĞERLENDİRME

Literatürde yer alan ilgili çalışmalar incelendiğinde kamu hastanelerinde, yetenek yönetimine yönelik algının orta-düşük seviyede olduğu ve yetenek yönetimi uygulamalarının etkin bir şekilde yürütülmediğine yönelik algı görülmektedir. Benzer şekilde yetenek yönetimi algısının düşük düzeyde olduğu devlet üniversitelerinde yetenek

yönetiminin, uygulanabilirliğinin zor olduğu ve yetersiz bir şekilde uygulandığı belirtilmektedir. Devlet okullarında (ilkokul-ortaokul-lise) durum benzerlik gösterse de yetenek yönetiminin uygulandığına dair görüşler de yer almaktadır. Bakanlıklar ve diğer kamu kurumlarında saha araştırması gerçekleştiren çalışmalara göre yetenek yönetimine yönelik algının yüksek olduğu fakat bir kurum hariç etkin bir biçimde uygulanmadığı sonucu dikkat çekmektedir.

Bu doğrultuda, yapılan alan yazın taraması sonucunda yetenek yönetimine dair politika amacı (beklentisi) ve uygulaması arasında bir boşluğun var olduğu değerlendirilebilir. Abdullahi ve Othman'a göre (2020:1) bu boşluk, politika yapıcılar ve uygulayıcılar arasında bir bağlantının olmamasından veya net bir politika hedefinin bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile yasal bir zemine oturtulan, kamu personel rejimine bir yenilik katan; bu sayede kamuda performansı ve başarıyı artırması olası olan yetenek yönetimi stratejisinin kamuda istenen düzeyde uygulanmadığı görülmektedir.

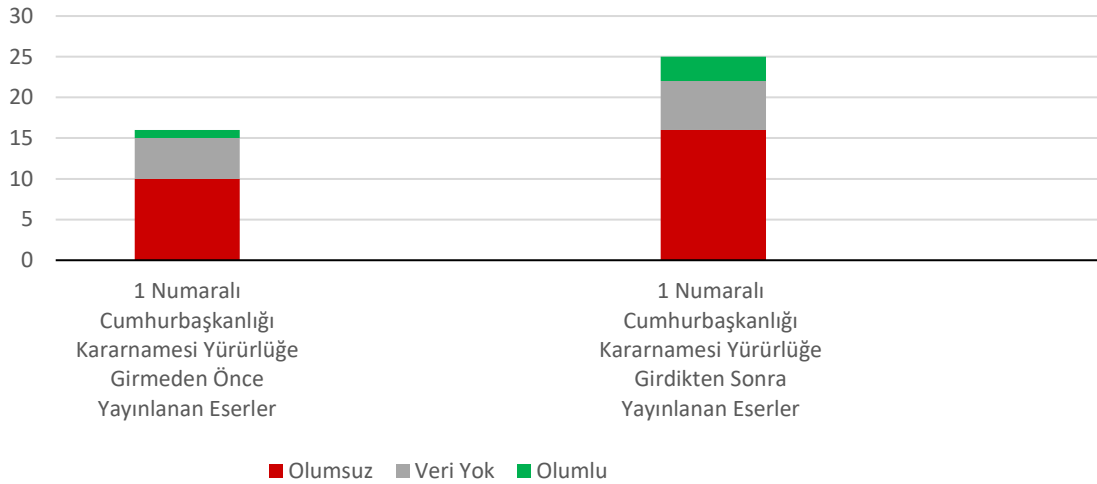
Tablo 2: 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Yürürlüğe Girdikten Sonra Yayınlanan Eserlerin Dağılımı

Yetenek Yönetimine Yönelik Durum	Yayınlanan Eser Sayısı	Yüzde (%)
Olumsuz	16	64
Olumlu	3	12
Veri Yok	6	24
Toplam	25	100

Tablo 3: 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Yürürlüğe Girmeden Önce Yayınlanan Eserlerin Dağılımı

Yetenek Yönetimine Yönelik Durum	Yayınlanan Eser Sayısı	Yüzde (%)
Olumsuz	10	62,5
Olumlu	1	6,25
Veri Yok	5	31,25
Toplam	16	100

Tablo 2 ve Tablo 3 incelendiğinde, toplamda 41 akademik eserin 25 tanesi yetenek yönetimi stratejisini Türk kamu personel rejimine kazandırmayı amaçlayan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi yürürlüğe girdikten sonra yayınlanmıştır. Kamu kurumunda alan araştırması gerçekleştiren eserlerin büyük bir çoğunluğunda, yetenek yönetiminin kamu kurumunda etkin bir şekilde uygulanmadığına yönelik sonuçlar yer almaktadır. 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi yürürlüğe girmeden önce konuya yönelik 16 eser yayınlanmış ve bu sayının yarısından fazlasında yetenek yönetiminin incelenen kamu kurumunda etkin bir şekilde uygulanmadığına yönelik sonuçlara yer verildiği tespit edilmiştir. Tablolardaki duruma bakıldığında yetenek yönetimine yönelik olumlu algının, sonucun, tutumun var olduğu eserlerin; yayınlanan toplam eser içerisindeki yüzdeleri kararnameden önce %6,25 iken; kararnameden sonra %12 olmuştur. Buradaki artışın olumlu olduğu belirtilebilir. Diğer yandan yetenek yönetiminin uygulanmadığını belirten ya da etkinliğine dair olumsuz algıyı ortaya koyan eserlerin, yayınlanan toplam eser içerisindeki yüzdeleri kayda değer bir değişim göstermeyerek; kararnameden önce %62,5 iken, kararnameden sonra %64 olmuştur. Grafik 2, yukarıdaki tablolarda sunulan değişimin daha net görülebilmesi adına önemlidir. Grafiğe göre 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin yürürlüğe girmesi ile akademik eserlerde kamuda yetenek yönetimi uygulamalarına yönelik ilgi artmakla birlikte, çalışmaların bulgularında yetenek yönetimi uygulamalarının etkinliğine yönelik algıda önemli bir değişimle karşılaşmadığı görülmektedir.

Grafik 2: Yetenek Yönetimine Yönelik Kamu Kurumlarında Alan Araştırması Gerçekleştiren Çalışmaların 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Öncesi ve Sonrası Dağılımı

Ancak bununla birlikte yetenek yönetiminin, gerekli iyileştirmelerle kurumlarda etkili bir biçimde uygulanması durumunda çalışmaların ortaya koyduğu gibi kurum içerisinde örgütsel bağlılık, örgütsel güven, iş doyumunu, motivasyon, performans, kariyer planlaması, vizyoner liderlik gibi değişkenleri olumlu yönde; buna karşın işten ayrılma, örgütsel sinizm gibi etmenleri anlamlı ve negatif yönde etkileme potansiyelinin yüksek olduğu ifade edilebilir.

10. SONUÇ

Sosyal, ekonomik, teknolojik pek çok faktörün etkisiyle değişen ve dönüşen dünyada her geçen gün beşeri sermayenin önemi artmakta, İnsan kaynağının nitelikleri kurumsal çıktılarda belirleyici bir rol oynamaya başlamaktadır. Bu da örgütleri strateji ve hedefleri doğrultusunda ihtiyaç duydukları yetenekli çalışanları bulmaya, istihdam etmeye ve elindeki yetenekli çalışanları geliştirerek elde tutmanın yollarını aramaya itmektedir. Türk kamu yönetiminde de 2018 yılında yürürlüğe giren 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kurulan İnsan Kaynakları Ofisi, tüm kamu kurumlarında “yetenek yönetimi” uygulamalarının hayata geçirilmesi çalışmalarını yürütmekte ve böylece kurumların sürekli olarak gelişmelerinin sağlanmasını amaçlamaktadır. Ancak pek çok kamu politikasında olduğu gibi yetenek yönetimi politikalarında da öngörülemez sonuçlarla karşılaşılması olasıdır. Kamu politikalarında politikanın planlama ve oluşturulma aşaması kadar uygulama aşaması da önem arz etmektedir. İyi (uygun) bir şekilde formüle edilmiş kamu politikasının uygulanma aşamasında yaşanan sorunlar arzu edilen sonuçlara ulaşmada engel teşkil edecektir. Bu öngörüden yola çıkarak çalışmada; yetenek yönetimi konusunda kamu kurumlarında alan araştırması yürütmüş akademik çalışmaların sonuçları irdelenerek yetenek yönetimi uygulaması için sonuçlarla niyetler arasında bir boşluğun olup olmadığı sorusuna cevap aranmıştır.

Çalışmada; değerlendirilen 41 adet akademik eserin, 25 tanesinin yetenek yönetimi stratejisini Türk kamu personel rejiminde tutundurmayı amaçlayan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi yürürlüğe girdikten sonra yayınlandığı ve sayıca en fazla yayının 2019 yılında yapıldığı görülmektedir. İncelenen çalışmaların 26 tanesinde ise çalışanların yetenek yönetimi uygulamalarına yönelik olumsuz tutumları ve işlevsel bir şekilde uygulanmadığına yönelik algıları ortaya konmuştur. Bu tespiti, çalışmanın bakış açısını oluşturan “kamu kurumlarında yetenek yönetimine dair politika boşluğunun varlığı” şeklinde değerlendirmek mümkün olmamakla birlikte, yetenek yönetimi uygulamalarına ve çıktılara yönelik çalışanların algısının iyileştirilmesine önem verilmesinin gerekliliği üzerinden okumak mümkündür. Türkiye’de kamu kurumları için yeni bir süreç olan yetenek yönetimine dair politika boşluğunun oluşmaması için politika beklentileri ile politika çıktılara dair algının paralellik arz etmesi önemlidir. Uzun süreli ve kapsamlı bir bakış açısını gerektiren yetenek yönetimi uygulamalarının politika boşluğu, başarısı ya da başarısızlığı üzerinden değerlendirilebilmesi için de uzun bir süre sonunda biriken bilgiye ihtiyaç vardır. Bu nedenle gelecek çalışmalar için, çalışanlara ve kurumlara olası faydaları alan araştırmaları ile ortaya konan yetenek yönetimi uygulamalarına yönelik farklı zamanlarda, farklı örneklem grupları ile yapacakları ampirik çalışmalarla bu ihtiyacı karşılaması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullahi, M., ve Othman, N. (2020). "Bridging the Gap Between Policy Intent and Implementation". *Journal of Science, Technology & Innovation Policy*, 6/1, 1-10.
- Akar, F. (2012). *Yetenek Yönetiminin Bazı Türk Üniversitelerinde Uygulanmasına İlişkin Öğretim Üyelerinin Görüş ve Önerileri*, (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Akar, F. (2019). "Üniversitede Akademisyen ve Yönetici Yetenekleri: Yetenek Yönetiminin Uygulanabilirliği Konusunda Bir İnceleme", *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7/2, 514-541.
- Akar, S. (2023). *Ortaokul Müdürlerinin Sorun Çözme Yeterliklerinin Yetenek Yönetimi Bağlamında İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- Akar, V. (2023). "Örgütlerde Yetenek Yönetiminin Çalışanların İş Performansına Etkisi: Örgütsel Vatandaşlık Davranışının Aracı ve İşsizlik Kaygısının Düzenleyici Rolü", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 24/1, 477-497. DOI: 10.31671/doujournal.1080788
- Akarsu Cengiz, S. F. (2023). *Yetenek Yönetiminin Hemşirelerin İş Motivasyonu ve Örgütsel Güven Algıları Üzerindeki Etkisi*, (Doktora Üniversitesi). Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Akbay, Ş. (2019). *Çalışanların Kişilik Özelliklerinin Yetenek Yönetimi Algılarına Etkileri: Isparta Şehir Hastanesi Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.
- Akyüz, A. N. ve Örcü, E. (2018). "Algılanan Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Yenilik Performansı Üzerine Etkisi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 20-36.
- Alayoğlu, N. (2010). "İnsan Kaynakları Yönetiminde Yeni Dönem: Yetenek Yönetimi", *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 68-97.
- Arslan, A. (2023). *Sağlık Kurumlarında Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Çalışanların Aidiyet Duygusuna Etkileri: Çanakkale İli Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Ashton, C. ve Morton, L. (2005), "Managing Talent for Competitive Advantage", *Strategic HR Review*, 4/5, 28-31.
- Aslan, Ş. ve Kurşun, A. (2020). "Yetenek Yönetimi ile Örgüt Kültürü İlişkisinde Duygusal Zekâ Liderliğinin ve Psikolojik Sözleşmenin Aracı Rolü", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23/1, 165-190.
- Aslan, Ş. ve Kurşun, A. (2020). "Yetenek Yönetimi, Örgüt Kültürü, Duygusal Zekâ Liderliği ve Psikolojik Sözleşmenin Demografik Değişkenlere Göre Farklılıkları", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7/58, 2267-2278.
- Atay, S. vd. (2023). *Yetenek Yönetiminde Dönüşüm: En İyi Uygulama Örneği Olarak Ulusal Staj Programı ve Kariyer Kapısı İşe Alım Platformu*. Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi, Ankara. <https://www.cbiko.gov.tr/uploads/USP-KK.pdf> (Erişim Tarihi: 04.09.2023).
- Ateş, H. (2011). "Kamu Örgütlerine Yönelik Yönetimsel Bilgi ve Siyasa Aktarımı: Eleştirel Bir İnceleme", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 27, 7-26.
- Aytaç, T. (2014). "Okullarda Bütünleştirilmiş Yetenek Yönetimi Modeli: Öğretmen Görüşleri", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 39/39, 1-24.
- Aytaç, T. ve İpek, C. (2021). "Okul Yöneticilerinin Okullarda Yetenek Yönetimi Yaklaşımının Uygulanabilirliğine İlişkin Görüşleri (Nitel Bir Analiz)", *Milli Eğitim Dergisi*, 50/232, 357-382. DOI: 10.37669/milliegitim.756552
- Bayık, H. (2015). *Diyanet İşleri Başkanlığında Yetenek Yönetiminin Çalışan Performansına Etkisi: Yedi Bölge Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi). Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Ankara.
- Becerikli, E. (2019). *Millî Eğitim Bakanlığı Proje Okul Yöneticilerinin Yetenek Yönetimi ile İlgili Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Bowen, G. A. (2009). "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal*, 9/2, 27-40.
- Boztepe, M. (2018). "Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı ve Geleneksel Kamu Personel Rejimi Üzerine Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/3, 191-210. DOI: 10.32709/akusosbil.425043
- Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi (CBİKO) (2023), *Faaliyet Raporu 2018-2023*, Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi, Ankara. <https://www.cbiko.gov.tr/uploads/CB%C4%B0KO-Faaliyet-Raporu-2018-2023.pdf>(Erişim Tarihi: 04.09.2023).

- Çalışal, S. (2021). *Sağlık Kuruluşlarında Yetenek Yönetiminin Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkisinde İş Doyumunun Aracılık Rolü*, (Doktora Tezi). Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.
- Çayan, D. (2011). *Yetenek Yönetiminin Çalışanların Performansı Üzerine Etkileri ve Niğde Sağlık Sektöründe Bir Uygulama*, (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Çelik, M. ve Zaim, A. (2011). "Yetenek Yönetimi Yaklaşımı", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 10/20, 33-38.
- Çelikay, P. (2019). *Okul Yöneticilerinin Genel Öz Yeterlik İnançları ve Sahip Oldukları Liderlik Stillerinin Yetenek Yönetimi Becerileri ile İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Çırpan, H. ve Şen, A. (2009). "İşletmelerde Yenilikçiliği Geliştirmede Etkili Bir Araç: Yetenek Yönetimi". *Çerçeve Dergisi*, 52/16, 110-116.
- Dimitrov, K. (2015). "Talent Management – An Etymological Study", *Vanguard Scientific Instruments in Management*, 11/2, 1-31.
- Doğan, D. D. S. ve Demiral, A. G. Ö. (2008). "İnsan Kaynakları Yönetiminde Çalışanların Kendilerine Doğru Yolculuk Yöntemi: Yetenek Yönetimi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3, 145-166.
- Elibol, M. (2017). *Kamu Sağlık Hizmetleri ve Yetenek Yönetimi: İstanbul Fatih Kamu Hastaneleri Birliği Bağlamında Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.
- Ford, J., Harding, N. ve Stoyanova Russell, D. (2010). *Talent Management and Development. An Overview of Current Theory and Practice*. [Project Report]. Bradford: Centre for Managerial Excellence. Bradford School of Management.
- Gül, D. (2018). *Yetenek Yönetiminin Hemşirelerin İş Doyumu ile Örgütsel Bağlılıkları Üzerindeki Etkisinin Araştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Gün, M. S. (2023). *Nepotizm ve Kamu Yönetiminde Yeni Bir Yaklaşım Olarak Yetenek Yönetimi*, (Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Günbey, M. (2016). *Yetenek Yönetimi ile İlgili Üniversite Yönetici ve Akademik Personelinin Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Gündüzalp, S. (2016). *Üniversitelerde Yetenek Yönetimi Kapsamında Yetenek Havuzu Oluşturmaya Yönelik Bir Model Önerisi*, (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Elâziğ.
- Gündüzalp, S. ve Boydak Özcan, M. (2017). "Academic Potential Assessment Criteria Scale for Phd Students in the Process of Talent Management: A Validity and Reliability Study", *Eğitimde Kuram ve Uygulama Dergisi*, 13/2, 368-391. DOI: 10.17244/eku.310234
- Gündüzalp, S. ve Boydak Özcan, M. (2018). "Yetenek Savaşlarından Yetenek Yönetimine", *Journal of Anatolian Education Research*, 2/1, 14-46.
- Hiçyılmaz, Y. (2021). *Okul Müdürlerinin Dönüşümcü Liderlik Stillerinin Okullarındaki Yenilik Yönetimine Etkisinde Öğrenen Örgüt ve Yetenek Yönetiminin Rolü*, (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Jackson, S. ve Schuler, R. (1990). "Human Resource Planning: Challenges for Industrial/ Organizational Psychologists", *American Psychologist*, 45(2), 223-239. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.2.223>
- Karcı, Ş. M. (2008). "Yeni Kamu İşletmeciliği Yaklaşımının Temel Değerleri Üzerine Bir İnceleme", *Akdeniz İİBF Dergisi*, 8/16, 40-64.
- Kırmızıgül, B. (2021). *İşletmelerde Yetenek Yönetimi Çalışan Yaratıcılığı Yenilikçi Davranış Turizm Sektöründe Bir Araştırma*, 1. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Lewis, R.E. ve Heckman, R.J. (2006). "Talent Management: A Critical Review", *Human Resources Management Review*, 16, 139-154.
- McKinsey ve Company (2001). *The War for Talent Organization and Leadership Practice*, McKinsey & Company.
- McLaughlin, K. ve Osborne, Stephen P. (2002). "The New Public Management in Context", *New Public Management: Current Trends and Future Prospects*, (Ed. K. McLaughlin, S. P. Osborne ve E. Ferlie), Routledge, New York.
- Özdilek, K. (2019). *Öğretmen Algılarına Göre Vizyoner Liderlik ile Yetenek Yönetimi Arasındaki İlişkide Pozitif Psikolojik Sermayenin Aracılık Rolü*, (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

- Özdilek, K. ve Şahin, S. (2021). "The Mediating Role of Positive Psychological Capital of the Relationship Between Visionary Leadership and Talent Management According to Teacher Perceptions", *Osmangazi Journal of Educational Research*, 8/2, 18-38.
- Öztürk, C. (2016). *Kamu Yönetiminde Stratejik Yaklaşımlar*, 1. Baskı, SAGE Yayıncılık, Ankara.
- Öztürk, F. (2022). *Yetenek Yönetimi ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Öztürk, F., İrmiş, A. ve Dincer Aydın, H. U. (2023). "Üniversitelerde Yetenek Yönetimi Uygulaması Algısı ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi", *Sosyal ve Beşerî Bilimlerin Değişen Yüzü: Stratejik Yaklaşımlar*, (Ed. K. Tutar), SRA Academic Publishing, Klaipeda.
- Pascal, C. (2004). Foreword. In A. Schweyer (Ed.), *Talent Management Systems: Best Practices in Technology Solutions for Recruitment, Retention, and Workforce Planning*. Wiley, Canada.
- Poocharoen, O.ve Lee, C. (2013). "Talent Management in the Public Sector: A Comparative Study of Singapore, Malaysia, and Thailand", *Public Management Review*, 15/8, 1185-1207, DOI: 10.1080/14719037.2013.816525.
- Resmî Gazete (2018). *Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180710-1.pdf>, (Erişim Tarihi: 04.09.2023).
- Rothwell, W. J. (2015). *Effective Succession Planning: Ensuring Leadership Continuity and Building Talent from Within*, Amacom, New York.
- Sağır, M. ve Telli, E. (2023). "Otantik Liderlik, Yetenek Yönetimi ve İş-Yaşam Dengesi Arasındaki Etkileşim", *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13/25, 306-326.
- Tabancalı, E. ve Becerikli, E. (2019). "Millî Eğitim Bakanlığı Proje Okul Yöneticilerinin Yetenek Yönetimine İlgili Görüşleri", *Turkish Studies*, 14/7, 3967-4002. DOI: 10.29228/TurkishStudies.24992
- Tarakçı, H. (2016). *Yetenek Yönetiminin Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- Tarakçı, H. ve Öneren, M. (2018). "Yetenek Yönetiminin Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri", *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 71-86.
- Tatlı, M. ve Üstün, F. (2018). "Yetenek Yönetiminin Örgütsel Sinizm Üzerindeki Etkisinde Örgüt Kültürünün Düzenleyici Rolü: Aksaray İli Kamu Çalışanları Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10/3, 892-918. <https://doi.org/10.20491/isarder.2018.505>
- Tiryaki Şen, H., Demirkaya, F., Alan, H. ve Polat, Ş. (2021). "Hemşirelerin Yetenek Yönetimi Algıları ile Algılanan Liderlik Tarzı ve Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkiler", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 10/4, 644-655. DOI: 10.37989/gumussagbil.889448
- Tuncer, A. ve Usta, S. (2013). "İki Kriz Arasında Yönetim: Yeni Kamu İşletmeciliği", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30, 181-195.
- Uludağ, G. (2016). *Lider-Üye Etkileşiminin, Yetenek Yönetimi ve İş Gören Performansına Etkileri Üzerine Bir Araştırma: Ankara Örneği*, (Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Uludağ, G. (2019). "Lider Üye Etkileşiminin Yetenek Yönetimine Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28/2, 338-353.
- Usta, S. ve Bilici, G. (2021). "Yeni Kamu İşletmeciliği Anlayışının Unsurları ve Düşünsel Arka Planı", *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 7/46, 2341-2351.
- Yavuz, A. ve Mesci, M. (2019). "Yetenek Yönetimi ve Kamu Sektöründe Bir İnceleme", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7/4, 98-104.
- Yel, H. (2019). *Üniversitelerde Yetenek Yönetimi Uygulamaları ve Akademik Performans İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 1. Baskı, Seçkin, Ankara.
- Yılmaz A. ve Dikmetaş Yardan, E. (2017). "Sağlık Kurumlarında Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Hekim ve Hemşirelerin Kariyer Planlamasına Etkisi", *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 12, 87-111.

Yılmaz, A. (2015). *Sağlık Kurumlarında Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Çalışanların Kariyer Planlamasına Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Yılmaz, S. (2019). *Kamu Kurumlarında Yetenek Algısı: Bir Kamu Kurumunda Yetenek Yönetimi Araştırması*, (Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Yumurtacı, A. (2014). "Küreselleşen Emek Piyasalarında Yeni Bir Olgu: Yetenek Yönetimi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/8, 187-212. DOI: 10.17828/yasbed.03325

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:02.05.2023 Accepted/Kabul:20.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1291475

Research Article/Araştırma Makalesi

Erdoğan, S. ve Çakırca, D. (2024). "Tunceli Bölgesinde Yeni Keşfedilen İki Kale Yerleşimi ve Yeni Bir Açık Hava Tapınak Tipi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 61, Denizli, ss. 361-370.

TUNCELİ BÖLGESİNDE YENİ KEŞFEDİLEN İKİ KALE YERLEŞİMİ VE YENİ BİR AÇIK HAVA TAPINAK TİPİ

Serkan ERDOĞAN*, Düzgün ÇAKIRCA**

Öz

Tunceli il sınırları kapsamında 2016 yılından beri sürdürülen "Demir Çağ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması" projesi, Demir çağlara ve Antik Çağ'a ait yeni yerleşimleri saptamayı ve özellikleri hakkında yeterli bilgiye sahip olunmayan arkeolojik kalıntılara yönelik yeni veriler elde etmeyi hedeflemektedir. Yüzey araştırması projesinin 2021 sezonu kapsamında yapılan gözlem ve belgeleme çalışmaları sonucunda Tunceli yöresinde Masumu-Pak Kalesi adını taşıyan yeni bir arkeolojik yerleşim tespit edilmiş olup daha önce arkeoloji literatürüne kazandırılmış Aşağı Doluca Kalesi'nin kimi arkeolojik özellikleri irdelenmiştir. Aşağı Doluca Kalesi'nde Demir Çağ izleri yoğun iken, Masumu-Pak Kalesi'nde ise Demir Çağ ve Ortaçağ yapıları belirgindir. Masumu-Pak Kalesi ve Aşağı Doluca Kale yerleşimlerinin açık hava tapınağı olarak değerlendirilen yapılarının form ve yapılış özelliklerinin ortak özellikler taşıdığı belirlenmiştir. Her iki yerleşimdeki tapınım alanlarının temel ortak yanını, önünde bir platformun yer aldığı kayalara oyulmuş sunak olarak değerlendirilebilecek mimari elemanlar oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Tunceli, Demir Çağı, Açık Hava Tapınağı, Sunak, Urartu.*

NEWLY DISCOVERED TWO FORTRESS SETTLEMENTS AND A NEW TYPE OF OPEN-AIR TEMPLE IN TUNCELI REGION

Abstract

The "Iron Age and Hellenistic Age Tunceli Survey" project, which has been carried out within the provincial borders of Tunceli since 2016, aims to identify new settlements belonging to the Iron Age and Antiquity and to obtain new data on archaeological remains of which little information is known. As a result of the observation and documentation studies carried out within the scope of the 2021 season of the survey project, a new archaeological settlement named Masumu-Pak Fortress has been identified in the Tunceli region, and some archaeological features of the Aşağı (Lower) Doluca Fortress, which was brought to the archaeology literature before, have been examined. While the Iron Age traces are intense in Aşağı Doluca Fortress, Iron Age and Medieval structures are evident in Masumu-Pak Fortress. It has been determined that the structures considered as open-air temples in Masumu-Pak Fortress and Aşağı Doluca Fortress settlements have common features of form and construction. The main common aspect of the open-air worship areas in both settlements is the architectural elements that can be considered as an altar carved into the rocks with a platform in front of it.

Keywords: *Tunceli, Iron Age, Altar, Open-Air Temple, Urartu.*

*Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, YOZGAT.

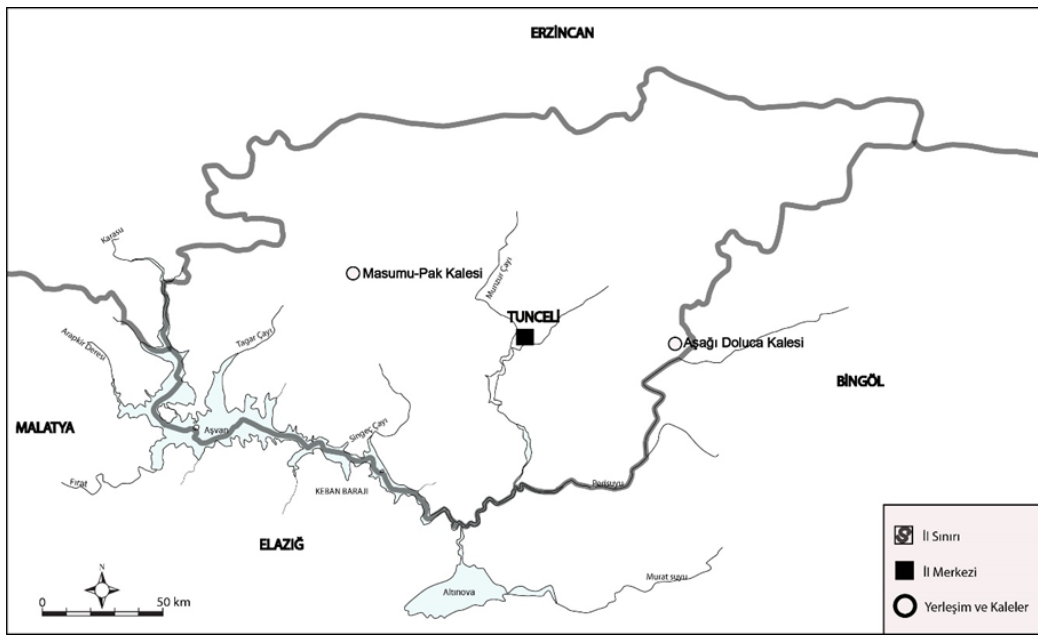
e-posta: serkan.erdogan@yobu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-8049-8093>)

**Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, BOLU.

e-posta: duzunguncakirca@ibu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4799-1940>)

GİRİŞ

Tunceli il sınırları kapsamında 2016 yılından beri sürdürülmekte olan yüzey araştırma projesi, Tunceli yöresinde Demir Çağı'nın hangi kültürel öğelerle temsil edildiğine ve Urartu Krallığı'nın yayılımının yöreye getirdiği yeniliklerin neler olduğuna yönelik yeni veriler elde etmeyi hedeflemektedir. Buna ek olarak Tunceli'de Urartu egemenliği sona erdikten sonra hangi kültürel değişimlerin yaşandığına ve Geç Demir Çağ ile Helenistik Dönem kültürlerinin yöredeki maddi kültüre nasıl yansıdığına ilişkin bulgular edinmek araştırmanın ana hedefleri arasındadır. Gerçekleştirilen yüzey araştırması öncesinde oldukça sınırlı araştırmalara konu olmuş Tunceli arkeolojisine ilişkin bilgi eksikliğini kısmen de olsa gidermek söz konusu projenin temel amacını oluşturmaktadır. Bu kapsamda birbirine benzer özelliklerdeki birer açık hava tapınağına ev sahipliği yapan ve Demir Çağı'na ait izler taşıyan iki kale yerleşimi, bu amaçlar doğrultusunda araştırılmıştır. Bunlardan biri daha önce kayıt altına alınmamış olan Masumu-Pak Kalesi ile diğeri son zamanlarda saptanmış olan Aşağı Doluca Kalesi'dir (Şekil 1).

Şekil 1: Tunceli Demir Çağ ve Helenistik Dönem Yüzey Araştırması - 2021

Ulaşımı zor olan dağlık alanlarda konumlanmış olmaları her iki yerleşimin ortak coğrafi özelliğini yansıtır. Bundan dolayı bu dağlık coğrafyanın nüfuz edilemeyen arkeolojik özelliklerini saptamak yeni verilerin elde edilmesini doğal olarak sağlamıştır. Tunceli'nin sarp ve çetin coğrafyasında Demir çağlarından Orta Çağ'a değin süreçte kale tipindeki yerleşimlerin yörenin iskân geçmişinde baskın bir rol oynadığını, adı geçen iki yerleşim bir kez daha teyit etmektedir. Doğal bir tahkimata sahip kale niteliği taşımaları, Tunceli'nin güneyindeki görece daha düzlük alanlarda yer alan höyük ya da kimi düz yerleşim tiplerinden onları ayırmaktadır.

MASUMU-PAK KALESİ

Masumu-Pak Kalesi, Hozat İlçesi'nin kuzeybatısında bulunan Sarısaltık Köyü, Işıklar (Gızori) Mezrası'nın yaklaşık 3 km batısında yer almaktadır. Yerleşimin konumlandığı Işıklar mezra yerleşimi, Hozat ilçe merkezine karayoluyla yaklaşık olarak 22 km uzaklıktadır. Genel görünümü itibarıyla kale, 1608 m rakıma sahip oval formu yüksekçe bir kayalık tepe üzerine inşa edilmiştir (Şekil 2).

Şekil 2: Masumu-Pak Kalesi'nin Genel Bir Görünümü ve Seramik Buluntuları

Yerden itibaren ortalama yüksekliği 25 m olan kale, 1 hektardan daha az bir alanı kaplamaktadır. Kalenin kuzey, kuzeydoğusu ve kuzeybatısı bir uçurum ile sona ermekte ve uçurumun sona erdiği aynı istikamet üzerinde "Dürüt Deresi" adındaki bir akarsu geçmektedir. Kale konumsal olarak stratejik bir öneme sahiptir. Hozat – Ovacık – Çemişgezek üçgenine egemen bir konumda yükselen bir tepe üzerinde kurulmuş olması, kale tipindeki yerleşimin konumsal öneminin nedenini açıklamaktadır. Bu yerleşim, daha önce kayıtlarda bulunmamakta olup, 2021 yüzey araştırması kapsamında bilimsel literatüre kazandırılmıştır.

Kaleye ait Orta Çağ görünümlü harçlı sur duvarları kale sitadelinin güneyinde ve güneydoğusunda izlenebilmektedir (Şekil 3). erleşimin güneydoğu cephesinde yer alan bazı sur kalıntıları, kale burçları işlevindedir. Kalenin kurulu olduğu kayalık tepenin doğu ve kuzeyi boydan boya kat eden bir kuşak şeklinde yontulmuş bir izi gözlemlemek mümkündür. Bu aşınmış hat, muhtemelen yerleşim içi ulaşım ağıyla ilişkili olduğu izlenimi verse de fonksiyonunun ne olduğu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Kalenin yaklaşık olarak 100 m ilerisinde, üzerinde kaya yontum izlerinin olduğu ve az da olsa günlük kaba kap parçalarının bulunduğu ikinci bir tepe yer alır. Söz konusu tepenin kaleyle ilişkili bir alan olduğu söylenebilir.

Şekil 3: Masumu-Pak Kalesi'nin Güneydoğusundaki Harçlı Sur Duvarları

Kalenin güneydoğu yamacında 46 basamağı tespit edilebilen takriben 1 m x 0.25 m ölçülerine sahip kaya merdiveni bulunmaktadır. Yerden yükselen 26. kaya basamağının doğusunda ve batısında zivana deliği işlevinde olabilecek düzgün bir şekilde yapılmış, yuvarlak formlu kaya oyukları seçilebilmektedir. Bir kapıya ait olduğu izlenimi veren bu mimari döşem, kaya merdivenleriyle kale sitadeline girişinin sağlanmış olduğuna yönelik güçlü kanıtlar sunmaktadır.

Düz bir platform görünümündeki kale sitadeli, üzerinde çapları 1.5 m olan yan yana yapılmış yuvarlak formlu iki adet kaya sarnıcı/kuyu saptanmıştır. Sitadelde ayrıca 7 m x 3 m ebatlarında ve 1 m derinliğinde bir yapıya ait temeller gözlemlenebilmektedir (Şekil 4).

Şekil 4: Masumu-Pak Kalesi'nden Basamaklı Giriş (sol), Sarnıçlar ve Bazı Temel İzleri (sağ)

Yerleşimin güneybatı yamacındaki kayalık bir platform üzerinde açık hava tapınağı görünümündeki kültürel karakterli bir alan tespit edilmiştir. Kaya platformu ortalama 5 m genişliğinde olup, doğuya doğru çıkıntı yapan en uzun yeri ise 10 m civarındadır. Söz konusu açık hava tapınım alanının en önemli mimari elemanları, kayanın oyulmasıyla elde edilmiş düzgün köşelere sahip dikdörtgen formlu dört adet sunak olarak değerlendirilebilecek yapılardır (Şekil 5). Söz konusu tapınım alanının önü, günümüze kadar bazı aşınmalara uğramış düz bir platform şeklindedir. 80 x 60 cm ile 60 x 50 cm arasında değişen bu sunakların ön yüzünde kurban edilenlerin kanlarını ya da libasyon ritüellerindeki sıvının akışını sağlamak amacıyla yapıldığı düşünülen birer oluk bulunmaktadır. Oluklar iki kaya sunağında belirgindir. Bu yapıların yer aldığı aynı kaya platformunun 2 m doğusunda (arkasında), yaklaşık olarak 2 m kadar izlenebilen 20 cm genişliğindeki bir kanal belirlenmiştir (Şekil 6). Bu kanal ile ilişkili farklı kaya oyukları da seçilebilmektedir. Söz konusu kaya platformunun doğusunda uçuruma doğru, hafif bir eğimle çıkıntı oluşturan uç kısmındaki düzlenmiş alan, kültürel bir fonksiyona yönelik olmalıdır. Bu kaya platformunun hemen batısında, kalenin ise güneydoğusuna düşen tarafta kaya yontum izlerinin olduğu kaya fasadları yer alır. Oluklu sunak işlevindeki yapılar ile sıvı akıtma kanallarını barındıran bu platform, açık hava tapınım alanı olarak tanımlanması için güçlü kanıtlar sunar. Bu mimari özelliklere sahip açık hava tapınım alanının bir benzeri Masumu-Pak yerleşiminin yaklaşık olarak 100 km doğusunda konumlanmış olan, Nazmiye yakınlarındaki Aşağı Doluca (Kale Mezrası) yerleşiminde saptanmıştır. Kaya işçiliği Urartu coğrafyasının Demir Çağı özelliklerini yansıtmakla beraber, kayaya oyulmuş dikdörtgen formlu oluklu sunak bağlamında yerel bir tipolojik özellik göstermektedir.

Şekil 5: Masumu-Pak Kalesi Açık Hava Tapınağı

Şekil 6: Masumu-Pak Kalesi Açık Hava Tapınım Alanının Doğusunda Yer Alan Kanal

Güneybatı yamaçtaki kayalık bir alanda 2.5 m genişliğe sahip düzgünleştirilmiş kaya fasadı, kalenin önemli mimari unsurlarındadır. Burada 40 cm öne doğru çıkıntı yapan yontularak düzleştirilmiş kaya yüzeyinin gerisinde bir kaya duvarı yükselmektedir. Yerleşimin aynı güney yamacında Demir Çağı'na ait olabilecek farklı kaya işçilikleri izlenebilmektedir. Kuzeybatı cephesinde ise üzerinde 30 cm çapında yuvarlak formlu bir nişe sahip bir kaya bloğu bulunmaktadır ve günümüzde bu kaya oyuğuna mum yakmak suretiyle bir kutsiyet atfedilmiştir. Yüksekliği 1.5 m'yi aşan bu kaya parçasının işlevi ve orijinal yerinin neresi olduğu belirsizdir (Şekil 7).

Şekil 7: Masumu-Pak Kalesi'nin Güneybatısındaki Kaya Fasadı ve Kuzeybatısındaki Oyuklu Kaya Bloğu

Kalenin güney ve batı yamaçlarında mezar taşı ya da muhtelif yapılara ait yapı taşları belirlenmiştir. Bu taş eserlerin ekseriyetle Orta Çağ'a ait oldukları anlaşılmaktadır.

Masumu-Pak Kalesi, genel görünümü itibarıyla Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a değin iskân görmüş, doğal bir tahkimata sahip olmakla birlikte insan eliyle güçlendirilmiş güçlü bir yerleşim görünümündedir. Zirvesi dairesel formlu düz bir tepe üzerine kalenin inşa edilmiş olması, Doğu Anadolu'da bulunan öteki kalelerin yerleşim modeliyle karşılaştırıldığında sıra dışı bir görünüm sergilemektedir. Az sayıda saptanabilen çoğu amorf niteliğindeki seramik repertuarı, - biri sırlı olmak üzere - Orta Çağ ağırlıklıdır. Ağız kenarı dışa çekik, boynundan oluk bezemeli gri ve kiremit rengi seramik parçaları ise Demir Çağ görünümündedir.

AŞAĞI DOLUCA KALESİ (KALE MEZRASI YERLEŞİMİ)

Kale tipinde olan yerleşim, Nazmiye ilçe merkezinin 18 km güneydoğusundadır. Aşağı Doluca (Harik) Köyü'nün Kale Mezrası sınırları içerisinde yer alan 1104 m rakımlı yerleşim, Peri Çayı'nın kıyısına oldukça yakın bir yerde konumlanmıştır (Şekil 8). Kale, Karakoçan – Bingöl üzerinden gelen güzergâhların Tunceli'ye açılan bir geçiş noktasında yer alır. Yerleşim, kuzey – güney doğrultuda uzanan ve yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kaplayan kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur. Yerden 15 m yüksekliğindeki kale, aynı zamanda yerel dilde “More Sur (Kırmızı Yılan)” adı verilen yöresel bir inanç mekânıyla aynı alanı paylaşmaktadır. Bedensel ve ruhsal rahatsızlıkları sağaltıcı bir yönü olduğuna inanılan “More Sur”, halen kurbanların kesildiği kutsiyet atfedilmiş yerel bir inanç mekânı olma özelliğini korumaktadır.

Şekil 8: Aşağı Doluca Kalesi'nin Batıdan Bir Görünümü ve Seramik Buluntuları

Kaleye giriş kaya merdivenleriyle güneydoğudan sağlanmıştır (Şekil 9). Köy evlerinin içerisinde yükselen bu kaya merdiveni, sitadeldeki açık hava tapınım alanının 25 m güneydoğusuna kadar uzanmaktadır. Söz konusu basamakların yirmi altı kadarı seçilebilmektedir. Bu merdiven basamakları 135 cm genişliğinde 55 cm uzunluğunda ve 20 cm yüksekliğindedir. Kalenin güneybatısında yükselerek sitadele ve açık hava tapınım alanına yönelmiş kaya basamaklarından oluşan bir başka merdivenli giriş daha da bulunmaktadır. Bu basamaklı giriş, güneydoğusunda yer alan merdivenli girişten farklı olarak kale içerisindeki erişim ile ilişkili görünmektedir. Açık hava alanının 20 m güneyinde yer alan bu basamaklar 140 cm genişliğe, 70 cm arasındaki uzunluğa ve 15 cm yüksekliğe sahiptir.

Şekil 9: Aşağı Doluca Kalesi'nin Güneydoğu Girişi (sol) ve Güneybatısındaki Kaya Basamakları (sağ)

Kale sitadelinde yer alan bir kaya platformu üzerinde dikdörtgen formuna yakın, toplam sayısı beş adet olan kaya oyuğu saptanmıştır. Sunak olarak değerlendirilebilecek söz konusu kaya oyukları bir açık hava tapınağı görünümündedir ve yerleşimin en göze çarpan mimari yapısını oluşturmaktadır (Şekil 10). 80 cm yüksekliğindeki bir kaya platformu üzerine kayaya oyulmuş bu sunakların ebatları 70 x 60 cm ile 40 x 30 cm arasında değişmektedir. Doğu yönüne bakan açık hava tapınağı görünümüne sahip bu alandaki kaya platformunun uzunluğu 5.50 m olup hemen arkasında 4.40 m yüksekliğinde bir kaya duvarı yükselmektedir.

Şekil 10: Aşağı Doluca Açık Hava Tapınağı'nın Batıdan Bir Görünümü

Söz konusu kaya fasadı, sunakların üzerinden 3.60 m'ye ulaşan bir yüksekliğe sahiptir (Şekil 11). Sunaklı bu kaya fasadının önünde düz bir kaya platformu yer alır. Dolayısıyla bu kaya platformunu açık hava tapınağı olarak nitelendirmek için yeterli veri sunmaktadır. Sunakların ön cephesinde kurban kanı ya da sıvı sunuları akıtmak amacıyla yapılmış oluklar belirgindir. Bu oluklar, kurban kanının ya da libasyon sıvısının önündeki küçük düzleştirilmiş kaya platformuna dökülmesini sağlamış olmalıdır. Açık hava tapınım alanına fazla uzak olmayan kaya yüzeylerinde sunu çanak yuvası olabilecek oval formlu oyuklar seçilebilmektedir. Aşağı Doluca açık hava tapınağı, Masumu - Pak açık hava tapınağı ile dikkat çekici bir benzerliğe sahiptir.

Açık hava tapınım alanınının 8 m kuzeyinde 100 x 80 cm ölçülerinde yer alan dikdörtgen formlu sarnıç ya da bir kuyunun varlığı saptanmıştır. Toprak ve çalılıklarla kapanmış buna benzer başka sarnıçlarında varlığı gözlemlenebilmektedir. Yuvarlak formlu olmayan köşeli sarnıçlar, Van yakınlarında önemli bir Urartu yerleşimi olan Çavuştepe'den de tanınmaktadır.

Şekil 11: Aşağı Doluca Açık Hava Tapınağı'nın Doğudan Görünümü

Kalenin sitadel kısmına yakın kesimlerinde tepenin eğimine uygun olarak kayaların teraslandırılmasıyla oluşturulmuş sur temel yataklarını seçebilmek mümkündür. Sur temel yatakları özellikle yerleşimin kuzeydoğu cephesinde belirgindir.

Köy içerisinde içerisindeki ev ve bahçe duvarlarında, kale ya da kalenin çevresinden getirilmiş olan pek çok devşirme taş malzemenin kullanılmış olduğu saptanmıştır (Şekil 12). İçlerinden bazıları Orta Çağ'a ait oldukları anlaşılmaktadır. Uçları loplul, kolların uçları içe üçgen biçiminde oyulmuş Malta tipi haçlar Bizans mimarisinde oldukça yaygındır¹. Sandal (Çarıklı) Kilise gibi Bizans Dönemi Kapadokya kiliselerinde örneklerinde de örneklerine rastlanmaktadır². Ayrıca bu devşirme eserler arasında İslami Dönem'e ait olması gereken Arapça bir yazıt parçası da dikkat çekmektedir. Farklı zaman dilimlerinde ev ve bahçe duvarlarının yapımı için köy içerisinde kalan kaleden taş çekilmesinden ve kaçak kazılardan ötürü, buradaki Orta Çağ yapı kalıntılarının tamamı tahrip olmuştur. Dolayısıyla Orta Çağ'a ait olması gereken iskânın, niteliği ve büyüklüğü hakkında yerleşimin uğramış olduğu ağır tahribattan ötürü bir saptama yapmak mümkün değildir.

Şekil 12: Aşağı Doluca Ev ve Bahçe Duvarlarındaki Devşirme Malzeme

Açık hava tapınım alanı bir bütün olarak değerlendirildiğinde, kayaya oyulmuş basamaklar, sur temel yatakları ve sarnıçlar ile birlikte Aşağı Doluca Kalesi, Demir Çağı özelliklerini sergilemektedir. Sınırlı sayıdaki çanak çömlek buluntuları ağırlıklı olarak Demir Çağı'na tarihlenebilecek kahverengi devetüyü astarlı monokrom seramik amorflerinden oluşmaktadır. Bunlar arasında Erken Tunç Çağı veya Orta Tunç Çağı'na tarihlenebilen el yapımı, saman katkılı, koyu devetüyü astarlı kap parçası ve Tunç Çağı ile de ilişkilendirilebilecek el yapımı, kireç katkılı, devetüyü renkli çanak parçasının varlığı yerleşimin kökeni açısından önemlidir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Masumu – Pak Kalesi yerleşiminin saptanması ve daha önce kayıtlara geçmiş olan fakat yerleşim özellikleri yeterince bilgi bulunmayan Aşağı Doluca Kalesi'nin tanımlanması Tunceli yöresinde 2021 yılı araştırma sezonunun en önemli sonuçlarından biridir. Söz konusu arkeolojik sitlerin yerleşim modeli ve kült yapıları hakkında tatminkâr veriler elde edilmiştir. Masumu-Pak Kalesi'nin bir tepe üstünde yer alan düz bir satıh üzerindeki dairesel yerleşim planı, alışılmadık bir görünüm sergilemektedir. Bu nedenle yerleşimin öteki Demir Çağ kaleleri gibi inşa tekniği bakımından teraslandırma yöntemiyle sur temel yataklarının oluşturulmasına gerek kalmamıştır. Yuvarlak formlu yerleşim yapısı bakımından Masumu - Pak Kalesi ile görece daha az eğimli bir tepe üzerine inşa edilmiş Peri Çayı kıyısındaki Bağın Kalesi³ ile benzerlik taşımaktadır. Peri Suyu vadisinde konumlanmış olması yanı sıra Bağın Kalesi'nin konumsal bir paraleli Aşağı Doluca Kalesi'dir.

Girişlerinin anıtsal merdivenlerle sağlanmış olması Masumu- Pak ve Aşağı Doluca kalelerinin ortak yanlarını oluşturmakla beraber, bölgedeki Mazgirt⁴ ve Deliktaş⁵ gibi yerleşimlerde bulunan benzer kaya basamakları bir Demir Çağ kalıntısı olarak değerlendirilmektedir.

1 Taş - Özcan, 2015: 257.

2 Ötügen, 1984: Lev. LXX Res. 2; Yılmaz, 2017: 66 Foto 6.

3 Burney, 1957: 52, fig. 15.

4 Erdoğan, 2015: 172; Kleiss- Hauptmann, 1976: Nr. 100.

5 Kleiss- Hauptmann, 1976: Nr. 101; Köroğlu, 1996: 23.

Demir Çağ'na ait izler taşıyan Aşağı Doluca ve Masumu-Pak yerleşimlerinde Urartulu özelliklerden ziyade yerel özelliklerin ön plana çıkması, Urartu Krallığı egemenliğindeki bölgesel güçlere ait etkinin maddi kültüre yansımaları ile açıklanabilir. Bir başka deyişle Urartu maddi kültürünün her iki kale yerleşiminde ağır basmıyor oluşu onların, Urartu Krallığı'na bağlı yerel güçlerin egemenliğindeki merkezler olduğuna işaret etmektedir. Aşağı Doluca ve Masumu-Pak yerleşimleri seramik verilerinin de işaret ettiği gibi M.Ö. VII. yüzyıl öncesinde, Urartu egemenliğinin bölge üzerinde belirleyici bir rol oynadığı bir zaman diliminde inşa edilmiş olmalıdır. Yerel özellikli çanak çömlek buluntularının yerleşimde yoğun olmasına karşın Urartular ilişkilendirilen *Bianili* kaplarının ele geçmemiş olması bu görüşü teyit etmektedir. Çünkü Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Urartu'ya ait ya da Urartu etkili seramik geleneğine M.Ö. VII. yüzyıla tarihlendirilen yerleşimlerde görüldüğü belirtilmektedir⁶.

Masumu - Pak ve Aşağı Doluca kalelerinde ortak özelliklere sahip açık hava tapınım alanlarının saptanmış olması, her iki yerleşimin çarpıcı yanlarını oluşturur. Birbirine benzer boyutlardaki kayaya oyulmuş sunakların oluklara sahip olması ve bu sunakların önlerinde düzleştirilmiş bir platformun yer alması, iki kült yapısı arasında mimari yönden paralellikleri oluşturur. Her iki tapınım alanının en önemli ortak yönü işçiliğidir. Orta Çağ kaya yapıları yapımında tırnaklı kazıyıcılarla yapılan ve tırnak izlerinden tanınan teknikten farklı olarak buradaki yapılar, düz ağızlı kazıyıcılarla şekillendirilmişlerdir. Kaya yüzeyinde düz bir yüzey oluşturan bu teknik Urartu Dönemi kaya işçiliğinin ayırt edici bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır⁷. Kendi aralarındaki en önemli fark, Aşağı Doluca açık hava tapınım alanının arkasında yükselen bir kaya fasadının bulunmasıdır. İki açık hava tapınım alanının arasındaki bir diğer gözlemlenebilen fark ise Aşağı Doluca tapınım alanının Masumu-Pak'taki yapıya göre daha özenli bir işçilik sergilemesidir. Söz konusu açık hava tapınım alanlarının döşemeleri işlevsel yönden farklı olsa da buradaki kaya mimarileri, Doğu Anadolu'da Urartular'a atfedilmiş kültürel kaya yapılarının⁸ bir değişkesi görünümündedir. Demir Çağ'da inşa edildiği izlenimi veren açık hava tapınakları, daha önceki dönemlere ya da Helenistik/Roma Dönemi'ne tarihlenmesini gerektirecek herhangi bir veriye sahip değildir. Demir Çağ'ı Urartu coğrafyasında farklı tipteki açık hava tapınım alanları sınıflandırılmış olmakla birlikte, oluklu sunaklar olarak tanımlanabilecek bu tipten kült yapıları bilinmemektedir⁹. Açık hava tapınağı olarak değerlendirilebilecek Masumu-Pak ve Aşağı Doluca kült yapılarının ortak bir tipoloji sergilemesi, yerel bir mimari gelenek ile ilişkili görünmektedir. Yerleşimlerin üst tarafındaki sitadel kısmında konumlanmış söz konusu oluklu açık hava tapınım alanlarının, yerel bir kült ile ilişkili olarak inşa edilmiş olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Oluklu sunaklar olarak değerlendirilen mimari unsurların stel kaidelerine ait oyuklar olabileceği önermek ilk bakışta mümkün olsa da Urartu coğrafyasında stel kaidelerine göz atıldığında önemli farklılıklar taşıdığı görülebilmektedir. En önemli fark Altıntepe, Aznavurtepe ve Kayalidere'de olduğu gibi Urartu stel kaide yuvalarının kaya yapılarından bağımsız, taşınabilir mimari elemanlar olmalarıdır. Diğer taraftan Aşağı Doluca ve Masumu-Pak açık hava tapınım alanlarındaki oyulmuş kayalar bir stelin oturtulabileceği simetriye ve işçiliğe sahip değildir. Kareye yakın olan formları, bir Urartu stelinin yerleştirilemeyeceği kadar büyüktür. Altıntepe Urartu açık hava tapınağına ait 40 x 20 cm ebatlarındaki ve 20 cm derinliğindeki dikdörtgen stel kaideleri¹⁰, Aşağı Doluca ve Masumu-Pak tapınak alanlarındaki oyuklar ile form ve ölçü bakımından benzeşmemektedir. Buna karşın Patnos'tan ele geçmiş bir stele ait 50 x 10 cm boyutlarında ve 1 cm yüksekliğinde olan dörtgen stel yuvasından¹¹ ise ölçüleri bakımından farklılık gösterir. Aynı şekilde Van yakınlarındaki Yeşilaliç tapınım alanında yer alan ve her biri birbirinden 50 cm uzaklıkta olan 30 x 20 x 20 cm ölçülerine sahip stel kaideleri¹² konum ve tipolojik bağlamda Tunceli'de ki söz konusu tapınım alanları arasında herhangi bir benzerlik sergilememektedir. Altıntepe stelli tapınım alanının örme oda mezarlarla ve Kayalidere stelli tapınım alanının ise yakınında yer alan bir kaya mezarıyla olan mekânsal yakınlıkları, söz konusu açık hava tapınım alanlarının ölü kültüyle bir ilişkisinin olabileceğine işaret etmektedir¹³. Ancak Aşağı Doluca ve Masumu-Pak Kalesi tapınım alanlarıyla ilişkili olabilecek herhangi bir mezar yapısına ait olabilecek bir veri bulunmamaktadır.

6 Hauptmann, 1969/1970: 72-74; Köroğlu, 1996: 78; Sevin, 1988: 9, 34; Sevin, 1989: 496 - 498.

7 Çevik, 2000: 25.

8 Söz konusu görünümsel benzerliklere, Harput yerleşiminin kaya açık hava tapınım alanı, batısındaki cellalı kaya yapısı, Muş/Bostankaya kültürel işlevli kaya fasadı, Harput Kalesi'ndeki kült alanındaki oyuklu altar gibi örnekler verilebilir. Bkz. Işık, 1995: Abb. 97, 98, 124, 126b

9 Işık, 1995: 5-97; Forbes, 1983: 81-88.

10 Özgüç, 1969: 28 vd.

11 Uysal, 2007: 7.

12 Sevin ve Belli, 1977: 373.

13 Grekyan, 2019: 60; Erdoğan vd., 2020: 30; Kuvanc vd., 2022: 64 - 66, 72, 77, 80.

KAYNAKÇA

- Burney, C. A. (1957). "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*,7, 37 – 53.
- Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdoğan, S. (2015). *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli ve Bingöl Bölgesi* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, S. – Erçek, M. ve Şen, M. (2020). "Kayalidere Kalesi 2018 -2019 Yılı Kurtarma Kazıları: İlk Notlar", *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2, 19 - 37.
- Erzen, A. (1978). Çavuştepe I: M.Ö. 7. ve 6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Forbes, T. B. (1983). *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford.
- Grekyan, Y. (2019). "The Urartian Stela in the Ancient Near Eastern Context (Preliminary Observations)", *Vishap: Between Fairy Tale and Reality*, (Ed: A. Bobokhyan, A. Gilibert ve P. Hinila), Institute of Archaeology and Ethnography, Yerevan, 437 - 447.
- Hauptmann, H. (1969/1970). "Norşun-Tepe, Historische und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul Mitteilungen* 19/20, 21-78.
- Kleiss, W. ve Hauptmann, H. (1976). *Topographische Karte von Urartu – Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie*, Archäologische Mitteilungen aus Iran – Ergänzungsband 3, Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Işık, F. (1995). *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*, Documenta Asiana II, Gruppo Editoriale Internazionale, Roma.
- Köroğlu, K. (1996). *Urartu Krallığı Dönemi'nde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kuvaç, R. - Işık, K. - Genç, B. ve Konyar, B. (2022). "Urartian Cult of the Stelae and New Discoveries at Aznavurtepe and Yeşilaliç (Ashotakert)", *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 22, 55 - 88.
- Ötügen, Y. (1984). "Kappadokya Bölgesi'ndeki Kapalı Yunan Haçı Kiliselerde Resim Programı", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* III, 143 – 167.
- Özgüç, T. (1969). *Altıntepe II – Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sevin, V. ve Belli, O. (1977). "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", *Anadolu Araştırmaları*,4-5, 367 - 409.
- Sevin, V. (1988). "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara, 1-44.
- Sevin, V. (1989): "Elazığ – Bingöl Yüzey Araştırması" *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1987*, Ankara, 451-500.
- Taş, T. - Özcan, F. (2015): "MS. 4. ve 7. Yüzyıllar Arasında Haç Motifinin Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, 247 - 275.
- Uysal, B. (2007). "Patnos'ta Açığa Çıkarılan Urartu Stelleri", *Belleten*, 71 (260), 5 -18.
- von Gall, H. (1967): Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln" *Archäologischer Anzeiger* 1967/4, 504-527.
- Yılmaz, M. K. (2017). *Kapadokya Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Akşam Yemeği Konulu Duvar Resimleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.01.2024 ✓Accepted/Kabul: 09.02.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1413500

Research Article/Araştırma Makalesi

Dündar, S. (2024). Evaluation of Hands-on Entrepreneurship Trainings on the Basis of Provinces, NUTS-I and NUTS-II Regions By Fuzzy BWM and AROMAN Methods", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 61, Denizli, pp. 371-391.

EVALUATION OF HANDS-ON ENTREPRENEURSHIP TRAININGS ON THE BASIS OF PROVINCES, NUTS-I AND NUTS-II REGIONS BY FUZZY BWM AND AROMAN METHODS

Sinan DÜNDAR*

Abstract

The level of a country's entrepreneurship ecosystem is an important indicator that serves the economic development of that country. In today's world, governments resort to various instruments to strengthen the entrepreneurship infrastructure. In Türkiye, a significant part of these activities is implemented by KOSGEB. Since 2010, Hands-On Entrepreneurship Trainings are one of the initiatives that contribute to this objective. In this study, the performances of each province, NUTS-I regions and NUTS-II regions in Türkiye in terms of benefiting from entrepreneurship supports are analysed. The criteria used during the evaluation are weighted by Fuzzy BWM method where the most important criterion is determined as "number of enterprises supported following the trainings". In the performance ranking performed by AROMAN method TR6, TR3 and TR4 regions are ranked in the first three order as the most successful NUTS-I regions. In addition, a similar evaluation is carried out in terms of provinces and NUTS-II regions.

Keywords: *Entrepreneurship, KOSGEB, MCDM, Fuzzy BWM, AROMAN.*

UYGULAMALI GİRİŞİMCİLİK EĞİTİMLERİNİN İL, DÜZEY-I VE DÜZEY-II BÖLGELERİ BAZINDA BULANIK BWM VE AROMAN YÖNTEMLERİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Bir ülkenin girişimcilik ekosisteminin seviyesi, o ülkenin ekonomik kalkınmasına hizmet eden önemli bir göstergedir. Günümüz dünyasında ise hükümetler, girişimcilik altyapısını güçlendirmek amacıyla çeşitli enstrümanlara başvurmaktadır. Türkiye'de ise bu konudaki faaliyetlerin önemli bir kısmı KOSGEB tarafından yürütülmektedir. 2010 yılından itibaren uygulanmaya başlanan Uygulamalı Girişimcilik Eğitimleri, bu amaca hizmet eden uygulamalardan birisidir. Bu çalışmada, Türkiye'deki her bir ilin, Düzey-I bölgelerinin ve Düzey-II bölgelerinin girişimcilik desteklerinden yararlanma açısından performansları incelenmiştir. Değerlendirme esnasında kullanılan kriterler Bulanık BWM yöntemiyle ağırlıklandırılmış olup en önemli ölçüt, "eğitim sonrası desteklenen işletme sayısı" olarak belirlenmiştir. AROMAN yöntemiyle gerçekleştirilen performans sıralamasında ise TR6, TR3 ve TR4 en başarılı Düzey-I bölgeleri olarak ilk üç sırada yer almıştır. Ayrıca, benzer bir değerlendirme il ve Düzey-II bölgeleri açısından da gerçekleştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Girişimcilik, KOSGEB, ÇKKV, Bulanık BWM, AROMAN.*

*Asst. Prof., Sivas Cumhuriyet University Faculty of Engineering, Department of Industrial Engineering SİVAS.
e-mail: sinandundar@cumhuriyet.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8061-3322>)

1. INTRODUCTION

The expression of entrepreneurship refers to the ability to initiate the required steps in order to actualise innovative business opportunities within the framework of a particular vision, creativity, flexibility and skill level. From this point of view, entrepreneurship can be defined as the ability to implement some practices concerning business life in a manner different from ordinary business methods and can be considered as a reflection of leadership skills in some sense (Schumpeter, 1951, p. 255). Individuals with entrepreneurial personality have features such as determined and enthusiastic about revealing new opportunities and creating added value, even at the expense of a number of risks. To express the situation more precisely, individuals with a strong entrepreneurial mind-set have distinctive behavioural attitudes such as taking initiatives and accepting the possibility of failure at the very beginning. In addition, their ability to benefit from existing resources and opportunities in their favour in a practical and economical manner is extremely strong (Frederick et al., 2019, p. 9).

The legal regulations put in force by governments to encourage the entrepreneurship ecosystem are of vital importance in today's world in terms of ensuring their own economic growth and eliminating employment problems. Within the scope of these legal regulations, supports are provided in the form of grant programmes, low-interest or interest-free loans, tax reductions or exemptions, insurance premium supports, customs duty exemption, value added tax exemption or free land allocation, etc. Subsidising entrepreneurs in financial terms is, of course, an extremely meaningful approach in terms of eliminating the obstacles in front of entrepreneurs. However, before embarking on an investment venture, most would-be entrepreneurs should be sufficiently informed about the possible problems they are likely to encounter and the issues they should be aware of.

Small and Medium Scaled Industry Development and Support Directorate (KOSGEB), established in 1990 in Türkiye with the Law No. 3624, provides various supports to enterprises with SME status (Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı Teşvik ve Muafiyetleri Kanunu, 1990). Within the scope of KOSGEB's duties and responsibilities determined in accordance with the law, it is aimed to provide supports to enterprises for their activities such as investment, production, management, planning, marketing and co-operation. In addition to these duties, taking required measures for development and dissemination of entrepreneurship culture and environment, implementing all kinds of facilitating activities for enterprises and entrepreneurs are particularly emphasised (Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 2018). Therefore, entrepreneurship trainings, which cover the basic topics that entrepreneurs should pay attention before putting their ideas into practice, are conducted by KOSGEB in this context.

The New Entrepreneur Support implemented within the scope of the Entrepreneurship Support Programme, launched in 2010 by KOSGEB in Türkiye, is a financial support mechanism that remained active for the applications of entrepreneur candidates until the end of the year 2018. Within the scope of this scheme, new entrepreneur candidates were initially subjected to 60 hours of practical training. With the regulation enacted in 2012, the training duration was initially increased to 72 hours, and it was decreased to 32 hours in 2016. Hands-On Entrepreneurship Trainings were carried out face-to-face from 2010 to 2019 and approximately one and a half million entrepreneur candidates participated in these trainings during this period. Since then, trainings have been provided through online KOSGEB E-Academy (Altunay, 2020).

The Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS) is a statistical classification method designed by the Statistical Office of the European Union (EUROSTAT) in 1970s to ensure that regional statistics are generated based on a single spatial classification in the European Union (EU) and has been included in EU legislation since 1988. The use of the NUTS in Türkiye started under the coordination of the Undersecretariat of the State Planning Organisation (DPT) and the Turkish Statistical Institute (TÜİK) within the scope of the Accession Partnership Document and put into force in 2002. The regions classified in order to serve as a basis for the studies carried out in the EU candidacy period and to benefit from structural funds within the scope of the EU cohesion policy convergence objective are represented in Table 1, Figure1 and Figure 2.

Table 1: NUTS-I and NUTS- regions in Türkiye

NUTS-I Code	NUTS-I Regions	NUTS-II Code	NUTS-II Provinces
TR1	Istanbul	TR10	Istanbul
TR2	Western Marmara	TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
		TR22	Balıkesir, Çanakkale
TR3	Aegean	TR31	Izmir
		TR32	Aydın, Denizli, Muğla
		TR33	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak
TR4	Eastern Marmara	TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik
		TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova
TR5	Western Anatolia	TR51	Ankara
		TR52	Konya, Karaman
TR6	Mediterranean	TR61	Antalya, Isparta, Burdur
		TR62	Adana, Mersin
		TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
TR7	Central Anatolia	TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir
		TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat
TR8	Western Black Sea	TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın
		TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop
		TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
TR9	Eastern Black Sea	TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane
TRA	North-eastern Anatolia	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt
		TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
TRB	Middle East Anatolia	TRB1	Malatya, Elâzığ, Bingöl, Tunceli
		TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri
TRC	South-eastern Anatolia	TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis
		TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır
		TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt

(Source: Şimşek, 2013)

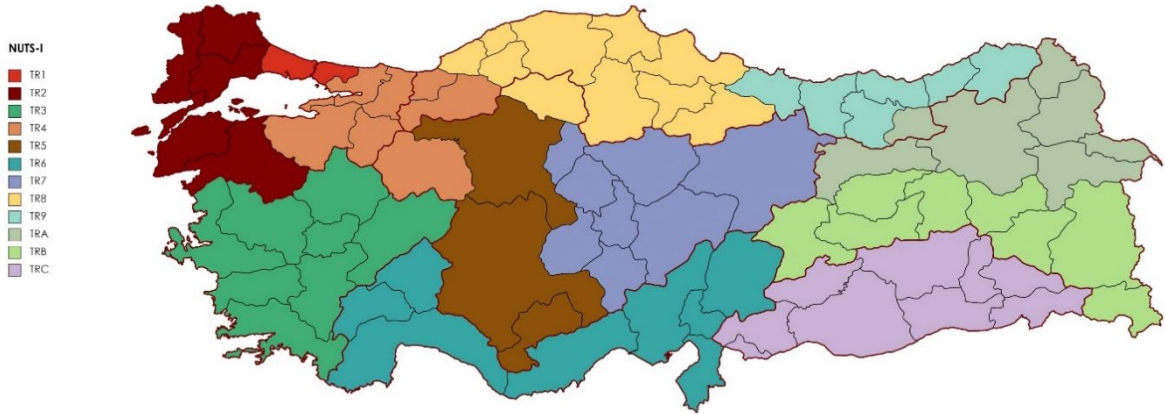

Figure 1: NUTS-I regions in Türkiye

Figure 2: NUTS-II regions in Türkiye

Only a limited number of publications are available relevant with Hands-On Entrepreneurship Trainings, which have been organised by KOSGEB since many years. In this study, a comprehensive analysis is carried out on the extent to which Hands-On Entrepreneurship Trainings contribute to the entrepreneurship culture on the basis of provinces, NUTS-I and NUTS-II regions. The parameters at the forefront in the process of performance evaluation for entrepreneurship ecosystem are also determined in this context.

On the basis of the issues summarised so far, the effectiveness of Hands-On Entrepreneurship Trainings organised face-to-face by KOSGEB is investigated within the scope of this research on the basis of provinces, NUTS-I regions and NUTS-II regions. The comparative performances of both provinces and NUTS-I and NUTS-II regions are determined by taking into account the number of trainings organised for each province, the number of participants joined to the trainings, the number of enterprises supported following the trainings and the total support amounts submitted. In the first stage, which evaluation criterion has a higher level of importance is determined by Fuzzy Best-Worst Method (F-BWM). In line with the importance level of these criteria, performance orders of all provinces, NUTS-I and NUTS-II regions in terms of entrepreneurship supports are determined by means of Alternative Ranking Order Method Accounting for Two-Step Normalization (AROMAN).

In the first section of the study, the concept of entrepreneurship, the duties and responsibilities of KOSGEB institution and the reasons for emergence of NUTS-I and NUTS-II regions in Türkiye are presented. In the second section, a literature review of the publications related to entrepreneurship trainings implemented in the world and in Türkiye is presented. This section also includes previous publications related to the criterion weighting and multi criteria decision making methods employed in the research. The third section involves the description of steps to implement the F-BWM method used for criterion weighting and the AROMAN method used to sort alternatives. Finally, the fourth section consists the implementation phase, which includes the determination of the weights of the criteria used in the evaluation and the ordering the alternatives.

2. LITERATURE REVIEW

Some of the studies published worldwide regarding the effect of entrepreneurship trainings on entrepreneurship orientation can be summarised as follows.

Mwatsika (2016) tried to determine in which sectors individuals who receive entrepreneurship training tend to create businesses and investigated whether value-creating activities emerge in consequence of these trainings. Therefore, it is also determined how effective the organisations providing entrepreneurship training are in this regard. Ringo Ho et al. (2018) investigated the effect of systematic entrepreneurship education, in which active and passive learning activities are applied together, on the perception of entrepreneurship in adolescents. Based the findings, it is observed that the entrepreneurship perceptions of adolescents receiving such training are at a much higher level. Ferrandiz et al. (2018) aimed to determine whether a new entrepreneurship curriculum planned to be implemented contributes to students' entrepreneurial endeavours. The results revealed that the new curriculum contributes favourably in terms of the projects presented by the participants on entrepreneurship. It also provides an approach for a more detailed identification of the factors influencing entrepreneurial culture. Boldureanu et al. (2020) conducted a study on how the presentation of successful and role-modelling entrepreneurship cases to higher education students during their education would change their perspectives about entrepreneurship. The research revealed the evidence that such exemplary

cases encourages students about entrepreneurship. Qian et al. (2022) conducted a study on undergraduate students to examine the relationship between their entrepreneurial passion and entrepreneurial behaviours and concluded that individuals with a sense of curiosity and invention skills have a much higher entrepreneurial capacity.

Some of the studies published in Türkiye related with the effect of entrepreneurship trainings upon entrepreneurship tendencies are as follows.

Taşdoğan et al. (2023) conducted a study on the adequacy of entrepreneurship education provided to students in universities and concluded that students are more willing to work in the public sector and do not have sufficient information in terms of access to finance even if they are engaged in entrepreneurial ventures. Aksoy et al. (2019) studied the individuals who participated in the trainings organised by KOSGEB and revealed the relationships between economic, social, entrepreneurial and individualistic factors that are effective in the entrepreneurship process and parameters such as gender, income level, experience and education. Put forward a critical approach towards the supports offered by KOSGEB regarding entrepreneurship, Ünüvar and Darıcı (2021, pp. 79–85) highlighted the drawbacks of evaluating traditional and progressive entrepreneurship supports separately. They emphasised that decision makers should also seek the opinions of sector representatives, chambers and academicians in this process.

The publications regarding the F-BWM method employed for prioritisation of criteria and the AROMAN method applied for ordering the alternatives can be summarised as indicated in Table 2.

Table 2: Literature review of the methods employed

Method	Author	Subject
Fuzzy BWM	(Guo & Zhao, 2017)	Selection of sustainable supplier
	(Amoozad Mahdiraji et al., 2018)	Key Factors of Sustainable Architecture
	(Gan et al., 2019)	Selection of resilient supplier
	(Ghoushchi et al., 2019)	prioritization of failures
	(Ecer & Pamucar, 2020)	Selection of sustainable supplier
	(Tu et al., 2020)	Water Resources Security Evaluation
	(Amiri et al., 2021)	Selection of sustainable supplier
	(Khan et al., 2021)	Management of halal supply chain
	(Kurniawan & Puspitasari, 2021)	Selection of sustainable supplier
	(Ghorabae et al., 2021)	Sustainable public transportation evaluation
	(Roy & Shaw, 2022)	Credit rating model
	(Görçün & Doğan, 2023)	Mobile crane selection
	(Ecer et al., 2024)	Evaluation of cryptocurrency exchanges
	AROMAN	(Bošković et al., 2023)
(Kara et al., 2024)		Assessing Türkiye's sustainable competitiveness

3. METHODS

Since the rationale of this research is to measure the impact of Hands-On Entrepreneurship Trainings on the basis of provinces, NUTS-I and NUTS-II regions and to evaluate the order of success for each alternative, the criteria are prioritised and weighted by means of F- BWM method in line with this objective. Subsequently, the ordering of the contribution by each province, NUTS-I region and NUTS-II region to entrepreneurship ecosystem is determined by AROMAN method. Eventually, sensitivity analysis is conducted in order to confirm the validity of the method implemented.

Flow diagram summarising the entire research briefly is presented in Figure 3.

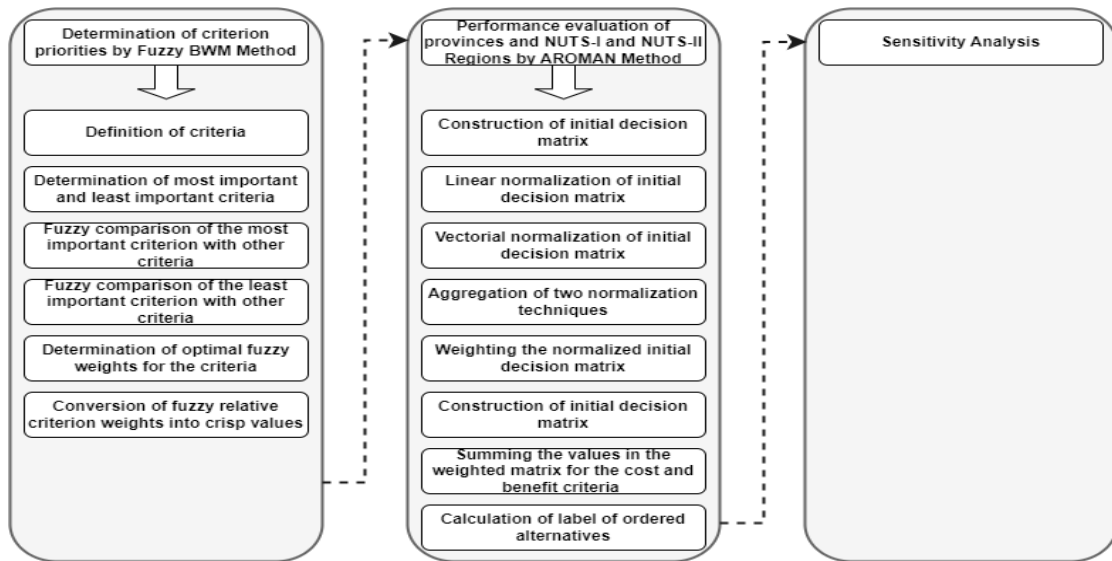

Figure 3: Flowchart of the research

3.1. Fuzzy BWM Method

Proposed in 2015 by Rezaei, the BWM method (2015) aims to determine the relative importance levels of the criteria used in multi-criteria decision-making applications. The initial stage of this approach is identification of the most important and least important criteria by the expert decision makers (DM). In the following stage, the most and least important criteria are individually compared with each other criterion employed for the evaluation. At the last stage, the final weights of the criteria are calculated within the scope of the maximin approach, and hence the importance order of the criteria is determined. The fact that applied method requires less comparison data and produces more reliable outputs as a result of consistent comparisons, are indicators that confirm the trustworthiness of the method. Based on the fact that it is not always possible to determine the exact values or boundaries in decision-making processes related to real-life applications, fuzzy modelling methods are often employed as an alternative for such situations. Regarding this consideration, a fuzzy version of the BWM method was proposed by Guo and Zhao which rendered this approach preferable in the research. Unlike the conventional BWM method, the pairwise comparisons of the best and worst criteria with respect to others are performed by means of a linguistic scale involving triangular fuzzy numbers instead of integers as indicated in Table 3 (Guo & Zhao, 2017).

Table 3: Linguistic scale for F-BWM method

Linguistic Scale	Response Scale
Equally Important (EI)	(1; 1; 1)
Weakly Important (WI)	(2/3; 1; 3/2)
Fairly Important (FI)	(3/2; 2; 5/2)
Very Important (VI)	(5/2; 3; 7/2)
Absolutely Important (AI)	(7/2; 4; 9/2)

Within the scope of this method, it is required to make use of optimisation programmes to determine the fuzzy weights for all criteria. Afterwards, the values involving these triangular fuzzy numbers are converted into crisp or, more specifically, graded mean integration representation (GMIR) values. Just as in the conventional BWM method, the consistency ratio (CR) value should be taken into consideration in the F-BWM method in order to verify the validity of pairwise comparisons according to the consistency index (CI) values indicated in Table 4.

Table 4: Consistency ratios for F-BWM method

Linguistic Scale	Equally Important (EI)	Weakly Important (WI)	Fairly Important (FI)	Very Important (VI)	Absolutely Important (AI)
$\tilde{\alpha}_{BW}$	(1; 1; 1)	(2/3; 1; 3/2)	(3/2; 2; 5/2)	(5/2; 3; 7/2)	(7/2; 4; 9/2)
CI	3.00	3.80	5.29	6.69	8.04

In addition, the required steps implemented for determination of criterion weights by F-BWM method can be listed as follows (Guo & Zhao, 2017; Kurniawan & Puspitasari, 2021).

In F-BWM applications, a total of $2n - 3$ pairwise comparisons are performed, where n represents the number of criteria. One of these comparisons is conducted between the most important criterion and the least important criterion, $n - 2$ of them are conducted among the most important criterion and the other criteria, and $n - 2$ of comparisons are conducted among the other criteria and the least important criterion.

Step1. Definition of criteria

In the first stage, n criteria to be used in decision making processes are defined in the form of $\{C_1, C_2, C_3, \dots, C_n\}$.

Step 2. Determination of most important and least important criteria

The decision makers involved in the research determine the criterion with the highest importance (C_B) and the criterion with the least importance (C_W) among the existing criteria.

Step 3. Fuzzy comparison of the most important criterion with other criteria

In this step, the highest important criterion C_B is compared with the least important criterion C_W and with other criteria C_i according to the linguistic scale. These pairwise comparisons conducted are symbolised by $\tilde{\alpha}_{ij}$ and the obtained fuzzy best-to-others vector is represented by $\tilde{A}_B = (\tilde{\alpha}_{B1}, \tilde{\alpha}_{B2}, \tilde{\alpha}_{B3}, \dots, \tilde{\alpha}_{Bn})$. Since the most important criterion, C_B , will also be compared with itself in the meantime, it should be ensured that this value is assumed as $\tilde{\alpha}_{BB} = (1; 1; 1)$.

Step 4. Fuzzy comparison of the least important criterion with other criteria

In this step, the importance level of all other C_i criteria over the least important C_W criterion is determined by considering the fuzzy linguistic scale. The obtained fuzzy others-to-worst vector is represented by $\tilde{A}_W = (\tilde{\alpha}_{1W}, \tilde{\alpha}_{2W}, \tilde{\alpha}_{3W}, \dots, \tilde{\alpha}_{nW})$. Since the least important criterion, C_W , will also be compared with itself in the meantime, it should be ensured that this value is assumed as $\tilde{\alpha}_{WW} = (1; 1; 1)$.

Step 5. Determination of optimal fuzzy weights for the criteria

The most ideal fuzzy weight value for each criterion is the one that fulfils the conditions $\frac{\tilde{w}_B}{\tilde{w}_j} = \tilde{\alpha}_{Bj}$ and $\frac{\tilde{w}_j}{\tilde{w}_W} = \tilde{\alpha}_{jW}$ for each fuzzy pairs of $\frac{\tilde{w}_B}{\tilde{w}_j}$ and $\frac{\tilde{w}_j}{\tilde{w}_W}$. By obtaining a solution where the maximum absolute gaps of $\left| \frac{\tilde{w}_B}{\tilde{w}_j} - \tilde{\alpha}_{Bj} \right|$ and $\left| \frac{\tilde{w}_j}{\tilde{w}_W} - \tilde{\alpha}_{jW} \right|$ reach the minimum level for each j value, the conditions for all values of j will be fulfilled. Ultimately, the process of determining the optimum fuzzy weights ($\tilde{w}_1^*, \tilde{w}_2^*, \tilde{w}_3^*, \dots, \tilde{w}_n^*$) will be completed by means of nonlinear optimisation method by taking the following constraints into consideration as indicated in Equation (1).

$$\begin{aligned}
 \min \max_j \left\{ \left| \frac{\tilde{w}_B}{\tilde{w}_j} - \tilde{a}_{Bj} \right|, \left| \frac{\tilde{w}_j}{\tilde{w}_W} - \tilde{a}_{jW} \right| \right\} & \quad \tilde{w}_B = (l_B^w, m_B^w, u_B^w) \\
 & \quad \tilde{w}_j = (l_j^w, m_j^w, u_j^w) \\
 & \quad \tilde{w}_W = (l_W^w, m_W^w, u_W^w) \\
 & \quad \tilde{a}_{Bj} = (l_{Bj}, m_{Bj}, u_{Bj}) \\
 & \quad \tilde{a}_{jW} = (l_{jW}, m_{jW}, u_{jW}) \\
 \text{s. t. } \begin{cases} \sum_{j=1}^n R(\tilde{w}_j) = 1 \\ l_j^w \leq m_j^w \leq u_j^w \\ l_j^w \geq 0 \\ j = 1, 2, 3, \dots, n \end{cases} & \quad (1)
 \end{aligned}$$

The expressions in Equation (1) can be set up as a nonlinear optimisation problem as in Equation (2) indicated below.

$$\begin{aligned}
 \min \xi & \quad \xi = (l^\xi, m^\xi, u^\xi) \\
 \text{s. t. } \begin{cases} \left| \frac{\tilde{w}_B}{\tilde{w}_j} - \tilde{a}_{Bj} \right| \leq \xi \\ \left| \frac{\tilde{w}_j}{\tilde{w}_W} - \tilde{a}_{jW} \right| \leq \xi \\ \sum_{j=1}^n R(\tilde{w}_j) = 1 \\ l_j^w \leq m_j^w \leq u_j^w \\ l_j^w \geq 0 \\ j = 1, 2, 3, \dots, n \end{cases} & \quad (2)
 \end{aligned}$$

Considering that $l^\xi \leq m^\xi \leq u^\xi$ and $\xi^* = (k^*, k^*, k^*)$, $k^* \leq l^\xi$, the expressions in Equation (2) can be reproduced as indicated in Equation (3) below.

$$\begin{aligned}
 \min \xi^* & \\
 \text{s. t. } \begin{cases} \left| \frac{(l_B^w, m_B^w, u_B^w)}{(l_j^w, m_j^w, u_j^w)} - (l_{Bj}, m_{Bj}, u_{Bj}) \right| \leq (k^*, k^*, k^*) \\ \left| \frac{(l_j^w, m_j^w, u_j^w)}{(l_W^w, m_W^w, u_W^w)} - (l_{jW}, m_{jW}, u_{jW}) \right| \leq (k^*, k^*, k^*) \\ \sum_{j=1}^n R(\tilde{w}_j) = 1 \\ l_j^w \leq m_j^w \leq u_j^w \\ l_j^w \geq 0 \\ j = 1, 2, 3, \dots, n \end{cases} & \quad (3)
 \end{aligned}$$

By the way, the optimal fuzzy weights $(\tilde{w}_1^*, \tilde{w}_2^*, \tilde{w}_3^*, \dots, \tilde{w}_n^*)$ and ξ^* value will be calculated by means of equation (3). In addition to this calculation, the consistency ratio is determined via Equation (4) by considering the obtained ξ^* value and consistency index illustrated in Table 4. The closer this ratio is to zero; the more consistent results are obtained.

$$\text{Consistency Ratio} = \frac{\xi^*}{\text{Consistency Index}} \quad (4)$$

Step 6. Conversion of the fuzzy relative criterion weights \tilde{w}_j^* to non-fuzzy (crisp value) w_j^* based on graded mean integration representation through Equation (5).

$$w_j^* = \frac{l_j + 4m_j + u_j}{6} \tag{5}$$

3.2. AROMAN Method

The AROMAN method, proposed and introduced to the literature by Boskovic et al. in 2023, is characterised by a number of advantages in comparison with other multi-criteria decision-making techniques. First of all, the alternatives subject to ordering can be evaluated in both quantitative and qualitative aspects. During the normalisation phase of the data, it is possible to obtain more robust normalised data by employing a combination of linear and vectorial approaches, which also involve their own sensitivity analysis. The proposed approach does not cover complex processing steps and enables ordering the alternatives by making calculations in a very simplified and practical manner. Finally, it is ensured that the benefit-oriented and cost-oriented criteria employed in the research are differentiated. These benefits of the method have been preferential in terms of its use in the research. The implementation steps for AROMAN method can be listed as follows (Bošković et al., 2023);

Step 1. Construction of initial decision matrix

In the first stage of the research, each alternative, criteria and predetermined values are allocated in the matrix $X_{m \times n}$ as given in Equation (6).

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & \cdots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad \begin{array}{l} i = 1,2,3, \dots, m \\ j = 1,2,3, \dots, n \end{array} \tag{6}$$

Step 2. Linear normalization of initial decision matrix

Linear normalisation is performed for all data in the initial decision matrix by means of Equation (7).

$$\vartheta_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_j x_{ij}}{\max_j x_{ij} - \min_j x_{ij}} \quad \begin{array}{l} i = 1,2,3, \dots, m \\ j = 1,2,3, \dots, n \end{array} \tag{7}$$

Step 3. Vectorial normalization of initial decision matrix

Vectorial normalisation is performed for all data in the initial decision matrix by means of Equation (8).

$$\vartheta_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}} \quad \begin{array}{l} i = 1,2,3, \dots, m \\ j = 1,2,3, \dots, n \end{array} \tag{8}$$

Both normalisation techniques involve the use of a single formula, without any distinction between cost-oriented or benefit-oriented criteria.

Step 4. Aggregation of two normalization techniques

The aggregation of both normalisation methods is achieved through the use of equation (9).

$$\vartheta_{ij}^{norm} = \frac{\beta \cdot \vartheta_{ij} + (1 - \beta) \cdot \vartheta_{ij}^*}{2} \quad \begin{array}{l} i = 1,2,3, \dots, m \\ j = 1,2,3, \dots, n \\ \beta \in [0,1] \end{array} \tag{9}$$

The β value is expressed as a weighting factor, and proposers of the method considered $\beta = 0.5$ since the arithmetic mean is the most widely used aggregation method.

Step 5. Weighting the normalized initial decision matrix

In order to weight the normalised matrix, each value in this matrix is multiplied by the predetermined value of the corresponding criterion by Equation (10).

$$\hat{\vartheta}_{ij} = w_{ij} \cdot \vartheta_{ij}^{norm} \quad \begin{array}{l} i = 1,2,3, \dots, m \\ j = 1,2,3, \dots, n \end{array} \quad (10)$$

Step 6. Summing the values in the weighted matrix for the cost and benefit criteria separately

The values in the weighted matrix are summed separately for the cost-oriented and benefit-oriented criteria to determine L_i and A_i values of each alternative through Equation (11) and Equation (12).

$$L_i = \sum_{j=1}^n \hat{\vartheta}_{ij}^{(cost)} \quad \begin{array}{l} i = 1,2,3, \dots, m \\ j = 1,2,3, \dots, n \end{array} \quad (11)$$

$$A_i = \sum_{j=1}^n \hat{\vartheta}_{ij}^{(benefit)} \quad \begin{array}{l} i = 1,2,3, \dots, m \\ j = 1,2,3, \dots, n \end{array} \quad (12)$$

Step 7. Calculation of label of ordered alternatives

Final orders of the alternatives are determined in accordance with their label values R_i calculated by Equation (13).

$$R_i = L_i^\lambda + A_i^{(1-\lambda)} \quad \begin{array}{l} i = 1,2,3, \dots, m \\ j = 1,2,3, \dots, n \end{array} \quad (13)$$

The parameter of λ in the formula corresponds to the diversity coefficient for cost and benefit criteria. For instance, in case of equal number of cost and benefit criteria, λ value can be considered as 0.5. However, in the case of a ranking computations involving only benefit or cost criteria, λ can also be accepted as 0.5 in order to avoid undefined results (Kara et al., 2024).

3.3. Sensitivity Analysis

Several multiple criteria decision-making studies are concluded with a sensitivity analysis to test the robustness of the methodology employed. Some of these analyses are carried out by applying a partial change in the weight of the criterion values (Yazdani et al., 2019; Qahtan et al., 2023), while some are implemented by sequentially decreasing the weight of most important criterion (Badi et al., 2023; Bouraima et al., 2023; Puška et al., 2022; Mešić et al., 2022). Furthermore, checking whether the same solution is achieved with other MCDM methods or not is another practical use of sensitivity analysis (Kumar et al., 2023; Bonab et al., 2023; Wei & Zhou, 2023). In some researches, different results can be obtained by use of different values of one or more parameters within the ranking technique itself (Yaran Ögel et al., 2023; Ecer & Pamucar, 2022; Biswas et al., 2020). Likewise, since the AROMAN method employed in this research includes a λ parameter, the sensitivity analysis of the method is performed in this manner.

4. PERFORMANCE EVALUATION OF PROVINCES, NUTS-I AND NUTS-II REGIONS

4.1. Prioritization of Evaluation Criteria

The criteria required to evaluate the impact of Hands-On Entrepreneurship Trainings on the basis of provinces, NUTS-I regions and NUTS-II regions are obtained from the General Directorate of KOSGEB. These criteria indicated in Table 5 are ordered in accordance with their importance by the contribution and consensus of five decision makers consisting of representatives from the Chamber of Industry and Commerce, Chamber of Merchants and Craftsmen, Development Agency, Organised Industrial Zone and Association of Young Entrepreneurs. By doing so, the criteria of highest and lowest importance are also determined.

Table 5: List of criteria

Criterion Code	Criteria
C_1	Number of trainings organised
C_2	Number of participants joined to the trainings
C_3	Number of enterprises supported following the trainings
C_4	Total amount of financial supports submitted

The first approach emphasised during the evaluation stage was that the criterion "number of enterprises supported following the trainings" (C_3) should have the highest importance since the priority of this research is to determine the effectiveness of the Hands-On Entrepreneurship Trainings. The "total amount of financial supports submitted" (C_4) criterion, which emerged as a result of this data, is determined as the second evaluation criterion in researching whether these trainings have reached their objectives. The criterion "number of participants joined to the trainings" (C_2) occupies the third order in the ranking as it is an indicator for determining the entrepreneurial tendencies of the participants in the province or region. Finally, "number of trainings organised" (C_1) is considered as the criterion of the lowest importance. All criteria employed in the analysis are benefit oriented.

After determining the order of their significance, the relative superiority of these criteria over each is evaluated by considering the linguistic scale defined in Table 3. Best-to-other vector $\tilde{A}_B = (\tilde{a}_{B1}, \tilde{a}_{B2}, \tilde{a}_{B3}, \dots, \tilde{a}_{Bn})$ which indicates the relative superiority of C_3 criterion over the remaining criteria is emerged as $\tilde{A}_B = [(5/2; 3; 7/2), (3/2; 2; 5/2), (1; 1; 1), (2/3; 1; 3/2)]$ according to the evaluations of DMs as indicated in Table 6.

Table 6: Best-to-other vector \tilde{A}_B

	C_1	C_2	C_3	C_4
$C_B(C_3)$	VI	FI	EI	WI

In similar manner, others-to-worst vector $\tilde{A}_W = (\tilde{a}_{1W}, \tilde{a}_{2W}, \tilde{a}_{3W}, \dots, \tilde{a}_{nW})$ which represents the superiority of other criteria over C_1 criterion is generated as $\tilde{A}_W = [(1; 1; 1), (2/3; 1; 3/2), (5/2; 3; 7/2), (3/2; 2; 5/2)]$ in line with the evaluations of DMs as indicated in Table 7.

Table 7: Others-to worst vector \tilde{A}_W

	$C_W(C_1)$
C_1	EI
C_2	WI
C_3	VI
C_4	FI

Considering these pairwise comparison values, the following optimisation problem is formulated by means of Equation (1), Equation (2) and Equation (3).

$$\min \xi^*$$

$$l3 - 2.5 * u1 - k \leq 0; l3 - 2.5 * u1 + k \geq 0$$

$$m3 - 3 * m1 - k \leq 0; m3 - 3 * m1 + k \geq 0$$

$$u3 - 3.5 * l1 - k \leq 0; u3 - 3.5 * l1 + k \geq 0$$

$$l3 - 1.5 * u2 - k \leq 0; l3 - 1.5 * u2 + k \geq 0$$

$$m3 - 2 * m2 - k \leq 0; m3 - 2 * m2 + k \geq 0$$

$$u3 - 2.5 * l2 - k \leq 0; u3 - 2.5 * l2 + k \geq 0$$

$$l3 - 0.67 * u4 - k \leq 0; l3 - 0.67 * u4 + k \geq 0$$

$$m3 - m4 - k \leq 0; m3 - m4 + k \geq 0$$

$$\begin{aligned}
 &u_3 - 1.5 * l_4 - k \leq 0; u_3 - 1.5 * l_4 + k \geq 0 \\
 &l_2 - 0.67 * u_1 - k \leq 0; l_2 - 0.67 * u_1 + k \geq 0 \\
 &m_2 - m_1 - k \leq 0; m_2 - m_1 + k \geq 0 \\
 &u_2 - 1.5 * l_1 - k \leq 0; u_2 - 1.5 * l_1 + k \geq 0 \\
 &l_4 - 1.5 * u_1 - k \leq 0; l_4 - 1.5 * u_1 + k \geq 0 \\
 &m_4 - 2 * m_1 - k \leq 0; m_4 - 2 * m_1 + k \geq 0 \\
 &u_4 - 2.5 * l_1 - k \leq 0; u_4 - 2.5 * l_1 + k \geq 0 \\
 &0.167 * l_1 + 0.667 * m_1 + 0.167 * u_1 + 0.167 * l_2 + 0.667 * m_2 + 0.167 * u_2 + 0.167 * l_3 + 0.667 \\
 &\quad * m_3 + 0.167 * u_3 + 0.167 * l_4 + 0.667 * m_4 + 0.167 * u_4 = 1 \\
 &l_1 - m_1 \leq 0; m_1 - u_1 \leq 0; l_2 - m_2 \leq 0; m_2 - u_2 \leq 0; l_3 - m_3 \leq 0; m_3 - u_3 \leq 0; \\
 &l_4 - m_4 \leq 0; m_4 - u_4 \leq 0 \\
 &l_1 > 0; l_2 > 0; l_3 > 0; l_4 > 0; \xi^* \geq 0
 \end{aligned}$$

The fuzzy weights of all variables are calculated by Lingo 18 optimisation software as follows;

$$\begin{aligned}
 \tilde{w}_1^* &= (0.1275; 0.1367; 0.1367) & \tilde{w}_2^* &= (0.1396; 0.1852; 0.2278) \\
 \tilde{w}_3^* &= (0.2933; 0.3704; 0.3976) & \tilde{w}_4^* &= (0.2536; 0.3219; 0.3671) \\
 \xi^* &= (0.0485; 0.0485; 0.0485)
 \end{aligned}$$

Since the relative importance level of the most important C_3 criterion over the least important C_1 criterion is assessed as Very Important (VI), the consistency index is considered as 6.69. Therefore, consistency ratio as defined in Equation (4) is calculated as;

$$CR = \frac{0.0485}{6.69} = 0.00725$$

which proves the consistency of pairwise comparisons since the value is quite close to zero.

In the final stage, the calculated fuzzy weights of criteria are converted into crisp values via Equation (5) as follows.

$$\begin{aligned}
 w_1^* &= \frac{0.1275 + 4 * 0.1367 + 0.1367}{6} = 0.1352 & w_2^* &= \frac{0.1396 + 4 * 0.1852 + 0.2278}{6} = 0.1847 \\
 w_3^* &= \frac{0.2933 + 4 * 0.3704 + 0.3976}{6} = 0.3621 & w_4^* &= \frac{0.2536 + 4 * 0.3219 + 0.3671}{6} = 0.3181 \\
 w^* &= (0.1352; 0.1847; 0.3621; 0.3181)
 \end{aligned}$$

4.2. Determination of Entrepreneurship Performances for Provinces and Regions

Hands-On Entrepreneurship Trainings, which have been implemented by KOSGEB in Türkiye since 2010, have facilitated a large number of participants to initiate new businesses. While a considerable number of participants joined these trainings with a serious intention of initiating a new business, a significant number of participants completed their trainings by considering the opportunities that would arise in the future. Therefore, this research aims to examine whether Hands-On Entrepreneurship Trainings have achieved their actual objectives on the basis of provinces, NUTS-I and NUTS-II regions.

The details of all provinces, NUTS-I regions and NUTS-II regions that are included as alternatives in the implementation steps of AROMAN method were presented in Table 1. However, in order to provide a brief overview, only the calculation steps for NUTS-I regions have been presented, and the initial decision matrixes for provinces and NUTS-II regions are attached as Appendix-I and Appendix-II.

In line with the data obtained from KOSGEB “number of trainings organised”, “number of participants joined to the trainings”, “number of enterprises supported following the trainings” and “total amount of financial

supports submitted” in NUTS-I regions constitute the initial decision matrix $X_{m \times n}$ according to Equation (6) as indicated in Table 8.

Table 8: Initial decision matrix

NUTS-I Regions	C_1	C_2	C_3	C_4
w	0.1352	0.1847	0.3621	0.3181
TR1	3,656	140,811	5,544	129,807,817
TR2	1,639	44,098	2,411	57,202,016
TR3	5,385	166,140	8,323	209,957,748
TR4	4,402	143,433	7,142	187,542,683
TR5	3,135	83,379	5,682	150,001,915
TR6	4,283	143,809	9,377	233,509,131
TR7	2,428	78,020	4,509	106,804,618
TR8	2,912	97,857	5,710	140,559,573
TR9	1,141	46,340	2,931	81,781,831
TRA	1,379	49,668	2,571	63,322,221
TRB	2,387	74,587	4,831	122,180,782
TRC	2,764	100,197	7,117	197,771,858

Linear normalised matrix ϑ_{ij} and vectorial normalised matrix ϑ_{ij}^* are calculated by means of Equation (7) and Equation (8) respectively. In the following step, the aggregated normalised matrix ϑ_{ij}^{norm} is derived by integrating both normalization techniques by Equation (9) as represented in Table 9.

Table 9: Normalized decision matrix

NUTS-I Regions	C_1	C_2	C_3	C_4
TR1	0.23039	0.29447	0.18014	0.16514
TR2	0.06620	0.03018	0.02944	0.02740
TR3	0.37113	0.36369	0.31380	0.31719
TR4	0.29112	0.30164	0.25700	0.27467
TR5	0.18798	0.13752	0.18677	0.20345
TR6	0.28143	0.30267	0.36450	0.36187
TR7	0.13043	0.12288	0.13035	0.12150
TR8	0.16983	0.17709	0.18812	0.18554
TR9	0.02567	0.03630	0.05445	0.07403
TRA	0.04504	0.04540	0.03714	0.03901
TRB	0.12709	0.11350	0.14584	0.15067
TRC	0.15778	0.18348	0.25580	0.29407

The exemplary computation steps for x_{11} value in the initial decision matrix are as follows;

$$\vartheta_{11} = \frac{3,656 - 1,141}{5,385 - 1,141} = 0.59260 \qquad \vartheta_{11}^* = \frac{3,656}{\sqrt{3,656^2 + \dots + 2,764^2}} = 0.32896$$

$$\vartheta_{11}^{norm} = \frac{0.5 * 0.59260 + (1 - 0.5) * 0.32896}{2} = 0.23039$$

Following the normalisation of the initial decision matrix, the weighting of this normalised matrix $\hat{\vartheta}_{ij}$ is performed by Equation (10) and the corresponding results are displayed in Table 10.

Table 10: Weighted normalized decision matrix

NUTS-I Regions	C_1	C_2	C_3	C_4
TR1	0.03114	0.05439	0.06522	0.05252
TR2	0.00895	0.00557	0.01066	0.00872
TR3	0.05016	0.06718	0.11362	0.10088
TR4	0.03935	0.05572	0.09305	0.08736
TR5	0.02541	0.02540	0.06763	0.06471
TR6	0.03804	0.05591	0.13198	0.11509
TR7	0.01763	0.02270	0.04720	0.03864
TR8	0.02295	0.03271	0.06811	0.05901
TR9	0.00347	0.00671	0.01972	0.02355
TRA	0.00609	0.00839	0.01345	0.01241
TRB	0.01718	0.02096	0.05281	0.04792
TRC	0.02133	0.03389	0.09262	0.09353

where $\hat{\vartheta}_{11} = 0.1352 * 0.23039 = 0.03114$.

In order to determine L_i and A_i values of each alternative, the values in the weighted matrix are summed separately for the cost-oriented and benefit-oriented criteria through Equation (11) and Equation (12). Since there is no cost-oriented criterion in the evaluation, the L_i values emerge to be zero. Final orders of the alternatives are determined in accordance with their label values R_i calculated by Equation (13) as illustrated in Table 11.

Table 11: L_i, A_i, R_i values and orders of NUTS-I Regions

NUTS-I Regions	L_i	A_i	R_i	Order
TR1	0.00000	0.20328	0.45087	5
TR2	0.00000	0.03390	0.18411	12
TR3	0.00000	0.33185	0.57606	2
TR4	0.00000	0.27548	0.52486	3
TR5	0.00000	0.18314	0.42795	6
TR6	0.00000	0.34101	0.58396	1
TR7	0.00000	0.12617	0.35520	9
TR8	0.00000	0.18279	0.42754	7
TR9	0.00000	0.05344	0.23116	10
TRA	0.00000	0.04033	0.20082	11
TRB	0.00000	0.13887	0.37265	8
TRC	0.00000	0.24137	0.49129	4

where;

$$L_1 = (0.0000 + 0.0000 + 0.0000 + 0.0000) = 0$$

$$A_1 = (0.03114 + 0.05439 + 0.06522 + 0.05252) = 0.20328$$

$$R_1 = L_i^\lambda + A_i^{(1-\lambda)} = 0^{0.5} + 0.20328^{(1-0.5)} = 0.45087$$

The obtained order demonstrates that TR6 region (Mediterranean) covering TR61, TR62, and TR63 NUTS-II regions and Antalya, Isparta, Burdur, Adana, Mersin, Hatay, Kahramanmaraş, and Osmaniye provinces displays the highest performance among the NUTS-I regions in terms of achieving the objectives of the Hands-On Entrepreneurship Trainings organised by KOSGEB.

The evaluations implemented on the basis of NUTS-II regions and provinces are summarized in Table 12 and Table 13.

Table 12: Orders of NUTS-II regions

NUTS-II Regions	Order	NUTS-II Regions	Order
TR10	1	TR71	18
TR21	24	TR72	14
TR22	23	TR81	22
TR31	7	TR82	25
TR32	11	TR83	5
TR33	9	TR90	10
TR41	8	TRA1	21
TR42	2	TRA2	26
TR51	3	TRB1	13
TR52	19	TRB2	17
TR61	15	TRC1	20
TR62	4	TRC2	16
TR63	6	TRC3	12

Table 13: Orders of provinces

Province	Order	Province	Order	Province	Order
Adana	6	Edirne	65	Malatya	21
Adiyaman	54	Elazığ	23	Manisa	25
A.Karahisar	37	Erzincan	49	Mardin	9
Ağrı	70	Erzurum	20	Mersin	5
Aksaray	41	Eskişehir	29	Muğla	22
Amasya	40	Gaziantep	17	Muş	52
Ankara	2	Giresun	51	Nevşehir	58
Antalya	13	Gümüşhane	73	Niğde	68
Ardahan	78	Hakkâri	77	Ordu	27
Artvin	72	Hatay	31	Osmaniye	24
Aydın	44	İğdır	79	Rize	57
Balıkesir	26	Isparta	43	Sakarya	7
Bartın	66	Istanbul	1	Samsun	18
Batman	32	Izmir	3	Siirt	59
Bayburt	81	K.Maraş	11	Sinop	55
Bilecik	69	Karabük	56	Sivas	38
Bingöl	53	Karaman	50	Şanlıurfa	16
Bitlis	60	Kars	61	Şırnak	74
Bolu	47	Kastamonu	48	Tekirdağ	45
Burdur	39	Kayseri	12	Tokat	30
Bursa	4	Kırıkkale	63	Trabzon	33
Çanakkale	64	Kırklareli	71	Tunceli	80
Çankırı	76	Kırşehir	62	Uşak	35
Çorum	42	Kilis	75	Van	19
Denizli	14	Kocaeli	10	Yalova	67
Diyarbakır	15	Konya	8	Yozgat	46
Düzce	28	Kütahya	34	Zonguldak	36

When this situation is analysed in terms of NUTS-II regions, it is revealed that TR10 region, which covers only Istanbul province, displays the highest performance in comparison with other NUTS-II regions. On the other hand, as long as the evaluation is conducted solely on a provincial basis, it can be easily confirmed that Istanbul has a much higher performance over other provinces.

4.3. Sensitivity Analysis of the Method

As stated in the Methods section of the study, the sensitivity analysis of some multi-criteria decision-making methods is carried out by substituting some parameters of the formulae involved in the technique itself. Within the scope of AROMAN method employed in this study, a λ parameter is used for calculation of the R_i value that renders the final ordering of alternatives. Nine different scenarios, where all values between 0.1 and 0.9 with an increment of 0.1 are applied are illustrated in Figure 4.

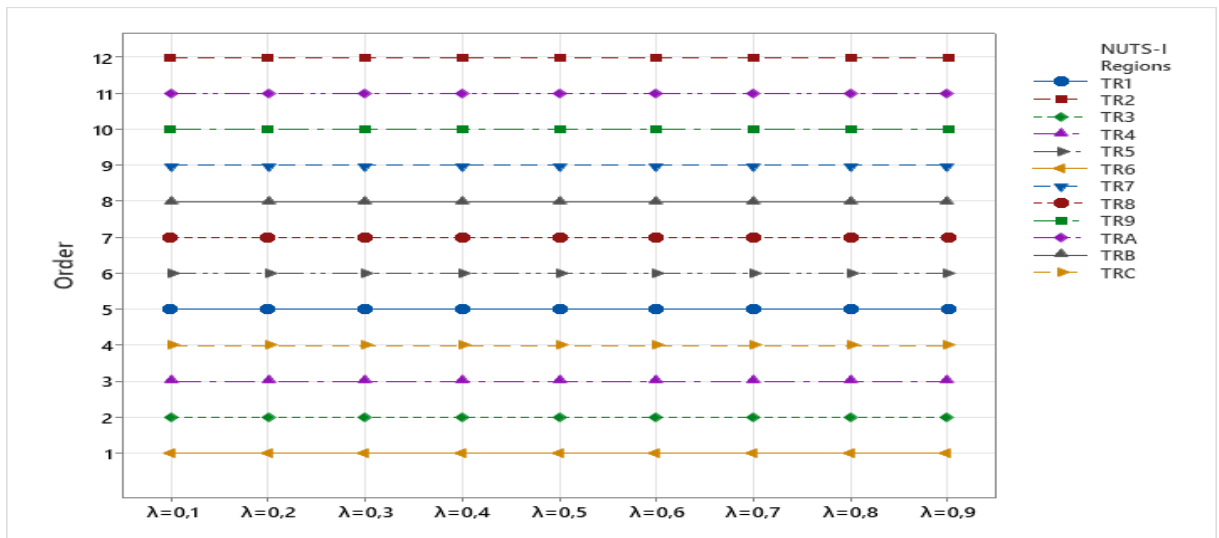

Figure 4: Sensitivity analysis of the AROMAN method

In accordance with all cases, it is confirmed that the order does not display any shift. These findings indicate that the methodology implemented yields robust results.

5.RESULTS AND DISCUSSION

Hands-On Entrepreneurship Trainings are educational programmes that aim to provide would-be entrepreneurs important knowledge and skills before they embark on competitive business life. During these trainings, it is emphasised to the participants that an investment does not only comprise purchasing machinery, equipment or a building; in addition to these, much more critical factors such as finance, marketing, human resources, accounting and teamwork should be taken into consideration. Through these training programmes, which are implemented in the guidance of academicians, advisors, investors or mentors who are specialised in their relevant discipline, it is aimed to equip a participant with the issues that an entrepreneur should pay attention to before initiating an investment. Entrepreneurship as a culture, which has an unquestionable contribution to the economy of a country, is continuously being fostered through various instruments implemented by governments.

Considering the importance of entrepreneurship ecosystem in a country, this study analyses the impact of Hands-On Entrepreneurship Trainings implemented by KOSGEB in Türkiye at the level of provinces, NUTS-I and NUTS-II regions. Therefore, the main rationale of the study emerged to investigate which provinces and NUTS-I or NUTS-II regions have been able to reap the benefits of these trainings, given that these trainings have been provided to approximately one and a half million participants across the country. Within the scope of this study, the performance order of each province and regions in terms of benefiting from entrepreneurship supports are also determined. Taking into account the data obtained from KOSGEB, the number of trainings organised, the number of participants attended to the trainings, the number of enterprises supported and the total amount of financial support are determined for each province and region.

With the participation of representatives from institutions such as Chamber of Industry and Commerce, Chamber of Merchants and Craftsmen, Development Agency, Organised Industrial Zone and Association of Young

Entrepreneurs, the order of importance and weights of these criteria were determined by fuzzy BWM method. Following the evaluation of these representatives and the application of the fuzzy BWM method, "number of enterprises supported following the trainings" is determined as the most significant criterion. Since the main objective of this study is investigating the positive effects of entrepreneurship trainings, such an evaluation should not be perceived as surprising at all. Likewise, as an extension of this approach, the criterion "total amount of financial supports submitted" is also considered as a criterion of secondary importance. Finally, the remaining criteria "number of participants joined to the trainings" and "number of trainings organised" are assessed as third and fourth importance criteria.

The performance order of the provinces and NUTS-I and NUTS-II regions in terms of entrepreneurship supports are determined by AROMAN method, which is one of the most up-to-date multi-criteria decision-making techniques. According to the data obtained from this method, the most successful NUTS-I region in terms of entrepreneurship support is TR6 region (Mediterranean) covering TR61, TR62 and TR63 NUTS-II regions and Antalya, Isparta, Burdur, Adana, Mersin, Hatay, Kahramanmaraş and Osmaniye provinces. The success rankings of other NUTS-I regions in terms of entrepreneurship supports are determined TR3 (Aegean), TR4 (Eastern Marmara), TRC (South-eastern Anatolia), TR1 (Istanbul), TR5 (Western Anatolia), TR8 (Western Black Sea), TRB (Middle East Anatolia), TR7 (Central Anatolia), TR9 (Eastern Black Sea), TRA (North-eastern Anatolia) and TR2 (Western Marmara) sequentially.

On the other hand, the order of NUTS-II regions in terms of entrepreneurship performance is determined as TR10, TR42, TR51, TR62, TR83, TR63, TR31, TR41, TR33, TR90, TR32, TRC3, TRB1, TR72, TR61, TRC2, TRB2, TR71, TR52, TRC1, TRA1, TR81, TR22, TR21, TR82 and TRA2. In the final analysis, it was determined that Istanbul, Ankara, Izmir, Bursa, Mersin, Adana, Sakarya, Konya, Mardin and Kocaeli occupied the first ten orders when entrepreneurship performance is evaluated on the basis of provinces.

Following the abandonment of the face-to-face implementation of Hands-On Entrepreneurship Trainings in 2019, the trainings have been conducted via online platform. Since online trainings are accessible in every location in Türkiye, it was no longer possible to determine the relationship between the number of trainings organised and the number of new enterprises in that province. Therefore, the most important limitation of the study is that data after 2019 could not be included in the research.

There are a limited number of published articles on Hands-On Entrepreneurship Trainings organised by KOSGEB. In this study, unlike the others, it has been tried to determine to what extent the entrepreneurship trainings have achieved their objectives and to what extent the provinces and NUTS-I and NUTS-II regions have benefited from the outcomes of these trainings. Determination of which criteria should be taken into consideration in terms of performance evaluation for entrepreneurship ecosystem constitutes another unique aspect of the study. Ultimately, it is expected that the up-to-date multi-criteria decision-making method employed in this research can be used as a performance evaluation tool by countries, organisations, teams or individuals.

REFERENCES

- Aksoy, B., Koçancı, M., & Namal, M. K. (2019). Girişimcilik Motivasyonu: Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi Katılımcıları Örneği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 26(1), 109–129. <https://doi.org/10.18657/yonveek.526604>
- Altunay, K. (2020). *Yeni Girişimci Desteği Nihai Değerlendirme Raporu (2020/02; p. 123)*. KOSGEB. https://webdosya.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Kurumsal/Raporlar/Giri%C5%9Fimcilik_Destek_Pr ogram%C4%B1_Yeni_Giri%C5%9Fimci_Deste%C4%9Fi_Nihai_De%C4%9Ferlendirme_....pdf
- Amiri, M., Hashemi-Tabatabaei, M., Ghahremanloo, M., Keshavarz-Ghorabae, M., Zavadskas, E. K., & Banaitis, A. (2021). A new fuzzy BWM approach for evaluating and selecting a sustainable supplier in supply chain management. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 28(2), 125–142. <https://doi.org/10.1080/13504509.2020.1793424>
- Amoozad Mahdiraji, H., Arzaghi, S., Stauskis, G., & Zavadskas, E. K. (2018). A Hybrid Fuzzy BWM-COPRAS Method for Analyzing Key Factors of Sustainable Architecture. *Sustainability*, 10(5). <https://doi.org/10.3390/su10051626>
- Badi, I., Pamučar, D., Stević, Ž., & Muhammad, L. J. (2023). Wind farm site selection using BWM-AHP-MARCOS method: A case study of Libya. *Scientific African*, 19, e01511. <https://doi.org/10.1016/j.sciaf.2022.e01511>
- Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 4 (2018). https://webdosya.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Mevzuat/cbaskanligi_4_kararname.pdf

- Biswas, T., Chatterjee, P., & Choudhuri, B. (2020). Selection of commercially available alternative passenger vehicle in automotive environment. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 3, 2620–1747. <https://doi.org/10.31181/oresta200113b>
- Boldureanu, G., Ionescu, A. M., Bercu, A.-M., Bedrule-Grigoruță, M. V., & Boldureanu, D. (2020). Entrepreneurship Education through Successful Entrepreneurial Models in Higher Education Institutions. *Sustainability*, 12(3). <https://doi.org/10.3390/su12031267>
- Bonab, S. R., Ghouschi, S. J., Deveci, M., & Haseli, G. (2023). Logistic autonomous vehicles assessment using decision support model under spherical fuzzy set integrated Choquet Integral approach. *Expert Systems with Applications*, 214, 119205. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2022.119205>
- Bošković, S., Švadlenka, L., Jovčić, S., Dobrodolac, M., Simić, V., & Bacanin, N. (2023). An Alternative Ranking Order Method Accounting for Two-Step Normalization (AROMAN)—A Case Study of the Electric Vehicle Selection Problem. *IEEE Access*, 11, 39496–39507. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3265818>
- Bouraima, M. B., Tengecha, N. A., Stević, Ž., Simić, V., & Qiu, Y. (2023). An integrated fuzzy MCDM model for prioritizing strategies for successful implementation and operation of the bus rapid transit system. *Annals of Operations Research*. <https://doi.org/10.1007/s10479-023-05183-y>
- Ecer, F., & Pamucar, D. (2020). Sustainable supplier selection: A novel integrated fuzzy best worst method (F-BWM) and fuzzy CoCoSo with Bonferroni (CoCoSo'B) multi-criteria model. *Journal of Cleaner Production*, 266, 121981. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.121981>
- Ecer, F., & Pamucar, D. (2022). A novel LOPCOW-DOBI multi-criteria sustainability performance assessment methodology: An application in developing country banking sector. *Omega*, 112, 102690. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2022.102690>
- Ecer, F., Murat, T., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2024). A fuzzy BWM and MARCOS integrated framework with Heronian function for evaluating cryptocurrency exchanges: A case study of Türkiye. *Financial Innovation*, 10(1), 31. <https://doi.org/10.1186/s40854-023-00543-w>
- Ferrandiz, J., Fidel, P., & Conchado, A. (2018). Promoting entrepreneurial intention through a higher education program integrated in an entrepreneurship ecosystem. *International Journal of Innovation Science*, 10(1), 6–21. <https://doi.org/10.1108/IJIS-09-2017-0089>
- Frederick, H., O'Connor, A., & Kuratko, D. D. (2019). *Entrepreneurship: Theory/Process/Practice* (5th ed.). Cengage Learning Inc.
- Gan, J., Zhong, S., Liu, S., & Yang, D. (2019). Resilient Supplier Selection Based on Fuzzy BWM and GMo-RTOPSIS under Supply Chain Environment. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, 2019, 2456260. <https://doi.org/10.1155/2019/2456260>
- Ghorabae, M. K., Amiri, M., Hashemi-Tabatabaei, M., & Ghahremanloo, M. (2021). Sustainable Public Transportation Evaluation using a Novel Hybrid Method Based on Fuzzy BWM and MABAC. *The Open Transportation Journal*, 15, 31–44. <https://doi.org/10.2174/1874447802115010031>
- Ghouschi, S. J., Yousefi, S., & Khazaeili, M. (2019). An extended FMEA approach based on the Z-MOORA and fuzzy BWM for prioritization of failures. *Applied Soft Computing*, 81, 105505. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2019.105505>
- Görçün, Ö. F., & Doğan, G. (2023). Mobile crane selection in project logistics operations using Best and Worst Method (BWM) and fuzzy Measurement of Alternatives and Ranking according to COmpromise Solution (MARCOS). *Automation in Construction*, 147, 104729. <https://doi.org/10.1016/j.autcon.2022.104729>
- Guo, S., & Zhao, H. (2017). Fuzzy best-worst multi-criteria decision-making method and its applications. *Knowledge-Based Systems*, 121, 23–31. <https://doi.org/10.1016/j.knosys.2017.01.010>
- Kara, K., Yalçın, G. C., Acar, A. Z., Simic, V., Konya, S., & Pamucar, D. (2024). The MEREC-AROMAN method for determining sustainable competitiveness levels: A case study for Turkey. *Socio-Economic Planning Sciences*, 91, 101762. <https://doi.org/10.1016/j.seps.2023.101762>
- Khan, S., Haleem, A., & Khan, M. I. (2021). Assessment of risk in the management of Halal supply chain using fuzzy BWM method. *Supply Chain Forum: An International Journal*, 22(1), 57–73. <https://doi.org/10.1080/16258312.2020.1788905>
- Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı Teşvik ve Muafiyetleri Kanunu, 3624 (1990). https://webdosya.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Mevzuat/2019_KOSGEB_Kanunu.pdf
- Kumar, S., Maity, S. R., & Patnaik, L. (2023). A novel BWM integrated MABAC decision-making approach to optimize the wear parameter of CrN/TiAlSiN coating. *Journal of Industrial and Management Optimization*, 19(4), 2676–2703. <https://doi.org/10.3934/jimo.2022061>

- Kurniawan, V. R. B., & Puspitasari, F. H. (2021). A Fuzzy BWM Method for Evaluating Supplier Selection Factors in a SME Paper Manufacturer. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 1071, 012004. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/1071/1/012004>
- Mešić, A., Miškić, S., Stević, Ž., & Mastilo, Z. (2022). Hybrid MCDM Solutions for Evaluation of the Logistics Performance Index of the Western Balkan Countries. *ECONOMICS*, 10(1), 13–34. <https://doi.org/10.2478/eoik-2022-0004>
- Mwatsika, C. (2016). Measuring the Number of Jobs Created through Entrepreneurship Training. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 6(7), 223–240. <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v6-i7/2243>
- Puška, A., Božanić, D., Nedeljković, M., & Janošević, M. (2022). Green Supplier Selection in an Uncertain Environment in Agriculture Using a Hybrid MCDM Model: Z-Numbers–Fuzzy LMAW–Fuzzy CRADIS Model. *Axioms*, 11(9). <https://doi.org/10.3390/axioms11090427>
- Qahtan, S., Alsattar, H. A., Zaidan, A. A., Devenci, M., Pamucar, D., Delen, D., & Pedrycz, W. (2023). Evaluation of agriculture-food 4.0 supply chain approaches using Fermatean probabilistic hesitant-fuzzy sets based decision making model. *Applied Soft Computing*, 138, 110170. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2023.110170>
- Qian, S., Brannon, D. L., & Tabak, F. (2022). Exploring Mechanisms in the Entrepreneurial Passion–Entrepreneurial Behavior Relationship: Mediating Role of Growth-Oriented Intentions. *Journal of Career Development*, 49(4), 922–933. <https://doi.org/10.1177/08948453211005848>
- Rezaei, J. (2015). Best-worst multi-criteria decision-making method. *Omega*, 53, 49–57. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2014.11.009>
- Ringo Ho, M.-H., Uy, M. Y., Kang, B., & Chan, K.-Y. (2018). Impact of Entrepreneurship Training on Entrepreneurial Efficacy and Alertness among Adolescent Youth. *Frontiers in Education*, 3(13), 1–10. <https://doi.org/10.3389/educ.2018.00013>
- Roy, P., & Shaw, K. (2022). An integrated fuzzy credit rating model using fuzzy-BWM and new fuzzy-TOPSIS-Sort-C. *Complex & Intelligent Systems*, 9(4). <https://doi.org/10.1007/s40747-022-00823-5>
- Schumpeter, J. A. (1951). Change and the Entrepreneur. In *Essays of J.A. Schumpeter* (1st ed., p. 325). Addison-Wesley Press, Inc.
- Şimşek, A. (2013). Kalkınma Ajanslarının Performans Ölçümü [Uzmanlık Tezi, T.C. Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum ve Genel Müdürlüğü]. https://www.academia.edu/5451657/Kalkinma_Ajanslarinda_Performans_olcumu_UZMANLIK_TEZ
- Taşdoğan, C., Şekeroğlu, S., & Zengin, B. (2023). Üniversite öğrencilerinin girişimci kişilik ve eğilimini etkileyen 'girişimcilik eğitimi' yeterli mi? *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 322–342. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1160048>
- Tu, Y., Chen, K., Wang, H., & Li, Z. (2020). Regional Water Resources Security Evaluation Based on a Hybrid Fuzzy BWM-TOPSIS Method. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(14). <https://doi.org/10.3390/ijerph17144987>
- Ünüvar, İ., & Darıcı, B. (2021). KOSGEB Desteklerine Girişimcilik Destekleri Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım. In A. Ateş (Ed.), *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar VIII* (1st ed., p. 533). Eğitim Yayınevi.
- Wei, Q., & Zhou, C. (2023). A multi-criteria decision-making framework for electric vehicle supplier selection of government agencies and public bodies in China. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(4), 10540–10559. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-22783-6>
- Yaran Ögel, İ., Aygün Özgöz, A., & Ecer, F. (2023). Prioritizing causes and drivers of retail food waste through a fuzzy Dombi-Bonferroni operators-based best–worst approach: An emerging economy perspective. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(2), 4899–4916. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-22553-4>
- Yazdani, M., Chatterjee, P., Pamucar, D., & Doval, M. (2019). A risk-based integrated decision-making model for green supplier selection: A case study of a construction company in Spain. *Kybernetes*, 49(4), 1229–1252. <https://doi.org/10.1108/K-09-2018-0509>

APPENDIX-I

Province	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	Province	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Adana	769	22,360	1,898	45,127,983	K.Maraş	426	16,450	1,492	38,280,152
Adıyaman	355	11,522	382	9,190,744	Karabük	184	6,972	427	9,986,725
A.Karahisar	389	16,135	594	14,179,597	Karaman	312	7,330	464	11,965,383
Ağrı	152	5,573	283	6,551,519	Kars	265	7,312	306	8,343,458
Aksaray	343	18,206	498	11,638,613	Kastamonu	413	18,006	379	8,320,538
Amasya	249	6,730	685	16,198,635	Kayseri	822	19,464	1,374	30,966,793
Ankara	2,074	57,065	3,809	98,098,537	Kırıkkale	120	4,581	391	9,800,229
Antalya	877	18,530	1,314	30,034,105	Kırklareli	271	4,859	256	5,798,184
Ardahan	66	1,668	177	3,886,416	Kırşehir	118	3,730	382	10,655,900
Artvin	123	3,312	233	6,935,600	Kilis	113	3,614	194	4,428,336
Aydın	408	9,383	560	13,529,160	Kocaeli	868	22,722	1,348	34,228,967
Balıkesir	444	13,660	1,022	24,530,223	Konya	749	18,984	1,409	39,937,995
Bartın	160	5,626	283	7,792,225	Kütahya	449	25,555	489	12,666,831
Batman	143	10,063	821	21,578,595	Malatya	571	14,601	1,103	27,196,480
Bayburt	44	1,151	89	2,501,228	Manisa	461	26,266	869	20,932,750
Bilecik	197	5,978	263	6,853,174	Mardin	348	13,661	1,554	45,394,450
Bingöl	176	5,612	449	13,921,798	Mersin	748	16,782	1,846	53,788,974
Bitlis	203	4,903	375	9,757,651	Muğla	502	11,927	1,063	26,967,512
Bolu	236	10,349	495	12,601,349	Muş	245	6,366	515	11,983,929
Burdur	197	23,849	499	13,066,500	Nevşehir	209	5,348	403	8,784,744
Bursa	1,036	21,286	1,841	51,360,817	Niğde	139	5,366	304	7,428,727
Çanakkale	324	6,203	325	7,152,879	Ordu	165	8,023	1,014	27,807,617
Çankırı	117	5,174	173	3,848,377	Osmaniye	388	12,834	1,061	25,281,581
Çorum	284	6,926	643	15,065,519	Rize	135	7,486	406	10,936,233
Denizli	669	16,974	1,245	34,125,668	Sakarya	1,096	52,107	1,173	29,639,419
Diyarbakır	233	15,137	1,142	43,774,566	Samsun	456	16,948	1,262	31,981,914
Düzce	332	14,052	899	24,018,809	Siirt	167	4,514	377	10,654,521
Edirne	197	6,595	289	7,513,019	Sinop	175	5,539	453	10,973,149
Elazığ	248	12,326	1,135	25,955,195	Sivas	384	11,043	604	14,887,081
Erzincan	307	10,754	474	11,385,879	Şanlıurfa	548	18,173	1,335	28,514,337
Erzurum	485	21,758	1,093	27,210,749	Şırnak	108	3,181	200	4,779,343
Eskişehir	492	12,843	807	20,940,568	Tekirdağ	403	12,781	519	12,207,711
Gaziantep	749	20,332	1,112	29,456,966	Tokat	446	12,396	836	19,513,567
Giresun	295	7,468	428	12,920,114	Trabzon	313	10,776	699	19,416,980
Gümüşhane	110	9,275	151	3,765,287	Tunceli	60	2,122	128	2,692,462
Hakkâri	180	4,019	148	2,959,632	Uşak	277	12,399	673	17,339,460
Hatay	652	14,351	745	15,845,369	Van	704	24,638	978	27,713,635
İğdır	60	1,452	149	3,442,972	Yalova	145	4,096	316	7,899,580
Isparta	226	18,653	522	12,084,467	Yozgat	293	10,282	553	12,642,531
Istanbul	3,656	140,811	5,544	129,807,817	Zonguldak	428	13,540	569	16,878,924
Izmir	2,230	47,501	2,830	70,216,770					

APPENDIX-II

NUTS-II Regions	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	NUTS-II Regions	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
TR10	3,656	140,811	5,544	129,807,817	TR71	929	37,231	1,978	48,308,213
TR21	871	24,235	1,064	25,518,914	TR72	1,499	40,789	2,531	58,496,405
TR22	768	19,863	1,347	31,683,102	TR81	772	26,138	1,279	34,657,874
TR31	2,230	47,501	2,830	70,216,770	TR82	705	28,719	1,005	23,142,064
TR32	1,579	38,284	2,868	74,622,340	TR83	1,435	43,000	3,426	82,759,635
TR33	1,576	80,355	2,625	65,118,638	TR90	1,141	46,340	2,931	81,781,831
TR41	1,725	40,107	2,911	79,154,559	TRA1	836	33,663	1,656	41,097,856
TR42	2,677	103,326	4,231	108,388,124	TRA2	543	16,005	915	22,224,365
TR51	2,074	57,065	3,809	98,098,537	TRB1	1,055	34,661	2,815	69,765,935
TR52	1,061	26,314	1,873	51,903,378	TRB2	1,332	39,926	2,016	52,414,847
TR61	1,300	61,032	2,335	55,185,072	TRC1	1,217	35,468	1,688	43,076,046
TR62	1,517	39,142	3,744	98,916,957	TRC2	781	33,310	2,477	72,288,903
TR63	1,466	43,635	3,298	79,407,102	TRC3	766	31,419	2,952	82,406,909

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.01.2024 ✓Accepted/Kabul:02.03.2024

DOI:10.30794/pausbed.1413028

Research Article/Araştırma Makalesi

Kavili Arap, S. (2024). "Çeşme-Alaçatı Su Hizmetlerinin Yeniden Belediyeleştirilmesi Üzerine Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 61, Denizli, ss. 393-411.

ÇEŞME-ALAÇATI SU HİZMETLERİNİN YENİDEN BELEDİYELEŞTİRİLMESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Sultan KAVİLİ ARAP*

Öz

Türkiye’de neoliberal politikaların yaygınlaşmasına koşut olarak yerel ölçekte de kamu hizmetleri özel sektöre gördürülmeye başlanmıştır. Özelleştirilen başlıca alanlar arasında su, kanalizasyon ve taşıma hizmetleri bulunmaktadır. Özelleştirme deneyimlerinin birçoğunda hizmet kalitesinde düşüş, fiyatlarda artış görülmüştür. Bu sorunlara çözüm olarak yeniden belediyeleştirme gündeme gelmiştir. Bu araştırmanın amacı Türkiye’de yeniden belediyeleştirme örneklerinden birisi olan Çeşme-Alaçatı bölgesindeki su hizmetleri sunumunun incelenmesidir. Kapsam, Çeşme-Alaçatı belediyeleri tarafından kurulan Çeşme-Alaçatı Çevre Koruma Altyapı Tesisler Yapma ve İşletme Birliği (ÇALBİR) aracılığıyla, Dünya Bankası yönlendirmesiyle on yıl boyunca özel sektöre gördürülen su sayacı okuma ve bakım-onarım hizmetinin yeniden belediyeleştirilme sürecidir. Araştırmada su hizmetlerine ilişkin dünyadaki uygulama örnekleri ve istatistikler incelenmiştir. Veri toplama tekniği olarak belge analizinin yanı sıra dört yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Sonuç olarak, 6360 sayılı Yasa ile getirilen değişiklikler nedeniyle yeniden belediyeleştirilen Çeşme-Alaçatı su hizmetinin tipik bir yeniden belediyeleştirme örneği olmadığı, İZSU tarafından yerine getirilen hizmetlerin de klasik anlamda hizmetin bir kamu idaresi tarafından kendi olanaklarıyla doğrudan yerine getirilmesi olarak adlandırılmayacağı belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Yeniden belediyeleştirme, Su hizmeti, ÇALBİR.*

AN ANALYSIS ON THE REMUNICIPALISATION OF WATER SERVICES IN ÇEŞME-ALAÇATI

Abstract

In parallel with the adoption of neoliberal policies in Türkiye, local public services have begun to be offered by the private sector. Water, sewerage and transport services are among the main areas that have been privatised. Many privatisation implementations led to a decline in service quality and an increase in prices. However, remunicipalisation has come to the agenda as a solution to these problems. The purpose of this study is to analyse the water service provision of Çeşme-Alaçatı municipalities, which is one of the examples of remunicipalised water services in Türkiye. The process of remunicipalisation of water meter reading and maintenance services, which was provided by the private sector for ten years, was examined. In the research, examples of practices and statistics relevant to the water services were investigated. As a data collection technique, document analysis was used and four semi-structured interviews were conducted. Consequently, it was found out that the water service in Çeşme-Alaçatı municipalities, which was remunicipalised due to the amendments made by Law No. 6360, is not a typical example of remunicipalisation. Additionally, it was determined that the services provided by İZSU cannot be mentioned as the direct provision of the service by a public administration in the classical sense.

Keywords: *Remunicipalisation, Water service, ÇALBİR.*

*Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir MYO Yönetim ve Organizasyon Bölümü Yerel Yönetimler Programı, İZMİR.
e-posta: sultan.arap@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-4752-8828>)

1. GİRİŞ

Kamu hizmetlerinin özel sektör eliyle gördürülmesi neoliberal dönemin belirgin uygulamalarındandır. Bu süreçte etkili olan üç temel unsur uluslararası örgütler, kamu yönetiminde yeni kamu işletmeciliği anlayışının yaygınlaşması ve uluslararası şirketlerin kâr fırsatlarını değerlendirme istekleridir. Özel sektörün kamu hizmetlerinin sunumunda önemli bir aktör olarak öne çıkarılmasında temel nedenlerden birisi “devletin başarısızlığı” (Grand, 1991: 428-429) iddiasıdır. Neoliberal politikaların hedefleri; fiyat kontrollerinin kaldırılması, sermaye piyasalarının serbestleştirilmesi, ticaret engellerinin azaltılması, özelleştirme ve kemer sıkma yoluyla devletin ekonomi üzerindeki etkisinin azaltılması ve sendikaların zayıflatılmasıdır (Boas ve Gans-Morse, 2009: 143). Bu hedeflere ulaşmak için Türkiye’de de, dünyadaki gelişmelere uygun olarak kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde özel hukuk kişileri yaygın olarak kullanılmaya, devletin tekelindeki mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtımında özel sektörün ağırlığı artmaya başlamıştır.

Geleneksel olarak kamu hizmetleri kamu tüzel kişisi tarafından iki değişik şekilde yürütülebilmektedir: Hizmetten sorumlu olan kamu idaresi (örneğin belediye) doğrudan kendi personelini kullanabildiği gibi kurduğu diğer bir kamu idaresi (İSKİ¹) tarafından da hizmet görülebilmektedir. Kamu hizmetlerinin özel hukuk kişisi tarafından yürütülmesinde de iki değişik usul bulunmaktadır. Tek taraflı görevlendirilme usulüne belediye sınırları içinde toplu taşımacılık için verilen ruhsatlar², özel televizyonların devletten aldığı lisanslar örnek olarak verilebilir. Sözleşmeyle görevlendirme usulünün imtiyaz, iltizam, müşterek emanet, vekalet, yap-işlet-devret, yap-işlet biçimde çeşitleri bulunmaktadır (Gözler, 2008: 533-555).

Ülkemizde uygulanmakta olan yap-işlet-devret, yap-işlet, işletme hakkı devri ve yap-kirala gibi modeller Kamu Özel İşbirlikleri (KÖİ)’nin bir örneğidir (KB, 2012: 6). Türkiye’de 1986’da enerji sektöründe yapılan ilk uygulamayla gündeme gelen KÖİ uygulamalarının, geçmişteki uygulamalardan hukuksal, yönetsel ve mali açıdan önemli farklılıkları bulunmaktadır (KB, 2012: 5; Cangöz vd. 2021: 26). İngiltere’de kentsel alanların yenilenmesi ve genç işsizliğiyle mücadele, Macaristan’da kamu hizmetlerinin yeniden yapılandırılması ve sivil toplumun geliştirilmesi, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nde yerel kentsel toplulukların yeniden canlandırılması, Avrupa Birliği (AB)’nde sosyal dışlanmayla mücadele ve yerel toplulukların geliştirilmesi gibi konularda kullanılan KÖİ’ler 1990’lardan itibaren kamu politikalarının temel bir aracı haline gelmiştir (Osborne, 2000: 1-2). Uygulama Türkiye’nin gündemine de farklı sektörlerde, altyapı finansmanı, yapım, yenileme, bakım-onarım konularında girmiştir (Karasu, 2009: 122).

Etkin, verimli, rekabetin arttığı bir hizmet sunumu sağlamak gibi hedeflerle 1980’li yıllardan itibaren giderek artan özelleştirme uygulamalarına yönelik geri bildirimler kısa zamanda toplanmaya başlanmıştır; hizmetin daha pahalı sunulması, maliyeti azaltmak/kârlılığı arttırmak amacıyla yeterli yatırım yapılmadığı için hizmetlerin beklenen ölçüde gelişmemesi; işçilerin güvencesiz koşullarda çalışması gibi konularda yoğunlaşmıştır (Becker vd., 2013: 76-77; Weber vd., 2019: 1-2; Cumbers ve Paul, 2021: 14-15). Neoliberal politikaların etkisiyle yerel yönetimler de benzer süreçlerden geçmiştir. Yerel kamusal hizmetler mülkiyet transferi, KÖİ gibi yöntemlerle özel sektöre gördürülmüştür. Temel yerel hizmetlerden olan su hizmetleri Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF)’nin desteği ile özel şirketlere devredilmeye başlanmıştır. Ancak kısa sürede hizmet sunumunun niteliği, pahalılığı, iş güvencesizliği konuları bu ölçekte de tespit edilen sorunlar olmuş, yeniden belediyeleştirme uygulamaları gündeme gelmiştir.

Bu makale yerel yönetimlerin hizmet alanına giren ve 1980’li yıllardan itibaren yaygın biçimde özelleştirilen su hizmetlerinin yeniden belediyeleştirilmesine ilişkin gelişmeleri İzmir ili Çeşme ve Alaçatı belediyeleri örneğinde incelemektedir. Çalışmada yeniden belediyeleştirilen su hizmetleri sunumuna ilişkin dünyadaki örnekler incelenmiş, Çeşme-Alaçatı Çevre Koruma Altyapı Tesisler Yapma ve İşletme Birliği (ÇALBİR)’nin kurulması ve işleyişi, kurumsal evraklar/mevzuat (tüzük, sözleşmeler), DB arşivindeki belgeler/raporlar, ÇALBİR hakkında yapılan araştırmalar değerlendirilmiştir. Belge incelemesinin yanı sıra sürecin tamamında görev yapan iki ÇALBİR çalışanı (Başkan ve çevre mühendisi), İzmir Su ve Kanalizasyon İdaresi (İZSU)’ne devri döneminde görevli olan ve

1 İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi (İSKİ), İstanbul Büyükşehir Belediyesine bağlı özel bütçeli, kamu tüzel kişiliği olan bir kamu idaresidir.

2 Belediyelerde kimi hizmetlerin ruhsat yöntemiyle gördürülmesinin dayanağı 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun 15. maddesidir. Buna göre “Belediye, ... belirtilen hizmetleri Danıştay’ın görüşü ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığının kararıyla süresi kırk dokuz yılı geçmemek üzere imtiyaz yoluyla devredebilir; toplu taşıma hizmetlerini imtiyaz veya tekel oluşturmayacak şekilde ruhsat vermek suretiyle yerine getirebileceği gibi toplu taşıma hatlarını kiraya verme veya 67 nci maddedeki esaslara göre hizmet satın alma yoluyla yerine getirebilir.”

süreci yakından takip eden İZSU Bakım-Onarım Daire Başkanı ile ÇALBİR'in sayaç okuma ve onarım hizmetlerini on yıllığına devrettiği şirket yöneticisinden oluşan dört görüşmeci ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde su hizmetlerinin özelleştirilmesi ve yeniden belediyeleştirme sürecine geçiş, ikinci bölümünde ise ÇALBİR çatısı altında DB kredisi ile kısmi olarak özelleştirmeye konu olan su hizmetinin sunumu ve sonrasında yeniden belediyeleştirme gerekçeleri ve süreci irdelenmiştir.

2.ÖZELLEŞTİRME-YENİDEN BELEDİYELEŞTİRME İKİLEMİNDE SU HİZMETLERİ

1980'lerde gelişmiş ülkelerin kent yöneticileri başta olmak üzere yerel yönetimlerde hem kaçınılmaz hem de yararlı olduğu ileri sürülen özelleştirme uygulamaları ön plana çıkmış, yerel yönetimler yaptıkları özelleştirmeleri üretim ve yönetim maliyetlerini düşürmek, kaliteyi korumak, etkinliği arttırmak gibi hedeflere vurgu yaparak rasyonalize etmişlerdir. Bu çerçevede, ulaşım, atık ve su yönetimi başta olmak üzere yerel yönetimlerde özelleştirmeler yapılmaya başlanmıştır (Bel & Fageda, 2007). 2000'li yıllara gelindiğinde bir yandan başta başarısız uygulamalar olmak üzere bir kısım nedenlerle özelleştirilen yerel kamusal hizmetlerin yeniden kamuya gördürülmesi tartışılırken, diğer yandan özelleştirmeler eş zamanlı olarak ve hızla artarak devam etmiştir³.

Sermayenin hareket alanının genişlediği bu süreçte en kolay göz ardı edilen unsurlar ekolojik varlıklar olmuştur. Doğanın kendinden menkul değerinin tamamen göz ardı edildiği, piyasa mekanizmalarının hâkimiyeti altında çevreyi korumanın rafa kaldırıldığı, sürekli bir büyüme söyleminin pompalandığı bu dönemde çevresel unsurların özgün değerleri, insanlar için yaşamsal önemi dikkate alınmamış, değişim değerine göre değerlendirilmiştir (Baysal, 2017: 86). Birikim araçlarının güncellendiği ve çeşitlendiği bu dönem sermayenin yeni birikim modeli "mülksüzleştirme yoluyla birikim"⁴ olarak tanımlanmış, pazarın sınırsız özgürleştirilmesi, özellikle hava, su, toprak gibi küresel çevresel müştereklerin her geçen gün artan oranda tüketilmesi ve doğanın metalaştırılarak sermayenin sınırsız kullanımına sunulması gibi özellikleriyle dikkat çekmiştir. "Toplumsal müştereklerin çitlenmesi" ise mülksüzleşme politikalarının en dikkat çekici yanı olmuştur (Harvey 2004:36,38).

Zamanla hizmet sunumunun niteliği, pahalılığı, iş güvencesizliği, kamu hizmetlerinin piyasalaştırılması sonucu toplumsal müştereklere erişimde karşılaşılan engeller yerel ölçekte de tartışılmaya başlanmıştır. Kaybedilen müştereklerin yeniden elde edilmesi hedefiyle, derinleşen "mülksüzleşme yoluyla birikime" karşı muhalif hareketler başlamıştır (Harvey, 2004: 39,48). Neoliberal politikaların etkisiyle dünyanın her yerinde hemen her alanda yaşanan metalaştırmaya karşı yürütülen farklı ölçek ve nitelikteki müşterekleştirme hareketlerinin mücadele verdikleri bir alan da ekolojik müştereklerin metalaştırılmasına karşı olmuştur. Bu kapsamda gündeme gelen hizmetlerden birisi de su hizmetleridir. Canlılar açısından yaşamsal öneme sahip olan ve kıt kaynaklar arasında yer alan su, her geçen gün kaynakların ve temiz suya erişim olanaklarının azalması nedeniyle önemli bir sorun alanı haline gelmiştir. Uzun yıllar kamu eliyle yürütülen su hizmetlerinin sunumuna olan yaklaşım önce temiz suya erişimde yaşanan sorunlarla mücadele ve israfın azaltılması, tüketimin denetim altına alınması gibi hedeflere vurgu yapılarak değişmiştir. Büyük ölçekli yatırım gerektirmesi nedeniyle öncelikli olarak ve dünyada yaygın biçimde sermayeye teslim edilmiş, piyasa dinamiklerine göre fiyatlandırılmıştır. Büyük bir hızla başlanan özelleştirme uygulamaları yerel ölçekte kısa sürede eleştirilmeye başlanmış ve 2000'li yıllardan itibaren dünyanın farklı bölgelerinde farklı gerekçelerle yeniden belediyeleştirme uygulamaları görülmeye başlanmıştır.

2.1.Su Hizmetinin Özelleştirilmesi

Su alanında yaşanan küresel sorunlara çözüm olarak geliştirilen yaklaşımlar literatürde dört grupta ele alınmaktadır (Langford, 2005: 274-275);

(1) *Meta Yaklaşımı*: Suyun verimli bir şekilde teminini sağlamak için piyasa araçları kullanılmalı, su fiyatlanmalıdır.

(2) *Kamusal Yaklaşım*: Su kaynakları kamu mülkiyetinde ve yönetiminde olmalıdır.

(3) *Toplum veya Yerel Yaklaşım*: Su, hizmette halka yakınlık ilkesi çerçevesinde yerel yönetimler ve sivil toplum örgütleri tarafından yürütülmelidir.

3 1986-2022 aralığında gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarının 71,3 milyar dolar olduğu, bunun 8,24 milyar doları 1986'dan 2003'e kadar kalan 63,06 milyar doları ise 2003-2022 yılları arasında gerçekleşmiştir. (ÖİB, 2022:60)

4 Detaylı bilgi için bkz. Harvey (2004),

(4) *Sosyal/ İnsan Hakları Yaklaşımı*: Yeterli içme suyuna erişim temel bir insan hakkıdır. Hükümetler ve diğer aktörler suyun temiz, ucuz ve sağlıklı olmasını sağlamaktan sorumlu tutulmalıdır.

Her ne kadar küresel su sorunlarına yaklaşım dörtlü bir sınıflandırma temelinde ele alınsa da gerçekte ayrışma meta yaklaşımı ve diğer üç seçenek birlikte değerlendirilmek üzere iki temel grupta görülmektedir. Bu durum suyu bir kamusal mal veya bir meta olarak gören ve su hizmetinin sunumunu bu doğrultuda yönlendiren iki zıt anlayışa dayanmalarından kaynaklanmaktadır. Uluslararası kuruluşlar ve küresel su şirketleri tarafından desteklenen ve 1980'li yıllardan bu yana yaygın biçimde uygulanan yaklaşım meta yaklaşımı olmuştur. Neoliberal paradigma suyu ekonomik bir mal olarak görmüş ve hizmet sunumunun merkezine verimliliği ve kârı önceleyen fiyatlandırmayı almıştır. Diğer yandan suyu temel ihtiyaç ve ortak mal olarak gören yaklaşımlar insanın suya erişimini eşitlik temelinde tartışmıştır. Bu kapsamda çeşitli nedenlerle suya erişimde yaşanacak eşitsizliklerin evrensel düzeyde su fiyatlandırmasının sübvansede edilmesi yoluyla giderilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Lobina, 2017: 152).

Meta yaklaşımın yer aldığı ilk uluslararası belge Dublin Bildirisi'dir. 1992 yılında Dublin'de yapılan Su ve Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nda yayımlanan Bildirinin dördüncü maddesinde tüm kullanım alanlarında su, sosyal ve ekonomik değere sahip bir kamu malı olarak tanımlanmıştır. Bu kapsamda bir yandan insanların uygun fiyatla temiz su ve sanitasyona erişimi temel bir insan hakkı olarak ele alınırken, diğer yandan geçmişte suyun ekonomik değerinin dikkate alınmaması nedeniyle israf edildiği; ekonomik bir mal olarak yönetilmesinin su kaynaklarının korunması, verimli ve adil kullanımı açısından gerekli olduğu ifade edilmiştir (Dublin-Rio Principles, 1992: <https://www.gwp.org/contentassets/05190d0c938f47d1b254d6606ec6bb04/dublin-rio-principles.pdf>). Birleşmiş Milletler (BM) Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin 2002'de yayımladığı bir belgede su hakkı yeterli, güvenli, uygun fiyatlı ve insan onuruna yakışır bir yaşam için vazgeçilmez olan suya erişim hakkı olarak tanımlanmıştır. BM Genel Kurulu'nun, 2010'da aldığı bir kararda da benzer biçimde temiz içme suyu ve sanitasyonu insan haklarının gerçekleştirilmesi için gerekli olarak kabul edilirken, devletlere ve uluslararası kuruluşlara, başta geliştirmekte olanlar olmak üzere herkes için güvenli, temiz, erişilebilir ve uygun fiyatlı içme suyu ve sanitasyon sağlanmasına yardımcı olmak üzere ülkelere mali kaynak sağlamaları, kapasite geliştirme ve teknoloji transferine yardımcı olmaları çağrısında bulunmuştur (UN, 2002: <https://www.refworld.org/pdfid/4538838d11.pdf>; OHCHR, 2023: <https://www.ohchr.org/en/water-and-sanitation>). Suya erişimin insan hakkı olarak tanımlandığı, bununla birlikte erişimin fiyatlandırılması gerekliliğinin ifade edildiği bu süreç suyun özel mülkiyete tabi olarak yönetildiği, ticarete konu olan bir nesneye dönüştürüldüğü bir dönemi beraberinde getirmiştir. Bu dönemin tercihi ise suyun kıt kaynak olması ve her geçen gün suya ilişkin sorunların artması nedeniyle birçok kamu hizmetinin sunumunda olduğu gibi "kullanana/kirletene öder" ilkesiyle çözüm üretilme olmuştur.

İçme suyu hizmetinde özel sektör katılımına ilişkin iki model bulunmaktadır. Bunlardan ilki Fransa modeli olarak bilinen mülkiyet kamuda kalacak biçimde altyapı hizmetinin imtiyazının sözleşme aracılığıyla özel sektöre devridir. İkincisi ise İngiltere modeli olarak bilinen altyapı mülkiyetinin özelleştirme yoluyla özel sektöre devridir. Dünya ölçeğinde genel kabul gören yaklaşım Fransız modeli olup, İngiliz modeli ise İngiltere, kısmen Şili ve sınırlı ölçüde ABD'de kullanılmaktadır (TÜSİAD, 2008: 58, 71). Suyun metalaşması süreci hem küresel hem de yerel sermaye açısından yeni kâr alanlarının açılmasını sağlamıştır. Çeşitli uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından desteklenen metalaştırma sürecinde su özel mala, su iletim hizmetleri de özel sektörün sunduğu hizmete dönüşmüştür. Suyun özelleştirilmesi piyasayı rasyonel olarak gören, su kıtlığı ve suya erişim konusunda yaşanan sıkıntıları piyasa aktörlerinin çözebileceğini ileri süren bir yaklaşımın çıktısıdır (Baykal, 2018: 122-123). Neoliberal politikaların yönlendirmesinin yanı sıra, nedenleri arasında sermaye eksikliği, kamu yönetiminin altyapı yatırımlarındaki yetersizliği, su temin şebekelerinin genişletilme gereksinimi, mevcut su şebekelerinin eskiliği sayılan su özelleştirmeleri (Koumli ve Kanakoudis, 2022: 2), gelişmiş-gelişmekte olan ülke farkı gözetilmeksizin bütün ülkelerde yaygınlaşmaya başlamıştır. 1990'lı yıllarda özel su şirketlerinin yaygınlaşması gelişmekte olan ülkeleri daha piyasa odaklı ekonomilere dönüştürme politikalarının bir parçası olarak DB ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından desteklenmiştir. Macaristan, Arjantin, Meksika, Filipinler, Endonezya gibi dünyanın dört bir tarafındaki kentlerde su hizmetleri özel sektöre verilmeye başlanmıştır (Hall, 2005: 15-17). AB ölçeğinde yapılan bir araştırmada 1999 yılına gelindiğinde İngiltere nüfusunun %88'ine, Fransa'nın %75'ine, İspanya'nın %37'sine özel sektörün su sağladığı tespit edilmiştir (aktaran Emek Araştırma Dergisi, 1999a: 4).⁵

⁵ Bununla birlikte Danimarka, Yunanistan, Hollanda gibi henüz özelleştirme sürecine dahil olmayan, hizmetleri kamu yönetimi eliyle yürütmeye devam eden ülkeler de bulunmaktadır (Emek Araştırma Dergisi, 1999a: 4).

Türkiye’de de suyun özelleştirilmesi benzer süreçlerden geçmiştir. Yerel yönetimlerin sunduğu hizmetler arasında yer alan içme suyu ve kanalizasyon hizmetleri 1980’li yılların ortasına kadar İller Bankası’nın merkezinde yer aldığı bir yatırım ve finansman modeliyle sağlanmıştır (Emek Araştırma Dergisi, 1999b: 47). 1972 yılında İstanbul Kentsel Gelişim ve Su Temini Projesi çerçevesinde özerk bir işletme modelinin kurulması DB tarafından dile getirilmiştir (Görer Tamer, 2015: 197). 1980’li yıllardan itibaren İller Bankası’nın yeniden yapılandırılmasıyla yerel kamusal hizmetlere ilişkin yatırımlar belediyelerin inisiyatifine bırakılmış, dış kredi kullanımı bu süreçte artmıştır (Emek Araştırma Dergisi, 1999b: 47). Su ve kanalizasyon hizmetlerinin özelleştirilmesi için ilk girişim 1981’de DB tarafından 80 milyon dolar tutarında verilen bir kredinin koşulu olarak gündeme gelmiş (Ayman Güler vd., 1999:133), İstanbul Su ve Kanal Yönetimi 2560 sayılı İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Görevleri Hakkında Yasa’yla İSKİ modeli çerçevesinde örgütlenmiştir. 1984 yılında Büyükşehir Belediyelerinin (BŞB) kurulması ve 1986’da 2560 sayılı Yasa’da yapılan değişikliklerle birlikte, bütün BŞB’lerde su işletmeciliği modeline geçilmiş, su ve kanalizasyon idareleri içme suyu ve kanalizasyon alanında çok büyük harcamalar yapmaya başlamışlardır (Çınar, 2006: 228,231; Tuncaelli, 2008: <https://politeknik.org.tr/suyun-metalastirilmesi/>; Görer Tamer, 2015: 197). Bu dönemde belediyelerin görev ve sorumlulukları artmış ve başta altyapı yatırımları olmak üzere bu hizmetler uluslararası sermayenin ilgisini çekmeye başlamıştır. Özellikle 2003 sonrasında yerel yönetimlere ilişkin yapılan yasal düzenlemelerle birlikte merkezi yönetimden yerel yönetimlere doğru aktarılan görev ve yetkilerin özel sektörle paylaşılmasının önü açılmıştır (Özel ve Eren, 2012: 20).

Türkiye’de belediyelerde özelleştirme genellikle iki şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan biri belediye iktisadi teşekküllerinden (belediye şirketleri, iştirakleri ve işletmeleri) diğeri de özel sektörden yararlanılmasıdır (Kartal, 2000: 61). Suya ilişkin küresel politikalar Türkiye’de de 1990’lı yıllarda dış finansmanla, tüm kanalizasyon yatırımlarının yarısını kapsayacak biçimde uygulanmıştır. Daha önceki zamanlarda su hizmetleri ve yatırımlarında kamu kredileri kullanılırken, dış finansman ve beraberinde getirdiği özel sektörün dahil edilmesi temelli koşullarla su hizmetlerinin özelleştirilmesi gerçekleşmiştir (Pehlivan ve Susam, 2022: 147). Kısa sürede dış kredili yatırım projelerinin hızla arttığı görülen BŞB’lerde, 1990-1994 yılları arasında toplam yatırımın %60-70’i dış kredili projelerle yapılmıştır. 2000’li yıllara kadar artarak devam eden bu kaynak kullanım biçimi, gerek gereksinim duyulan altyapı yatırımlarının önemli ölçüde yapılmış olması gerekse Hazine garantili dış kredilerin getirdiği ek yük gereğiyle dış kredi kullanımına getirilen kısıtlayıcı önlemler nedeniyle yüzde ellilere kadar gerilemiştir. Türkiye’de su alanında başta Avrupa Yatırım Bankası olmak üzere DB ve Alman Kredi kuruluşu KfW (Kreditanstalt für Wiederaufbau) tarafından dış finansman sağlanmıştır. Yatırımlar genellikle yap-işlet-devret modeliyle yapılmış, çok uluslu şirketler olarak Suez, Thames Water ve Serco ön plana çıkmıştır (Çınar, 2006: 235, 241).

Temiz suya erişime ilişkin yaşanan sorunlara çözüm getirme amacıyla gerçekleştirilen ve suyun ticarileşmesi ile sonuçlanan süreç, zamanla sorunları çözmek bir yana daha da derinleştirmiştir. BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği’nin paylaştığı verilere göre küresel olarak 2.1 milyar insan evlerinde güvenli, hazır suya erişimden, 4.5 milyar insan ise sanitasyondan yoksun durumdadır. Ayrıca temel su ve sanitasyon hizmetlerine erişimde ülkeler arasında ve ülke içinde var olan eşitsizliklerin de giderilemediği görülmektedir (OHCHR, 2023: <https://www.ohchr.org/en/water-and-sanitation>).

2.2.Suyun Yeniden Belediyeleşirme Öyküsü

Küresel ölçekte yaratılan su pazarı ile en temel yaşam hakkı olan suyun sıradan bir ticari meta haline getirilmesi ve hizmetlerin kâr odaklı sunulmasına artan ilgi 2000’lerden itibaren azalmaya başlamıştır. Su hizmetlerini sunan şirketler bir yandan üstlendikleri yatırımları ve altyapı çalışmalarını gerçekleştirmezken, diğer yandan su ücretlerinin artması (İlhan, 2017: 30), kısaca özelleştirmelerdeki başarısızlıklar ilginin azalmasındaki temel nedenler olmuştur. Bu süreçte istikrarlı su tarifeleri ve su kayıp-kaçaklarında azalma konularında görece başarılı kabul edilen özelleştirme örnekleri de bulunmaktadır. Finlandiya’daki belediyeler, Çin’de Macau şehri, Romanya’da Bükreş başarılı örnekler arasında sayılmaktadır. Bununla birlikte çok sayıda özelleştirme projesinin de başarısız olduğu tespit edilmiştir. Başarısız özelleştirmelerin sonlandırılmasında, süresi biten sözleşmelerin bazen şirket bazen de yerel yönetim tarafından yenilenmemesi, idarenin sözleşmeyi çeşitli gerekçelerle feshi, beklediği kâr elde edemeyen şirketlerin çekilmeleri, siyasal nedenler öne çıkan uygulamalar olmuştur (Koumpli ve Kanakoudis, 2022: 3-4).

Hem ekolojik bir müşterek hem de kentlerde su hakkı mücadelesinin üzerinde durduğu bir sorun olması nedeniyle su, bu süreçte müşterekler siyasetinin de önemli bir alanı olmuştur. Su hakkı mücadeleleri ile müşterekler mücadeleleri neoliberal politikalara karşı eş zamanlı olarak ve iç içe geçmiş biçimde gelişmiştir. Örneğin 1990'ların ortasından itibaren su meselesi etrafında İtalya'da su müşteregi kapsamında başlayan tartışmalar 2000'lere gelindiğinde İtalyan Su Hareketi Forumu olarak bir toplumsal harekete dönüşmüştür. (Özbay, 2018). Forumun kurulduğu 2006'da oluşturulan manifesto ve 2009'da su hizmetlerinin yeniden belediyeleştirilmesine yönelik kampanyalar sonucu bir yandan İtalya'da su hizmetleri Viyana, Toronto gibi büyükşehirlerde yeniden belediyeler tarafından üstlenilmeye başlanırken (Carroza & Fantini, 2016: 109), diğer yandan forumun başlattığı ivme küresel su adaleti hareketleri olarak dünyanın dört bir yanında karşılık bulmuştur. İlki 2003'de Floransa'da gerçekleştirilen alternatif su forumları⁶ sırasıyla, 2006'da Meksika'da, 2009'da İstanbul'da, 2012'de Marsilya'da, 2018 'de Brezilya ve 2022'de Dakar'da toplanmıştır. (The Peoples Water Forum, 2023: <https://thepeopleswaterforum.org/about/>; IISD, 2023: <https://sdg.iisd.org/events/first-peoples-world-water-forum/>)

Diğer bir toplumsal muhalefet Boliviya'da 1999'da ilk su özelleştirmesinin uygulandığı Cochabamba'da su fiyatlarının kısa sürede üç kat artması ve tüm su kaynaklarının mülk edinilmesine tepki olarak doğmuştur. "Cochabamba Su Savaşları" olarak anılan bu hareket, 2000'de tüm Boliviya'ya yayılmıştır. Kısa sürede özel sektörün çekilmesine neden olan hareketin hukuksal kazanımı ise 2009 Boliviya Anayasası'na eklenen su ve hıfzıssıhaya erişimin bir insan hakkı olduğu, imtiyaz veya özelleştirme konusu olamayacağı ifadesi olmuştur⁷ (İlhan ve Yüce, 2012: <https://suhakki.org/2012/12/boliviya-ve-guney-afrikada-su-hakki-mucadeleleri/>; Dünya Gazetesi, 2013; <https://www.dunya.com/dunya/ozellestirme-su-sorununu-buyuttu-haberi-200720>; Dwinell ve Olivera, 2014; Razavi, 2022: 14-15). Ancak Cochabamba'da tartışılan sadece suyun özelleştirilmesi olmamış, devlet kontrolü için bir araç olarak ele alınmaması talebi de gündeme gelmiştir. Su yönetiminin topluluk katılımıyla gerçekleştirildiği, herkesin erişebileceği bir kamu malı olması gerekliliği öne çıkmıştır. (Razavi, 2022: 4)

Bu süreçte gündeme gelen tersine özelleştirme modellerinden biri de yeniden belediyeleştirme olmuştur. Özellikle İtalyan Su Hareketinin yeniden belediyeleştirme hareketlerini tetiklemesi önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur (Özbay, 2018)⁸. Birçok ülkede özelleştirmelerle giderilemeyen sorunlar ve kimi zaman onlara eklenen yeni sorunlara çözüm olarak yeniden belediyeleştirme gündeme gelmiştir. Varlıkların ve tedarik hizmetlerinin özel sektörden alınarak belediye mülklerine dönüştürülmesi ve yeniden belediyelerin kontrolüne verilmesi (Hall vd., 2013: 194) olarak tanımlanan yeniden belediyeleştirme, başarısız özelleştirme deneyimlerinin sadece siyasi ve mali açıdan değil, çevre ve insan hakları perspektifinden de ele alındığı (Kishimoto vd., 2020: 20) bir model olarak değerlendirilmiştir. Yeniden belediyeleştirmenin küresel bir eğilim olarak ortaya çıkması, özelleştirmeyi su hizmeti sunumunda küresel olarak baskın uygulama haline getirmeyi hedefleyen neoliberal yaklaşımın gelişimini olumsuz etkilemiştir (Lobina, 2017: 150). Yerel kamusal hizmetlerin özel sektör eliyle sağlanmasının daha etkin ve verimli olacağı tezi pratikte çökmüş, çeşitli kentler, özelleştirilen hizmetlerin kalitesindeki düşümlere ve hizmet sağlayıcılarla yaşanan sorunlara çözümü bu hizmetleri ve altyapıyı yeniden belediyeleştirmekte bulmuştur (Serin, 2021). Atlanta, Dar es Salaam, Jakarta, La Paz, Paris, gibi kentler başta olmak üzere 2000 yılından itibaren su özelleştirmelerinden yaygın biçimde vazgeçilmeye başlanmış, su hizmetlerinin önemli kısmı yeniden belediyeleştirilmiştir (Lobina, 2017: 153).

Yerel yönetimleri yeniden belediyeleştirmeye götüren süreç özelleştirmelerin olumsuz sonuçlarıdır. En çok dile getirilen olumsuzluklar, yoksullar açısından tarifelerdeki artışların yarattığı sıkıntılar, su kalitesinin kötüleşmesi, tekelleşme ve şeffaflığın olmaması (Koumpli ve Kanakoudis, 2022: 3), hizmetlerin gereksinim duyduğu ve taahhüt edilen altyapı yatırımlarının yetersizliğidir. Bu olumsuz sonuçlar nedeniyle su özelleştirmelerine olan güven azalmıştır. Yeniden belediyeleştirme tercihini kullanan her kentte bu olumsuzluklardan bazıları gerekçe olarak sunulmuştur. Bu olumsuzlukların yeniden belediyeleştirmeye gerekçe olduğu kentlere örnek olarak;

⁶ Alternatif su forumu, Dünya Su Konseyi'nin, her üç yılda bir, düzenlediği Dünya Su Forumu'na alternatif bir yaklaşım olarak planlanmıştır. Eş zamanlı olarak toplanan Alternatif Su Forumunun varlık nedeni Dünya Su Forumu'nun yaklaşımının çoğulcu, demokratik ve suyla ilgili müştereklere yönelik bir üslup taşınamaması olarak belirtilmiştir (The Peoples Water Forum, 2023)

⁷ Anayasal değişikliğe karşın Boliviya'da insanlar devlete geri dönmek istemediklerini ve müştereklerine devlet tarafından el konulmasını istemediklerini söylüyorlar. Devlete ait olan bir şeyin kamusal olup olmadığının sorgulanması gerektiği, halkın kendi yaşam koşullarını belirlemek istediği belirtilmektedir (Dwinell ve Olivera, 2014: i51).

⁸ Turin ve Venedik gibi şehirlerde belediyelerin, su ve hıfzıssıhha hizmetlerini özel şirketlerin elinden geri alması, İtalyan Su Hareketleri Forumu'nun 2009 yılında yaptığı, suyun bir müşterek olduğu yaklaşımıyla, su hizmetlerinin özel şirketlere devredilmesine karşı kampanyaların sonucu olmuştur (Özbay, 2018).

özel şirketlerin kötü operasyonel performansı (Dar es Salaam, Accra, Maputo), işletme maliyetleri ve fiyat artışları (Almatı, Cochabamba, Maputo), su tarifelerindeki aşırı artış (Berlin, Kuala Lumpur), özel operatörlerin izlenmesindeki zorluklar (Atlanta), mali şeffaflık eksikliği (Grenoble, Paris, Berlin), işgücü kesintileri ve kötü hizmet kalitesi (Atlanta, Indianapolis), altyapı yatırımlarının yetersizliği (Berlin, Buenos Aires) verilebilir (Lobina vd., 2015: 3-5; Lobina, 2017: 153). Arjantin’de küresel ekonomik dalgalanmalar sonucu 2001 krizinde su şirketleri batmış (Özbay, 2017: 14), Paris su hizmetleri, yaklaşık 25 yıl özel sektöre yönetildikten sonra 2010 yılında yeniden belediyeleştirilmiştir. Uruguay 1990’larda deneyimlenen kısa süreli özelleştirme sonrasında bir referandum ile suya erişim hakkını 2004’te Anayasa güvencesi altına almış, su sektöründe daha fazla özelleştirmeyi yasaklamıştır (Koumpli ve Kanakoudis, 2022: 4; TNI, 2023: <https://publicfutures.org>).

Tablo 1. Yeniden belediyeleştirilen su hizmetlerinin ülkelere göre dağılımı (2000-2023)

Ülke	Yeniden Belediyeleştirme	Belediyeleştirme	Yeniden Devletleştirme	Topluluk tarafından işletilme
Fransa	114	-	-	
ABD	75	-	-	
İspanya	40	-	-	
Almanya	20	-	-	
Avustralya	8	-	-	
Arjantin	8	-	1	
Kanada	8	-	-	
Portekiz	4	-	-	
İtalya	4	-	-	
Macaristan	4	-	-	
Diğer ülkeler ⁹	45	14	9	21
Toplam	330	14	10	22

Kaynakça: TNI (2023: <https://publicfutures.org>) verilerden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yeniden belediyeleştirme, genel olarak özelleştirmelerin sürdürülebilir olmayışına bir tepki olarak dile getirilmiş ve bu eğilime sahip yerel yönetim sayısı her geçen gün artmıştır. Transnational Institute (TNI, 2023: <https://publicfutures.org>) kayıtlarına göre toplam 79 ülkede, 120 çeşit hizmet sunumunda, 1701 tersine özelleştirme uygulaması kayıt altına alınmıştır. Bunlardan 1050’si su, atık, ulaşım, enerji, altyapı, sosyal hizmetler, gıda, eğitim vb. alanlarda gerçekleştirilen yeniden belediyeleştirme uygulamalarıdır. 49 ülkeden 375 tersine özelleştirme uygulaması ise su hizmetleri sunumu alanında olup, bunların 330’u yeniden belediyeleştirme, 14’ü belediyeleştirme, 10’u yeniden devletleştirme, 22 tanesi ise toplum tarafından sunulan hizmet ya da kamu-toplum yönetimi biçiminde sınıflandırılmıştır.

Ülke düzeyinde yapılan değerlendirmelerde gelir düzeyi yüksek ülkelerde suyun yeniden belediyeleştirilmesi eğiliminin düşük ve orta gelir düzeyine sahip ülkelerden daha yüksek olduğu, bu ülkelerde vaka sayısının belirgin bir hızla arttığı belirtilmektedir. Örneğin su hizmetlerinde, kayıtlara geçen 330 yeniden belediyeleştirme vakasının 114’ü Fransa’da, 75’i ABD’de, 40’ı İspanya’da gerçekleştirilmiştir (TNI, 2023: <https://publicfutures.org>). Su hizmetlerinin yeniden belediyeleştirilmesi en güçlü Fransa’da görülmüştür. Fransa’nın suyun özelleştirilmesinde en uzun ve kapsamlı deneyime sahip olan ülke olması onu yeniden belediyeleştirmelerde de en güçlü ülke olarak öne çıkarmıştır (Petitjean, 2020).

⁹ Bu kentler belirli ülkelerde yoğunlaşmamış olup her birinde kayıtlara geçen 1-3 yeniden belediyeleştirme uygulaması bulunmaktadır. Türkiye’de bu ülkeler arasında olup kayıtlara geçmiş iki uygulamayla veri havuzunda yer almaktadır. Bu uygulamalardan birisi Antalya BŞB, diğeri İzmit Yuvacık Barajı uygulamasıdır.

Tablo 2. Su hizmetlerinde yeniden belediyeleştirme yöntemleri

Ülke	Sözleşme süresinin sona ermesi	Sözleşme feshi	Şirketin çekilmesi veya hisselerini satması	Kamulaştırma	Diğer	Toplam
Fransa	99	8	-	-	7	114
ABD	2	1	1	-	71	75
İspanya	23	13	1	2	1	40
Almanya	5	5	7	2	1	20
Avustralya	-	2	1	-	5	8
Arjantin	-	7	2	-	-	9
Kanada	4	3	1	-	-	8
Portekiz	-	2	-	-	2	4
İtalya	1	1	-	-	2	4
Macaristan	1	3	-	-	-	4
Diğer ülkeler	15	14	10	2	3	44
Toplam	150	59	23	6	92	330

Kaynakça: TNI (2023, <https://publicfutures.org>) verilerden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yeniden belediyeleştirme süreçlerinde sözleşmelerin sona erme biçimleri farklılık göstermektedir. Bu nedenler ülkeden ülkeye farklılık gösteren mevzuattan kaynaklanabilmekle birlikte, bir sınıflandırma yapıldığında en çok öne çıkan gerekçelerin; sözleşme süresinin sona ermesi, sözleşmenin süresinden önce sonlandırılması, şirketlerin geri çekilmesi ya da hisselerini satması, kamulaştırma olduğu görülmektedir. Dünyadaki yeniden belediyeleştirme vakalarının büyük çoğunluğunda özelleştirilmeye son vermek için sözleşme süresinin bitişi tarihi beklenmektedir. Memnuniyetsizlik olsa dahi sürenin bitimini beklemedeki temel gerekçe erken fesihte tazminat ödemeye ilişkin maddelerin zorlayıcı hükümleri olmaktadır. Dünya çapında kayıtlara geçen 330 yeniden belediyeleştirme vakasından 150'si sözleşmenin süresinin bitmesi ve yenilenmemesi kararının alınması biçiminde gerçekleşirken, 59 vakada sözleşmenin geçerlilik süresinin bitmesi beklenmemiştir (TNI, 2023: <https://publicfutures.org>). Sözleşme süresinin bitiminin beklenmediği durumlarda ilgili yerel yönetimlerin memnuniyetsizliklerinin oldukça yüksek olduğu, tazminat ödemek durumunda kalacak olmalarına rağmen sözleşmeyi sona erdirdikleri ve yeniden belediyeleştirmeyi tercih ettikleri görülmektedir.

Paris'te uygulanan yeniden belediyeleştirme, sözleşme süresinin sona ermesiyle gerçekleşen çoğunluğa bir örnektir. 25 yıl süren özelleştirmenin 2010 yılında sona ermesiyle gerçekleşen bu yeniden belediyeleştirme en çok bilinen örneklerden biridir. Kentte hizmeti sunan şirketin şeffaf olmaması, taahhüt ettiği altyapı yatırımlarını yerine getirmemesi gibi sorunların tespiti nedeniyle, esasen yeniden belediyeleştirme fikri uzun süre gündemde olduğu halde, yüklü tazminat ödenmemesi için sözleşme süresinin sona ermesi beklenmiştir (Lobina vd. 2015: 3). Sonrasındaki ilk yılda su fiyatlarında yüzde sekiz düşüş ve 35 milyon Euro tasarruf edildiği, borçluluk miktarında önemli oranda bir azalış gerçekleştirildiği (Pehlivan ve Susam, 2022: 153) için başarılı bir yeniden belediyeleştirme uygulaması olarak tanımlanmaktadır.

Bir diğer örnek olan Grenoble'da yeniden belediyeleştirme uygulaması bir sözleşme feshi örneği olup 2001'de gerçekleşmiştir. 1989 yılında yapılan özelleştirmeden sonra kısa sürede su hizmetlerinin geçmişe oranla aşırı fiyatlandırılması, şeffaf olunmaması ve yolsuzluklar uygulamaya yönelik temel eleştiriler olmuştur. 2001'de yeniden belediyeleştirilerek bir belediye işletmesi eliyle hizmet sunumu tercih edilmiş; sekiz belediye meclisi üyesi ve belediye meclisi tarafından atanan dört sivil toplum temsilcisi olmak üzere 12 üyeli bir yönetim kurulu oluşturulmuştur. Kısa sürede su fiyatlandırmasının yüzde on bir oranında düşürüldüğü kentte, takip eden dört yıl içinde tarifeler nispeten sabit kalırken, altyapı yenilemesinde üç kat artış olmuştur (PSURI, 2020:45: <https://publicservices.international/resources/publications/taking-our-public-services-back-in-house--a-remunicipalisation-guide-for-workers-and-trade-unions?id=11108&lang=en>; Lobina, 2018: 9). Grenoble örneğinde sözleşme feshi nedeniyle ödenen bir tazminat olmadığı (TNI, 2023: <https://publicfutures.org>) ifade edilse de Indianapolis'te Veolia ile olan 20 yıllık sözleşmenin 10 yıl erken sonlandırılması için 29 milyon dolar

ödendiği bilinmektedir (Çelikkilek, 2018: 1025). Benzer bir durumla karşılaşan Berlin’de ise, eyaletin su hizmetini yeniden belediyeleştirmek için 2028’e kadar sürmesi gereken sözleşmenin erken sonlandırılması nedeniyle ilgili şirkete 1,2 milyar Euro’nun üzerinde ödeme yapılması gerekmiştir (PSURI, 2020: 48: <https://publicservices.international/resources/publications/taking-our-public-services-back-in-house---a-remunicipalisation-guide-for-workers-and-trade-unions?id=11108&lang=en>).

Jakarta’da içme suyu hizmetleri 1997’de imzalanan bir KÖİ sözleşmesiyle 1998 yılından itibaren iki uluslararası şirkete 25 yıllığına devredilmiştir. Kısa sürede, sızıntı ve eski borular ile ilgili sorunlarda bir ilerlemenin sağlanmadığı, şeffaf olmamak, yolsuzluğa ve kayırmacılığa yol açan gizli anlaşmalar olduğu gerekçeleriyle konu tartışılmaya başlanmış (Setiadi ve Pratiwiningrum, 2019), sunulan hizmetlerde başarısız olduğu gerekçesiyle sözleşmenin iptali için 2012’de dava açılmıştır. Yerel yönetim yeniden belediyeleştirme kararı alma niyetinde olmakla birlikte, açılan davanın yıllarca sürmesi nedeniyle iptal kararının uygulanmadığı ve sözleşmenin sona ereceği tarihin beklendiği belirtilmiştir (PSURI, 2020: 51-54: <https://publicservices.international/resources/publications/taking-our-public-services-back-in-house---a-remunicipalisation-guide-for-workers-and-trade-unions?id=11108&lang=en>).

Bir diğer örnek yeniden belediyeciliğin bütün yerel kamu hizmetlerinin sunumunda tartışıldığı İngiltere’dir. İngiltere’de neoliberal politikaların temel ilkeleri arasında tanımlanan katılımcılığın dikkate alınmadığı; yerel kamusal hizmetlerin sunulma usulüne ilişkin toplumsal talebin ne yönde olduğunun bilinmediği, öğrenmeye yönelik çabaların ise çoğunlukla dikkate alınmadığı görülmektedir. Özelleştirilme uygulamalarının incelendiği araştırmalarda kamuoyu yoklaması eşliğinde yapılan değerlendirmelere çokça rastlanmamaktadır. Bu nedenle İngiltere’de üç farklı dönemde yapılan kamuoyu yoklamaları gerek özelleştirmelerin yoğun yaşandığı bir ülke olması, gerekse kamuoyu yoklamalarının sık yapılmaması nedeniyle, devamlılığı olan bir kamuoyu araştırması olması bağlamında önem taşımaktadır. Bu araştırmalardan ilki 2006’da 17 yıllık bir özelleştirme uygulamasından sonra yapılmış, halkın %56’sı su hizmetlerinin kamu mülkiyetine geçmesi, sektörün yeniden kamulaştırılması ve özel şirketlerin yerini devlete ait bir su kurulunun alması gerektiğini belirtmiştir. 2012’de yapılan benzer bir ankette bu yaklaşımı temsil eden oran %71’e, 2017’de ise %83’e çıkmıştır (Lobina, 2018: 11). Bu üç anketin İngiltere’de yapılmış olması, diğer ülkelerde bu tür araştırmaların yapıp yapılmadığının bilinmemesi nedeniyle bu kapsamda genelleme yapmak olanaklı olmamakla birlikte¹⁰, su hizmetlerinin kamu mülkiyetinde olmasını destekleyen görüşlerin belirttiği farklı ülkelerde de suyun ticarileşmesi karşıtı küresel su adaleti hareketlerinin¹¹ artması suyun özelleştirilmesi karşıtı olan görüşün yaygınlaştığını göstermektedir.

Suyun yeniden belediyeleştirilmesi her ülkede benzer süreçlerden geçmemiş, yerel yönetim, kolektif yönetim modelleri, su hizmetleri reformu, mülkiyet değişimi gibi farklı yöntemlerin (Lobina, 2017: 151-152) uygulandığı görülmüştür. Bu durumda yeniden belediyeleştirme süreci ideal ve demokratik bir süreç olarak tanımlanmakla birlikte, suyun yönetiminde yeniden belediyeleştirme sonrasında da neoliberal uygulamalara özgü katılımcı mekanizmaların kullanılmaya devam edilmesi nedeniyle kamucu değil özel sektörcü düzenlemelerin ağır bastığı görülmektedir. Dolayısıyla suyun yönetiminde yeniden belediyeleştirmeye birlikte suyun ticarileştirilmesinden radikal bir kopuş olmamıştır (Baykal, 2018: 131). Diğer yandan özelleştirmelerin gerekçeleri arasında sayılan hesap verebilirlik ve şeffaflık gibi ilkeler, özelleştirmelerden sonra da sağlanamamış; başarısız özelleştirme deneyimlerinde işletmeler bu ilkelere uymamakla eleştirilmiştir. Geline nokta yeniden belediyeleştirmenin gerekliliği belirtilen vakaların önemli kısmında bu ilkeler yine hedefler arasında yer almıştır. Öte yandan yeniden belediyeleştirme konusu gündemde iken özelleştirmelerin devam ettiği de görülmektedir. 1990’lı yılların en önemli özelleştirmelerinin başarısızlıklarına rağmen, uluslararası finans kuruluşları, su özelleştirmelerini güvenli suya erişim sağlamak için bir çözüm olarak teşvik etmeyi sürdürmektedir (Kishimoto vd. 2015: 113).

3. ÇEŞME-ALAÇATI BELEDİYELERİNİN SU HİZMETLERİ SUNUMUNDAKİ DEĞİŞİM

Türkiye’de 1970’li yılların başına kadar merkezi yönetimin uzantısı olarak değerlendirilen yerel yönetimler için, 1970-1980 arası yerelin merkez karşısında özerklik arayışında olduğu (Şengül, 2001: 99) toplumcu belediyecilik

¹⁰ Toplumsal tabandan gelen taleplerin yanısıra, seçim dönemlerinde meydana gelen politika değişiklikleri de yeniden belediyeleştirme uygulamalarına yönelik bir başka neden olmaktadır. Örneğin Uruguay’da iki, Venezuela’da iki su hizmetinin yeniden kamu eliyle görülmeye başlanması ulusal politika değişikliğinin yansımalarıdır (Lobina ve Hall, 2010: 46-47)

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Peoples Water Project, <https://peopleswaterproject.org/>; Global Water Forum, <https://www.globalwaterforum.org/>; Water Justice Hub, <https://www.waterjusticehub.org/>

olarak adlandırılan sosyal demokrat belediyeçilik anlayışının hakim olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır (Bayramoğlu, 2015: 149). Kentsel düzeyde yaşanan eşitsizliklere işaret edilen bu dönemde kent yoksullarına yönelik kent yöneticileri, daha önce merkezi yönetimin alanı olarak tanımlanan toplu konut, sağlık, eğitim, temel tüketim maddelerinin üretimi gibi bir dizi kamu hizmetini yerel ölçekte sunmaya yönelmiştir (Şengül, 2001: 105-107). 1980 sonrası ise yerel yönetim pratiklerinin kentsel işletmecilik ve girişimcilik tarafından belirlendiği bir dönem olarak tanımlanmıştır (Şengül, 2001: 99). Yerelleşmenin yerel düzeyde özelleştirme uygulamaları ve sermaye birikimine katkı için araç olarak kullanıldığı bu dönemde (Ayman Güler, 1998: 185) kamu hizmeti anlayışından hızla vazgeçilmeye başlanmıştır.

1980'li yıllara değin yerel yönetimler su finansmanını da büyük ölçüde merkezi yönetim eliyle sağlanan destekle gerçekleştirilirken, neoliberal politikalarla birlikte özel sektör katılımının giderek artmaya başladığı görülmüştür (Çınar, 2008: 47). BŞB'ler ve diğer büyük ölçekli belediyeler dış kredilerle, çok uluslu şirketlere su hizmetlerini gördürürken, küçük ölçekli belediyelerin bir kısmı içme suyu ve kanalizasyon hizmetlerini kurdukları birlikler eliyle görmeye başlamıştır. DB bu birliklere dış krediyi su hizmetlerinin özelleştirilmesi koşuluyla vermiştir (Topçu, 2006). Birlik kurarak yerel su hizmetlerini görme planı yapan yerel yönetimlerden ikisi Çeşme ve Alaçatı belediyeleri olmuştur.

3.1.Çeşme ve Alaçatı Su Hizmetlerinin Özelleştirilmesi

1990'lı yıllarda belediye statüsünde olan Çeşme ve Alaçatı, İzmir'in batısında Çeşme Yarımadasında kurulu, tarihi, doğal güzellikleri ve deniziyle bilinen turizm merkezi iki yerleşim yeridir. Sürekli ikamet eden nüfus 1997'de Çeşmede 21.110, Alaçatı'da 7.409 olup, turizm sezonunda bu nüfusa yaklaşık 80.000 geçici nüfus eklenmektedir. Çok sayıda yazlık, pansiyon, otel bulunan Yarımada'da ciddi bir turizm potansiyeli var olup nüfus her geçen yıl artmaktadır (ÇALBİR, 2000: 3). Bu dönemde uygulamada olan 1580 sayılı Belediye Yasasının 15. maddesine göre "su getirmek, suyu temiz ve sıhhi tutmak" belediyeler tarafından yürütülmesi gereken görevler arasında sayılmakla birlikte, birçok belediye örneğinde olduğu gibi birbirine fiziksel olarak çok yakın olan bu iki belediyenin belirtilen tarihte içme suyu, kanalizasyon ve arıtma konularında bütçe ve teknik personel açısından önemli derecede yetersizlikleri bulunmaktadır (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023).

1990'lı yıllara gelindiğinde Çeşme ve Alaçatı belediyeleri içme suyu ve kanalizasyonu yıllık yatırım programlarına almıştır. Ancak, İller Bankası'nın kaynakları sınırlandırması nedeniyle yatırımlar durmuş (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023), belediyeler yatırımları kendi kaynakları ile yapmaya çalışmış, yeterli öz kaynak yaratamamalarından dolayı su hizmetleri ile ilgili sorunları dönemin ruhuna uygun olarak DB kredisi ile çözme yolunu seçmişlerdir (Emek Araştırma Dergisi, 1999b: 68-69). Bu çözüm yolunu belirlerken tercih edilen Çeşme Alaçatı Su Temini ve Kanalizasyon Projesi, Edremit'ten Alanya'ya 25 yerleşim yerinde amacı turizmi desteklemek için altyapı değerlendirme ve planlama olan, kapsamlı bir projenin parçasıdır (WB, 2005a: 3). Akdeniz ve Ege Turizm Altyapısı ve Kıyı Yönetimi (ATAK) projesi olarak adlandırılan Proje 1989 yılında Turizm Bakanlığı inisiyatifi ve DB kredisiyle başlatılmıştır. Projeye, güneybatı sahilindeki alanlarda çevre kirliliğini engellemek ve bu bölgedeki yerleşimlere altyapı sağlamak amacıyla ilgili yatırımların yapılması gündeme gelmiştir. Projede yer alan on yüksek öncelikli yerleşim yerinden birisi de Çeşme-Alaçatı Havzası'dır (Özkan, 2007: 68).

Bu yüksek öncelikli olma durumu su hizmetlerine ilişkin yetersizliklere dayanmakta olup; dile getirilen sorunlar; nüfusun üçte ikisinin (Çeşme'de %70, Alaçatı'da %50 civarı) belediyenin içme suyu sistemine dahil olduğu, geri kalanın özel kuyulardan su temin ettiği, kayıp-kaçak oranının %68 civarında olduğu, nüfusun sadece %4'ünün kanalizasyon sistemine bağlı olduğu, kalanının özel fosseptikler ve özel pis su arıtma tesislerinden yararlandığı biçiminde sıralanmıştır (ÇALBİR, 2000: 2-5).

Her bir belediyede bu hizmetlerin sağlanması için yeterli finansmanın sağlanması ve özellikle teknik kadro eksikliğinin (B.Inceoğlu, kişisel iletişim, 03 Ekim 2023) giderilmesinde bir yöntem olarak düşünülen ÇALBİR, 1580 sayılı Belediye Yasasının 133. maddesine dayanarak bir tüzükle kurulmuştur. 08.09.1997 tarihinde 97/9933 sayılı Bakanlar Kurulu kararı (Resmi Gazete, 1997) ile kurulan iki çevre koruma, altyapı tesisleri yapma ve işletme birliğinden birisidir. ÇALBİR Tüzüğüne (1997) göre Birlik, içme suyu temin ve dağıtım, atık su toplama, arıtma ve boşaltma, katı atık toplama ve boşaltma sistemlerini içeren altyapı sistemlerinin işletilmesi ve yönetilmesinden sorumludur. Birliğin kuruluş amacı (md. 5), üye belediyelerin yetkili olduğu alanda bu görevleri yerine getirmek,

gerekirse köylere de atık su ve katı atık hizmetini satabilmek kapsamındaki görevleri yerine getirmek ve bu hizmetlerin yürütülebilmesi için iç ve dış kredi kullanabilmektir. Ayrıca, yatırım ve işletme faaliyetlerini yürütmek için öncelikle 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'na ve 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'na uygun olarak hizmetlerin özel sektöre ihale edilmesi, özel sektöre ihale edilemeyecek olanların üye belediyelerin girişimleriyle çözülmesi, birlikte şirket kurulması hükmü yer almaktadır. Bu düzenleme ile bölgede sunulacak hizmetlerin özel sektöre gördürülmesinin önü açılmıştır.

Birliğin kuruluşu DB önerisiyle operasyonların özel bir işletmeciye devredilmesi koşuluyla gerçekleşirken, bunun gerekçesi "belediyelerin gereksiz siyasi müdahalede bulunma ve yararlanıcıların borcu karşılamaya yetecek tarifeleri ödemelerinin zorluğu gibi riskleri azaltmak" olarak dile getirilmiştir (WB, 2005a: 3).

Çeşme-Alaçatı Su Temini ve Kanalizasyon Projesi'nin dış finansmanı için hizmet işletmeciliğinin devri şartıyla 13.1 milyon dolarlık DB kredisi alınmış, anlaşma ÇALBİR ile DB arasında 1998'de imzalanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti garantörlüğündeki Projede kredinin %62'si inşaat işleri, %8'i mal ve ekipman alımı, %30'u hizmet özelleştirmesi için harcanmak üzere anlaşılmıştır (Resmi Gazete, 1998: 11-12). 1998'den 2003'e kadar uygulamaya geçemeyen sözleşme kapsamında ÇALBİR, 2003'te on yıl boyunca altyapı hizmetlerinin özel işletmeci eliyle görülmesi için Fransız Şirketi Generale des Eaux (isim değişikliği sonrasındaki adıyla Veolia) ve Türk şirketi TEKSER İnşaat ortaklığındaki bir konsorsiyumla performans dayalı sözleşme imzalamış ve aynı yıl hizmeti sunmak üzere Alaçatı-Çeşme Su İşletmeleri San. Tic. A.Ş. (ALÇESU) kurulmuştur (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023; Ünker, 2010: 24-25; Çınar, 2006: 242).

Projenin bütçesi başlangıçta yaklaşık 97 milyon ABD doları olarak planlanmışken, sonrasında DB tarafından finansal riskleri azaltmak gerekçesiyle 24 milyon ABD dolarına düşürülmüştür (WB, 2005a: 3). Bu finansmanın 13.1 milyon doları DB, 5.5 milyon doları Turizm Bakanlığı, 5.4 milyon doları da ÇALBİR tarafından üstlenileceği kararlaştırılmıştır (WB, 1998: v).

Antalya örnek alınarak başlanan projenin oradaki deneyimlerden yararlanılarak belirlendiği (WB, 2005a) ifade edilen amaçları; Çeşme-Alaçatı bölgesindeki su temini ve kanalizasyon hizmetlerinin yönetimi için yeni kurumsal düzenlemeler geliştirmek; hizmetlerin verimliliği arttırmak için hizmetlerin özel bir şirket tarafından sunulması ve söz konusu bölgede su kalitesini, kanalizasyon hizmetini ve çevre koşullarını iyileştirmek biçiminde üç başlıkta ele alınmıştır (Resmi Gazete, 1998: 43). ÇALBİR ve ALÇESU arasında 2003'te imzalanan sözleşmeye göre işin iki tarafı vardır. Bunlardan ana yatırım ve şebeke tesisi ÇALBİR'in görevi olarak belirlenirken, sayaç okuma, arıtma tesisi, kuyular ve depoların işletmesi ve tamirat kısmı ise ALÇESU'nun görevidir (B.İnceoğlu, kişisel iletişim, 03 Ekim 2023). ALÇESU'nun geliri, işletmenin sağladığı hizmetler karşılığında su ve atık su tahsilatı üzerinden m³ başına hesaplanmıştır (B.İrmak, kişisel iletişim, 03 Kasım 2023). Bu bedel tahsilatın yaklaşık yüzde onu kadar olup, turizm yoğunluğu nedeniyle her ay değişmiştir. ÇALBİR ve ALÇESU'nun birlikte çalıştığı on yıl boyunca ÇALBİR'in dört çalışanı varken, ALÇESU'da kışın 55-56, yazın 70 kişi çalışmıştır. Diğer bir ifadeyle hizmetin sürdüğü süreçte Çeşme ve Alaçatı'nın tüm mahallelerine ve acil durumda üç köyüne ortalama 60 kişiyle hizmet götürüldüğü belirtilmiştir (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023).

ÇALBİR'in aktif olduğu ve ALÇESU'nun hizmet sözleşmesiyle görev yaptığı on yıllık süreçte proje hedefleri arasında yer alan ve sözleşme süresinin sona erdiğinde tamamlanmış olan hizmetler şöyle sıralanmıştır;

- Ildır bölgesinde deniz suyunun yeraltı suyuna karışmasını engellemek için 700 metre su bariyeri, Turizm Bakanlığı finansmanı ile gerçekleştirilmiştir (Topçu, 2006: 398).

- Çeşme ve Alaçatı'dan gelen atık suları denize boşaltmak üzere ön arıtmalı kanalizasyon tesisi kurulmuştur (Topçu, 2006: 395).

- Kanalizasyon altyapısı %70 oranında tamamlanmıştır (Çeşme merkez, Alaçatı Hurmalı Bölgesi, Reisdere, Çiftlik) (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023).

- Alaçatı arıtma tesisi kurulmuştur (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023).

- Kayıp kaçak %40'lara kadar azaltılmıştır (B.İrmak, kişisel iletişim, 03 Kasım 2023).

- 350 km. su ve kanal şebekesi yapılmıştır. (A.Çiçek, kişisel iletişim,12 Ekim 2023).

- Uzaktan takip sistemi ve Coğrafi Bilgi Sistemi kurulmuştur (B.Irmak, kişisel iletişim, 03 Kasım 2023).

Proje devam ederken 2012’de çıkarılan 6360 Sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile BŞB sınırlarının il mülki sınırları olarak belirlenmesi (md. 1) ile sınırları genişleyen İzmir BŞB’ye bağlı ilçelerin mülki sınırları içerisinde yer alan köy ve belde belediyelerinin tüzel kişiliği kaldırılmış ve bağlı buldukları ilçenin belediyesine katılmıştır. 12.11.2012’de kabul edilen 6360 sayılı Yasanın birinci maddesinde bir BŞB olarak İzmir BŞB’nin sınırları il mülki sınırı olmuş, Alaçatı Belediyesi’nin tüzel kişiliği kaldırılarak Çeşme’nin mahallesi olmuştur.

Bu Yasa’nın geçici 1. maddesinin 8. bendinde yer alan; “Bu Kanunla büyükşehir ilçe belediyesi olan belediyelerce yürütülen su, kanalizasyon, katı atık depolama ve bertaraf, ulaşım, her çeşit yolcu ve yük terminalleri, toptancı halleri, mezbaha, mezarlık ve itfaiye hizmetlerine ilişkin olmak üzere personel, her türlü taşınır ve taşınmaz malları ve bu hizmetlerin yerine getirilmesine yönelik yatırım, alacak ve borçları, komisyonca ilgisine göre büyükşehir belediyesi ile ilgili bağlı kuruluş arasında paylaşılır.” ifadesiyle su ve kanalizasyon hizmetleri İZSU’ ya devredilmiştir.

Kuruluş amacı iki belediyenin su ve kanalizasyon hizmetlerini sunmak olan ÇALBİR’in ise aynı maddenin 26. bendinde geçen ““Bu Kanunla tüzel kişiliği kaldırılan belediye, il özel idaresi ve köylerden oluşan veya bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren amaçları ortadan kalkacak olan mahalli idare birlikleri, ilk mahalli idareler genel seçiminden önce tüzüklerindeki hükümlere göre tasfiye olunur” hükmüyle Mart 2014’teki yerel seçimlerle birlikte feshedilmesi gerekmiştir. Bu kapsamda ÇALBİR’in feshi ve on yıllık sözleşme imzaladığı ALÇESU’nun sözleşmenin süresinin 2013’te bitecek olması nedeniyle işlevinin sona ermesi gündeme gelmiştir.

3.2.ALÇESU-ÇALBİR’den İZSU’ya Su Hizmetlerinin Yeniden Belediyeleştirilmesi

6360 sayılı Yasa ile birlikte İZSU, İzmir BŞB sınırları içindeki bütün su hizmetini sunmaktan sorumlu hale gelmiştir. Geçiş dönemi iki taraf açısından da güçlükler barındırmıştır. İZSU’nun yeni ancak kapsamlı görevlerine hazırlık yapması, ÇALBİR’in ise bu geçiş döneminde Çeşme ve Alaçatı’da su sıkıntısı yaşanmadan bu süreci sonuçlandırması gerekmiştir.

Hizmetin İZSU’ya geçişi görevli olunan konularda bir alan genişlemesiyle birlikte olmuştur. Dış ilçelerin su ve kanalizasyon hizmetlerini 31 Mart 2014 yerel seçimlerinden sonra yürütmesi gereken İZSU’nun iş yükünde ve hizmet verilen coğrafi sınır genişliğinde büyük bir artış olması nedeniyle yeniden yapılanmasına (A.Korkmaz, kişisel iletişim, 23 Eylül 2023) gereksinim olmuştur. 2000’li yıllardan sonra kademe kademe hizmet alanı genişleyen İZSU; 2008’e kadar merkezdeki 9 ilçeden sorumluyken, 2004 tarihli 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu ile birlikte 50 km sınır içindeki Urla, Alağa, Menemen gibi ilçeleri de kapsama dahil ederek daha geniş bir coğrafi alana hizmet sunmaya devam etmiş, 6360 sayılı Yasa çıkınca da tüm ilçelerin su ve kanalizasyon hizmetlerinin sağlayıcısı olmuştur. 6360 sayılı Yasa kapsamında iki yıllık geçiş süreciyle birlikte 2014’teki yerel seçimlerden sonra hizmeti İZSU vermeye başlamıştır. Bu coğrafi genişlemeye kadar bütün düzeni merkezde kurulu olan İZSU’nun sorumluluk alanındaki ilçelerin mesafe olarak yakın olduğu için gidip gelmenin zor olmadığı ifade edilirken, mesafenin 100 km’lere çıkmasıyla düzen değişikliğine gereksinim duyulduğu belirtilmiştir. Diğer bir ifadeyle işleri yerinden yürütmek gerekmiş, bu da yeniden planlama, yeni yatırımlar ve personel istihdamı gerektirmiştir (A.Korkmaz, kişisel iletişim, 23 Eylül 2023).

İZSU’ya devir seçim sonrasında olacağından o tarihe kadar hizmetin aksamaması için ÇALBİR, Haziran 2013’te biten ALÇESU sözleşmesini Mart 2014’e kadar uzatmıştır (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023; B.İnceoğlu, kişisel iletişim, 03 Ekim 2023). İZSU’nun ilin mülki idare sınırı içindeki tüm yerleşim yerlerine ulaşması zorunluluğu nedeniyle devir teslim sonrası başlatılan yeniden yapılanma ve uyum süreci uzun sürmüştür. Bu durum hizmetin İZSU’ya geçişinden sonra eleştirilere konu olan Çeşme-Alaçatı’daki su hizmetine ilişkin aksamaların da nedeni olarak görülmektedir.

Çiçek (kişisel iletişim, 12 Ekim 2023), ALÇESU tarafından sunulan hizmetten iki tarafın da memnun olduğunu belirtmektedir. Yasa çıkmasaydı yeniden ihaleye çıkarak kurulan sistemi devam ettirmeyi düşündüklerini¹², DB’nin ÇALBİR’i başarılı projeler arasında saydığını da belirtmektedir. Diğer yandan İZSU’ya devir sonrası

¹² ALÇESU yöneticilerinin devam etme isteğini İZSU yöneticilerine bildirdikleri, ancak kabul görmediği, İZSU’nun hizmeti kendi olanaklarıyla yapmayı tercih ettiği belirtilmiştir (B. Irmak, kişisel iletişim, 03 Kasım 2023).

değerlendirildiğinde hizmetin sunum usulünün değişmediği, sadece denetçinin değiştiği, yeni denetçinin özel sektöre gördürülen işin yetersiz kalması durumunda müdahale edecek yeterliliğe sahip olmasının önemli bir farklılık olarak belirtilen bir diğer konu olduğu görülmektedir (B. İnceoğlu, kişisel iletişim, 03 Ekim 2023).

Proje kapsamında geçen on yıllık hizmeti süresince su hizmetlerine ilişkin yapılan yatırımların yanı sıra hedefler arasında yer aldığı halde tamamlanmayan işler olduğu da görülmüş, 1998'de sözleşme imzalanmasına rağmen şirketin 2003 yılında işe başlaması nedeniyle yaşanan gecikme kanalizasyon yatırım programının bir kısmının gerçekleştirilememesinin nedeni olarak belirtilmiştir (WB, 2005a). Proje maliyetinin, kuyu suyu kullanımının devam etmesi, satılan su miktarında beklenen artışın olmaması, yüksek işletme maliyetleri, proje hazırlık aşamasındaki kayıp miktarının öngörüldüğü oranda azaltılamaması nedeniyle beklenenden yüksek çıkması (Topçu, 2006:404-405) hizmet sürerken başlıca yakınılan konular olmuştur. 2005'te hazırlanan Rapor'da ALÇESU'nun kayıp kaçağı azaltmak gibi bazı taahhütlerini tam olarak yerine getirmediği (WB, 2005b) için¹³ ÇALBİR ile sıkıntı yaşadığı dönemler olduğu belirtilse de (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023) sözleşmenin devam etmesi konusunda kararlılık sürdürülmüştür (Topçu, 2006: 405).

Bu sorunlarla birlikte üzerinde durulan bir diğer sorun da su fiyatlarının artması olmuştur. DB ile kredi anlaşmasının yapılmasından sonraki süreçte su fiyatlarının artmaya başladığı görülmüştür. En çok yakınılan konu olan su fiyatlarındaki yükseklik daha anlaşmanın başlarında 2001'de gündeme gelmeye başlamış, konu basına da yansımıştır. Türkiye'de en pahalı suyun Çeşmeliler tarafından içildiği, İzmir'in bile yaklaşık üç katı olarak fiyatlandırıldığı biçimde gündeme gelen bir haberde dönemin belediye başkanı, DB'nin 1997'de suyu 2,4 dolar olarak fiyatlandırmak istediğini, ancak ödeme güçlükleri nedeniyle bir dolara sabitlendiğini belirtmiş, suyun ton maliyetinin belediyeye kayıp kaçak dahil 37.5 cente mal olduğunu, DB'nin yatırım için su dağıtımının yabancı kaynaklı bir şirkete verilmesini ve su fiyatının yükseltilmesini istediğini vurgulamıştır (NTVMSNBC, 2001: <http://arsiv.ntv.com.tr/news/80248.asp>). Su fiyatlarının yüksekliği sözleşme imzalandıktan sonra da devam etmiş, bu duruma 2005 yılı DB Raporunda da (WB, 2005a) yer verilmiştir.

DB'nin Uygulama Sonuç Raporunda yer alan kapsamlı değerlendirmede, işletme gelirlerinin büyük kısmını işletmeci ücretlerinin beklenenden fazla olması nedeniyle 2004 yılı gelirlerinin %60,5'inin işletme maliyetlerine harcandığı ifade edilmiştir. Hatta bu durum m³ başına 1.43 dolar biçiminde uygulanan yüksek tarifelerin nedeni olarak gösterilmiştir. Bu yüksek tarifeye karşın 1997'de %85 olan tahsilat yüzdesinin %94'e yükselmesi önemli bir başarı olarak nitelenmiştir. Bu kapsamda Çeşme-Alaçatı belediye meclislerinin borçların zamanında ödenmesi ve dolara endekslenen tarife ücretlerinin onaylanması konusundaki tutumları da destekleyici bulunmuştur (WB, 2005a). Benzer biçimde Çiçek'te önce masrafları hesaplayıp tarifeyi ona göre belirlediklerini şöyle ifade etmiştir:

“...Örneğin önce yatırımlarımızı çıkarıyorduk. İşletmeye ödeyeceğimiz parayı hesaplıyorduk. Yaklaşık ne kadar su satacağımızı hesaplıyorduk ki, yüzde 95 doğru oluyordu bu hesaplama. Sonra bunu ödeyecek şekilde satacağımız suyu fiyatlıyorduk. Sonra Meclis'de bunu tartışıp tarifeyi oluşturuyorduk. O yıl yatırım yapmayacaksak doğal olarak su fiyatı 1/3'e düşecektir” (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023).

Bununla birlikte Çiçek (kişisel iletişim, 12 Ekim 2023) en pahalı suyu içen kent olmadıklarını, Çeşme'nin başlangıçta ilk on arasında sayılabileceğini, ama sözleşmenin sonuna doğru gelindiğinde örneğin 2010-2011 de İZSU'nun su fiyatlandırmada Çeşme'yi yakaladığını, Çeşme'de suyun pahalı olduğu söyleminin doğru olmadığını ifade etmiştir. Oysa Korkmaz, güncel İZSU su fiyatlaması üzerinden yaptığı bir hesaplamada İZSU'nun su birim fiyatının halen 1.43 doların oldukça altında olduğunu söylemiştir (A.Korkmaz, kişisel iletişim, 23 Eylül 2023).

Sözleşme süresinin sonuna gelindiğinde başlangıçta 24 milyon dolar olarak öngörülen proje maliyetinin 16 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmüştür (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023). Bunun 8.3 milyon dolarını DB, 6 milyon dolarını Türk Hükümeti ve 1.9 milyon dolarını ÇALBİR karşılamıştır (Topçu, 2006: 397). Proje için DB'nin taahhüt ettiği 13,1 milyon doların 8,4 milyon doları harcanmış, Ekim 2003'te 2.7 milyon, Ekim 2004'te

13 DB Operasyonel Değerlendirme Departmanı tarafından 2005'te hazırlanan Raporda 1997'de yüzde 68 olan kayıp kaçak oranının yüzde 50'nin altına düşürülmesi planlanmış olmakla birlikte henüz yüzde ellilere kadar geriletilebildiği belirtilmekte ve bu hedefe başarısız sonuçlanan hedefler arasında yer verilmektedir (WB, 2005b). Ancak bunun erken bir değerlendirme olduğu için kayıtlara böyle geçtiğini belirten İrmak (B.İrmak ile kişisel iletişim, 03 Kasım 2023), Çeşme'nin zor bir bölge olduğunu, başlangıçta yavaş ilerlese de sonrasında kayıp kaçak oranının %40'lara kadar düşürüldüğünü belirtmiştir.

1.75 milyon dolar olmak üzere kalan yaklaşık 4.5 milyon dolarlık kısmı iptal edilmiştir. Proje planlanan yatırımların gecikerek tamamlanmasından¹⁴ sonra bir yıllık gecikmeyle kapanmıştır (WB, 2005b). Bu iptallerin ÇALBİR'in isteğiyle olduğu, gerekçe olarak ise paranın ayrılmış olduğu harcama kalemlerinin yüksek olduğu (örneğin kontrol hizmeti için 2,5 milyon dolar konmuş, bu tutar iptal edilmiştir) ve bu tutarın ÇALBİR tarafından kullanılamayacağı belirtilmiştir (A.Çiçek, kişisel iletişim, 12 Ekim 2023).

2014'te su yatırımlarının önemli ölçüde tamamlandığı ve kanalizasyonda bazı eksikliklerle İZSU'ya devir yaptıklarını belirten Çiçek (kişisel iletişim, 12 Ekim 2023) bu süreçten sonra İZSU'nun eksik kalan kanalizasyon hizmetlerini yapması gerekirken, İller Bankası döneminden kalan eski borularla birlikte, kendilerinin yaptığı boruları da değiştirdiğini, kaynakların boşa kullanıldığını söylemiştir. Diğer yandan Korkmaz (kişisel iletişim, 23 Eylül 2023) İZSU olarak devraldıklarında ilçelerde şebekelerin kullanılmayacak kadar kötü olduğunu, ALÇESU'nun son yıllarda özellikle bakım onarım işlerini yeterince önemsemediğini, çok sayıda arıza ile karşılaştıkları için şebekenin tamamını yenilediklerini, öncelikle su şebekelerini tamamlayıp sonrasında kanalizasyon konusuna el attıklarını belirtmiştir (Gündem Çeşme, 2018: [http:// www.gundemcesme.com/ haber/IZSU-Cesme-nin-altyapisinin-degistirilmesi-zorunluluktan-108978](http://www.gundemcesme.com/haber/IZSU-Cesme-nin-altyapisinin-degistirilmesi-zorunluluktan-108978)). Konuya ilişkin Irmak da su şebekesinin değişmesinin gerektiğini, özellikle İller Bankası döneminde yapılan eski asbestli boruların değişmesinin öncelikli olduğunu belirtmiştir (B.Irmak, kişisel iletişim, 03 Kasım 2023). Su şebekesini yenilemenin gerekliliği konusunda farklı yaklaşımlar olsa da iki tarafında kabul ettiği konu yenilemenin gerekliliği olmuştur. Bu yorumlar on yıllık süreçte kanalizasyon gibi su şebekelerinin de inşasına devam edildiğini ancak tamamlanmadığını göstermektedir.

Gündeme gelen diğer bir konu İZSU'nun hizmet sunumunda yeterince hızlı olmaması eleştirisidir. İZSU'nun makine, ekipman, personel, bütçe vb. açısından büyük ve güçlü bir örgüt olduğu genel kabul görse de çeşitli nedenlerle yeterince tutumlu, etkili, verimli hizmet sunmadığı noktasında eleştirilmektedir. Bu konuda dikkati çeken ise neoliberal politikaların gündeme geldiği dönemdeki kamu kurumlarına yöneltilen eleştirilerin varlığını korumasıdır. Bu araştırmada görüşmeciler özellikle, etkin ve verimli olmamak, hantal yapı, kırtasiyecilik konularını vurgulamıştır. Bununla birlikte belediye yönetiminin gücü elinden bırakmak istememesi ve yerel seçimlerin beş yılda bir yapılması dolayısıyla uzun vadeli plan yapılamıyor olmasının yarattığı olumsuz etkiler de dile getirilmiştir. Bunun dışında bütün görüşmelerde öne çıkan bir diğer sorun da kamu personeli sistemine ilişkin olup, personel fazlalığı ve personelin yeterince etkili kullanılmaması olarak belirtilmiştir. Kamunun özel sektör kadar hızlı eyleme geçememesine (atalet) ve bunun sonucunda kamu personelinin yaptığı işlerin zamana yayılmasına dikkat çekilmiştir. "ALÇESU'nun zamanında ortalama 60 kişiyle yaptığı işi şimdi İZSU 150 kişi ile yapıyor", "ALÇESU günde 5 patlak onarıırken, İZSU bunu yapamıyor", "Kamuda çalışanları özel sektördeki gibi çalıştırmak mümkün olmuyor" gibi ifadeler bu yaklaşımı kanıtlamak için kullanılan argümanlardır.

Diğer yandan yasal düzenlemeler ve yönetsel işlemlerde yer alan ve bir işin bitmesi için yerine getirilmesi gereken kuralların da işleri yavaşlattığı belirtilmektedir. Ancak dünyanın birçok yerinde yeniden belediyeleştirilen hizmetlerin özelleştirildiği döneme ilişkin getirilen eleştiriler arasında yer alan hesap verebilirlik, katılımcılık, şeffaflık ilkelerinin işlememesi Çeşme-Alaçatı örneğinde dile getirilmemiştir. On yıllık süreçte ALÇESU (B.Irmak, kişisel görüşme, 03 Kasım 2023) bünyesinde müşteri memnuniyet yönetim sistemi kurulduğu ve geri bildirimlerin değerlendirildiği ifade edilmiştir¹⁵.

1998'de imzalanan projenin ilk değerlendirmesi 2005'te DB tarafından yapıp, Raporu (WB, 2005a) paylaşılmış olmakla birlikte, hizmet sözleşmesinin bittiği 2013 yılında mevcut durumu belirtir nitelikte bir denetim ve raporlandırma yapılmadığı görülmektedir. Sürecin kurumsal bir değerlendirme ile bitirilmemesi kamu-özel hizmet sunumu karşılaştırılmasının bireysel görüşlerle biçimlenmesine neden olmaktadır.

4.DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

1980'li yıllarla birlikte su hizmetinin özelleştirilmesi uluslararası kuruluşlarca teşvik edilmiştir. Özelleştirmenin gerekliliğine yapılan vurgunun temelinde altyapı eksikliklerini gidermek, kentlerdeki nüfus artışı, kentsel alanın genişlemesi gibi nedenlerle daha fazla yatırım yapmak gereksiniminin yattığı ifade edilmiştir. Kamu hizmetlerinin sunumunda devletin yetersiz kalması ve gereksinim duyulan finansmanın sağlanamaması birçok ülkede su

¹⁴ Son olarak tamamlananlar Dalyan, Boyalık ve Ilica kanalizasyon şebekesi yatırımlarıdır (WB, 2005b)

¹⁵ Müşteri memnuniyet anketi ile ilgili herhangi bir rapor edinilemediği için kapsamına ilişkin bir değerlendirme yapılamamıştır.

hizmetlerinin özelleştirilmesinin tercih edilmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak özelleştirilen yerel kamu hizmetlerinin 2000'li yıllarla birlikte etkin ve verimli yürütülüp yürütülmediğine ilişkin değerlendirmelerde genel olarak beklentilerin gerisinde kaldığı ortaya çıkmış, yeni seçenekler aranmaya başlanmıştır.

Bu süreçte yerel toplumsal hareket tabanına dayanarak gelişen alternatif oluşumlar, tepki çeken neoliberal su politikalarına karşı küresel duyarlılığın arttırılmasında önemli rol oynamıştır. Bu noktada karşımıza çıkan uygulamalardan birisi yeniden belediyeleştirme olmuştur. Farklı gerekçelerle olsa da birçok kent yönetimi, özel sektörün su hizmetini sunmasından uzaklaşmayı ve hizmetleri yeniden kamu kontrolüne almayı seçmiştir. Bu bağlamda gündeme gelen su hizmetlerinin yeniden belediyeleştirilmesine yönelmenin temelinde; özelleştirmeden beklenen katkının sağlanamaması, su kaynaklarının israfına engel olacak önlemlerin alınmaması, yapılan yatırımların maddi yükünün suyun fiyatına yansıtılarak yerel halka yüklenilmesi gibi uygulamalar etkili olmuştur. Fransa, ABD, İspanya ve Almanya başta olmak üzere birçok ülkede yeniden belediyeleştirme uygulamaları görülmüştür. Yeniden belediyeleştirmelerde en çok karşılaşılan yöntemler ise memnuniyetsizlik nedeniyle sözleşme feshi ya da süresi bittiğinde tekrar yenilenmemesi biçiminde olmuştur.

Ancak uygulama örneklerinden görüleceği üzere yeniden belediyeleştirme kavramı günümüzde klasik anlamda hizmetlerin kamu eliyle görülmesinden öte bir yaklaşım içermektedir. Bir hizmetin özelleştirilmesinden vazgeçilmesi onun klasik tanımıyla yeniden belediyeleştirildiği anlamına gelmemektedir. Gündeme geldiği ülkelerdeki siyasal sistemlerin farklılığının da etkisiyle yeniden belediyeleştirme her belediyede farklı uygulama pratiğine dayanmaktadır. Bu kapsamda yürütülen incelemelerde; uygulamalardaki çeşitliliğin sınıflandırma yapmayı zorlaştırması, başarısız özelleştirme nedeniyle yapılan yeniden belediyeleştirmelerin uzun vadede karşılaşılabileceği mali kısıtlar, çok aktörlü uygulamalarda yaşanan uzlaşma sorunları, şirket gibi yönetilen belediyelerin ticarileşen kamu hizmeti algısının yaygınlaşması, vb tespitleri öne çıkmıştır. Günümüzde bu nedenler yeniden belediyeleştirmenin tutarlı bir politika hareketi olarak sürdürülmesinin önündeki engeller olarak tartışılmaktadır.¹⁶ Bu tartışmalar birçok yerel yönetimin yeniden belediyeleştirme uygulamalarının incelenmesi sürecinde farklılıkların/benzerliklerin değerlendirilmesinde tekrar tekrar gündeme gelmektedir. Bununla birlikte, yeniden belediyeleştirme uygulamalarında belediyeciliğe yaklaşımın şimdilik neoliberalizmin ruhuna uygun olarak biçimlendiği değerlendirilmeleri göze çarpmaktadır.

Türkiye'de su hizmetleri de dünyadakine benzer bir süreçten geçmiş, 1990'lı yıllarda yaygınlaşarak özelleştirmiş, çok geçmeden hizmet sunumuna ve ücretlendirmeye yönelik eleştirilerle gündemde yer almaya başlamıştır. Ancak bu hizmetlerden yeniden belediyeleştirenlere yönelik gelişmeler çok fazla tartışılmamıştır. Bu süreçte yeniden belediyeleştirildiği bilinen iki örnek olan Antalya ve İzmit su hizmetlerinin yanı sıra gündeme gelen bir başka örnek ÇALBİR deneyimidir.

Çeşme-Alaçatı belediyelerinin 1997'de kurduğu ÇALBİR, birlik eliyle su-kanalizasyon hizmeti sunmanın bir örneğidir. ÇALBİR başlangıçta her belediye için ayrı yatırım yapılmasının küçük ölçekli belediyeler için maliyetinin yüksek olacağı öngörüsüyle iki kamu kurumunun iş birliği yaptığı bir ortaklık olarak değerlendirilebilir. Ancak süreç içerisinde birlik modeliyle kamu yetkilerinin belediyelerden birliklere, birliklerden özel sektöre devrine uzanan bir yol izlendiği görülmüştür. ÇALBİR Birlik olarak bir kredi sözleşmesinin tarafı olmuş ve DB'ye merkezi yönetimin garantörlüğünde borçlanmıştır. Elde edilen finansmanla Birliğin altyapı hizmetlerinin tamamının kendisi tarafından yapılması ve yönetilmesi mümkünken şartname gereği bu hizmetleri özel sektöre ihale etmiştir. ÇALBİR altyapı yatırım hizmetini parçalara bölerek ihalelerle özel sektöre gördürmek usulüyle sunmuş, sayaç okuma ve bakım-onarım hizmetlerini ise DB'nin yönlendirmesiyle uluslararası bir işletmeye on yıllığına devretmiştir. Bütün ülkelerde aynı dönemde benzer biçimde yürütülen projelerde olduğu gibi bu projede de ilk hedef uluslararası ve bölgesel düzeydeki konferans ve forumlarda alınan kararlarla paralellik gösterecek biçimde verimlilik ve kaliteyi arttırmak adına su altyapı hizmetlerinin özelleştirilmesi olmuştur.

Yeniden belediyeleştirme biçimi incelendiğinde; Çeşme-Alaçatı'daki örnekte on yıllık uygulama süresinde özel sektöre yönelik bazı konularda eleştirilerin olduğu, ancak Birlik açısından memnuniyetsizlik nedeniyle sözleşmenin süresinden önce feshi, şirket açısından beklentilerin karşılanmaması nedeniyle çekilme ya da süresi dolan sözleşmenin yenilenmemesi durumlarından herhangi birinin söz konusu olmadığı görülmektedir.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Warner & Hebdon, 2001: 316; Mcdonald, 2018:48; Mcdonald and Swyngedouw, 2019: 325; Cumbers & Paul, 2021: 3

Yeniden belediyeleştirme nedeni Güney Amerika'daki örneklerle benzer biçimde mevzuatta yapılan değişiklikten kaynaklanmıştır. Taraflar süreç içinde uyumlu çalıştıklarını, yasal koşullar farklı olsaydı süresi dolan sözleşmenin tekrar yenilenmemesi için bir gerekçelerinin bulunmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte hizmeti devralan İZSU sayaç okuma ve bakım-onarım hizmetlerini kendi kaynaklarıyla sunmayı tercih etmiştir.

Yeniden belediyeleştirme sonrası esasen işin yapılış usulünün çok değişmediği, yine özel sektörün öncelendiği görülmektedir. Bütün BŞB'lerde su hizmetinin sunumunda olduğu gibi İZSU da kendi kendine yetebilecek güçte ve büyüklükte bir kurum olmakla birlikte, başta altyapı yatırım hizmetleri olmak üzere sorumluluğundaki işleri parçalayarak ihale usulüyle özel sektöre gördürmeye devam etmektedir. Bu örnekte 1998'den itibaren kararı alınan, 2003'te özelleştirilen, 2014'te sözleşmenin sonlanması ve yasal değişiklikler nedeniyle tekrar belediye kontrolüne geçen sayaç okuma gibi işgücü hizmetleri günümüzde halen İZSU tarafından diğer bir ifadeyle yerel yönetim birimi tarafından görülmeye devam edildiği için bir yeniden belediyeleştirme örneğidir.

Sonuç olarak insanların temiz suya erişim ve sanitasyon konusunda sorunlar yaşadığı, kuraklığın uzak bir ihtimal olmadığı günlerde, piyasa ekonomisinin su hizmetlerini sunumunda başarısızlıklar tespit edilirken çözüm önerileri yine özelleştirme merkezli sunulmaktadır. Yeniden belediyeleştirme uygulamaları ve özelleştirmeler eş zamanlı olarak devam etmektedir. Bütün bu gelişmelerle birlikte gerek suyun fiyatlanması, gerekse uzun süredir endişeyle izlenen temiz suya erişim sorunları gibi nedenlerle suyun denetimsiz bırakılmaması, her bireyin su gereksiniminin temel gereksinim bağlamında ele alınması gibi tespitler eşliğinde su müşterek bir hak olarak gündemdeki yerini korumaktadır. Kamunun kâr odaklı olmaması ve gereksinimi öncelmesi gibi nedenlerle belediyeler hemşehrilerin beklentilerinin karşılanmasında halen temel yönetim birimi olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ayman Güler, B., (1998). *Yerel Yönetimler Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*. Ankara: TODAİE Yayın No: 280
- Ayman Güler, B.(ed), Baran, E.A., Boztaş, N., Karabıyık, T., Kartal, F., Mutlu, G., Örgü A., Sayın D. Ve Tulumtaş, S. (1999). *Su Hizmetleri Yönetimi Genel Yapı*, Ankara: TODAİE Yayın No. 298.
- Baykal, N. S. (2018). "Suyun Metalaşması, Yerel Yönetimler ve Su Hakkı Mücadelesi", *Emek Araştırma Dergisi*, 9/14, 119-136.
- Baysal, E. (2017). "Türkiye'nin Yüksek Enerjiye Dayalı "Kalkınma" Hamlesi: Ölü Toprak Ölü Su", *Türkiye'de ve Dünyada Su Krizi ve Su Hakkı Mücadeleleri*, 1. Baskı, İstanbul: Sivil ve Ekolojik Haklar Derneği, 85-100
- Bayramoğlu, S. (2015). *Toplumcu Belediye Nam-ı Diğer Belediye Sosyalizmi*, Ankara: Notabene Yayınları
- Becker, S., Beveridge, R. ve Naumann, M. (2015). "Remunicipalization in German Cities: Contesting Neoliberalism and Reimagining Urban Governance?", *Space and Polity*, 19(1), 76–90.
- Bel, G & Fageda, X. (2007). "Why Do Local Governments Privatise Public Service? A Survey of Empirical Studies." *Local Government Studies*, 33(4), 517-534.
- Boas, T.C. ve Gans-Morse, J. (2009). "Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan." *Studies in Comparative International Development*, 44, 137–161. <https://doi.org/10.1007/s12116-009-9040-5>.
- Cangöz, M.C., Emek, U. ve Uyduranoğlu Karaca, N. (2021). *Türkiye'de Kamu-Özel İşbirliği Modeli Uygulaması: Etkin Risk Paylaşımına Yönelik Bir Model Önerisi*, TEPAV Elektronik Yayınları No: 1. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1644348024-5.Turkiye___de_Kamu_Ozel_Isbirligi_Uygulaması_Etkin_Risk_Paylasimına_Yonelik_bir_Model_Onerisi.pdf.
- Carroza C. & Fantini, E. (2016). "The Italian Water Movement and The Politics of The Commons". *Water Alternatives*, 9 (1), 99-119.
- Cumbers, A. ve Paul, F. (2021). "Remunicipalisation, Mutating Neoliberalism and The Conjuncture, Conceptual, Working Paper", *Global Remunicipalisation Project*, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/anti.12761>.
- ÇALBİR (1997). Çeşme -Alaçatı Çevre Koruma Altyapı Tesisleri Yapma ve İşletme Birliği Tüzüğü.
- ÇALBİR (2000). Çeşme-Alaçatı Su Temini ve Kanalizasyon Projesi Kapsamında Su ve Atıksu Hizmetleri İçin Özel İşletmeciler Sözleşmesi İhale Dokümanları.

- Çelikbilek, A. (2018). "Su Hizmetlerinde Yeniden Belediyeleşirmenin Katılımcılığa Etkisi" *Uluslararası Su ve Çevre Konferansı SUÇEV* (22-24 Mart 2018) Bursa, https://www.researchgate.net/publication/326649237_SU_HIZMETLERINDE_YENIDEN_BELEDIYELESTIRMENIN_KATILIMCILIGA_ETKISI.
- Çınar, T. (2006). "Türkiye'de İçmesuyu ve Kanalizasyon Hizmetleri: Yönetim ve Finansman", *Su Yönetimi* (ed. T. Çınar ve H. Özdiç), Ankara: Memleket Yayınları, 228-252.
- Çınar, T. (2008). "Su Hizmetlerinin Özelleştirilmesinde Model Ülkeler ve Türkiye Örneği", *Toplum ve Hekim*, 23/1, 41-51.
- Dublin-Rio Principles (1992). "Global Water Partnership", <https://www.gwp.org/contentassets/05190d0c938f47d1b254d6606ec6bb04/dublin-rio-principles.pdf>, (15.08.2023).
- Dünya Gazetesi (2013, 11 Şubat) "Özelleştirme Su Sorununu Büyüttü" <https://www.dunya.com/dunya/ozellestirme-su-sorununu-buyuttu-haberi-200720> (25.10.2023)
- Dwinell, A. ve Olivera M. (2014). "The Water Is Ours Damn It! Water Commoning in Bolivia". *Community Development Journal*, 49 (S1), i44–i52.
- Emek Araştırma Dergisi (1999a). "Dünya'da Su Özelleştirmeleri ve Şirketler", 1999/1, 1-25.
- Emek Araştırma Dergisi (1999b). "Türkiye'de Özelleştirme Girişimleri", 1999/1, 47-73.
- Görer Tamer, N. (2015). "Neoliberal Politikalar, Çevre ve Kent Bağlamında Türkiye'de Su Yönetimi". (Ed. A. Çoban) *Yerel Yönetim ve Kent Ekolojisi Can Hamamcı'ya Armağan*. 1. Baskı. 193-227, Ankara: İmge Kitabevi
- Gözler, K. (2008). *İdare Hukuku Dersleri*, 7. Baskı, Bursa: Ekin Yayınları.
- Grand J., (1991). "The Theory of Government Failure" *British Journal of Political Science*, 21(4), 423-442.
- Gündem Çeşme (2018, 15 Mart). "İZSU, 'Çeşme'nin Altyapısının Değiştirilmesi Zorunluluktadır'", Erişim tarihi: 10 Temmuz 2023, <http://www.gundemcesme.com/haber/IZSU-Cesme-nin-altyapisinin-degistirilmesizorunluluktadir-108978>.
- Hall, D. (2005). "Introduction". (Ed. B. Balanyá, B. Brennan, O. Hoedeman, S. Kishimoto, ve P.Terhorst), *Reclaiming Public Water: Achievements, Struggles and Visions from Around the World*, 15-28, Amsterdam: TNI & CEO.
- Hall, D., Lobina, E., ve Terhorst, P. (2013). "Re-Municipalisation in The Early Twenty-First Century: Water in France And Energy in Germany", *International Review of Applied Economics*, 27/2, 193-214. <https://doi.org/10.1080/02692171.2012.754844>.
- Harvey, D. (2004), "Yeni Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim" *Praksis*, (Çev. E.M.Dinçer) 11: 23-48
- IISD (Intertational Institute for Sustainable Development) (2003) "First Peoples World Water Forum", <https://sdg.iisd.org/events/first-peoples-world-water-forum/>, (15.11.2023).
- İlhan, A. (2017). "Suya Erişim Hakkından Suyun Akma Hakkına" *Türkiye'de ve Dünyada Su Krizi ve Su Hakkı Mücadeleleri*, 1. Baskı, İstanbul: Sivil ve Ekolojik Haklar Derneği, 29-44.
- İlhan, A. ve Yüce, N. (2012, 10 Aralık) "Bolivya ve Güney Afrika'da Su Hakkı Mücadeleleri" <https://suhakki.org/2012/12/bolivya-ve-guney-afrikada-su-hakki-mucadeleleri/>, (05.03.2023).
- Karasu, K. (2009). "Yeni 'Kamusal' Örgütler: Kamu Yararı Şirketleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/03, 117-147 . DOI: 10.1501/SBFder_0000002115.
- Kartal, F. (2000). "Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması Çerçevesinde Belediye Hizmetlerinin Özelleştirilmesi: Ankara'dan Örnekler", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 9/1, 58-80.
- KB (Kalkınma Bakanlığı) (2012). *Dünyada ve Türkiye'de Kamu-Özel İşbirliği Uygulamalarına İlişkin Gelişmeler*, Ankara: Yatırım Programlama İzleme ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü.
- Kishimoto, S., Petitjean, O ve Lobina, E. (2015) "Reclaiming public water through remunicipalisation", (Ed. S. Kishimoto, E.Lobina ve O.Petitjean) *Our Public Water Future The Global Experience With Remunicipalisation*, 112-129, <https://www.tni.org/files/download/ourpublicwaterfuture-1.pdf> 15.02.2022)
- Kishimoto, S., Steinfort, L. ve Petitjean O. (2020). "(Re)municipalisation 11 Country Profiles", *The Future Is Public Towards Democratic Ownership of Public Services*, <https://www.tni.org/en/publication/the-future-is-public-0>. (15.02.2022)

- Koumpli, A. ve Kanakoudis, V. (2022). "Privatization and Remunicipalization of Water Supply: A Global Research" *Environmental Sciences Proceedings*, 21/ 1, 68_ <https://doi.org/10.3390/envirosci2022021068>.
- Langford, M. (2005). "The United Nations Concept of Water as a Human Right: A New Paradigm for Old Problems?", *Water Resources Development*, 21/ 2, 273-282.
- Lobina, E. (2017). "Water Remunicipalisation: Between Pendulum Swings And Paradigm Advocacy", (Ed. S. Bell, A. Allen, P. Hofmann ve T.H. Teh) *Urban Water Trajectories. Future City*, 6, Springer International Publishing, London, UK, 149-161.
- Lobina, E. (2018). Commentary on the European Commission's "Study on Water Services in Selected Member States". *Technical Report*. EPSU. https://www.researchgate.net/publication/323420785_Commentary_on_the_European_Commission%27s_Study_on_Water_Services_in_Selected_Member_States?enrichId=rgreq-d75afdb6e73e594a8db600dbd6c1ae53-XXX&enrichSource=Y292ZXJQYWdlOzMyMzQyMDc4NlUzo1OTg2MjA2NzE4MzYxNjBAMTUxOTczMzY5ODI1MQ%3D%3D&el=1_x_2&_esc=publicationCoverPdf.
- Lobina, E. ve Hall, D. (2010). "Water privatisation and restructuring in Latin America, 2007", The University of Greenwich, UK, <https://gala.gre.ac.uk/id/eprint/2940/1/2007-09-W-Latam.pdf>, (25.10.2023).
- Lobina, E. , Kishimoto, S. Ve Petitjean O, (2015). *Geri Dönüş Yok: Küresel Bir Eğilim Olarak Suyun Yeniden Belediyelerin Yönetimine Geçmesi*, https://www.suhakki.org/wp-content/uploads/2015/02/Geri_DonusYok-SuyunYenidenBelediyelestirilmesi.pdf, (05.03.2023).
- McDonald, D.A. (2018). "Remunicipalisation: The Future of Water Services?". *Geoforum*, 91: 47-56.
- McDonald D. & Swyngedouw, E. (2019). "The New Water Wars: Struggles For Remunicipalisation". *Water Alternatives*, 12(2), 322-333.
- NTVMSNBC (2001, 2 Mayıs). "En Pahalı Suyu Çeşmeliler İçiyor". <http://arsiv.ntv.com.tr/news/80248.asp>. (10.07.2023)
- OHCHR (The Office of the High Commissioner for Human Rights) (2023). "OHCHR and The Rights to Water and Sanitation", <https://www.ohchr.org/en/water-and-sanitation>, (15.10.2023).
- Osborne, P. S. (2000). "Introduction: Understanding Public-Private Partnerships in International Perspective, Globally Convergent or Nationally Divergent Phenomena," (Ed. P.S. Osborne), *Public-Private Partnerships: Theory and Practice in International Perspective* (London: Routledge): 1-8.
- ÖİB (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı) (2023) 2022 Faaliyet Raporu <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/6/2023/02/2022-Yili-Faaliyet-Raporu.pdf> (22.12.2023)
- Özbay, Ö. (2017). "Uluslararası Su Hakkı Mücadeleleri." *Türkiye ve Dünyada Su Krizi ve Su Hakkı Mücadeleleri içinde* (Ed. A.İlhan, E. Erdoğan, N. Yüce, Ö. Özbay) İstanbul: Sivil ve Ekolojik Haklar Derneği, 13-27.
- Özel, M ve Eren, V. (2012) "Merkezi Yönetim ve Piyasa Kıskaçındaki Yerel Yönetimler; Karşılaştırmalı Bir İnceleme" *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 9(2), 1379-1401
- Özkan, U.R. (2007). *Public-Private Partnership As A Policy Instrument: The Case Of ÇALBİR*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ODTÜ.
- Pehlivan, M. ve Susam N. (2022). "Su Hizmetlerinde Yaşanan Dönüşüm: Suyun Özelleştirilmesi ve Ülke Uygulamaları İl Kazanılan Deneyimler", *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 129-160. DOI: 10.26650/JECS2021-943895.
- Petitjean, O. (2020). "Leaving Water Privatisation Behind. Paris, Grenoble and the advent of the water remunicipalisation movement in France", *European Network of Corporate Observatories*, <https://corpwatchers.eu/en/investigations/cities-versus-multinationals/leaving-water-privatisation-behind-paris-grenoble-and-the-advent-of-the-water>.
- PSURI (Public Services International) (2020). "Taking Our Public Services Back In-house", <https://publicservices.international/resources/publications/taking-our-public-services-back-in-house---a-remunicipalisation-guide-for-workers-and-trade-unions?id=11108&lang=en>, (10.07.2023).
- Razavi, N.S. (2022), *Water Governance in Bolivia Cochabamba Since The Water War*, NY: Routledge.
- Resmi Gazete, (1997, 30 Eylül). Sayı: 23126. Karar Sayısı: 97/9933 Bakanlar Kurulu Kararı.

- Resmi Gazete, (1998, 26 Ağustos). Sayı: 234456. Karar Sayısı: 98/11480 Milletlerarası Andlaşma.
- Serin, B. (2021, 27 Mart). "Dünyada Dolaşan Bir Hayalet" *Gazete Duvar*, Erişim tarihi: 05 Mart 2023), <https://www.gazeteduvar.com.tr/dunyada-dolasan-bir-hayalet-kamulastirma-haber-1517333>.
- Setiadi W. ve Pratiwiningrum, A. (2019). "A Remunicipalization Idea on Water Management in DKI Jakarta Province", *Jurnal Dinamika Hukum*, 19/3, 630-648. DOI:10.20884/1.jdh.2019.19.3.2657.
- Şengül, T. (2001). *Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar*, İstanbul: WALD Demokrasi Kitaplığı
- "The Peoples Water Forum" (2023) <https://thepeopleswaterforum.org/about/> (15. 11.2023)
- TNI (Transnational Institute (2023). Public Futures Global Database on the de-privatisation and creation of public services. <https://publicfutures.org>, (05.10.2023).
- Topçu, F. H. (2006). "Yerel Yönetim Birliği Eliyle Su Özelleştirilmesi: ÇALBİR Örneği", 379-405, (Ed. T. Çınar ve H. Özding) *Su Yönetimi Küresel Politika ve Uygulama Eleştiri 1*. Baskı Ankara: YAYED Memleket Yayınları.
- Tuncaelli, Ö. E. (2008) "Bir İnsanlık Suçu: Suyun Metalaştırılması" <https://politeknik.org.tr/suyun-metalaştirilmesi/> (10.11.2023)
- TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) (2008). *Küresel Su Krizine Çözüm Arayışları: Şebeke Suyu Hizmetlerine Özel Sektör Katılımı Dünya Örnekleri Işığında Türkiye İçin Öneriler*, İstanbul: TUSİAD Yayın No: T/2008-09/470.
- UN (United Nations), (2002). General Comment No.15:The Right to Water UN Committee on Economic,Social and Cultural Rights,<https://www.refworld.org/pdfid/4538838d11.pdf>, (18.09.2023).
- Ünker, P. (2010). "Türkiye'de Suyun Özelleştirilme Süreci" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi.
- Warner, M.E. & Hebdon, R. (2001). "Local Government Restructuring: Privatization and Its Alternatives". *Journal of Policy Analysis and Management*, 20 (2), 315-336.
- WB (World Bank), (1998) Document of The World Bank Staff Appraisal Report Republic of Turkey Çeşme- Alaçatı Water Supply and Sewerage Project. Report No. 17268 TU. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/462521553484149834/pdf/Turkey-Cesme-Alacati-Water-Supply-and-Sewerage-Project.pdf> (14.09.2023)
- WB, (2005a, 22 June). Implementation Completion Report On A Loan 4315-Tu In The Amount Of Us\$13.1 Million To The Çeşme-Alaçatı Union (Çalbir), Turkey For The Çeşme-Alaçatı Water Supply & Sewerage Project.
- WB (2005b, 26 Eylül). OED ICR Review Report Number: ICRR12262. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/892371474504237314/text/000020051-20140613070154.txt> (14.09.2023)
- Weber, G., Cabras, I. Ve Frahm, L. (2019). "De-privatisation and Remunicipalisation of Urban Services Through The Pendulum Swing: Evidence from Germany", *Journal of Cleaner Production*, 236, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.07.030>.
- 1580 sayılı Belediye Kanunu.
- 5393 sayılı Belediye Kanunu.
- 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu.
- 6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş: 01.01.2024 Accepted/Kabul: 26.02.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1413150

Research Article/Araştırma Makalesi

Yanıkdağ, T. (2024). "Abandoned on The Banks of The Meriç (Evros) River: Greece's Migration Policy in the Context of Human Rights", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 61, Denizli, pp. 413-427.

ABANDONED ON THE BANKS OF THE MERİÇ (EVROS) RIVER: GREECE'S MIGRATION POLICY IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS*

Tülin YANIKDAĞ**

Abstract

The issue of migration deeply impacts European countries. Greece is one of the countries on the migrants' route. While Greece is preferred by irregular migrants because it is the gateway to Europe and is located in the Schengen area, it is also examined as a case study due to the security measures it has taken on its land borders, such as pushing back and building a steel wall on the border. This article analyzes Greece's migration policy. The aim of the study is to seek an answer to the question of whether national security concerns of countries in the fight against irregular migration can go beyond the obligation to comply with the basic principles of human rights law. In particular, it focuses on human rights violations faced by irregular migrants crossing the Meriç (Evros) border. The study references academic literature and news coverage from national and international media.

Keywords: Greece, Irregular migration, Pushback, Border security, Türkiye.

MERİÇ (EVROS) NEHRİ KIYISINDA TERK EDİLENLER: İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA YUNANİSTAN'IN GÖÇ POLİTİKASI

Öz

Düzensiz göç meselesi, Avrupa ülkelerini derinden etkilemektedir. Göçmenlerin yol haritasında bulunan ülkelerden biri de Yunanistan'dır. Düzensiz göçmenler tarafından Avrupa'ya açılan kapı olması ve Schengen alanında bulunması nedeniyle tercih edilirken; aynı zamanda geri itme yöntemi izlemesi, sınıra çelik duvar örme gibi kara sınırında aldığı güvenlik önlemleri nedeniyle Yunanistan bir vaka örneği olarak incelenmektedir. Bu makale, Yunanistan'ın göç politikasını ele almaktadır. Yunanistan göç sorununa yönelik sınır güvenliğini esas alan bir yaklaşım benimsemektedir. Çalışmanın amacı, düzensiz göçle mücadelede ülkelerin ulusal güvenlik kaygıları, insan hakları hukukunun temel prensiplerine uyma yükümlülüğünün ötesine geçebilir mi sorusuna bir yanıt aramaktır. Özellikle Meriç sınırından yapılan geçişlerde düzensiz göçmenlerin karşılaştığı insan hakları ihlallerine odaklanmaktadır. Makalede akademik literatürde yer alan kaynaklar ile ulusal ve uluslararası medyaya yansıyan haberlerden yararlanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yunanistan, Düzensiz göç, Geri itme, Sınır güvenliği, Türkiye.

*This article is an expanded version of the paper titled "Türkiye-Greece Relations in the Framework of the Migration Problem: Crises, Disputes, and Human Rights Violations" presented at "the VII. Mulkiye Congress organized by Ankara University" on October 12-13, 2023.

**Dr., Istanbul University, Faculty of Economics, İSTANBUL.

e-mail: tulinyanikdag@ogr.iu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-6679-7452>)

1. INTRODUCTION

In 2011, the Syrian Civil War started and has caused a migration movement that has affected not only Syria and neighboring countries but also European countries. According to Şimşek (2017: 12), the migration from Syria to Europe is one of the most significant movements since 1945. The countries where migrants seek refuge or attempt to do so have also become apparent. The terms source country, transit country, and destination country are commonly used to express the same idea. Greece, Italy, and Spain are often considered transit countries, while Germany, Sweden, and Austria are considered destination countries (Kalogeraki, 2022: 92).

Greece is a significant transit route for migrants seeking to reach European countries. Due to its policies, Greece has become a destination for many migrants, most of whom lack legal status, seeking refuge and applying for asylum in disproportionate numbers. Critics have deemed the implemented policies “inadequate in protecting EU borders and providing sufficient housing for new immigrants”. Numerous academic studies have highlighted Greece’s reputation as “an unwelcoming environment” for refugees (Rozakou, 2012: 563). An international survey conducted between 2016-2017 identified Greece as the country where refugees were most concerned about the perceived economic and cultural impacts on the host nation (Tent, 2017: 37; Kalogeraki, 2022: 92).

Compared to other host countries such as Germany and Türkiye, refugees in Greece are often perceived as a threat to the country’s current situation. Germany ranks fifth in the world rankings among host countries. The largest group among the refugees in the country, numbering over one million, consists of Syrians (Kassam and Becker, 2023: 1). In the early years of migration, the open-door policy and Angela Merkel’s “Welcome Culture” have led to an increase in asylum applications. The right to housing, meeting the human resource needs of the labour market from refugees, providing opportunities for them to learn German to encourage workforce participation, and making efforts to take necessary steps for integration into the country have been attempted. Germany provides a range of opportunities for Syrians, extending from employment to citizenship. According to 2023 data, Syrians constitute more than a quarter of those granted German citizenship (Euronews, 2023). Türkiye is not only the country that hosts the highest number of refugees in the world, but it has also developed policies for refugees in many areas such as education, employment, health, and housing. In 2016, the European Commission defined Türkiye as a ‘safe country’ for refugees (Tsitselikis, 2018: 7). According to the data of the UN High Commissioner for Refugees (2023), the number of registered Syrians in the country is 3.6 million. Additionally, according to UNHCR, 320,000 people hosted by Türkiye are of other nationalities. The ‘Regulation on Work Permits of Foreigners under Temporary Protection’, published in January 2016, allows Syrians in the country to work in various jobs (İçduygu, 2017: 15). This perception has led to an escalation of anti-refugee sentiments in Greece. Nevertheless, Greece was criticized by the international community for its non-compliance with human rights regarding irregular migration, especially the push back method.

Irregular immigrants who aim to enter Europe through illegal and unauthorized means can do so in two ways. At the beginning of the migrating influx, crossing the Aegean Sea was the main route for reaching the Greek islands. However, it has been observed that the increasing migration influx has recently been directed towards the Meriç (Evros) River region, located on the northeast border of Türkiye and Greece. One reason for the change in migration route is the high number of deaths resulting from attempts to pass over the Aegean Sea for getting to Greek islands. Furthermore, it is believed that the completion of mine clearance operations along the Greek border of the Meriç (Evros) River has also had an impact (Triandafyllidou and Ambrosini, 2011: 257).

Since the Syrian refugee crisis became a significant topic on the European agenda, Greece’s treatment of immigrants who have arrived at the country’s borders as a route to migrate to Western countries has been criticized. The news of groups attempting to migrate via boats across the Aegean Sea and losing their lives at sea is still alive in people’s memories. The lifeless body of “a 3-year-old Syrian child by the name of Alan Kurdi washing up on the shore drew the attention of the international community to the grapples of irregular migrants” (Smith, 2015).

The human rights violations resulting from the pushback that occurred when migration turned towards the Meriç River, which marks the land border, have come to the surface. For instance, on August 15, 2022, a group of Syrian migrants attempting to cross from Türkiye to Greece were stranded on the Meriç (Evros) River due to

Greece's pushback method. The news of the 39-member group of migrants stranded on a small island in the Meriç (Evros) River has stirred international public opinion (BBC News Türkçe, 2022). The incident that particularly prompted the action of the UN Refugee Agency (UNHCR) and subsequently the authorities in Greece were the death of a five-year-old girl who was waiting to be rescued on the island and died as a result of a scorpion sting.

When examining migration movements that can lead to tragic deaths, the question arises as to the responsibility of the country that the migrant is attempting to reach when the migrant tries to enter the country illegally. At this point, the country's priority may be to preserve its current demographic structure and borders, creating a dichotomy between protecting its borders and protecting the right to life of irregular migrants. When examining Greece as an example, it becomes apparent that the country has faced criticism for its handling of irregular migration. This criticism is twofold. Firstly, their approach to irregular migrants is being criticized for violating human rights. Triandafyllidou and Ambrosini (2011: 252) highlight this issue in their study, which includes a comparative analysis of the policies pursued by Italy and Greece on the issue of irregular migration. Secondly, the permeability of its borders and the criticism of Greek society for its inability to prevent irregular migration. Security measures, such as the steel wall built along the land border, have been a contentious issue in domestic politics and were promised as an election pledge.

This study analyzes Greece's policies towards irregular migrants and their impact on individuals from Syria, Afghanistan, Pakistan, Iraq, and various African countries who pass through Greece to reach Europe. The study raises concern about the Greek authorities' approach to irregular migrants, which may violate international human rights law. The authorities aim to protect national security by securing borders, even if it results in dangerous migration journeys. In particular, the study will focus on human rights violations related to illegal border crossings and the pushback of irregular migrants at the land border. Furthermore, questioning the compliance of the EU's human rights norms, including the pushback method, which is one of the main reasons why immigrants seek refuge in the country due to its status as an EU member state, will also prompt a discussion on Europe's asylum regime.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

Migration-related studies often suffer from confusion of terms, which can hinder understanding. Academic articles that examine specific cases, such as Greece, have also encountered conceptual confusion. In recent years, immigrants from countries like Afghanistan and Pakistan have joined the wave of migration that began in Syria. In academic studies related to migration, it is crucial to differentiate between concepts such as migrant, refugee, asylum seeker, irregular migration, and illegal migration.

In accordance with Article 1 of "the 1951 Geneva Convention Relating to the Status of Refugees", a refugee is defined as any person who is outside their country of nationality and is unable or unwilling to avail themselves of the protection of that country due to a well-founded fear of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group, or political opinion. The UN High Commissioner for Refugees (1951: 2) defines a refugee as a person who, due to events such as war or persecution, is outside their country of habitual residence and is unable or unwilling to return to it, even if they do not have a nationality.

"The non-refoulement principle", established under the Convention, aims to prevent refugees from being sent to a place of persecution or their safety would be threatened. The term "events occurring before 1951" mentioned in the Convention refers to incidents that took place in Europe before 1951. The uncertainty caused by this term in the face of similar events that would occur later was resolved by the 1967 Protocol. The article repeats the definition of a refugee verbatim and removes the phrase "incidents that occurred before January 1, 1951" as per the protocol. Thus, individuals who are feared to be persecuted due to "their race, nationality, religion, affiliation with a social group, or political opinions" are recognized as refugees ("UN Human Rights Office of the High Commissioner", 1966). Asylum seekers are closely related to the concept of refugees. The term refers to individuals who have applied for asylum in a country and are awaiting a response regarding their acceptance as refugees (Perruchoud and Redpath-Cross, 2009: 49).

According to “the Glossary on Migration” (2009: 22), migration refers to the action of populations resulting from “individuals or groups of mankind crossing an international border or changing their location in the territory of the country”. The term migration is used to describe population movements where individuals or groups of people cross an international boundary or move within a state. Migration can occur due to economic, social, or political reasons. This includes refugees, internally displaced persons, or individuals seeking economic opportunities elsewhere. There is no “a generally accepted definition” of who qualifies as a migrant based on the definition of migration. Migrants are individuals who pass from one country or region to other one for the reasons previously mentioned.

The main factor determining the nature of migration is actually the concept of distance, that is, geographical distance. The proximity or distance between places can provide information about the type of migration, whether it is internal, occurring within the borders of a country, or international, from one country to another. International migration is often categorized into six different types; *permanent settlers, temporary contract workers, temporary professionals, clandestine or illegal workers, refugees, and asylum seekers* (Aksoy, 2012: 294). Migration, defined as external or international migration, can be categorized into various types, including refugee migration, exchange migration, labor migration, and brain drain, among others. This text discusses mainly asylum migration, which describes the migration of individuals who leave their country due to extraordinary reasons such as natural disasters, internal conflicts, ethnic disputes, economic crises, hunger, and famine, as well as those who leave their country due to oppression (Güler, 2019: 23).

Concerning compliance with legal procedures, new definitions have been introduced, such as “*regular*” and “*irregular migration*”. “Regular migration” refers to migration that takes place within the framework of legal procedures, while irregular migration is generally used to describe migratory movements that take place outside the control of states, although there is no agreed definition yet. It should be underlined that “irregular migration” and illegal migration are two separate concepts that should not be used interchangeably in academic studies. Illegal migration refers to “entering and leaving a country without complying with legal regulations by crossing the border or residing and working in the destination country without obtaining permission” (Turgay, 2011: 24; Güler, 2019: 26).

Attempting to enter a destination country without following the legal procedures for immigrants or having the necessary permits is defined as irregular migration. An example of irregular migration is when an individual attempts to enter a country without a passport or visa. Similarly, individuals who have entered a country legally but have overstayed their allotted time are also included in this category. However, the term illegal migration most often refers to the use of illegal methods to enter a country, such as human trafficking or smuggling. In academic studies, the term “irregular migration” is preferred over “illegal migration”. The reason for this is that the term ‘illegal migration’ implies a legal responsibility or criminal sanction. It also disregards the fact that migrants are human beings. (Perruchoud and Redpath-Cross, 2009: 26-27).

Based on the conceptual framework, this article will primarily use the term “migrant” to refer to people who seek to migrate to other countries because of oppression in their country of residence, such as refugees and asylum seekers. It is well known that a refugee or asylum seeker can also be defined as a migrant, but a person who is only a migrant cannot be called a refugee or an asylum seeker. People who are subject to irregular migration are not only refugees who try to seek asylum following the legal framework or refugees who are waiting for the completion of the asylum procedure, but also those who leave the conditions of their current location for improving the quality of life. It is clear, therefore, that the term *migrant* would be more inclusive. Regarding the distinction between irregular and illegal migration, the terms *irregular migration* and *irregular migrant* are preferred.

Illegal migration refers to act entry and stay in a country in contravention of the legal requirements for such migration. There is an ongoing debate in academic circles as to which term, illegal, unlawful, unregistered, or unauthorized, is more appropriate to describe the illegality of migration through illegal border crossings. In this regard, scholars have pointed out the need to avoid using the term “illegal” as it directly associates migration with crime (Sciortino, 2004: 17; Triandafyllidou, 2010: 2). In other words, the term illegal or undocumented migrant

is examined discriminatory and derogatory from human rights supporter. Not long ago, the phrase “irregular migration” has return to its place definition of “illegal migration”. Thus, the scope of irregular migration has been broadened to include both illegal and irregular migratory movements that violate the legal framework of migration. The identification of illegal immigration only with situations that require criminal liability and the use of derogatory terms to refer to individuals evaluated in this context limit the scope of the concept in light of the influx of immigrants that Greece is facing. However, the term irregular migrant encompasses a much wider range of individuals, from those who enter the country’s borders without complying with legal regulations to those who have exceeded the legal period of stay in the country despite having completed the necessary procedures. Therefore, in this work, the phrase “irregular migrant” is used to define those who come in the territory of the country the absence of following legal procedures (Üstübici, 2018: 140).

3. MIGRATION, SECURITY, AND LAW: LEGALIZING MIGRATION

Migration is a global issue, but it is often perceived as a threat to national security. In recent years, migration has become an inevitable phenomenon. States evaluate foreigners attempting to enter their countries illegally as a threat to national security. When examining Greece’s migration policy, three key performers are concerned with the issue of border check Greece, Türkiye, and the European Union have been involved in efforts to prevent illegal crossings into Greece, both on land and sea. These measures include the installation of fences, erection of wire barriers, regular patrols by surveillance teams, and monitoring with thermal cameras. Despite these efforts, Greece has been unsuccessful in addressing the migration crisis, primarily due to the country’s appeal as a gateway to Europe for irregular migrants. To ensure border security and prevent irregular crossings, Greece has requested assistance from the European Union. Türkiye, Greece’s neighboring country, faces a similar challenge. According to İçduygu, cooperation with the EU on topics such as “border security, human trafficking, and smuggling” is becoming increasingly controversial. The main issue is “how to manage the inrush of migrants and refugees.” In Türkiye, the effective combat of irregular migration, especially concerning the significant numbers of refugees heading towards the country, remains uncertain (İçduygu, 2015: 291).

The irregular migration movements at Türkiye-Greece border present a significant challenge for border security. It is noteworthy that the two countries have divergent asylum policies. In the early years of the Syrian refugee influx, Türkiye referred to migrants as *guests* welcomed within the country’s borders. Over time, the definition of guest evolved into a more legal approach, specifically the status of “temporary protection beneficiary.” Some migrants even transitioned to citizenship status. While Greece implemented measures to ensure border security, Türkiye pursued an “open-door policy” for an extended period (Aras and Mencütek et al., 2023: 52). Although Türkiye adhered to this policy for a substantial duration starting from the onset of migration in 2011, it is no longer practically in effect.

Although Greece has implemented a strict border policy, many migrants still prefer to cross into Europe through Türkiye. It is essential to emphasize that “the right to life” and safety of refugees is a crucial issue, regardless of policy differences between countries. International public opinion has reported on the news of people being stranded on islands in the Meriç River due to Greece’s pushback method. This study questions the practice of perceiving migration as a security problem for a country, rather than being individual-focused, and its prospective effect on the protection of irregular migrants. The topic of human rights violations in the methods and procedures used to deport irregular migrants for border security is often overlooked in migration studies. In other words, the focus on migration should prioritize individual safety rather than state security and border protection. This raises the dilemma of how to balance the safety of irregular migrants with the need for security.

Yuval Noah Harari (2018: 138) emphasizes that even supporters of immigration, acknowledge that it is not possible to completely solve the issue of migration, and building walls at borders will not stop these people. Therefore, “legalizing migration” is a much more appropriate solution. Otherwise, he expresses concern that a large underground world will be created, including “human trafficking, illegal workers, and children without official documents”. In this passage, Harari highlights the ineffectiveness of border security policies in addressing illegal migration. Harari points out that border security policies are not effective in dealing with the problem of illegal migration. From this perspective, one might ask whether viewing migration as a crime and considering

irregular migrants as potential criminals could offer a solution to the growing migration problem since Syria's civil war erupted in 2011.

Another significant aspect is the issue of "the production of immigrant illegality through legal means," as discussed in Ayşen Üstübcü's study (2017: 108). According to Menjivar's observation, "the construction of 'illegality' among migrants, which refers to the encouragement of illegal migration routes, is no longer limited to the borders of states that host migrants. This issue arises even before migrants reach their destination countries. This process occurs in transit countries along the migration route and even in the source countries, which interestingly enough, are the starting points of the migration route" (Menjivar, 2014: 263). In other words, it indicates a period that occurs even before irregular migrants leave their country of origin.

When examining the issue of "illegal immigration" from the perspective of the European Union (EU), which is directly involved with the problem along with Greece and Türkiye, it is clear that there have been increasing obstacles to the legalization of irregular migration in recent years. Firstly, legal barriers erected by the EU have made it harder and harder for migrants to acquire lawful position. The EU's legal barriers have forced migrants seeking to move to Europe from their countries to resort to illegal routes. Secondly, with the regulations introduced, even illegal migrants have been registered and given legal identities. The third and final point is the issue of member states that aim "lower migration costs" and provide better conditions for migrants by employing illegal migrants (Kıyıcı and Kaygısız, 2018:473). In other words, employing undocumented migrants has become more advantageous and sought after by employers because it reduces costs.

4. THE EU, TÜRKİYE, AND GREECE RELATIONS THROUGH "READMISSION AGREEMENTS"

The migration influx that began after the emergence of the Syrian Crisis followed a route to regional countries and Europe. The conceptual framework of the study emphasizes that during this process, some countries were positioned as transit countries while others as destination countries. It should be noted that Greece has become both a transit and destination country for migrants. There are permanent immigrant groups in the country. On the other hand, Greece is an important transit point on the way to European countries.

In terms of Greece's legal framework for migration policy, a crucial aspect to consider is the readmission agreements. These agreements address irregular migrations and refer to "the process of accepting back a person who has entered or stayed in another country illegally, and who is a civilian of the receiving country, a citizen of a third country, or stateless" (Perruchoud and Redpath-Cross, 2009: 21). In summary, reinstatement refers to the act of accepting back a person who has entered or stayed in another country illegally, regardless of their citizenship or statelessness. To further specify, these agreements regulate "the procedures for returning individuals to their countries of citizenship who have irregularly entered a country (i.e., without a passport, visa, residence permit, or similar travel documents), usually through places that are not considered official customs gates or other points of entry. Even if individuals met the conditions during entry, they may no longer comply due to reasons such as visa expiration. Agreements have been set to establish procedures for their return to their countries of citizenship" (Özsöz, 2014: 15).

It is difficult to convince a state to sign a readmission agreement, mainly because the burden of responsibility is placed on the receiving state rather than on the EU. Visa liberalization and financial aid serve as incentives (Kıyıcı and Kaygısız, 2018: 477). However, it is important to note that these concessions have faced criticism. The exchange of visa liberalization for signing a readmission agreement by candidate countries has been criticized by some European countries. However, in 2004, the EU Commission granted the EU Council "the authority to negotiate visa facilitation" (Güler, 2019: 66). The European Commission has signed readmission agreements with several countries, including Ukraine, Georgia, Armenia, Russia, Pakistan, Sri Lanka, and Myanmar, as well as Balkan countries such as Serbia, Albania, Bosnia and Herzegovina, and Montenegro (Yazan, 2014: 131).

On December 16, 2013, the EU and Türkiye signed the "Agreement on a Visa Liberalization Dialogue and Readmission between Türkiye and the EU" in reply to the Syrian Crisis ("Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs", 2013). This regulation aims to address irregular migration. If migrants who have entered any EU country illegally are found to have arrived at the EU borders through Türkiye, the agreement stipulates that they must be readmitted to the Turkish borders.

Türkiye has signed readmission agreements with numerous countries since 2001. According to “the Directorate General for Migration Management”, in addition to the EU, Syria, and Greece, the countries that have signed readmission agreements with Türkiye include Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, Norway, Russia, Ukraine, Moldova, Belarus, Kyrgyzstan, Pakistan, Yemen and Nigeria. It is worth noting that the readmission agreement between Türkiye and the EU has entered into effect about provisions concerns a country’s own readmission and transit. However, the provisions regarding the “repatriation of third country citizens have not yet come into effect (“Republic of Türkiye Ministry of Interior Directorate General of Migration Management”, 2023; Ekşi, 2017: 50).

“The Agreement between Türkiye and Greece”, signed in 2001, is a commitment by Türkiye to readmit illegal migrants who have crossed from Türkiye to Greece. “While migrating the first few years of migration, the agreement also included a commitment to provide Türkiye with substantial financial support, such as three billion euros, to meet the needs of Syrians admitted to the country”. An evaluation of this situation has been carried out, “highlighting the intertwining of merit boundaries and the production of illegal migration” (Üstübici, 2017: 117).

Three agreements are closely related to Greece’s migration policy. The first is the Türkiye-EU Readmission Agreement. This agreement covers the readmission of irregular migrants, third country citizens, and stateless individuals who have come unlawfully to EU countries from Türkiye. These persons are defined in the agreement as “persons residing without authorization”. The fact that not only irregular migrants but anyone who has entered without permission are considered a person to be readmitted indicates how broad the scope of the agreement is. On the other hand, the agreement on the readmission of those who have entered without permission, both from Türkiye to EU countries and from EU countries to Türkiye, is a condition of reciprocity. However, the crucial point here is that the main destination of the migration route for irregular migrants was not Türkiye but European countries. Initially, Türkiye was “a transit country” for many migrants trying to reach European countries. However, as Ahmet İçduygu (2015: 13) has pointed out, it has now become a destination country. Therefore, in terms of the scope of the agreement, the primary obligation on repatriating illegal migrants is placed on Türkiye (Üstübici, 2018: 82). Comparing the migration movements from Europe to Türkiye with those from Türkiye to Europe, it becomes clear that Türkiye is burdened with a greater responsibility in terms of readmission.

Another remarkable aspect of the agreement is its geographical scope. Initially, it is understood to cover EU countries and Türkiye. The United Kingdom, Ireland, and Denmark are exceptions to the agreement. Ireland and Denmark did not join the agreement, while the United Kingdom later became a part of it. If an irregular migrant passes through Turkish territory and then enters these countries through the EU member states, these countries have the option of sending the migrant to another European country that is a party to “Readmission Agreement between the EU and Türkiye” and consequently returning the migrant to Türkiye (Ekşi, 2016: 74; Eren, 2019: 79).

The second important agreement to be evaluated as part of the EU, Türkiye and Greece relations is the bilateral agreement signed between Türkiye and Greece in 2001, which became effective in 2002 (İçduygu, 2004: 297). In terms of scope, it aims to establish cooperation and joint action between the two countries on issues such as “terrorism, illegal cultivation, production, trafficking, transportation and use of drugs and chemical substances, trafficking in humans and related crimes, trafficking in arms, trafficking in passports and other official documents, transnational crime and criminals, illegal migration, smuggling of cultural and historical artifacts and works of art, money laundering.” However, as of 2018, Türkiye has suspended this agreement (Deutsche Welle, 2018).

In the same context, the third agreement that can be considered has been realized between Türkiye and the EU. The EU summit addressed the issue of irregular migration between Türkiye and Greece, on March 18, 2016. With the rise in migration by Türkiye into Greece, a summit between Türkiye and the EU was held in Brussels. This summit, also known as “the March 18 Agreement,” to back of undocumented immigrants out of Greece into Türkiye stressing that these returns would be carried out within the framework of both EU norms and international law. In this regard, it was stated that mass deportations would not be considered and that the commitment to “the principle of non-refoulement” would be maintained. Several measures, including “the

deployment of Turkish public officers to Greek islands and Greek public officers to Turkish islands”, would be taken and implemented between the two countries to solve the problem. In addition, it was specified that all expenses incurred during the return of migrants would be funded by the EU (Güler, 2019: 81-82). According to this agreement, irregular migrants who don't register for asylum, whose request are rejected, or whose applications are deemed inadmissible among those crossing borders of Türkiye to the islands of Greece would be included in the scope of return. For each Syrian returned from the Greek islands to Türkiye, one Syrian in Türkiye would receive resettlement within EU borders (Ekşi, 2017: 60; “Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs”, 2023).

In conclusion, another point that needs to be emphasized is the emergence of a new refugee agreement between the EU and Türkiye. On September 9, 2023, during a visit to Germany, Greek Minister of Migration and Asylum Dimitris Kairidis claimed that Türkiye had suspended the agreement signed in 2016 during the pandemic. Emphasizing Türkiye's crucial role in combating irregular migration, Kairidis called on the EU to renegotiate an agreement with Türkiye, and he urged Germany to take the lead in this matter (Barigazzi, 2023; Business Turkey Today, 2023).

4.1. The Principle of Non-Refoulement

Greece's migration policy has frequently been criticized for its strict measures and practices against irregular migrants. From a human rights perspective, a key principle that guarantees the right to life of irregular migrants is “the principle of non-refoulement”. The principle of non-refoulement delineates the limitation of state intervention regarding irregular migration within their borders and extraterritorial jurisdiction. “This principle provides protection to individuals who are at risk of persecution in the place to which they would be returned, including refugees”. (Bozovali, 2019: 3). The decision not to allow incoming migrants to enter the country, to deport them, or to refuse them any form of residence permit is linked to the country's migration policy and sovereign authority. However, it is explicitly stated that the limit of this approach adopted by the state to protect its borders is the principle of non-refoulement. This situation is also reflected in the decisions of the European Court of Human Rights. Specifically, the Court of Strasbourg does not require an examination of the conditions defined in the 1951 Geneva Convention for a person to be considered a refugee in cases falling within this scope. “Article 3 of the European Convention on Human Rights” prohibits “torture and inhuman or degrading treatment or punishment”. The provision in Article 15 of the Convention regarding “derogation in time of emergency” cannot be suspended, and even in situations where there is a possibility of such actions occurring, the Court may decide that the principle is violated, taking into account the existing risk.

The legal exception to “the non-refoulement principle” is outlined in Article 33(2) of “the 1951 Geneva Convention”. According to this provision, “a refugee who is considered to be a serious threat to the security of the host country or who continues to be a danger to the population of that country because of a serious criminal conviction, in particular for a heinous crime,” cannot benefit from “the principle of non-refoulement”. However, the general approach of the court, in light of the decisions of the European Court of Human Rights, is to emphasize “the need to strike a balance between the interests of public safety, public health, or deportation decisions related to terrorist offenses and basic individual rights are deported. The court is in favor of the non-refoulement principle” (Bozovali, 2019: 41). Additionally, beyond the non-refoulement principle, efforts have been made to legally safeguard the position of undocumented immigrants through norms such as the prohibition of mass deportations, non-arbitrary detention, and certain guarantees granted to those held in custody for deportation.

The non-refoulement principle aims to regulate countries' practices regarding irregular migrants within the framework of the law and protect migrants. It prohibits certain actions, which must be mentioned. Actions such as turning away irregular migrants at the border and sending them back to a country where they are in danger, pushing migrants beyond the country's borders without applying administrative procedures, and sending of migrants back to a country in which they are in danger of death through a third country are explicitly prohibited under “the non-refoulement principle” within the scope of non-refoulement (Bozovali, 2019: 49-50).

Although irregular migrants are protected by regulations, it is important to analyze Greece's position on migrants. Firstly, as a member of the EU, Greece is obliged to comply with the provisions of the Lisbon Treaty, which came into force in 2009. The freedoms and principles contained in “The Charter of Fundamental Rights of

the European Union”, which was adopted on 7 December 2000 (European Parliament, 2000), as explicitly stated in Article 6(1) of the Lisbon Treaty (Eurlex, 2007), are recognized. In this context, Article 19(2) of the Convention clearly states that “no one shall be expelled, returned or extradited to a State where he or she would face the death penalty, torture or other inhuman treatment”. Therefore, “the principle of non-refoulement” is guaranteed. In addition to “the Article of European Convention on Human Rights”, “the 1951 Geneva Convention” and which regulates “the prohibition of torture”, are also applicable. Additionally, “the 4th Article of Protocol 4 to the European Convention on Human Rights” (Council of Europe, 1963) prohibits “the collective expulsion of aliens,” further contributing to the legal protection of irregular migrants.

When examining Greece’s approach to migrants, several instances of violating the non-refoulement principle come to light. For instance, the European Court of Human Rights analyzed “the case of M.S.S. v. Belgium and Greece” (European Court of Human Rights, 2011) in this context. In this case, an Afghan migrant who left Afghanistan in 2008 entered Greece through Türkiye before subsequently reaching Belgium and, thus, within the borders of the EU. The Belgian authorities faced deportation back to Greece. Belgian officials determined the legal basis for evaluating the asylum request under the Dublin II Agreement, which determines the state responsible for assessing the asylum claim when the application is made within the EU. The key issue is identifying the first country of entry into the EU. Therefore, the migrant should have been returned to Greece. However, after being returned to Greece, the asylum-seeker was placed under administrative surveillance at the airport and faced difficulties in finding accommodation after his return. Attempting to go to Italy, the migrant was apprehended while trying to leave Greece. Greek authorities attempted to return the migrant to Türkiye, but they were unable to do so due to the actions of Turkish officials guarding the border.

The Court of Strasbourg emphasized that Belgian authorities should have been aware of the difficulties the Afghan migrant would face if sent to Greece when evaluating their asylum application. “The European Court of Human Rights” concluded that Belgium violated “Article 3 of the European Convention on Human Rights” by subjecting Afghan migrant to ill-treatment during his stay in Greece and the risk of being returned to Afghanistan (European Court of Human Rights, “M.S.S. v. Belgium and Greece”, 2011). This decision emphasizes the binding nature of “the non-refoulement principle”, despite the legal framework governing deportation practices. Furthermore, when implementing deportation decisions for migrants, the respective country is obligated to consider potential human rights abuses in the countries to which migrants will be sent and the ill-treatment they may face there. This obligation is in line with the principles outlined in international agreements regulating deportation practices from a legal perspective.

In the text of the judgment, the Grand Chamber identified several shortcomings in the Greek asylum system. These deficiencies include the failure to provide essential information on the procedures applied to migrants, difficulties in accessing the authorities where asylum claims are made, communication issues between officials and migrants (such as inadequacy in the number of interpreters), the absence of a support system for migrants, and the prolonged duration of decisions regarding migrants (European Court of Human Rights, 2011: 294-321).

4.2. Pushback Process

The Syrian Crisis has brought the migration issue to the forefront, with Greece facing international scrutiny for its strict measures against irregular migrants and documented cases of pushback. The return of “irregular migrants” between Türkiye and Greece is determined by bilateral agreements, but Greece’s general approach is to redirect migrants within its borders to Türkiye, using the method of pushback. It should be emphasized that pushback is a controversial practice that has been criticized by human rights organizations. Pushback is the practice of forcibly removing irregular migrants who have entered the country’s territory without considering their asylum claims and without adhering to “the prohibition of torture” and ill-treatment (Kılıç, 2014: 434).

Greece prioritizes border security as a fundamental objective. However, the practice of sinking boats carrying migrants attempting to cross the Aegean Sea through illegal routes by Greek coast guard officials has resulted in tragic deaths on several occasions. The statements of irregular migrants attempting to entry into the state by illegal means (Üstübici, 2018:135) reflect the use of pushback methods by Greece. The situation is similar for irregular migrants who are pushed to the border of Meriç, which forms the boundary by Türkiye. Due to Greek

authorities' pushbacks, migrants stranded on small islands in the Meriç River face hunger and the risk of death. This practice violates human rights law and the non-refoulement principle.

Despite warnings from international institutions and Turkish authorities, Greek officials deny accusations of human rights violations against irregular migrants attempting to seek asylum in Greece through illegal means. Instead, they blame human traffickers for the situation. It is important to maintain objectivity and avoid biased language when discussing sensitive topics such as human rights violations. The migration crisis between Türkiye and Greece has been exacerbated by incidents where irregular migrants are left at the Turkish border due to pushback or returns. It is usual to undocumented immigrants arriving at the country boundary between the two countries to be kept under surveillance in police centers for an extended period before being left on small islands at the Turkish border. Greece's policy towards irregular migration includes not only preventing migrants from crossing the borders but also pushing them within Greek borders towards the Turkish-Greek land border. This method of removing migrants from the country has created tensions between Greece and Türkiye in their efforts to combat "irregular migration". The implementation of the agreement's provisions is complicated by the absence of coordination among states and the acceptance of migrants pushed from the border by Türkiye under the signed Readmission Agreement (Güler, 2019: 78).

In 2018, "the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT)" visited Greece and conducted interviews with undocumented immigrants held in three imprisonment centers. According to the accounts of these migrants, they are often held in closed spaces without basic necessities such as food and water for extended periods before being pushed back to the small islands at the Turkish border by crossing the Meriç (Evros) River in boats. In this context, a group that was interviewed reported that they had been subjected to violence by Greek law enforcement and masked armed individuals. They stated that they were forced onto boats and left at a location in the Meriç (Evros) River (Council of Europe, 2019: 59).

In pushback cases, it is crucial to take into account the difficulty irregular migrants face to reach an authorized authority to file complaints against relevant institutions and individuals. This often results in uninvestigated actions and a lack of legal consequences for those responsible for the ill-treatment of irregular migrants. When individuals who were pushed back from the Greek border reach Türkiye and suffer injuries or fatalities, Turkish authorities initiate investigations. However, investigations conducted by the Turkish Ministry of Justice may be dismissed due to correspondence related to the timing of the incident and the findings of Greek authorities (Bozovalı, 2019: 165).

5. MEASURES TAKEN FOR BORDER SECURITY RELATED TO COMBATING "IRREGULAR MIGRATION" IN GREECE

The European Union (EU) has implemented several policies to tackle irregular migration. Triandafyllidou and Ilies (2010) identify border management, return of incoming migrants, remote border control, externalized controls, and leveraging information technologies for security as key areas in the EU's action plan. The policy approach involves collaborating with third countries for border control. "The integrated border security approach' involves capacity building with third countries, information sharing, and collaboration among member countries, border controls, risk analysis and the development of surveillance systems". Collaboration with transit countries along migration routes and the signing of "readmission agreements" with third countries should also be considered. The EU employs information technologies, such as "the European Common Fingerprint Identification System" (EURODAC) and "the Visa Information System" (VIS), to manage irregular migration (Koç, 2021: 337-338).

The EU's measures regarding the migration issue exceed mere limitations. An important initiative is the establishment of a database under EURODAC, which enables member states to scrutinize asylum applications from migrants and compare their fingerprints (Doğan, 2022: 59). To establish uniform criteria for EU member states to recognize refugee status among asylum seekers, "the Common European Asylum System" (CEAS) was proposed (Koç, 2021: 331). In addition to establishing "a unified asylum system", the EU has activated other units to combat irregular migration. Examples of such units include "the European Border and Coast Guard Agency" (FRONTEX) and "the European Border Surveillance System" (EUROSUR).

Established in 2004 and beginning operations in 2005, Frontex has a broad mission that includes “joint operations at land, sea, and air borders, common return operations, and research and information sharing through the management of the Eurosur system” (FIDH-Migreurop-REMDH in 2014: 14). To protect “the EU’s external borders”, Frontex collaborates with both member states and neighboring non-member countries affected by migration and cross-border crimes. This collaboration includes intelligence and information sharing. Frontex is considered “one of the EU’s significant achievements” and works alongside national authorities to safeguard the Schengen Area (Frontex, 2023).

The establishment of Rapid Border Intervention Teams (RABITs) within the framework of Frontex in 2009 led to the emergence of a new migration route for irregular migrants. The sea border, which had previously been heavily utilized across the Aegean Sea, resulting in numerous maritime accidents and migrant fatalities, was replaced by land borders starting in 2010 due to the activities of RABITs. In order to facilitate cooperation and communication between member countries and Frontex, Eurosur was created in 2013. Its primary objectives are to prevent irregular migration and cross-border crimes, as well as to contribute to the safety and well-being of migrants (European Commission Migration and Home Affairs, 2023).

Greece is taking steps to ensure border security within the framework of the EU. To combat “irregular migration”, Greece employs several methods to secure its borders. These include monitoring with thermal and infrared cameras, having law enforcement patrol the borders, erecting wire fences, and requesting assistance from the EU Agency for Border and Coast Guard (Frontex). The Greek border for irregular migrants also serves as the EU border. In recent years, Greek authorities have taken measures to halt the increasing migration movement directed towards this border. In 2016, “the Ministry of Migration Policy” was established, but it was abolished in 2019. In its place, “the Ministry of Migration and Asylum” was established in 2020 (“Hellenic Republic Ministry of Migration and Asylum”, 2023). It is noteworthy that the fight against irregular migration is being conducted at the ministerial level.

Greece has implemented a steel wall on the Turkish-Greek land border to ensure border security and prevent illegal crossings into the country. This development sets Greece apart from other European countries. The wall was initially planned to be 12.5 kilometers long and 3 meters high when construction began in 2012. However, due to the Syrian migrant crisis, the project was extended in 2020 to counter the westward migration movement from Afghanistan (BBC News, 2021). In 2021, a 40-kilometer wall was completed. According to Prime Minister Mitsotakis, the wall was constructed to protect Greece’s borders and exterior boundaries of the EU.

The wall project has sparked debates in Greece’s national policy as well. During election campaigns in the country, politicians have made promises to voters such as “extending the wall across the entire Turkish-Greek border” (Cumhuriyet, 2023). Kyriakos Mitsotakis, who was re-elected as prime minister in the general elections held in April 2023, has stated that the length of the wall will reach 100 kilometers by the year 2026.

6. HUMAN RIGHTS VIOLATIONS DURING REPATRIATION IN GREECE

The management of migration in Greece prioritizes national security. As a result, the measures taken to deal with “irregular migration” are reflected in reports by international organizations. Reports from organizations such as Amnesty International and Human Rights Watch highlight the issues faced by irregular migrants who are captured by Greek authorities under “the EU-Türkiye Agreement” and are to be returned to Türkiye. During the initial stages, the primary challenge is the lengthy process of reaching Greece, completing necessary legal procedures, evaluating asylum claims, and subsequently returning to Türkiye. At this stage, migrants are detained in detention centers while waiting for the process to be completed.

Migration movements towards the Greek border have increased in recent years. This situation highlights the inhumane conditions within the growing crowds in detention centers. Individuals are deprived of legal assistance, healthcare, and psychological support. It should be emphasized that many “asylum seekers” cannot be included in the scope of the “Readmission Agreement”, as they have arrived in Greece from a third country. Many individuals express a desire to go back to their countries of origin due to the poor conditions in the places where they are held by Greek authorities.

For individuals who have left their places of residence to migrate to Europe and have applied for asylum in another country, Greece is often viewed as an attractive gateway to Europe. However, this perception contradicts the reality of the situation. Research on the treatment of migrants held in surveillance centers and incidents of pushback at sea and land borders, as well as the resulting loss of life, highlights Greece's unfavorable position for irregular migrants (Rozakou, 2012: 563). Pushback incidents at the land border, such as the Meriç (Evros) border, have become increasingly common in recent years. This observation is supported by field studies conducted in Greece and reports from international organizations.

Greece's migration policy prioritizes national security and border control, which includes the deportation of irregular migrants without adhering to the legal protections granted to them. It is important to note that this approach has been criticized for not adhering to legal protections. From this perspective, the pushback method is a method used by Greek authorities to deport irregular migrants. This method violates the non-refoulement principle, as outlined in "Article 33 of the 1951 Geneva Convention" and "Article 3 of the European Convention on Human Rights", which prohibits torture.

7. CONCLUSION

Forced migration has become a global issue, with migrants from Syria, Afghanistan, Pakistan, and African countries arriving through illegal channels. In recent years, many countries have experienced an influx of migration from these countries towards the West. Foreigners attempting to enter a country through illegal means are often perceived as a security threat by states prioritizing security concerns in combating irregular migration. This perspective, which regards migration as a criminal act and irregular migrants as potential offenders, is not only present in Greece but is also embraced by many other countries today.

Greece has maintained its position as a transit and destination country since the early years of migration. Due to its membership in the EU and its location in the Schengen area, irregular migrants tend to gravitate towards Greece. However, the extensive security measures taken by the Greek authorities at the border and the human rights violations are experienced by irregular migrants while crossing the border have led to criticism from the international community.

Greece has responded to national security concerns regarding the migration crisis it faces by prioritizing border security. To prevent illegal crossings, they have resorted to methods such as building fences along the borders, deploying law enforcement patrols, and surveillance with thermal and infrared cameras. Despite all these efforts, as the flow of migrants has not stopped but has increased, the proportion of spending on border security has increased even more.

The evaluation of the cost of the wall on the land border with Türkiye is also relevant. The steel wall, completed in 2021, is planned to extend 100 km by 2026. However, the border wall has not effectively stopped migration towards Greece, which is considered a gateway to Europe. Consequently, there have been instances of pushback at the Meriç (Evros) border. Irregular migrants attempting to cross from Türkiye to Greece are frequently abandoned on islets in the Meriç (Evros) River or pushed back to the Turkish border. Greek security forces leave irregular migrants to starve and die during push-backs, putting their lives in danger. This method employed by Greece contradicts the system of values adopted by the EU. The EU has warned Greece to discontinue the push-back method.

In conclusion, Greece's migration policy, which prioritizes border security, conflicts with fundamental human rights principles, such as the principle of non-refoulement and the prohibition of collective expulsions. The measures are taken to ensure national security and combat illegal migration do not strike a balance between human rights law and EU norms. The legal framework for the return of irregular migrants is clearly defined by bilateral and readmission agreements. The practice of pushing back irregular migrants are caught at the border causes tension between the two countries. The issue of irregular migration, which concerns both Türkiye and Greece, can be resolved through cooperation rather than shifting responsibility.

REFERENCES

- Aksoy, Z. (2012). "Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20), 292-303.
- Aras, N. E. G. and Mencütek, Z. Ş., Kaya, A., Rottman, S. B. (2023). "Legislative, Institutional and Political Context", *Syrian Refugees in Türkiye: Between Reception and Integration*, Springer, Switzerland.
- Barigazzi, J. (September 29, 2023). "Athens wants to revamp EU-Türkiye migrant deal", Politico, (Accessed: October 1, 2023), <https://www.politico.eu/article/athens-wants-to-expand-eu-türkiye-migrant-deal/>
- BBC News (2021). Greece finishes fence at Türkiye border amid warnings of Afghan migrant surge. (Accessed: October 23, 2023). <https://www.bbc.com/news/world-europe-58289893>.
- BBC News Türkçe (2022). Meriç nehrinde bir adacıkta mahsur kalan 39 mülteci için acil tahliye çağırısı. (Accessed: September 9, 2023). <https://www.bbc.com/turkce/articles/cljnp234kklo>.
- Bozovalı, E. (2019). *Geri Göndermeme İlkesi ve Sığınma Hakkı: Türkiye'nin Batı Sınırındaki Düzensiz Göçe Yönelik Uygulamaların AİHM Kararları Işığında Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Galatasaray Üniversitesi, İstanbul.
- Business Turkey Today (2023, September, 9). Greece: EU should sign a new refugee agreement with Türkiye. (Accessed: October 1, 2023). <https://businessTürkiyetoday.com/greece-eu-should-sign-a-new-refugee-agreement-with-türkiye.html>
- Council of Europe (1963). Protocol No. 4 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, securing certain rights and freedoms other than those already included in the Convention and in the first Protocol thereto, Strasbourg, (Accessed: October 21, 2023), <https://rm.coe.int/168006b65c>
- Council of Europe (2019, February 19). "Report to the Greek Government on the visit to Greece carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 10 to 19 April 2018". CPT/Inf (2019) 4, Strasbourg. (Accessed: October 17, 2023). <https://rm.coe.int/1680930c9a>
- Cumhuriyet (2023, April 1). Miçotakis'in seçim vaadi, 'Türk-Yunan sınırı tamamen duvarla örülecek'. (Accessed: October 24, 2023). <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/micotakis-in-secim-vaadi-turk-yunan-siniri-tamamen-duvarla-orulecek-2066980#:~:text=Yunanistan%20Ba%C5%9Fbakan%C4%B1%20Kiryakos%20Mi%C3%A7otakis%2C%20Yunanistan,tamam%C4%B1na%20duvar%20%C3%B6rme%20s%C3%B6z%C3%BC%20verdi>
- Deutsche Welle (2018, June 7). Çavuşoğlu: Yunanistan ile geri kabul anlaşmasını durdurduk. (Accessed: October 5, 2023). <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-yunanistanla-geri-kabul-anla%C5%9Fmas%C4%B1n%C4%B1-durdurdu/a-44113345>
- Doğan, A. (2022). *AB'nin Yasadışı Göç ile Mücadele Politikaları: Yunanistan Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Ekşi, N. (2017). "18 Mart 2016 Tarihli AB-Türkiye Zirvesi Bildirisinin Hukuki Niteliği", *İktisat ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar*, 1, 47-85.
- Eren, S. (2019). *İnsan Hakları Hukuku ve Avrupa Birliği-Türkiye Geri Kabul Anlaşması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Eurlex (2007, December 13). Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, Document 12007L/TXT, Lisbon, (Accessed: October 17, 2023), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>
- Euronews (2023, May 30). "Alman vatandaşlığına geçenlerin sayısı rekor kırdı: Türkler, Suriyelilerin ardından ikinci sırada". (Accessed: October 20, 2023). <http://tr.euronews.com/2023/05/30/alman-vatandasligina-gecenlerin-sayisi-rekor-kirdi-turkler-suriyelilerin-ardindan-ikinci-s>
- European Commission Migration and Home Affairs (2023). Eurosur. (Accessed: October 20, 2023). https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/schengen-borders-and-visa/border-crossing/eurosur_en
- European Court of Human Rights (2011, January 21). "The Case of M.S.S. v. Belgium and Greece", Strasbourg, Application No.30696/09. (Accessed: October 5, 2023). <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22item-id%22:%5B%22001-103050%22%7D>

- European Parliament (2000, December 18). Charter of Fundamental Rights of The European Union, *Official Journal of the European Communities*, (2000/C 364/01), (Accessed: October 20, 2023), https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
- FIDH-Migreurop-REMDH (2014, May). Yunanistan ve Türkiye Arasında Frontex: Geri Çevrilme Sınırı. (Accessed: October 18, 2023). https://www.fidh.org/IMG/pdf/rapport_tu_web-sommr-tu-ok.pdf
- Frontex (2023). Tasks and Missions. (Accessed: October 18, 2023). <https://www.frontex.europa.eu/about-frontex/who-we-are/tasks-mission/>
- Güler, S. (2019). *Türk-Yunan İlişkilerinde Mülteci Krizi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Harari, Y. N. (2018). *21. Yüzyıl İçin 21 Ders*, Kolektif Kitap, İstanbul.
- Hellenic Republic Ministry of Migration and Asylum (2023). Greek Ministry of Migration and Asylum streamlines migration process with Microsoft 365. (Accessed: October 20, 2023). <https://migration.gov.gr/en/to-elliniko-poyrgeio-metanasteysis-kai-asyloy-veltionei-ti-diadikasia-metanasteysis-me-to-microsoft-365/>
- İçduygu, A. (2004, May). "Transborder Crime between Türkiye and Greece: Human Smuggling and its Regional Consequences", *Southeastern European and Black Sea Studies*, 4(2), 294-314.
- İçduygu, A. (2015). *Syrian refugees in Türkiye: The long road ahead*. Migration Policy Institute, Washington DC.
- İçduygu, A. (2017). Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacılar: "Siyasallaşan" Bir Sürecin Analizi. *Toplum ve Bilim*, 140, 27-42.
- Kalogeraki, S. (2022). "Attitudes Towards Syrian Refugees During the 'Refugee Crisis' in Greece", *Challenging Mobilities in and to the EU during Times of Crises: The Case of Greece*, (Ed: Kousis, M., Chatzidakis, A. and Kafetsios, K.), Springer, Switzerland.
- Kassam, K., Becker M. (2023, May 16). "Syrians of today, Germans of tomorrow: the effect of initial placement on the political interest of Syrian refugees in Germany", *Frontiers in Political Science*, 1-17.
- Kılıç, T. (2014). "Batı Sınırından Doğu Sınırına: Geri Kabul Anlaşması: 'Push Back' ve Özbek Mülteciler", *Sınır ve Sınırdışı*, (Ed: Danış, D. and Soysüren, İ.), NotaBene Yayınları, Ankara.
- Kıyıcı, G. Ö. and Kaygısız, U. (2018). "Avrupa Birliği'nin Geri Kabul Anlaşmalarının Avrupa Birliği Göç Politikaları Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(25), 467-484.
- Koç, Y. Y. (2021). "AB ve Göç", *Göç: Disiplinlerarası Bakış Açısıyla*, (Ed: Özkan, A. and Taşçı, G.), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Menjivar, C. (2014). "Immigration Law Beyond Borders: Externalizing and Internalizing Border Controls in an Era of Securitization", *Annual Review of Law and Social Science*, 10, 353-369.
- Özsöz, M. (2014). *Türk Vatandaşlarının Vizesiz Avrupa Yolculuğu: Vize Sorunu, Geri Kabul ve Sonrası*. İKV Değerlendirme Notu 85.
- Perruchoud, R. and Redpath-Cross, J. (2009). *Göç Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, Uluslararası Göç Örgütü (IOM) Yayınları, Cenevre.
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs (2013). Türkiye and the European Union have launched a dialogue on visa liberalisation and signed the Readmission Agreement, (Accessed: October, 13, 2023) <https://www.mfa.gov.tr/Türkiye-and-the-european-union-have-launched-a-dialogue-on-visa-liberalisation-and-signed-the-readmission-agreement.en.mfa>
- Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs (2023). Implementation of Türkiye-EU Agreement of 18 March 2016, (Accessed: October 17, 2023) https://www.mfa.gov.tr/implementation-of-turkiye_eu-agreement-of-18-march-2016.en.mfa
- Republic of Türkiye Ministry of Interior Directorate General of Migration Management (2023). Türkiye's Combat against Irregular Migration, (Accessed: October 17, 2023) <https://en.goc.gov.tr/Türkiye%E2%80%99s-combat-against-irregular-migration>

- Rozakou, K. (2012, August). "The biopolitics of hospitality in Greece: Humanitarianism and the management of refugees", *American Ethnologist Journal of the American Ethnological Society*, 39(3), 563-577.
- Sciortino, G. (2004). "Between phantoms and necessary evils. Some critical points in the study of irregular migrations to Western Europe", *IMIS-Beiträge*, 24, 17-43.
- Smith, Helena (2015, September 2). "Shocking images of drowned Syrian boy Show tragic plight of refugees", *The Guardian*, (Accessed: September 17, 2023) <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/02/shocking-image-of-drowned-syrian-boy-shows-tragic-plight-of-refugees>
- Şimşek, D. (2017). "Göç politikaları ve 'insan güvenliği': Türkiye'deki Suriyeliler örneği", *Toplum ve Bilim*, 140, 11-26.
- Tent Foundation. (2017). Tent tracker public perceptions of the refugee crisis Greece Year 2 2016/2017. (Accessed: September 9, 2023). https://www.tent.org/wp-content/uploads/2017/11/TENT_2016_GREECE_TRACKER_V4.pdf.
- Triandafyllidou, A. (2010). "Irregular Migration in Europe in the Early 21st Century", *Irregular Migration in Europe: Myths and Realities* (Ed: A. Triandafyllidou), Routledge, New York.
- Triandafyllidou, A. and Ilias, M. (2010). "EU Irregular Migration Policies", *Irregular Migration in Europe: Myths and Realities*, (Ed: A. Triandafyllidou), Routledge, New York.
- Triandafyllidou, A., and Ambrosini, M. (2011). "Irregular Immigration Control in Italy and Greece: Strong Fencing and Weak Gate-keeping serving the Labour Market", *European Journal of Migration and Law*, 13(3), 251-273.
- Tsitselikis, K. (2018). Refugees in Greece: Facing a Multifaced Labyrinth, *International Migration*, 1-18.
- Turgay, S. (2011). *AB Üyelik Sürecinde Türkiye'nin Sınır Güvenliği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- UN High Commissioner for Refugees (1951). The 1951 Refugee Convention, Geneva, (Accessed: September 14, 2023) <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/4ca34be29.pdf>.
- UN High Commissioner for Refugees (2023). Türkiye'deki Mülteciler ve Sığınmacılar, (Accessed: October 20, 2023) <https://www.unhcr.org/tr/turkiyedeki-multeciler-ve-siginmacilar>.
- UN Human Rights Office of the High Commissioner (1966, December 16). Protocol relating to the Status of Refugees. (Accessed: September 7, 2023). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-relating-status-refugees>.
- Üstübcü, A. (2017). "Türkiye'de göç politikalarının dönüşümü: Yasadışıların uluslararası üretiminden makbul yabancıya?", *Toplum ve Bilim*, 140, 106-121.
- Üstübcü, A. (2018). *The Governance of International Migration: Irregular Migration: Irregular Migrants' Access to Right to Stay in Türkiye and Morocco*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Yazan, Y. (2016). *Avrupa Birliği'nin Yasadışı Göç Politikası: Türkiye Örneği Çerçevesinde İnsan Hakları Sorunsalı*, 2. Baskı, Milenyum Yayınları, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.11.2023 ✓Accepted/Kabul:12.02.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1384407

Research Article/Araştırma Makalesi

Demirbağ, U. (2024). "Zile'de Günümüze Kadar Korunmuş Bir Sivil Yapı Örneği: Emine Tekgöz Evi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 61, Denizli, ss. 429-450.

ZİLE'DE GÜNÜMÜZE KADAR KORUNMUŞ BİR SİVİL YAPI ÖRNEĞİ: EMİNE TEKGÖZ EVİ

Uğur DEMİRBAĞ*

Öz

Toplum hayatımızda en önemli yeri olan sivil yapı tiplerinden biri de geleneksel konutlardır. Konut bir ailenin bir toplumun tarihi, sosyal yaşamı ve kültürü ile ilgili izler vermektedir. Geleneksel konutlar kültürel mirasımızın korunmasında önemli yer tutan sosyal ve kültürel değerler için sürdürülebilirlik açısından önemli bir yer tutmaktadır. Konutların mimari özellikleri tarih boyunca devam eden kültürlerin birikimleriyle, coğrafi ve iklimsel özellikleriyle, sosyolojik ve ekonomik durumlarla, din ve hayat yaşantısı gibi faktörlerle ortaya çıkmıştır. Zile Tokat'ın kültürel miras açısından önde gelen şehirlerden biridir. Bu kültürel miras yapı tiplerinden birini geleneksel konutlar oluşturmaktadır. Konutlar bir kentin tarihini, kültürünü ve sanatını yansıtmaktadır. Zile ilçe merkezindeki geleneksel konutlar kalenin eteklerinde yoğunluk göstermektedir. Konutlar kentsel sit alanı içerisinde yer almaktadır. Bu geleneksel konutlardan biri de Emine Tekgöz Evidir. Konut iç sofalı plan tipinde olup sofa etrafında odalar vardır. Yapı iki katlı bir cephe göstermiş olup üst kat düz çıkma şeklindedir. Konutun korunarak günümüze gelmesi restorasyonun yapılması sivil mimari için önemlilik arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Zile, Ev, Mimari, Teknik, Restorasyon.

AN EXAMPLE OF A CIVIL BUILDING PRESERVED TO THE DAY IN ZİLE: EMİNE TEKGÖZ HOUSE

Abstract

One of the types of civil buildings that have the most important place in our social life is traditional residences. Housing gives traces of a family's history, social life and culture of a society. Traditional houses have an important place in terms of sustainability for social and cultural values that have an important place in the protection of our cultural heritage. The architectural features of the houses have emerged with the accumulation of cultures, geographical and climatic characteristics, sociological and economic effects, religion and lifestyles throughout history. Zile is one of the leading cities in terms of cultural heritage of Tokat. One of these cultural heritage building types is traditional houses. The houses reflect the history, culture and art of a city. Traditional residences in the district center of Zile are concentrated on the outskirts of the castle. The residences are located within the urban protected area. One of these traditional residences is Emine Tekgöz House. The house is in plan type with an interior sofa and there are rooms around the sofa. The building has a two-storey facade and the upper floor is in the form of a flat overhang. The preservation of the house and the restoration of the house are important for civil architecture.

Keywords: Zile, House, Architecture, Technical, Restoration.

*Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Grafik Tasarımı Bölümü, ÇANKIRI.
e-posta: ugurdemirbag@karatekin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8471-7348>)

1. GİRİŞ

Toplumların merkezi olan Anadolu, zengin doğal kaynakları ve jeostratejik konumu ile beyliklerin, devletlerin ve imparatorlukların yaşama ve fetih alanı olmuştur. Tarihsel boyunca birçok topluma ev sahipliği yapmış Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinden biri olan Tokat, kırsal ve kentsel dokudaki geleneksel yansımalarıyla, zengin tarihinin izlerini günümüzde de yaşatan yerleşim birimlerinden birisidir. Tokat'ta geleneksel kültürün yaşatıldığı ilçelerden olan Zile geleneksel kent dokusunda, kentnin çeşitli kültürlerin egemenliğine girmiş olması nedeniyle farklı kültürlerle ait mimari örneklerle rastlanmaktadır. Kentte Türk kültürüne ait birçok yapı, yıpranmış da olsa günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu yapılar arasında Danişmendli, Anadolu Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerinden cami, medrese, han, hamam, türbe, çeşme, konak gibi dini, kültürel ve sivil mimari eserleri yer almaktadır. Bu yapıların oluşturduğu sosyal, kültürel paylaşımların gerçekleştiği mekânlar olan sokaklar, yapılar, yolları, ağaçlar, aydınlatma elemanları, peyzaj elemanları gibi kentsel öğeler şekillendirmektedir. Bu sokaklar, içerisinde yaşamış her kültürün izlerini taşıyan, o kültürün kamusalda özele tarihi bilgilerini içeren alanlardır.

Geleneksel konutlar bir kentin toplumsal anlamda kültürünü ve sanatını yansıtmaktadır. Sedat Hakkı Eldem'in tanımına göre, "Türk Evi eski Osmanlı devletinin işgal ettiği sınırlar içinde, eski tabirleriyle Rumeli ve Anadolu mıntıklarında yerleşmiş, gelişmiş ve 500 sene kadar tutunmuş kendi özellikleriyle oluşmuş bir ev tipidir" diye söz etmektedir (Eldem, 1954: 11). Eldem, Osmanlı evinin birdenbire oluşmadığını, sınır topraklarındaki evlerle beraber geliştiğini ve bu gelişmenin sınırların değişmesiyle ilerlediğini, bazen de gerilediğini söylemektedir. Osmanlılık düşüncesinin zamanla ortadan kalkmasıyla ise bu konut tipinin özelliklerinin zayıflayarak ortadan kalktığını, Türklerin azınlıkta olduğu ülkelerde korunabildiğini belirtmiştir. Bu sebepten dolayı Eldem, "Osmanlı evinin zamanla yalnızca Türk evi anlamını taşımaya başladığı, Rumeli ve çeşitli bölgelerin bu ev tipine farklı neden ve biçimlerde sahip çıktıkları, böylece bilerek veya bilmeyerek bu durumu paylaştıkları ve bu anlayışlarını farklı derecelerde sürdürmüş veya sürdürmekte olduklarını" belirtmektedir. Bunun dışında Eldem, "Osmanlı evinin varlık nedeni, baş unsuru, Türk kökeninden Türk evidir" sözünü ederek bu alanda fikrini öne sürmüştür (Eldem, 1984).

Zile ilçesi, sahip olduğu mimari kültürel değerlerin yanında günümüze kadar korumayı başardığı organik dokudaki geleneksel sokaklarının karakteristik özellikleri nedeniyle çalışma olarak seçilmiştir. Kent merkezinde zamanın yıpratıcı etkileri, yapı strüktüründeki, malzemelerdeki bozulmalar ve koruma bilincinin gelişmemesi gibi etkenlerin yanında rant kaygıları ve modern yaşama ulaşma kaygıları, kent dokusunu oluşturan tarihi evler ve sokaklarda yer yer bozulmalara yol açmıştır. Geleneksel kent dokusu, sokak ve konut kültürünün yerleşim yerlerinden biri olan Zile kent dokusu içerisinde özgün geleneksel dokusunu koruyan sokakların ve cadde özelliklerinin ortaya çıkarılması, Emine Tekgöz evinin genel olarak mimari ve bezeme özelliklerinin ele alınması, restorasyon aşamalarının aktarılması çalışmanın temel hedeflerindedir. Geleneksel konutlar genellikle kalenin eteklerinden başlayarak güneye ve doğuya doğru bir yöneliş göstermiştir.

Çalışmada restorasyonu yapılan Emine Tekgöz evinin mimari ve bezeme özellikleri incelenmiştir. Evin ayrıntılı olarak plan, cephe ve bezeme özellikleri üzerinde durulmuştur. Yapının günümüzde restorasyonu yapılmıştır. Dolayısıyla konutun restorasyondan öncesi ve sonrası karşılaştırması yapılmıştır. Konut ile ilgili şimdiye kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Literatür taramasında herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Çalışma iki evreden oluşmaktadır. İlk aşamada Emine Tekgöz evinin mimari olarak plan, cephe ve bezeme özellikleri üzerinde durulmuştur. Konutun plan, cephe, bezeme, malzeme ve yapım teknikleri üzerinden rölöve, restitüsyon ve restorasyon hazırlanmıştır. Bununla birlikte görseller tarafımda çekilmiştir. Ev ile ilgili bilgiler için gerekli kaynaklardan ve kuruluşlardan yararlanılmıştır. İkinci aşamada ise evin günümüzde karşılaştığı sorunlar üzerinde durup restorasyon için gerekli çözüm önerileri sunulmuştur.

Ev mimari ve bezeme özellikleri ile bir toplumun, sosyal hayatını, kültürel yaşamını ve sanatsal kimliğini yansıtmaktadır. Bu bağlamda geleneksel evin ortaya çıkarmış olduğu farklı özellikler Türk Konut Mimarisine ve bilimsel alana katkı sağlayacaktır.

2. GELENEKSEL TÜRK EVİNE KISA BİR BAKIŞ

Anadolu geleneksel evi ile ilgili tanımlamalarına geçmeden önce "ev" sözcüğüne bir açıklık getirmek gerekmektedir. Ev kelimesi kişilerin mesken edinmesi için yer anlamında kullanılmaktadır (Kılıçoğlu, S., Devrim, H. ve Araz, N. (1969).). Bir diğer görüşe göre ev; "yalnızca bir kişinin veya bir ailenin oturabileceği yapılmış

konut” anlamına gelmektedir (Hasol, 2016). “Türk Evi” sözü ilk defa 1909 yılında Celal Esad Arseven tarafından kullanılmıştır (Tuztaşı, 2013). Reha Günay’a göre “Türk evi tarih boyunca Türklerin içinde oturdukları ev tipleri” olarak tanımlanmaktadır (Günay, 1999). Doğan Kuban’a göre Türk Evi; “Geleneksel Türk Ailesinin yaşam kültürü ve törelerine uygun şekil ve plan özelliklerini gösteren, yüzyıllarca Türk toplumlarının ihtiyaçlarına cevap vermiş bir konut tipi” olarak bilinmekte ve tanımlanmaktadır (Kuban, 1975). Önder Küçükerman, “Türklerin Anadolu’da yüzyıllar boyunca gerçekleştirdikleri ilginç bir yaşam çevresi olan geleneksel Türk evi” olarak ele almıştır (Küçükerman, 2007). Cengiz Bektaş, “Türk evi” olarak tanımlamasını yaparken, bazı yerlerde de “eski Türk evleri” olarak belirtmiştir (Bektaş, 1996).

Evlerin tarihsel sürecine bakıldığında Anadolu’da Paleolitik Devirde ilk olarak çatma kulübeler ortaya çıkmıştır. Mezolitik Devirde ise oval planlı evler görülmeye başlamıştır (Akdeniz, 2017: 17). Neolitik Dönemden itibaren gelişen bir ev mimarisi ortaya çıkmıştır. Neolitik Dönemde Çayönü, Aşıklıhöyük, Çatalhöyük, Hacılar, Alışar, Kuruçay ve Beycesultan gibi yerleşim yerlerinde gelişen bir konut mimarisi vardır. Evlerin sayısı artarak köyleri meydana getirmiştir. Evler tek odalı yuvarlak, dikdörtgen odalı, çok odalı dikdörtgen planlı bir şekilde yapılmıştır (Özdoğan, 2007).

Geleneksel Türk evleri plan tipi olarak Orta Asya’da yer alan çadırın plan düzeninden geldiği bilinmektedir (Dıykanbayeva, 2017). Geleneksel evlerde yaygın olarak kullanılan plan türü dış, iç ve orta sofalı plan tipleridir. Sofa etrafında çeşitli ihtiyaçları karşılayan hizmet odaları yer almaktadır. Anadolu’da gelişme ve ilerleme göstermekte olan ev kültürü, insanın sosyo – kültürel yapısına, yörenin coğrafyasına, iklimine, yapı malzemesine ve teknolojisine bağlı olarak değişim göstermiştir. Bu değişim türde coğrafi koşullar çeşitli yapısal farklılıkları ortaya çıkarmıştır. Örneğin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yapı malzemesi olarak taş kullanılırken, Karadeniz Bölgesi’nde ahşap malzeme kullanımı yoğunluk göstermiştir. İç bölgelerde ise Türk evleri genel olarak alt katları yığma taştan, üst katları ise ahşap çatki arası kerpiç dolgu tekniği ile yapılmıştır. Literatürde bu uygulamaya hımış tekniği adı verilmektedir.

Bezeme sıcak bölgelerde evlerin dış cephelerinde görülürken, iç bölgelerde ise iç mekânda yer almaktadır. Bezemelerde genellikle geometrik ve bitkisel motifler görülmektedir. Dış cephelerde genellikle kapı ve pencere çevrelerinde görülmektedir. İç mekânda ise daha çok tavan göbeklerinde ve oda kapılarında vardır. Geometrik motif olarak üçgen, daire, çarkifelek formunda baklava dilimi şeklinde bezemeler yer almaktadır. Bitkisel motif olarak ise palmet, hatai, yaprak, uzayan dallar, vazo içinden çıkan demetler ve ağaç motifleri bulunmaktadır.

3. ZİLE’NİN GELENEKSEL KENT DOKUSU

Zile tarihsel ve kültürel yönden gelişmiş bir ilçe merkezidir. Geleneksel evler ilk olarak Zile Kalesi’nin eteklerine yapılmıştır (Şekil 1). Zile kalesi, 1397 yılında Yıldırım Beyazıt tarafından Osmanlı topraklarına katılmış, Osmanlıların son dönemlerinde depo olarak kullanılmıştır. Zamanla askeri savunma görevini yitiren kale surları içindeki evler yavaş yavaş kale eteklerine ve düzlüklere yayılmıştır (Özçağlar, 1996). Ovada kurulan yeni yerleşimlerde farklı hizmetler önem kazanmış, dolayısıyla nüfus artmıştır (Göney, 1995).

Evler kentsel sit alanı içerisinde yer almaktadır. Zaman içerisinde geleneksel evler güneye ve batıya doğru bir yönelim göstermiştir. İlçe merkezinde yaklaşık 3500 geleneksel konut vardır. Bu konutların bir kısmının restorasyonu yapılmış olup bir kısmı ise günümüzde harap bir haldedir.

Şekil 1: Cami ve hamam etrafında oluşan kent kimliği

(Kaynak: Günesen, 2007)

Nüfusun yoğun olduğu mahallelerde 14 - 20. yy. arasında yapılan cami ve hamamlar da kentin belirleyici noktaları olmuştur. Her mahallede bir mescidin bulunması ve mahalle evlerinin bu mescit etrafına toplanması Türklerdeki şehirleşme geleneğinin Zile’de de uygulandığını gösterir. Bugünkü Alacamecit, Kislik, Molla Yahya, Şeyhkolü, Şeyhali, Bahçelievler, Tutlupınar, Güvenevler, Minare-i Sağır, Yunus Emre Mahalle Camileri ve Derebaşınlı, Hurihatun, Behramağa Sokak Camileri bu geleneğin örnekleridir (Şimşirgil, 1991).

1485 tarihli kayıt defterlerine göre Zile ilçe merkezi 12 mahalleden meydana gelmektedir (Tablo 1). Bunlardan 5’i zaviye, mescid veya cami adı ile 2’si mahallelerde oturmuş önemli kişilerin görev adı ile diğerleri de mahallelerin özelliklerine göre isimlendirilmiştir. 1520 tarihli kayıt defterine göre Zile’de mahalle sayısı 13’e yükselmiş (Tablo 2), 1574 tarihli kayıt defterine göre Zile’de mahalle sayısı yine 13’te kalmıştır (Ercan, 2018: 94).

Tablo 1: 1485 yılındaki Zile’deki mahalleler

MAHALLE ADLARI			
01	Bağluca	07	Kethüda
02	Bağluca-i Diğer	08	Sefâyân Mescidi
03	Cami	09	Şeyh Kulu Mescidi
04	Hacı Hasan Mescidi	10	Ulupınar
05	Hacı Yakup	11	Yazıcı
06	Kal’a	12	Zaviye Mescidi

Tablo 2: 1520 yılındaki Zile’deki mahalleler

MAHALLE ADLARI			
01	Alaca Mescid	08	Mennan
02	Bağluca	09	Sefâyân Mescidi
03	Cami	10	Şeyh Kulu Mescidi
04	Hacı Hasan Mescidi	11	Ulupınar
05	Hacı Yakub	12	Yazıcı
06	Kal’a	13	Zaviye Mescidi
07	Kethüda		

Zile’nin günümüzdeki geleneksel kent dokusuna bakıldığında; kentsel sit alanları yerleşim dokusu 1920-1950 yılları arasında oluştuğu görülmektedir. 1920 tarihinde Kuvayı Milliye Ordusu’nun isyanını bastırmak için yapılan top atışlarında şehirdeki bazı yapılar yıkılmış, benzer şekilde 1922 tarihinde çıkan yangınla kentin büyük bir bölümü yanmıştır. Böylelikle tarihi nitelikli birçok belge yok olmuştur. 1939’da meydana gelen Erzincan depremi ilçeyi sarsmış ve hasarlar vermiştir. 1956 yılında ilçenin geçirdiği büyük bir yangın neticesinde bugünkü Uzun Çarşı’nın da yer aldığı bölge, kalenin batısı ve güneybatısı büyük oranda yok olmuştur (Kutluay, 2012: 341).

Kent merkezinde büyük yıkımların ardından 1950’li yıllarda imar faaliyetleri artmıştır. Zile’nin 1923 yılından sonra ilçe olmasıyla, kaymakamlık ve belediye gibi kamu kurumları günümüzde kentsel sitte yapılarak idari merkez kimliği ortaya çıkmıştır. Kaymakamlık ve Belediye binaları hâlen merkezde yer alırken bu alanda mekânsal gelişmenin sınırlarının bitmiş olması nedeniyle son dönemlerde okul ve adliye, vb., kamu binaları gibi kompleks yapılar merkezin batısında, etkileşim geçiş alanında yapılmıştır. 1960’lı yıllardan sonra kooperatifleşme ile yerleşim yerleri tarım alanlarına yönelmiş, Zile’nin kuzey, batı ve güney bölgesinde yeni yerleşimler oluşmuştur (Kutluay, 2012).

Osmanlı dönemi ile birlikte erken Cumhuriyet döneminde de kent dokusunun korunması devam etmiştir. Geleneksel dokunun yer aldığı kent merkezinden, yeni gelişme alanlarına doğru nüfusun mekânsal olarak değişimi olmuştur. Kale etrafında 1950-1980 tarihleri arasında işinsal olarak gelişme devam etmiştir. Bu dönemde yapılan, günümüzde kentsel sit alanı dokusunu oluşturan yapılar genellikle sade, geleneksel üsluptadır. Cumhuriyet’in ilk zamanlarında zarar gören mahalleler de planlı bir şekilde yapılmaya başlamıştır. Kentsel sit alanı içerisinde yer alan Hacı Mehmet ve Cedit Mahallelerindeki izgara planlı yapılaşmalar bu döneme özgüdür. Kent biçimlenişinde en önemli özelliklerinden biri olan tarihi Uzun Çarşı aynı zamanda yenilenmiştir. Kentin ticari merkezi bu çekirdek etrafında gelişmiştir. Cumhuriyet tarihiyle var olan buğday pazarı da kentsel sit alanı içerisinde ilk kurulduğu yerde işlevini sürdürmektedir.

Geleneksel kent dokusu tarihten günümüze idari, ticari merkez ve konut bölgesi olarak kullanılmış olup, bu alanda belirleyici fonksiyon değişiklikleri olmamıştır. İlçe merkezi 1960’lı yıllardan 2000’li yıllara kadar göç alan nüfusu barındırmıştır. Zile ilçesi idari, sosyo - kültürel ve ticari hizmetlere bağlı olarak yakın çevresinde önemli bir merkez olmuştur. Ancak 2000’li yıllardan sonra, tarım ve hayvancılığın yok olması, Turhal Şeker Fabrikası’nın özelleştirilmesi, Tokat Sigara Fabrikası’nın kapanması, sulanabilir arazinin az olması, sanayi yatırımının olmayışı nedeniyle il göç vermeye başlamıştır.

Zile'nin kentsel sit alanındaki adalar dokusal olarak organik düzen ve ızgara planlı düzen şeklinde iki tipte bir yönelim göstermektedir. Güney ve batı bölümde yer alan, Cumhuriyet, İstasyon ve Sıra Köprü Caddeleri arasında kalan Tutlupınar, Cedit, Hacı Mehmet ve Camii Kebir Mahallesi'nin güneyi ızgara plan şeklindedir. Sakiler, Kislik, Nakkaş, Orta ve Zincirliülya Mahalleleri ile etkileşim geçiş alanı organik dokunun en iyi görüldüğü alanlar olarak bilinmektedir. Organik düzendeki yapı adaları oldukça büyük yüzölçümlüdür. Ada tipolojisi ise büyük boyutlu ve küçük boyutlu olmak üzere iki gruptur. Büyük adaların orta bölümlerinde oldukça büyük boşluklar oluşmuş ve iç taraftaki yapılaşmalara ulaşım çıkmaz sokaklarla sağlanmıştır. Küçük adalarda ise çıkmaz sokaklar bulunmamaktadır (Ashihara, 1970). Parseller ise köşe, ara, ada içi, köşe-ara ve çıkmaz yoldan cephe alan parsel şeklinde gruplanmaktadır. Genel olarak etkileşim geçiş alanındaki parsellerin kentsel sit alanındakilere göre daha büyük, parsel-müştemilat oranlarının ise daha küçük olduğu görülmektedir.

Anadolu'da kalesi olan tüm kentlerde olduğu gibi Zile'de de kale merkezli kent dokusu oluşmuş, kale merkezinden dışarı doğru genişleyerek büyümüş, kentin kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerinden kaleyi içine alarak kentin güneyinde birleşip Yeşilirmak'a akan iki dere arasında gelişimine devam etmiştir. Geleneksel kent dokusunun kimliğini oluşturan kalenin eteklerinden başlayarak etrafındaki alanı kaplayan organik yapı mahalleler oluşturmuştur. Bu mahalleler, şehrin çekirdeğini oluşturan geleneksel evlerden oluşan, dar uzanan yollar ile çıkmaz sokaklara sahip yerleşim alanları olarak bilinmektedir.

Zile kent merkezinde ilk betonarme yapılaşmalar 1950'li yılların ortalarında kalenin güneyinde eski Muharrem Efendi Mezarlığı ile Hıdırlık olarak bilinen yerde başlamıştır. Bahçelievler Mahallesi ilçenin mimari özelliği farklı ilk mahallesidir. Genelde bir-iki katlı bahçeli 'Altin' evler bulunmaktadır. 1960 yılından sonra günümüzde Bahçelievler Mahallesi'nde devlet hastanesinin yapılması, Nato Yolu ile Artova Caddesi kavşağında karşılıklı olarak önce Endüstri Meslek Lisesi sonra İmam Hatip Liselerinin yapılması Bahçelievler Mahallesi'nin gelişimini bu yönde hızlandırmıştır.

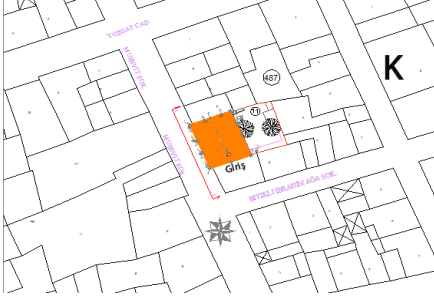
Kentsel sit alanında yaşam olanaklarının yapısal ve teknik altyapı açıdan yeni gelişme alanlarına oranla daha düşük olması, yerel halkın kent dışına ya da kent içindeki yeni gelişme alanlarına göç etmesine neden olmuştur. Kentsel sit alanı kırsaldan göç edenlerin tercihi olmuş, sosyal yapı belirgin bir değişim göstermiştir. 1939 yılında Zile'de meydana gelen depremde çok can kaybı ve büyük oranda yıkım olması üzerine yeni yerleşim alanının batıda "Küçükbayır" olarak bilinen lokasyona ve Sivri Çal Tepesine doğru yönelmesi deprem riskini azaltmıştır (Özçağlar, 2009).

4. EMİNE TEKGÖZ EVİ

4.1. Konumu ve Tarihi

Zile İlçe Merkezi, Hacı Mehmet Mahallesi, 487 ada, 11 parsel üzerine konumlanmış bir sivil yapıdır (Şekil 2). Ev yanlarındaki evlerle birlikte bitişik nizamdadır (Şekil 3). Yapı kentsel sit alanı içerisinde yer almaktadır. Konut tescilli sivil yapılar grubunda bulunmaktadır. Ev kuzey – güney yönünde uzayan Musevit Sokak'a cephe vermektedir.

Yapının batısında Musevit Sokak, kuzey ve güneyinde komşu parsellerdeki bitişik yapılar, doğusunda ise arka bahçesi yer bulunmaktadır. Konut dikdörtgen formunda bir arsa üzerine inşa edilmiştir (Şekil 4). Konut 1900'li yıllarda inşa edilmiştir. Günümüzde yapının mülkiyeti özel durumlardan dolayı ikiye bölünmüştür. İlk inşa zamanlarda ev mimari olarak bütüncül bir yaklaşım gösterirken, günümüzde yapı ikiye bölünmüş olup sonradan eklenen bölümler, odalar, mutfak, WC ve banyo gibi birimler vardır.

Şekil 2: Emine Tekgöz evinin vaziyet planı

Şekil 3: Emine Tekgöz evinin uydu görünüşü

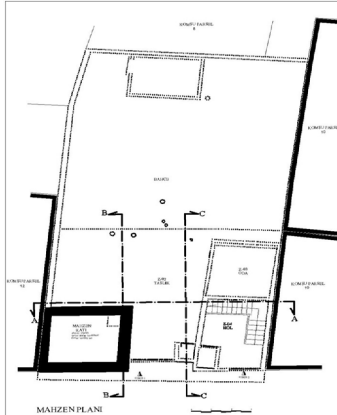
(Kaynak: parselsorgu.tkgm.gov.tr, 2023)

Şekil 4: Emine Tekgöz evinin genel görünüşü

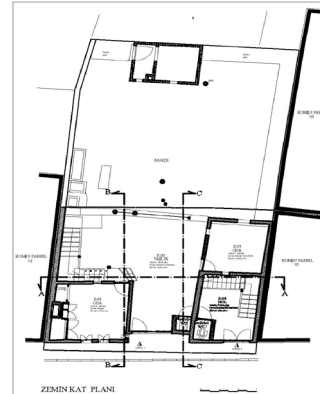
4.2. Plan Tip

Konut plan olarak iç sofalı olup sofa çevresinde odalar bulunmaktadır. Evin mahzeninde birer taşlık ve oda bölümleri yer almaktadır (Şekil 5). Zemin katta iki oda, iki WC ve bir banyo birimi vardır (Şekil 6). En üst katta ise sofa etrafında altı oda ve bir mutfak bulunmaktadır (Şekil 7). Çatı iki yöne eğimli kırma şeklindedir (Şekil 8). Zemin katta giriş kapısının yanına sonradan tuğla malzemeden yapılmış WC mekânı eklenmiştir. Odaların yüksekliği taşlık bölümünden yarım metre yukarıdadır. Mekânlar genellikle 3.0x3.5m olup kareye yakın dikdörtgen formdadır. Ev su basman seviyesine kadar moloz ve kesme taştan yapılmış olup zemin ve birinci kattan itibaren bitişik ahşap çatı arası kerpiç dolgulı, kâgir bir yapı yer almaktadır. Evin duvarları günümüzde sıvalıdır.

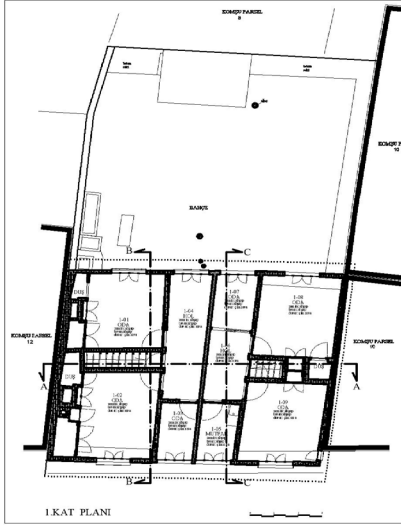
Şekil 5: Konutun mahzen planı

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

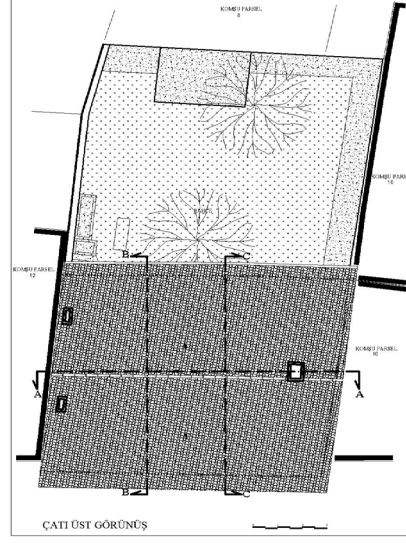
Şekil 6: Konutun zemin kat planı

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 7: Konutun birinci kat planı

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

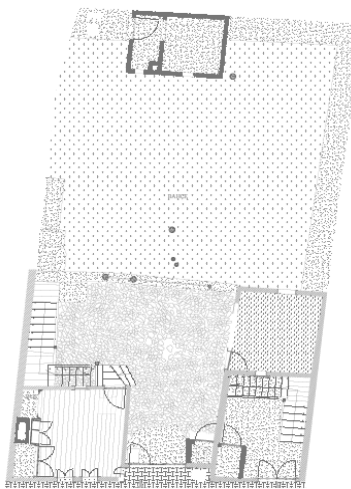

Şekil 8: Konutun çatı planı

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

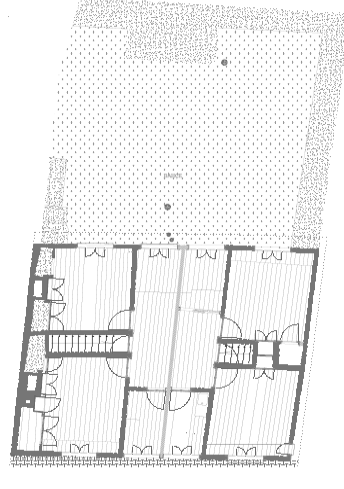
Yapının zemin katında Musevit Sokak'a açılan iki giriş kapısı yer almaktadır. Konutun alt katının zemini dere taşı ile kaplanmıştır (Şekil 9). Giriş kapısı önünde beton şap kaplamalar vardır. Zemin katta bulunan, özgün oda olan Z-04 mekânının, günümüze yakın tarihlerde penceresi sökülüş, pencere yerine iki kanatlı muhdes giriş kapısı takılmış, zemin kattaki taşlık mekânına açılan kapısı kapatılmış ve mekânın içerisine muhdes ahşap merdiven yerleştirilerek, üst kata çıkış sağlayan hole dönüştürülmüştür.

Yapı zemininin bazı bölümleri ahşap kaplamalıdır. Tavanı en dıştan iki sıra düz çerçevesi, ahşap çıtalı düz tavan kaplamalıdır. Zemin kattaki muhdes ahşap merdiven, "L" şeklinde, tek kollu ve on altı basamaklı olarak yapılmıştır. Zemin katta Z-01 mekânı ahşap kaplamalı, Z-02 mekânı özgün dere taşı kaplamalı, Z-03 mekânı zemini toprak, Z-04 mekânların zemini muhdes beton şap kaplamalıdır. Birinci katta yer alan tüm mekânların zemini ahşap kaplamalıdır. Yapının birinci katında da özgün sofa, tam ortadan muhdes bir duvarla ikiye bölünmüştür (Şekil 10). Bu bölünme sonucu plan düzleminde ortada kalan kapı 1 No.lu giriş, zemin katın tamamını, birinci katında yarısını kullanan bir meskene açılmaktadır. Zemin ve üst kat tavanları ahşap çıtalı kaplamalıdır (Şekil 11-12).

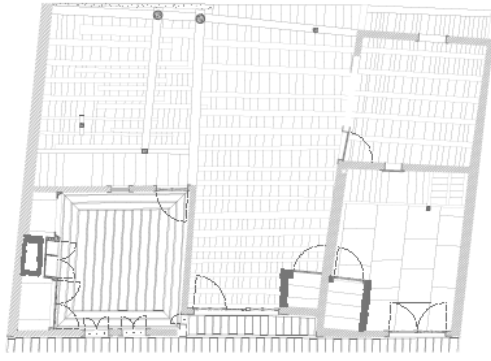
Şekil 9: Konutun zemin kat döşeme planı

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

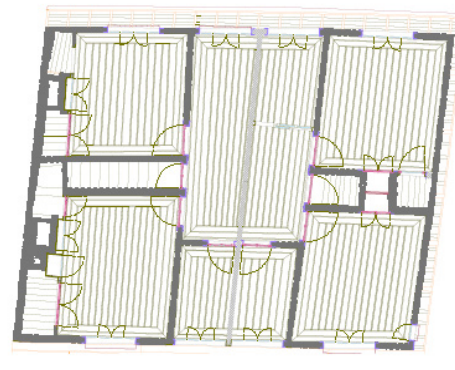
Şekil 10: Konutun birinci kat döşeme planı

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 11: Zemin kat tavan planı

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 12: Birinci kat tavan planı

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

4.3. Cephe Biçimlenişi

Emine Tekgöz evi cephe olarak iki katlıdır (Şekil 13). Yapının ön cephesi batı yönünde Musevit Sokak'a bakmaktadır. Bu cephe aynı zamanda yapının ana girişinin olduğu cephe. Arka cephe ön cephe ile benzer özellik göstermektedir (Şekil 14). Ev yakın tarihte içten ikiye bölünmüş ve iki ayrı mesken olarak kullanılmıştır. İki meskenin kullanımı için cephede iki kanatlı muhdes kapılar açılmıştır. Bu kapılardan birisi cephenin ortasında özgün yerindedir. Ancak kapılar işlem görmüş, kanatlar birbirinden ayrılmıştır. Sağdaki kanat kasasına çakılmak suretiyle sabitlenmiştir. Diğer kapı cephenin en sağında yer almakta olup çift kanatlıdır. Konutun kat yüksekliği 3m dir.

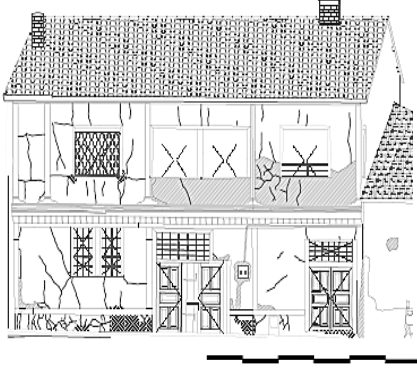

Şekil 13: Evin giriş cephesi

Şekil 14: Evin arka cephesi

Cephe yatay olarak iki bölüme ayrılmıştır (Şekil 15-16-17). Yapının zemin katı cephenin alt kısmını, parsel boyunca sokağa doğru uzatılan birinci kat üst kısmını oluşturmaktadır. Genel anlamda oldukça değişmiştir. Zemin katta, cephenin sol kısmında bulunan ahşap pencereler özgündür. Açılan muhdes kapıların haricinde, üst kattaki pencerelerde de değişimler olmuş, geleneksel 1/2 oranlı Türk evi pencereleri sökülmüş, pencere arasındaki dolu kısım sökülerek ve pencere alanı genişletilerek toplamda dört adet asri ahşap pencereler takılmıştır. Birinci katın sokağa taşırılan cumba altı, yapıya doğru hafifçe eğimli ahşap kaplama ile komple kaplanmıştır. Cephe yatay kat silmeleri, yatay ve düşey ahşap pasalar ile süslenmiştir. Cephe yatayda sokağa taşkın geniş ahşap saçak ile sonlandırılmıştır. İç mekânda orijinal şeklinde tek kanatlı kapılar ve merdivenler yer almaktadır (Şekil 18-19-20).

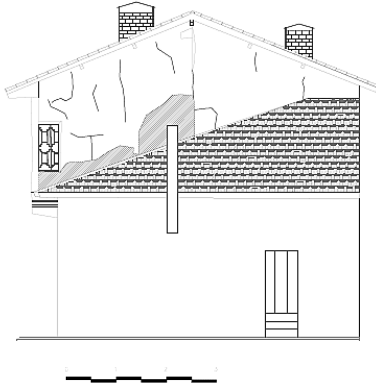
Şekil 15: Batı görünüşü

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 16: Doğu görünüşü

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 17: Güney görünüşü

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

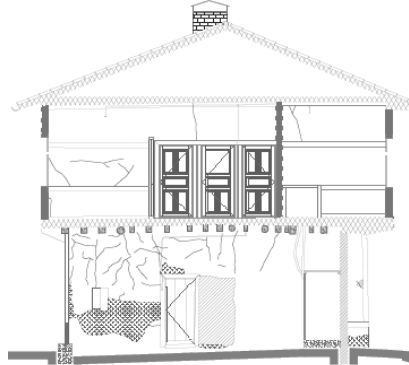
Şekil 18: A – A kesiti

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 19: B – B kesiti

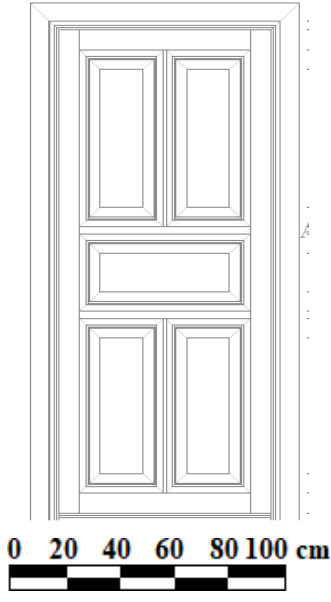
(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 20: C – C kesiti

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Yapının özgün duvarları, ahşap çatkı arası kerpiç dolgu tekniğiyle yapılmıştır. İç mekânda yer alan ocak etrafında ve ocak bacalarında harman tuğla malzeme kullanılmıştır. Günümüze yakın tarihlerde yapılan değişiklikler ve müdahaleler sonucunda harman tuğla, yığma tuğla ve delikli tuğla malzeme ile bir takım bölücü ve taşıyıcı duvarlar eklenmiş, bazı duvarlar muhdes malzemelerle onarılmıştır. Konutun giriş kapıları ahşaptan olup çift kanatlıdır. İç mekân oda kapıları ise ahşaptan yapılmış tek kanatlıdır (Şekil 21-22).

Şekil 21: İç mekân oda kapısı
(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

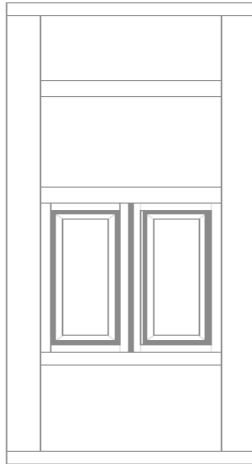
Şekil 22: İç mekân oda kapısı görünüşü

4.4. Bezeme Özellikleri

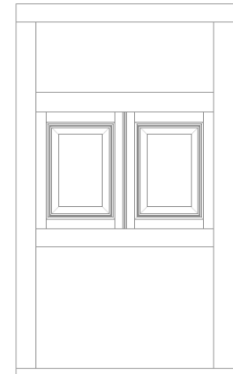
Konutun dış cephesinde herhangi bir bezeme ögesine rastlanılmamıştır. Bezeme yapının daha çok iç mekânında görülmektedir. İç mekânda genellikle tavan göbeklerinde ve tek kanatlı oda giriş kapılarında görülmektedir (Şekil 23). Tavan muhdes kontrplak kaplamalıdır. Dolaplar ise sade bir özellik göstermektedir (Şekil 24-25-26).

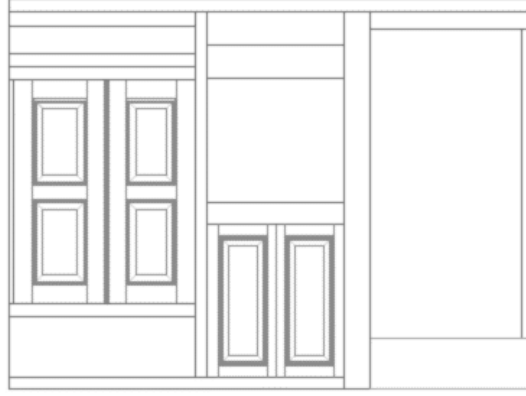
Şekil 23: Ahşap çitallı düz tavan görünüşü

Şekil 24: Dolap görünüşü
(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 25: Dolap görünüşü
(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

Şekil 26: Dolap görünüşü

(Kaynak: Adnan Seçkin arşivi, 2023)

4.5. Yapıda Karşılaşılan Sorunlar ve Yapılan Onarımlar

Konutta meydana gelen en büyük değişiklik yapının içten bölünerek iki farklı mekân olarak kullanılmasıdır. Zemin katta bulunan, özgün oda olan Z-04 mekânının, günümüze yakın tarihlerde penceresi sökülmüş, pencere yerine iki kanatlı muhdes giriş kapısı takılmış, zemin kattaki taşlık mekânına açılan kapısı kapatılmış ve mekânın içerisine muhdes ahşap merdiven yerleştirilerek, üst katta çıkış sağlayan hole dönüştürülmüştür. Yapının birinci katında da özgün sofa, tam ortadan muhdes bir duvarla ikiye bölünmüştür. Bu bölünme sonucu plan düzleminde ortada kalan kapı (1 No.lu giriş), zemin katın tamamını, birinci katında yarısını kullanan birinci meskene açılmaktadır.

Plan tipinin güneyinde kalan muhdes kapı (2 No.lu giriş), zemin katta içerisine merdiven yerleştirilmiş odayı ve üst katın diğer yarısını kullanan ikinci meskene açılmaktadır. Bölünme işlemi yapılırken üst katta, ciddi bir onarım işlemi yapıldığı tespit edilmiştir. Üst katta bulunan tüm mekânların özgün kerpiç duvar dolguları boşaltılmış, yerlerine harman tuğla ile dolgu yapılmıştır.

Muhdes ahşap merdiven yerleştirilirken, 1-08 ve 1-09 odaları arasında bulunan gömme dolap sökülmüş, dolabın 1-08 odaya açılan kapakları sökülerek yerine duvar örülmüş, sökülen dolabın sofaya bakan kısmına kapı açılmıştır. Açılan bu kapı boşluğuna alt kattan başlayan merdiven oturtularak üst kata ikinci çıkış sağlanmıştır.

Zemin katta, bahçeye bakan kısımda bulunan özgün duvar, bahçe çıkış kapısı, duvarın ara bölücü ahşap elemanları ve kerpiç dolguları tamamen sökülüştür. Zemin katta bulunan Z-01 mekânının pencereleri haricinde tüm özgün pencerelerde değişimler olmuştur. Geleneksel ½ oranlı Türk evi pencereleri sökülmüş, pencere arasındaki dolu kısım sökülerek ve pencere alanı genişletilerek asri ahşap pencereler takılmıştır.

Yapının cephesi terk edilme ve bakımsızlık nedeniyle oldukça hasar görmüştür. Yapının cephelerinde sıva çatlakları, yoğun sıva dökülmeleri, çimento esaslı sıva müdahaleleri vardır. Yatay ve düşey ahşap taşıcılarda, kat silmelerinde, saçak altı kaplamalarında çok yoğun çürümeler ve deformasyonlar yer almaktadır (Şekil 27).

Restorasyon Öncesi Görünüşleri	Restorasyon Sonrası Görünüşleri
	
Konutun genel görünüşü	Konutun genel görünüşü
	
Üst kat çıkma görünüşü	Üst kat çıkma görünüşü
	
Kıvrımlı ahşap payandaların görünüşü	Kıvrımlı ahşap payandaların görünüşü

Köşe ve orta dikmelerin görünüşleri

Köşe ve orta dikmelerin görünüşleri

Giriş kapısının görünüşü

Giriş kapısının görünüşü

Giyotin pencerelerin görünüşü

Giyotin pencerelerin görünüşü

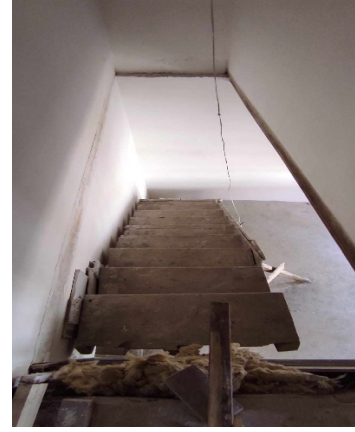
Saçakların görünüşü

Saçakların görünüşü

Merdivenlerin görünüşü

Merdivenlerin görünüşü

İç mekân oda kapılarının görünüşü

İç mekân oda kapılarının görünüşü

İç mekân duvar görünüşü

İç mekân duvar görünüşü

Odaların görünüşü

Odaların görünüşü

Tavan görünüşü

Tavan görünüşü

Şekil 27: Emine Tekgöz evinin restorasyon öncesi ve sonrası görünüşleri

SONUÇ

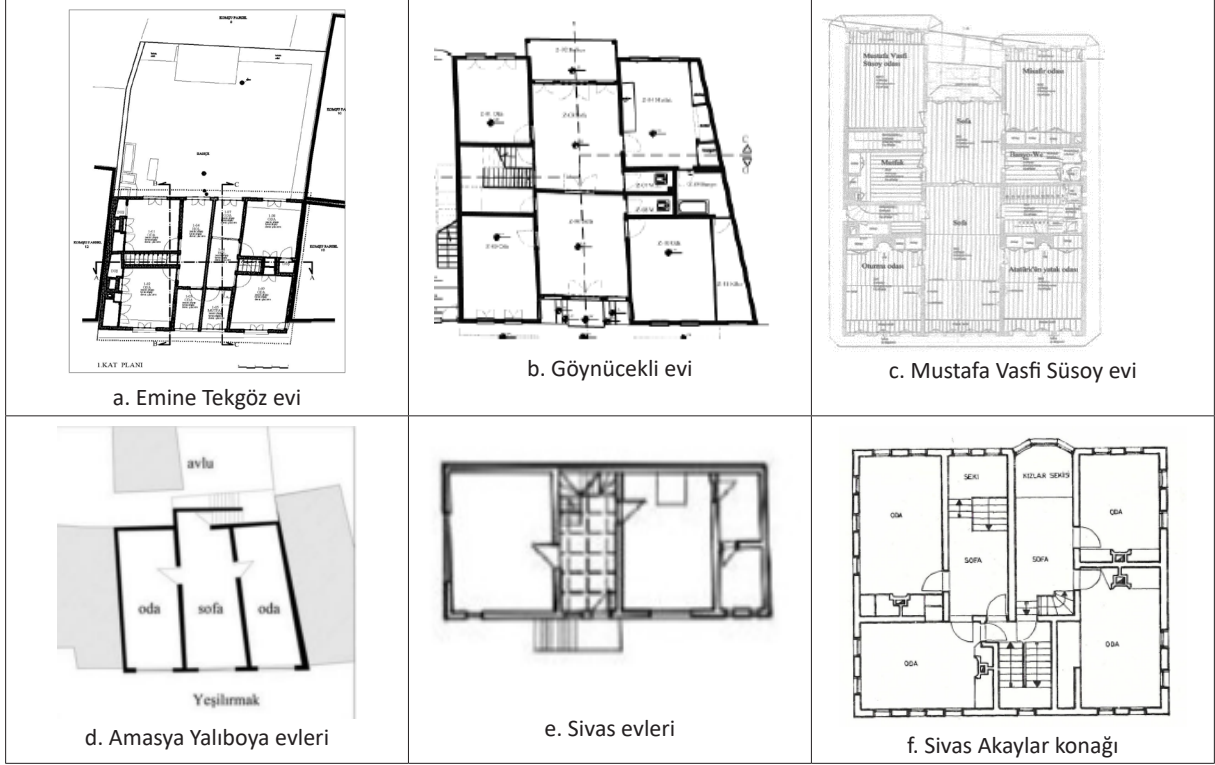
Tarihsel süreç içerisinde her kentin kendine özgü bir kültürel mirası bulunmaktadır. Geleneksel evler, bir kentin coğrafi, tarihi, kültürel ve sanatsal izlerini taşımaktadır. Geleneksel Türk evlerinin mimari ve bezeme özellikleri, Anadolu'nun farklı kesimlerinde çeşitli özellikler göstermesiyle birlikte kullanım ve fonksiyonları bakımından ortak özelliklere sahiptir. Tarihsel süreç olarak Roma döneminden günümüze gelinceye kadar birçok farklı dini ve sivil yapı türleri bulunmaktadır. Bu sivil yapı tiplerinden birini de geleneksel konutlar oluşturmaktadır.

1970 sonrası hızlı ve çarpık kentleşme Zile'de de olumsuz etkisini hissettirmiş, kent içinde belirgin bir göç hareketi yaşanmıştır. Kentsel sit alanında yaşam standartlarının hem yapısal hem de teknik altyapı açısından yeni gelişme alanlarının ki gibi yüksek olamaması, yerel halkın kent dışına ya da kent içindeki yeni gelişme alanlarına göç etmesine, bu durum da kentsel sit alanının kırsal alandan göç edenler tarafından tercih edilmesine ya da metruk duruma dönüşmesine neden olmuştur. Sosyal yapı belirgin bir değişim göstermiş bu değişimin sonucu olarak da evler ve sokaklar daha bakımsız hale gelmeye ve sit alanı eskimeye başlamıştır. Sokakların tarihi bütünlüğü bozulmuş, aykırı yeni yapılaşma, yeni mimari yaklaşımlar doku içerisine sızmıştır. Sokaklarda yaşanan değişimler kent tarihinin, kentin özgün kimliğinin kaybolmasında etken olmuştur.

Geleneksel evleri ile özellikle de bozulmamış üst ölçek dokusuyla Zile kent merkezi, Anadolu ev ve sokak dokusu mimarisi içerisinde Hititlerden beri yaşayan zengin kültür ve sanat çeşitliliğiyle özgün ve karakteristik yere sahip önemli bir yerleşim birimidir. Zile ilçe merkezinde evlerin genellikle kalenin eteklerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Zile'de geleneksel evler oldukça zenginlik göstermektedir. Bu evlerden biri de Emine Tekgöz Evidir. Yapı iç sofalı plan tipinde, iki katlı, üst katları dışa çıkmalıdır. Alt katları kesme taş, üst katları ise ahşap çatki arası kerpiç dolgu tekniğinde yapılmıştır. Evin dış cephesinde herhangi bir bezeme ögesine rastlanılmamıştır. Yapının günümüzde restorasyonu yapılmıştır. Restorasyon aşamasında da herhangi bir bezeme ögesine rastlanılmamıştır.

Zile'deki Emine Tekgöz evi planının iç sofalı plan tipinde oluşu çevre kentlerdeki geleneksel evlerin planına benzemektedir. Bu evlere b Göynücekli evi (Demirbağ, 2018: 142), c Tokat Mustafa Vasfi Süsoy evi (Uzun ve Talu, 2019: 21), d Amasya Yalıboyu evleri (Karacalı, 2021: 20), e Sivas evleri (Kılıcı ve Urak, 2021: 380), ve f Sivas Akaylar Konağını (Bilget, 1993: 41) benzer nitelikte olduğunu gösterebiliriz (Şekil 28).

Şekil 28: Evlerin iç sofalı plan tipleri

Zile'deki Emine Tekgöz evinin alt katın kesme taştan, üst kat ise ahşap çatkı arası kerpiç dolgu tekniğinde yapılması çevre bölgelerdeki evlerin yapı malzemeleri ile benzerlik göstermektedir. Bu evler b Gaziosmanpaşa Konağı (Uzun ve Talu, 2019: 32), c Çorum Aykaç Konağı (Şahin ve Biçer, 2021: 1562), d Nizamoğlu Konağı (Kılıç ve Özdemir, 2021: 6), e Amasya Yaliboya evleri (Karacalı, 2021: 20) ve f Sivas Abdi Başara evidir (Bilget, 1993: 15) (Şekil 29).

Şekil 29: Alt katları kesme taştan, üst katları ahşap çatkı arası kerpiç dolgulu olan evler

Zile'deki Emine Tekgöz evinin iki katlı şekilde yapılması çevre bölgelerdeki evlerin kat sayıları ile benzerlik göstermektedir. Bu evler b Çankırı Mustafa Sarıkaya evi (Demirbağ ve Urfalıoğlu, 2019: 75), c Amasya Yalıboyu evleri (Karacalı, 2021: 20), d Çorum Damar konağı (Şahin ve Biçer, 2021: 1564), e Tokat geleneksel konutu (Atak ve İbrahimzâde, 2010: 117) ve f Sivas geleneksel konutu (Kılıcı ve Urak, 2021: 379) benzer özelliindedir (Şekil 30).

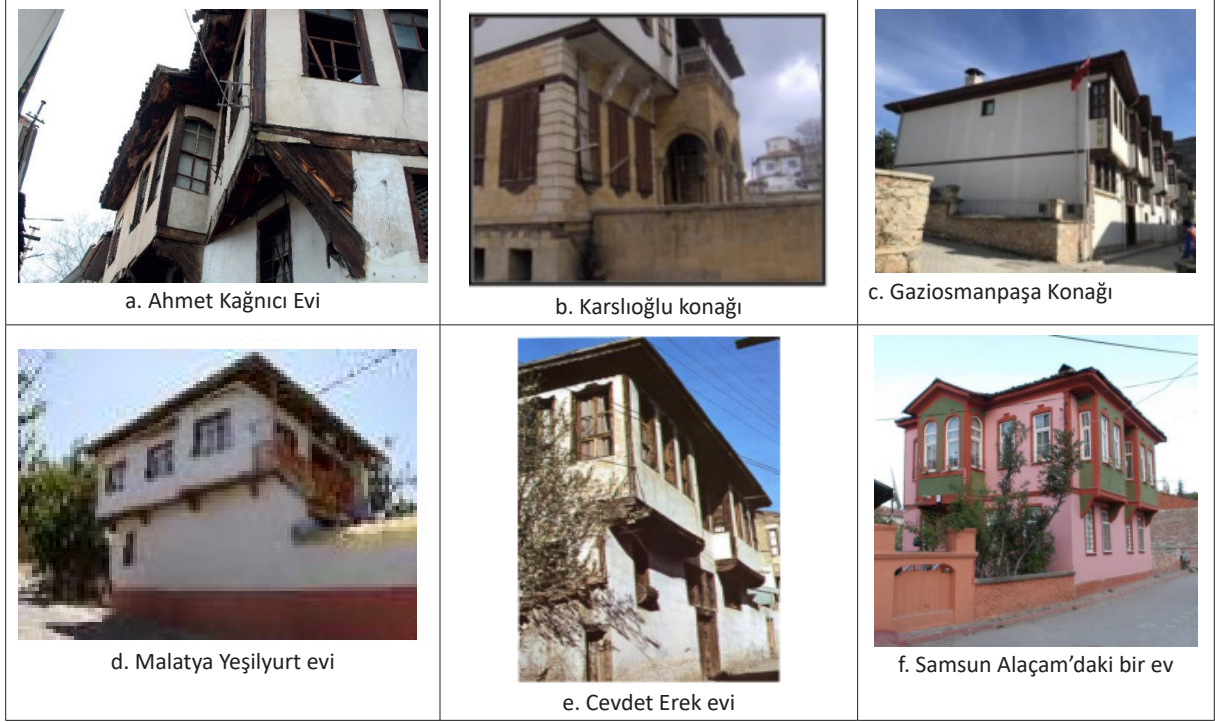
Şekil 30: İki katlı olan evlerin görünüşleri

Zile'deki Emine Tekgöz evinin üst katının düz çıkma şeklinde yapılması çevre kentlerdeki evlerin üst kat çıkmaları ile benzerlik göstermektedir. Bu evlere örnek olarak b Çankırı araştırma merkezi (Demirbağ, 2019: 81), c Amasya Yalıboyu evleri (Karacalı, 2021: 20) d Malatya geleneksel evi (Şahin ve Çetintürk, 2020: 57), e Karslıoğlu konağı (Kılıç ve Özdemir, 2021: 8), ve f İbrahim İnan evini (Demirbağ, 2018: 146) söz edebiliriz (Şekil 31).

Şekil 31: Üst katları düz çıkmalı olan evlerin görünüşleri

Zile'deki Emine Tekgöz evinin üst kat çıkmasının alttan kıvrımlı ahşap payandalarla desteklenmesi çevre bölgelerdeki geleneksel evlerin üst kat çıkmalarını alttan destekleyen kıvrımlı ahşap payandalara benzemektedir. Bu evlere benzer olarak a Ahmet Kağnıcı evi (Demirbağ, 2019: 83), b Karslıoğlu konağı (Kılıç ve Özdemir, 2021: 8), c Gaziosmanpaşa konağı (Uzun ve Talu, 2019: 32), d Malatya Yeşilyurt evi (Şahin ve Çetintürk, 2020: 56), e Cevdet Ereğ evi (Uzun ve Talu, 2019: 34), ve f Samsun Alaçam'daki bir evi (Yiğitbaşı ve Uz, 201: 39) yer almaktadır (Şekil 32).

Şekil 32: Üst kat çıkmayı alttan destekleyen kıvrımlı ahşap payandalar

Zile'deki Emine Tekgöz evinin giriş kapısının ahşaptan yapılmış çift kanatlı olması çevre kentlerdeki geleneksel evlerin giriş kapılarına benzemektedir. Bu giriş kapılarına örnek olarak b Ömer Harmancı evi kapısı (Demirbağ, 2019: 96), c Sivas geleneksel konutu kapısı (Kılıcı ve Urak, 2021: 383), d Mustafa Vasfi Süsoy evi kapısı (Uzun ve Talu, 2019: 41), e Kayseri geleneksel evi kapısı (Tali, 2006: 76) ve f Niğde geleneksel evi kapısı (Altuner, 2013: 1661) aynı özellikte bulunan giriş kapılarıdır (Şekil 33).

Şekil 33: Ahşaptan yapılmış çift kanatlı giriş kapıları

Emine Tekgöz evi pencerelerinin giyotin tipinde olması çevre bölgelerdeki geleneksel evlerin pencerelerine benzemektedir. Bu evlere b Çorum Karslıoğlu konağı (Şahin ve Biçer, 2021: 1566), c Yaren evi (Demirbağ, 2019: 90), d Tokat geleneksel evi (Atak ve İbrahimzade, 2010: 117), e Kırıkkale Hasan Mızrak evi (Canöz, 2020: 1946) ve f Samsun Ömer Velioğlu evinin pencereleri (Yiğitbaşı ve Uz, 2016: 35) benzer özellik göstermektedir (Şekil 34).

Şekil 34: Ahşaptan yapılmış giyotin pencereler

Emine Tekgöz evi iç mekân tavanlarının ahşap çıtalı ve kaplamalı olması çevre bölgelerdeki geleneksel evlerin iç mekân tavanları ile benzerlik göstermektedir. Bu evlere b Çankırı Masal Müzesi (Demirbağ, 2019: 86), c Zile Göynücekli evi (Demirbağ, 2018: 143), d Çorum geleneksel evi tavanı (Şahin ve Biçer, 2021: 1563), e Kırşehir Ağalar konağı (Önal ve Çellek, 2016: 321) ve f Yozgat Hayri İnal konağını (Kılıç ve Özdemir, 2021: 10) benzer örnekler olarak sıralayabiliriz (Şekil 35).

Şekil 35: İç mekân ahşap çıtalı kaplamalı tavanlar

Zile kent merkezi günümüze değin korunmuş, organik, morfolojik yapıdaki sokak dokusu ve bu doku içerisinde yaşanan sosyal hayat ile geleneksel sokak kültürünü halen yaşatıyor olması sebebiyle geleneksel Anadolu kenti özgün özelliklerini koruyan yerleşimlendendir. Geleneksel kent dokusunun ve organik sokak kültürünün gelecek kuşaklara sağlıklı ve bilinçli bir şekilde aktarılabilmesi için, üst ölçek koruma kararları ile, sokak dokusundan mahalle dokusuna uzanan bütüncül bir yaklaşımla korunması, günümüzde Anadolu'daki birçok kentte kaybolmuş olan özelliklerin sürdürülebilmesi açısından önemlidir. Zile'de geleneksel evlerin tarihi genellikle 18.yy'a kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla bu evlerin günümüze kadar korunarak gelmesi, bununla birlikte korunması adı altında gerekli çalışmalarının yapılması gelecek kuşaklara aktarılması açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adnan Seçkin Arşivi, 2003.
- Akdeniz, M. G. (2017). Tarih Öncesi ve İlkçağ Mimarlığı. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Altuner, H. (2013). "Geleneksel Niğde Evleri Giriş Düzenlemeleri", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 8/8, 1643 – 1670.
- Ashihara, Y. (1970). Exterior Design In Architecture. New York: Van Nostrand Reinhold Company.
- Bektaş, C. (1996). Türk Evi (1. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bilget, N. B. (1991). Sivas Evleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Demirbağ, U. (2018). Zile'de Geleneksel Konutların Cephe Biçimlenişi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2/1, 140-153.
- Demirbağ, U. ve Urfalıoğlu, N. (2019). Çankırı Merkez İlçe Geleneksel Konutlarının Cephe Biçimlenişi, Art-Sanat Dergisi, 11, 71-100.
- Dıykanbayeva, M. (2017). Kırgız Kültüründe Boz Üy, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 28, 217–226.
- Durgun Şahin, Y. ve Çetintürk, E. Nihal. (2020). Türk Evi Ölçeğinde Geleneksel Malatya Evlerinin Sosyo-Kültürel Sürdürülebilirliğinin Değerlendirilmesi, Tübav Dergisi, 13/1, 50-67.
- Eldem, S. H. (1954). Türk Evi Plan Tipleri (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Eldem, S. H. (1984). Türk Evi I (1. Baskı). İstanbul: Taç Vakfı Yayınları.
- Göney, S. (1995). Şehir Coğrafyası. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölge Yayınları.
- Günay, R. (1999). Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri (2. Baskı). İstanbul: YEM Yayınları.

- Günesen, Ö. (2007). Bir Asırda Tokat Nesilden Nesile Bir Miras. Tokat: Çözüm Ajans Yayınları.
- Hasol, D. (2016). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü. İstanbul: YEM Yayınları.
- Karacalı, A. O. (2021). Amasya Yalıboyu Evlerinin Mimari Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Bir Öneri, *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, 6/13, 15-25.
- Kılıcı, G. ve Urak, Z. G. (2021). Sivas Geleneksel Konut Mimarisinin Özellikleri ve Korunma Sorunları, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 6/2, 371-392.
- Kılıç, M. ve Özdemir, D. (2021). Geleneksel Türk Konaklarının İncelenmesi Yozgat Konakları, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 9/4, 1-13.
- Kılıçoğlu, S., Devrim, H. ve Araz, N. (1969). A. Meydan Larousse. İstanbul: Meydan Yayınevi.
- Kuban, D. (1975). Sanat Tarihimizin Sorunları. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Kutluay, S. (2012). Zile Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu. Ankara: Kutluay Planlama.
- Küçükerman, Ö. (2007). Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Apa Ofset Basımevi.
- Önal, M. M. ve Çellek, S. (2016). İç Anadolu'da Geleneksel Türk Evleri, Yapısal Özellikleri, Yozgat ve Kırşehir Örneği, 315-331.
- Özçağlar, A. (1996). Zile'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri, *Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu-Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 4, 145-163
- Özçağlar, A. (2009). Zile'nin Coğrafi Potansiyeli ve Sürdürülebilir Kalkınma Bakımından Önemi, Tarihi ve Kültürü İle Zile Sempozyumu, *Zile Belediyesi Kültür Yayınları*, 200-206.
- Özdoğan, M. (2007). "Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu'dan Avrupa'ya Aktarımı", *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [https:// www.parselsorgu.tkgm.gov.tr](https://www.parselsorgu.tkgm.gov.tr), 2023
- Şahin, N. ve Parlak Biçer, Ö. (2021). Geleneksel Çorum Evlerinde Ahşap Yapım Sistemlerinin İncelenmesi, *Erciyes Akademi Dergisi*, 35/4, 1554-1586.
- Seçkin, A. (2010). Tokat Zile'de Geleneksel Evlerden Örnekler, Koruma Sorunları ve Öneriler. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kadir Has Üniversitesi.
- Ercan, A. S. (2018). Zile Geleneksel Kent Dokusunda Sokak Çözümlenmeleri. (Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi.
- Şimşirgil, A. (1991). Osmanlılar İdaresinde Zile Şehri (1455-1574), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6, 231-243.
- Tali, Ş. (2006). "Geleneksel Kayseri Evlerinde Süsleme", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 61-86.
- Tuztaşı, U. (2013). İdealleştirilmiş "Türk Evi" Fikrinin Historiyografik Çözümlemesi, *ICONARP International Journal of Architecture and Planning I*, 1, 66-91.
- Uzun, T. ve Talu, E. G. (2021). Tokat'ta Geleneksel Konut Mimarisine Üç Örnek: Mustafa Vasfi Süsoy Konağı, Gazi Osman Paşa Konağı, Cevdet Ereğ Konağı, *Modular Journal*, 2/1, 12-45.
- Yiğitbaşı, N. T. ve Uz, F. (2016). XIX. Yüzyıl Samsun'da Bir Grup Konut Mimarisi, *Uluslararası Amisos Dergisi*, 1/1, 22-43.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).